ספר זכרון

רובי׳זי׳בי׳ץ

דרגנה והסביבה

ספר רוביזו'ביץ',
דרבנה והסביבה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

יזכור־בוך רוביזשעוויטש, דערעוונע און סביבה

ספר רוביז'ביץ', דרבנה והסביבה

RUBIEŻEWICZE AND SURROUNDINGS BOOK

העורך : רעדאַקטאָר :
דוד שטוקפיש

Printed in Israel
נדפס בישראל, 1968

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

דפוס „ארזי" — תל־אביב

ה ק ד מ ה

מה שאירע לעם היהודי בארצות אירופה בימי מלחמת העולם השנייה, אין דוגמתו בתולדות העמים. עם תום המלחמה, נחשפו פצעינו ונחלי דם ניגר מהם. עת כל העמים חגגו את נצחונם הגדול על החיה הנאצית האכזרית והשמחה שטפה זקן ונער בכל אתר ואתר שהשתחררו מקלגסי הרוצחים הגרמניים — אפף אבל ויגון מאין כמוהו את בית ישראל כולו. קול נהי ובכי בקע מכל בית יהודי. העם הוצמת ועלה בעשן כבשני המוות. תפארת האדם, פאר היהדות — אבדה ונמחקה מעל פני הארץ ולא נשאר מהם תקומה על אדמת הנכר שספגה ורוותה דם קדושים וטהורים.

נותרו אך אודים מוצלים מאש, בודדים — אחד משבט ושניים ממשפחה. יתומים, אלמנות ואלמנים, בלי בית ובלי מחסה. אז החלה שארית הפליטה לחתור בכל כוחותיה לארץ־ישראל — לחוף מבטחים. כל אחד מהם נשא בלבו בית־קברות משלו, בו חרותים דמויותיהם של יקיריו־יחידיו שאין תנחומים ליגונם וצערם. איש־איש וקינתו ובכיו על אבידות בנפש, על אשר ראו עיניו, ואשר חזה מבשרו. אכן, ניצלו ממוות — אך בכל אשר יפנו, ביום ובליל, לא ימושו מעיניהם מחזות הזוועה, הרצח, האכזריות וההתעללות של הרוצחים הנאציים בבני־ביתם ועמם. והם עמדו חסרי ישע וחסרי אונים להצילם.

ימים חלפו, שנים נקפו ושארית הפליטה החלה להתאושש אט־אט. שוב הקימו בית ומשפחה ואף שורשים היכו במולדתם העתיקה־החדשה — ישראל. אך זכרון ימי האימים לא מש מנגד עיניהם. אז נולד בקרבם הרצון והכורח להנציח למענם ולמען בניהם אחריהם, כל אשר עבר עליהם ועל אבותיהם על אדמת הגויים בימי הזוועה והאימים של שלטון הנאצים.

חובה מצפונית ולאומית זו — לרשום לזכרון נצח את זכר קהילת רוביז'ביץ' והסביבה, רבצה עלינו מאז תום המלחמה, אך מניננו היה דל והאמצעים שעמדו לרשותנו היו מצומצמים ביותר, מכדי שנוכל לבצע את המשימה הזאת. למטרה זו באנו בדברים עם יוצאי העיירה בכל ארצות פזוריהם ובישראל, וקראנום לעזור לנו למלא מצווה וחובה לקדושינו הנספים, להנציח את חייהם ואת מותם ולספר לבנינו אחרינו כל אשר קרה לאבותיהם בימי השואה.

דרכנו במילוי מצווה ומשימה זו לא היתה קלה. לא מעט ספיקות כירסמו בנו ועל מכשולים רבים צריך היה להתגבר. במשך חמש שנים רתומים היינו בעול משימתנו ובמשך כל השנים הללו לא חדלנו לפנות ולבקש

את בני עירנו לספק לנו מאמרים, רשימות, זכרונות, תמונות וכן תרומות כספיות למען הגשם מטרתנו זו. ואפילו שהספר היה כבר תחת מכבש הדפוס — מיאנו עוד להאמין, כי אכן הגשמנו את משימתנו.

*

רב־פנים הוא הספר: הועלו בו פרקי זכרונות על חיי אבותינו בדורות עברו, דפי גבורה וענות של יחידים וקבוצות בימי השואה, דמויות מבני העיירה, רשימות קצרות על מוסדות ואירגונים שונים — חיי קהילת יהודים במשך דורות, עד אשר עלה עליה הכורת. רבים מדפיו כתובים בעצב, דמעות ודם...

משימתנו הוגשמה הודות לעזרתם ועידודם של בני עיירתנו בארץ ובגולה — ועל כך יבואו על התודה והברכה.

הוקרתנו ותודתנו נתונה בזה לעורך הספר מר דוד שטוקפיש על עמלו הרב בעריכת הספר ועל הרוח החברית שליוותה אותו בעיצוב והוצאת ספר זכרון זה. וכן שלוחה תודתנו למר נחמן ברמן, איש גריאן, על ציוריו ועיטוריו לספר זה ולדפוס „ארזי" ועובדיו, על שהוציאו מתחת ידם מלאכה נאה בצורת ספר זה. וכן נתונה תודתנו לצינקוגרפיה „הר־ציון" בעד הכנת הגלופות לשביעת רצוננו.

ואחרון אחרון חביב — תודה וברכה לגב' גיסיה פאלייס, שלא ידעה לאות בהמריצה אותנו להנציח זכר עיירתנו ואשר ביזמתה הוקמה המצבה במרתף השואה בהר־ציון לקדושי קהילתנו. והיא היא הרוח החיה באירגון ערבי־זכרון השנתיים לקהילתנו ובהקמת אירגון בני עיירתנו, שבעזרתו הוצא „ספר יזכור" זה לאור.

ועד הספר

תל־אביב, דצמבר 1968

פאָרוואָרט

דאָס וואָס האָט פאַסירט מיטן יידישן פאָלק אין אייראָפּע בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט ניט קיין ביישפּיל אין דער גאַנצער וועלט־געשיכטע פון פעלקער. מיטן ענדיקן די קריג, האָבן זיך אַנטבלויזט אונדזערע בלוטיקע וווּנדן. בעת אַלע פעלקער האָבן געפייערט זייער גרויסן נצחון איבער דער אכזריותדיקער נאַצישער בעסטיע און די פרייד האָט באַהערשט יונג און אַלט אומעטום, ווו מ׳איז פּטור געוואָרן די נאַצישע געשפּענסט — האָט טרויער און צער באַהערשט דאָס גאַנצע יידישע פאָלק. פון יעדער יידישער היים האָט זיך געהערט אַ קרעכץ און געוויין. דאָס פאָלק איז אומגעקומען אין די קרעמאַטאָריעס. די פּראַכט פונעם מענטש, דער שטאָלץ פונעם יידנטום — איז אַוועקגעקומען, איז אָפּגעווישט געוואָרן פון דער ערד. ניט געבליבן פון זיי קיין תקומה אויף פּרעמדער ערד, וועלכע האָט אין זיך איינגעזאַפּט און געוואָרן דורכגעווייקט מיטן בלוט פון די קדושים און טהורים.

געבליבן זענען נאָר איינצלנע האָלאָווועשקעס פונעם פּייער, איינזאַמע — איינער פון אַ שבט, צוויי פון אַ משפּחה. יתומים, אלמנות און אלמנס, אָן אַ היים, אָן שוץ. האָט די שארית הפּליטה אָנגעהויבן מיט אַלע כוחות זיך רייסן קיין ארץ־ישראל — צו אַ זיכערן ברעג. יעדער איינער האָט אין האַרצן געטראָגן אַ בית־הקברות, מיט איינגעקריצטע געשטאַלטן פון די טייערסטע, פאַר וועלכע ס׳איז ניטאָ קיין טרייסט אין זייער פּיין און טרויער. יעדער מיט זיינע קנות און טערן פאַר די פאַרלוסטן, פאַר דעם וואָס זיינע אויגן האָבן געזען און וואָס ער גופא האָט איבערגעלעבט. יאָ, זיי זענען ניצול געוואָרן פון טויט — אָבער וו׳ זיי זאָלן זיך ניט וועגן, בייטאָג און ביינאַכט, זענען פון זייערע אויגן ניט פאַרשווונדן די גרויל־בילדער פון מאָרד, אכזריות און דאָס איזדעקעוועון זיך פון די נאַצישע מערדער איבער זייערע נאָענטע און דעם גאַנצן פאָלק, בעת זיי זענען געווען הילפלאָז און מאַכטלאָז צו העלפן.

טעג זענען פאָריבער, יאָרן זענען פאַרגאַנגען און די שארית־הפּליטה האָט ביסלעכווייז אָנגעהויבן קומען צו זיך. מ׳האָט ווידער אויפגעשטעלט אַ היים און אַ משפּחה און אפילו געשלאָגן וואָרצלען אין דעם אַלט־נייעם פאָטער־לאַנד — מדינת ישראל. אָבער די זכרונות פון יענע שרעקלעכע טעג זענען תמיד געשטאַנען פאַר די אויגן. דעמאָלט איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק און נויטוועניקייט צו פאַרייביקן — פאַר זיך און פאַר די צוקונפטיקע דורות — אַלץ וואָס זיי און זייערע עלטערן האָבן דורכגעמאַכט אויף דער ערד פון פרעמדע פעלקער אין די טעג פון דער נאַצישער גרויל־הערשאַפט.

דעם דאָזיקן נאַציאָנאַלן און מאָראַלישן חוב — צו פאַרייביקן דעם אָנדענק פון רוביזשעוויטש און די אַרומיקע שטעטלעך — האָט אונדזער ניט געלאָזט רוען זינט דעם ענדיקן די מלחמה, נאָר אונדזערע מיטלען און כוחות זענען געווען צו אָרעם אויף צו פאַרווירקלעכן אַזאַ אויפגאַבע. דערפאַר האָבן

מיר זיך פאַרבונדן מיט אונדזערע שטעטישע אין אַלע לענדער און אין ישראל, געוויס זיי העלפן פאַרייביקן אונדזערע קדושים און דערציילן קינדס־קינדער דאָס אַלץ וואָס געטראָפן אין דער תקופה פון חורבן.

אונדזער וועג צו רעאַליזירן די דאָזיקע אויפגאַבע איז ניט געווען קיין לייכטער. ניט ווייניק ספיקות האָבן אונדז באַהערשט און מ׳האָט באַדאַרפט בייקומען אַ סך שטרויכלונגען. אין משך פון פינף יאָר זענען מיר געווען איינגעשפאַנט אין דער אויפגאַבע, געטראָגן דעם עול און פאַר דער גאַנצער צייט ניט אויפגעהערט וועגן זיך און בעטן ביי אונדזערע לאַנדסלייט זיי זאָלן צושטעלן פאַרן בוך אַרטיקלען, זכרונות, פאַרצייכענונגען, בילדער און אויך... געלט, כדי צו פאַרווירקלעכן דעם ציל.

אַלזייטיק איז אונדזער ספר: עס זענען אין אים אַרויסגעברענגט געוואָרן זכרונות וועגן לעבן פון אונדזערע עלטערן און די פאַרגאַנגענע דורות, בלעטער פון גבורה און פיין פון יחידים און גרופן אין די טעג פון אומקום, געשטאַלטן פון די שטעטלעך, קורצע אָפהאַנדלונגען וועגן אינסטיטוציעס און פאַרשי־דענע אָרגאַניזאַציעס — אַ יידיש קהילה־לעבן אין משך פון דורות, ביז אַלץ איז פאַרשניטן געוואָרן. פיל בלעטער זענען געשריבן געוואָרן אין טרויער, מיט טרערן און בלוט...

אונדזער אויפגאַבע איז רעאַליזירט געוואָרן אַ דאַנק דער הילף און דערמוטיקונג פון די לאַנדסלייט אין לאַנד און אין די תפוצות — און דערפאַר אונדזער דאַנק און ברכה — זיי.

אנערקענונג און דאַנק קומט דעם רעדאַקטאָר פון בוך, ה׳ דוד שטאָק־פיש פאַר זיין גרויסער מי ביים צונויפשטעלן און רעדאַגירן דעם מאַטעריאַל און פאַר דעם חברישן צוגאַנג וואָס האָט אים באַגלייט ביים אויספאָרמירן און אַרויסגעבן אונדזער ספר יזכור. מיר דאַנקען אויך אונדזער לאַנדסמאַן, ה׳ נחמן בערמאַן פון גראַן, פאַר זיינע צייכענונגען פאַרן בוך, און אויך די אייגנטימער און אַרבעטער פון דער דרוקעריי ,,ארזי״ פאַר דער שיינער אַרבעט וועלכע זיי האָבן אַרריינגעלייגט אינעם ספר. אַ דאַנק אויך דער צינקאָגראַפיע ,,הר־ציון״ פאַרן צוגרייטן די קלישעס.

און אחרון אחרון חביב — אונדזער דאַנק דער פרוי גיסא פאַלייעס, וועלכע האָט ניט געווּסט קיין אָפהאַלט אין דערמוטיקן אונדז צו פאַרייביקן דעם אָנדענק פון אונדזער שטעטל און די סביבה און וואָס אַ דאַנק איר איניציאַטיוו איז אין ,,מרתף השואה״ אין ירושלים אויפגעשטעלט געוואָרן די מצבה פאַר אונדזערע קדושים. זי איז עס געווען דער לעבעדיקער גייסט ביים צוגרייטן די יערלעכע אזכרה־אָוונטן און אינעם אויפשטעלן אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, מיט וועמענס הילף דער ספר האָט דערזען די ליכטיקע שיין.

בוך־קאָמיטעט

תל־אביב, דעצעמבער 1968 (טבת תשכ״ט)

תוכן הספר / אינהאַלט פון בוך

הקדמה 3
פאַרוואַרט 5

א. העיירה עד ספטמבר 1939 / דאָס שטעטל ביז סעפטעמבער 1939

שמעון אושרוביץ / תולדות רוביז׳ביץ׳ 11
אריה פורת (ל. פורט) / אַ שפאַציר איבערן שטעטל 17
עיירתנו במאה הקודמת (קטעים מ„המליץ" ו„הצפירה") 55
ש. אַשעראָוויטש / פון רוביזשעוויטשער שטייגער 61
ר׳ אליהו (ליוטע) סעגאַלאָוויטש / דער פאָגראָם אין רוביזשעוויטש אין 1906 . 81
מענדל דרוקט ז״ל / דער בלוט־בלבול 84
אליהו סגלוביץ׳ / הפוגרום בשנת 1917 85
יוכבד ברישנסקי (דיינובסקי) / הקמתו של בית״ר בעיירה 86
בתיה בריל (גוריון) / „בנות יעקב" 88
לובע אונרייך (פישקין) / אומלעגאַל קיין ארץ־ישראל 89
באַשקע דיינאָוסקי־שפירא / מאַלערעטשקע 91

ב. מדמויותיה / פון אירע געשטאַלטן

רבני רוביז׳ביץ׳ / עו״ד מאיר ארונובסקי 97
ר׳ ליאָטע אייזנבוד / ש. א. 105
לזכר משפחת הרב איידלמן זצ״ל / יוכבד דיינובסקי־ברישנסקי 107
לזכרו של הרב הגאון אליעזר איידלמן ז״ל / הרב הירש־צבי איידלמן 108
ר׳ שעפסל דער רופא / שמעון 109
סבא ר׳ חיים־לייב אושרוביץ׳ / שמעון אושרוביץ׳ 110
יעקב קאַשצעוויטש / אפרים צוקער 111
שיינע־פייגע קאַשצעוויטש / אהובה צוקער 112
לזכר ר׳ יעקב־מאיר גורודיסקי ז״ל / פ. ל. 113
צום אַנדענק פון איצקע (יצחק) קאַנטאָראָוויטש / ר. 115
לזכרו של ר׳ יצחק פלוטניק / אריה פורת 118
קוים לדמותו של ר׳ שמואל־לייב בינימוביץ׳ / משה בינימוביץ׳ 120
ר׳ פייטל זאַק / משה זאַק 121
לזכר אחי ראובן / אריה פורת; שלמה סלונים; נ. משעל 122
אומקום פון אַ פאַרצווייגטער משפחה / גישקע פאַלייעס 124
משפחתנו / רחל רבובסקי (ברזוביץ׳) 126
בית אבי / בתיה גוריון־בריל 127
לזכר הורי ואחי / יוכבד ברישנסקי (דיינובסקי) 129
לזכר הורי, אחי ואחיותי / טייבל זילברמן־ברסקי 130
אַנשטאָט אַ מצבה / דאָבע שפירא—בן־אריה 131
תולדות משפחה אחת / עו״ד מאיר־חיים ארונובסקי 133
איינע געבליבן פון אַ גרויסער משפחה / דבורה בעקמאַן־פישקינד 141
דער יסורים־וועג פון פייע שימאָנאָוויטש־גוריון / משה און אליעזר גוריון 142

בהגנת המולדת / אין פאַרטיידיקונג פון פאָטערלאַנד

משה רוזנהאוז; שפירא שלום 145

ג. הסביבה : דרבנה, וולמה, גראן / די סביבה : דערעוונע, וואלמע, גראן

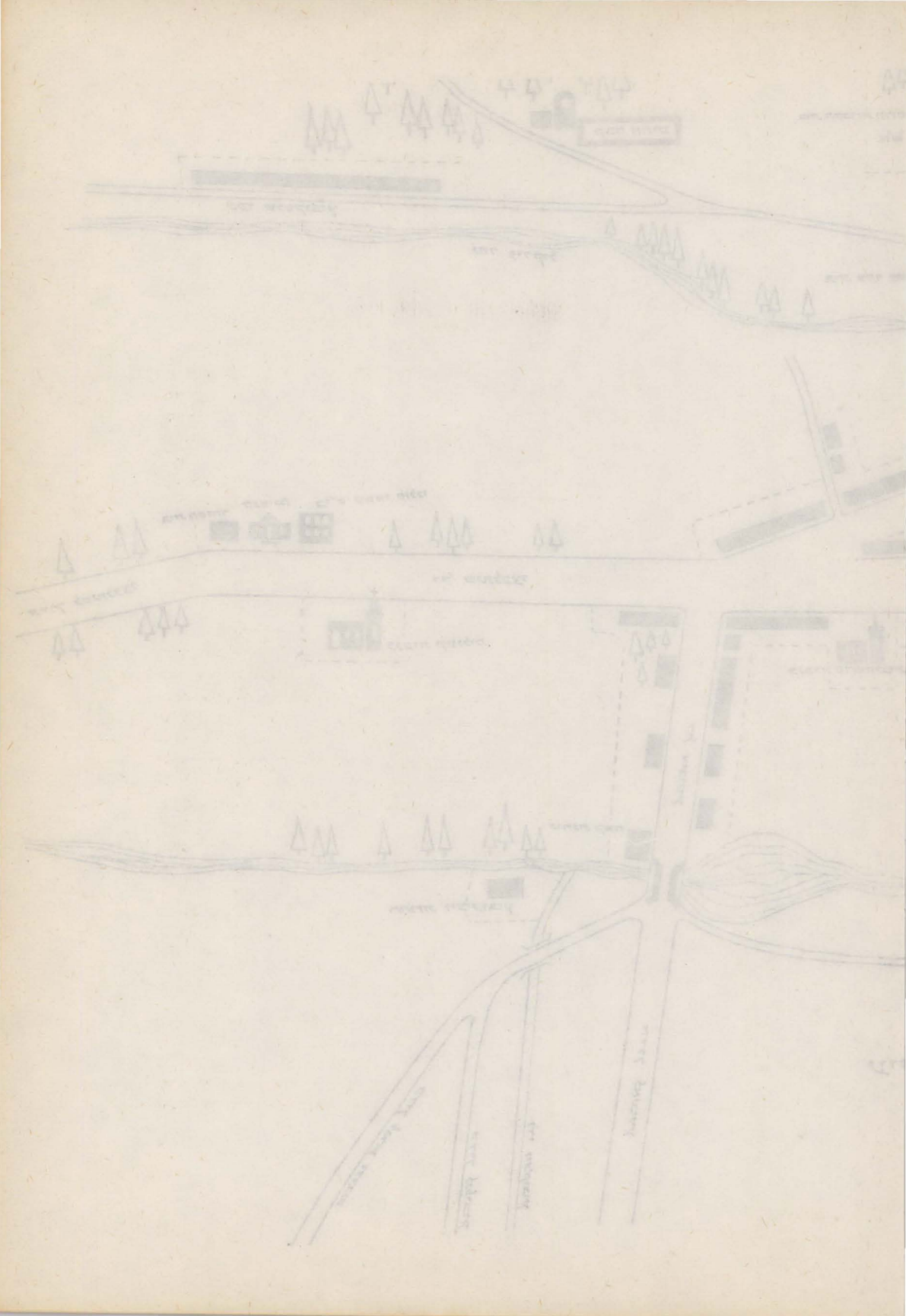
שרגא בן־דוד (דוידוביץ) / דרבנה ורוביז׳ביץ׳ 149
מרים־מערי אראנאווסקי / מיין שטעטעלע דערעוונע 152
הרב יצחק צבי שמעונוביץ׳ / עיירתי דרבנה 156
עו״ד מאיר ארונובסקי / רבני דרבנה 158
דאדקע קאסאווער / געטראפן אין דערעוונע נאר אפגעברענטע הייזער . . . 161
משה שמעונאוויטש / אונטערגאנג פון דער יידישער וואלמע 163
ד״ר אריה אברמוביץ׳ / זכרונות מגראן והסביבה 165
זינה הורביץ־ברן / משפחות יהודיות בגראן 171

ד. השואה והמאבק / אומקום און קאמף

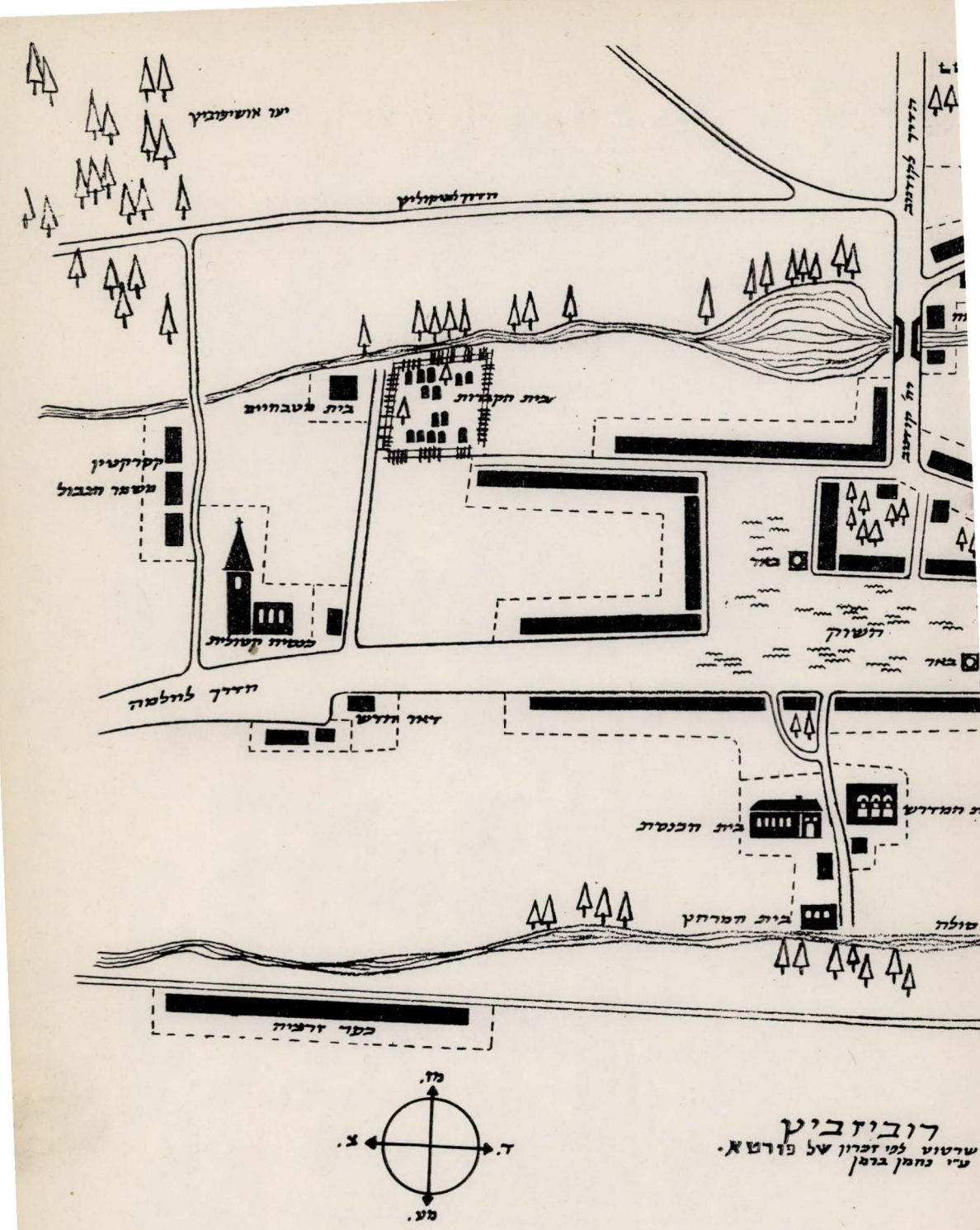
תאריכי השואה ברוביז׳ביץ׳ והסביבה 175
מיומנה של שרה פישקין 176
טאגבוך פון שרה פישקין 181
מיומנו של ראובן פורט ז״ל 231
משה צליקובסקי / ימי הגיטו האחרונים 235
גישקע פאלייעס / שרעקלעכער יידישער חורבן פון רוביזשעוויטש און אומגעגנט . 249
משה גוריון / די יידישע רוביזשעוויטש האט אויפגעהערט עקזיסטירן . . . 253
ירחמיאל סעגאלאוויטש / אין וואלד און אין פעלד 263
מנוחה לוין / מכתבים מימי הכיבוש 269
אהובה (ליובע) צוקער / אין יענע אימהדיקע טעג 271
יעקב פישקין / אין די נאציש טויט־לאגערן 275
יצחק ברקוביץ׳ / איכרים עזרו לנו 284
אליעזר גוריון / טראגישע דערינערונגען פון די אקופאציע־יארן 286
אליהו סעגאלאוויטש / ווי אזוי מיר האבן זיך געראטעוועט 300
יצחק קוסובר / מלחמתו של בן רוביז׳ביץ׳ 306
רחל בעלקין־סינדער / אונדז איז געלונגען צו אנטלויפן 307
פניה הורביץ־ליכטנשטיין / בגיטו וביערות 309
שמעון סעגאלאוויטש / איך בין געווען א קריגס־געפאנענער 311
בנימין רייכלסאן / פון דער חרובער רוביזשעוויטש — ביזן שטורעמען בערלין . 316
שמעון שוסטער / איך האב געזאמלט געווער... 319
שייקע אשעראוויטש ז״ל / אונטערגאנג פון א יידישער קהילה 324
פייגע קושעל־סעגאלאוויטש / איבערגעלעבט דעם גיהנום 334
זאק משה / צו מארגנס נאך דער מלחמה 335
יעקב חורגין / מיר זענען געבליבן אין שטעטל... 337
נחמן בערמאן / דריי יסורים־ווען 341
יחיאל סעגאלאוויטש / מיר האבן געשטעלט א ווידערשטאנד 350
ד״ר פישל האראוויץ / אויסערן געטא און אין דער פארטיזאנקע 357
מסיפורי הפרטיזנים שלנו 363
הלוחמים בנאצים מבני רוביז׳ביץ׳ והסביבה — שנפלו 366

ה. דפי־זכרון / געדענק־בלעטער

רשימת קדושי רוביז׳ביץ׳ — רשימה פון די רוביזשעוויטשער קדושים 373
רשימת קדושי דרבנה וגראן — רשימה פון די קדושים פון דערעוונע און גראן . 383
מודעות־אבל — נעקראלאגן 388
בני רוביז׳ביץ׳ בישראל ובתפוצות 419
רוביזשעוויטשער לאנדסלייט אין ישראל און אין די תפוצות 421

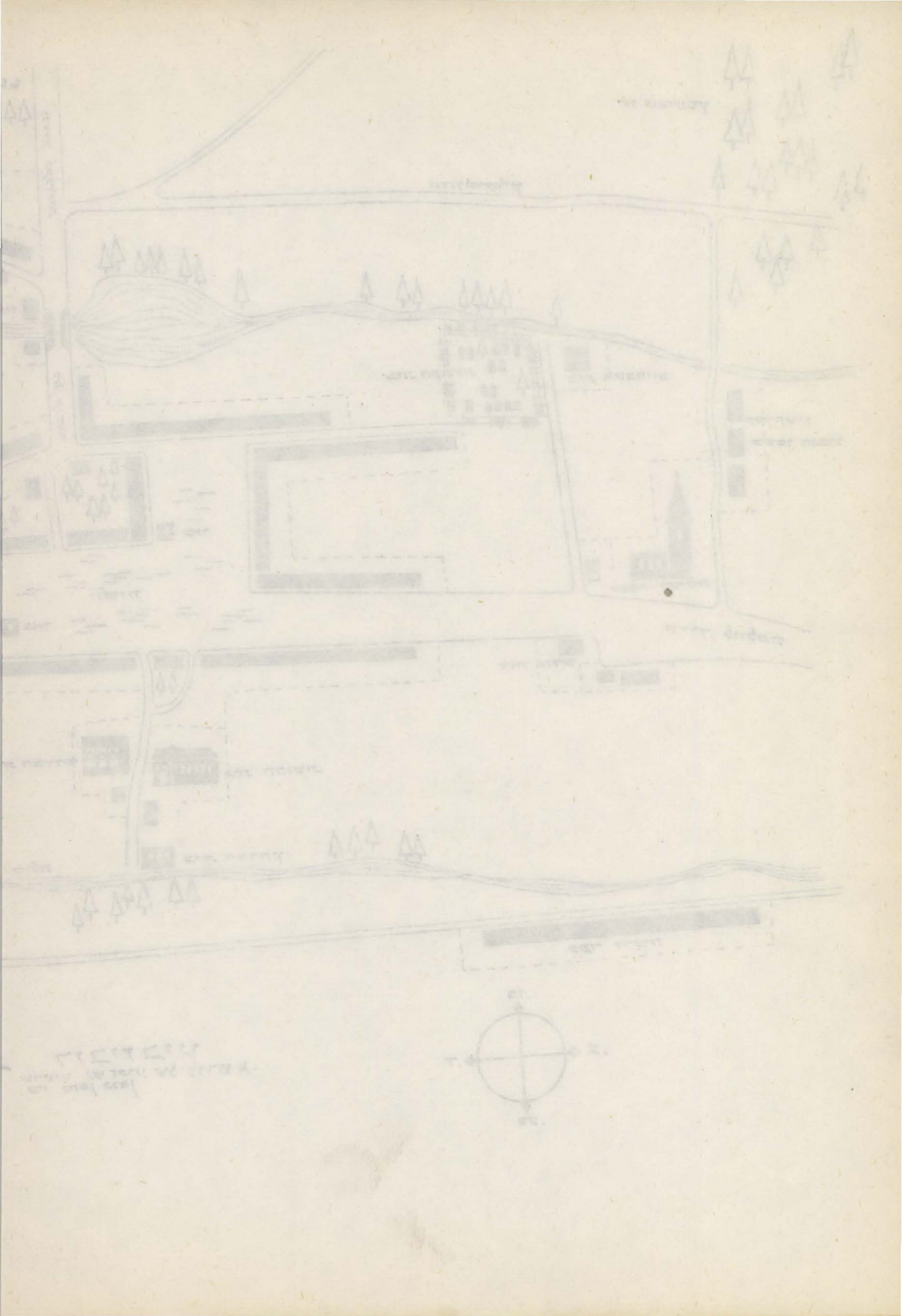
קבר אחים
כפר שומקובץ
נהר פירקול
בי"ס עממי קולני
הגמונה
בית הסוחר
רח' שטולפצי
דרך לשטולפצי
כנסיה קטולית
רח' מוצקוץ
טחנת קמח
אחוזת ויצקובץ
דרך לשומקוץ
רח' ויטקובץ
דרך לפיטקוץ
שטחים שמשק לשומקוץ

רוביזביץ

שרטוט לפי זכרון של פורטא.

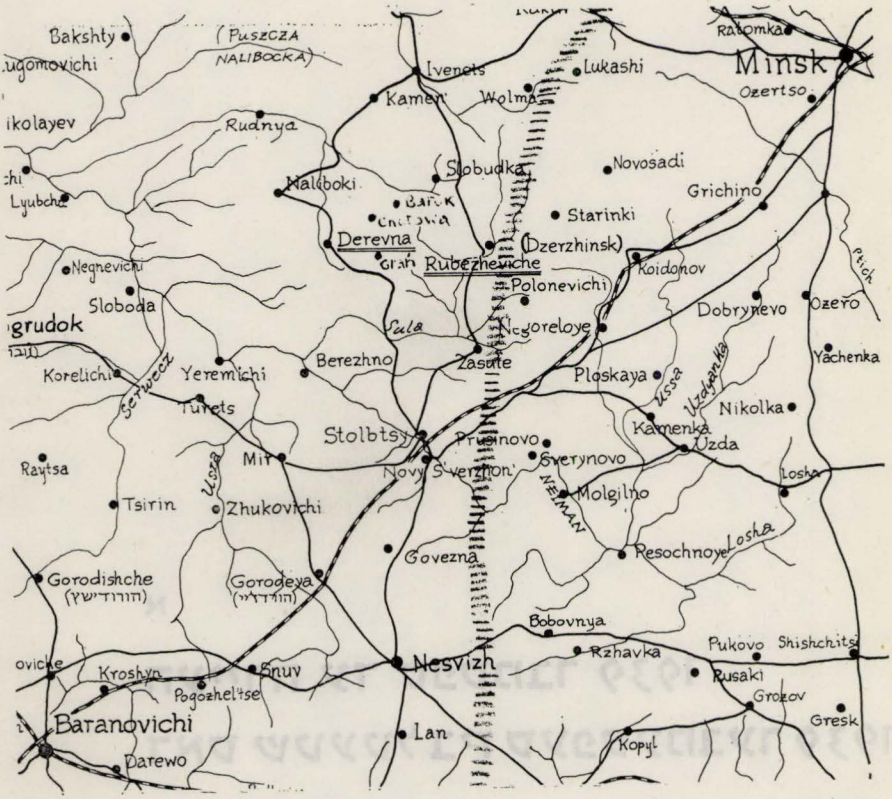
עיי נחמן ברמן

א

העיירה עד ספטמבר 1939

דאס שטעטל ביז סעפטעמבער 1939

מאַפּע פון רוביזשעוויטשער קריז

מפת מחוז רוביז'ביץ'

תולדות רוביז'ביץ' RUBIEŻEWICZE

שמעון אושרוביץ' / רמת־גן

העיירה רוביז'ביץ' בנויה היתה על רכס מאורך של גבעה ומשני צדדיה זרמו נהרות: ממערב — הסולה וממזרח העיירה — פאראקול. במרחק־מה מהעיירה התאחדו שני הנהרות וזרמו כנהר אחד עד לנימאן.

העיירה נמצאת במרחק 58 ק"מ ממינסק, 18 ק"מ מתחנת הרכבת ניעגורילויה ו־20 ק"מ מקוידאנוב. הסביבה יפה היתה, מלאת גבעות ויערות ועשירה במים חיים.

בסביבת מינסק ישב השבט הסלבי — קריביצי. לשבט זה היו 3 נסיכויות: דרוצק ויטבסק ומינסק. הליטאים ניהלו מלחמות עם נסיכויות אלה וניסו לכבוש אותן ואת אדמת בילורוסיה.

במחציתה הראשונה של המאה ה־13, נמשך הגבול של ליטה דאז בקו ישר כמעט מסביבות בראסט־נובוגרודאק־מינסק לכיוון פסקוב. מצידו השני של גבול זה, על אדמת אזור מינסק, נמצא הגבול הסלאבי, (Słowianske Rubieży—Kresy) ולארכו נבנו ביצורי גבול, כדי לשמור נגד פלישת הליטאים.

רוביז'ביץ' היתה ללא ספק מבצר גבול נכבד (Gród Pograniczny). על כך מעידים הגבעה הגבוהה על מדרונותיה התלולים, עליה בנויה היתה העיירה ושני הנהרות אשר הפכוה למבצר גבול חזק — לפי המושגים של התקופה ההיא. נראה, שגם קרבות התנהלו מסביב למבצר זה ועדות לכך — שלדי האדם הרבים שהתגלו כל אימת שהיו חופרים באדמה.

הפלישה הטאטרית לרוסיה הקלה על ליטה בכבוש בילורוסיה.

לאחר השתלטותה על בילורוסיה, כשגבולות ליטה הועברו מזרחה, איבדו ביצורי הגבול הנ"ל את ערכם הצבאי וכך נשארה רוביז'ביץ' חלק מנסיכות ליטה, ונכללה ביחידה האדמיניסטרטיבית הקוידאנובית.

ב־1548 הוכתר זיגמונט אוגוסט למלך פולין ולנסיך ליטה (מלך זה היה אוהד יהודים, הגן עליהם מעלילות דם ונתן ליהודי פולין את הזכות לבחור ברב או בשופט דתי. הוא החליף מכתבים גם עם דון יוסף נשיא).

בשנת 1550 מסר המלך את קוידאנוב ורוביז'ביץ' למתנת עולם לנסיך מיקולאי ראדז'יביל־רודי (אשתו של המלך זיגמונט אוגוסט, שמתה בצעירותה, היתה ממשפחת ראדז'יביל — ומכאן החסד שנטה לראדז'יבילים).

ב־1652 הסתבך הנסיך בוגוסלב ראדז'יביל בחובות ומישכן את רוביז'ביץ' לחורונז'י פאקאשיב, תמורת 92.000 זהובים.

בתחילת המאה ה־18 מישכן שוב הנסיך האָרוֹנים פלוריאן ראדזיביל, את העיירה לסטפן אובורסקי ולאשתו הלנה דומוסלאבסקה, תמורת 40,000 זהובים.

אובורסקי הנ״ל מסר ב־1736 את העיירה בחכירה במחיר של 4,000 זהובים לשנה. לא ידוע מי היה החוכר ואפשר רק להניח, שהיה זה יהודי, כיוון שממשלת פולין עודדה את התיישבותם של אלמנטים ידידותיים, היינו פולנים ויהודים — בבילורוסיה, כדי שיהוו כעין מחסום נגד שאיפתה של רוסיה להתפשט ולהשתלט על בילורוסיה.

בשנת 1761 נתן הנסיך מיכאל ריבנקה את רוביז׳ביץ׳ כמתנת נישואין לבתו החורגת טאופיליה רדזיביל, שנישאה לסטאניסלאב ברוסטובסקי.

לזוג היה ברוביז׳ביץ׳ בית מפואר והם היו באים לעיירה לעתים קרובות ושהו בה תקופות ארוכות. יש לשער, שביתם לא היה בעיירה עצמה, אלא מחוצה לה וישנה השערה שביתם נמצא כחצי ק״מ מהעיירה, במקום שנמצאת עתה האחוזה של וויצאכוביץ׳ (בסוף המאה ה־19 גר שם קצין רוסי בשם סרגייאֶב). לא רחוק מהאחוזה, על הגבעה, נמצאות כמה מצבות־אבן מכוסות אזוב ועליהן חקוקים צלב ואותיות שחוקות, שאינן ניתנות כבר לקריאה.

גם משפחת ברוסטובסקי הסתבכה בחובות ומישכנה בשנת 1769 את העיירה לפרנצישק ראטינסקי, תמורת 1,550 דוקטים ו־30,455 זהובים. בינתיים מת ברוסטובסקי ואלמנתו (נישאה בשנית לפולקובניק רוסי בשם פאֶרזאֶן) לא עמדה בהתחייבותיותיה ולא יכלה לפדות את המשכנתא. הענין הגיע עד למלך פולין, שייעץ לצדדים להתפשר. לבסוף, בשנת 1775, הכיר בית המשפט בזכותו של רטינסקי לכפרים: זדאנוביץ, דולנא־רובשצינה, טטרשצ׳ינה וזוהי. נוסף לכפרים הנ״ל, היתה לו הכנסה שנתית בסך 967 זהוב מהחכרת 6 פונדקים וטחנת־קמח ברוביז׳ביץ׳. מצב זה נמשך עד סוף המאה ה־18.

ב־1793 סופחה מינסק וסביבתה לרוסיה ואחד מקרובי משפחת ראדזיביל, לופטוב, שילם את החוב שרבץ על רוביז׳ביץ׳ והעיירה עם הכפרים עברו לרשותו. גם הוא הסתבך בחובות גדולים, הן למדינה והן לפרטים, והשלטון הרוסי מינה ב־1811 כאפוטרופוס על הרכוש, את קוזאקביץ, מודד מוסמך ממוז׳ירסק. הוא ניצל את מישרתו לרעה, נהג ביד קשה כלפי האיכרים, גבה מסים בלתי־חוקיים ולקח שוחד.

בשנת 1814 הוקמה ועדה שחקרה בתלונות הללו וכתוצאה מכך פוטר קוזאקביץ. הכפרים הוחכרו תמורת 12,150 רובל בנייר, לרודולף פישצלה אך רוביז׳ביץ׳ עצמה, נשארה ברשותה של הנסיכה סטפאניה רדזיביל, אשר לבסוף מכרה את העיירה לנסיך ויטגנשטיין.

במחצית המאה ה־19 מנתה העיירה 200 בתי־עץ ולמעלה מ־2000 תושבים, מרביתם יהודים. עד שנת 1740, היתה בעיירה כנסיה אוניאטית, אך באותה שנה פרצה ברוביז׳ביץ׳ דליקה גדולה והכנסיה נשרפה ולא הוקמה מחדש. ב־1831, לאחר המרד הפולני, ביטל ניקולאי ה־1 את ה„אוניה״ של בריסק והכריח את הנוצרים שברוסיה הלבנה לקבל את הדת הפרווסלבית. מאידך, היתה בעיירה כנסיה קתולית וקפליצה בכפר סולה. ב־1866 עבר הכומר הקתולי עם מרבית מאמיניו לדת הפרווסלבית.

„הקוסצ׳יול״, נהפך ל„צאֶרקוב״ והבישוף המינסקאי, מיכל קולובוביץ בכבודו ובעצמו בא לרוביז׳ביץ׳ כדי לקדש את הצאֶרקוב והצאר אלכסנדר ה־2 שלח ב־1867 לצאֶרקוב מתנה יקרת ערך — את תמונתה של „הבתולה הקאֶזאֶנית״ משובצת בזהב ואבני חן.

ՄԱՅՍ ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՐ.

ՄՇՏԱԿԱՆ ԱՒՈՐԸՆԴ ԵՒ ԱՐԵՒՄԱՒՈՐ

למרות הרדיפות והנגישות, גדלה האוכלוסיה הקתולית וב־1889 הגיע מספרה ל־2060 נפש ועליה השתייכו הכפרים: סימקוביץ, ליחצי, מיקוליץ, קוליקי, טלשעביץ, פטרושביץ, פדזיערנא, נסאלי, רודניה, זוהי, הריניובקה, אוקולובו, יוזפינוב וינושקי. במרבית הכפרים הנ"ל גרו משפחות יהודים שעסקו בחקלאות, בחלבנות ובחכירת פונדקים או טחנות קמח.

ברוביז'ביץ' היה גם בית־ספר עממי בן ארבע כתות לילדי הנוצרים, שהיה סגור בימי האביב והקיץ, עת ילדי האיכרים היו עוזרים להוריהם בעבודות השדה. למדו בו רק בסתיו ובחורף.

בעיירה היו מתקיימים ירידים גדולים, אשר אליהם היו באים סוחרים גם מרוסיה („מוסקלים"). הירידים היו מתקיימים בזמנים קבועים: ב־9 למאי, ב־29 ליוני, ב־15 לאוגוסט, ב־8 לספטמבר וב־6 לדצמבר.

הגמינה, שקיימת מאז 1866, היתה מורכבת מ־9 אזורים כפריים אשר מנו 1,089 בתי־אב, 5,137 נפשות ועיבדו שטח של 14,873 הקטר אדמה.

את עניני היהודים בעיירה ייצג ראש העדה היהודית (מאשצאנסקי סטארוסטה) שנבחר ע"י העדה בבחירות סודיות, בהשתתפות נציג הממשלה. הוא היה מנהל את רשימת הלידות והפטירות, מוציא פספורטים ומגיש לשלטונות את רשימות חייבי גיוס לצבא. הוא היה מקבל משכורת לא גדולה מאוצר המדינה.

ההסטוריון הפולני אשר אסף את החומר על רוביז'ביץ' ב־1888, מסיים את סקירתו במלים פטטיות — „רוביז'ביץ' שהיתה בימי הרדז'יבילים והברסטובסקים עיירה יפה ומשגשגת, ירדה פלאים ולא השאירה אחריה כל סימן מעברה היפה והזוהר..." (Słownik Geograficzny — B. Chlebowski i W. Walewski, Warszawa, 1888).

כקילומטר מרוביז'ביץ' לכיוון קוידאנוב, נמצא בית־קברות טאטארי עתיק יומין. רבים מאנשי העיירה אפילו לא ידעו על קיומו, אך הטאטארים ידעו על כך וכל שנה, בשלהי הקייץ, היו רבים מהם באים לקבר אבותיהם.

מי קבור בבית קברות זה שמשך את הטאטארים לבקר בו במשך דורות? על כך אין תשובה ברורה, אך ישנה סברה האומרת שקבורים בו מנהיגים טאטרים מפורסמים, אשר נפלו בקרב בזמן פלישתם לרוסיה בשנים 1241—1249. בשנת 1241 נערך בסביבות המקום הנקרא כעת בשם קוידאנוב, קרב גדול ועקוב מדם בין סקירמונט נסיך ליטא והפולשים הטאטרים. בקרב זה נהרג מנהיג הטאטרים — בלקלאי.

ב־1249 שוב נערך בסביבת קוידאנוב קרב בין הליטאים והטאטרים ובקרב זה נפל מנהיג הטאטרים קוידאן. סבורים, שהשם קוידאנוב ניתן למקום זה ע"י הטאטרים, כדי להנציח את זכרו של מנהיגם המהולל קוידאן. שם זה נשאר עד היום.

היכן, איפוא, נקברו שני המנהיגים הנ"ל שנפלו בקרב? אין לשער, שקברו אותם בשדה הקרב, במקום שנפלו, ללא טכס ומצבה. לא היה להם גם פנאי לכך, כיוון שניגפו בקרב ולאחר מות מנהיגם נאלצו לסגת. מתקבלת לכן ההשערה, שאת גופותיהם של המנהיגים לקחו איתם הלוחמים בשעת נסיגתם לכיוון רוביז'ביץ', ושמה קברו את מנהיגיהם.

רוביז'ביץ', בגלל יתרונותיה המשיכה כנראה לשמש מבצר לכובשים הטאטרים. הכפר טטרשצינה, שבקירבת העיירה מעיד על מקום ריכוז של הטאטרים. צאצאיהם חיים עד היום הזה באוזדה, מיר, קוידאנוב ומינסק.

*

מי היו היהודים הראשונים שהגיעו לרוביז'ביץ', מאין באו ומתי? — דבר זה לוט בערפל. הידיעות על יהודי העיירה הן מסוף המאה ה־19.*

בסוף המאה ה־19 רכש יהודי מוולוז'ין בשם קריינים, את שלוש טחנות הקמח בעיירה ולאחר מכן מכרן ליהודי רוביז'ביץ'. לפי השמועות, רכש אותן במכירה פומבית שהתקיימה במינסק, אך לא ידוע מי היה בעליהן, לא ידוע גם ממי ומתי רכשו יהודי העיירה את מגרשיהם, כי הרי עוד מלפני מאה שנים הם שילמו מס חכירה לבעל העיירה.

אחדים מבעלי הבתים רכשו אז, נוסף למגרשיהם, גם אדמה חקלאית. אך חיש מהר נאלצו להיפטר ממנה בגלל החוק שבעלי קרקעות חקלאיות בערים, חייבים לשרת כ„שרי מאה" („סוטסקי"). האפשר לדמות שיהודי בר־אוריין יתהלך בימי השוק ברחובות העיר ועל חזהו פחית נוצצת עם הנשר הרוסי, ויפקח על הסדר, או שיסחוב שיכור לבית הכלא? קמה ביניהם בהלה והזניחו את הקרקעות.

ב־1937 התחילה ממשלת פולין לתכנן הסדר חדש בקשר לאדמות העיירה, ותוך עיון במפות הישנות, גילו 80 הקטר (800 דונם) אדמה חקלאית שהשתייכו ליהודים (כעת ללא בעלים) ומעובדים ע"י נוצרים.

כנראה שאלה הם חלק מהאדמות הנ"ל שהיהודים נטשו אותן.

בעיירה היו הרבה למדנים ובעלי השכלה, ביניהם אריה־לייב הכהן, בנו של „חפץ־חיים", שהתחתן עם בתו של ר' אברהם־אלי הלפרין ונשאר לגור בעיירה. הוא יסד תלמוד־תורה לילדי העניים ולימד אותם תנ"ך ואף דקדוק. הוא הקים בשבילם בית־תמחוי. הוא יסד גם קופת גמילות־חסדים ופעל רבות למען אנשי המקום.

עם גמר מלחמת העולם הראשונה, היו ברוביז'ביץ' כ־200 משפחות, שמנו כ־1000 נפשות. יהודי העיירה התפרנסו ממסחר זעיר ומלאכה. המסחר היה ברובו בתוצרת חקלאית, כגון: תבואה, פשתן, זיפי חזיר, פירות, ביצים, חמאה, פטריות יבשות ועורות. סחורות אלה נשלחו למינסק. החל מ־1921, כשהעיירה נכללה בשטח פולין והגבול (כק"מ אחד מהעיירה) הפריד אותה ממינסק, היו מוכרים את הסחורה לסוחרי הסביבה. בעלי מלאכה יהודים היו מכל הסוגים, פרט לפועלי בנין. כדי לסייד בית או לתקנו, היה צריך להזמין פועלים נוצריים לאחר מלחמת העולם הראשונה, הופיעו בעיירה נפח נוצרי, סנדלר וספר. נפתחו גם כמה חנויות של נוצרים והאנטישמים ניהלו תעמולה בין האיכרים לא לקנות אצל יהודים. לאחרונה נפתח במקום אף בנק נוצרי.

רחוב ארוך אחד חצה את העיירה לאורכה: החלק הדרומי נקרא רחוב סטולפצי והחלק הצפוני — רחוב ראקוב, ובאמצע העיירה — השוק שהיה מוקף חנויות. הרחובות שהובילו אל הנהרות, נקראו רח' איבניץ ורח' קוידאנוב, (זה האחרון הוביל לגבול הרוסי). היו בעיירה עוד שתי סימטאות — האחת, קטנה, בת 8 בתים, בה התגוררו המלמד ר' נח־חיים ז"ל, שבחדרו למדו מרבית ילדי העיירה. הסימטה השניה — סימטת בית הכנסת, בה היה בית־קברות עתיק יומין, בית־כנסת ובית־מדרש. בבית־הכנסת התפללו רק בחודשי הקיץ, בסתיו ובחורף היה סגור. היה זה מיבנה גבוה מאוד, בעל צורה

---

* במיפקד האוכלוסין בשנת 1897 היו בה 1,482 תושבים, מהם 912 יהודים. במיפקד האוכלוסין משנת 1816, היו בה יהודים: 156 גברים ו־181 נשים.

ארכיטקטונית מוזרה, חסרת תקרה. בסימטה זו היה ההקדש, ועל שפת הנהר — בית המרחץ.

בקצה רחוב ראקוב היו חולות שנמשכו קילומטרים רבים וקראו לחלק זה של הרחוב — „החולות". בקצה רחוב זה היה בית היראה הקתולי, בנין אבנים גבוה ויפה, מאחוריו ע"י הנהר היו הקסרקטינים של משמר הגבול הפולני. ברחוב זה היה גם בית הדואר. התושבים היו מעורבים, יהודים ונוצרים, והרחוב היה מרוצף אבנים. מרחוב זה הוביל שביל לבית הקברות היהודי שנמצא על שפת הנהר פרקול.

בקצה רחוב סטולפצי עמד בית הכלא העירוני, בנין עץ קטן וישן, בקרבתו משרדי הרשות המקומית וכן בית הספר העממי־הפולני בן שתי קומות. ברחוב זה היתה גם כנסיה רוסית קטנה ועתיקה. מרבית תושבי הרחוב היו נוצרים. כנסיה רוסית שניה היתה בקירבת השוק, בין בתיהם של היים־מרדכי הפחח ואושרוביץ. כנסיה זאת היתה מוקפת דשא ירוק ובימי הקייץ החמים היו צעירי העיירה היהודיים משתטחים על הדשא הרענן, קוראים ספרים או הוזים ורוקמים חלומות לעתיד...

רח' איבניץ היה מאוכלס ברובו יהודים ובקצהו נמצאו גשר וטחנת קמח. אף רח' קוידאנוב היה מאוכלס ברובו יהודים ובקצהו גשר ושתי טחנות קמח. מאחורי הגשר היה בנין ששימש פעם כבית ספר עממי־רוסי. מאחוריו, על הגבעה, נמצא בית הקברות הרוסי. מאחורי הגשר, בדרך לסימקוביץ, גר ר' אברהם הנפח, יהודי נכה בשתי רגליו, ולא רחוק מביתו ניכרה קבר האחים של יהודי העיירה.

תחנת הרכבת הקרובה היתה קוידאנוב, ולאחר שנקבע הגבול הרוסי־פולני היתה סטולפצי התחנה הקרובה (28 ק"מ). לרכבת היו נוסעים בעגלות רתומות לסוסים ומזה התפרנסו מספר משפחות יהודיות. בשנת 1932 בערך, הפעילה חברה פולנית אוטובוסים בקו סטולפצי—רוביז'ביץ'—איבניץ.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, התחילה תסיסה בקרב הנוער היהודי בעיירה והתחילו לנדוד למרחקים: אחדים חצו את הגבול ועברו לרוסיה, אחרים היגרו לארי־גנטינה, קובה, אפריקה, ארצות הברית, חלק עלה לישראל ורבים עברו לעיירות שכנות ללמוד תורה. הנוער שנשאר עדיין בעיירה, לא קפא על שמריו. התחילו להתארגן ולהקים מועדונים מפלגתיים כמו „גורדוניה" „בית"ר", „גרוסמניסטים" ובנות „אגודת ישראל". נערכו הצגות וערבי תרבות ולמדו עברית. ההצגות היו באידיש ובהן ביקרו גם נוצרים רבים אשר הבינו אידיש. היו מציגים בצריף מכבי האש. מאוחר יותר הוקם בית־עם קתולי והכומר טרסביץ הירשה גם ליהודים להשתמש במועדון זה — ללא תשלום. בין המוסדות הציבוריים היהודיים כדאי להזכיר את הבנק להלוואות שעזר לא מעט לבעלי המלאכה ולסוחרים הזעירים, וכן את גן־הילדים, בית־הספר והספריה. כמו כן היה קיים „ועד" שדאג לצרכי אלמנות ועניים והיה מספק להם קמח ותפודים וכן עצים להסקה. הכנסות הועד היו מבוססות על תשלומים שבועיים של יהודי המקום המבוססים. לפעמים היו גם מציגים הצגה ואת ההכנסה מהצגה זו היו מקדישים לצרכי ה„ועד".

בספירת האוכלוסיה שנערכה ע"י השלטון הפולני בשנת 1931, היו ברוביז'ביץ' — 908 יהודים, בכפרים וישובים בסביבה — 207 יהודים, כדלקמן: רודניא — 4, זדאנוביץ' — 6, חוטובה — 16, גילובקה — 4, רוסאקי — 8, וויקי — 3, גריאן — 13, וולמה — 153.

כך חייתה העיירה את חייה השקטים, המנומנמים, שנמשכו עד 22.6.41, עת פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה. נחשולי שנאה ונהרות דם הציפו את העולם ובדרכם בלעו ומחקו מעל פני הארץ עיירה שקטה זו. רק זכרונות נשארו ממנה ו... קבר אחים גדול ועמוק...

מתוך 900 יהודים שהיו בה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, נותרו כ־75 איש בלבד !...

אַ שפּאַציר איבערן שטעטל

(דערינערונגען, פּאַסירונגען, געשטאַלטן)

אריה פורת (ל. פורט) / תל־אביב

אוממגלעך צו שווייגן, וען עס וועבט זיך אַ יזכור־בוך וועגן אונדזער שטעטל. די איינצלנע פון דער שארית־הפליטה, די איבערגעבליבענע „אחד מעיר ושנים ממשפחה" וויל זיך מיטבאַטיילן אינעם ספר־מאַנומענט וואָס דאַרף פאַראייביקן די יידישע רוביזשעוויטש. אויך די וואָס האָבן זיך גערעטעוועט פון לעצטן טויטן־מאַרש, צי אַרויס־געקראָכן פונעם בריידער־קבר — ווילן דערציילן וועגן אונטערגאַנג פון אַ יידישער קהילה.

ס׳איז שווער צו בלייבן שטום! האָב איך דאָך מער ווי צוויי צענדליק יאָר געלעבט אין שטעטל, ווו מ׳האָט געטראַכט, געבענקט און געהאָפט אויף בעסערע צייטן. קאָן מען דאָס אַלץ פאַרגעסן ?

דערפאַר ווילט זיך, אויף וויפל דער זכרון וועט דערמעגלעכן, אַדורכפירן (אויפן פאַפיר), אַ שפּאַציר איבערן שטעטל, פאַרצייכענען ווי עס האָט אויסגעזען אַמאָל, ווען מיר זענען נאָך יונג געווען, געמיטלעך געלעבט זיך מיט טאָטע־מאַמע און שוועסטער־ברידער, געלערנט אין חדר און שול, געשפילט זיך, פריי געאָטעמט די ריינע לופט, וועלכע איז געווען דורכגעזאַפּט, ווי מיר האָבן געמיינט, מיט אַלע אונדזערע טרוימען, שטרעבונגען און פאַרלאַנגען.

פיר מיך דעריבער, פעדער, אויף מיין לעצטן שפּאַציר איבער די רוביזשעוויטשער גאַסן און געסלעך, וועגן און שטעגן, הייזער און היימען. העלף מיר אויפלעבן די פאַר־שידענע געשטאַלטן פון שטעטל, וועלכע זענען שוין מער נישטאָ...

גאַסן, געסלעך, היימען, מענטשן

איך שטיי אויף דער בריק וואָס אויף דער קוידאַנאָוער גאַס, וואַרף אַ בליק לענג־אויס דעם טייך פערעקול, וועלכער שלענגלט זיך אַרום דעם שטעטל, פאַראַלעל צו דער ראַקאָוער גאַס — ביז אונדזער בית־הקברות, נישט ווייט פון דער רוסישער גרענעץ. אָט זע איך איצט שטיין אין קאַלטן וואַסער די באַלעבאָסטעס — באַרוועסע, ווי

זיי קלאָפּן מיטן הילצערנעם פראָניק די וועש, וואָס ווערט דערנאָך אויסגעדרייט און צונויפגעלייגט אין פּעקלעך.

זומער, אין די גרויסע היצן, קומען די חדר־יינגלעך צום טייך, טוען אויס די שיך, ווּאַרפן פון זיך אַראָפּ די קליידער, שפרונגען אין וואַסער, פּאַרברענגען די פּרייַע שעה נאָכן לערנען.

אָט זע איך דעם טייך ווינטער — אַ פּאַרפרוירענעם, פּאַרשאָטן מיט שניי. בלויז ערטערווייז זענען אין אים אויסגעהאַקט לעכער (אויף אונדזער שפּראַך — „פּראָרובקעס"), פון וועלכע די איינווינער, נאָענטע צום טייך, האָבן געשעפּט וואַסער. פון די דאָזיקע לעכער האָט אויך משה דער וואַסערטרעגער געשעפּט זיין פּרנסה, געבראַכט מים־חיים פּאַר אונדזערע באַלעבאָסטעס, וועלכע האָבן געווינט וויַיט פון טייך.

סיי זומער, סיי ווינטער, האָט דער טייך געדינט פּאַר אַן אָרט פון פּריילעכן צייַט־פאַרטרייַב. אין די פּריַיע טעג און שעהן פון לערנען, האָבן אונדזערע חדר־יינגלעך זיך אַוועקגעלאָזט צום טייך גליטשן אויפן אייז — ווער אויף קאָנקעס, ליזשוועס, ווער אויף די בלויזע שיך. מען פלעגט אַהיים קומען מחיהדיק־דורכגעפרוירן — נאָר דערוואַרעמט, פאַררויטלטע, פאַרשוויצטע.

אויך היינט פליסן אין טייך די רויקע וואַסערן, אויך היינט באָדט מען זיך דאָרט זומער־צייַט און ווינטער גליטשן זיך קינדער אויפן שניי. כ'זוך צווישן זיי אַן אייגן פּנים, אַ היימיש יינגל, אַ באַקאַנטע פּרוי, וואָס קלאָפּט די וועש מיטן פּראָניק — אָבער נישטאָ! בלויז פרעמדע פּנימער זע איך. קיינער פון אונדזערע טייַערע און געליבטע. אין שימקעוויטשער וועלדל זענען באַהאַלטן, אָדער צעשפּרייט איבער פעלדער די ביינער פון די אַלע, וועלכע איך זוך און געפּין נישט מער: טאַטע־מאַמע, ברידער און שוועסטער, קרובים און חברים הי"ד.

איך דריי זיך אום מיטן פּנים צום „קליינעם טייכל", ווי מיר פלעגן עס רופן. פון ביידע זייטן זענען געשטאַנען צוויי וואַסער־מילן, אויסגעווייסטע מיט מעל־שטויב. די מילן האָבן אַמאָל געהערט צו דער באַוווסטער משפּחה קרייַנעס, שפּעטער זענען זיי פאַרקויפט געוואָרן צו ר' שמואל גארמיזע און נאָך זיין טויט זענען זיי אַריבער צו זייַנע קינדער.

אָט זע איך מיינע חברים פון חדר, ווי זיי קריכן אין וואַסער, צווישן די סלופּיקלעך, וועלכע האַלטן אונטער די מילן און אירע רעדער און זוכן מיט פּרימיטיווע מיטלען צו כאַפּן אַ פּאָר פישעלעך. אַ טייל לאָזן זיך נאָך ווייטער, דאָרט וווּ דאָס וואַסער פליסט לאַנגזאַם פאַרביי די יידישע געסטנער, ביז די לאָנקעס, — אַ גרויסער שטח, באַדעקט מיט גרינעם גראָז און הויכע ביימער. זומער, אין די היצן, פלעגן אַהער קומען פרויען און מיידלעך זיך באָדן לכבוד שבת.

די לאָנקעס האָבן געהערט צו יידן. דאָ האָבן מיר געקענט פאַרברענגען אומגעשטערט מצד די אָרטיקע קריסטן.

אָט זע איך דאָרט שמריהו איידלמאַן, דעם רבס זון. ער זיצט אונטער אַ בוים, לייענט פּוילישע ביכלעך. ער איז געווען אַ בלאָנדער, שיינער בחור, ליב געהאַט שטענדיק צו געפונען זיך אין פריילעכע חברות פון יוגנט. ביז בערך 19 יאָר, האָט ער געלערנט אין פאַרשידענע ישיבות. שפּעטער האָט זיך אים פאַרגלוסט שטודירן. אָבער ווי אַזוי

מען מאַכט דאָס — האָט ער נישט געווּסט. אין יענע טעג פלעגט ער אָפט קומען צו מיר, בכדי צוזאַמען לערנען פּוילישׁ און מאַטעמאַטיק, אָן דער הילף פון אַ לערער. ער האָט געוואָלט דערגרייכן גימנאַזיע־בילדונג און אַפילו פאַרזעצן אין אוניווערסיטעט. ליידער האָט ער דאָס נישט דערגרייכט. פלוצלינג קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן אין זיינע בליענדע יאָרן, 27 יאָר...

דאָרט, אַראָפּ־צו ביים קליינעם טייכל, צווישן די ביימער, ליגט אויפן גרינעם גראָז איטשקע קאַנטאָראָוויטש. ווי שטענדיק, זינגט ער חזנישע ניגונים, תפילות פון ימים־נוראים און פון אַ גאַנץ יאָר. דרימלט אַ ביסל אויפן ווייכן גראָז, כאַפּט זיך אויף און זעצט פאָר זיין זינגען — עפּעס אַ ניגון פון אַ שבתדיקער קדושה. און מיט דעם שפּאַצירט ער זיך לאַנגזאַם צוריק אין זיין שטוב.

*

איך פאַרלאָז די בריק און גיי אין דער ריכטונג צום שטעטל. שטעל זיך אָפּ ביים ערשטן הויז. דאָ ווויגט ר׳ וועלוול פונט — דער מעבל־סטאָליער. אַ גאַנצע וואָך האָט זיין שטוב געדינט אַלס וואַרשטאַט, אָבער שבת האָט זי אויסגעזען גאַנץ אַנדערש — פאַרפוצט און פאַרוואַנדלט אין אַ קליין, חנעוודיק שולעכל. דאָ פלעגט מען דאַוונען נאָר שבת. אין דער זיידענער קאַפּאָטע און שטריימל, מיט דער לאַנגער, געזילבערטער באָרד, די הויכע גלייכע פּיגור — האָט ר׳ וועלוול אויסגעזען ווי אַ פאַטריאַרכאַלע געשטאַלט פון תנ״ך. ער איז געווען אַ ייד אַ בעל תורה, אַ גוטמוטיקער און קלוגער. זיין דאַוונען און יראת־שמים זענען געווען נאַטירלעכע, מיט אמתער אמונה, אָן אָנשטעל.

פון אַלע מתפללים, וועלכע פלעגן קומען אַהער, האָט זיך אויסגעצייכנט ר׳ שאול קאַסאָווער. אַ ייד, וועלכער האָט שוין געזען אַ שטיק וועלט, פאַרבראַכט עטלעכע יאָר אין דרום־אַפריקע, געפאָרן איבער ימים. זיינע דערציילונגען און איינדרוקן פון זיינע נסיעות איבער אַפריקע, דאָס לעבן פון די דאָרטיקע מענטשן, די ניסים פון טייך סמבטיון און די עשרת השבטים, וועלכע זענען, לויט זיין מיינונג, צעשפּרייט איבער אַפריקע. ער האָט געשילדערט, ווי אַזוי די וואַלקנס לאָזן זיך אַרונטער אין ים, טרינקען זיך אָן מיט ים־וואַסערן — דאָס האָט ער אַליין געזען, בעתן איבערפאָרן דעם עקוואַטאָר, וועלכער טיילט דעם וועלט־קיילעך אויף צוויי טיילן, צפון און דרום. ער פלעגט פאַרענדיקן זיינע דערציילונגען מיט שרעקלעכע מעשיות פון שדים, וועלכע האָבן אים אַליין געטראָפן. איינע פון זיי איז מיר נאָך געבליבן אין זכרון ביז היינט:

ווען ער איז צוריק געקומען פון אַפריקע, האָט ער מיטגעבראַכט אַ שיינע ליולקע. צופעליק האָט ער אין אַשיפּאָוויצער וואַלד געטראָפן אַ שוואַרצן מענטש, וועלכער איז געשטאַנען אָנגעשפּאַרט ביי אַ בוים. ער האָט געמאַכט מיט אים אַ געשעפט: אויסגעטוישט די ליולקעס. ערשט שפּעטער האָט ער זיך געכאַפּט, אַז אָנשטאָט זיין קינסטלעכע ליולקע, האָט ער באַקומען אַ געווייגלעך שטיקל האָלץ...

...איך דריי זיך אום און דערזע קעגנאיבער אַ קליין, נידעריק און לאַנג הייזל, מיט אַ גערטנדל פון עטלעכע פרוכט־ביימער. דאָ ווויגט ר׳ עוזר קאַסעווער דער דאָמען־שניידער. געגנייט בלויז פאַר קריסטן. אָן ערלעכער און פרומער ייד געווען. קיין מאָל נישט פאַרפעלט זיין דאַוונען בציבור. שטאַרק געליטן אין דער ערשטער וועלט־קריג

אַלס סאָלדאַט. כדי זיך צו באַפרייען פון מיליטער, האָט ער עטלעכע מאָל געטרונקען עסיק, וואָס האָט אים פאַרברענט זיין האַרץ, און נאָך עטלעכע יאָר איז ער אַוועק פון דער וועלט.

אין דער צווייטער העלפט הויז האָבן געווויינט מיינע עלטערן. דאָ האָב איך מיינע קינדער־יאָרן פאַרברענגט אין דחקות און אין נויט.

מיינע עלטערן האָבן געשטאַמט פון מיוחסדיקע משפחות, שרייבער און רבנים. מיינע פעטערס — מענדעלע מוכר ספרים (שלום־יעקב אַבראַמאָוויטש), דער ברודער כון מיין זיידן — ר׳ לייב אַבראַמאָוויטש, קוידאַנאָוער רב, ר׳ רפאל אליעזר גאָרדאָן און אַנדערע. אָבער פרנסה האָט דאָס נישט געגעבן און מיר האָבן געלעבט זייער אָרעם און געדריקט.

אין אַ קורצער צייט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז מיין פאָטער געשטאָרבן. מיר, פיר ברידער און איין שוועסטער, זענען געבליבן אָן מיטלען צום לעבן. כמעט אַלע נאָך קינדער, האָבן מיר געמוזט נעמען דעם וואַנדער־שטאָק אין האַנט. אייניקע — אין ישיבות, איך צו וועלטלעכער בילדונג. צוויי פון מיינע ברידער האָב איך נישט געזען זינט די קינדער־יאָרן.

מיין מוטער איז געשטאָרבן פון שרעק. מען האָט געזאָגט, אַז די דייטשע רוצחים קומען אין שטעטל אַ סוף מאַכן מיט אַלע יידן. אירע לעצטע וועכטער זענען געווען: „קינדערלעך, ראַטעווט זיך, אַנטלויפט אין וואַלד״ — און אויסגעהויכט איר נשמה. זי האָט זוכה געווען צו קומען צו קבר־ישראל.

*

איך גיי ווייטער איבערן שטעטל, שטעל זיך אָפּ ביי אַ גרויסן קיילעכיקן שטיין. פאַרביי אים פירט דער וועג צו אַ ברייטן הויף, אויסגעזעצט מיט הויכע בעריאָזעס, אויף דער לינקער זייט באַרג, צו לוקאָשעוויטשן. עס דערמאָנט מיר אַמאָליקע צייטן, ווי מיר פלעגן אין די פרילינג־חדשים אַרויסצאָפן פון די ביימער אַ זיסן זאָפט און אים טרינקען מיט גרויס הנאה.

רעכטס פון שטיין פירט דער וועג צו אַ הויכן גאָניק — דער אַרײַנגאַנג צו ר׳ משה לונגען. נישט געטראַכט קיין סך — און כ׳בין שוין אינעווייניק, אין גרויסן ציימער, וואָס האָט געדינט אויפצונעמען געסט, איינאָרדענען חתונות אָדער סתם אָוונטן. אַנטקעגן דעם צימער איז אַ ריזיקע קיך מיט צוויי אויוונס צו וואַרעמען די שטוב איןווינטער. ביי די זייטן — עטלעכע קליינע צימערלעך. אין שטוב איז זייער שטיל. איך זע דאָ קיינעם נישט. נאָר אין אַ קליין צימערל באַמערק איך מיין מומען הדסה, ביי אַ גרויסן אָפענעם סידור. זי דאַוונט, שטייט איצט „שמונה עשרה״. זי באַמערקט מיך און מיט דער האַנט גיט זי אַ צייכן, אַז איך זאָל ווארטן. געענדיקט דאַוונען, אַראָפּ גענומען די ברילן פון נאָז און געבליבן שטיין פאַרטראַכט עטלעכע מינוטן, אָן ווערטער. בלויז שווערע זיפצן האָבן זיך אַרויסגעריסן פון איר האַרץ. ענדלעך איז זי געקומען צו זיך און געזאָגט:

— יאָ, מיין קינד. דאָ איז אומעטיק. נישטאָ קיינער. געדענקסט דאָך וואָס פאַראַ פריילעך הויז ס׳איז געווען. געהאַט אַ שטוב מיט קינדער. ווו זענען זיי היינט? צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט. מיין לייבל און איטא זענען פאַרבליבן אין רוסלאַנד,

חיימקע איז נישט צוריק געקומען פון ערשטן וועלט־קריג. איך האָב באַשלאָסן צו פאַרקויפן דאָס הויז. ס׳מאַכט זיך אַ גוטער קונה. איצקע גוריאַן וויל קויפן. איך אַליין וועל אַריבערפאָרן קיין פינסק, צו מיין טאָכטער שרה־לאה. איר מאַן, חיים שמיד, איז דאָך שטאָט־חזן. איך האָף, אַז זיי וועלן אין גיכן אַוועק קיין אַמעריקע, ווייל מען פאָדערט אים אַהין אַלס חזן. אפשר וועט מיר געלונגען צו פאָרן צו מיין טאָכטער חיה־פריידע קיין ארץ־ישראל.

ערשט נישט לאַנג האָט דאָ געווויינט די בכבודיקע משפחה לונגען. ר׳ משה לונגען איז געווען אַ ייד אַ פיקח און אַ מיוחס. געהאָט די רעכט צו ווינען אין אַלע שטעט, אין רוסלאַנד, אַ זאַך, וואָס יעדער ייד האָט זיך עס דעמאָלט געוווּנטשן. ער איז געווען אַ דעה־זאָגער איז אַלע קהלישע ענינים, אַ שטאַרקער אַנהענגער און גוטער חבר פון הרב איידלמאַן. פלעגט אפט זיך באַטייליקן אין דין־תורהס אַלס בורר. אין אַלע סיכסוכים, האָט יעדער צד זיך געווּנטשן, אַז ר׳ משה זאָל זיין זיין בורר.

נישט געקוקט וואָס ער האָט אין די יונגע יאָרן געפירט גרויסע געשעפטן, איז ער אויף דער עלטער געבליבן אָן פרנסה — און פון עגמת־נפש אַוועק פון דער וועלט פאַר דער צייט.

איך פאַרלאָז דאָס הויז אַ פאַרזאָרגטער און מאַך שנעלע טריט באַרג אַרויף, לינקס פון דער קוידאַנאָוור גאַס. פון ביידע זייטן — ליימיקע בערגלעך. אָט זע איך ווי יעקב גרויער קוקט אַרויס פון פענצטער. ער בעט מיך אַריין צו זיך. אין שטוב זעט אַלץ אויס חושכדיק, די קינדער — בלייכע, אָרעם געקליידעט, הגם יעקב איז אַן ערשטקלאַס־סיקער שניידער, און אַרבעט פון פרי ביז שפעט אין דער נאַכט.

— וואָס זאָגסטו? — פרעגט ער מיך. — וועז איך, אַ פאַכמאַן, אַרבעט אין אַן אַנדער לאַנד, וואָלט איך דאָך געווּסט פון אַ לעבן. מיר איז נישט געבליבן קיין אַנדערער אויסוועג, ווי אָפשפּאָרן אַ פאָר גראָשן אויף הוצאות און פאָרן קיין אַפריקע. איך קאָרג ממש דאָס ביסל עסן פאָר מיינע קינדער. וואָס וועלן דערלעבן מיינע קינדער דאָ, אינעם קליינעם שטעטעלע? אונדזער יוגנט דרייט זיך אַרום פוסט־און־פאַסט, אָן אַ צוקונפט אַלע ווילן אַנטלויפן. די פראַגע איז נאָר: וווּ נעמט מען געלט אויף רייזע־הוצאות?!

זיינע שיינע, קליינע יינגעלעך הערן זיך צו צום פאַטערס רייד און פרעגן: „טאַטע, וועז וועלן מיר שוין פאָרן?״

איך זעץ פאָר מיין שפּאַציר. אויפן וועג באַגעגן איך מיין חבר לייבע סעגאַלאָוויטש. ווי שטענדיק, אָן אויסגעפוצטער אין זיין אַנצוג מיטן פאַרביקן שניפס און ווייסן קאָלנער. אין האַנט — זיין גראָבער שטעקן, און די טעקע אין דער צווייטער האַנט. „דאָ, אין טעקע״ — זאָגט ער — „ליגן אַ סך צרות. דאָס זענען די וועקסלען פון אונדזערע קרעמער, וועלכע האָבן נישט קיין געלט זיי אויסצולייזן. יעדן טאָג באַזוך איך זיי און פאַדער דאָס געלט. איך פאַרשטיי, אַז זיי האָבן נישט. איי, ווילט זיך פאַרלאָזן רוביזשעוויטש. איך האָב שאַנסן צו זיין בוכהאַלטער אין אַ גרעסערע שטאָט, מיט מער געהאַלט און וויניקער צרות. מען מוז אויך טראַכטן וועגן אַ תכלית אין לעבן. ווי לאַנג קען מען זיין אַליין? דו קענסט דאָך איר, מיין בחורטע הינדע שאַפּירא, אַ העברעישע לערערין. פאַרדינט נישט שלעכט. איך גלויב, אַז אונדז בייַדע וועט געלונגען צו מאַכן אַ ביסל קאַפּיטאַל און פאָרן קיין ארץ־ישראל. איין זאַך איז מיר אַ שאָד. דעם בית״ר וועלכן

איך האָב געגרינדעט און מיט אים אָנגעפירט אַזוי פיל יאָרן. נאָך מיין אַוועקפאָרן, דוכט זיך מיר, וועט פון אים גאָרנישט ווערן".

צום באַדויערן, זענען אויך זיינע פֿלענער נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. זיין פרוי הינדע מיטן קינד זענען אומגעקומען בעת דער שחיטה אין שטעטל. ער אַליין איז אומגעקומען אין דוואָרעץ.

עטלעכע הייזער ווייטער — אַ קליינער נידעריקער גאַנעק, וואָס פירט אין הויז פון אליעזר ביילקין. אין דרויסן שטייט תמרה מיט אירע ביידע מיידלעך, ריווע און מימע, ביידע שילערינס אין דער פּוילישער פֿאָלקס־שול. מימע שפּרינגט און טאַנצט. זי איז נאָך אַ ביסל קינדעריש און צעלאָזן, ריווע דאַקעגן מאַכט שוין דעם אייגדרוק פון אַ פריילין. זי איז קלוג, שיין און באַגאַבט. דעקלאַמירט שיין, נעמט אָנטייל אין פאַרשידענע פאַרשטעלונגען. תמרה באַציט זיך צו אירע קינדער נישט בלויז ווי אַ מוטער, נאָר אויך ווי אַ געטרייע חברטע. זי גוט אַכטונג זיי זאָלן זיין אָנשטענדיק, זאָרגט פאַר אַ גוטער דערציונג. זי האָט אָבער נישט דערלעבט צו זען דעם נחת פון זיי — און געשטאָרבן אין אירע מיטעלע יאָרן. אליעזר מיט זיינע צוויי טעכטער זענען אומגעקומען. זייער אייניציקער זון מרדכי, האָט זיך גערעטעוועט און געפינט זיך אין ישראל.

*

פאַרבייגייענדיק, בין איך אַריין צו דוד ראָבינאָוויטש, דער זייגערמאַכער. אַ שטילער ייד. זיין פאָטער איז געווען אַ מופלג בתורה, געלערנט טאָג און נאַכט, בעת זיין מאַמע האָט געזאָרגט פאַר פרנסה. אין שטוב ביי אים איז גאָנץ היימיש. די אַלטיטשקע מוטער שלעפט זיך קוים איבער דער שטוב. אין אַווינקל שטייט אַ קליין טישל מיט פאַרשידענע קליינע און גרויסע זייגערס. דוד זיצט ביים טישל מיט זיין שפּאָקטיוו, פאַרשטעקט אין אויג און איז בודק דעם אינגעווייד פון די זייגערס. פון אַ קליין זייטיק צימערל, רוקן זיך אַרויס זיין פרוי און די צוויי קינדער — אַ יינגל און אַ מיידל. דוד רייסט איבער זיין אַרבעט, שטעלט מיר פאָר זיינע קינדער, אַנווייזנדיק אויף זיי, אַז זיי וועלן געווויס זיין גוטע קינדער פאַר ארץ־ישראל. „דו פאַרסט דאָך אַהין" — זאָגט ער צו מיר, — „פאַרגעס נישט אין אונדז, אפשר וועלן מיר זיך נאָך דאָרט טרעפן".

איך בין שוין פאַרמאַטערט פון שפּאַציר. ס'ווילט זיך אַ ביסל אָפרוען. דאָס בעסטע אָרט — דער האָטעל פון מאיר אָשעראָוויטש (אָפּגעקוימט פון מלכה פאלייעס), אויף דער ווייכער קאַנאַפּע, וועלכע שטייט ביי זיי אין דעם גרויסן פאַרצימער. מאיר און גיטל זענען פיינע, גוטמוטיקע מענטשן. זיי באַגעגענען מיך מיט אַ שמייכלדיק פּנים, זענען מיך מכבד מיט טיי, איינגעמאַכטס און קיכלעך, פאַרפירן אַ שמועס וועגן דער לאַגע פון די יידן אין שטעטל. וואָס וועט זיין מיט אונדז? עס וועט ערגער פון טאָג צו טאָג. יידישע פרנסות גייען איבער אין גוויישע הענט...

אין מיטן שמועס טאַנצן אַריין זייערע קינדער סאָניע און ווולי, שטאַרק פאַרסאָפּעט, קוים זיי כאָפּן דעם אָטעם. אַ לאַכעדיקע דערציילט סאָניע, אַז זי קומט פון דער „בית־יעקב" אַרגאַניזאַציע. „אָך, דאָרט איז גוט" — זאָגט זי, — „דאָרט פאַרברענגען די ישיבה בחורים מיט די מיידלעך פון בית־יעקב". איר מוטער גיטל שרייט, אַז זי זאָל נישט זאָגן דאָס, וואָס ס'איז נישט ריכטיק. אָבער דאָס קינד האַלט אין איין שוועך

זיך, אַז אַלץ איז אמת. זייער טאַכטער סאַניע, הגם קוים 11 יאָר אַלט, איז געווג דערוואַקסן און אַנטוויקלט. זי לאַכט הויך, מיט הנאה, ווי זי וואָלט שוין עפּעס פאַרשטאַנען.

אין האָטעל האָב איך באַגעגנט די טאָכטער פון גדליהו קיוואָוויטש פון כאָטעווע. זי האָט נאָר וואָס געענדיקט די פּוילישע גימנאַזיע, אָבער נאָך דעם אַלעם, ווייסט זי נישט וואָס צו טאָן. פאַר אַ ייד זענען דאָך די טויערן פון אוניווערסיטעט כמעט געשלאָסן. אַזאַ איז דער גורל פון אונדזער שטודירנדיקער יוגנט אין פּוילן. עס איז נאָר מקנא צו זיין די, וועלכע פאָרן קיין ארץ־ישראל. אמת, מיין פאָטער איז אַ רייכער ייד, אָבער מיר זענען דאָך נישט זיכער מיטן פאַרמעגן. אונדזער וואַלד וועט אין גיכן אַריבער צו דער רעגירונג. שיקן מיך לערנען אין אויסלאַנד, קומט דערווייל נישט אין באַטראַכט.

איך פאַרלאָז דעם האָטעל, אין דער ריכטונג פון דער איוועניצער גאַס. עס קומט אָן חנה ליבע סעגאַלאָוויטש, אַ שיינע בחורטע מיט געלאָקטע האָר. זי איז געווען זייער אַנגענומען אין איר חברה. געהאָט פעיקייטן צו שפּילן טעאַטער. אין אַ סך פאַרשטעלונגען אין שטעטל האָט זי געשפּילט די הויפּט־ראָל. לעצטנס האָט זי זיך פאַרנומען מיט געבן לעקציעס אין עברית און פויליש.

איך באַמערק אויף איר פנים זאָרג. אַוועק איר אַמאָליקע פריילעכקייט און לעבע־דיקייט. זי רעדט מיט אַ פאַריאושטער שטימע: „זעסט דאָך, בלויז אייניקע יאָר זענען אַוועק און פון מיין גאַנצער פריילעכער חברה בין איך דאָ געבליבן אַליין. עס בענקט זיך מיר נאָך אַ פריי לעבן, אַנטלויפן פון גלות, קיין ארץ־ישראל. וועט דאָס אַמאָל פאַרווירקלעכט ווערן?" איך האָב נישט קיין תשובה. איך באַדויער בלויז אונדזער יוגנט, וועלכע לעבט אָן אַ מאָרגן, זייערע פעיקייטן וואָס גייען פאַרלוירן.

איך אייל זיך. איך רייס איבער דעם שמועס, וועלכער קען קיין זאַך נישט ענדערן

הגשר על נהר סולה — די בריק אויפן טייך סולא

און דערנענטער זיך צום הויז פון ר׳ יהושע נאַכאַמטשיק. אַ ייד אַ בן־תורה, געהאַט סמיכות אויף רבנות. אַ הייסער חסיד, אַ סוחר וואָס פירט געשעפטן — אָבער אָן הצלחה. מיט אים האָב איך ליב צו פירן שמועסן וועגן פרומקייט. איך רעפרעזענטיר די, וועלכע ווילן רעפֿאָרמירן די יידישע רעליגיע. איך פֿאַדער צו רעספּעקטירן די יוגנט וואָס שטודירט, ווייל זיי וועלן ברענגען כבוד דעם יידישן פֿאָלק. מען דאַרף זיי מקרב זיין, נישט סטעמפּלען אַלס פּריידענקער און פֿאַרטרייבן פון דער יידישער מחנה. ער, ר׳ יהושע נאַכאַמטשיק, ווייזט אויף מיט אַלערליי ראיות פון די חז״ל, אַז מען טאָר נישט אויסמעקן אַפילו אַ „קוצו של יוד״ פון דער תורה. דערביי דערציילט ער מיר, אַז מיט אַ צייט צוריק האָט אים באַזוכט דער חסידישער רבי. האָט ער אויסגענוצט די געלעגנהייט און אַ פּרעג געטאָן דעם רבין וועגן זיין טאָכטער רבקה, וועלכע וויל פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. דער רבי האָט זיך פֿאַרטראַכט, אויפגעהויבן זיין קאָפּ און ווייסע באָרד צום הימל, פֿאַרקנייטשט דעם שטערן, און שטילערהייט אַרויסגערעדט די עטלעכע ווערטער: „זאָל איר גאָט געבן איר מזל דאָ״. איך האָב מער קיין פּירושים נישט געבעטן. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז דער רבי איז קעגן דעם, אַז יידישע קינדער זאָלן פֿאָרן קיין ארץ־ישראל פֿאַר דער גאולה שלימה...

*

לאַנגזאַם שפּאַציר איך באַרג אַרויף דער איוועניצער גאַס. איך זוך מיינע פריינד און באַקאַנטע פון יענע צייטן... יעדער בליק דערוועקט אַזוי פיל זכרונות. אָט שטיי איך ביי אַ הילצערן הויז, מיט לאַנגע געפֿאַרבטע פענצטער און אַ סך טרעפ וואָס פירן צו אַ גרויס געשעפט. דאָ האָט מען געקענט קויפן אַלץ: באַקאַליי, גאַלאַנטעריע, מאַנופֿאַקטור, טאַבאַק. אַ שמאָלער אַריינגאַנג ביי דער זייט פון דער שטוב פירט אין הויף אַריין. דאָ האָט זיך אויסגעבויט אין די לעצטע יאָרן אַ פּיין הויז מיט אַ שיינעם גאָרטן, וואָס האָט זיך געצויגן ביז אונדזער קליין טייכל.

די הייזער און דער גאָרטן האָבן געהערט צו ר׳ בערל־מאיר שימאַנאָוויטש, אייניער פון די אָנשטענדיקסטע בעלי־בתים אין שטעטל. אַנטוויקלט האָט זיך זיין געוועלב אַ דאַנק דער ערלעכער און טאַקטישער באַהאַנדלונג פון די קונים, דערוואָרבן זיך דעם צוטרוי פון אַלעמען — יידן און קריסטן. זייערע געשעפטן זענען כסדר געוואקסן. אַ גרויסער טייל פון דער הצלחה איז צו פֿאַרדאַנקען זיין געטרייער און קלוגער פרוי פּעסיע, וועלכע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע סוחרישע פּעיִקייטן און פֿאַרשטאַנד.

אַזוי האָבן זיך געפירט ביי זיי די געשעפטן — ביז ס׳איז געקומען „גראַבסקיס עגלה״ און זיינע שטייערן האָבן אַ תל געמאַכט פון יידישן האַנדל. ר׳ בערל־מאיר האָט באַשלאָסן צו פירן האַנדלס־ביכער, כדי צו האָבן אַ ביסל פרנסה. דער שרייבער פון די שורות האָט געפירט ביי זיי די ביכער.

אָט זע איך זיך איצט אינעם קליינעם צימערל ביים טישל, ווו איך האָב זייערע ביכער געפירט אין די שפּעטע אָוונט־שעהן, ווען אַלע זענען ביי זיי געשלאָפן. דעמאָלט פלעגט זיך צום טישל צוזעצן ר׳ בערל־מאיר, דערציילן זיין פֿאַרגאַנגענהייט — ביז דער חתונה האָט ער פֿאַרברענגט אין פֿאַרשידענע ישיבות. ביי יעדן שמועס האָט זיך אַרויסגעפילט זיין ליבע צו דער גמרא, צום פלפול און אגדה. מען האָט דאָס געקענט

זען דייטלעך, וועו ער איז געזעסן ביים רבס טיש אין בית־המדרש און געלערנט זיין בלאַט גמרא. די שכינה האָט דעמאָלט געזוכט אויף אים, זיין פנים האָט געשטראַלט פאַר פרייד. ער האָט עטלעכע יאָר געדינט אין דער צאַרישער אַרמיי אין קאַווקאַז און אויסגענוצט די צייט צו לערנען די רוסישע שפראַך, גענאַשט אַ ביסל בילדונג.

אין קאַווקאַז האָט ער זיך געטראָפן מיט די בוכאַרער יידן און גענומען שטודירן זייער פאַרגאַנגענהייט. ער האָט געמיינט, אַז זיי געהערן צו די עשרת השבטים. די בוכאַרער יידן האָבן געהאַט פאַר אים גרויס דרך ארץ צוליב זיינע טיפע ידיעות אין תלמוד. זיי האָבן אים געזופן „חכם". אויף אונדזער לשון הייסט דאָס „רבי". ער האָט שטאַרק ליב באַקומען די בוכאַרער יידן, ביי פיל פון זיי געזומען אַדרעסן, געוואָלט זיי דערנענטערן צו אונדזערע יידן.

בעתן דערציילן, פלעגן זיך אַרויסרייסן טיפע זיפצן פון זיין האַרץ. ער האָט געליטן דערפון וואָס די זאַרג פון פרנסה רויבט ביי אים אוועק די מעגלעכקייט אַרייַנצוקוקן אין אַ ספר, ווי אויך אָנהאַלטן קאָנטאַקטן מיט די בוכאַרער יידן.

ער האָט שטאָלצירט מיט זיינע געראָטענע קינדער. איך קוק אָן פריידלען — אַ שיינע בחורטע, אַ הויכע און שלאַנקע פיגור. אירע אויגן, איר שמייכלדיק פנים — האָבן געפונען חן ביי אַלעמען. איך האָב באַוווּנדערט איר טיפע אַנונג אין מאַטעמאַטיק, איר פענאָמענאַלן זכרון.

אין די לעצטע יאָרן זענען זייערע געשעפטן געווען שוואַכע. זיי האָבן אָבער נישט פאַרלוירן דעם מוט, קיין מאָל נישט געהאַט גרויסע אַספּיראַציעס. דער עיקר איז ביי זיי געווען צו דערפירן די קינדער צו אַ תכלית. זיי וואָלטן געוויס דערלעבט נחת פון זייערע קינדער, וועו נישט דער אונטערגאַנג פון אונדזערע יידן אין שטעטל. צוזאַמען מיט אַלע זענען אומגעקומען ר׳ דב־מאיר מיט זיין פרוי הי״ד.

...פאַרבייגייענדיק, פאַלן מיינע בליקן אויף אַ הויז וואָס שטייט בשכינות מיטן הויז פון אונדזער רב. דאָ וווינט ר׳ מרדכי אייזן, אַ שניידער. ווייניק האָט מען גהערט פון דער משפחה, ווייל לאַנגע יאָרן האָט ר׳ מרדכי פאַרבראַנגט אין אַמעריקע און זיך צוריק געקערט פון דאָרט מיט אַ ביסל אָפּגעשפּאָרטע דאָלאָרן. ער האָט מיטגעבראַכט אייניקע אַנטיקלעך, מיט וועלכע ער פלעגט שטענדיק רימען אַמעריקע, דאָס גאָלדענע לאַנד. ער האָט באַנייט און פאַרשענערט זיין קליין הייזל. צוגעבויט אַ קליין געוועלב פאַרן יינגסטן זון לייבל, כדי העלפן אים פאַרווירקלעכען זיין חלום צו זען אים אַלס ביזנעסמאַן, ער זאָל, חלילה, נישט דאַרפן זיין אַן אַרעמער שניידער, ווי זיין פאָטער.

דערווייל זענען אונטערגעקומען די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — און זיין גאַנץ געלט איז נישט געווארן... ר׳ מרדכי און זיינע זין האָבן געמוזט ווייטער אַרבעטן אַלס שניידערס. זיין זון אורי איז נישט צוריק געקומען פון פראָנט, די אַנדערע זענען אומגעבראַכט געוואָרן פון די היטלעריש עמלקים. פון דער גאַנצער משפחה איז נישט געבליבן קיין זכר.

איך דריי זיך אויס. אַנטקעגן איבער דער גאַס, שטייט אַ לאַנג הויז אויף אַ שמאָל בערגל. אַרויף־צו, צווישן צוויי הייזער, פירט אַ ריזיקער שטח הינטער דער שטוב. אויף דער לינקער זייט — אַ סאַד מיט פאַרשידענע פרוכט־ביימער, אַרומגעצוימט מיט שטאַכעטן. רעכטס — אַ גאָרטן מיט אַלערליי גרינסן. דאָ וואַקסן אויך קאַרטאָפל,

פֿאַרשידענע מינים תבואה. עס מאַכט אַן אייגדרוק פון אַ גוט באַארבעט פעלד. אַלץ דאָס געהערט דער משפּחה אָשעראָוויטש, וועלכע האָט געפּירט איר לעבנס־שטייגער ווי די פּוילישע פּריצים.

פונעם הויכן גאַנעק קומט אַן לאַנגזאַם אַן עלטערער מאַן, אַ הויכער, גלייכער. מיט שטאָלץ שטעלט ער זיינע טריט. זיין אויסזען וועקט כבוד. די ווייסע ברייטע באָרד פֿאַרדעקט זיין ברוסט. ווי שטענדיק, אויסגעפוצט אין זיין שוואַרצער קאַפּאָטע און גלאַנציקע שיך. ער האַלט אין האַנט זיין זויבער טאַשן־טיכל, מיט וועלכן ער ווישט דעם שווייס פון פּנים. אין שטעטל האָט זיך יעדער געווינטשן צו דערלעבן זיין עלטער, מיט זיין האַלטונג און חכמה.

זינט איך געדענק, האָט ר׳ חיים־לייב געהאָט אַ באַזונדער צימער. דאָרט איז געווען אַ גרויסע שאַנק מיט ספרי־קודש, ביי וועלכע ער פלעגט פֿאַרברענגען אַ גאַנצן טאָג, טיילמאָל — אויך שפּעט ביינאַכט. ער פלעגט לייענען פֿאַרשידענע זשורנאַלן אין רוסיש און אין עברית. געהאָפט, ווי אַלע פרומע יידן, אויף משיחן. אין אַלע תפילות, ווען דאָס וואָרט ירושלים פלעגט אַרויף אויף די ליפּן, האָבן זיך טרערן געשטעלט אין זיינע אויגן. ער איז געווען במשך עטלעכע יאָר סטאַראָסטע אין רוביזשעוויטש און דערשינען אַלס פֿאַרשטייער פון אונדזער געמיינדע ביי דער אַרטיקער רוסישער מאַכט. מיט זיין דעה האָט מען זיך שטאַרק גערעכנט אין אַלע שטאָטישע ענינים. ער האָט דערלעבט אַ טיפן עלטער און נישט פֿאַרלאָרן זיין שכל ביז די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן ת.נ.צ.ב.ה.

דער מאַרק

ביי מיינע ערשטע שריט אין מאַרק, בין איך צוגעגאַנגען צום הויז פון ירוחם און שרהקע, וואָס פלעגט שטענדיק ציען די אויפּמערקזאַמקייט צוליבן ספּעציפּישן אויסזען. פון מאַרק האָט צום הויז זיך געצויגן אַ לאַנגער גאַנעק מיט צוויי אַריינגענג: אייגע — אין קראָם, די צווייטע האָט געפּירט אין שטוב. פון ביידע זייטן הויז האָט געפּירט צו אַ טיפן טאָל, ביז דער קיידאַנאָווער גאַס. פון דאָרט האָט דאָס הויז אויסגעזען ווי אַ „שלאָס״: אַ הויכע, ריזיקע וואַנט, מיט פאַרשידענע טירן און טויערן, אַ קליינער פלאַץ הינטערן שטוב, אַרומגערינגלט מיט אַ הויכן צוים. נאָר פון אויבן האָט מען געקענט זען ווי ווילד־פֿאַרוואָקסענע גראָזן מיט שטעכיקע שישקעס באַדעקן דעם באַרג־אַראָפּ הינטערן שטוב. קיינער האָט נישט געקענט אַהער צוקומען, אָנקוקן די וואַנט מיט אירע געהיימנישן. צווישן דער שטוב און הויז פון דוד פעלדמאַן, האָט זיך געצויגן אַ שמאָלער באַרג־אַראָפּ, וואָס האָט געדינט אַלס דורכגאַנג פון מאַרק צו דער קיידאַנאָווער גאַס. די וועלכע האָבן געוואָלט זיך פֿאַרקירצן דעם וועג, האָבן נישט איין מאָל גוט זיך צעקלאפט די ביינער, אַראָפּקאָלערנדיק זיך ביז אונטן, בערך אַ 20—15 מעטער. ווינטער האָט דאָס געסל אויסגעזען שרעקלעך. געווען באַדעקט מיט אַ דיקן אייז־שיכט, וואָס האָט געגלאַנצט ווי אויסגעשליפן גלאָז. די וועלכע האָבן זיך איינגעעקשנט און נישט געוואָלט גיין פון מאַרק אין דער קיידאַנאָווער גאַס מיטן לאַנגן וועג, האָבן נישט געהאָט קיין אַנדער ברירה, ווי... אַראָפּגליטשן זיך אויפן הינטערשטן.

אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־קריג, האָט דאָ געווויינט אַ משפּחה פון גראָדנע. אין די שפּעטערדיקע יאָרן, נאָכן טויט פון די קינדערלאָזע ירוחם און שרהקע, איז

הסוחרים הבוכרים בתחנת הרכבת בעיר קרסנובודסק (1917) עם כינוסם בעת שובם מביקורם בעיר הקדושה

די שטוב אַריבער בירושה צו דער משפּחה חייקין, וועלכע האָט געהאַט אַן אייזן־געווועלב און אַ דערלויבעניש צו פאַרקויפן טאַבאַק און סיגאַרעטן אין שטוב.

ר׳ אברהם חייקין איז געווען אַ ייִד אַ למדן. די מערסטע צייט פאַרברענגט ביי דער גמרא און פלפול. דערצו איז ער געווען אַ צדיק תמים, שטאַרק מדקדק געווען אין אַלע מצוות. זיין איטל, אַ קלוגע פרוי, האָט געפירט די געשעפטן. קיין מאָל נישט פאַרלאַנגט פון ר׳ אברהמן, ער זאָל מפסיק זיין דאָס לערנען און איר צוהעלפן אין געשעפט. זי האָט געגלויבט, אַז אין זכות פון זיין לערנען, האָט זי הצלחה אין האַנדל. אָבער ר׳ אברהם אַליין האָט גאַנץ אָפט געהאָלפן אין קראָם, ווייל ער האָט געווּסט, אַז אויך אַ מאַן דאַרף זאָרגן פאַר פרנסה.

אַ גאַנצע וואָך זיך דאָ געראַדערט. שטענדיק זענען די געשעפטן געווען איבער־פולט מיט קונים. דאַקעגן שבת האָט געהערשט דער אמתער עונג. די זמירות פון ר׳ אברהם און זיין מיטהעלפערין, דאָס קליינע טעכטערל רחלע, האָט הויך און שיין געקלונגען אין דער גאַנצער גאַס.

מוצאי־שבת, ווען מ׳האָט אָנגעצונדן די וואַקסענע ליכט צו הבדלה, האָבן זיך די זמירות געטראָגן ווייט איבערן מאַרק — ביז דאָס געזאַנג איז ביסלעכווייז אַנטשוויגן געוואָרן און אָנגעזאָגט, אַז אַ נייע וואָך קומט אָן...

ר׳ אברהם חייקין איז אומגעקומען אויף אַ טראַגישן אופן. זיין פרוי און טאָכטער, אין זייער נע־ונד און זוכצניש נאָך אַ שטיקל ברויט, זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די פויערים. זייער ייִנגסטער זון, ישראל־אליעזר, האָט זיך אָפגעראַטעוועט ביי אַ קריסט־לעכער פאַמיליע, וועלכע האָט אים אויסבאַהאַלטן. דערנאָך איז ער אַוועק אין די וועלדער מיט דער משפּחה פון אליהו סעגאַלאָוויטש. היינט געפינט ער זיך אין ישראל.

איך בלייב שטיין אין מאַרק אייניקע מינוטן. איך באַמערק פון ווייטנס ר׳ לייזער פאַלייעס גיין אין שול אַריין. ער איז אַ גרויסער ירא־שמים. אין זיין פרייער צייט געזעסן אין שול און געלערנט. נישט אָנטייל גענומען אין שיחת חולין. געשטאַמט פון אַ סוחרישער משפּחה, אָבער צוליב זיין פרומקייט האָט ער זיך דערווייטערט פון האַנדל, כדי, חלילה, נישט נכשל ווערן. דערפאַר האָט ער טאַקע נישט געהאַט קיין פרנסה און דאָס לעבן איז ביי זיי געווען שווער. ער האָט זיך קיין מאָל נישט באַקלאָגט אויף דעם, ווייל לויט זיין גלויבן, איז אַלץ מן השמים — און געהאַט בטחון, אַז „מאן דיהב חיי יהיב מזוני"...

דער מאַרק איז געווען דער צענטער פון אונדזער שטעטל. איך בין אַריין אין געוועלב פון ר׳ יעקב ליפשיץ, אַ לעדער־סוחר. זיין געשעפט איז שטענדיק איבערפולט מיט קונים. זיין פרוי קיילע באַמערקט מיך, בעט אַריין אין שטוב, ר׳ יעקב וויל מיט מיר ריידן.

אין שטוב איז אַן אומאָרדענונג. אַפילו שווער צו געפינען אַן אָרט וווּ צו זעצן זיך. אויף אַלע שטולן ליגט אייגעפאַקטע סחורה פאַר די קונים. ר׳ יעקב שטעלט מיר פאָר זיינע צוויי זין און פרעגט וואָס זאָל ער מיט זיי מאַכן. זיי ווילן פאָרן לערנען אין ישיבה, אַזוי ווי זייערע חברים האָבן געטאָן. אָבער צי איז עס אַ תכלית, קענען דען אַלע זיין רבנים? זייערע חברים האָבן נישט קיין אַנדערן אויסוועג, אָבער ער האָט דאָך די מעגלעכקייט צו שיקן זיינע קינדער שטודירן.

איך באַוווּנדער ר׳ יעקבס פלאַן און דריק אויס מיין צופרידנקייט, אַז ס׳איז שוין דאָ צווישן אונדז אַ גלויביקער ייִד, וואָס פאַרשטייט, אַז דאָס לעבן גייט פאָרויס, אַז

די יוגנט דאַרף זיך צופּאַסן צו נייע אָנשויונגען, מאָדערניזירן דאָס לעבן. נאָר אויך דער פּלאַן און געדאַנקען זענען געגאַנגען צום גרונט, צוזאַמען מיטן חורבן פון אונדזער קהילה. ר׳ יעקב ליפשיץ האָט זיין גאַנץ פאַרמעגן באַהאַלטן ביים קריסט סמאָלסקי פון „פאָדזשערנע". ער האָט געוואָלט פאַרן געלט זיך קויפן דאָס לעבן. דער קריסט האָט צוגענומען זיין געלט, צוזאַמען מיטן לעבן.

עטלעכע הייזער ווייטער שטייט אַ גרויס הויז. די פראָנט־טיר איז אָפן. איך זע אַן עלטערן מאַן, דאַר און בלייך, אין אַ ווייסן כאַלאַט. דאָס איז אונדזער אַפּטייקער, ה׳ קאָוואַרסקי, אַ געוענדיקטער פראָוויזאָר. ער זיצט ביי אַ קליין טישל, וואַרט אויף אַ קונה. אָרעם זעט אויס זיין אַפּטייק. די פּאָליצעס — האַלב ליידיק; דער רוב סלאָיקעס — פוסטע. עס פעלט אונדזער אַפּטייקער דאָס ביסל מזומן אייַנצוקויפן אַלע מינים רפואות. אין גרעסטן טייל, ווערן באָשטעלונגען צו מאַכן רעצעפטן געשיקט אין די נאָענטסטע שטעטלעך. געווען ביי אים אַ שטוב מיט קינדער, אָבער פּרנסה איז ניט געווען און דערפאַר ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו געבן די קינדער בילדונג. נאָר זיין עלטסטער זון, אבראשקע, האָט אָן אַ שול אויסשטודירט אַדוואָקאַטור.

עטלעכע טריט ווייטער, פאַלט מיין בליק אויף אַ גרויס מאָדערן געשעפט. דאָס איז די דראָגעריי פון שימשע לעוויטאָס און זיין פרוי ראדקע. זיי האָבן געהאַט אַ רעכט צו פאַרקויפן נאָר גרייטע, פאַטענטירטע רפואות. אָבער פאַקטיש האָבן זיי אויסגעפירט אַלע באַשטעלונגען, געמאַכט פאַרשידענע רעצעפטן. ניט אַלע האָבן געהאַט אַ צוטרוי, אַז זייערע רעצעפטן ווערן געמאַכט ווי מען דאַרף. פאַקטיש איז דאָס געווען אונדזער אַפּטייק. מען האָט געשמועסט, אַז די משפּחה איז איינע פון די רייכסטע אין שטעטל. דאָס איז געווען אַן אָפּגעשלאָסענע פאָמיליע. געלעבט נאָר פאַר זיך, דערווייטערט זיך פון אַלע געזעלשאַפטלעכע ענייַנים, ווייניק זיך באַטייליקט אין שפּענדונגען פאַר קהלישע באַדערפענישן. צום סוף — זיין יאָרנלאַנג געזאַמלט קאַפּיטאַל, אַוועק געגעבן די נאָצישע רוצחים. זיין פרוי און קינדער זענען אומגעקומען אין רוביזשעוויטש. אים אַליין, שימשע לעוויטאָס, האָבן די סאָוויעטן פאַרשיקט קיין סיביר אין יאָר 1940.

איך גיי אַריבער די ראַקאָוועך גאָס. דאָ אין ראָג שטייט אַ לאַנג, נידעריק הויז, ווו ס׳האָט געווינט ר׳ אליהו אייזנבוד מיט זיין פאַמיליע. זיי האָבן אַ גרויס געשעפט פון פאַרשידענע לאַנדווירטשאַפטלעכע מאַשינען און מכשירים. אַהער פלעגן קומען קויפן די פריצים און פויערים פון דער גאַנצער געגנט. זיי האָבן געהאַט רעספּעקט פאַר ר׳ אליהו אייזנבוד, פאַר זיין ערלעכן באַהאַנדלען די קונים.

ר׳ אליהו אייזנבוד איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים אין שטעטל. רעליגיעז, אָבער ניט פאַנאַטיש. זיין חכמה און איינגעבוירענע אינטעליגענץ האָבן אים געגעבן די מעגלעכקייט אָנטייל צו נעמען אין אַלע געזעלשאַפטן און קרייזן. זיין קלוגער קוק און גוט האַרץ, האָבן זיך דערוואָרבן ליבע ביי יונג און אַלט, יידן און קריסטן. ער איז געווען אַ גרויסער בעל־צדקה און מכניס־אורחים, ליב געהאַט אונדזער יוגנט און זי געשטיצט מיט אַלעס מעגלעכן.

לאַנגע יאָרן איז ר׳ אליהו געווען גבאי אין שול און אין דער חברה קדישא, מיטגליד אין דער פאַרוואַלטונג פון באַנק, פּרעזעס פון די פייערלעשער. בשעת גזירות און פאָגראָמען ביי אונדז, איז ער געשטאַנען בראש פון וויידערשטאַנד, געזוכט און

געפֿאָדערט הילף ביי דער אַרטיקער מאַכט, כדי פֿאַרטיידיקן די יידן. בעת דער ערשטער וועלט־קריג, וועו די מאַכט האָט זיך אָפּט געטוישט, פלעגט ר׳ אליהו אייזנבד, צוזאַמען מיט די קריסטלעכע פֿאַרשטייער פון דער געגנט, מקבל פּנים זיין די נייע מאַכט מיט זאַלץ און ברויט, געווען דער מליץ יושר פֿאַר יידן. אויך אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, איז ער געווען פֿרעזעס פון יודענראַט. ביז דער לעצטער מינוט פֿאַר שחיטה, האָט ער ניט געוואָלט רוען, געזוכט אַלע מעגלעכקייטן מבטל צו זיין די שווערע גזירה, נאָר וועו ער האָט מער גאָרניט געקענט העלפֿן, איז ער געגאַנגען בראש פון אַלע קרבנות, אויף דעם לעצטן וועג צום גרוב. ער האָט זיך געקענט ראַטעווען, ווייל דער קשיאָנדז האָט אים געוואָלט נעמען צו זיך און באַהאַלטן, אָבער ער האָט דאָס אָפּגעוואָרפן. ר׳האָט ליב געהאַט זיינע שטעטלשע יידן און בחייהם ובמותם לא נפרדו. הי״ד.

*

איך דריי זיך אַרום אויף דער ראַקאָווער גאַס. מיר קומט אַקעגן לייבע סלאָבאָדקין, אַ יונגער אויסגעפּוצטער בחור, מיט זיינע גאַליפּע־הויזן און אָנגעגלאַנצטע שטיוועלעך. אים האָט דערצויגן זיין באָבע שימקע און די מומע ליבע סאַגאַלאָוויטש. ער האָט געהאַט די פּעיקייט צו לערנען שנעל שפּראַכן. געקענט פּערפּעקט רוסיש און פּויליש, באַנוצט זייער אַ שיינע האַנטשריפט. ער פלעגט גאָנץ אָפּט אַרבעטן אין גמינע אָדער אין סטאָלפּצער סטאַראָסטע, נאָר סטאַבילע אַרבעט האָט ער, אַלס ייד, ניט געקענט באַקומען. ר׳האָט זיך אויסגעצייכנט מיט שיינע מאַניערן, געמאַכט אַ גוטן איינדרוק אין יעדער געזעלשאַפט. ער איז געפּעלן פיל מיידלעך פון שטעטל, אָבער ניט פֿאַרבינדן זיך מיט קיינעם. ער האָט געליטן צוליב אַן אַנטוישטער ליבע מיט שולע שאָפּירא, מחמת דעם ווידערשטאַנד פון איר פרומען פאָטער. ער איז געפאַלן אַלס פֿאַרטיזאַן אין דער נאַליבאָקער פּושטשע.

אָט זע איך שולע שאָפּירא ביי זיי אין קראָם. אַ הויכע און שלאַנקע, מיט געלאָקטע האָר. שטענדיק שמייכלט זי און פֿאַררויטלט זיך אַ ביסל. איר פאָטער, ישעיהו שאָפּירא, איז באַקאַנט אַלס סוחר און שיינער בעל־הבית אין שטעטל. ער האָט ליב צו לערנען אַ בלאַט גמרא. געווען אַ גוטער בעל־תפילה, בעל תקיעה, ליב געהאַט צו מישן זיך אין קהלישע ענינים. זייער גאַנצער פאַמיליע איז אין די טעג פון דער גרויסער שחיטה געפאַלן אין גאָרטן הינטער זייער שטוב.

...די זון דערנענטערט זיך צום אונטערגאַנג. אירע שטראַלן לעשן זיך לאַנגזאַם אויס. יידן רוקן זיך אַרויס פון אַלע ווינקעלעך, זיי איילן זיך אין בית המדרש צום דאַוונען מנחה־מעריב.

פון דער ווייטנס זע איך איטשע אַברהמס גוריאָן, אַלתר אושר דער שניידער, זיין ברודער טוביה. זיי איילן זיך צום דאַוונען, גייען שנעל און באַוועגן שטאַרק מיט די הענט. אַ פּנים — אַ וויכטיקער שמועס. פון דער צווייטער זייט קומען אָן ר׳ חיים זעליג דער שניידער, שייע וועלוול דער סטאָליער, ר׳ שמואל דער קצב, ר׳ ביירעך דער שניידער. אַלע גוטע, פרומע יידן. פאַרדינען ערלעך זייער שטיקל ברויט מיט מי און שווייס. ניט קיין עשירות, נאָר געזונט, כדי צו קענען אַרבעטן — דאָס איז

זייער בקשה צו גאָט. לחם לאכול ובגד ללבוש בנחת ולא בצער — איז זייער באַשיידענע תפילה.

אויפן וועג צו דער שול, דערנענטערט זיך אויך ר׳ וועלוול שימאַנאָוויטש. ער האָט היינט יאָרצייט און פרי פאַרמאַכט זיין יאָטקע. ער איז אַ קלוגער און גוטמוטיקער, אויך אַ בקי אין די קליינע אותיות. אַ מענטש אָן אַ גאַל. גרייט צו העלפן יידן אין אַ נויט. צייטנווייז האָט ער געמאַכט גוטע געשעפטן און דאָס געוואָלט אויסנוצן, כדי צו בילדן זיינע קינדער און זיי דערפירן צו אַ תכלית. ליידער האָט ער דאָס ניט דערלעבט. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע קדושים.

וועג איך בין צוגעקומען נענטער צו די מתפללים, האָב איך אויפגעכאַפּט אַ שמועס צווישן פרץ דעם שוסטער און אַן עלטערן מענטש, וועלכער האָט זיך באַקלאָגט, אַז זיין מאָגן פאַרדייעט ניט קיין מאכלים. אַפילו אַ זעמעלע, אַ קיכעלע שמעקט אים ניט — און ר׳ פרץ האַלט אין איין טענהן, אַז ער וואָלט דאָס געגעסן, אַלץ איינגעשלונגען מיט איין ביס. דאָס איז דאָך אַזוי געשמאַק. ער באַלעקט זיך מיט הנאה: „אַיי, אַיי, וואָלט איך דאָס געגעסן...״

איך קער זיך צוריק פון ראַקאָוועך גאַס — און זע פונווייטנס דאָס שול־געסל.

בלויז עטלעכע טריט פון די שולן האָט געווויינט די משפחה פלאָטניק. מיר זענען געווען זייערע שכנים אין משך פון פיל יאָרן. איך בין דאָרט געווען אַ בן־בית, פאַרברענגט פיל אָוונטן, שבתים און ימים־טובים. צי קען איך מוותר זיין פון אַ באַזוך ביי ר׳ יצחק פלאָטניק, פון וועמען איך האָב אַזוי פיל געלערנט, וועלכער האָט מיר אַריינגעגעבן מוט, אמונה און שטרעבונג צו אַ שענערן מאָרגן? איך האָב געפילט ביי זיי אַ סך פריילעכקייט. איך זע דאָרט אליעזרן, באַשקען און פייגעלען — פריילעכע, לעבעדיקע. זיי באַגעגענען יעדן מיט אַ ליבלעכן שמייכל.

ר׳ יצחק איז געווען אַ ייד אַ בעל תורה און אַ משכיל. פרום, אָפּגעהיטן אַלע מצוות פון דער תורה, אָבער אויך געהאַט פאַרשטענדעניש פאַר וועלטלעכע לימודים. שטאַרק ליב געהאַט צו שטודירן די חכמות פון מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און פילאָזאָפיע. ער האָט געזאָגט, אַז די אַלע חכמות געפונען זיך אין תלמוד און ס׳איז אַ חוב פאַר יידן זיי ווייטער צו אַנטוויקלען. ער האָט געלייענט וועגן דעם פיל ביכער. אויך אַנדערע ספרים וועגן יידישער געשיכטע.

עס דערמאָנען זיך מיר זיינע דיסקוסיעס וועגן ספּאָרט. ער האָט געזאָגט, אַז מען דאַרף דערציען די יוגנט צו אַ געזונטן גייסט און געזונטן קערפער. ער האָט קריטיקירט די ישיבה־בחורים, וועלכע פאַרנעמען זיך ניט מיט ספּאָרט, זאָרגן ניט פאַר זייער געזונט. לויט זיינע רייד, איז ער געווען אַ ציוניסט נאָך אין די יונגע יאָרן. וועגן ארץ־ישראל איז אַרויף אויף זיינע ליפּן, האָט דאָס פּנים געשטראָלט פאַר פרייד. ער האָט ליב געהאַט די יוגנט, וועלכע וויל פאָרן קיין ארץ־ישראל און זיי געשטיצט מיט וואָס נאָר מעגלעך.

וויניק ביי אונדז האָבן אים געקענט. ער איז געווען אַ נחבא אל הכלים. קיין מאָל זיך ניט באַרימט מיט זיינע קענטענישן. איך האָב אַ סך שעהן פון מיינע יוגנט־יאָרן ביי זיי פאַרברַאכט און געשעפט פון זיין חכמה און מידות, וויייל זיין תורה האָט זיך קיין מאָל ניט אויסגעשעפט, ער איז געווען אַ מעין המתגבר.

געפירט האָט ר׳ יצחק אַ רויק און שטיל לעבן, ביז זיין ליבע פרוי ביילע איז פלוצלינג אַוועק פון דער וועלט אין אירע בעסטע יאָרן. ער איז פאַרבליבן אַ טרייער פאָטער צו זיינע קינדער, ביז זיין לעצטן טאָג. געשטאָרבן איז ער, איידער די דייטשן זענען אַריין צו אונדז אין שטעטל און האָט זוכה געווען מען זאָל אים ברענגען צו קבר ישראל. יהא זכרו ברוך לנצח.

*

קען איך שוין פאַרלאָזן דיך, מיין שטעטל רוביזשעוויטש? האָב איך שוין אַלעמען באַזוכט? ניין, ווידער דערמאָנט זיך מיר איינער פון אונדזערע בעלי־בתים. ר׳ אברהם בילקין. אָט זע איך אים שטיין נעבן דער קאַלטער שול. קוים אים דערקענט. ר׳האָט זיך שטאַרק געעלטערט. זיין קורץ געשוירן בערדל איז אין גאַנצן ווייס געוואָרן. זיינע שמייכלדיקע אויגן — אַ ביסל פאַרטונקלט. אַוועק זענען יענע יאָרן — און מיט זיי זענען פאַרשוווּנדן זיינע אַמאָליקע געשעפטן.

כדי צו קענען אָפשילדערן געוועי ווער ר׳ אברהם איז געווען, מוז מען זיך אומקערן אַ ביסל אויף צוריק. זיין פאָטער, ר׳ שמואל, האָט געשטאַמט פון אַ באַוווסטער משפחה פון רבנים און גאונים. זיי זענען געווען פיר ברידער — און יעדער מיט זיינע באַזונדערע אייגנשאַפטן. דעם עלטערן ברודער משה, האָב איך ניט געקענט. ר׳ אליעזר בילקין איז געווען אַן איינגעפונדעוועטער נגיד, אַ בעל־תורה, געגאַנגען אין די וועגן פון זיין פאָטער. דער ברודער, ר׳ מַתי (מתתיהו), אַ סוחר, פול מיט הומאָר. דער יינגסטער ברודער, ר׳ אברהם, איז געווען אַלץ: אַ נגיד, אַ קלוגער מענטש, אַ סוחר און אַריסטאָקראַט. געפירט פאַרשידענע געשעפטן. געהאַנדלט מיט וואַלד און פעלדער, אַ צושטעלער פאַרן אָרטיקן פּוילישן מיליטער פון האָלץ, שפייז און האָבער פאַר זייערע פערד.

איך געדענק ר׳ אברהם בילקין נאָך פון יענע צייטן, וועו כ׳האָב געאַרבעט אין קוילער וואַלד. ער פלעגט קומען אייגקויפן האָלץ פאַרן מיליטער. איך האָב זיך אויך מיט אים געטראָפן בעת אַ דין־תורה ביי אונדזער הרב אידלמאַן ז״ל. זיין שיינע אויסשפראַך אין פּויליש און רוסיש, ווי די אידעלע מאַניערן, האָבן אַרויסגערופן רעספעקט. ניט צו ווונדערן זיך, וואָס די פריצים פון דער גאַנצער סביבה האָבן זיך באַנוצט מיט אים אַלס בעל יועץ אין אַלע וויכטיקע ענינים.

געפירט האָט ר׳ אברהם זיין לעבן לויט די מסורת פון אונדזערע עלטערן. ער איז געווען אַן אידאַלער פאָטער צו זיינע קינדער, אויסגעגעבן אַ פאַרמעגן פאַר זיין עלטסטן זון, חיים־איסר, וועלכער איז געבליבן אַ יתום פון זיין מוטער — ביז ער האָט אויסשטודירט אַלס ציין־דאָקטאָר. זיין יינגסטן זון, שמערלען, אויך אַ יתום פון זיין צווייטער פרוי, האָט ער געלאָזט לערנען אין די ישיבות, אויפן פאַרלאַנג פון קינד, וועלכער איז געווען אייגער פון די בעסטע ישיבה־בחורים אין שטעטל. זיין מיטעלן זון, ישראל־לייזער, האָט ער געהאַלטן ביי זיך, געוואָלט אים מאַכן פאַר אַ סוחר.

ר׳ אברהם האָט געהאַט נאָך קינדער פון זיין דריטער פרוי, דינקע. צו אַלע קינדער האָט ער זיך באַצויגן מיט ליבע, געזאָרגט זיי איינצואַרדענען אַ גליקלעך לעבן. אָבער

אַלע פון דער משפחה זענען אומגעקומען. בלויז דער זון מולע (פון דער פרוי דינקע) האָט זיך גערַאַטעוועט און איז געבליבן אין רוסלַאַנד. אברהם מיט זיין זון חיים־איסר, אַ צאָן־דאָקטאָר, זענען געפאַלן אין דער נאַליבאָקער פושטשע, בעת דער גרויסער אָבלאַווע פון די דייטשן אויף די פּאַרטיזַאַנער. שמערל, ישראל־לייזער און משה, זענען אומגעקומען אין רוביזשעוויטש, בעת דער גרויסער שחיטה.

שולן און יומטובים

צי קען איך פאַרענדיקן מיין שפּאַציר איבערן שטעטל און ניט באַזוכן די שולן, ווו מיר האָבן יאָרן־לאַנג פאַרבראַכט? די קאַלטע שול — אַ הויכע הילצערנע געביידע, מיט לאַנגע פענצטער פון אַלע זייטן. דאָ פלעגט מען דאַוונען נאָר יום־טוב, ימים־נוראים און שבת (זומער־צייט). עטלעכע טריט אַנטקעגן, איז דאָס בית המדרש. אַ לאַנגער בנין, מיט ווייס־לאַקירטע פענצטער און פּאַרביקע וועגט. לאַנגע שטייגערנע טרעפּ האָבן געפירט אין שול דורך אַ לאַנגן פּאָליש, ווו מיר פלעגן אַ ביסל צושמועסן בעת קריאת־התורה. דאָס בית־המדרש איז געווען אָפן טאָג און נאַכט. אַהער פלעגט מען קומען דאַוונענען, ווען אין דרויסן איז נאָך געווען פינצטער, און אין אָוונט פלעגט דאָס גאַנצע שטעטל דאַוונענען מנחה ומעריב, און דערנאָך כאַפן אַ שמועס.

יום כיפור: אַלע יידן, אַנגעטאָן אין ווייסע קיטלען, און אייגעוויקלט אין טליתים, זאָגן מיט התלהבות און מיט אַ ניגון פון תחנונים די תפילה־זכה. אָט זע איך אונדזער רב הינטערן ארון קודש ביי דער מזרח וואַנט, ווי ער שאָקלט זיך אַהין־און־צוריק, אין גרויס עקסטאַז.

געווען איז אונדזער רב „מכשמו ומעלה" פון אַלע יידן, אַנגעטאָן אין אַ לאַנגער זיידענער קאַפאָטע און שוואַרצן, הויכן צילינדער. זיין לאַנגע ווייסע באָרד און זיין פּאַטריאַרכאַלער אויסזען, האָט דערוועקט ביי יעדן כבוד און דרך־ארץ. אַפילו די קריסטן אין שטעטל האָבן אים רעספּעקטירט.

ווי איך געדענק, פלעגט אונדזער רב דרשנען אין שול עטלעכע מאָל אין יאָר. עס ליגט מיר נאָך אין זכרון זיינע דרשות מיט פיל מאמרי חז"ל און משלים. שבת נחמו פלעגט ער אונדז טרייסטן. עס איז אַ גרויסער כבוד וואָס מיר טראָגן דעם נאָמען „אתה בחרתנו". שבת־תשובה האָט זיין דרשה אויסגעזען גאַנץ אַנדערש. ער האָט געראָפן צו טאָן תשובה. „היינט" — האָט ער געזאָגט, — „איז די סכנה גרויס. דער יום־כיפור שטייט אָן ביי דעם שבת, וועלכער וועט געוויס מקטרג זיין אויף אונדז פאַרן מחלל שבת זיין אַ גאַנץ יאָר"...

עס דערנענטערט זיך די שעה פון „כל נדרי". דאָס בית המדרש און די ווייבער־שול זענען איבערפולט. אין שול הערשט אַ טויטע שטילקייט. אַלע וואַרטן מיט אַ פאַרכאַפטן אָטעם צו הערן דעם רבס דרשה פאַר „כל נדרי". לאַנגזאַם עפנט דער רב אויף דעם ארון־קודש. ער רופט צו האָבן חרטה אויף אונדזערע זינד פון אַ גאַנץ יאָר. זיין שטים איז שוואַך. ער רעדט מיט אַן איוב־ניגון: „רבותי, מיר דאַרפן איצט אויסקויפן בילעטן אויף אַריבערצופאָרן 365 סטאַציעס, כדי מיר זאָלן זוכה זיין איבער אַ יאָר זיך ווידער צו טרעפן דאָ. די לאַגע איז אַן ערנסטע. מען דאַרף זיך באַאָרגן מיט אַלע נייטיקע פּראָדוקטן, עס זאָל, חלילה, ווער פון אונדז ניט איבערבלייבן אין

בית המדרש

(ציור: נ. ברמן, לפי השרטוט של א. פורת)

דאָס בית־המדרש

(נעצייכנס: נ. בערמאַן, לויטן פּראָיעקט פון א. פורת)

מיטן וועג". דער רב פאַרענדיקט מיט די ווערטער פון „ונתנה תוקף": „מי במים ומי באש, מי ברעב ומי בצמא". ביי די ווערטער איז ניט מעגלעך צו בלייבן גלייכגילטיק. מענער האָבן געווינט, פרויען ספּאַזמירן. די ווערטער האָבן אָנגערירט די סטרונעס פון ליידן ביי אונדזערע מוטערס, וועמענס אַ קינד איז געפאַלן אין מלחמה, אַדער אומגעקומען דורך אַן אַנדער אומגליק.

איך קוק זיך אום אין אַלע זייטן אין שול. דאָרט, ביי דער מזרח־וואַנט אין ווינקל, שאָקלט זיך אשר רייכלין; אַ ביסל ווייטער — חיים קירמאַן און זיין זון שמעון. זיינע ברילן זיצן ביי אים אויף דער שפּיץ נאָז. ער שרייט צו גאָט ביי דעם אָפענעם מחזור. ער בעט פרנסה און געזונט פאַר זיין קראַנקע ווייב. פון צווייטן זייט פון ארון הקודש זיצט ר' יעקב שפּירא, אָנגעשפּאַרט אויף זיין שטענדער, און שמעקט פון אַ קליין פלעשעלע „שליאַק־וואַסער" (אַמאָניאַק). פלוצלינג פאַלט מאָטע ריווקין, דער שניידער, אַוועק אויף זיין באַנק. ער פילט זיך ניט גוט. מען לויפט צו אים צו, מען גיט אים צו שמעקן פון דעם פלעשעלע. ער לעבט ווידער אויף. מרדכי פישקין, דער שניידער, שפּאַצירט מיט גאווה לענגאויס דער שול, מיט זיין בכבודיקן בייכל. אַ גאַנצע וואָך שלעפט ער זיך אַרום איבער פאַרשידענע דערפער און זוכט צו פאַרדינען זיין שטיקל ברויט, שבת און יום טוב זעט אָבער ר' מרדכי אויס שיין און פאַרפוצט. אַ פאַרגעניגן, ממש ניט צו דערקענען. ראובן פאָזנאַק דרעמלט צו אַ ביסל. ער דערהערט די תפילה „וכל מאמינים", וועקט ער זיך איבער. אַלע שטייען אויף, דער ארון הקודש איז אָפן. ר' ראובן שרייט מיט אַלע כוחות די שיינע ווערטער פון דער תפילה, צוזיפצנדיק אַלע מאָל. ער פאַרענדיקט מיט דעם „אָך, וועז גאָט שענקט אים יאָרן, ער זאָל דערלעבן צו פאָרן צו זיינע קינדער קיין אַרגענטינע"...

אָט זע איך אייניקע אונדזערע יידן שטייען, אייניקע זיצן, אַלע זאָגן האַרציק די תפילות פון יום כיפור. פון ביידע זייטן פון בעלעמער שטייען אליעזר בילקין, זיין ברודער אברהם, משה סאַגאַלאָוויטש, לייבע גוריון, משה און איצקע גוריון, שמעון דרוק דער מלמד. אַלע הערן זיך צו מיט הנאה צו יעדער ווארט, וואָס דער בעל־תפילה, ר' עוזר גוריאַן, זאָגט. ער איז געווען בעל־תפילה בחסד עליון. זיין קלינגענדיקע און האַרציקע שטימע מיט זיין באַטעמען די ווערטער פון די תפילות, האָט אויף יעדן שטאַרק געווירקט.

עוזר גוריאַן איז געווען אַ ייד אַ פאַרשלאָסענער. פון אים האָט קיינער ניט געוווסט וועגן זיין מצב. געווינט האָט ער אויף דער ראַקאָווער גאַס, אין אַ נידעריק צעבראָכן הייזל, אַ מטופל מיט אַ סך קינדער. ער האָט געפירט אַן אָרעם און שווער לעבן. געווען אַ קאַראַבעלניק, אַרומגעפירט פאַרשידענע גאַלאַנטעריע־סחורה איבער די דערפער און געטוישט אויף תבואה, אַדער אַנדערע פראָדוקטן. געהאַט האָט ר' עוזר אַ טרייען שותף צו זיין געשעפט — זיין פערדל. גאַנץ פרי פלעגט ר' עוזר זיך לאָזן אין וועג אַריין. אין וועלכן דאָרף דאָס פערדל האָט אים געפירט — איז גוט געווען. ר' עוזר איז געלעגן אַ ביסל אָנגעשפּאַרט אין זיין וואָגן, געזונגען די ניגונים פון די ימים־נוראים תפילות, זיין שטימע האָט זיך געטראָגן ווייט־ווייט. זיין פערדל האָט זיך שוין צוגעווויגט צום זינגען און פריילעך געאַנגען זיך זיין וועג. וועז דאָס פערדל איז געבליבן שטיין, האָט ר' עוזר פאַרשטאַנען, אַז ער איז אריינגעפאָרן אין אַ דאָרף.

די פויערים האָבן פון אים געהערט, נאָך איידער ער איז אָנגעקומען און שוין אויף אים געוואַרט מיט זייער תבואה, קאַרטאָפל, ציבעלעס, אַרבעס, פוטער, אייער און הינער. פאַר דעם האָבן זיי געפלעגט אייַנקויפן פאַרשידענע סחורות. אויסגעזען האָט ר׳ עוזר זיינע וואָכעדיקע בגדים ווי אַ קבצן, אָבער ווען ער האָט געדאַוונט פאַרן עמוד אין דעם ווייסן קיטל און שטריימל, און זיין ברייט פונאַנדערגעקעמטע שוואַרצע באָרד האָט ממש אַראָפגעשטראַלט פון פנים — האָט ער אויסגעזען ווי אַן אמתער שליח־ציבור.

צו נעילה איז ווידער געפאַקט אין די שולן. מען מאַכט איצט „די לעצטע אַטאַקע" פאַר אַ גוט, געזונט יאָר. די לופט — אַ געדעמפטע. די גרויסע ליכט וועלכע האָבן געברענט 24 שעה, לעשן זיך אייַנציקווייז אויס. דער ריח פילט זיך אין אַלע ווינקעלעך. עס איז פשוט ניטאָ מיט וואָס צו אָטעמען. די תפילות פון נעילה זענען רירנדיקע, אַלע זאָגן זיי מיט גרויס כוונה. די לעצטע ווערטער דערמוטיקן, אַלע שרייען מיט איין קול: „לשנה הבאה בירושלים".

איך בלייב אין שול, פאַרזינקען אין מיינע מחשבות. פאַרשידענע בילדער פליען פאַרבי. אָט זע איך שמחת־תורה. עס איז פריילעך און לעבעדיק. די קינדער — שיין אָנגעטאָן. די מיידעלעך מיט פאַרביקע סטענגעלעך אין זייערע האָר, שטייען צוזאַמען מיט די יינגלעך, וועלכע האַלטן פענער אין די הענטלעך און וואַרטן אויף די הקפות. בעת בייַ די רייכע קינדער זענען די פענער געבראַכט געוואָרן פון דער גרויסער שטאָט, אויף זיי איז אָפגעדרוקט דער ארון־הקודש מיט די ספרי תורהס, זענען די פענער בייַ די אָרעמע קינדער פרימיטיוו, אַרויפגעזעצט אויף אַ שטעקעלע מיט אַ קאַרטאָפל, אַ מייער, און אין דעם — אַ פאַרביק, ברענענדיק ליכטל.

אין שול רודערט זיך און טומלט זיך. עס גייט אַ גרויסער האַנדל. מען פאַרקויפט כיבודים פאַר הויכע פרייזן. דער פריז פאַר „אתה הראית" שטייגט אָן אויפהער. דער כבוד פאַלט צו, ווי געווינלעך, ר׳ יעקב פאַלייעס. דער הויכער פרייז קימערט אים ניט, דער עיקר — ער האָט באַקומען די הקפה און ער שטראַלט פאַר פרייד.

ר׳ יעקב פאַלייעס האָט געשטאָמט פון לומדים און סוחרים. אַליין געפירט פאַרשידענע געשעפטן מיט גרויס הצלחה. געווען באַקאַנט ביי אונדז אַלס נגיד און בעל־צדקה. ער איז געווען אַ גוטמוטיקער, געהאָלפן יעדן נויטבאַדעפטיקן. אַ שטאָלצער יידּ, האָט געקעמפט פאַרן יידישן כבוד. מיט ביטול האָט ער געקוקט אויף די פאַרקריפלטע מה־יפית יידן, וועלכע פאַרנייגן זיך מיט חנופה פאַר יעדן פריץ. צוליב זיינע געשעפטן, האָט זיך ר׳ יעקב גאַנץ אָפט געפונען אין דער געזעלשאַפט פון די פוילישע פריצים. ער פלעגט קומען צווישן זיי, ווי אַ ווירדיקער ייד. ביי יעדער געלעגנהייט, וועט ס׳איז געווען נייטיק, האָט זיך ר׳ יעקב ניט אָפגעשראָקן זיי אַרייַנצוזאָגן, „וועט אייערע עלטערן זענען נאָך געווען פרימיטיוו, האָבן אונדזערע עלטערן שוין געהאָט אַ רייכע קולטור". ער האָט זיך געפירט לויטן באַגריף פון דער השכלה־באַוועגונג: „היה אדם בצאתך ויהודי באהלך". געהאָט אַן עסטעטישן געשמאַק, געוואָלט, אַז אַלע קהלישע ענינים אין שטעטל זאָלן אויסזען לייטיש. די שול זאָל האָבן אַ מאָדערנעם חזן. די באַד זאָל זיין אייַנגעאָרדנט אויף אַ היגיענישן אופן, אין שטעטל זאָל שטענדיק זיין אַ דאָקטאָר. ער האָט געהאָלפן שאַפן אַ בית־ספר, אַ תלמוד־תורה פאַר אָרעמע

קינדער. אין אַלע אַקציעס פון זאַמלען געלט פאַר אַ וויכטיקן צוועק, איז ר׳ יעקב געווען דער גרעסטער נדבן.

עס ליגט מיר גוט אין זכרון דער שטאַרקער איינדרוק און שמחה אין שטעטל, ווען ר׳ יעקב האָט געשענקט אַ ספר־תורה פאַר דער שול. די ספר־תורה האָט ער געלאָזט שרייבן בייַ די בעסטע סופרים. מ׳האָט אונטער אַ חופה געפירט די תורה פון זיין שטוב אין שול אַריין. די אייַנריכטונג פון דער חופה און דער אויסזען פון דער פייערונג האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויף די רבנים און געסט, וועלכע זענען זיך צוזאַמענגעפאָרן פון פיל שטעט און שטעטלעך און אויף די איינווויינער פון שטעטל — יידן און קריסטן.

...צוריק צו אונדזער שמחת תורה. ר׳ יעקב שטייט ביים עמוד און צוזאַמען מיטן חזן פאַרטיילט ער די פסוקים פון „אתה הראית לדעת״ צו זיין משפחה, לויטן עלטער. צוערשט דערנענטערט זיך ר׳ לייב פאָליס, נאָך אים לייזער פאָליס, ר׳ שלמה בערנשטיין און אַנדערע. ר׳ יעקב שפרייט אויס זיין גרויסן טלית פאַר „כל הנערים״. די קינדערלעך באַוועגן זיך אונטערן טלית, די צאָן קדשים זינגען מיט זייערע קינדערישע שטימען די ניגונים פון שמחת־תורה — און באַקומען דערפאַר זיסוואַרג, עפּל, לעקעך און טאָרט.

*

...פלוצים פאַרשווינדט אַלץ פון מיינע אויגן.

איך דערזע אַן אַנדער בילד: די שולן — צעבראָכענע, די וועגנט — צעשטערטע, נישטאָ מער יענע פייערלעכקייטן, די הייליקע און פרייליכע מינהגים; אַהער וועלן מער ניט קומען אונדזערע יידן — ניט אין יום־כיפור, ניט אין שמחת־תורה. די צעפאַלענע וועגנט וויינען און קלאָגן אויפן גרויסן חורבן פון אונדזער קהילה: „איכה ישבה בדד העיר״.

חדרים, מלמדים, שולן און לערערס

און איצט — לאָמיר זיך „דורכשפּאַצירן״ איבער די רוביזשעוויטשער חדרים, באַגעגענען זיך מיט זייערע מלמדים, בעלפערס און תלמידים.

עס איז ניט אַזוי אייַנפאַך צו שילדערן די אַמאָליקע חדרים אין אונדזער קליין שטעטעלע, ווו מיר האָבן פאַרבראַכט די מערסטע צייט פון טאָג — פון פרי ביז שפּעט אין אָוונט. די לימודים דאָרט האָבן זיך געטיילט אויף צוויי זמנים אין יאָר: פון נאָך פסח ביז ראש השנה, און פון נאָך סוכות ביז 2 וואָכן פאַר פסח.

שווער צו דערמאָנען זיך די ערשטע חדר־יאָרן. איך בין געווען בערך 4 יאָר אַלט, האָט מיין עלטערער ברודער מיך מיטגענומען אין זיין חדר, אין ווייבערישן בית־המדרש. דאָרט איז געווען דאָס חדר פון ר׳ איטשע מלמד. אַ הויכער ייד מיט אַ לאַנגע, ווייסע באָרד און אייַנגעבויגענע פלייצע. געטראָגן האָט ער אַ לאַנגע קאַפאָטע, אין האָנט געהאַלטן אַ לאַנגע פאַלקע. דאָס האָט אויף מיר אָנגעווארפן אַ שרעק, און כ׳האָב געוואָלט אַראָפשפרינגען פון אַלע טרעפ — אַבי צוריק אַ היים. ר׳ איטשע מלמד האָט דאָס באַמערקט, מיך צוגערופן און מיט אַ שמייכלדיקער גוטסקייט געפרעגט: „ווער

זיין אַ גוט קינד און ניט שטערן?" איך האָב אַ שאָקל געגעבן מיטן קאָפּ, געזעצט זיך מיט אַלע קינדער צום טיש, נעבן מיין ברודער. דער רוב תלמידים, אַנפאַנגער, זענען געזעסן אויף לאַנגע בענק, אַרום ביידע זייטן טיש. דער רבי איז געגאַנגען פון איין קינד צום צווייטן, קאָנטראָלירט זייערע פאָרשריטן. איין קינד, וואָס איז געזעסן פון מיין זייט, איז אַ ביסל שווער געגאַנגען דער אלף בית. האָט דער רבי געהאָלטן אין איין שרייען: „זאָג נאָר תכשיט, קמץ אַלף א". דער רבי האָט זיך אַ ביסל אויפגערעגט: „זאָג אויס, זאָג אויס" — האָט ער געשריגן אָן אויפהער. דאָס קינד האָט זיך אָבער פאַרעקשנט און ניט געוואָלט אויסזאָגן. איך האָב געהאַט גרויס רחמנות אויפן קינד. אין דעם חדר בין איך שוין מער ניט געגאַנגען, ניט געוואָלט אָנקוקן דעם מלמד ר' איטשע מיט זיין חדר.

אין אַ יאָר שפעטער האָט מיך מיין ברודער מיטגעשלעפט אין זיין צווייטן חדר, צו ר' שמעון דער מלמד (שמעון דרוק, דער זון פון ר' ישראל דער שמש). געווען איז ר' שמעון אַ נידעריק יידעלע, מיט אַ קליין שפיציק בערדל. אין האָנט האָט ער געהאַלטן אַ גרויסן טייטל, מיט וועלכן ער האָט אָנגעוויזן אין סידור און געהאָלפן דעם תלמיד דורכקריכן די שוערע עברי. דער רבי איז געזעסן מיט אַלע תלמידים ביי אַ גרויסן טיש, און ווען ניט זיין טייטל און דאָס שפיציקע בערדל, וואָלט ער אויסגעזען ווי אַלע חדר־יינגלעך. געווויינט האָט ר' שמעון אין אַ קליין, נידעריק הייזל ביי איטשע נפתלי אויף דער ראַקאָוועך גאַס.

צו ר' שמעון מלמד זענען די קינדער געגאַנגען מיט מער חשק, ווייל הינטערן שטוב איז געווען אַ גרויסער פלאַץ צו שפילן זיך.

דערנאָך האָב איך אָנגעהויבן לערנען ביי ר' יוסף־יצחק פייגנבוים. געהייסן

גן ילדים עברי ראשון (1933). ערשטער העברעישער קינדערגאָרטן (1933).

האָט עס „זיסמאַן־חדר". נאָר פאַר וואָס — ווייס איך ניט ביז היינט. דער אַריינפיר אַהין איז געווען גאַנץ פשוט: מען האָט מיר געזאָגט, אַז נאָך סוכות וועל איך אָנהייבן דאָרט לערנען. אָנדערש איז אָבער געווען ביי די רייכערע קינדער, אָדער מיט אַ בן־יחידל. די עלטערן האָבן אַזאַ איינעם געטראָגן אייגעוויקלט אין אַ טלית. דעם תכשיט האָט מען אַוועק געשטעלט אויפן טיש. דאָס קינד האָט געענטפערט אויף פאַרשידענע פראַגן, צוגעזאָגט צו זיין אַ מתמיד אין לערנען תורה. דערפאַר האָט די משפחה באַשיט דעם תלמיד מיט פאַרשידענע מטבעות און זיסוואַרג. געהייסן האָט דאָס „מלאך־געלט".

ר' יוסף יצחקס חדר איז געווען אויף דער סטאָלפּצער גאַס, אינעם הויז פון קריסט שאַרקע, בשכנות פון אַ לאַנגן סאָד מיט פרוכטן. דאָ האָבן מיר פאַרברענגט זומער־צייט, בעת די הפסקות אין לערנען. געוויסן האָבן מיר אים ניט רבי, נאָר — לערער. ער איז געווען פאָרגעשריטענער פון אַנדערע, ער האָט לאַנגע יאָרן פאַרברענגט אין דייטשלאַנד. זיין יידיש איז געווען אויסגעמישט מיט דייטש. זיין פאַרטייטשן דאָס חומש איז געווען פון אַ דייטשן וועלטער־בוך, וואָס האָט אונדז צעבראָכן די ציין... ער איז געווען אַ משכיל, גוט געקענט רוסיש. ביי אים האָבן געלערנט יינגלעך און מיידלעך צוזאַמען, אָבער געזעסן זענען מיר באַזונדערע, אויף לאַנגע בענק, פון איין עק וואַנט צו דער צווייטער. די מיידלעך זענען געזעסן אַרום צוויי לאַנגע טישן, צוזאַמענגע־שטעלטע אין מיטן שטוב. די מיידלעך זענען געווען אין פאַרשידענעם עלטער, דאָך האָבן אַלע געלערנט צוזאַמען, דאַקעגן די יינגלעך זענען געווען איינגעטיילט אין גרופן, לויט די יאָרן: אָנפאַנגער, פאָרגעשריטענע און די העכסטע גרופע, וועלכע האָט שוין געלערנט חומש, תנ"ך מיט רש"י, מצודת ציון און מצודת דוד און תרגום אונקלוס. מען האָט אויך געלערנט שרייבן יידיש און רוסיש, חשבון, רוסישע גראַמאַטיק. זיין טאָכטער ביילקע האָט געלערנט די אָנפאַנג־יינגלעך דאַוונען. די קונדסים האָבן איר געהאַלטן אין איין קאָפּען מיט די פיס. זי האָט געמוזט האַלטן אַ בעזעם, מיט וועלכן זי האָט עקלאַפּט אויף זייערע פיס. דער לערער פלעגט שעהן לאַנג שפּאַצירן אַרום די טישן, כדי אַכטונג געבן, אַז די תלמידים זאָלן, חלילה, ניט בטלן ביים לערנען.

פונקט עלף אַ זייגער, פלעגט דער רבי־לערער אויסשרייען אויף רוסיש „סמירנא!" — אַ סימן, אַז עס הייבט זיך אָן די לעקציע פון דער רוסישער שפּראַך.

ביים לערער איז אויך געווען אַ וווּנדער־זייגער, וועלכן ער האָט געברענגט פון דייטשלאַנד. ער פלעגט קלינגען אין פאַרשידענע שעהן פון טאָג. צוועלף אַ זייגער פלעגט ער אויסקלינגען און אָנזאָגן דעם אָנהייב פון דער גרויסער הפסקה — די „פערעמענע" אויפן לערערס לשון. ווינטער, אין דער צייט פון דער „פערעמענע", פלעגן מיר בלייבן זיצן אין חדר און אויפעסן אַלץ וואָס יעדער האָט מיט זיך געברענגט. דאַקעגן זומער איז געווען אַ פאַרגעניגן. מיר האָבן פאַרבראַכט אין סאָד ביי פאַרשידענע שפּילעריייען. דער לערער פלעגט אויסשטעלן אַלע יינגלעך אין צוויי רייען און מאַכן מיט זיי גימנאַסטיק: „די הענט הויך! די הענט גלייך!" מיר פלעגן מאַרשירן לויטן טאַקט פון לערערס ציילן אויף רוסיש. אין סאָד, ביי די שייערן פון היידוקעס, זענען געשטאַנען לאַנגע בענק. ווען די פירות זענען צייטיק געוואָרן, האָט עס געריצט יעדעס קינד צו פאַרזוכן אַ בארנע, אָדער עפּל. די ביימער זענען געווען זייער הויך, דערלאַנגען צו די פרוכטן איז ניט געווען לייכט. האָבן מיר אויסגעפונען, אַז מיטן וואַרפן אַ שטעקן, קען

געלונגען אַראָפצוקלאַפן עטלעכע עפל. ניט איין מאָל האָבן מיר באַקומען פּעטש פון לערער, וועז ער האָט אונדז געכאַפּט ביי דער גניבה.

כדאי צו דערמאָנען עטלעכע עפיזאָדן פונעם חדר:

ביי די יינגלעך איז געווען אַ מין ספּאָרט צו באַווייזן צו קומען דער ערשטער אין סאָד אַריין, בעת דער הפּסקה. מאַכט זיך אַ מעשה, אַז אַ ברעוואָר תלמיד פּאַרגנבעט זיך צום פענצטער און שפּרונגט גלייך אין סאָד אַריין. די חברים האָבן פון קנאה אַלץ דערציילט דעם לערער, וואָס האָט אים שטאַרק אויפגערעגט — און ער האָט באַשלאָסן אָפּצושמייסן דעם תלמיד, צוגעבנדיק אין רוסיש: „טשטאָבי טאָ ניע סטאָלאָ". וואָס הייסט, אַז מען טאָר ניט דערלאָזן, ער זאָל אויסוואַקסן אַ גוי, אַ פויער, קריכן גנבענען דורכן פענצטער. דאָס שמייסן אַ תלמיד אין חדר, איז געווען פאַרבונדן מיט אַ גאַנצער צערעמאָניע. אין דער אמתן, האָט מען עס קיינמאָל ניט אויסגעפירט, נאָר די הכנות האָט מען געמוזט מאַכן. דאָס האָט געהערט צו אונדזערע תלמידות. זיי האָבן אויסגעבעט אַ ווייכן בענקל מיט אַ קישעלע, דער תלמיד פלעגט זיך אַליין לייגן און דערביי זאָגן, אַז ער איז זיך מודה אין זיינע זינד און „מודה ועוזב ירוחם". מיט דעם פלעגט זיך עס ענדיקן...

נאָר דאָס מאָל איז געווען אַנדערש. דער תלמיד, אַ גרויסער עקשן, האָט ניט געוואָלט זיך לייגן. די יינגלעך האָבן מיט כוח געוואָלט אים ברענגען צום בענקל. יענער איז אָבער געווען אַ שטאַרקער און ממש באַוויזן נסים. ער האָט צעביילט אַלע קינדער, איבערגעקערט טישן און בענק, אָנגעמאַכט גרויס שאָדן. דעם לערער איז קוים געלונגען צוריק שטעלן די אָרדענונג אין חדר. ער האָט געבעטן אַלע קינדער זיי זאָלן אים מוחל זיין, אַז די זאָך זאָל פאַרשווינדן וועלן. פון חדר טאָר מען ניט דערציילן.

געשען איז דאָס אין יאָר 1914, וועז ס׳איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־קריג. אָרום דעם שטעטל זענען געווען גרויסע וועלדער, אין וועלכע דייטשע אינזשעניערן זענען געווען שטאַרק באַשעפטיקט ביים פלאָנירן און דורכפירן פאַרשידענע אַרבעטן, דער עיקר — ביים אויסהאָקן דעם וואָלד. אַ געוויסן שיינעם טאָג, האָבן מיר דערהערט אַ שטאַרקן טומל אין דרויסן. אָט באַווייזט זיך אין טיר פון חדר דער לערער — אַ פאַרסאָפּעטער און צערודערטער. קוים וואָס ער באַווייזט אויסצושרייען:

— קינדער, שנעלער! אַ טייוול איז דאָ!

דער לערער לויפט אַרויס אין גאַס, מיר נאָך אים און אַלע צוזאַמען נעמען זיך יאָגן נאָך דעם „טייוול" — אַ וואָגן אויף פיר רעדער, וואָס פאָרט אַליין, אָן פערד, אָן אַ געשפּאַן. מיר לאָזן זיך לויפן נאָך דעם וואָגן, וואָס איז אָבער פלינקער פון אונדז. מידע און איבעראַשטע, בלייבן מיר שטיין ערשט ביים וואַלד, אַ קילאָמעטער הינטער דער שטאָט. נאָכן אָפּרוען זיך, האָבן מיר זיך אומגעקערט אין חדר פול מיט באַוונדערונג.

אין דעם חדר האָב איך געלערנט עטלעכע יאָר, ביז דער העכסטער כיתה. אין דער כיתה האָט געלערנט ישראליק, מונע דעם קרעמערס אָן אייניקל. זיין פאָטער איז געווען רב און שוחט אין כאַרבין (מאַנדזשוריע). ביים ענדיקן אַ ספר פון תנ״ך, פלעגן מיר אייגנאָרדענען אַ סעודה. מונע האָט געברענגט אַ סך זיסוואַרג. דער לערער האָט

דורכגעפירט אַן עקזאַמען, די אויסגעצייכנטע תלמידים האָבן באַקומען די בעסטע זאַכן פון דער סעודה.

ר׳ יוסף יצחק דער לערער, איז געווען אַ קלוגער ייִד, פול מיט הומאָר. ליב געהאַט פֿאָליטישע דיסקוסיעס, נאָכגעפאָלגט דעם „סטראַטעגישן גאַנג״ פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, געלייענט פיל זשורנאַלן אין עברית און רוסיש. ער איז געווען אַ שטרענגער לערער, אַ פּעדאַנט פאַר אָרדענונג און ריינקייט. די קינדער האָבן שטענדיק געמוזט זיין ריין אָנגעטאָן, געוואַשן, אויסגעפּוצטע נעגל. זיצן גלייך, ניט אייַנבויגן די רוקנס. דאָס חדר איז שטענדיק געווען פאַרפוצט: אַ געוואַשענע פֿאָדלאָגע, קאָלירטע טאַפּעטן אויף דער וואַנט. אין אַ באַזונדער צימער איז געשטאַנען אַ גרויסע שאַפע מיט ספרים און לערן־ביכער אין רוסיש און דייטש.

אין די לעצטע יאָרן האָט דאָס חדר ניט געהאַט קיין גרויסן דערפאָלג, ווייל עס זענען אַנטשטאַנען מאָדערנע שולן. דער לערער איז געשטאָרבן אין זיינע מיטעלע יאָרן, איבערלאָזנדיק אַ פרוי און אַ טאָכטער, וועלכע האָבן געלעבט אין דחקות און נויט.

אין אַ קליין געסעלע אַנטקעגן יואל דעם גלעזער, האָט געווינט ר׳ נח־חיים. אין זיין קליין שטיבל איז געווען אַ חדר פאַר גרעסערע יינגלעך. דאָ, האָט מען אַ חוץ חומש און תנ״ך, געלערנט אויך משניות, קצור שולחן ערוך, חיי אדם און אפילו דעם מורה נבוכים. געווען איז ר׳ נח־חיים אַ בעל תורה, געשמט ביי אונדז אַלס גוטער מלמד. אַן עלטערער מאַן, מיט אַ ווייסער, געדיכטער באָרד, לאַנגע, פאַרדרייטע פאות. געקליידעט אין אַ לאַנגע קאַפאָטע, מיט טיפע קעשענעס פון ביידע זייטן, אין וועלכער ער פלעגט האַלטן זיינע הענט. ביים אַרייַנגאַנג אין חדר, איז געשטאַנען אַ גרויס פעסל מיט וואַסער. ביי דער זייט איז געהאָנגען אַ קופּערן קענדל מיט צווייַ הענטלעך. פון דער צווייטער זייט איז געשטאַנען אַ גרויסער צעבער, אָנגעפילט מיט וואַסער, וווּ די קינדער פלעגן וואַשן די הענט, זאָגנדיק „אשר יצר״. אַנטקעגן איז געשטאַנען אַ גרויסער טיש מיט לאַנגע בענק, אויף וועלכע עס זענען געזעסן ביי אַ פופצן קינדער, מיטן רבין בראש. הגם דאָ האָבן געלערנט עלטערע קינדער, האָבן זיי געקענט מער שטיפן פון די קלענערע. מען פלעגט אויסנוצן אַלע געלעגנהייטן, וועו דער רבי איז ניט געווען אין חדר. פון אַלעמען האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע שטיפערישע איינפאַלן די תלמידים: הירשל גוריאָן, אברהם בערקאָוויטש, דב לונגין און משה קאַהאַנאָוויטש.

אַ מאָל איז געשען אַזאַ פאַל: דער רבי האָט זיך פאַרשפּעטיקט פון דאַוונען. אַלע תלמידים זענען שוין געווען אין חדר, האָט זיך אונדז פאַרגלוסט צו מאַכן אַ מלחמה. ביי אַזאַ שפּיל זענען די היטלען געפלויגן אין דער הייך — און צום סוף איז פאַרלאָרן געגאַנגען דאָס היטל פון הירשל ראַצקאָווסקי. מען האָט עס געפונען אין גרויסן פעסל וואַסער. עס איז געווארן ליהודים. מען האָט געריסן די היטלען פון די קעפ און זיי געווארפן אין פעסל וואַסער, געשטויסן זיך און געשטופט — ביז איין תלמיד איז אַרייַנגעפאַלן אין צעבער מיט וואַסער און זיך איבערגעדרייט. עס האָט לאַנג ניט געדויערט און די וואַסערן פון פעסל און צעבער זענען געווען אויף דער פאָדלאָגע. אַלע תלמידים — דורכגענעצט פון קאָפּ ביז די פיס, אין שטוב — אַ מבול. וועו דער רבי

האָט געעפנט די טיר, איז ער געבליבן שטיין אַ צעטומלטער. אָבער די תלמידים האָבן באַוויזן פלייסיק זיך אויסצוזעצן ביים טיש, שטיל, קיינער ווייסט ניט וואָס צו זאָגן... דער רבי איז מלא חימה און באַשליסט שיקן רופן די עלטערן. דאָס האָט ניט געשמעקט די תלמידים. זיי האָבן געזוכט איבערצובעטן דעם רבין, צוזאָגנדיק צו זיין גוט און פרום. דער רבי איז געוואָרן ווייכער, ביז ס׳איז געלונגען צו שליסן אַ שלום. מיר האָבן געמוזט אויסשאָרן דאָס וואָסער, אָפּוואָשן די פּאָדלאָגע, ברענגען פריש וואָסער אין פעסל. דעם טאָג האָבן מיר שוין ניט געלערנט, נאָר געווען באַשעפטיקט ביים צוריקשטעלן דעם סדר אין חדר. וועז דער רוסיש־דייטשער פראָנט (אין יאָר 1915) האָט זיך צו אונדז דערנענטערט, זענען די לימודים איבערגעריסן געוואָרן.

*

אין אַלע צייטן האָט אונדזער יוגנט געהאָט דעם דראַנג צו געניסן אויך פון וועלט־לעכע לימודים. פיל האָבן געשיקט זייערע קינדער לערנען אין גימנאַזיע אין מינסק. אַלע קינדער פון חיים־דוד פאַליעס האָבן שטודירט און געענדיקט אוניווערסיטעט. לייבע לונגין האָט געענדיקט די „גראַדאַסקאַיע״ שול אין איוועניץ, שפּעטער — אַבסאָלוועט פון דער מינסקער האַנדלס־שול. עס איז דעריבער ניט צו וווּנדערן זיך, אַז צוגלייך מיט די חדרים, זענען ביי אונדז געווען אויך מאָדערנע שולן. דאָ האָט מען געלערנט „אין קלאַסן״ — רוסיש, עברית, היסטאָריע. דער שכר־לימוד איז געווען אַ הויכער, אַהער האָבן נאָר פאַרמעגלעכע עלטערן געשיקט זייערע קינדער. עס פלעגן אויך אַראָפקומען צו אונדז, אין די וואַקאַציע־חדשים, מינסקער גימנאַזיסטן און געבן לעקציעס די יעניקע, וועלכע האָבן זיך געגרייט אָנקומען לערנען אין גימנאַזיע.

פון די אַלע מאָדערנע שולן, האָבן זיך אויסגעצייכנט די קלאַסן, אין וועלכע עס האָבן געלערנט די לערערס זאַריצקי, גאָלדבערג און שניטמאַן. די אונטעריכט־שפּראַכן זענען געווען העברעיש און רוסיש. די שול־דירעקטאָרן האָבן אָפט אייגנגעאָרדנט ספּעציעלע פייערונגען מיט זייער געלונגענע פאַרשטעלונגען מיטן אָנטייל פון קינדער־אַרטיסטן — און די עלטערן האָבן אָנגעקוואָלן פון דעם שפּיל, רעציטאַציעס און דעקלאַמאַציעס. אויך די פאַרשטייער פון דער צאַרישער שול־מאַכט זענען געווען צופרידן פון די לימודים און אויפטריטן פונעם קליינוואַרג אין דער רוסישער שפּראַך.

זאַריצקיס שול האָט זיך געפונען אין הויז פון שיינע רישקע די אָפּשפּרעכערין. בעת אַ פאַרשטעלונג אין אַ געוויסן אוונט, וועז די קינדער האָבן אָנגעהויבן זינגען דעם רוסישן הימן „באָזשע צאַרַא כראַני״ — האָט מען דורכן פענצטער אריינגעוואָרפן אַ שטיין. קיין שלעכטס איז קיינעמען ניט געשען, נאָר די ליכט האָבן זיך אויסגעלאָשן און די פייערונג איז בטל געוואָרן. דער אָנווועזנדיקער אופאַדניק האָט באַלד אַרויס געמוען זיין שווערד פון שייד, אָנגעהויבן אַלאַרמירן מיט זיין פייפערל און געמוען זיך נאָכיאָגן נאָך די בונדיסטן, וועלכע האָבן אַזוי אַרום אויסגעדריקט זייער פראָטעסט קעגן צאַרישן רעזשים. די רעוואָלוציאָנערן האָט מען ניט געכאַפּט, אָבער די רוביזשע־וויטשער פייערונג לכבוד דעם צאַרס געבורטס־טאָג — איז צעשטערט געוואָרן...

וועז אין רוסלאַנד איז אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע, האָבן זיך ביי אונדז געפונען גוטהאַרציקע גימנאַזיסטקעס, וועלכע האָבן רחמנות געהאָט אויף די אָרעמע קינדער

אוֹן אומזיסט זיי געלערנט רוסיש. אין יענער צייט האָט ביי אונדז געווויינט אַ משפחה „בעזשענצעס" פון גראָדנע. זייער 17־יאָריקע טאָכטער, לייקע די גראָדנערין, אַ שלאַנקע שוואַרצחנעוודיקע גימנאַזיסטקע, האָט געדונגען דאָס הויז ביי שיינע רישע די אָפּשפּרעכערין און דאָרט געשאָפן אַ קלאַס פאַר ניט־פאַרמעגלעכע קינדער. איך און נאָך אַנדערע האָבן בייטאָג געלערנט אין חדר, און אין די אָוונט שעהן באַזוכט די קלאַס. שפּעטער, וועו די באָלשעוויקעס זענען געקומען, האָט זיך ביי אונדז אָרגאַניזירט אַ שול צו לערנען יידיש. אונטער דעם גרויסן בית־המדרש איז געווען אַ נידעריקער, לאַנגער צימער. געזופן האָט מען דאָס תלמוד־תורה. עס זענען דאָרט געווען צעבראָכענע שטענדערס, צעריסענע ספרים. דאָס צימער איז אויסגעריניקט געוואָרן פאַר דער נייער יידישער שול. דער אַרגאַניזאַטאָר און דירעקטאָר איז געווען אַבראַשקע קאָוואַרסקי. די לערערינס — מירל, די טאָכטער פון חיה־רחל פעלדמאַן און הינדע ריווקין, חיים־זעליקס טאָכטער (די בולבעטסקע). שפּעטער איז צו אונדז געקומען אַ רוסישער לערער, אַ ייד, אין אַ סטודענטיש היטל — „טאָוואַרישטש" וואַטמאַן.

די שול האָט אויסגעזען ווי אַ חורבה: טונקל, די וועגט האָבן געגעצט, די לופט אַ פאַרשימלטע. די קינדער פלעגן גאַנץ אָפט ליידן פון קאָפּ־וויי־טאָג. מען האָט געגומען זוכן אַ פּאָסיק אָרט פאַר דער שול. צו אונדזער גליק, האָט די אָרטיקע מאַכט געעפּנט אַן אַלגעמיינע שול פאַר אַלע קינדער אין שטעטל, יידן און קריסטן. די לערן־שפּראַך איז געווען רוסיש.

אין עק פון דער קיידאַנאָוער גאַס, איבער דער בריק לינקס, איז געשטאַנען אַ לאַנג הויז מיט גרויסע, וויי־געפאַרבטע פענצטער, אַרומגעצוימט מיט שטאַכעטן, הינטער וועלכע עס האָט זיך געצויגן אַ גרויסער שטח מיט פאַרשידענע פרוכטן־ביימער. דאָרט איז געווען די „נאַראָדנאיַא שקאָלאַ". אין אַמאָליקע צייטן, פאַרן צאַרישן רעזשים, האָבן דאָ געלערנט בלויז קריסטלעכע קינדער, נאָר אין די ווינטער חדשים, וויייל זומער האָבן זיי געדאַרפט פאַשן די בהמות און חזירים. דאָס זענען געווען קינדער פון די אַרומיקע דערפער. זיי פלעגן קומען אַהער אין לאַפּטשעס, מיט לאַנגע בראָווערקעס, אָנגעטאָן אין פעלצן און פאַפּאַכעס פון שעפסענע פעלעכלעך. זיי האָבן מיטגע־שלעפּט מיט זיך לאַנגע טאָרבעס שפייז, אויף אַ גאַנצן טאָג. זיי פלעגן וואַרפן אַן אימה אויף די יידישע קינדער אין שטעטל. ניט איין מאָל זענען זיי אונדז באַפאַלן, אָבער מיר האָבן זיך ניט געלאָזט, געפּירט מיט זיי שטענדיקע קאַמפן. ביז עס איז געקומען די צייט פון סאָציאַליזם — און די טירן פון דער שול האָבן זיך בריט געעפּנט פאַר אַלעמען, אויך פאַר די יידישע קינדער פון רוביזשעוויטש.

אונדזער רבי, ר' נח־חיים, האָט געפּירט אַ פאַרביסענעם קאמף קעגן די קלאַסן. „דאָס איז הבל הבלים" — האָט ער געזאָגט. — „אל תלכו בדרך הגויים".

צוויי כוחות האָבן זיך געראַנגלט — איין כוח האָט געצויגן צום חדר. דער צווייטער כוח איז אָבער געווען שטאַרקער. אונדז האָט געלאָקט צו קענען די רוסישע שפּראַך מיט איר היסטאָריע. מיר האָבן זיך צוגעהערט צו די שמועסן פון די סאָציאַליסטישע לערער, וועלכע האָבן צוגעזאָגט צו שאַפן אַ גן־עדן אויף דער וועלט.

ניט לאַנג האָט דער גן־עדן אָנגעהאַלטן. דער נייער קריג פון פוילן קעגן די באָלשעוויקעס האָבן צו אַלעם געמאַכט אַ סוף. דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט

און לאַנגע חדשים זענען די קאַמפן געווען נאָענט פון אונדזער שטעטל. די שול און אַלע חדרים האָבן זיך געשלאָסן. לסוף זענען די באַלשעוויקעס אַנטלאָפן, עס זענען געקומען די פּאָליאַקן. אַלע חדרים האָבן זיך צוריק געעפנט. מיט דער הילף פון אַמעריקאַנער יידן, איז אַנטשטאַנען אַ שול פאַר יידישע קינדער אינעם נייעם הויז פון ר׳ בערל־מאיר שימאָנאָוויטש.

אין דער שול זענען אַלע תלמידים איינגעטיילט געוואָרן אין כיתות. אַ ספּעציעלע גרופּע עלטערע קינדער האָט געלערנט גמרא. צווישן זיי: אליעזר פּלאַטניק, ראובן פישקין, דב גיטלין, שמריהו איידלמאַן. זיי האָבן זיך שפּעטער אויסגעצייכנט אַלס גוטע תלמידים אין ישיבות. די אַלע זענען שוין ניטאָ אויף דער וועלט.

דער רבי פון גמרא איז געווען דער שוועד פון לייבקע פאַלייעס. מיר האָבן געהאַט אַ ספּעציעלן לערער פאַר עברית. דאָס איז געווען ר׳ מרדכי (מאָטל) אַראָנאָווסקי ז״ל, דער זון פון הרב ר׳ מאיר. ער איז געווען רעליגיעז און קולטורעל, אַ הייסער ציוניסט, געלערנט לאַנגע יאָרן אין די ישיבות און געהאַט סמיכות אויף רבנות. ער האָט געקענט פערפעקט די העברעיִשע שפּראַך. רוסיש האָט אונדז געלערנט דער סטודענט וואַטמאַן.

אַ יאָר נאָכן ענדיקן דעם קריג, איז צו אונדז געקומען פון קוידאַנאָוו אַ רבי אַ מופלג בתורה און הייסער חסיד. געווען אַ מטופל מיט קינדער, געלעבט אַן אָרעם לעבן. ער האָט געמוזט זוכן מזל אין אַ גרעסערער שטאָט — און אין אייניקע יאָרן שפּעטער איז ער אַוועק קיין באַראַנאָוויטש.

אין די ערשטע יאָרן נאָכן קריג, איז דאָס שטעטל געבליבן אָן אַ רבי פאַר די גמרא־יינגלעך. ניט געווען קיין אַנדערער אויסוועג פאַר די וועלכע האָבן געוואָלט פאָרזעצן לערנען, נאָר צו פאָרן אין די ישיבות. די עלטערע תלמידים האָבן זיך טאַקע אייניגעאָרדנט אין די ישיבות. לסוף איז געלונגען אַראָפּצוברענגען אַ גוטן רבין פון דערוווּנע — ר׳ יידל קאַפּושטשעווסקי. זיין חדר איז געווען אין בית־המדרש. דאָ האָט מען געלערנט גמרא, דאַקעגן שרייבן האָט מען געלערנט אין דער וווייבערישער שול.

געווען איז ר׳ יידל אַ שטרענגער רבי. געוואָלט, אַז זיינע תלמידים זאָלן לערנען מיט התמדה און צופּרידן שטעלן זייערע עלטערן. שטענדיק האָט ער געהאַלטן אַ דיקע פּאַלקע, מיט וועלכער ער פלעגט שרעקן די תלמידים. ניט געקוקט אויף דעם, פלעגט מען אויסגעפונען אַלע ווּעגן, אַבי זיך אַרויסצוגנבענען פון חדר, כאָפן אַ גליטש אויפן שניי. זומער פלעגט מען אַוועק צום טייך זיך אויסבאָדן. דער רבי פלעגט שטענדיק פאַרוואַרפן, אַז מיר האָבן ניט קיין חשק צום לערנען, האָבן אין זינען נאָר שליטעלעך, מעשה שקצים.

מיר איז פאַרבליבן אין זכרון אַ מעשה מיטן קאָלפאַק פון בליץ־לאָמפּ אין בית המדרש, וועלכער איז געהאָנגען איבערן טיש, ווו דער רב פלעגט לערנען אַ בלאַט גמרא פאַרן עולם, יעדן אין דער פרי נאָכן דאַווענען.

געלערנט האָבן אונדזערע תלמידים ביים טיש דעם פלפול פון דער גמרא „היה רוכב על גבי בהמה״.

— רבי, — פרעגט אַ תלמיד, — אויף אַ בהמה רייט מען? מען רייט אויף אַ פערד.

— פויער אייגנער, — זאָגט דער רבי, — אַ בהמה און אַ פערד איז אַלץ איינס.

חגיגת ל"ג בעומר של ביה"ס „חורב" (1933), המורים (משמאל לימין): אלתר מורדוכוביץ, בודנייב ולוין (מקוידנוב).
ל"ג בעומר פייערונג פון דער „חורב"־שול (1933), די לערערס (פון לינקס צו רעכטס): אלתר מאָרדוכאָוויטש, יוסף באָדניעוו און לעווין (פון קוידאָנאָוו).

פרעגט ווידער אַ קשיה אַ צווייטער תלמיד:

— רבי, אויף פערד רייטן דאָך ניט קיין יידן, נאָר גויים, איז צו וואָס דאַרף מען דאָס שרייבן אין גמרא?

כאַפּט זיך אַרויס אַ תלמיד און שרייט אויס:

— אַ יידּ און אַ גוי איז אַלץ איינס!

דאָס האָט דעם רבין אַרויסגעבראַכט פון די כלים, ער האָט אַ הייב געטאָן די פאַלקע צו באַלוינען דעם תלמיד פאַר זיין ליצנות. ער האָט אָבער נעבעך געטראָפן אין קאָלפּעק, וועלכער האָט זיך צעשאָטן אויף שטיקלעך. דער רבי איז געווארן פאַרשטיינערט פון שרעק. מיר האָבן אויף אים רחמנות געהאַט און באַלד צונויפגעזאַמלט געלט אויף אַ נייעם קאָלפּעק צום בליץ־לאָמפּ. פון דעמאָלט אָן איז דער רבי געווארן צו אונדז בעסער. ער האָט מער ניט באַנוצט זיין דובינקע צום באַשטראָפן די תלמידים.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז ביי אונדז געעפנט געווארן אַ פאַלקס־שול א. נ. „חורב", מיט מלוכהשע רעכט. נאָר ביז איר אָנטשטייאונג, האָבן יידישע טעכטער געלערנט אין דער פוילישער פאַלקס־שול („פאָושעכנע"). ערשט ווען די מאַכט האָט פאַראַרדנט, אַז אויך יינגלעך מוזן לערנען אין דער אָפּיציעלער שול, איז ניט געווען שוין קיין אַנדערע ברירה, ווי צו שאַפן אַ יידישע שול, מיט ביידע אונטעריכט־שפּראַכן: העברעיש און פויליש. צו פאַרוואַלטן מיט דער „חורב"־שול, האָט מען געמוזט אַראָפּ־ברענגען אַ דיפּלאָמירטן לערער, אַן אָבסאָלוועטע פון אַ לערער־סעמינאַר. ער, באַזאָמען

מיט די רוביזשעוויטשער לערערס, ווי: אברהם חיים, איידעם פון ישראל־איסר גורעוויטש, אלתר מאָרדוכאָוויטש, זון פון פייוועל דער טעפּער, שמעון דער מלמד און אַנדערע, האָבן געבילדעט דעם פּעדאַגאָגישן ראַט און דערציערס אין דער שול.

אין די לעצטע יאָרן פאָרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, האָט מיט דער שול אָנגעפּירט הינדע שאָפּיראָ, די טאָכטער פון ישעיהו שאָפּיראָ. די לערערס, ווי די שילערס, זענען כמעט אַלע אומגעקומען פון די נאַצישע רוצחים.

טעאַטער אין שטעטל

דער חוש פאַר מוזיק און טעאַטער בזעיר אַנפין, ליב האָבן פאָרצושטעלן בילדלעך פון לעבן, פריילעך און לוסטיק מאַכן זיך און אַנדערע — איז, אוודאי, געקומען צו אונדז בירושה.

אַלס קינד, האָב איך מיט מיינע חברים ליב געהאַט צו הערן די מוזיק פון דער קאַטערינקע. אונדזער אינטערעס איז געווען אַזוי גרויס, אַז מיר פלעגן איבערייסן אַלע קינדערישע שפּילערייען, פאָרלאָזן די חדרים, צונויפזאַמלען זיך אַרום דער קאַטערינקע מיטן ים־חזירל, מיטגיין פון הויף צו הויף, פון גאַס צו גאַס — ביז די קאַטערינקע האָט פאָרלאָזט דאָס שטעטל. אונדזערע קאָפּיקעס, וואָס די מאַמע האָט געגעבן צו קויפן אַ קיכעלע ביי אסתר חייה, האָבן מיר אַוועק געגעבן דעם קאַטע־ריניאַש, אַבי ער זאָל אונדז לאָזן נאָך אַ ביסל הערן די מוזיק. מיט קנאה פלעגן מיר אויך זיך צוהערן צום פּאַסטעכס פייפל, וועו ער פלעגט צוריקפירן די שעפּסן און בהמות פון פעלד. מיר האָבן אַפילו געפרוווט מאַכן פּרימיטיווע פייפעלעך פון האָלץ און אויס־שפּילן אויף זיי פאָרשידענע ניגונים.

פאָרן ערשטן וועלט־קריג האָט מען גאָנץ אָפט געזען ביי אונדז „טרובאַדורן", וועלכע פלעגן האָרציק זינגען פאָרשידענע לידער וועגן העלדן וואָס זענען געפאַלן אין מלחמה; פון אומגליקלעכע אלמנות און יתומים — באַגלייט מיט געהעריקער מימיק. איך געדענק נאָך דאָס ליד וועגן דער שיף „טיטאַניק", וועלכע איז דערטרונקען געוואָרן. נישט איינער פלעגט לאָזן פאַלן הייסע טערען פאַר רחמנות — און אריינלויפן אין שטוב, כדי אויסבעטלען ביי דער מאַמען אַ קאָפּיקע פאַר די זינגער.

אַ מינהג איז געווען פון דורות, אַז ביי יעדער שמחה אָדער אַנדערער פריילעכער געלעגנהייט, משמח זיין דעם עולם מיט ליצנות, בדחנות און טרייבן קאַטאָוועס. אָט, למשל, ווען איינער האָט זיך דערוווּסט, אַז מען רעדט דעם שכנס טאָכטער אַ שידוך מיט אַ בחור פון אַ צווייטער שטאָט, פלעגט זיך אים פארגלוסטן צו מאַכן אַ שפּאַס, פאַרשטעלן זיך פאַר אַן אַדורכפאָרער און דערביי געבערעגט אַ גרוס פון חתן. פאַרשטייט זיך, אַז ס'איז באַלד צוגעגרייט געוואָרן אַ מאָלצייט כיד המלך, און וועו מען האָט זיך שוין געזעצט צום טיש, פלעגט זיך אַרויסווייזן דער אמת. דעמאָלט ערשט איז געוואָרן ליהודים.

אַ חתונה אין שטעטל האָט זיך געצויגן טעג און נעכט. די חופּה האָט מען געשטעלט אין שול־גאַסל. חתן־כלה און מחותנים האָט מען געפירט צו דער חופּה פון זייער שטוב און אַלע איינווויינער, יידן און קריסטן, האָבן זיי באַגלייט. טיילמאָל האָט מען אַראָפּגע־ברענגט כלי־זמרים פון אַנדערע שטעטלעך. אין די לעצטע יאָרן האָט זיך ביי אונדז

אויסגעצייכנט ראהאזע מיט זיין פידל. און דאָס שפילן פון די כלי־זמרים האָט אַלעמען אַרויסגעשלעפט פון די הייזער.

ספּעציעל האָט זיך געוואָלט זען די צערעמאָניע פון באַזעצן די כלה. אַנטקעגן האָט זיך געזעצט דער בדחן, אויסגערופן דאָס דרשה־געשאַנק פון דער כלהס צד און חתנס צד, דערנאָך, אונטערזינגענדיק, האָט דער בדחן געשילדערט די קינדער־יאָרן פון דער כלה. און איר באַגעגעניש מיט דער שוויגער, צומאָרגנס נאָך דער חתונה. די מאַנאָלאָגן פון דער שוויגער פלעגן שטאַרק ווירקן אויף דער כלה, זי פלעגט פאַרגיסן טייכן טרערן — אָבער דער עולם האָט געשעפט נחת.

אַפילו ווען אַ מגיד איז געקומען, האָט זיך געזודערט אין שטעטל, און מען האָט געשטראָמט אין שול אַריין. דער מגיד, טיילמאָל אַ יונגער ישיבה בחור, האָט געערעדט ווי אַן אַרטיסט, פאַרגעשטעלט בילדער פון לעבן, בילדער פון גיהנום און גן־עדן, אַ גוט ווערטל, אַ שיינער משל. לאַנגע טעג האָט מען נאָכדערציילט אין שטעטל די ווערטער און מעשיות פון מגיד.

פאַרשטייט זיך, אַז פורים האָבן ביי אונדז קיין שפילערס נישט געפעלט. זיי פלעגן גיין פון שטוב צו שטוב, זינגען פאַרשידענע לידער, פון „מכירת יוסף" שפיל, „אחשורוש", „שאול ויהונתן" און „דוד המלך", דערביי געזאָמלט געלט פאַר אָרעמע אויף פסח.

אין די צייטן פון ערשטן וועלט־קריג, האָבן אַ סך יוגנטלעכע פון שטעטל באַזוכט דאָס טעאַטער אין מינסק און אַליין געטראַכט צו ווערן „אַרטיסן־ליובּיטעלעס". נאָך אַ געוויסער צייט איז צו אונדז געקומען אַ יונגערמאַן פון ענגלאַנד, פול מיט ברען — מאַקס פונט, פון פאַך אַ פריזירער. ער האָט געעפנט אַ ראַזורע ביי ר' מרדכי שוסטער, אַנטקעגן אליהו אייזנבוד. געאַרבעט האָט ער בייטאָג, און אין די אָוונטן געזוכט געזעלשאַפט. ער האָט געהאַט אַ גוטן חוש פאַר טעאַטער־קונסט, פאַרמאָגט דערצו טאַלאַנט און הומאָר. אים איז אויך געלונגען צו אָרגאַניזירן די נייטיקע כוחות — און מיט מזל איז געשטעלט געוואָרן אין רוביזשעוויטש די ערשטע פאָרשטעלונג — „חאַסיע די יתומה".

מאַקס פונט איז געווען דער רעזשיסער, געשפילט די הויפּט־ראָל, געמאַכט דעם גרים און געזאָרגט פאַר געהעריקע דעקאָראַציעס. לאַנגע וואָכן פלעגט מען ביי אונדז זינגען די ווערטער פון דער דראַמע:

„אייביק זאָלסטו געדענקען דיין מוטערס ליד, —
ווען גאָט וועט דיר דאָס לעבן שענקען —
האָף און ווער נישט מיד".

אין די ערשטע פאָרשטעלונגען האָבן אָנטייל גענומען: מאיר אָשעראָוויטש, חיים קאָפּוסטין, שרה־לאה לונגין, אברהם־שמואל עשקעס, הינדע ריבקין (די טאָכטער פון חיים־זעליג), פריידל שוסטער, מירל פעלדמאַן.

די ערשטע פאָרשטעלונג האָט זיך געענדיקט מיט גרויס דערפאָלג. צווישן די צושויער זענען געווען געסט פון גרויסע שטעט אין רוסלאַנד, אויך אַ סך מיליטער־לייט, וועלכע האָבן געהאָט אַן אַנונג אין טעאַטער. זיי האָבן אויסגעדריקט זייער צעפרידן־קייט און געלויבט אונדזערע „ליובּיטעלעס" אַלס גוטע שפילער.

אָלע אָנפאַנגען זענען שווער — אָבער דערנאָך זענען שוין ביי אונדז פאָרגעקומען אָפטע פאָרשטעלונגען. די „ליובּיטעלעס" האָבן זיך ביסלעכווייז געטוישט, עס זענען

צוגעקומען נייע כוחות, יינגערע, ווי: שמעון אשעראָוויטש — אַ גוטער קאָמיקער; פריידע לונגין, חיים־אליעזר בערעזאָוויטש, יוסף שמיד, אליהו סעגאַלאָוויטש, חנה־ליבע סעגאַלאָוויטש, ראובן פּאַרט, יוכבד דיינאָווסקי און אַנדערע. מען האָט געשפּילט: „מירעלע אפרת", „מאָטל־מיילעך דער סטאָליאַר", „גאָט, מענטש און טייוול", „קבצנזאָן און הונגערמאָן", „צוויי קוני־לעמלס", „קעניג ליר", דער „ווילדער מענטש", „טאַטע־מאַמעס צרות", „דער קוימענקערער", „שולמית", „מכירת־יוסף" און אַנדערע.

די הכנסות פון די פּאָרשטעלונגען זענען געגאַנגען פאַר פּאַרשידענע צוועקן. קיין באַדערפטיקע האָבן ביי אונדז נישט געפעלט. אומגליקס־פאַלן פלעגן צוזאַמענברענגען אונדזערע אַרטיסטן, כדי צו ראַטעווען אַ משפּחה, וועלכע איז געבליבן אָן פּרנסה, אָדער סתם העלפן אלמנות און יתומים.

אונדזער טעאַטער־בנין איז געווען אַ לאַנגער שייער אויף דער סטויפּצער גאַס. דאָרט האָבן די פייערלעשער געהאַלטן זייערע לעש־מכשירים: פעסלעך, פאַמפּעס און קישקעס. פאַר דער פּאָרשטעלונג האָט מען די אַלע זאַכן אַרויסגעפירט הינטערן בנין. דעם בנין האָט מען גערופן „דעפּאָ". פון דרויסן האָט עס אויסגעזען ווי אַ שטאַל, אָבער אינעווייניק איז געווען אויסגעבויט אַ בינע און בענק פאַר די צושויער. אין אָנהייב זענען די דעקאָראַציעס געווען אָרעם, אָבער דער גרים איז געווען הערלעך. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט פאַרשידענע המצאות צו מאַכן אַ געהעריקן עפעקט. איך געדענק, אַז מען האָט אַמאָל אייגנגעאָרדנט דונערן און בליצן, וואָס האָט זיך געפּאָדערט ביי אַ פּאָר־שטעלונג. עס האָט געדונערט און געבליצט — ווי נאַטירלעך. געמאַכט האָט מען עס גאַנץ פשוט: אין דער הייך איבער די בינע איז געשטאַנען אַ „ליוביטעל", געהאַלטן אַ פלאַש נאַפט, פון וועלכער ער האָט געזיפּט און געשפּריצט אויף אַ ברענענדיק ליכטל און דערביי געקלאַפּט מיט אַ האַמער איבער אַ בלעך...

אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז צו אונדז געקומען שמואל גארמיזע אַיידעם, יוליוס סוטין, אַ זייער באַגאַבטער מאָלער, ער פלעגט צוגרייטן קינסטלערישע דעקאָ־ראַציעס פאַר די פּאָרשטעלונגען.

די פּאָרשטעלונגען פלעגן זיך ציען לאַנגע שעהן, מיט איבערייסן, כדי צו ענדערן די דעקאָראַציעס און גרים. זומער־צייט, איז דער פלאַץ געווען מער וויניק צוגעפאַסט, דאַקעגן אין ווינטער איז דאָ געווען זייער קאַלט. ס'איז נישט מעגלעך געווען צו באַהייצן דעם בנין, און אונדזערע אַרטיסטן האָבן געציטערט פאַר קעלט. טיילמאָל איז אונדז געלונגען איינצוואַרדענען די פּאָרשטעלונג אין „דאָם לודאָווי" („פּאָלקס־הויז"), אויף דער ראַקאָווער גאַס. דער גלח טאַראַסעוויטש פלעגט דערלויבן אונדז אָפּגעבן דעם זאַל, וועו מיר האָבן אים איבערצייגט, אַז די הכנסה פון דער פּאָרשטעלונג גייט אויף צדקה.

אַ סך מאָל פלעגן אונדזערע אַרטיסטן פאָרן אין אַנדערע שטעטלעך, ווי איוועניץ און דערעוונע. אויך צו אונדז פלעגן קומען אַרטיסטן פון אַנדערע שטעט — יידישע, פויליש און אוקראַינישע טרופּעס.

„מכירת־יוסף" האָט מען געשטעלט אין דער קאַלטער שול, וויל די הכנסה איז געגאַנגען פאַר רעליגיעזע צוועקן.

פון אַלע אונדזערע אַרטיסטן, זענען פאַרבליבן בלויז עטלעכע — איצט אין ישראל.

על הנהר סולה (1924). אויפן טייך סולא.

אליהו סעגאַלאָוויטש — אין עכו; שמעון אַשעראָוויטש — אין רמת־גן; פריידע לונגין, און דער שרייבער פון די שורות — אין תל־אביב, יוכבד דיינאָווסקי — אין חדרה. זאָלן זיי אַלע מאריך־ימים־ושנים זיין. אַלע אַנדערע זענען אומגעקומען. אברהם־שמואל איז געפאַלן אין יאָר 1919, אויף וואַנגעלס פראָנט אין קרים. די איבעריקע זענען אומגעקומען פון די היטלעריסטישע חיות ימח שמם וזכרם.

אַ גרענעץ־שטעטל

אמת, רוביזשעוויטש איז אַ קליין שטעטל, קוים מען קען איר געפינען אויף דער מאַפּע — זי פאַרמאָגט אָבער אַ דורות־לאַנגע געשיכטע. ווי ס׳האָט מיר דערציילט אליהו אייזנבוד ז״ל, האָט אים דער וואָיט (דאָס איז געווען אין דער ערשטער צייט פונעם אַנטשטיין פון פוילן) איבערגעגעבן, אַז לויט די דאָקומענטן וועלכע די גמינע האָט, עקזיסטירט רוביזשעוויטש בערך 600 יאָר. אונדזער שטעטל האָט דורכגעמאַכט שווערע און קריטישע צייטן בעת די מלחמות פון די טאַטערן, שוועדן, ליטווינער, קאָזאַקן, פראַנצויזן, דייטשן, רוסן און פאָליאַקן. רוביזשעוויטש ליגט אין אַ קאָרידאָר, וועלכער פירט קיין גרויס־רוסלאַנד, און בעת אַלע מלחמות קעגן רוסלאַנד, האָט מען אויסגענוצט דעם דאָזיקן וועג אַריינצודרינגען אויף איר טעריטאָריע. פון ביידע זייטן „קאָרידאָר״

ציען זיך טיפע זומפן. אַזוי ווי רוביזשעוויטש האָט בעת די אַלע מלחמות שטאַרק געליטן, צייטנווייז אַפילו פולשטענדיק צעשטערט געוואָרן, האָט דאָס שטעטל זיך כמעט נישט פאַרגרעסערט אין דער צייט פון איר לאַנגער עקזיסטענץ.

דער נאָמען פון שטעטל באַדייט אין ווייסרוסיש אַ גרענעץ (רוביזש). מיט הונ־דערטער יאָרן צוריק, איז דאָ געווען די ליטווויש־רוסישע גרענעץ, אויפן האַלבן וועג קיין דעריעווע און נאַליבאָק, וועלכע האָבן געהערט צו ווילנער גובערניע, אונטערן ליטווישן רעזשים. ווען די רוסן האָבן דורכגעבראָכן דעם פוילישן פראָנט אין יאָר 1919, אויפן וועג קיין ווארשע, האָבן די באָלשעוויקעס איבערגעגעבן די דעראָבערטע גובערניע ווילנע, צום ליטווישן גענעראַל זשעליגאָווסקי, וועלכער איז דערנאָך אַריבער מיט זיין אַרמיי אויף דער זייט פון פוילן און געקעמפט קעגן די באָלשעוויקעס. די יוגנט פון רוביזשעוויטש, וועלכע האָט געוואָלט אויסמיידן מאָביליזירט צו ווערן אין דער רויטער אַרמיי, איז מאָסנווייז אַנטלאָפן קיין נאַליבאָק און דערעוונע.

דער וואָיט האָט נאָך געווּסט צו דערציילן וועגן דער אַנטוויקלונג פון שטעטל אין די צייטן פון צאַריזם. דאָ פלעגן פאַרקומען מערק און יאָרידן, צו וועלכע עס זענען געקומען סוחרים פון גרויסע שטעט אין רוסלאַנד: מאָסקווע, ניזשנע־נאָווגראָד, כאַרקאָוו און אנד. אַרום דעם שטעטל האָבן זיך געצויגן גרויסע וועלדער, וואָס האָבן צוגעשטעלט מאַטעריאַל פאַר פאַרשידענע האַלץ־אויסאַרבעטונגען און פעלץ־סחורות (קאָסטבאַרע פעלעכלעך פון אָקוניצעס, טכוירן, פוקסן), ווי אויך וואַלד־גראָזן, וואָס האָבן געוצט פאַר מעדיצינישע צוועקן.

אונדזער געגנט האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע שיינע פערד און קאָזשוכעס (פעלצן פון שעפסענע פעלעכלעך). די גרויסע שפע פון קאַרטאָפל אין אונדזער געגנט, פיל מער ווי די באַפעלקערונג האָט פאַרברויכט, האָט געברענגט צו דער אַנטשטייוונג פון אַלקאָהאָל־ברויזן. דער האַנדל מיט רוביזשעוויטש אין יענער תקופה האָט זיך געצויגן איבער גאַנץ רוסלאַנד און דערגרייכט אַפילו ביז כאַרבין — די הויפט־שטאָט פון מאַנדזשוריי.

די היסטאָריע חזרט זיך איבער. רוביזשעוויטש ווערט ווידער אַ גרענעץ צווישן פוילן און רוסלאַנד. מיר ווערן אָפגעשניטן פון קוידאַנאָוו—מינסק — אונדזער קולטור־וויגעלע. ערטערווייז איז די גרענעץ אינגאַנצן אַ האַלבער קילאָמעטער פון שטעטל. קיין גרויס גליק האָט אונדז די גרענעץ נישט געברענגט. בלויז קרבנות און אומאויפהער־לעכע שרעק.

אין די ערשטע יאָרן פונעם אַנטשטיין פון דער פויליש־רוסישער גרענעץ, אין יאָר 1920, האָבן אונדזערע יידן געהאַט גוט פרנסה. דער האנדל און שמוגל איבער דער גרענעץ איז געגאַנגען אין פולן ברען. פאַרשידענע סחורות זענען געשמוגלט געוואָרן, ווער אויף די פלייצעס אין פינצטערע נעכט, ווער — מיט פורן. דאָרט, אויפן צווייטן זייט, פלעגן רוסישע שמוגלערס אָפּוואַרטן און צאָלן מיט גאָלד פאַר די סחורות. פיל זענען רייך געוואָרן אין משך פון אַ קורצער צייט.

פיל האָטעלן האָבן זיך געעפנט אין שטעטל. אַהער פלעגן פאַרפאָרן די אַנטלאָפענע יידישע גבירים פון רוסלאַנד, אויפן וועג קיין אַמעריקע און אַנד. לענדער. די רוסישע יידן פלעגן גנבענען די גרענעץ מיט דער הילף פון ספעציעלע שמוגלערס, פאַר אַ גוטן

אָפּצאָל. ס׳האָבן אויך געפלעגט קומען פיל אַגענטן פון גרויסע פירמעס פון וואַרשע, לאָדזש, ביאַליסטאָק און אַנדערע שטעט אין פוילן, כדי צו פאַרקויפן זייערע סחורות צו אונדזערע שמוגלערס. פון אַמעריקע אָדער אַפריקע פלעגן אַראָפקומען צו אונדז פיל דעלעגאַטן פון פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס, כדי זיך פאַרבינדן מיט זייערע קרובים, חברים און פריינד אין רוסלאַנד. די אַגענטן ביי אונדז האָבן געהאַט פאַרבינדונגען מיט די אַגענטן פון דער צווייטער זייט — און פאַר געלט האָט מען אַלץ געמאַכט, טיילמאָל אַפילו מיט דער דערלויבעניש פון דער אָרטיקער מאַכט.

איין מאָל האָט געטראָפן, אַז די פוילישע מאַכט האָט דערלויבט דער רוסישער מיליץ צו ברענגען אין שטעטל אַ יונגע פרוי, וועלכע האָט געדאַרפט באַקומען „חליצה״ פון אַ פוילישן מאַן. די צערעמאָניע איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין שול. צענדליקער רבנים, געסט און פריינד פון דער גאַנצער געגנט, זענען געקומען צו דער חליצה. די רוסישע מיליץ האָט די פרוי געפירט, ווי צו דער חופה. פון דער צווייטער זייט איז אָנגעקומען אַ שיין פאַרפוצטער מאַן אין באַגלייטונג פון רבנים. די שול איז געווען באַוואַכט פון פוילישע און רוסישע פאָליציי־לייט און באַאַמטע און פול געפאַקט מיט מענטשן. אין דרויסן זענען געשטאַנען הונדערטער יידן און קריסטן, פיל זענען געקראָכן אויף די וועגט, צו קענען זען דורך די פענצטער די צערעמאָניע פון „חליצה״.

לאַנג האָט דער דאָזיקער מצב נישט אָנגעהאַלטן. נאָך עטלעכע יאָר, איז דער שמוגל און האַנדל אין שטעטל פאַרשוווּנדן. די גרענעץ האָט זיך סטאַביליזירט און גוט פאַרפעסטיקט געוואָרן, דער שמוגל איז געוואָרן אוממעגלעך. דערצו האָבן זיך געשאַפן באַנדעס פון ביידע זייטן, געמאַכט קעגנזייטיקע איבערפאַלן און ראַבירט די באַפעלקע־רונג, אויפגעריסן די תפיסות, כדי צו באַפרייען פאָליטישע אַרעסטירטע. פאַרשטענדלעך, אַז ביי אַזעלכע אַקציעס, זענען געפאַלן קרבנות פון ביידע זייטן.

אין אונדזער געגנט האָבן גראַסירט די באַנדעס פון ווייסרוסישן פאָלקאָוויניק בולאַק־באַלאַכאָוויטש, וועלכע די פוילישע מאַכט האָט אָרגאַניזירט, מיטן ציל אָפּצורייסן פון רוסלאַנד אַ טייל פון ווייסרוסלאַנד.

צו אונדז איז געקומען דער פאָלקאָוויניק אָרלאָוו, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט די באַלאַכאָוויצע אין רובישעוויטש און אין דער געגנט. דער פאָלקאָוויניק פלעגט אָפט פירן זיינע באַנדעס איבער דער גרענעץ און באַפאַלן רוסישע שטעט, נעמען געווער און ראַבירן די באַפעלקערונג. די רוסן האָבן באַשטימט אַ גרויסע געלט־סומע אין גאָלד פאַרן ברענגען דעם פאָלקאָוויניק צו זיי אַ לעבעדיקן.

דער פאָלקאָוויניק איז געווען אויסגעקאָכט מיט די יידן אין שטעטל. גאָנץ אָפט פלעגט ער מאַכן אַ כוסה אין יידישע הייזער. ער האָט געקענט רעדן אַ ביסל ייִדיש און זיך נישט געוויזן אַלס ספּעציעלער יידן־פיינד. נאָר ווען ער פלעגט זיך גוט אָנשיכורן, האָט ער צעלאָזן די צונג און געזידלט די יידן.

אָפט פלעגט פאַסירן, אַז פון קוידאַנאָוו (וועלכע געפינט זיך אין רוסלאַנד), זענען אומלעגאַל געקומען צו אונדז יונגע חברה אַ ביסל פאַרברענגען — און דערנאָך זיך צוריקקערן קיין רוסלאַנד. צווישן זיי, ווייזט אויס, האָבן זיך געפונען עטלעכע, וועלכע עס האָט געלאָקט דער גרויסער פרייז פאַר אָרלאָוון — און זיי האָבן אָנגעהויבן נאָכשפּיא־

נירן דעם פאַלקאָוויניק, אויסגעאַרבעט אַ פלאַן צו כאַפן אים אַ שיכורן און אַריבערשלעפן קיין רוסלאַנד.

דאַרף גראָד פאַסירן, אַז אַ געוויסן אָוונט, זאָל זיך אָרלאָוו געפונען ביי דער פאַמיליע בערקאָוויטש, ווו ער פלעגט אָפט אַריינקומען, ווייל ר׳איז געווען מיט זיי גוט באַפריינדעט. מען האָט, ווי דער שטייגער, געמאַכט אַ „לחיים״. באַלד זענען אַריין עטלעכע קוידאַנאָווער בחורים. מען האָט פאַרוואַנדלט דעם אָוונט אין אַ גרויסער שמחה, וועלכע האָט זיך פאַרצויגן ביז האַלבער נאַכט. וועז דער פאָלקאָוויניק איז אַ שיכורער אָוועק אַ היים, — האָבן עטלעכע חברה אים אָפגעווארט, אַריינגעלייגט אין אַ וואָגן, געשפאַנט צו אַ פאָר געזונטע פערד, באַדעקט אים מיט יאָלקעס — און די „סחורה״ איז אַריבער די גרענעץ. וועז דער פאָלקאָוויניק האָט זיך אויפגעכאַפט, איז ער געווען אין רוסלאַנד.

די ידיעה פון פאַרכאַפן דעם פאָלקאָוויניק, האָט זיך שנעל פאַרשפרייט אין שטעטל. דאָס איז געגאַנגען בסוד פון איינעם צום צווייטן, אויסגעמישט מיט טיפער שרעק: ווער ווייסט מיט וואָס דאָס ווועט זיך ענדיקן? — האָבן אַלע יידן געטראַכט אין שטעטל.

די מעשה וואָס יידן האָבן אָפגעטאָן, איז דערגאַנגען צו די ווייסרוסישע פויערים אין די דערפער זאַרעצע, סימקאָוויטש, הניעצקע, מאַראָזעוויטש און אַנדערע. זיי האָבן באַשלאָסן נקמה צו נעמען אין די יידן אין שטעטל.

מיר האָבן זיך דערוווסט, אַז יונגע פויערים אין די דערפער האַלטן אָפּ באַראַטונגען, כדי אָנצופאַלן אויף די יידן. די לאַגע אין שטעטל איז געווארן נאָך מער געשפאַנט, ווען מען האָט אַרויסגענומען פון די יידישע הייזער די פוילישע מיליטער־לייט, און זיי אַריבערגעפירט אין די קריסטלעכע הייזער (אין יענער צייט זענען ביי אונדז נישט געווען קיין קאַשאַרן, און אַ טייל מיליטער איז איינגעשטאַנען אין פריוואַטע הייזער).

דאָס איז געווען עטלעכע וואָכן פאָר פסח. אין שטעטל האָט מען געבאַקן מצות אין די נעכט, וואָס האָט דערמעגלעכט אונדזער יוגנט נאָכצושפיאָנירן די באַלאָכאָוועס און פאַרהיטן פון אַ פלוצלינגן איבערפאַל. ס׳איז אָבער קלאָר געווען, אַז מען וועט נישט קענען שטעלן אַ ווידערשטאַנד די באַוואָפנטע באַנדעס — און אונדזערע בעלי־בתים האָבן געזוכט הילף ביי דער פוילישער מאַכט.

פאָר אַ פעטן שוחד האָט מען געפועלט ביים קאָמענדאַנט פון שטעטל, אַז ער זאָל קומען צו הילף. ער האָט אָנגעשריבן אַ ראַפּאָרט צו דער פוילישער מאַכט, ווו ער האָט געשילדערט די געפערלעכע לאַגע און געשריבן, אַז די יידן אין שטעטל זענען נישט געווען פאַרמישט אינעם ענין פון כאַפן דעם פאָלקאָוויניק. צומאַרגנס האָבן מיר שוין באַקומען הילף. 150 מיליטער־לייט, קאַוואַלעריסטן, האָבן אונדז געהיטן. די יידן האָבן געדאַרפט דעקן אַלע הוצאות פאַרן סטאַציאָנירן פון מיליטער און זייערע פערד.

אָבער מיט דעם האָט זיך דער ענין נאָך נישט געענדיקט. אין שטעטל איז אַראָפגעקומען די פרוי פון פאָלקאָוויניק, מיט זייערע צוויי קינדער. זי האָט געמאַכט סקאַנדאַלן, געפאַדערט פון די יידן צוריק ברענגען איר מאַן, געשריגן, אַז די יידן זענען אין אַלץ שולדיק. זי איז געלאָפן צום רב אין בית־המדרש, נישט געלאָזט דאַווענען, ביז מען ווועט נישט אויסגעבן די שולדיקע.

דער רב, איבערגעשראָקן פאַרן גורל פון זיין קהילה, האָט אָנגענומען אַלע מיטלען צו אַנטדעקן די פאַרברעכער. אַלע האָבן געשמועסט, אַז דער פאָלקאָוויניק איז פאַרשוווונדן

פון בערקאָוויטשעס שטוב, אָבער גענוי ווי אַזוי ס׳איז פאָרגעקומען — האָט מען נישט געווּסט.

דער רב האָט צונויפגערופן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, צו וועלכע עס זענען אויך געקומען פאָליציי און די פרוי מיט די קינדער פון פאָלקאָוויניק. עס זענען אויך געווען פאָרשטייער פון די באַלאַכאָווצעס. צו ערשט האָט דער רב געשילדערט די לאַגע און סכנה אין וועלכע מיר געפינען זיך און געבעטן יעדן צו אַנטדעקן די שולדיקע. אין שול האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט. אַלע יידן זענען געשטאַנען בלייכע און דערשראָקענע, נישט געווּסט וואָס צו זאָגן. דער רב האָט באָפוילן אַריינטראָגן אין שול דאָס טהרה־ברעט פון מתים־שטיבל, אָנצינדן שוואַרצע ליכט און אויסגערופן אַ חרם אויף די, וועלכע וויסן עפעס און שווייגן.

שפעטער האָט די פאָליציי אַרעסטירט די משפחה בערקאָוויטש, אָבער נאָך אַן אויספאָרשונג, זענען זיי באַפרייט געוואָרן, חוץ דעם מינדעריעריקן זון, אהרון, וועלכער איז געווען אין שטוב אין יענעם קריטישן אָוונט. ער איז פאַרמשפט געוואָרן אויף 7 יאָר שווערע תפיסה.

די מעשה מיטן פאָלקאָוויניק האָט זיך איינגעשטילט ערשט נאָך דעם, ווען די רוסן איז געלונגען אַריבערנעמען צו זיי אויך זיין פרוי מיט די קינדער. ווי אַזוי דאָס איז געשען — איז פאַר אונדז געווען אַ סוד. געזאָגט האָט מען, אַז דער פאָלקאָוויניק האָט געשיקט אַ בריוו צו זיין פרוי, אַז אים איז גוט ווי די וועלט. צי ער האָט דאָס געשריבן מיט זיין גוטן ווילן — וויסן מיר נישט. אָבער זיין ווייב האָט געגלויבט אוּן איז צו אים אַריבער מיט אירע קינדער. אין שטעטל איז געוואָרן ששון ושמחה. פטור געוואָרן פון דער שרעק פון אַ פאָגראָם.

אַ יאָר שפעטער, אויך פאַר פּסח, איז אַרויס אַ גזירה. מען האָט געכאַפט אין די גאַסן, יונג און אַלט, און גרופענווייז געטריבן קיין קאַרטוז־בערעזאַ. אין שטעטל זענען פאַרבליבן נאָר אַלטע, קראַנקע און קליינע קינדער. איך האָב געזען ווי די פאָליציי האָט געכאַפט דעם אַלטן יקירן, טוביה דעם שנייידערס שווער, ווען ער איז געגאַנגען אין שול. פון שרעק איז ער געפאַלן, נישט געקענט וויטער גיין. זיי האָבן אים אָפגעלאָזן. איך האָב אים געהאָלפן אויפשטיין און אַריינגעפירט אין שטוב. עד היום ווייסט קיינער נישט וואָס דאָ האָט פאַסירט. אונדזער שמחה פון יום־טוב איז פאַרשטערט געוואָרן. אַזוי האָט געדויערט אַ גאַנצן וואָך, ביז מען האָט אינטערווענירט אין פוילישן סיים — און אַלע זענען באַפרייט געוואָרן.

פיל מענטשלעכע לעבנס זענען אומגעקומען צוליב דער גרענעץ. חאצקל נאַליבאָצקי, אַ בחור אַ גבר, איז דערשאָסן געוואָרן ביי דער גרענעץ; אַן אַנדערער, אַלטער גרויער, איז צוליב אַ שקר־בלבול אַריינגעווארפן געוואָרן אין תפיסה אויף לאַנגע יאָרן.

אין די יאָרן 1920—1939 איז אונדזער שטעטל דערקלערט געוואָרן אַלס גרענעץ־זאָנע (סטרעפאָ פאָגראַניטשנא). עס איז פאַרבאָטן געוואָרן דער אַריינפאָר פון פרעמדע, אָן אַ ספעציעלער דערלויבעניש פון דער מאַכט. די גאַסן וואָס האָבן געפירט צו דער גרענעץ, זענען אין די אָוונט־שעהן געווען פאַרבאָטן פאַר פרייע שפאַצירן. דער גרעסטער טייל דערפער זענען געווען אָפגעשניטן פון שטעטל. קיין יאָרידים — און די מערק אין שטעטל, זייער שוואַכע. יידן זענען געבליבן אָן פרנסה. רייכערע האָבן עמיגרירט

קיין אַמעריקע, אַרגענטינע, אַפריקע. די אַרעמערע האָבן זיך געוואָרפן אין אַלע זייטן, געזוכט וווּ צו אַנטלויפן. די יוגנט איז אַוועק אויף הכשרה, כדי צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. עס זענען געווען אויך אַזעלכע, וועלכע זענען בלית ברירה אַוועק קיין רוסלאַנד. יעקב שוסטער, דער זון פון דער שטומער, אַ דורשטיקער נאָך וויסן, האָט אין רוסלאַנד געענדיקט אַן אָפּיצירן־שול און איז שפּעטער דאָרט דערשאָסן געוואָרן. וועלוול נאַליבאָצקי, נח שוסטער, אלקנה סרעברניק — זענען אַוועק קיין ביראָבידזשאַן און זייערע שפּורן זענען פאַרלוירן געגאַנגען.

יעדער האָט געפילט, אַז אונדזער קהילה גייט צו גרונט, נאָר אויף אַזאַ שנעלן חורבן, אַז אַלע נאָענטע וועלן אומקומען — איז קיינעם אויפן געדאַנק נישט געקומען. האָט געדאַרפט קומען אויף דער וועלט אַ צווייטע וועלט־מלחמה מיט אַ היטלער ימ״ש און חרוב געמאַכט אונדזער היים, אונדזערע ליבע און טייערסטע אומגעבראַכט. אַ סוף געמאַכט צו דער יידישער רוביזשעוויטש...

*

מיט צער און בענקשאַפט פאַרלאָז איך דיך, מיין שטעטעלע רוביזשעוויטש, מיט מיינע פריינד, מיט וועלכע איך האָב צוזאַמען אין ליידן און פריידן יאָרנלאַנג פאַרבראַכט

בית־הקברות ברוביז׳ביץ׳ רוביזשעוויטשער בית־הקברות

קיין מאָל וועלן מיינע פיס אויף דיין באָדן מער ניט טרעטן, מיינע אויגן וועלן דיך שוין מער ניט זען. אויך די אַלע, וועלכע איך האָב באַגעגנט, אין מיין לעצטן שפּאַציר, און די יעניקע וועלכע איך האָב פּאַרגעסן צו דערמאָנען — וועלן מיך שוין קיין מאָל ניט זען מער.

אין טיפן טרויער שליס איך דאָס לעצטע קאַפּיטל — דער טראַגישער אונטערגאנג פון אונדזער קהילה. דאָרט זענען שוין אַלע שפּורן פון איר פאַרניכטעט. דאָרט וועט אַלץ פאַרגעסן ווערן. אָבער ביי אונדז וועט שטענדיק בלייבן אין זכרון דאָס אומשולדיק פאַרגאָסענע בלוט פון אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער, קרובים און ידידים לנצח נצחים.

חבל על דאבדין ולא משתכחין...

עיירתנו במאה הקודמת

(קטעים מהעתונים „המליץ" ו„הצפירה")

„המליץ", מס' 108/17.5.1889

„העיר הקטנה הזאת רובינ'ביץ' ראויה היא להזכירה לתהילה, כי ברכה בה ובלי מעורר מהחוץ נוכחה לדעת ולהרגיש את החסר בקרבה ותתאמץ למנות החסרון. זה כשנה נוסד בעירנו בית „תלמוד־תורה" אשר לראשונה היה מספר התלמידים בו כחמישים ועתה עולה ליותר מתשעים בני עניים, אשר בשמם ובשם הוריהם האביונים הנני להגיש תודה וברכה להרב הגביר, משכיל אל דבר אמת, שמו נודע לתהילה, כי בו התאחדו תורה והשכלה, מר אריה לייב הכהן, בן הגאון בעהמ"ח ספר „חפץ חיים", אשר בהשתדלותו ועמלו עלתה בידו להביא סדרים נכונים בהת"ת ולהעמידה על בסיס נכון וקיים. אין לשער כמה יגע הגביר הזה טרם הגיע למחוז חפצו, כי לדאבון לב לא נמצא אף אחד אשר יעמוד לעזרה לו. ורק הוא לבדו בראותו ילדים עניים ופרועים לשמצה ויגדלו ללא תורה וללא דרך־ארץ, נכמרו רחמיו עליהם ולא נח ולא שקט עד אשר הצליח להשיג מה שבקשה נפשו. הוא הפקיד מורים מומחים ללמד לתלמידי הת"ת תנ"ך ודקדוק שפת קדשנו, ומלמדים להועיל להורותם תלמוד, גם מינה מורה ללמדם לשון וכתב רוסי ועברי. והוא בכבודו ובעצמו יביט בעין פקוחה על הסדר והנקיון, ומדי שבת בשבתו יעביר לפניו כבני מרון את התלמידים לנסותם לדעתם אם לימודם בימי השבוע שגור בפיהם, והודות לאל, הם יפיקו מעמו רצון. — ובכן ראוי וישר כי נכבדי עירנו יתנו תודה רבה להטוב ומטיב עם בני עניים ר' אריה לייב ולעמוד לימינו איש כפי יכלתו בכסף ובמעשה. ולא תכבד העבודה עליו לבדו, ובזכות זה תראו נחת בבניכם.

אמפי פ"ז

„המליץ", מס' 69 / 23.3.1890 :

מקוידנוב מודיע הח' יעקב יאסעליעוו כי דערעוונה הקטנה הקרובה עלתה כליל ביום שבת הזה על המוקד, הבתים והחנויות נשרפו עד היסוד ואך 3 בתים ובית המדרש נשארו כאודים מוצלים משריפה. מבית אופה־המצות יצאה האש והרוח נפח באש וברגע היתה כל העיר ערימת עפר. ערומים יתגוללו עתה בני העיר ברפש והטיט המלאים בחוצותיה כעריבה מלאה בצק. ככה יאכלו בני ישראל יושבי העיר ההיא האומללה את לחמם, לחם עוני בראש כל חוצות ברגשה ובשממון, בבכי ואנחה!"

„המליץ" מס' 118/30.5.1890

רוביז'ביץ'. זה יותר משתי שנים נוסד בעירנו „תלמוד תורה" ע"י הרה"ג הר"ר אריה לייב הכהן בן הרה"ג בעמה"ח ספר „חפץ חיים" ו„מנחה בכורה", כידוע לקוראי „המליץ". כעת נמצא בהת"ת כ־70 נערים אצל 3 מלמדים: רוב התלמידים הם נערי הערים הסמוכות לעירנו ומיעוטם בני העיר. הרה"ג בעצמו יבוא פעם לפעם לנסות את כח התלמידים בלמודים ותמיד יפיקו החניכים רצון מפני עצה"יו"ט. אבל פתאום יתערו המלמדים צעירנו ויצאו ממחבואם לדבר עתק על בית הת"ת הזה, כי הנערים יגדלו ללא תורה וד"א, ועוון גדול מנשוא מצאו בבית הזה על אשר ילמדו לנערים תנ"ך עם הביאור כ"ל וגם דקדוק ובעה"ב יתנו אוזן קשבת לדבריהם ואינם חפצים להשתתף בפרוטתם לכלכלת הבית. אחד מיושבי עירנו, מלווה בריבית, הרגיל להפשיט את עור העניים לא יוכל נשא את התנ"ך והדקדוק והוא עומד וצווח ככרוכיא כי לא ת"ת הוא כ"א „שקולע", ורצונו להרוס ולקעקע את הדבר הגדול הזה.

עוד דבר גדול נעשה ע"י הרב הג' הנ"ל, הוא יסד חברה „גמילות חסדים" להלוות לעניים כסף בעבוט. ועד היום נקבצו ע"י הרה"ג 600 רו"כ לקרן קיימת לקופת החברה. והרב הג' הנ"ל ישתדל לבחור אנשים לקבץ את הכסף בכל עש"ק כפי נדבת לב כל איש.

בשם כל הנערים המבקרים את הת"ת ובשם שאריהם וקרוביהם, הנני מגיש תודה וברכה לאחינו בני ישראל המתגוררים באמריקע, על חסדם ואמתם עם הת"ת. כי בשתי השנים מיום הוסד הבית, שלחו לטובת הת"ת סך 180 רו"כ ונקווה כי גם בימים הבאים לא ימנעו הטוב ממנו.

זעליג פאלייעש

„המליץ" מס' 120/1.6.1890

רוביז'ביץ': העיר רוביז'ביץ' היתה לסלע המחלוקת; הלך הלכו בני החייטים לעשות להם בית מדרש לבד וטקסא לבדה, גם חנוונים ובעלי בית מרווח מקרבם יצאו ואינם מתערבים עוד עם בעלי העיר כטינא בר טינא.

וזה הדבר אשר נקרעו העושים במלאכה מאת בעה"בתים שבעיר:

ביום השבת שעבר, כאשר עמד השמש למכור את העליות בשער, ניגש חייט אחד ויהי בין הקונים את המפטיר. החייט הזה שב מאמעריקא כבד בכסף וזהב ויעמוד לעשות לו עטרה בהמפטיר ולהתגדל בה. ויחר אף בעה"ב על הדבר הזה ויאמרו: היה לא תהיה, לא יקרא למפטיר ולא יעלה לתורה, וכי בשביל שעשה עושר באמעריקא ינחיל לו

כבוד והדר ברוביז'ביץ'? העולה על רוחו היה לא תהיה. ויתעוררו בני החייטים ויקנאו לכבודו ויצאו לעזרת אחיהם בגבורים ויהי ריב ומדון, מכות ומהלומות ובית המדרש נהפך לגיא הרגה. וזאת אשר עשו בעלי המלאכות לנקום את נקמתם מבעלי העיר: כתבו וחתמו בכתב אמנה כי יבדלו מאת כל הקהל. עשו להם מנין לבד ובמהרה בימינו יבנו להם בית מדרש לבד ויעשו להם גם חנות מוכרת כל מעשי צעצועיהם ולא יקנו מאת החנוונים בעלי בתי העיר מאומה. עתה ינקטו העם ויבקשו סליחה וכפרה מהם. אך קשה כשאול קנאת החייטים, רשפיה רשפי אש ושלהבת ואין שלום בעיר. יום שבתון זה אין לשכוח לבעלי החנויות ולבעלי בתי המרזח.

אהרן זאוולעוויטש

„המליץ" מס' 126/8.6.1890

רוביז'ביץ': אנחנו אלופי העדה דפה עירנו, הננו נותנים מחאה גלויה נגד אחד מעירנו שיצא לתאר מצב הת"ת בעירנו, ויכולים לאמר קבל עם כי מעולם לא נמצא אף אחד מאנשי עירנו אשר יבוא לערער על פעולת הרב הגאון אב"ד בעירנו וכל פעולותיו שעשה בעירנו כיום נעשו על טהרת הקודש ויקר לנו כבוד הרב הג' מו"ה א"ל הכהן מאוד, וכל בני עירנו נותנים לו תודה וברכה עבור כל פעולותיו היקרות שפעל ועשה בכל שבתו בעירנו. כן אנו מהללים ומשבחים סדר הלימוד שערך להנערים, אשר הכל נעשה במשטר וסדר נכון עפ"י הגיון ישר בטוב טעם ודעת, עפ"י דרך התורה והיראה, וכבר זכינו לראות שכר אמת מפעולותיו היקרות ובחפץ לב לקחנו עלינו להמציא לנערים טרף חוקם ויתר צרכיהם. ולתוקף באו איזה אנשים עה"ח עם קיום חותם העדה.

זאב וולף במו"ה יצחק קאַנטאָראָוויץ, זקן העדה.

ישראל דוד בא"א מו"ה משה ז"ל. ש"ץ ושו"ב הקהל נתן הלוי ראבינאוויץ. ירוחם יצחק נאוויק. ישראל בריל.

(מקום החותם)

„המליץ" מס' 171/1.8.1890

רוביז'ביץ': בן השו"ב מעירנו זה שנים אשר יצא מאתנו ללכת לאמריקא. שוחט יצא ושוחט שב. לא השתנה במעשיו וצורתו ויהי בבואו לעירנו אמר לשחוט את שחיטתו כאשר בראשונה: אך בני עירנו לא נתנו לו להיות השוחט בעירם, לעזור ע"י אביו כאשר עשה מלפנים, באמרם כי ארץ אמעריקא מטמאת את האנשים ומכיוון שראה איש את אדמת הארץ ההיא, טמא יאמרו לו, שומר נפשו ירחק ממנו, הוא פגול ושחיטתו נבלה וטרפה. ויהי היום ואביו השו"ב הזקן נסע למינסק והעיר רוביז'ביץ' ללא שוחט ויצעקו העם לאמור: מי יאכילנו בשר? אין לנו שוחט. אז נהו רבים מהעם ויאמרו כי בן השו"ב ישחוט את שחיטתו עד אשר ישוב אביו מדרכו, גם הרב שהוא איש חכם, לא מצא פסול בשחיטתו, ובכן לצאת לפני כל העם עמד על גביו בשחטו. אך יראי ה'

וחושבי שמו לא אכלו משחיטתו, ויהי להם הבשר השחוט כבשר החזיר ועונים ואומרים כי כל הדר בארץ אמעריקא דומה הוא כמי שאין לו אלוה...

א. ז.

„המליץ" מס' 190/23.8.1890

רוביז'ביץ': זה לא כבר הודיע אחד הסופרים ב„המליץ" גו. 171 כי אנשי עירנו לא נתנו לבן השו"ב לשחוט ולהיות לעזר לאביו יען כי חטא ואשם בזה כי על אדמה טמאה, על אדמת אמעריקא דרכו רגליו. אמנם דבר אמת השמיע הסופר ההוא אולם עתה נרצה עוונו של בן השו"ב ונסלח לו אחרי ראותם כי רבים משלומי אמוני ישראל נסעו לארץ אמעריקא וה' אלהים היושב בארץ ליטא, מלא כל הארץ כבודו, גם באמעריקא. ואחד אשר שב גם הוא משוט בארץ אמעריקא הביא דיבת בן השו"ב רעה — כי אויב מסתתר היה לו — ראה בעיניו כי פעם אחת שחט בן השו"ב שמה באמעריקא, תרנגולת אחת ביום־טוב הראשון של פסח בעד אשה אחת. (כי גם שמה שו"ב היה) והאיש ההוא עם־הארץ, חסיד, אמר בלבבו כי גדולה העבירה הזאת כחלול שבת ויו"ט בפרהסיא, ויתלחש האיש ההוא ויאמר הוא כי ידע הוא בבן השו"ב כי חטא חטא באמעריקא ופה בעירנו איש את רעהו חיים יבלעו כדגי הים המה בני רוביז'ביץ', הגדול בולע את הקטן, אולם עתה כאשר נוכחו לדעת כי האיש ההוא לחינם הוציא שם רע עליו, ובן השו"ב הזה ירא שמים הוא בסתר ובגלוי יתנו לו עתה לשחוט ועומד הוא בבית המטבחיים וישחוט שחיטתו כשרה ואף יראי ה' וחושבי שמו יאכלו משחיטתו בלי שאלת חכם.

ז. פ.

„המליץ" מס' 209/28.9.1890

רוביז'ביץ': ביום־טוב הראשון של החג בא לעירנו הכהן הגדול (ארכיערי) מעיר מינסק. ביום ההוא אחרי התפילה הכריזו בבית המדרש כי ביום השלישי אחרי הצהרים יבא הכהן הגדול הנה וע"כ יתאספו העם לצאת לקראתו לקדם את פניו בכבוד ובהדר. בשעה השלישית התאספו כל העם ובידי זקני העדה חלת לחם ומלח להגיש לו. אך הכהן אחר לבוא עד השעה השביעית בערב וכל בני ישראל יחד עם יתר תושבי העיר עמדו על הדרך עד העת ההיא ובידי כולם אבוקות ונרות. בבוא הכהן נגש לראשונה אל עדת ישראל לאמר: „יתן ה' ולכל בני ישראל יהיה אור במושבותיהם כל הימים ויתן ה' להם מטל השמים ומשמני הארץ". אז נפרדו העם מאתו וילכו לבית ה' להתפלל ערבית והכהן הגדול נכנס לבית תפילתם ויתמהמה שמה עד השעה העשירית בלילה. רבים מבין החייטים ויושבי קרנות נכנסו אחרי הכהן לבית תפילתם.

אהרן זאוולעוויטש

„המליץ" מס' 122/1.6.1894

רוביז'ביץ': האדון ז—ש מודיע, כי ביום הושענה־רבה, באו אנשים מוכרי „ערבות" לידי ריב, על כי אחד מהם הוריד את המחיר עד כדי אגורה בעד 2 ערבות,

ומריב שפתיים באו לידי מכות לחי ומהלומות. ויודע הדבר לפקיד העיר ויבא ויפריד בין בעלי המחלוקת ויסגור את דלתות ביה״כ, וישלח את המתפללים לביתם, וביום השבת התפלל כל אחד בביתו ביחידות, אולם אחרי בא דבר לבית מועצות העיר להתפלל בשלום הקיסר יר״ה, פתח הפקיד את בית התפילה ויתן רשות להתפלל בו.

„המליץ״ מס׳ 19.10.1894/229

רוביז׳ביץ׳: הפקודה שיצאה לעשות ביקורת לכל בתי המדרש בפלך הזה אם יש להם הרשיון להתפלל בהם, באה גם לעירנו. זה פעמים רבות אשר הזהירו אותנו להשיג עליהם רשיון כדת, ובכל פעם ופעם נתנו לנו ארכא ולא סגרו את בתי המדרש, ובני עירנו בראותם כי היתה להם הרוחה ויתברכו בלבם לאמר: שלום, שלום יהיה לנו כל הימים, ויתרשלו בדבר העדה, והנה לפני ירח ימים בא אלינו פקיד המחוז ויקהל את כל עדת בני ישראל, וכולם חתמו את ידם על הגליון כי מן היום הזה והלאה לא יבואו להתפלל לבתי המדרש; ואף כי לא שמו עליהם חותם צר בכל זאת לא יתפללו בהם לא בימי חול ולא בימי שבתות, אף לא בחג השבועות הבע״ל וכל אחד יתפלל בביתו בפ״ע בחול ובשבת, ורק מי שיש לו יאצ״ט יעשה מנין בביתו בחשאי, או יסע למקום אחר להתפלל תפילה בציבור, וכל העם מתאוננים ומתלוננים על ראשי העדה אשר לא ישתדלו להשיג הרשיון להתפלל בהם.

א. ראדין

„הצפירה״ מס׳ 1894/209

— מביעים תודה לה״ג הר״א היילפרין על נדבתו 500 רו״כ לגמ״ח לטובת החנוונים והסוחרים הקטנים עניים הדורשים מלווה בלי רבית. ה׳ יברך חילו.

„המליץ״ מס׳ 11.4.1895/78

רוביז׳ביץ׳: זה יותר משבע שנים אשר נפל בעירנו ריב ומדון ע״ד חכירת מכס הבשר וחכירת בית מרזח הכללי — בין 2 צדדים. המלחמה הארוכה הזאת גם עתה אחרי 7 שנים לא באה לידי פשרה ושלום. פעמים רבות הביאו הנה רבנים וגאונים כמו את הרה״ג יו״ט ליפמן ז״ל ממיר, את הרה״ג מפרוזשני. מקוידאנוב, דרבנה וכו׳. אך הרבנים האלה לא עשו תושיה כי הלוחמים הם מנכבדי העיר ויקיריה, כולם מלומדי מלחמה, ואף כי המחלוקת הזאת היא מחלוקת אנשים פרטיים ולא מחלוקת הקהל, אבל החולקים האלה אומרים כי את טובת העיר הם דורשים ובין כה וכה הוי ואבוי: הת״ת שהיה לגאון ולתפארת — הורס נערים, באין מנהל ומורה, יגדלו ללא תורה וסוללות המלחמה באו להרוס את כל מוסדות החסד והצדקה.

ועתה מלבד המחלוקת הראשונה מאז שנת תרמ״ח, באה מחלוקת שנייה, כי פסקו לתת לרב ולהשו״ב את שכרם וקמה מהומה גדולה בעיר. העושה שלום במרומיו הוא יפרוש סוכת שלום על בית רוביז׳ביץ׳ המשפלה.

זעליג פאלייעש

מבין הקהל

ע"ד סדרי המשרדים הא"י

אנחנו חברי הועדה הארצי־ישראלית ברוביז'ויטש מפרסמים לקהל הרחב את המעשים האי־צודקים של מחלקת העבודה, אשר על יד המשרד הא"י המרכזי בוורשה, ביחס לחברי ההסתדרות הציונית הכללית והאי־מפלגתיים, המשתדלים לקבל סרטיפיקט.

בכל עת קיומה של הועדה שלנו לא נתנה המחלקה הנזכרת להעולים שלנו אף סרטיפיקט אחד ולא התחשבה עם זה שרוב עולינו הם מושכי־עבודה וחקלאים מנוסים: בלי טעם והוכחה הוציאו עליהם את גזר דינם: „שאינם מתאימים לכללי העליה הנוכחים" ולא מצאו צורך אפילו לענות לנו על מכתבנו ולבאר לנו את היסוד להחלטתם.

ממעשיהם אלה אנו באים לידי מסקנה: שבעלי „הדעה המחלטת" במחלקת העבודה אינם ממלאים כהוגן את חובתם האחראית ובמקום להשתדל להמציא לא"י אלמנט ראוי, עובד, בעל הכשרה מקצועית,— משתדלים הם לטובת מפלגתם ז. א. להמציא לא"י חברים ממפלגתם בכדי לחזק את עמדתם המפלגתית שם.

במקום לבקר ולדרוש מהעולה את הכשרתו המקצועית — מה שנחוץ לבנין הארץ, והרי בשביל בעל המקצוע הזה נועדו הסרטיפיקטים בעצם,— דורשים הם מהעולה ידיעות ב„סוציולוגיה" ו„כלכלה מדינית" ועי"ז חם שוללים את האפשרות מהפועל הפשוט, האמתי, שאינו מזדקק לפוליטיקה וכוונות צדדיות, ורק שואף לבנות את הארץ,—מלעלות לארץ.

אנו מוחאים גלוי כנגד המשרד הא"י ומחלקת־העבודה שלו, המשתדלים לשדל את הקהל הרחב בדברי הבאי ומספרים בקונפרנציות של העתונות, ש„אין שום יסוד לאשמות כאלה", ומעלימים באופן זה את האמת ואת כוונותיהם האמתיות מעיני הצבור. מעשים אלה שלחם מביאים רק נזק לתנועתנו ויוצרים אוירה של איבה וקנאה.

פונים אנו אל בוני־ציון האמתיים בלי הבדל מפלגה: עזרו לנו במחאתנו! יבוא נא סוף־סוף הקץ למצב זה ולמעשים שכאלה!

הועדה הארצישראלית ברוביז'ויטש:

יו"ר: שמעון אשרוביטש; מזכיר אהרנובסקיא.

חברי הועדה: יוליום סוטין, חנה לוי סלובודקא.

מכתב־מחאה של הועדה הארצישראלית ברוביז'ביץ' על חלוקה בלתי־צודקת של סרטיפיקטים ע"י המשרד הארצישראלי בוורשה — שפורסם ב„העולם" (1925).

פראטעסט־בריוו פון רוביזשעוויטשער „פאלעסטינע־אמט" קעגן דער אומיושרדיקער פאַרטיילונג פון סערטיפיקאטן דורכן צענטראלן פאלאמט אין ווארשע — אפגעדרוקט אין „העולם" (1925).

פון רוביזשעוויטשער שטייגער

ש. אַשעראַוויטש / רמת־גן

אַ שטעטל מיט אַ צונאַמען

כמעט יעדער שטאָט און שטעטל האָט זיך געהאַט זיין באַצייכענונג, אָדער אַ צונאָמען, צוגעפאַסט צו די איינווינער צוליב זייערס אַ כאַראַקטער־שטריך, אַ געוויסע האַנדלונג צי אַ סאָרט פירעכץ. די יידישע תושבים פון רוביזשעוויטש האָבן אויך געהאַט זייער צונאָמען, וועלכן מ׳האָט אָפט אַליין באַנוצט און אים געהערט פון אנדערע: „רוביזשעוויטשער פּעלצן״. געוואמען האָט עס זיך דערפון, וואָס אחינו בני ישראל אין שטעטל זענען ניט געווען קיין שטאַרקע איבערקלויבערס און פיינשמעקערס אין הלכות עסן, נאָר דערלויבט זיך אָפט שלונגען אומגעשיילטע, הגם געקאָכטע, קאַרטאָפל. מיט איין וואָרט: בולבעס אין פּעלצלעך, ווי די פויערים. איז שוין אַזוי פאַרבליבן דער צונאָמען: רוביזשעוויטשער פּעלצן...

מאַכלים

אַז מיר רייַדן איצט וועגן קאַרטאָפל, דאַרף מען וויסן זיין, אַז דאָס אַרטיקל, צוזאַמען מיט ברויט, זענען געווען די וויכטיקסטע מאכלים אין שטעטל. ברויט האָט כמעט יעדער משפחה געבאַקן אַליין. וועלכע יידישע שטוב האָט דען נישט פאַרמאָגט אַ גרויסן אויוון, אין וועלכן מ׳האָט געבאַקט און געקאָכט? אונטער דעם אויוון איז געווען דער קאַטוך, וווּ מ׳האָט געהאָדעוועט עטלעכע הינער. אויף דער פאָדערשטער זייט — דער באַרימטער פריפּעטשיק, וועלכער איז אין דער זייט געווען צעטיילט מיט אַ דין וועגטל פון ליים. צווישן דעם וועגטל און דער וואַנט פון אויוון איז געשטאַנען אַ דרייפוס, אויף וועלכן מען האָט אויסגעלאָזט שמאַלץ, געפּרעגלט אייגעמאַכטס, צי אויפגעקאָכט לייכטע מאכלים — אויף שנעל. פרייטיק באַטאָג, נאָכן אויסהייצן דעם אויוון, פלעגט מען די אויסגעברענטע, נאָר נאָך גליענדיקע קוילן, צושאַרן צו דער וואַנט און זיי פאַרדעקן מיט אַש און דעם אויוון פאַרמאכן מיט אַ בלעך, אָדער אַ הילצערן טירל. נאָך דער סעודה פרייטיק־צו־נאַכטס, האָט מען דאָס טירל פאַרוויקלט און פאַרשטעקט מיט שמאַטעס, אַז די היץ זאָל האַלטן ביז שבת נאָך מיטאָג.

דאָס ברויט איז געווען געבאַקן פון געמאָלענעם קאָרן און געהייסן שוואַרץ ברויט. געווען אויך אַ סאָרט האַלב שוואַרצע, קאָרענע ברויט — פאָלאָוויניק. ווייסע קאָרענע ברויט האָט מען גערופן — סיטניצע. די סיטניצע אָבער, ווי בייגל און קוכן, האָט מען שוין געקויפט אין די בעקעריין. מיכלע ראָק איז געווען באַקאַנט פון אירע בולקעס־קוילעטשן פון ווייסע וויצענע מעל, וועלכע זי האָט בדרך־כלל געבאַקן פאַר די קריסטן. איר געבעקס איז געווען זייער באַטעמט.

אויך חלות פלעגט יעדער משפחה באַקן אַליין. אויף יומטוב האָט מען זיך פאַרגרייט געפלאָכטענע חלות — קיטקעס. דאָקעגן אויף די ימים־נוראים און הושענה־רבה האָט מען די חלות געפלאָכטן אין דער פאָרם פון אַ לייטער — „כדי די תפילות זאָלן אַרויפקריכן אין הימל אַריין״... פרייטיק פרי, צום פרישטיק, האָט מען געבאַקן בולקעס

רחוב ראקוב, ליד האכסניה של ליוטה אייזנבוד. די ראַקאָווער גאַס, ביי ליאָטע אייזנבודס אכסניה

פון יאַראָווע מעל מיט קאַרטאָפל און וואַרעמערהייט זיי באַשמירן מיט פוטער. אויף שבת אוו יומטוב פלעגט מען אויך באַקן אייער־קיכלעך, אָדער אַ זיסע באַבקע.

פונעם צווייטן הויפט־מאכל, קאַרטאָפל, האָט מען אין רוביזשעוויטש פאַרגרייט פאַרשידענע גערעכטן. געווען קאַרטאָפל געבראָטענע, געבאַקענע, געקאָכטע און גערי־בענע. די „קאַרטאָפל אין די פעלצלעך" האָט מען געגעסן מיט הערינג, אָדער געטונקען אין ליאָק, די געלע, געזאַלצענע זאָפט אין וועלכע די הערינג זענען געלעגן. דער ליאָק („לוגער") האָט געהאַט אַ מעלה: ניט געקאָסט קיין געלט און געהאַט דעם טעם פון הערינג. די קריסטן פלעגן צום ליאָק צוגעבן בוימל און מעל און אויפקאָכן אַ מאַצאַניע (איינטונקעניש).

פון קאַרטאָפל האָט מען אויך געמאַכט דאָס פאָלקס־מאכל — לאַטקעס. אַמאָל אויך פון זוייצענע אָדער גריקענע מעל. די לאַטקעס האָט מען געגעסן מיט פוטער, שמאַלץ, זויערמילך, אָדער געטונקען אין אַ פעטער מאַצאַניע.

אויףווינטער האָט מען אין פעסער איינגעזייערט אוגערקעס און קרויט, וועלכע מ'האָט געהאַלטן אין קעלער. דאָס קרויט האָט מען געגעסן גלייך פון פאַס, אָדער געקאָכט דערפון אַ באַרשטש, ווו מען פלעגט אַריינלייגן אַ פעטן ביין, אָדער פעטס, צי שטיקער פלייש. כמעט יעדער טאָג האָט מען געגעסן אַ געריבענעם רעטעך מיט אַ ציבעלע און שמאלץ. זומער האָט מען צו דעם צוגעשניטן אַ גרינע אוגערקע.

מיטאָג און אָוונט־ברויט איז באַשטאַנען פון אַ רעטעך מיט ציבעלעס, אַ קרויט־באַרשטש, אָדער אַ רויטער באַרשטש פון בורעקעס, קאַרטאָפל, אַ שטיקל פלייש, אָדער אַ פיש־בולבע — אַ געדיכטע זופ פון פיש מיט קאַרטאָפל. אַ געווייַנלעכע זופ האָט מען

געקאָכט פון פּערל־גרויפן, בעבלעך אָדער אַרבעס. פרייטיק אָדער ערב יומטוב האָט מען געגעסן אַ ציבולניצע — אַ פּיקאַנט מאכל פון געבראָטענע ציבעלעס, זיס־זויער געקאָכט מיט האָניק און פעטס. פרייטיק־צו־נאַכטס האָט מען געקוויקט דאָס האַרץ מיט דער גילדענער יויך מיט לאָקשן, אָדער פערפל, אַ מייערן־צימעס, אָדער ברוצקע. שבת איז געווען אַ פעטער טשאָלענט מיט אַ קוגל, אָדער אַ קישקע געפילט מיט מעל און פעטס.

ערב פסח, וועו חמץ איז שוין געווען פאַרבאָטן און ביזן סדר האָט מען ניט געטאָרט עסן קיין מצה, האָט מען צו מיטאָג דערלאַנגט קאַרטאָפל מיט ראָסל. דעם דאָזיקן ראָסל האָבן די בעל־הביתטעס געמומען גרייטן באַלד נאָך פורים: אין אַ נייעם הילצערנעם צובער האָט מען אָנגעשיילט בורעקעס, אָנגעגאָסן וואַסער, וועלכע מ׳האָט געבראַכט פון טייך אין פסחדיקע עמערס, אַרומגעבונדן דעם צובער מיט אַ נייער לייוונט און דאָס אַלץ אַוועקגעשטעלט אין אַ ווינקל — ביז ערב פסח. דער ראָסל איז געווען זייער באַטעמט און מען פלעגט פון אים קאָכן אַ בארשטש. און ווידער אַמאָל: אויך פסח איז קאַרטאָפל געווען דער וויכטיקסטער מאכל אין פאַרשידענע גילגולים. באַזונדערס באַטעמט זענען געווען די קוגעלעך פון געבאַקענע קאַרטאָפל, אויסגעמישט מיט אייער, אַרייַנגעלייגט אין קלייַנע לייַמענע טשאָרליעס און — ווידער באַקן. אויך כרעמזלעך פון מצה־מעל, געפילט מיט אַ „נשמה״ — גריוון און פעטס. אַ פסחדיקער פּיקאַנטער דעליקאַטעס אין רוביזשעוויטש איז געווען „איינגעמאַכטס״ פון געריבענעם רעטעך, געפרעגלט אין האָניק, מיט אימבער און ניס.

שבועות פלעגט מען עסן נאָר מילכיקס: בלינטשעס מיט קעז, שטשאָוו פאַרווייסט מיט סמעטענע, מיט אַ צעבראָקטער זיסער אוגערקע און אַ גרין ציבעלע. סוכות האָט זיך געהאַט ווידער אירע מאכלים: גאָלובצי — פלייש געוויקלט אין בלעטער פון פרישע קרויט און געבראָטן אין אַ זיס־זויערן סאָוס. טייגלעך — שטיקלעך טייג געפרעגלט ביז ברוין אין האָניק. פירעשקעס — געבעקס פון מעל, אָנגעפילט מיט מאָן אָדער וואַרעניע און געפרעגלט אין האָניק.

פורים, ערב יום־כיפור און הושענה־רבה האָט מען דערלאַנגט צום טיש קרעפלעך מיט יויך. וועגן די קרעפלעך איז אין שטעטל אַרומגעגאַנגען אַזאַ וויץ: דאָס דאָזיקע מאכל עסט מען נאָך אין די יומטובים, וועו מען שלאָגט: פורים — המנען, יום־כיפור — על־חטא, הושענה־רבה — די הושענות... און אויב מ׳האָט אין אַ יידישער שטוב אין מיטן יאָר געקאָכט קרעפלעך, האָבן לצים געשמועסט, אַז דאָס איז מן־הסתמא דערפאַר וואָס מאַן־און־ווייב האָבן זיך געשלאָגן...

סוף זומער האָט מען איינמאַרינירט העכט און יונגע שווייַמלעך (באַראָוויקעס), ווי אויך געפרעגלט ברוסניצעס מיט עפל, כדי אין ווינטער עס אָנשמירן אויף ברויט. שמאַלץ אויף פסח און אויף אַ גאַנץ יאָר האָט מען געפרעגלט חנוכה — פון די פעטע גענדז, וועלכע מ׳האָט געהאַדעוועט אַ סך חדשים.

משקאות

לאָמיר איבערגיין פון די מאכלים — צו די רוביזשעוויטשער משקאות. טיי איז געווען אַ פאָלקס־געטראַנק. פון קאַפע האָט מען נישט געווווסט. אָנשטאָט דעם האָט מען געגוצט — ציקאָריע. די קריסטן האָבן אָנשטאָט טיי געגוצט געטרוקנטע פרוכט,

וואָס האָט געקאָסט פיל ביליקער. די וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין סאַמאָוואַר, פלעגן נוצן אַ הליאַק — אַ קופערנער, אָדער ערדענער טאָפּ מיט אַ שמאָל העלדזל, וועלכער פלעגט כסדר געהאַלטן ווערן אין אויוון, כדי דאָס וואַסער זאָל ניט זיין קאַלט.

אויף שבת האָט מען פאַרוקט אין אויוון אַ גרויסן טאָפּ מיט ציקאָריע און אַ טאָפּ מיט מילך, וועלכע פלעגט איבער נאַכט ברוין ווערן און זיך פאַרציען מיט אַ פעטער און דיקער הויט — פלויקע. די טיי, אָדער ציקאָריע, האָט מען על פי רוב געטרונקען „נאַ פריקוסקו" — מיט אַ קליין שטיקל צוקער אין מויל. זיסע טיי איז זעלטן געווצט געווארן. צוקער האָט מען פאַרקויפט אין „היטלען", געפּאַקט אין בלוי פאַפּיר. אַזאַ צוקער־הוט האָט געווויגן עטלעכע קילא. פאַרקויפט האָט מען אויף דער וואָג און מיט אַ העקל געשפּאָלטן דעם צוקער. אין אַ סך הייזער זענען געווען ספּעציעלע צוועגע־לעך — שטשיפּצעס — מיט וועלכע מען האָט דעם צוקער צעטיילט אויף קליינע שטי־קעלך. אַנדערע פלעגן בייסן דעם צוקער פון דעם גרויסן שטיק און צוזופן די טיי.

ביר האָט מען געברענגט פון לעקערטס ברויערייַ אין מינסק. אָבער דאָס איז געווען אַ טייערע משקה און מ'האָט עס ווייניק געגוצט. צו דער וואָדקע האָבן פיינשמעקער ליב געהאַט צוצוגעבן שאָלעכץ פון אַ מאַראַנץ, אָדער מאַכן אַ נאַסטויקע פון קערשן, מאַלינעס צי שוואַרצע יאַגעדעס. ווייַן איז געווען אַ טייער געטראַנק, האָבן יידן אַליין זיך אויסגעארבעט דאָס אַרטיקל פון ראָזשינקעס, פלוימען אָדער סיידער פון עפּל. מלכה פאַלייעס האָט פאַרקויפט ווייַן אין פלעשער פאַר די פּריצים. יידן האָבן דעם ווייַן נישט געגוצט, ווייל ס'איז געווען יין נסך.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט די צאַרישע רעגירונג פאַרבאָטן אויסאַרבעטן און פאַרקויפן ספּירט־געטראַנקען. יענע קריסטן וועלכע האָבן ניט געקאָנט אויסקומען אָן דעם ביטערן טראָפּן, האָבן געטרונקען רייַנעם דענאַטור־ספּירט — און זיך פאַרסמט. געווען צוליב דעם אַ סך קרבנות. האָט מען אָנגעהויבן טרינקען אָדעקאָלאָן, וואָס האָט אַ סך דערפירט צו בלינדקייט. האָבן פויערים אָנגעהויבן אויסארבעטן דעם סאַמאָגאָן, בראָנפן פון געברענטן קאָרן.

וואַסער

אַזוי ווי אַלע משקאות ווערן אויסגעארבעט פון וואַסער, האָט אַ זין צו דערציילן וועגן א. ג. „וואַסער־פראָבלעם" אין רוביזשעוויטש.

ווי איך געדענק פון די קינדער־יאָרן, זענען אין שטעטל ניט געווען קיין ברונעמס. זיי זענען ערשט שפּעטער אויסגעגראָבן געווארן אין מאַרק: אייגער — נעבן פייטל דעם בעקער (פאַרן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג); דער צווייטער — נעבן ליאָטע סעגאַלאָוויטש (בעת דער מלחמה). אויך ביי מאָטע דעם שניידער אויפן הויף איז געווען אַ ברונעם. הגם אַלע ברונעמס זענען געווען טיפע, איז אָבער די וואַסער ניט געווען קיין געשמאַקע. האָט מען ווינטער געברענגט וואַסער פון טייך, און זומער — פון די קרעניצעס (קוואַלן). פון דאָרט האָט מען געשלעפּט צוויי עמערס אויף אַ קאָראָמיסלע, אָנגעהאָנגען אויפן רוקן, ביים האַלדז. ווינטער האָט דער שניי און אייז באַשוועדט דאָס גיין צום טייך, האָבן אַ טייל יידן באַשטעלט אַ קריסט מיט אַ פעסל אויף אַ שליטן — און ער האָט צוגעשטעלט וואַסער, וואָס איז געהאַלטן געווארן אין פאָדערהויז, אין

אַ פּאַס. אין די גאָר קאַלטע און פראָסטיקע טעג, האָט מען דאָס וואַסער אַריין געגומען אין קיך, כדי עס זאָל ניט פאַרפרוירן ווערן. מיטן וואַסער ברענגען האָט כמעט יעדער משפּחה אַליין זיך אַרויסגעהאָלפן, דאָך זענען געווען צוויי וואַסער־טרעגערס: משה דער אַרעמאַן פון מינסק און יהושע.

די וועש שווענקען האָט מען געטראָגן צום טייך. ווינטער איז געווען נייטיק אויפהאַקן אַ לאָך אין אייז. פאַרן שווענקען, פלעגט מען יעדער שטיקל וועש אַרויף לייגן אויף אַ פלאַכן שטיין און קלאַפן מיט אַ פראַניק — אַ דיק האָלץ מיט אַ הענטל צום האַלטן. ווינטער איז געווען אַן ענין מיט טרוקענען די וועש. זי האָט געמוזט אַ גאַנצע וואָך, אַמאָל — מערער, הענגען אויפן בוידעם. אַראָפּ געגומען האָט מען זי טרוקן, נאָר פאַרשטייפט און פאַרפרוירן. געווען אַ סכנה, אַז אַזאַ שטיקל וועש זאָל זיך איבערברעכן...

אייז

ווינטער איז געווען אַ מעגלעכקייט צו פאַרגרייטן אייז פאַרן שטעטל אויף די זומער־חדשים. אייז האָט מען דער עיקר באַדאַרפט פאַר אַ קראַנקן. נאָר וען ראַשע קיטאַיעוויטש האָט געעפנט דעם ערשטן קיאָסק אין שטעטל, איז די באַדערפענישן אויף אייז געוואַקסן. אין קיאָסק האָט מען פאַרקויפט קאַלטע זעלצער־וואַסער (דעם גאַז האָט מען געברענגט פון קוידאַנאָוו) און אייז־קרעם.

אין פעברואַר, וען דער טייך איז געווען גוט פאַרפרוירן, פלעגן קריסטן אויסהאַקן גרויסע בלאָקן אייז, זיי פאַרלאָדן אויף שליטנס און ברענגען אין שטעטל צום פאַרקויפן צו יענע יידן, וועלכע האָבן געהאַט ספּעציעלע ערטער צו האַלטן דאָס אייז כמעט אַ גאַנץ יאָר. די בלאָקן האָבן זיי צוגעדעקט מיט מאָך, זשגעכץ, אָדער פלאַוווסקע.

באַלייכטונג

פאַר מיינע צייטן האָט מען נישט געווּסט אין רוביזשעוויטש וואָס אַזוינס מיינט עלעקטרישע באַלייכטונג. די שטובן זענען געווען באַלויכטן מיט נאַפט־לאָמפּן — פון פאַרשידענע גרייסן און מאָדעלן. געווען שטיי־לאָמפּן, הענג־לאָמפּן, מיט קאַלפאַקן און באַפּוצונגען. פיל קריסטן האָבן אין די אָוונטן באַנוצט גאָר אַ קורניק — אַ פושקע מיט נאַפט, אין וועלכער מ׳האָט אַרײַנגעלייגט אַ קנייטל און אָנגעצונדן. אַזאַ קורניק, אָן אַ גלעזל, האָט מער גערויכערט ווי גערוימט. בעסער איז שוין געווען די לוטשינע — לאַנגע, דינע שטיקלעך האָלץ, וועלכע מען פלעגט אָנצינדן און אַרײַנשטעקן אין אַ שפאָרונע אין וואַנט. נאָכן אויסברענען פון איין לוטשינע, האָט מען אָנגעצונדן אַ צווייטע, אַ דריטע און אַזוי ווייטער. ביי דעם דאָזיקן ליכט איז מען לאַנגע שעהן געזעסן אין די אָוונטן ביים שפּינען, וועבן אָדער אַנדערע אַרבעטן.

דער ערשטער גרויסער חידוש אין שטעטל איז געווען, ווען ר׳ לאָטע אייזנבוד, דער גבאי פון בית־המדרש, האָט געברענגט פון מינסק 2 לוקס־לאָמפּן און לכבוד פרייטיק־צו־נאַכטס זיי אָנגעצונדן אין בית־המדרש. קליין און גרויס האָבן זיך צונויפגעזאַמלט און באַוווּנדערט די העל־בלויע ליכט, וואָס האָט כסדר געזשומעט און גערוישט.

אין די יאָרן פון ערשטן וועלט־קריג, איז ניט געווען צו באַקומען קיין נאַפט.

האָט מען זיך באַנוצט מיט קאַרביד־לאָמפן. אַן איינפאַכע בלעך־פושקע, נאָר הערמע־טיש פאַרמאַכט. די פושקע האָט מען אָנגעפילט מיט קאַרביד, אַרויף געגאָסן וואַסער, פון וועלכע ס׳האָט זיך געשאַפן אַ גאַז, וואָס האָט אַרויסגעלויכטן פון אַן „אויג״ אין צודעק און געבראַנט מיט אַ שטאַרק בלויע ליכט.

קאָמיסיאָנערן

אַ טייל רובישעוויטשער יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט מסחר מיטן דאָרף. איינגעקויפט ביי די פויערים פאַרשידענע לאַנדווירטשאַפטלעכע אַרטיקלען, אָדער אין די מאַרק־טעג — און זיי אַוועקגעשיקט צו סוחרים קיין מינסק. אַליין קיין מינסק איז מען נישט געפאָרן, נאָר די סחורה איבערגעגעבן ספּעציעלע קאָמיסיאָנערן, וועלכע האָבן דערפון זיך געמומען אַ געוויסן פראָצענט. פאַרן געלייזטן מזומן־געלט, האָבן די יידן־קאָמיסאָנערן איינגעקויפט אין מינסק פאַרשידענע סחורות און זיי געבראַכט קיין רובישעוויטש פאַר די שטעטלדיקע סוחרים, לויט פריערדיקע באַשטעלונגען. אַזאַ נסיעה פון אַ קאָמיסיאָנער האָט געדויערט 3—4 טעג. פרייטיק זענען אַלע געקומען צוריק קיין רובישעוויטש און מוצאי שבת אַדורכגעפירט די אָפּרעכענונגען מיט די סוחרים.

עטלעכע וואָכן פאַר פסח, פלעגט דער רב אויסרופן אַן „איסור״ אויף די הענדלער און קאָמיסיאָנערן צו קויפן אויף האַנדל אייער, עופות און קאַרטאָפל, ווי אויך וויץ, כדי די פרייזן פון די אַרטיקלען זאָלן ניט אַ שפרונג געבן אין דער הייך, ווייל דעמאָלט וועלן די אומפאַרמעגלעכע ניט קאָנען זיך באַזאָרגן מיט די וויכטיקע פראָדוקטן אויף יומטוב.

בעלי־טאַקסע

אויך אין רובישעוויטש האָט קהל איבערגעגעבן דעם מאָנאָפּאָל איינצוקאַסירן די טאַקסע (ספּעציעלער פלייש־שטייער) צו עטלעכע „שיינע יידן״, וואָס האָט גורם געווען צו אָפּטע קאָנפליקטן און צוזאַמענשטויסן. יעדער ייד אין צאַרישן תחום המושב, וועלכער האָט געוואָלט קויפן אַ שטיקל פלייש פון דער כשרער שחיטה, האָט געמוזט אָפּצאָלן אַ ספּעציעלן שטייער, די א. ג. טאַקסע. דערפאַר האָבן די יידישע קהילות אין רוסלאַנד אויסגערופן אַן איסור אויף „בשר חוץ״, כדי היטן זייערע הכנסות. דער רב, שוחט און קצב האָבן באַקומען געהאַלט פונעם בעל־טאַקסע. דער וואָס האָט געוואָגט צו באַקלאָגן זיך אויפן בעל־טאַקסע, איז געלייגט געוואָרן אין חרם. 7 יאָר צייט האָט אין רובישעוויטש זיך געפירט די מלחמה קעגן די בעלי־טאַקסע (זע ז׳ 59, ווי עס ווערט באַשריבן אין „המליץ״ נומ׳ 78 פון יאָר 1895). רבנים און פאַרשידענע פערזענלעכקייטן האָבן פאַרמיטלט צווישן די צדדים — נאָר אָן דערפאָלג. דער סוף איז געווען, אַז מ׳האָט נישט געהאַט צו באַצאָלן געהאַלט דעם רב און די מלמדים, די תלמוד־תורה האָט זיך פאַרמאַכט. די אָרעמע קינדער זענען אַרומגעגאַנגען אומגעגעסן און אומגעלערנט. נאָר די ראשי־הקהל זענען געווען שטאָלץ און קאַמפּס־לוסטיק.

פריזיוויניקעס

פונעם טאַקסע־גאַלט האָט מען אויך געשטיצט, צי אויסגעהאַלטן די משפּחות

פון פריזיווניקעס — יענע יונגעלייט, וועלכע זענען געזומען געוואָרן צו מיליטער־דינסט אין דער צאַרישער ארמיי און געווען די איינציקע שפייזערס פון זייערע פאַמיליעס. אַזוי ווי די זין פון סוחרים פון דער ערשטער און צווייטער גילדע זענען געווען באַפרייט פון מיליטער, איז די גבירים און ראשי הקהל אין שטעטל ניט שטאַרק אָנגעגאַנגען דער גורל פון די אָרעמע משפחות, וועלכע זענען געבליבן אָן זייערע ברויטגעבערס. פלעגן יעדער יאָר, בעתן פריזיוו, פאַרקומען סקאַנדאַלן, געשלעגן און עיכוב הקריאה — מ׳האָט שבת ניט געלאָזט לייענען די תורה אין בית־המדרש. די מאַביליזירטע האָבן געפאָדערט הילף פאַר זייערע נאָענטע.

אַ געוויסן שבת, אין דעצעמבער 1898, האָבן די פריזיווניקעס אין קוידאַנאָוו פאַרשפאַרט די מתפללים אין שול און זיי געהאַלטן דאָרט ביז פאַרנאַכט, ווען זיי האָבן פייערלעך צוגעזאָגט, אַז יעדער ייד וועט געבן 25 קאָפּיקעס פאַר די משפחות פון די פריזיווניקעס. צו מנחה זענען די פריי־געלאָזענע יידן אַוועק אַהיים הונגעריקע — און געגעסן דעם קאַלטן טשאָלנט...

די קאָראָבקע

אָנהייב היינטיקן יאָרהונדערט, האָט מען אָפּגעשאָפט די טאַקסע און אויף איר אָרט איינגעפירט אַן אַנדערן סאָרט שטייער, נאָר פאַר דער יידישער באַפעלקערונג — די „קאָראָבקע". (אויף רוסיש — אַ פושקע, אַ קליין קעסטעלע). דאָס האָט געמיינט אַ שטייער אויף ליכט, זאַלץ און הייוון. דער רב האָט אויסגערופן אַן איסור צו נוצן די אָרטיקלען, אויב זיי זענען נישט געקויפט געוואָרן אין דער קאָראָבקע. אַפילו די סוחרים וואָס האָבן געהאַנדלט מיט ליכט, זאַלץ און הייוון, האָבן פאַר זייער געברויך איינגעקויפט די זאַכן פון דער קאָראָבקע. אין רובזשעוויטש האָט ביילע די אלמנה, מיט העכער 60 יאָר צוריק געהאַט דעם מאָנאָפּאָל אויף דער קאָראָבקע. שפּעטער איז די קאָראָבקע בטל געוואָרן אויף ליכט און זאַלץ, בלויז פאַר הייוון האָט מען געמוזט צאָלן דעם שטייער. די רעכט אויף הייוון־פאַרקויף האָט געהאַט די רביצין, ווייל דער שכר פון רב איז געווען אַ נידעריקער. געווען אויך אַ ספּעציעלער אָפּצאָל פון דער שחיטה. דאָס שחיטה־געלט פון דער קאָראָבקע איז געגאַנגען פאַרן רב און שוחט. דער וואָס האָט באַדאַרפט עפּעס שעכטן, האָט געמוזט קויפן אין דער קאָראָבקע אַ „צעטל" און עס אַוועק געבן דעם שוחט. אָן אַזאַ צעטל האָט ער ניט געשאָכטן.

דער טאָל

אין די הייסע זומער־טעג, שבת נאָכן טשאָלנט, האָט די יוגנט זיך אַוועק געלאָזט צום טאָל, אויף יענער זייט טייך — פערעקול. דאָ האָט מען פאַרברענגט, „געפירט ליבע" און דער „בונד" האָט אויף דעם אָרט אָפּגעהאַלטן זיינע ערשטע „סכאָדקעס" און פאַרזאַמלונגען. נאָר די גרעסטע אַטראַקציע פון טאָל איז געווען — די קרעניצע מיטן קאַלטן וואַסער. יעדער בחור האָט אַהין זיך מיטגענומען אַ גלאָז מיט זויער זאַלץ, אַדער עסיג, און אַ ביסל טרינק־סאָדע. אַז מ׳האָט דאָס אויסגעמישט מיטן קאַלטן וואַסער פון דער קרעניצע, האָט זיך באַקומען אַ וווּנדערבאַרע משקה מיט גאַז, פערמענ־

טאַציע און אַמאָל — מיט שוים... דאָס איז געשען, איידער ראַשע האָט געעפנט איר קיאָסק מיט סאָדע־וואַסער.

אויסער די „סכאָדקעס" פון בונדיסטן, פלעגן אין טאָל פאַרקומען אויך אַנדערע צוזאַמענטרעפן — פון יונגע פאַרלעך, פאַרליבטע יונגעלייט און מיידלעך. זיי פלעגן שפּאַצירן, אָדער אַוועקזעצן זיך אָפּרוען אויפן גראָז, אין שאָטן — און געווען אין כעס אויף אונדז, דעם קליינוואַרג, הלמאי מיר פּלאָנטערן זיך דאָרט ביי די פיס...

ר' זשעוויטש

אַ געוויסן פאַרנאַכט האָט זיך באַוויזן אין בית־המדרש אַ מגיד. צווישן מנחה־מעריב איז ער אַרויף אויפן בעלעמער און געהאַלטן אַ דרשה. דאָס איז געווען אַ קליין דריבנע יידל, מיט אַ גרויסן הויקער. אויף אונדזער רוסיפיצירטן יידיש האָבן מיר אים געפונען האַרבול. גרויס איז געווען דעם האַרבולס אַנטוישונג, ווען ער איז נאָך דער רעדע אַוועק צו דער טיר, ווו אויף אַ טישל איז געשטאַנען זיין קערה — אַ ליידיקע. רובֿיזשעוויטשער בעלי־בתים האָבן זיך ניט געאיילט אַרײַנצוואַרפן אַהין אַ מטבע פאַרן מגיד. צי דער האַרבול האָט ניט געהאַט אויף הוצאות צו פאָרן ווייטער, צי ער האָט געוואָלט אָנלערנען אונדזער קהל פאַרן קמצנות — ער איז געבליבן אין שטעטל. צומאָרגנס, צווישן מנחה און מעריב — שטייט ער ווידער אויפן בעלעמער און הייבט אָן זיין דרשה בזה הלשון:

— פון הר עבל האָט איר געהערט? פון הר גריזים האָט איר געהערט? טאָ הערט־זשע איצט פון הר בול! (האַרבול). אַ פאָר שטיוול וועלכע זענען ווערט 10 רובל, רופט מען מיט זייער ריכטיקן נאָמען — שטיוול. אַ פאָר שיך וועלכע זענען ווערט 5 רובל, רופט מען מיטן אמתדיקן נאָמען — שיך. אָבער אַ פאָר שטעקשיך, אויסגעאַרבעט פון ביליקסטן לעדער, צי אָפּפאַל און קאָסטן בלויז עטלעכע קאָפּיקעס — רופט מען מיטן שיינעם נאָמען פאָן־טאָפל — אָדער אויף יידיש: ר' זשעוויטש...

דאָס שטעטל האָט זיך פאַרשטאַנען אויפן רמז — און דער האַרבול האָט שוין יאָ געהאַט וואָס אַרויס צו נעמען פון דער קערה...

ערב פסח

באַלד נאָך פורים, ווען די וואַרעמע זון־שטראַלן האָבן אָנגעזאָגט דעם זיך דערנענטערנדיקן פרילינג, איז דאָס שטעטל באַהערשט געווארן פון אַ יומטובדיקער שטימונג און אַטמאָספער — צוליב פסח. די ערשטע ממשותדיקע שריט אַנטקעגן דעם גרויסן יומטוב, זענען געווען — אַראָפנעמען די דאָפּלטע פענצטער, גוט דורכלופטערן די ווינונג, הגם ניט איין מאָל איז אין יענער צייט געפאַלן אַ שניי, אָדער די קעלט איז נאָך געווען אַ געניג שטאַרקע. די אַראָפגענומענע שויבן־פענצטער, פונקט ווי די וואָס זענען געבליבן אויף די פוטרינעס, האָט מען באַדאַרפט גוט רייניקן און וואַשן. זיי זענען דאָך געווען באַקלעפט מיט פאַפּירן אויף אַלע שפּאַרונעס, כדי דער ווינט און קעלט זאָלן זיך ניט אַריין באַקומען פון דרויסן און דערביי ניט אַרויסלאָזן דאָס ביסל וואַרעמקייט פון אינעווייניק. מען האָט אויך באַדאַרפט באַזייטיקן דעם אָנגעשיטן זאָמד מיט די פאַרשטעקטע דאָרט אויף ווינטער קאָלירטע פאַפּירלעך, וועלכע האָבן

באַצירט און באַוואָרנט פון קעלט דעם חלל צווישן בייַדע שויבן־פענצטער. אַנדערע פלעגן גאָר באַנוצן וואַטע, אָדער פלאָווישקע, אויף אייַנצוזאַפּן די פייַכטקייט. די מורא פאַר די ווינטערדיקע קעלטן און פרעסט איז געווען אַזוי גרויס, אַז די פראַנט־טיר, וועלכע האָט זיך געעפנט גלייך אין שטוב אַריין, האָט מען אין שפעטן אָסיען פאַרקלאַפּט און גענוצט די הינטער־טיר. די אַלע באַוואָרענישן קעגן ווינטער, האָט מען באַדאַרפט ערב פּסח באַזייַטיקן און זיך גרייטן אויפנעמען די וואַרעמע טעג און דעם ליכטיקן יומטוב.

ערב פּסח איז אויך געווען די צייַט אויף אַדורכצופירן אַ געניראַל־רייניקונג און רעמאָנט אין די דירות. בעת פאַרמעגלעכע יידן האָבן געדונגען מאַליאַרעס אויפצורישן די ווינונגען, האָט דער אָרעמער שטאַנד אַליין געקאָלכט, געווייסט, צי געפאַרבט די וואַנט מיטן סופיט. דאָס מעבל און די כלים האָט מען געריבן און געוואַשן. די וואָס האָבן געווינט נאָענט פון טייך, האָבן דאָרט די טישן, בענקלעך און שענקלעך געשייערט מיט גרויס התמדה. דאָס בעטגעוואַנט האָט מען שהן געלופטערט אויף דער זון, אויב זי האָט נאָר געשיינט. ווייל אין קאַלטע, טריבע און אָפטמאָל רעגנדיקע, צי שנייאיקע טעג, האָט מען געמוזט רייניקן „פון צימער ביז צימער" און איבערפירן די זאַכן אין אַ צווייטן חדר. די וואָס האָבן געהאַט טאָפּעטן, פלעגן זיי ערב פּסח אַראָפּרייסן פון די וואַנט און זיי פאַרטוישן מיט נייַע. אויך דאָס שטרוי און היי פון מאַטראַצן איז אויסגעטוישט געוואָרן. די פערענעס האָט מען גוט אויסגעקלאַפּט און נאָפּטאַלינירט אויפן צווייטן ווינטער.

די לעצטע וואָך פאַר יומטוב איז געווען אַן אמתע קאָטאַרגע פאַר די, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט מיט די אַלע אַרבעטן. אָבער ערב יומטוב, ווען אַלץ אַרום האָט געגלאַנצט פון ריינקייט און ציכטיקייט און מ'האָט געוווסט, אַז עס קומען אַן טעג פון אָפרו און הנאה — איז מען געווען צופרידן פון דער מי און מאַטערניש, כדי שפּעטער פון דעם גענישן.

מען באַקט מצות

באַלד נאָך פורים האָט זיך אויך אָנגעהויבן מיט די „פאָדריאַדן" צו באַקן מצות. אין רוביזשעוויטש זענען געווען 3 אַזעלכע „פאָדריאַדן": ביי משה לונגין, ביי ישעיהו וועלוול דער סטאָליער און ביי ר' מאיר. די מלאכה פון באַקן מצות איז געווען לויטערע האַנט־אַרבעט. ערשט שפּעטער האָט די משפּחה פון ר' מאיר אראָנאָווסקי געבראַכט אַ מאַשין, וואָס האָט אַליין געטאָן די אַרבעט פון קנעטן און וועלגערן די מצות מיט דער הילף פון 2 וואַלצן, וועלכע האָבן די דינע טייג־בלעטער צוגעפּירט צו די רעדלערס און זעצערס.

אין די „פאָדריאַדן" האָט מען געאַרבעט פון באַגינען ביז אין דער שפּעטער נאַכט. דער רוב זענען געווען באַשעפטיקט פרויען און מיידלעך, בלויז דער „זעצער", וועלכער האָט געבאַקן און די רעדלערס, זענען געווען מענער. דער ערויש פון וואַלגערהעלצער האָט זיך געהערט אין גאַנצן שטעטל, באַגלייט מיט די הילכיקע געלעכטערס און געזאַנג. באַזונדערס פריילעך איז דאָרט געווען אין די אָוונטן. ווי בינען צום האָניק, אַזוי האָט חברה יונגוואַרג געצויגן צו די מצה־בעקעריין. די בחורים

זענען פרייוויליק געקומען העלפן רעדלען, און די מיידלעך — וועלגערן. דאָ האָט מען געקענט הערן אַלע נייעס און רכילות, דאָ האָט מען זיך אָפּגעשמועסט וועג און ווו צו טרעפן. און מערער ווי דאָס מויל, האָבן געריידט די... אויגן.

צו די צוגרייטונגען, האָט אויך געהערט דאָס „שטעלן" אויף פּסח בורעקעס. נאָר באַזונדערס שווער איז געווען דאָס כשרן די אויוונס. 3 מאָל, איינס נאָכן אנדערן, האָט מען באַדאַרפט אָנלייגן אין אויוון האָלץ און גוט זיי אויסגליען. די היץ איז געווען גרויס און עס האָט געדראָט אַ געפאַר, אַז די הילצערנע וועגט פון דער שטוב זאָלן זיך אָנצינדן.

ביעור חמץ

אין דעם אָווט פאַר פּסח, באַלד נאָך מעריב, האָט מען אין די יידישע היימען מקיים געווען די מצווה פון ביעור חמץ. צום ערשט האָט דער טאַטע פונאַנדערגעלייגט שטיק־לעך ברויט אויף די פענצטער און אַנדערע ערטער, דערנאָך אָנגעצונדן אַ ליכט און געגעבן עס צו האַלטן אַ קינד, וואָס האָט באַדאַרפט צולייכטן, וועג ער איז געגאַנגען פון אָרט צו אָרט און מיט אַ פעדער פון אַ הון אָדער גאַנדז אַרייַנגעשאַרט אין אַ הילצערנעם לעפל די שטיקלעך ברויט, פאַרבונדן זיי מיט אַ שמאַטקע — און צומאָרגנס פרי איז דאָס דאָזיקע חמץ פאַרברענט געוואָרן לעבן דער באָד. ערב פּסח האָט יעדער ייד זיך געאיילט צום רב, כדי פאַרקויפן זיין חמץ און דערביי געגעבן אַ פּדיון, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן. דער רב ווידער האָט שוין געהאַט זיינעם אַ קריסט, וועלכער האָט געווּסט וועגן דעם מינהג ערב פּסח און פאַר עטלעכע רובל „אָפּגעקויפט" דאָס גאַנצע חמץ פון שטעטל.

נאָכן פאַרברענען דעם חמץ, האָט יידישע קינדער דערוואַרט נאָך אַ שטיקל אַרבעט: כשרן די כלים. מיט פרייד זענען זיי געלאָפן צום באָד, באַלאָדן מיט לעפל, גאָפל, מעסער, קופערנע ראַנדלעס, טעפ, פאַנען. דאָ איז דער בעדער געשטאַנען ביי אַ גרויסן קעסל קאָכעדיק וואַסער און אַלע כלים געוואָרפן אינעווייניק און דערביי געפליסטערט: „כשר! כשר! כשר!". פאַרשטייט זיך, אַז דערפאַר האָט ער געגומען באַצאָלט.

הילצערנע כלים, ציבערס, עמערס און כלים פון גלאָז, האָט יעדער געכשרט ביי זיך אין שטוב. 3 מעת־לעת איז דאָס אַלץ געלעגן אין וואַסער. כלים פון ליים האָט מען ניט געכשרט.

מצה־שטויסן און כריין

מיט דעם זענען נאָך אַלץ ניט פאַרענדיקט געוואָרן די צוגרייטונגען צום יומטוב. מען האָט נאָך באַדאַרפט — שטויסן מצה. כמעט אין יעדער יידישער שטוב איז פאַר דעם צוועק געווען אַ הילצערנע סטופּע מיט אַ טאָלקאַטש. אין דער סטופּע האָט מען אַרייַנגעלייגט די מצה און זי געגומען שטויסן מיטן טאָלקאַטש, ביז מעל. דערנאָך האָט מען די מעל איבערגעזופּט אויף אַ זיפּל און צעטיילט: פאַר קניידלעך, פאַר כרעמזלעך, צי פאַר מצה־פּערפּעלעך. דאָס שטויסן מצה איז אויך געווען אַן אַרבעט פאַר די קינדער, פונקט ווי דאָס צוגרייטן דעם פסחדיקן כריין. דער עיקר — אויסזוכן

אויפן פעלד דעם טייערן ירק, וועלכער איז געוואָקסן ווילד, אומגעזייעט. ווי נאָר דער שניי אין צעגאַנגען און די גרינע בלעטלעך פונעם כריין האָבן זיך באַוויזן איבער דער ערד, האָבן חברה קליינווואַרג זיך געלאָזט מיט גראָבאייזנס אויפזוכן דאָס געוויקס. בעצם איז עס גיכער געווען אַ מין פאַרמעסט, אַ ספּאָרט, ווער וועט אַנטדעקן דעם כריין און אים ברענגען אַהיים. די קריסטן האָבן געווּסט וועגן דעם און זיי פלעגן באַצייטנס אָנגרייטן כריין־וואָרצלען און זיי פאַרקויפן צו יידן פאַר אַ ענוג הויכן פרייז.

דאָס אָנרייבן דעם כריין איז געווען פאַרבינדן מיט אַ סך אַ סך טרערן, אָבער דערפאַר האָט אַ וויכטיקער מאכל באַשיינט דעם יומטובדיקן טיש.

די סדר־נאַכט

ענדלעך זיך דערוואַרט צו דער ערשטער נאַכט פסח. די שול איז שטאַרק באָלויכטן. די לאָמפּן ברענען מיט העלע פייערן, ווי זיי וואָלטן זיך מיטבאַטייליקט אין דער שמחה פון יומטוב. דער חזן ביים עמוד און זיינע משוררים „דערלאַנגען" אַ יומטובדיקן מעריב. דער עולם איז אויסגעפוצט אין די שענסטע בגדים. די קינדער באַטאַפּן זיך די נייע אָנצוגלעך, קוקן אויף די שיכלעך און וואַרטן מיט אומגעדולד, ביז דער חזן וועט מאַכן קידוש און זיי געבן צו פּאַרזוכן דעם ווײַן. דאָס איז אי אַ מצווה, אי ס׳איז געשמאַק... אָט ווינטש מען זיך שוין אַ גוטן יומטוב אוֹן ניט איילענדיק, לאָזט זיך דער עולם אַהיים.

די שטוב איז אופגערומט, דער ריח פון די מאכלים טראָגט זיך אַוועק אויפן גאַס. די קישנס אויפן „העסע־בעט" בלאַנקען מיט זייער ווייסקייט. באַלד וועט דער טאַטע דאָרט זיך אַוועקזעצן־צולייגן, שפּעטער באַהאַלטן דעם אפיקומן. דער טיש איז פאַרשפרייט מיט אַ ווייסן טישטעך, דער ווײַן פינקלט אין דער קאַראַפקע, די ליכט־פייערלעך שפּיגלען זיך אָפּ אין די אויסגעפוצטע כלים און כוסות. אפילו דאָס זאַלץ־וואַסער, אין וועלכער מ׳וועט טונקען די קאַרטאָפל, האָט אַ באַזונדערן חן און טעם. דאָס יונגסטע קינד פרעגט די פיר קשיות, טאַטע־מאַמע קוועלן אָן, אַלע הייבן אָן דערציילן די געשיכטע פון יציאת מצרים.

ביים „אָפּגיסן" די צען מכות, האָט מען זיך געהיטן ניט פאַרפעלן, חלילה, קיין איין מכה. דעם ווײַן דערפון האָט מען אויסגעגאָסן אויף אַן אָרט וווּ קיינער גייט נישט... און ביי קיין שום מאָלצייט, האָבן די פיש, פלייש, כריין, קנידלעך מיט יויך ניט געהאַט אַזאַ טעם, ווי אין דער סדר־נאַכט.

די לצים מיטן באָק

ביים „שפּוך חמתך" עפּנט מען די טיר און ספּעציעל די קינדער וואַרטן מיט שפּאַנונג און אומרו, צי וועט זיך טאַקע באַוויזן אליהו הנביא און פאַרזוכן פון דעם ספּעציעל צוגעגרייטן פאַר אים כוס ווײַן. נאָר אָט האָבן לצים ניט איין מאָל אויסגענוצט אַזאַ אָפּענע טיר אויף צו טרייבן קאַטאָווס.

אויפן שול־הויף האָט זיך געהאַדעווט אַ קהלישער באָק, אַ בכור, וועלכן מ׳האָט ניט געטאָרט שעכטן. האָבן חברה לצים געגומען דאָס באַשעפּעניש אין אַ סדר־נאַכט

און וועֿן די טיר האָט זיך געעפֿנט צום „שפּוך חמתך", האָט מען דעם באָק אויפגעשטעלט אויף די הינטערשטע פיס, אים צוגעהאַלטן פון אונטן — און אַז דער באַבערדלטער בעל־חי איז דערשינען אויף דער שוועל פון אַ פסחדיקער שטוב, איז גרויס געוואָרן די בהלה. ערשט נאָך דער שרעק און שטוינונג, האָט מען זיך צעלאַכט און באַרוּיקט. דאַקעגן אין אַ צווייטן פאַל — איז די לאַגע געווען מער ערנסט. אַ לץ האָט זיך אָנגעטאָן אין אַ ווייסן קיטל, זיך צוגעקלעפּט אַ באָרד פון אַ שטיק פּעלצן־פוטער, אַ יאַרמעלקע אויפן קאָפּ און אַ לאַנגן שטעקן אין האַנט. וועֿן מאַשקע בינצעס האָט צום „שפּוך חמתך" געעפּנט די טיר, איז זי גלייך געפּאַלן אין חלשות, ווי נאָר דער פּאַרשטעלטער לץ האָט זיך באַוויזן. די קינדער האָבן געמאַט אַ געוואַלט, די נאָענטע שכנים זענען זיך צונויפּגעלאָפֿן. אַ גליק, וואָס דעם לץ האָבן באַגלייט זיינע שוועסטערס — און זיי איז קוים געלונגען אָפּצומינטערן די פּאַרחלשטע מאַשקע.

ביז אין דער שפּעטער נאַכט האָבן איבערן שטעטל זיך געטראָגן די ניגונים פון דער הגדה. ענדלעך האָבן די ליכט זיך אויסגעלאָשן און אַלע זענען איינגעזונקען אין אַ זיסן שלאָף.

די פּאָוואָדקע

דער בולטסטער סימן פֿאַרן אָנקומענדיקן פּרילינג איז געווען דאָס געפּלאַצטע אייז אויפן טייך, וואָס האָט דורכגעשניטן דאָס שטעטל. אין די נעכט פלעגט מען הערן די קנאַלן און געטרעסקעריי פונעם אייז, וואָס האָט זיך באַפרייט פון די אָקאָוועס. אין אַזעלכע טעג איז שוין געווען אַ גרויסע סכנה צו לאָזן זיך גיין איבערן אייז, אָדער גליטשן זיך, ווי אין ווינטער. דער טייך האָט פון זיך אַראָפּ געוואָרפן זיין אייז־פּעלק. דאָס אייז האָט געירט — און ס'האָט זיך אָנגעהויבן די „פּאָוואָדקע". דער טייך האָט זיך אויסגעגאָסן, אַרויס פון זיינע ברעגעס, אינמיטן דעם וואַסער האָט געקאָכט און געוויישט ווי אין אַ קעסל, אייז־קריעס האָבן מיט אימפּעט זיך געטראָגן מיטן שטראָם, געקראָכן איינע אויף די אַנדערע, זיך צוזאַמענגעשטויסן, געשפּאַלטן און פּאַרשוווּנדן. דער צעשטורעמטער און אויפגעבראָכענער טייך האָט מיטגעשלעפּט מיט זיך ביימער, טירן, מעבל־שטיק.

בעת דער פּאָוואָדקע, זענען די איינוווינער נאָענט פון טייך, אַוועק מיט זייער ביסל האָב־און־גוטס צו אַ קרוב, אַ פריינד אָדער אַ גוטן שכן, כדי איבערוואַרטן, ביז דאָס וואַסער וועט פאַלן.

כדי צו באַשיצן די בריקן און בריקלעך פונעם אָנגרייפנדיקן אייז, זענען קריסטן געשטאַנען אויפן בריק און מיט לאַנגע קרוקעס אָפּגעשטויסן די קרייעס, אָדער מיט פּיקעס זיי צעברעקלט אויף קלענערע שטיקער. דאָס קליינוואַרג פלעגט שוהין שטיין אויפן ברעג און זיך צוקוקן צו דער צעשטורעמטער סטיכיע און מעכטיקן כוח פון וואַסער.

אָבער אַ גאַנץ יאָר האָט דער טייך געגעבן בלויז פאַרגעניגן. זומער האָט מען זיך אין אים געבאָדן און געכאַפּט פיש. ווינטער — געגליטשט זיך אויף שליטעלעך און קאָנקעס (גלעטשערס). פונדעסטוועגן האָט פאָסירט, אַז ניט איינמאָל האָבן מיר געהאָט פונעם טייך אויך צער און צרות. איך דערמאָן זיך, אַז פאָר דער ערשטער וועלט־

מלחמה, איז אַ געוויסן זומער־טאָג אַראָפּגעפאַלן אַ שטאַרקער שלאַגס־רעגן און דאָס וואַסער אין טייך האָט זיך אַ הייב געטאָן. די שכנים פון דער מיל, אויף דער איוועניצער גאַס, האָבן דערזען ווי אַ וואַסער־וואַנט דערנענטערט זיך — איז מען געלאָפן עפענען די זאַסטאַווקעס פון דער בריק. חיים, דינקעס ברודער, אַ העלדישער יונגערמאַן, איז דער ערשטער צוגעקומען צום בריק, נאָר אַ שטאַרקע כוואַליע האָט אים, צוזאַמען מיט דער בריק — מיטגעריסן. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען געפונען זיין טויטן קערפער.

אויך אין יאָר 1890 איז געשען אַן אומגליקס־פאַל. צווישן פרויען האָבן געוואַשן וועש אויפן אייז. מיט אַמאָל איז אָנגעקומען אַ שטאַרקע כוואַליע און ביידע פאַרשלעפט אין מיטן טייך. איינער פון זיי, רישע שימקעס, איז געלונגען זיך צו ראַטעווען, בעת די צווייטע פרוי, שרה־פעסע דיינאָווסקי — איז דערטרונקען געוואָרן.

אַ שריפה אין שטעטל

איך געדענק אַ שריפה, וואָס איז אין דער ערשטער סדר־נאַכט אויסגעבראָכן אין שטוב פון ברוך־מרדכי דער סטאָליער. ער האָט אַ שיין ביסל יאָרן שווער אָפּגע־האָרעוועט אין אַמעריקע, אָנגעזאַמלט אַ ביסל געלט און צוריק געקומען קיין רובי־זשעוויטש, ווו ר׳האָט אַנטקעגן דער צערקווע, אין ווינקל פון מאַרק אויף דער קוידאַנאָווער גאַס, זיך אויפגעבויט אַ שיינע דירה. זי איז צוליב דער שריפה אַוועק מיט פלאַמען און רויך, באַזאַמען מיט דער דירה פון אסתר־חייה ראַבינאָוויטש.

שפעטער האָט מען דערציילט, אַז די וועגט, וואָס זענען געווען באָעגט צום אָנגעגליטן אויוון וועלכן מ׳האָט געכשרט אויף פסח, האָבן אַ גאַנצן טאָג זיך אָנגעהיצט. ערשט צו האַלבער נאַכט האָט זיך צעפלאַמט אַ העליש פייער און אַלאַרמירט די איינווינער. דער קלויסטער־גלאָק האָט זיך באַלד צעקלונגען און אויפגעוועקט דאָס שלאָפנדיקע שטעטל. צעטומלטע, האַלב אָנגעטוענע מענטשן, זענען געלאָפן אין גאַס אַן אַ תכלית און אַן אַ ציל, שרייענדיק בלויז „פאָזשאַר! פאָזשאַר!", בעת אַ קליינער טייל האָט זיך געזומען צו דער ריכטיקער מלאכה: לעשן! וואַסער האָט מען געמוזט ברענגען פון טייך דורך אַ קייט אויסגעשטעלטע מענטשן, וועלכע האָבן איבערגעגעבן די עמערס וואַסער פון האַנט צו האַנט. ביז די פייערלעשער מיט די פעסלעך וואַסער זענען אָנגעקומען, זענען די צוויי הייזקעס פאַרלענדט געוואָרן פונעם פייער. ביי די טליענדיקע חורבות איז געבליבן אַ שמירה נאָך אַ גאַנצן טאָג און נאַכט, ווייל „פייער איז אַ גנב, מען טאָר אים ניט גלויבן" — האָבן געטענהט אונדזערע יידן.

די באָד

די באָד איז געווען אַ וויכטיקע און נויטוועדיקע אינסטיטוציע, וועלכע האָט דערפילט אירע רעליגיעזע, ווי היגיענישע פונקציעס. ניט נאָר אין די ערב שבתים און יומטובים איז די באָד געווען טעטיק, נאָר אין אַלע טעג פון יאָר. אַמערסטן אָבער האָט מען זיך באַנוצט מיט דער וואַרעמער באָד אין די קאַלטע טעג. דאָנערשטיק אָוונט איז די באָד געווען באַשטימט פאַר פרויען, פרייטיק — פאַר מענער.

די רוביזשעוויטשער באָד האָט זיך געפונען אין סוף פון שול־גאַסל, הינטער דער

שול, וועלכע איז געשטאַנען ביים טייך סולע. אַנטקעגן דער באָד, אויף יענעם ברעג טייך, איז געלעגן דאָס דאָרף זאַרעטשע.

מיט אַ סך יאָרן צוריק איז די באָד געווען אַ הילצערנע, פונקט ווי די מקווה. זייערע נאַסע וועטן זענען געווען באַדעקט מיט גרינלעך־קלעפיקן שליים און אין די וואַסערן האָבן אַמאָל פאַרבלאָנדזשעט זשאַבעס. צו דעם אַלעמען, איז דער בעדער געווען אַ שוואַרצער, געדיכט־באַוואָקסענער ייד, וועמענס בלויזער אויסזען האָט אַנגע־וואָרפן אַן אימה, באַזונדערס אויף די פרויען. די וואָס זענען געווען אין די „הויכע חדשים", האָבן בשום אופן ניט געוואָלט גיין אין מקווה אַריין, אויס מורא קוים וועלן זיי זיך „פאַרקוקן"... ביז די יידישע טעכטער האָבן דערקלערט אַ שטרייק: זיי גייען נישט מער אין באָד, צי אין מקווה, אויב מען טוישט נישט דעם בעדער, און אַז מ'זאָל מערער אָפהיטן די היגיענע. אויך די מענער זענען צוגעשטאַנען צו די פאָדערונגען און פאַרלאַנגט פון די ראשי־הקהל איבערצובויען די מקווה און — אַ נייעם בעדער. די לאַגע האָט גערַאַטעוועט ר' אלתר פאלייעס (אלתר טשיזעס), וועלכער האָט זיך אונטערגענומען אויפבויען אַ נייע באָד און אויך אויסגעפונען אַ יונגן בעדער. נאָר ביז וואָס־וועו, האָט די באָד עטלעכע מאָל געברענט. אין שטעטל האָט מען געשמועסט, אַז מ'האָט זי אונטערגעצונדן, כדי אַרויס באַקומען די אַסעקוראַציע־סומע.

די נייע באָד איז באַשטאַנען פון אַ לאַנגן, נידעריקן בנין פון רויטע ציגל, באַדעקט מיט אַ שינדלען־דאַך. די פענצטער — לאַנגע, ביז דער ערד. צוויי אַרייננגענג האָט געהאַט די באָד. די צווייטע העלפט בנין איז געבליבן אומפאַרענדיקט, געשטאַנען אָפן און הפקר און געדינט אַלס באַהעלטעניש פאַר הינט און קעץ. ביים טיר פון דער באָד איז געשטאַנען אַ פאָמפע איבער אַ טיפן, אָפענעם ברונעם, צו וועלכן קינדער האָבן מורא געהאַט צוצוגיין.

דאָס פאָדערהויז האָט געדינט אַלס „גאַרדעראָב" — צום אויסטאָן און אָנטאָן, מיט פאָליצעס וווּ אַוועק צו לייגן די בגדים. אין אַ באַזונדער צימער — די מקווה, אין וועלכער יידן, איבערהויפט קינדער, האָבן געמוזט זיך אָפטובלען נאָכן וואַשן זיך. אין אַ צווייטן צימער האָבן זיך געפונען אייגעמויערטע קעסלען, אין וועלכע מ'האָט געוואַרעמט דאָס וואַסער, וואָס איז מיט דער הילף פון רערן געקומען אַהער פון דער פאָמפע. נאָך אַ צימער איז געווען פאַרן שוויץ־באָד (טערקישע באָד), מיט לאַנגע הילצערנע פאָליצעס. אין ווינקל איז געשטאַנען אַן אויוון, מיט גרויסע אָנגעגליטע שטיינער, אויף וועלכע מען פלעגט גיסן וואַסער און די פאַרע האָט פאַרפולט דעם גאַנצן חלל. וואָס העכער — אַלץ געדיכטער און הייסער די פאַרע. אויף די פאָליצעס זענען געלעגן נאַקעטע יידן און זיך געקוויקט מיטן בעזעמל וואָס האָט געשמיסן און געריבן דעם צעווַאַרעמטן גוף, געקרעכצט אַזש פון הנאה. ניט אַלע האָבן געקענט אויסהאַלטן די היץ און פאַרע אויף די אייבערשטע פאָליצעס. געווען פאַלן פון חלשות. האָט מען אַזאַ ייד אַרויס געטראָגן אין דרויסן, אַפילו געקאָלערט אין שניי, כדי אים אָפמינטערן...

ביים אַרייננאַנג אין באָד האָט דער בעדער געזומען אַן אָפצאָל און דערפאַר געגעבן אַ הילצערן שעפל. קינדער פלעגן אינעם שעפל וואַסער טונקען אַ שמאַטע און מיט איר פאַטשן איינער דעם צווייטן אויפן נאַקעטן קערפער און דערביי

פֿאַרשפּריצן אַרום אַלץ און אַלעמען. יידן האָבן זיך געבייזערט, ניט געוושאַלעוועט דערפֿאַר קיין פּעטש...

אַפֿילו אין די שטאַרקסטע פּראָסטיקע טעג, האָבן יידן נישט געוואָלט מוותר זיין פונעם הייסן באָד צי מקווה — און פֿאַרוויקלטע אין פּעלצן, איז מען אַוועק צוריק אַ היים זיך גרייטן צום שבת.

אין יאָר 21־1920 האָט פּויליש מיליטער פֿאַרוואַנדלט דעם ניט־פֿאַרענדיקטן טייל פון באָד אין זייערס אַ קיך. אויף צו הייצן און קאָכן האָבן זיי פֿאַרנוצט דאָס גאַנצע געהילץ פון באָד, די שעפֿלעך, פֿאָליצעס, ברעטער פון די פֿאָדלאָגעס, אַפֿילו געשלעפּט די קראָקוועס פון דאָך. די באָד איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ חורבה. ערשט ווען דאָס מיליטער האָט זיך אויפֿגעשטעלט אייגענע קאָשאַרן און פֿאַרלאָזט דאָס באָד, האָבן יידן ווידער זיך אַ נעם געטאָן צום אויפּבויען די אַזוי וויכטיקע אינסטיטוציע. עס רעדט זיך נאָר — אויפּבויען. אָבער פון וואַנען נעמען געלט? אמת, אַ טייל בעלי־בתים האָבן געגעבן גאַנץ אַנגעזעענע סומען, געמאַכט הלוואות, נאָר ס׳איז אַלץ ניט געווען גענוג. ביז די ראשי הקהל האָבן באַשלאָסן גיין אויפן וועג פון דער יוגנט — שטעלן אַ „ספּעקטאַקל"...

מען שפּילט טעאַטער

אין פּורים 1924 יאָר, האָט מען אין דער קאַלטער שול געשטעלט „מכירת יוסף". אַלע בילעטן זענען באַצייטנס געוואָרן פֿאַרקויפט און די שול איז געווען געפּאַקט מיט מענער און פרויען. אַ סך פון זיי האָבן בכלל געזען דאָס ערשטע מאָל אין לעבן אַ טעאַטער־פֿאָרשטעלונג. אַ צווייטע פֿאָרשטעלונג איז געשטעלט געוואָרן אין דער פּייערלעשער־שאָפּע. פון די היימישע אַרטיסטן דערמאָן איך זיך, האָבן אָנטייל געגומען: ליאָטע סעגאַלאָוויטש — דער אַרגאַניזאַטאָר, רעזשיסער, געהאָט אַ שיינע שטימע און בכלל געווען מוזיקאַליש באַגאַבט; יוסף דער קירזשנער (שמערל מוליערס זון), וועלכער האָט געקענט זינגען פון נאָטן; חיים שמיד — שפּעטערדיקער חזן אין פּינסק; אברהם בערקאָוויטש; אלתר פּייוועס — לערער אין בית־ספר „חורב"; משהל גוריאַן; חנה־ליבע סעגאַלאָוויטש — געשפּילט די ראָל פון יוסף און אוסנת; לייבע פֿאָרט — און אַנדערע, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. אַ טייל מעלאָדיעס האָט מען געלערנט פון אַלטע יידן, וועלכע האָבן אין זייערע יוגנט־יאָרן אַליין אָנטייל געגומען אין פּורים־שפּילן, אַנדערע ניגונים האָט מען אַליין פֿאַרפֿאַסט. די פֿאָרשטעלונגען האָט מען געשפּילט אָן מוזיק־באַגלייטונג.

די הכנסות פון די פֿאָרשטעלונגען האָבן דאָך ניט געקלעקט צו פֿאַרענדיקן דעם גאַנצן בנין פון באָד. האָט מען ווידער אויסגעפֿאַרטיקט, אויף אַ פּרימיטיוון אופן, בלויז איין העלפֿט — בעת די אַנדערע האָט שוין קיינמאָל נישט דערוואַרט זיך אויף קיין גואל...

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע

דער ציוניסטישער געדאַנק איז געווען שטאַרק אַנטוויקלט ביי די רוביזשעוויטשער יידן. אַ גרויסער טייל האָט געקענט לייענען און שרייבן עברית. מ׳האָט געלייענט

כנס אזורי של בית״ר בראקוב (1929), בהשתתפות הסניפים מרוביז׳ביץ׳ ואיבניץ.
ראַיאָן־צוזאַמענפּלי פון בית״ר אין ראַקאָוו (1929), מיטן אָנטייל פון די אָרגאַניזאַציעס
אין רוביזשעוויטש און איוועניץ

העברעישע צייטונגען, דעם „המליץ" פון רוסלאַנד און די „הצפירה" פון וואַרשע. אויך אַ קינדער זשורנאַל „פרחים" פון לוגאַנסק פלעגט אָנקומען אין שטעטל. אַ סך קינדער האָבן געלערנט עברית ביי לערער. שפּעטער (פאַר דער ערשטער וועלט־קריג), האָט זיך געגרינדעט אַ העברעישע שול. די לערער זענען געווען מינסקער יונגעלייט — גאָלדבערג, שניטמאַן און אַנדערע.

די משפּחה פאַלייעס (מלכה און חיים־דוד) האָבן באַשלאָסן שיקן זייער מוזשיניק מאַרקוס, קיין ארץ־ישראל, לערנען אין דער העברעישער גימנאַזיע „הרצליה". אַבער צוליבן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיי דעם פּלאַן ניט געקענט דורכפירן.

דווקא די רוסישע רעוואָלוציע פון 1917, האָט אויפגעוועקט ביי די יידן דעם נאַציאָנאַלן באַווּסטזיין. בלויז אַ קליינער טייל פון דער יידישער יוגנט איז געוואָרן קאָמוניסטיש געשטימט. די מערהייט איז געווען — ציוניסטן. עס איז געגעבן געוואָרן די באַלפור־דעקלאַראַציע און די בענקשאַפט נאָך ארץ־ישראל איז געווען שטאַרק. סוף 1919, איז געשאַפן געוואָרן אין שטעטל די ערשטע אַלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע.

די הויפּט־עסקנים זענען געווען: מאָטל ר׳ מאירס (אַהראָנאָווסקי), יעקב־מאיר גאָראָדייסקי, איצקע קאַנטאָראָוויטש, מאיר אַשעראָוויטש און קלמן דער הינקעדיקער, אַ וואָלאָזשינער (איידעם פון ר׳ מרדכי דעם שניידער).

די נייַ־אַנטשטאַנענע פּוילישע מדינה, מיט איר גאַנצער נעגאַטיווער באַציִונג צו יידן, האָט נישט געשטערט דער ציוניסטישער באַוועגונג.

ביי חנה ציזשעס האָט מען אָפּגעדונגען דעם „זאַל", ווו מען פלעגט זיך צונויפֿ־קלייבן פרייטיק אין אָוונט און שבת, כדי הערן רעפעראַטן, פירן דיסקוסיעס, געזאַנג און טענץ. אויך עלטערע יידן זענען צוגעשטאַנען, צווישן זיי — אַ סך אַרבעטער. מען האָט נאָך דעמאָלט ניט געווּסט פון פּאַרטייען און געוועז ווייט פון פּאָליטיק. מ׳האָט נאָר געחלומט און געשטרעבט צו ארץ־ישראל.

ערב יום־כיפּור פלעגט מען אין שול שטעלן אַ „קערה" פאַרן קרן־קיימת. שמחת־תורה האָבן די ציוניסטן געגומען אַ ספר־תורה פון שול און זיך געמאַכט אַ באַזונדערן מנין. דאָס געלט פאַר די עליות איז געוועז באַשטימט פאַרן קרן־קיימת.

אין 1919 איז די אַרגאַניזאַציע צייטווייליק אויפגעלייזט געוואָרן. די פּאָליאַקן זענען אָפּגעטראָטן ביז דער ווייסל, און די באָלשעוויקעס האָבן פאַרנומען אונדזער געגנט. די ציוניסטישע ביכער האָט מען באַהאַלטן אין „שטיבל" ביים בית־המדרש.

אין 1920 האָבן די פּאָליאַקן ווידער פאַרנומען רוביזשעוויטש און די גרענעץ איז געוועז אין גאַנצן איין קילאָמעטער פון שטעטל. די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט אויפגעלעבט.

צו די וואַלן פון דער ערשטער יידישער קהילה, זענען דערשינען 2 ליסטעס: די אַלגעמיין־ציוניסטישע און פון אגודת־ישראל. געזיגט האָבן די ציוניסטן.

עבודת־כפייה ליהודים בשלטון הפולני (1924).
צוואַנגס־אַרבעט פאַר יידן בעת דער פּוילישער הערשאַפט (1924).

דאָס שטעטל, וואָס איז איצט געווען ביי דער גרענעץ, איז פול געווארן מיט גרענעץ־שמוגלער, פאָליציי און געהיים־אַגענטן. יעדע נאַכט פלעגן פון רוסלאַנד אַרי־בערגייען אַ סך מענטשן, קריסטן און יידן, צווישן זיי חלוצים, כדי פאַרצוזעצן זייער וועג קיין א״י. מען האָט זיי געדאַרפט אויסבאַהאַלטן פאַר דער פאָליציי, שאַפן דאָקומענטן, זיי זאָלן קענען פאָרן קיין וואַרשע. אין פיל פאַלן האָט מען זיי אויך באַזאָרגט מיט געלט אויף הוצאות ביז וואַרשע. אַזאַ גרויסע אויפגאַבע האָבן יחידים ניט געקענט אויספירן. עס האָט זיך דערפאַר געשאַפן אַן ארץ־ישראל קאָמיטעט פון יונגע און טיכטיקע חברים. מאָטל ר׳ מאירס איז געווען אַ מיטגליד אין קאָמיטעט. אים, אַלס פאָרשטייער פון „דזשאָינט״ אין רוביזשעוויטש, איז דערלויבט געווען צו פירן די הילפס־אַרבעט, כמעט אומגעשטערט מצד דער מאַכט, וואָס האָט דערמעגלעכט הונדערטער יונגעלייט דערגרייכן וואַרשע און פון דאָרט עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

דער ארץ־ישראל קאָמיטעט האָט אַרומגענומען אויך די שטעטלעך וואָלמע, דערעוונע און נאַליבאָק. זיי האָבן צוגעגרייט די יוגנט צו עלייה און געזאָרגט צו באַקומען פאַר זיי סערטיפיקאַטן.

עטלעכע יאָר שפעטער האָט זיך אין שטעטל געשאַפן די „גורדוניה״ און דער בית״ר. דערנאָך — די גראָסמאַניסטן, ברית הקנאים, בנות יעקב און תפארת בחורים. ס׳האָבן זיך געפירט פאָליטישע קאַמפן. אָבער יעדער האָט געגלויבט אין זיינע אידעאַלן — און די לעבן געבליבענע פון יענער תקופה דערמאָנען מיט בענקשאַפט די שיינע האָפענונגען, טרוימען און גערַאַנגל.

אַ מעשה מיט אַן אַנטיסעמיטישן וואָיט

צום פאַרענדיקן מיינע דערינערונגען פון רוביזשעוויטשער שטייגער, איז כדאי אויך צו דערציילן די געשיכטע פון אַן אַנטיסעמיטישן וואָיט פון אונדזער גמינע, וועלכער האָט זיך דערלויבט אויף אייגענער האַנט אַרויפצולייגן אַ מין קאָנטריבוציע אויף די פאַרמעגלעכע יידן פון שטעטל און שיקן אויף צוואַנגס־אַרבעט די אָרעמערע. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט ער געטאָן „לטובת הכלל״, אין נאָמען פון ווילשטאַנד און זאָרג פאַר דער אַנטוויקלונג פון רוביזשעוויטש.

ומעשה שהיה כך היה: הגם די מערהייט איינווינער פון שטעטל איז געווען אַ יידישע, איז אָבער די מוניציפאַלע זעלבסטפאַרוואַלטונג, באַקאַנט ביי אונדז אַלס גמינע, באַשטאַנען פון בלויז פאָליאָקן. דאָס איז געשען אין הערבסט 1923, וועו די גמינע האָט באַשלאָסן צו פאַרשענערן דעם אויסזען פון שטעטל, ברוקירן די גאַסן און טראָטוּאַרן. אויף אַזעלכע צוועקן האָט די רעגירונג אין וואַרשע ניט געגעבן קיין געלט און דאָס האָבן די אָרטיקע איינווווינער באַדאַרפט דעקן פון זייערע קעשענעס. דער וואָיט (פאָרזיצער) פון דער גמינע האָט לאַנג ניט געטראַכט און אַרויפגעלייגט די גאַנצע באַשטייַערונג אויף דער יידישער באַפעלקערונג. די פאַרמעגלעכע האָט ער געדראָט מיט אַרעסטירן, אויב זיי גיבן ניט די געפאָדערטע סומע. פון די אָרעמע יידן האָט ער געפאָדערט ממשותדיקע אַרבעט — און טאָקע זיי געטריבן צו שווערע, באַליידיקנדיקע צוואַנגס־אַרבעטן.

דער שרייבער פון די שורות, דעמאָלט אַ יונגערמאַנטשיק, וועלכער האָט געגלויבט

KLUB
Posłów Sejmowych i Senatorów
ŻYDOWSKIEJ RADY NARODOWEJ.

Warszawa, Senatorska 32.
Telefon 18-78. — Adr. telegr.: Radnar.

דער קלוב
פון די סיים-דעפּוטאַטן און סענאַטאָרן
פון דעם יודישן נאַציאָנאַל-ראַט.

ווארשא, סענאַטאָרסקא 32.
טעלעפאָן 18-78.

הקלוב
של צירי-הסיים והסנטורים
של המועצה הלאומית היהודית.

ורשה, סנטורסקה 32.
תילפון 18-78.

№ P. 5634.XXIX. 23/2-
W odpowiedziach należy powoływać się na powyższy №

Warszawa, dn. 28 marca 1924 r.
ורשה, וואַרשא,

Wielmożny Pan

Oszerowicz

Rubieżewicze,

pow. Stołpecki.-

Przy niniejszym przesyłamy odpis pisma Nowogródzkiego Urzędu Wojewódzkiego No.439/SM. z dnia 22 bm. do łaskawej wiadomości.-

1. załącznik.-

Poseł do Sejmu

אין צדק און יושר און דער עיקר ניט געקענט פאַרטראָגן די הימלשרייענדיקע עוולה, הלמאי נאָר יידן ווערן באַשטייערט און באַשטראָפט, בעת די קריסטלעכע איינווינער זענען פון אַלעמען באַפרייט — האָט באַשלאָסן צו פאַרקלאָגן זיך פאַר דעם קלוב פון סיים־דעפוטאַטן און סענאַטאָרן פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין וואַרשע, זיי דערציילן ווי אַזוי מען האָט אַ גאַנצע עדה געשטעלט אויסערן געזעץ און אויף אַ ברוטאַלן אופן דיסקרימינירט נאָר דערפאַר, וואָס זיי זענען יידן. וועגן דעם איז אַוועק אַ בריוו צו דער יידישער פאַרלאַמענטאַרישער פאַרשטייערשאַפט אין פוילישן סיים.

איך געדענק ווי היינט, אַז אין טאָג פון סוכות, האָט דער וואָיט אַרויס געפון צו זיך די פאַרשטייער פון דער יידישער קהילה, ר׳ נח בערעזאָוויטש און יעקב ליפשיץ און זיך פאַרקלאָגט פאַר זיי אויפן יונגן אָשעראָוויטש, הלמאי ער טוט אַן צרות און שרייבט אַנקלאָגעס קיין וואַרשע. זענען די דאָזאָרעס געקומען דערשראָקענע צו אונדז אַהיים און זיך געבעטן ביי מיינע עלטערן משפיע צו זיין, כ׳זאָל אויפהערן מיט די אַנקלאָגעס, ווייל דער וואָיט וועט זיך נאָך מער נוקם זיין אין די רובֿיזשעוויטשער יידן און זיי אַנטאָן צרות אַלס נקמה קעגן מיין האַנדלונג.

אונדזערע יידישע סיים־דעפוטאַטן האָבן אָבער ניט געהאָט די זעלבע מיינונג ווי די רובֿיזשעוויטשער שליחי ציבור און דווקא שאַרף און ענערגיש געפאָדערט פון סטאַלפּצער סטאַראָסטע און פון וואָיעוואָדישן אַמט צו רופן דעם רובֿיזשעוויטשער וואָיט צו אַרדענונג פאַר זיין אומגעזעצלעכער האַנדלונג כלפי דער יידישער באַפעל־קערונג. אין אַ בריוו פון יידישן סיים־קלוב, דאַטירט פון 21טן סעפּטעמבער 1923, שרייבט דער סעקרעטאַר, מ. כהנוביץ:

ה' ש. אַשעראָוויטש אין רוביזשעוויטש,

ג. ה.,

מיר שיקן אייך איבער אַ קאָפּיע פון אונדזער בריוו צום סטאַראָסטע און וואָיעוואָדע און ראַטן אייך אָנגעבן אַ שריפטלעכע אָנקלאָגע צום סטאַראָסטע.

צום הער סטאַראָסטע אין סטאָלפּצע,

די בייגעלייגטע קאָפּיע, אונטערגעשריבן דורכן דעפוטאַט א. האַרטגלאַס, איז דאַטירט דעם 17טן סעפּטעמבער 1923 און פאַרזען מיטן לויף־נומער 5634.XXIX.3. דאָרט ווערט געשריבן:

בייליגנדיק די איבערזעצונג פון בריוו פון רוביזשעוויטש, וועלכער זאָגט עדות, אַז דער אָרטיקער וואָיט נוצט אויס זיין מאַכט, אַרויפלייגנדיק פון אייגענער איניציאַטיוו שטייערן אויף דער יידישער באַפעלקערונג און אונטער דראָונגען פון אַרעסט, צווינגט ער זיי צו באַצאָלן און דערביי פאַרופט ער זיך אויף ניט־עקזיסטירנדיקע געזעצן פון סיים און דראָט מיט ווייטערדיקע שטייערן־רעפּרעסיעס, אין סתירה צו די געזעצן, וועלכע דערלויבן ניט איבערשרייטן געוויסע באַגרענעצונגען בייַם איינמאָנען קאָמונאַלע שטייערן צו פאַטענטן. (אָרטיקל 119 פונעם געזעץ פון 14טן מאי 1923 יאָר; אָרטיקל 17 פון 7.12.1921) — בעטן מיר העפלעך צואיילן די אויספאָרשונג, בטל מאַכן די אומ־געזעצלעכע פאַראָרדענונגען פון וואָיט און אַזוי גוט זיין צוויסן געבן וועגן דעם.

(—) א. האַרטגלאַס.

KLUB
Posłów Sejmowych i Senatorów
ŻYDOWSKIEJ RADY NARODOWEJ.

Warszawa, Senatorska 32.
Telefon 18-78. — Adr. telegr.: Radnar.

דער קלוב
פון די סיים-דעפוטאַטען און סענאַטאָרען
פון דעם יודישען נאַציאָנאַל־ראַט.

וואַרשע, סענאַטאָרסקא 32.
טעלעפאָן 78-18.

הקלוב
של צירי־הסיים והסנטורים
של הטועצה הלאומית היהודית.

ורשה, סנטורסקה 32.
תילפון 78-18.

Warszawa, 21 IX 1923
ורשה, ז' אלול תרפ"ג

№ P. 5634.XXIX.3
W odpowiedziach należy powoływać się na powyższy №

ערשט מיט אַ האַלב יאָר שפּעטער האָט דער וואָיעוואָדישער אַמט אין נאָוואָגרודעק (פּ. 5634.XXIX.23, נומ׳ 439/ס. מ., נאָוואָגרודעק, 22טער מערץ 1924) — געענטפערט דעם יידישן סיים־קלוב, וועגן גינסטיקן דערליידיקן דעם רוביזשעוויטשער ענין. אָט איז דער פּולער טעקסט פון דעם בריוו:

צום קלוב פון סיים־דעפּוטאַטן און סענאַטאָרן
פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט.

אַלס ענטפער אויף אייער בריוו פון 12טן מערץ ה. י. נומ׳ 5634, טיילט מיט דער וואָיעוואָדישער אַמט, אַז דער ענין רוביזשעוויטש איז דערליידיקט געווואָרן אין זין פון געזעץ פון 10טן דעצעמבער 1920 יאָר (דזשענניק אוסטאַוו פון 1921, נום. 6, פּאָזיציע 32), וועגן וואָס עס איז דעם סטאָראָסטע אַרויסגעגעבן געווואָרן די אַנטשפּרעכנדיקע פּאַראַדענונג.

פּאַרטרעטער פונעם לייטער פון דער מוניציפּאַלער אָפּטיילונג.
פּאָרן וואָיעוואָדע (אומלעזבאַרע אונטערשריפט)

ווי געזאָגט, האָט דער וואָיט אָפּגעשאָפּן די אַלע אַנטי־יידישע גזירות. נאָך מער, די גמינע האָט אַפּילו אָנגעהויבן זיך באַציען מיט מער כבוד צו דער יידישער באַפעלקערונג...

*

זעכצן יאָר זענען פאַריבער זינט יענער געשעענישן, ביז דער בייזער געוויטער פון צווייטן וועלט־קריג האָט אָפּגעווישט אַ גאַנצן יידישן ישוב. די שוידערלעכע רדיפות קעגן די רוביזשעוויטשער יידן האָבן זיך אויך אָנגעהויבן מיט צוואַנגס־אַרבעטן און קאָנטריבוציעס — עס זענען אָבער שוין ניט געווען קיין יידישע אינסטאַנצן צו וועמען זיך וועגדן, בייַ וועמען אינטערוועניִרן און בייַ וועמען עפּעס פּועלן. אַנטקעגן די רוצחישע דייטשן, זענען די אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן געווען צדיקים...

דער פּאָגראָם אין רוביזשעוויטש אין 1906

ר׳ אליהו (ליוטע) סעגאַלאָוויטש , עכו

ס׳איז געווען נאָך דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה. רוסלאַנד האָט פאַרלאָרן דעם קריג. די פּאָליטישע און עקאָנאָמישע לאַגע אין לאַנד איז געווארן פון טאָג צו טאָג ערגער. די הונגעריקע אַרבעטער און פּויערים האָבן זיך געזומען בונטעווען. כדי אָפּצוווענדן פון זיך די אחריות פאַר דער געשאַפענער לאַגע, האָט די רוסישע רעגירונג געווארפן די שולד פאַר אירע מעשים און דורכפאַלן — אויף די יידן.

די „שוואַרצע מאַה״ און די פּראָוואָסלאַוונע גלחים האָבן געזומען אַ גרויסן אָנטייל אין דער יידן־העצע. די פּאָליציי פלעגט זיך אַריינמישן ערשט נאָכן פּאָגראָם, וועו יידיש האָב־און־גוטס איז געווארן צעריבט, פּרויען — פאַרגוואַלטיקט און מענער — דערהרגעט. אין יענער תקופה זענען די בונדיסטן געווען די אייניציקע יידן אָרגאַניזירט, נאַציאָ־

נאַל־באַווסטזיניק און פעיק זיך קעגנצושטעלן די פּאַגראָמשטשיקעס. די פּשוטע פאַרטיי־חברים פון „בונד" האָבן זיך געפילט געבונדן מיטן כלל ישראל, זיי זענען געווען די ערשטע צו פאַרטיידיקן דאָס לעבן און כבוד פון די יידן.

אין רוביזשעוויטש זענען געווען אָרגאַניזירט אין „בונד" אַ 30 חברים. זיי האָבן די ערשטע באַמערקט, אַז כוליגאַנעס באַווייזן זיך אין שטעטל אין די מאַרק־טעג, סודען זיך מיט די אָרטיקע קריסטן, טרינקען מיט זיי בראַנפן און פאַרשווינדן — ביזן קומענדיקן מאַרק־טאָג.

אַלע סימנים האָבן געוויזן, אַז עפּעס קאָכט זיך צווישן די קריסטן.

באַקאַנטע פּאָליאַקן זענען געקומען צו זייערע יידישע פרייַנד און בסוד דערציילט, אַז מען גרייט אַ פּאָגראָם אויף די יידן, אַז ער דאַרף אויסברעכן אינעם טאָג פון הייליקן מיקאָליי, וועט עס קומט פאָר דער יערלעכער יאָריד.

דאָס איינציקע געווער וואָס יידן האָבן באַזיצט, איז געווען אַ... שטאָלענע פרוזשינע, וואָס איין עק אירער איז געווען אָנגעפּילט מיט בליי. די פרוזשינע איז געווען צוגעבונדן צום אַקסל און באַהאַלטן אין אַרבעל. דורך אַ שטאַרקע באַוועגונג פון דער האַנט, פלעגט זיך די פרוזשינע פאַרלענגערן, טרעפן דעם כוליגאַן, גלייך זיך צונויפציען און פאַרשווינדן אין אַרבעל. די פּאָגראָמשטשיקעס פלעגן ניט וויסן, וואָס און ווער עס האָט זיי געטראָפן. בשעת אַ רעוויזיע, איז דער פּאָליצייַ ניט איינגעפאַלן צו זוכן אין די אַרבל ביי יידן... אָבער איצט האָט די יידישע זעלבשוץ געווואָסט, אַז ס'איז נייטיק עפּעקטיוואָר געווער ווי אַ פרוזשינע — און שליחים זענען אַוועק קיין קוידאַנאָוו נאָך הילף.

אין אַ שטילן זומערדיקן אָוונט, זענען אויף 7 וועגענער, געשפּאַנטע אין פערד, אָנגעקומען פון קוידאַנאָוו עטלעכע צענדליק קרעפּטיקע יידישע יונגעלייט, באַוואָפנט מיט רעוואָלווערן, מעסערס און אייזערנע שטעקנס. ניט אַריינפאָרנדיק אין שטעטל, זענען זיי אַראָפּ פון די פירן, און מיט הינטערוועגן און אייַנציקוויי זיך דערקליבן צום בית־המדרש, וווּ עס האָט זיך געפונען דער שטאָב פון דער יידישער זעלבשוץ. בראש פון דער „סאָמאָבראָנע" איז געשטאַנען אַ מינסקער יונגערמאַן, אַלס זיין געהילף איז באַשטימט געוואָרן יצחק פעלדמאַן פון רוביזשעוויטש.

יענעם אָוונט זענען עטלעכע בעלי־בתים אַוועק צום אוריאַדניק, געבראַכט אים אַ „מתנה" און געפּועלט, אַז צו מאָרגנס זאָל ער מיט זיינע צוויי סטראַזשניקעס ניט זיין אין שטעטל.

אַ צווייטע גרופּע יידן איז אַוועק צו די רוביזשעוויטשער קריסטן און זיי געוואָרנט ניט אַנטייל נעמען אין פּאָגראָם, ווייל זייערע שייערס און סטויגן היי וועלן אַוועק מיטן רויך...

צו מאָרגנס האָבן די פויערן זיך געזומען זאַמלען אויפן מאַרק. די וועלכע האָבן געווואָסט וואָס עס דאַרף פאָרקומען און ניט געוואָלט אָנטייל נעמען אין די געשעענישן, זענען געבליבן מיט זייערע סחורות אויסער דער שטאָט.

דער ערשטער פרווו צו פּאָגראָמירן איז געמאַכט געוואָרן באַלד אין דער פרי. אויפן מאַרק זענען געשטאַנען יידישע קירזשנער מיט זייער סחורה. זענען 2 יונגע קריסטן צוגעקומען צו אַ קירזשנער, אויסגעקליבן היטלען און אַוועק, ניט באַצאָלנדיק. דער היטלמאַכער האָט געזומען שרייַען און זיי נאָכלויפן. דאָס האָבן זיי דאָך געוואָלט.

מ׳האָט געכאַפּט דעם ייִד און אים אָנגעהויבן שלאָגן. אָבער אויך די יידן האָבן געוואָרט אויף דעם און געווען גרייט. אַ פּאָר שטאַרקע העכט פון יעקב קאָשצעוויטש, אַ ייִד אַ גברן (האָט זוכה געווען זיך צו ראַטעווען פון די דייטשן און מיט דער אָנטשטייונג פון דער מדינה געקומען קיין ישראל און דאָ נפטר געוואָרן אין יאָר 1957), האָבן אָנגעכאַפּט די צוויי קריסטן ביים קאָרק, געקלאַפּט זייערע קעפּ אייניער אינעם צווייטן, אַזוי, אַז דער חשק צו פּאָגראָמירן איז זיי פּאָריבער... די קריסטן אָרום האָבן זיך געכאַפּט, אַז די יידישע בחורים זענען געשטאַנען גרייט, און דערפּאָר באַשלאָסן, אַז ס׳איז ניט כדאי אָנצוהייבן...

אַזוי זענען אַריבער עטלעכע שעה אין אָנגעשטרענגטער אָטמאָספּער — ביז אַ שיכור איז אַריין אין געוועלב פון ברייטע רייכלין אויף דער איוועניעצער גאַס, נעבן בריק, און געמומען ראַבירן סחורה פון די פּאָליצעס. ברייטע האָט געמומען היסטעריש שרייען. די בחורים פון דער „סאַמאָאָבראָנע", וועלכע זענען געווען אויף דער איוועניצער גאַס, האָבן געמיינט, אַז מען הרגעט זיי, האָט מען געמומען לויפן צו איר צו הילף, שיסנדיק אין דער לופט.

וועז די זעלבשוץ אין מאַרק און אין די אַרומיקע גאַסן, האָט דערהערט די שאָסן, האָבן זיי אויך געמומען שיסן און זיך אַ לאָז געגעבן אויף די קריסטן מיט אַ געשרייַ „בעי איך!" („שלאָג זיי"). די פּויערים האָבן געהערט די שיסעריי און די געשרייען, זענען זיי צעטומלט געוואָרן און געמומען אָנטלויפן, שרייענדיק „זשידי נאַשיך ביוט" („די יידן שלאָגן אונדזעריקע"). די געשרייען און די פּאָניק האָבן צעשראָקן די פערד, וועלכע האָבן זיך געמומען רייסן און שפּרינגען אין דער לופטן. זיי האָבן מיטגע־שלעפּט די וועגענער, געטראָטן מענטשן און פּאַרגרעסערט די בהלה...

אין איינצלנע מינוטן איז דער מאַרק אויסגעליידיקט געוואָרן פון די פּויערים.

די חברים פון דער זעלבשוץ האָבן דערווייל געזוכט פּויערישע וועגענער. וועז זיי האָבן געפּונען אין אַ וואָגן אַ „לאָנטוך" (אַ גרויסן זאַק, וועלכן די פּויערים האָבן מיט־געבראַכט, כדי אין אים אייגפּאַקן יידיש גוטס) — האָבן זיי צעבראָכן די רעדער פון וואָגן.

פּאַרשעמטע און צעשראָקענע, האָבן די פּויערים ביסלעכווייז זיך געמומען צוריקציען. זיי האָבן איינגעשפּאַנט די וועגענער און פּאַרלאָזן דאָס שטעטל.

ערשט שפּעט אין דער נאַכט, וועז אַלץ האָט זיך באַרויִקט, האָבן די בחורים פּאַרלאָזט רוביזשעוויטש און זיך צוריקגעקערט קיין קוידאַנאָוו.

צו מאָרגנס, האָבן די אָרטיקע בונדאָווצעס געמומען קלייבן פון די בעלי־בתים געלט אויף צו דעקן די אויסגאַבן (געווער און רייזע־הוצאות). די מערהייט בעלי־הבתים האָבן גערן געגעבן אויף דעם צוועק, דווקא די רייכערע יידן, האָבן זיך געפּרווט דערפון אַרויסדרייען.

די זעלבשוץ האָט איבערגעלאָזן עטלעכע רעוואָלווערן אין רוביזשעוויטש. מען האָט זיי באַהאַלטן נעבן די ניס־ביימער ביי אַשראָוויטש, נאָר וועז מען האָט געפּרווט מיט יאָרן שפּעטער זיי אויסגראָבן — האָט מען זיי ניט געפּונען. מעגלעך, אַז עמעצער האָט באַמערקט ווי מען האָט זיי באַהאַלטן, אָדער מען האָט ניט געפּונען דעם פּלאַץ ווו מען האָט זיי באַגראָבן.

אַזוי איז דאָס שטעטל געראָטעוועט געוואָרן פון אַ פּאָגראָם...

דער בלוט בלבול

מענדל דרוקט ז״ל | ראָס־אַ־ריאָ (אַרגענטינע)

געשען איז דאָס אַ קורצע צייט נאָך דעם ביילים־פראָצעס אין קיעוו, ערב פּסח.

אינעם געסעלע, ווּאָס האָט געפירט פון מאַרק־פּלאַץ, האָט געווּוינט אלי־יואל דער טעפּער. ער פלעגט אַרומגיין אין די דערפער און פאַרקויפן ליימענע טעפּ און שיסלען. אין יענעם געסעלע האָבן אויך געווּוינט שמעון דער שוסטער, נח־חיים דער מלמד, ראובן דער קירזשנער און נאָך יידן. צווישן זיי — אַ קריסטלעכע משפּחה, רידלינסקי. איין זון זייערער האָט געלעבט אין פּעטערבורג, איז געווען אַ רעגירונגס־באַאַמטער. אַ צווייטער זון איז געאַרבעט אין דער רוביזשעוויטשער פּאָסט אַלס טעלעגראַפיסט. דער יינגסטער זון איז געווען אַ פערד־הענדלער, אַ קאָניוך. אַ יונג — אַ כוואַט. ליב געהאַט צו מאַכן אַ שנאַפּס, שלאָגן זיך מיט זיינע חברים. אָבער די יידן האָט ער קיינמאָל ניט געטשעפּעט, דווקא זיך געחברט מיט זיי.

אַ געוויסן טאָג נאָך פורים, האָט מען אים געפונען אַ געהרגטן, עטלעכע קילאָמעטער פון רוביזשעוויטש. דאָס האָט פאַרשאַפּט צער און שרעק ביי די יידן אין שטעטל, ווייל די קריסטן האָבן געטענהט, אַז דאָס האָבן די יידן אים געהרגעט, ווייל ער האָט זיך געחברט מיט יידישע מיידלעך און קאָנקורירט מיט די יידישע פערד־הענדלער.

דער חשד איז געפאַלן אויף שמערל דעם מוליער, וועלכער האָט געווּוינט עק ראַקאָוער גאַס, ניט ווייט פון קלויסטער, ווייל דער רידלינסקי האָט געפלעגט אָפּט קומען צו אים אין שטוב.

אין שטעטל איז אַראָפּגעקומען דער איספּראַווניק, דער פּריסטאָו, אַ סך פּאָליציי. מען האָט געמאַכט ביי שמערלען אַן „אָביסק״, אים אַרעסטירט מיט דער גאַנצער משפּחה. אין קאָרידאָר האָט מען אַנטדעקט בלוט־פלעקן...

דער אַלטער רידלינסקי האָט וועגן דעם אַלעם געשריבן צו זיין זון אין פּעטערבורג און באַקומען אַן ענטפער, אַז ער פּאָרט אַרויס קיין רוביזשעוויטש, וווּ ער וועט זיך אָפּרעכענען מיט אַלע יידן פאַר זיין ברודערס בלוט.

אָבער אַ מענטש טראַכט — און גאָט לאַכט... אויפן וועג פון פּעטערבורג, איז ער אויף אַ סטאַציע אַריין אין אַ רעסטאָראַן און בעתן עסן זיך דערוואָרגן מיט אַ ביין...

עטלעכע טעג דערנאָך האָט מען באַפרייט שמערלען דעם מוליער מיט זיין משפּחה, ווייל דער אַנאַליז פון די בלוט־פלעקן האָט באַווּיזן, אַז דאָס איז בלוט פון גענדז, וועלכע ער האָט געקויפט אויף פּסח.

די יידן פון רוביזשעוויטש האָבן געהאַט אַ פריילעכן יומטוב...

הפוגרום בשנת 1917

אליהו סגלוביץ' / עכו

בסתיו 1917 פרצה המהפיכה ברוסיה והוקמה ממשלה זמנית, דימוקרטית. המהפיכה הלהיבה את אזרחי המדינה, הכניסה תוכן ותקוות בחייהם. היה זה בעיצומה של המלחמה עם הגרמנים. גברים ונשים התנדבו ל„פלוגות המחץ" ול„פלוגות המוות" שנוסדו אז, כדי להלחם בגרמנים ולגרשם מאדמות רוסיה.

הבולשביקים שהיוו מיעוט בממשלה הזמנית, לא בחלו באמצעים כדי לתפוס את השלטון. נציגיהם התחילו לנהל תעמולה בין החיילים שבחזית, כדי שיעזבו את החפירות ויחזרו לבתיהם. ואכן, הם הצליחו בכך: החיילים בזזו כל מה שניתן היה לבוז. נחשול אדם מילא את כל הדרכים. מי ברגל ומי ברכב, בכרכרות ובעגלות איכרים, באמבולנסים צבאיים או רכובים על סוסים — אך כולם על נשקם (ומכאן הנשק הרב שהיה לכנופיות שפרעו ביהדות רוסיה ואוקראינה לאחר מכן). כל הצבא הרב נהר לתחנות הרכבת, כדי להגיע לבתיהם במרחבי רוסיה. אך היו גם כאלה, בעיקר חסרי בית, שנעצרו בכפרים שהזדמנו בדרכם, מצאו להם שם ריבות או אלמנות, ובחסותם היו איכרי הסביבה יוצאים לשדוד את הרכוש היהודי.

באותם ימי „בין־השלטון", נודע ליהודי רוביז'ביץ' שאיכרי הסביבה מתכוננים לערוך בהם „פוגרום". התארגנה הגנה־עממית. נשק לא חסר גם ליהודים, ובין יהודי העיירה היו בחורים צעירים למודי מלחמה, שזה עתה שבו מהחזיתות. ההגנה מנתה כ־35 גברים. מפקדי ההגנה היו: החייט שייקה מרכוס מהכפר זוהי, ליוטע סגלוביץ, שמואל ונבורג ואחרים. מחסן הנשק נמצא בביתו של יעקב רייכלסון, בנו של חיים־מרדכי הפחח.

באחד מימי חמישי בשבוע, הגיעו לעיירה חמשה רוכבים מזויינים, נכנסו לחנותו של ר' אליהו אייזנבוד, בחרו בסחורה שמצאה חן בעיניהם והסתלקו כלעומת שבאו מבלי לשלם.

באותו לילה חזרו חיילים אלה בליווי איכרים ועגלות, העירו את ר' נח ברזוביץ', ראשע קיטאייביץ' ואת יעקב שפירא, כולם בעלי חנויות לאריגים, ציוו עליהם לפתוח את החנויות והאיכרים העמיסו את הסחורה על עגלותיהם.

למחרת, ביום ששי בבוקר, הגיעה לעיירה שיירה גדולה של איכרי הסביבה וחיילים רכובים מלווים אותם ומפקחים על השוד והביזה. הם לא פסחו אפילו על בית יהודי אחד, ושדדו כל דבר־ערך שמצא חן בעיניהם.

ההגנה חששה להתמודד עם ערב־רב כזה והחליטה להבליג, כל זמן שלא יתנקשו בחייהם של היהודים. השוד נמשך עד הערב. אט־אט התרוקנה העיירה מהפורעים ונשארו רק בודדים שטרם שבעו הרפתקאות. כמה מהם נכנסו לביתו של יעקב־יוסף לונגין הקצב והתחילו להכותו. אשתו הינדה ברחה החוצה והתחילה לצעוק שהורגים את בעלה. לחברי ההגנה לא נשארה כל ברירה, הם הוציאו את נשקם והתחילו לירות באויר. הפורעים ששמעו את היריות, חשבו כנראה שכוח חזק עולה עליהם, זנחו את

סוסיהם וברחו דרך החצרות לכיוון קוידנוב. בריחתם הוסיפה אומץ לאנשי ההגנה, הם תפשו את סוסי הפורעים ויצאו דוהרים לקוידנוב לבקש עזרה.

בקוידנוב כבר קיים היה „איספולקום" (ועד עירוני קומוניסטי) וכשנודע לועד זה מפי השליחים, מה שקרה ברוביז'ביץ', שיגרו לשם מיד אנשי מיליציה.

בבואם לרוביז'ביץ' אירגנו גם כאן „איספולקום", שהיה מורכב ברובו מיהודים. ביניהם: ליוטע (אליהו) סגלוביץ, יעקב ליפשיץ, יעקב וברל רייכלסון, יהושע נחמציק (איש אדוק וחסיד) ועוד שלושה נוצרים מתושבי המקום. יושב ראש ה„איספולקום" היה קומוניסט נוצרי מאיבניץ. אנשי ההגנה כיהנו מעתה כמיליציה עממית (עד שהגיעו הגרמנים שכבשו ללא קרבות שטחים נרחבים של רוסיה). יהודי העיירה, שהכירו את הפורעים, יצאו בלווית המיליציונרים לכפרים והתחילו לאסוף ולהחזיר לעצמם את הרכוש הנשדד. הכפריים אף לא ניסו להתנגד והוציאו מהמחבואים את הרכוש הנשדד ומסרוהו לבעליהם.

כדאי לציין, שהנוצרים מתושבי העיירה, לא לקחו חלק בפרעות ובשוד.

(הערה של המלביה"ד ש. אושרוביץ):

באותו זמן למדתי במינסק. הדואר לא פעל ולא היתה אפשרות להתכתב או לשלוח מברק הביתה. המרחק בין מינסק לרוביז'ביץ' היה כ־60 ק"מ והקשר היחידי שנשאר היה בעגלה רתומה לסוס.

יום יום הייתי הולך לאכסנית הרוביז'ביצ'אים שברחוב נמיגה, בתקוה למצוא שם בני־עיר, למרות שלא תלית בכך הרבה תקוות. יום אחד, להפתעתי הרבה, חיכה לי שם מכיר נוצרי, פאבל לוקשביץ, שנשלח ע"י הורי, כדי להחזירני הביתה. לפנות ערב יצאנו את מינסק ונסענו כל הלילה. השכם בבוקר הגענו לרוביז'ביץ'. במבואות העיירה, בקצה רחוב רקוב, עצרו אותנו שני מיליציונרים חמושים, שאחד מהם היה שמואל ונבורג. לאחר שזיהו אותנו — נתנו להמשיך.

בבית מצאתי מהפיכה, ממש כמו לאחר פוגרום, ובחדרים על הריצפה — חבילות ארוזות. היו אלה החפצים שנשדדו ע"י האיכרים. יום לפני בואי הביתה יצאה אמי בלווית שני מיליציונרים לכפרים, והחזירה כמעט את כל הרכוש.

הקמתו של בית"ר בעיירה

יוכבד ברישנסקי (דיינובסקי) / חדרה

עצם הקמתה של התנועה הציונית ברוביז'ביץ' היה מאורע גדול ורב רושם משום שעיירתנו היתה רחוקה מהמרכזים העירוניים־רוחניים ואת הרעיונות הציוניים צריכים היינו לשאוב מתוכנו־אנו, ללא כל עזרה מבחוץ.

הנוער בעיירות הגולה הלך והתנוון והוא דרש פעילות, אך האנשים השמרניים בעיירה דרשו מן הנוער סבלנות והתאפקות. הנוער רצה לעלות ארצה ולבצע דברים שחלם עליהם כל ימי חייו, אך במקום זה העסיקוהו באיסוף תרומות לקרנות השונות.

בית״ר ברוביז׳ביץ׳ (1931). במרכז (יושב) — המפקד ליב סגלוביץ׳.
דער בית״ר אין רוביזשעוויטש (1931). אין צענטער (זיצט) — דער מפקד לייב סעגאַלאָוויטש.

הקמת הסניף היוותה כעין מרד נגד הזקנים והשאננים בעיירה והיוותה אתגר למרץ האצור של הנוער.

בבוקר שבת של שנת 1927 התאסף הנוער המקומי והחליט להקים סניף ציוני, לאחר שעוד משחר ילדותנו היתה לנו זיקה ציונית חזקה ורעיון הקמת מועדון התנועה בעיירתנו כבש את ליבנו כליל. לאחר דיונים ממושכים וסוערים הוחלט על הקמת תנועת נוער רביזיוניסטית במקום. כך הוקם ברוביז׳ביץ׳ סניף ״בית״ר״.

את מועדוננו הראשון הקימונו בבית קריינה (יהוד׳ס) פלייעס, שבמרכז העיירה. שכרנו את החלק האחורי של הבית, שהיה אגף בן שני חדרים, אותם קישטנו בתמונותיהם של הרצל, וויצמן, ז׳בוטינסקי ושאר גדולי העם. כמעט כל ערב היינו מתאספים במועדון, שרנו את שירי ציון ורקדנו ריקודי ״הורה״ סוערים. מפקד גדודנו היה לייבל סגלוביץ. על הנהלת הקן נימנו חנה־ליבע סגלוביץ ז״ל, ארהקה, סוניה שמעונוביץ׳ ואני.

את הפעולות ניהלנו מתוך חומר הדרכה, אותו קיבלנו מהמרכז הוורשאי. חומר ההדרכה כלל חוברות־עזר על התנועה הציונית, בית״ר ושאר הנושאים האקטואליים של אותה תקופה. מאוחר יותר העברנו את המועדון לביתה של מלכה שיימעס שע״י טחנת־הקמח של גרמיזה.

אינני יכולה לתאר את העידוד הרוחני הרב ששאבנו מפעולות תנועתנו והדבר הסב לנו נחת וסיפוק רב. שנים לאחר מכן, בהיותי בהכשרה ואף בעלותי ארצה, בשנת 1932, הרגשתי שתחילת דרכי הציונית, היתה באותה אסיפה ראשונה של הנוער המקומי ברוביז׳ביץ׳.

בית־ספר ערב של „בית יעקב" (1934). אַוונט־שול פון „בית־יעקב" (1934).

„בנות יעקב"

בתיה בריל (גוריון) / רחובות

הסתדרות „בנות יעקב" נוסדה ברוביז'ביץ' בשנת 1933. על המייסדים והמדריכים נמנו: שמריל בלקין ומוטיל גרמיזה (שניהם נרצחו ע"י הנאצים), נחה נחמציק ויחיאל פישקינד, (נמצאים כיום בארה"ב).

המועדון היה בביתו של יעקב־יוסל לונגין. הפעולות התקיימו בשבת אחר הצהריים ובאחד מערבי ימות־החול של השבוע. השפה המדוברת בפעולות היתה, כמובן, אידיש. ניהלנו במועדוננו ספריה קטנה, והיינו אף לומדים את פרשת השבוע ודיני יהדות שונים. קיימנו גם הרצאות על נושאים שונים וערכנו סימפוזיונים ספרותיים על ספרים שקראנו. חילקו אותנו לקבוצות גילאיות אך בשבת ראש חודש היינו הולכות במאורגן לתפילה בבית הכנסת.

היה לנו עתון־קיר ורבים מאתנו, בעיקר מהשכבה הבוגרת, היו נוטלות בו חלק. היה לנו גם חוג דרמטי ובעיקר זוכרת אני את ההצגה שהעלינו „יעקב והצאן שלו". הצגנו בעזרת הנשים של בית־המדרש ומבוגרים רבים חזו בהצגה זו ועודדו אותנו להמשיך בדרכנו התרבותית.

ימים אלה נחרתו עמוק בלבי ואני נזכרת במדריכנו בהערצה רבה. מכל חברותי נשארו בחיים רק מעטות: אחותי פניה זילברברג, נחמה גרמיזה (סגלוביץ), נחמה לונגין, פייגה פריינקמן ודבורה פישקינד — היתר ניספו בשואה.

יהי זכרן ברוך!

אומלעגאַל קיין ארץ־ישראל

לובע אונרייך (פישקין) / תל־אביב

הערבסט 1939. געציילטע טעג פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָב איך פאַרלאָזט פוילן און מיין היים, אָפּגעפאָרן קיין קאָנסטאַנץ, כדי פון דאָרט, מיט דער אומלעגאַלער עליה, אַוועק קיין ארץ־ישראל.

קיינער האָט זיך ניט פאַרגעשטעלט, וואָס עס דערוואַרט פוילן און אירע יידן. קיינעם האָט זיך אַפילו ניט געחלומט, וואָס עס שטייט פאָר אונטער דעם בלויען און רויקן האָריזאָנט. נאָר די שנאה צו יידן האָט מען געפילט אויף יעדן שריט. זי האָט זיך געשטאַרקט פון טאָג צו טאָג, באַזונדערס אויפן עקאָנאָמישן געביט.

איך האָב דעמאָלט געהאַט פאַרענדיקט מיין הכשרה אין בית־רישן קיבוץ אין באַראַנאָוויטש און זיך צוריקגעקערט קיין רוביזשעוויטש. האָפענונגען צו קריגן אַ כערטיפיקאַט זענען ניט געווען. ניט טראַכטנדיק לאַנג, האָב איך מסכים געווען צו פאָרן קיין ארץ־ישראל אומלעגאַל.

אין קאָנסטאַנץ זענען מיר אַרויף אויף דער שיף „פאַריטאַ" און זיך געלאָזן אין וועג אַריין.

שווער צו שילדערן די ענגשאַפט, שמוץ און די שלעכטע באַדינגונגען אויף דער

מלווים את גיטל גורביץ לעלייתה ארצה (1933).
מען באַגלייט גיטל גורוויץ צו איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל (1933).

שיף. עס איז ניט געווען קיין וואַסער צו טרינקען און וואָס צו עסן. בערך 8 וואָכן האָט געדויערט אונדזער וואַנדערן אויפן ים.

ענדלעך האָבן מיר זיך דערנענטערט צו די ברעגן פון ארץ־ישראל. דער קאַפּיטאַן פון שיף האָט ניט געהאַט קיין חשק צו ברענגען אונדז צום ציל. מען האָט אים געמוזט בינדן, פאַרשפּאַרן אין זיין קאַיוטע — און אין אַ פּינצטערער נאַכט זענען מיר צוגעקומען צו תל־אביב. דאָ איז די שיף געבליבן שטעקן אויף די זאַמדן, ניט ווייט פון ברעג, וווּ עס האָט אונדז אָפּגעוואַרט די ענגלישע פּאָליציי. זיי האָבן אונדז אַוועק געפירט אין האָטעל „ריץ" — אַ 800—900 מענטשן. דאָרט האָט מען אונדז געגעבן עסן צו דער זעט, דאָס ערשטע מאָל נאָך אונדזער אַרויספאָרן פון קאָנסטאַנץ. אַ גאַנצע נאַכט האָט מען פאַר אונדז געקאָכט עסן. יידן, דערווויסנדיק זיך פון אונדזער אָנקומען, האָבן אויפגעקליבן בגדים און זיי געבראַכט צו אונדז.

די ענגלענדער האָבן זיך צו אונדז גוט באַצויגן. צו מאָרגנס האָט מען אונדז אָפּגעפירט קיין סאַראַפּענד, וווּ מען האָט אונדז פאַרשפּאַרט אויף 2 וואָכן. אויך דאָרט האָט מען זיך צו אונדז גוט באַצויגן.

ענדלעך האָט מען אונדז באַפרייט. מיר זענען געוואָרן לעגאַלע ארץ־ישראלדיקע בירגער. איך האָב געקריגן אַרבעט אין תל־אביב, געלעבט רויק, אָן פּחד.

אַ קורצע צייט נאָכן אָנקומען אין לאַנד, האָב איך חתונה געהאַט. איך האָב געהאָפּט, אַז כ'וועל דערלעבן צו ברענגען אַהער אויך טאַטע־מאַמע, געבן זיי אַ גוטע עלטער.

מלווים את סוניה שמעונוביץ לעלייתה ארצה (1932).
מען באַגלייט סאָניע שימאָנאָוויטש צו איר עולה זיין קיין א"י (1932).

די ווירקלעכקייט איז אָבער געווען אַן אַנדערע. מיר זענען געווען די לעצטע, וועלכע האָבן פאַרלאָזן פוילן פאַרן קריג־אויסברוך. מיינע עלטערן, ברידער און שוועסטער, האָבן געפונען זייער סוף אין די ברידער־קברים.

אָפּט, אין דער שטילקייט פון דער נאַכט, ליג איך אין דערמאָן זיי, טראַכט וועגן זיירע לעצטע מינוטן... און טרערן קייקלען זיך פון מיינע אויגן, דאָס האַרץ ווערט צעריסן פון בענקשאַפט און רחמנות נאָך זיי און נאָך מיין שטעטעלע...

מ א ל ע ו ט ש ק ע

באַשקע דיינאָווסקי־שפּירא / האָליווּוד

אין רוביזשעוויטש איז דער רוב יידן געווען פון מיטלען שטאַנד. פון קיין גבירים האָבן מיר ניט געווּוסט. קוים זענען געווען עטלעכע, האָבן זיי עס ניט אַרויסגעוויזן, מורא האָבנדיק פאַר אַן עין־הרע. אַזוי אַרום זענען אַלע יידישע קינדער געווען גלייך, זיך געחברט און געלעבט צוזאַמען.

אַ גאַנצע וואָך האָבן מיר שווער געאַרבעט. אונדזערע עלטערן האָבן געהאַלטן, אַז קינדער טאָרן ניט אַרומגיין ליידיק. נאָכן לערנען, פלעגן מיר העלפן אין שטוב רוימען, וואַשן, שטריקן, אָדער פאַרקויפן אין קראָם. מיר פלעגן דעריבער מיט אומגעדולד וואַרטן אויפן שבת, וועלכער איז געווען אי אַ רו־טאָג, אי אַ טאָג פון פאַרווייַלונג.

דער שבת פלעגט, אייגנטלעך, זיך אָנהייבן פון פרייטיק. מען האָט געבאַקן און אַרייַנגעשטעלט אין אויוון אויף אַ גאַנצן שבת. שבת אין דער פרי פלעגן אַלע מענער גיין אין שול אַריין — און אין שטעטל האָט געהערשט אַן אָנגענעמע שטילקייט און רויִקייט. נאָכן דאָוונען, פלעגן די יידן, ניט איילנדיק זיך, גיין אַ היים צום טשאָלנט.

די מאַמע פלעגט עפענען דעם אויוון, אַרויסנעמען דעם טשאָלנט מיטן געפילטן קוגל און צימעס, וואָס האָבן געהאַט אַלע טעמים. (עס זענען שוין אַריבער אַזוי פיל יאָרן — און דער מאַמעס טשאָלנט קען זיך ניט פאַרגעסן)...

נאָכן עסן, האָט די מאַמע זיך געזעצט לייענען דעם טייטש־חומש. מיר, די קינדער, פלעגן זומער אַוועקגיין אין אָלעשניק, הינטער שמואל גערמיזעס מיל. דאָרט, צווישן די ביימער, איז געווען לופטיק. אין די קרעניצעס איז געווען קאָלטע, מחייהדיקע וואַסער. אַ סך יידן זענען געלעגן אויף דעם גרינעם גראָז און גערוט. יונגווּאַרג האָט געטאַנצט, געשפּילט און געזונגען — קיינער האָט ניט געשטערט.

שפּעטער, וועו איך בין עלטער געוואָרן, איז צו מיר אין אַ געוויסן שבת געקומען לייבע זילבערמאָן, אַ טייערער חבר, און איינגעלאָדן צו גיין צו נח דעם מאלערעטשקער, וווּ עס קלייבט זיך צונויף די רוביזשעוויטשער יוגנט. מיט אונדז איז אויך געגאַנגען מיין חברטע שיינע־דבורה (משה־שימקעס) סעגאַלאָוויטש. זי איז געווען אַ טייערע נשמה און איבערגעגעבענע חברטע.

מיר זענען אַדורכגעגאַנגען די ראַקאָווער גאַס ביים קלויסטער, אַראָפּ מיטן וועג,

מלווים את חנה דיינובסקי לרכבת, לעלייתה ארצה (1925).
מעֶן באַגלייט צום באַן חנה דיינאָווסקי, צו איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל (1925).

וועלכער האָט געפירט ביים ברעג פון טייך, גלייך צו מאַלערעטשקע. דאָרט האָבן מיר שוין געטראָפן אַ סך רוביזשעוויטשער. נח דער מאלערעצקער האָט געהאַט פיר זין און דריי מיידלעך. זיי אַלע האָבע געהאַט חברים און חברטעס. אין מאַלערעטשקע האָט אויך געווויינט דער לערער פון רוסיש, נאַחומאָווסקי, אַ יונגער בחור פון מינסק. דאָרט האָבן מיר געטראָפן מוליען און הערצל יעקב־יאָסל דעם קצבס, שרה־באַשע דינהס, רבקה קאַצענאָווסקי (זי איז אין 1926 אַוועקגעפאָרן קיין אַרגענטינע), איר ברודער משהקע, וועלוול פריידה־יענטעס (גוריאָן), שרה נחס, חיים לייזער און דבורקה, שרה־לאהקע הדסהס (לונגין), לייבל גארמיזע, עטל ישראל־איסרס (זי האָט שפעטער עולה געווען קיין ארץ־ישראל). דאָרט האָב איך זיך באַפריינדעט מיט בריינען און באַקענט זיך מיט מיין מאַן, לייזער דער מאַלערעטשקער.

ביים הויז איז געווען דער טייך מיט אַ לאָדקע, אין וועלכער די עלטערע בחורים און מיידלעך זיך שיפן און זינגען שיינע לידער. די שטוב איז געשטאַנען אין אַ וואַלד. צווישן די ביימער איז געווען אַ הוטקע, אויף וועלכער מיר פלעגן זיך הוטקען.

לייזערס מוטער האָט אונדז געלערנט אויפגענומען, מיט אַ שטראַלנד פנים מכבד געווען מיט טיי און קוכן.

נעבן מאַלערעטשקע איז געווען אַסיפאָוויטשעס סאָד, וועלכן עס האָט געהאַלטן אין אַרענדע ר׳ איטשע פּלאָטניק. מיר פלעגן דאָרט עסן אויבסט „אויף באָרג״ און באַצאָלן אין מיטן וואָך. אויך דאָרט זענען געווען אַ סך רוביזשעוויטשער פאָרלעך.

וועו אין יאָר 1920 האָט זיך איינגעשטעלט די גרענעץ, איז מאַלערעטשקע געבליבן אייף דער רוסישער זייט. נאָך אַלץ נאָענט פון אונדז — אָבער דאָך ווייט און אָפּגעשלאָסן. לייבען, לייזערס עלטערן ברודער, האָט מען פאַרשיקט קיין סיביר. משהקען, דעם יונגערן ברודער, האָט מען פאַרשיקט קיין אוראַל, די עלטערן זענען געשטאָרבן.

אַזוי האָט זיך געענדיקט מאַלערעטשקע, ווי אונדזער יוגנט און האָפענונגען...

„גורדוניה" ברוביז'ביץ' בשנות השלושים

„ברית הקנאים" ברוביז'ביץ' (1934)

טיול של סניף „גורדוניה" (1934).
אויספלוג פון סניף „גורדוניה" (1934).

ב

מ ד מ ו י ו ת י ה
פון אירע געשטאלטן

רבני רוביז'ביץ'

ר' שמואל מרוביז'ביץ'

במיפקד־אוכלוסין שנערך על ידי הממשלה הרוסית בשנת 1811, נימנו ברוביז'ביץ' 76 יהודים בעלי משפחות. זמן קצר לאחר מכן, בין השנים 1816—1819, נערך מיפקד חוזר ונרשמו 156 גברים ו־181 נשים בקהילה היהודית המקומית. אמנם, יש להניח, שלא כל היהודים התיצבו למיפקד, אך יש במספרים האלה כדי לתת לנו מושג־מה על מימדי הקהילה באותם הימים.

הדמות הראשונה העולה אלינו מנבכי העבר של העיירה ידועה בשם „ר' שמואל רוביז'ביצ ער". אין לנו פרטים אודות אישיות מופלאה זו, ואף שנת לידתו ופטירתו אינן ידועות. בנו, הרב האברך ר' דוד (או ר' דוב), נפטר בווילנא ביום ד' בסוכות תקע"ג (1812), ונקבר ליד חברו, הרב האברך ר' חיים צבי בן הרב משה רוקח, שנפטר כשנה לפניו. על המצבה המשותפת כתוב „יום ולילה היו עוסקים בתורת אלקינו".

ר' שמואל רוביז'ביצ'ער היה אחד הרבנים המיוחדים מבין גדולי חכמי ווילנא בזמנו, חברו של הגאון ר' יהודה לייב בן הרב יצחק כ"ץ מרומשישאק, המפורסם בשם ר' ליבלי רומשישקער, (נפטר 1806). ר' יהודה לייב היה מחריפי ווילנא בדורו והגר"א (הגאון ר' אליהו מווילנא, 1720־1797) העיד עליו שראוי היה לתואר גאון. מאישיותו של ר' יהודה לייב נוכל ללמוד גם על ר' שמואל רוביז'ביצ'ער, חברו החסיד והצדיק.

מ ק ו ר ו ת: קריה נאמנה — רש"י פיין (מהד' ראשונה, 1960, עמ' 265, מהד' שניה, 1915, עמ' 263); עיר ווילנא — הלל נח מגיד (שטיינשניידר) (1900, בעמ' 143); מליצי אש — אברהם שטרן (הוצ' שניה, 1962, כרך ב' עמ' 63, כרך ג' עמ' מ"ה); מפתח ההספדים — ד. וואכשטיין (1922—1932, חלק ג' עמ' 32; ווייטרוסישע וויסענשאפט אַקאַדעמיע יידישער סעקטאָר — צייטשריפט" (באַנד 4, מינסק, 1930, עמ' 73).

ר' שמואל מרוביז'ביץ'

בספרי הש"ס בדפוסם של האלמנה והאחים ראם בווילנא נדפסו חידושיו והגהותיו של „הגאון מורנו שמואל מרוביז'ביץ'" על התוספתא והרי"ף למסכתאות: פסחים, כולל ברכות, ראש השנה, יומא, ביצה, תענית, כתובות, כולל גיטין, שבועות, עבודה זרה, כולל שבועות וחולין. על אישיותו וקורות חייו של גאון זה אין לנו כל פרטים. אין לדעת אפילו אם ר' שמואל מרוביז'ביץ' הוא אותו ר' שמואל רוביז'ביצ'ער הנזכר לעיל. ידוע רק שבסוף ימיו היה ר' שמואל מו"צ (מורה צדק) בעיר מוהליב, וחידושיו

הועתקו מכתב ידו בגליון האלפס שהשאיר אחריו על ידי הרד"ל (הגאון ר' דוד לוריא מביחאוו, 1798—1855). יש להניח, איפוא, שר' שמואל נפטר לפני הרד"ל, היינו, לפני שנת 1855.

בחיבור „אחרית דבר" משנת 1886, שצורף לש"ס ווילנא, נאמר כי ההגהות נמסרו למדפיסים על ידי ר' שמואל לוריא ממוהליב, המו"ל של רבים מספרי הגר"א ושאר בשרו של הרד"ל.

במקומות שונים בהגהותיו, כתוב „במקום אחר הארכתי". מכאן שר' שמואל כתב חידושים מלאים יותר, אך לצערנו לא הגיעו אלה לידינו.

במשפחת הרבנים עדילמאן מרוביז'ביץ' היתה מסורת, שר' שמואל היה קרוב משפחה של הרב אליעזר, סבו של הרב האחרון הי"ד, והוא חי בזמנו של ר' אליעזר, או זמן קצר לפניו. לפי מסורת זו היה ר' שמואל גם קרוב משפחתו של ר' שמואל מוהליבר (1824—1898), רבה של ביאליסטוק, ובן דורו של ר' שמריה עדילמאן.

ר' יחיאל משה סאגאלאוויץ

בשנת תקס"ב (1802), יסד הגאון, ר' חיים בר' יצחק מוואלאז'ין (1749—1821), את הישיבה המפורסמת „עץ חיים", שבמהרה נהפכה למרכז תורני של כל גלילות ליטא ורוסיה הלבנה. בין התלמידים הראשונים שהגיעו לוואלאז'ין זמן קצר לאחר יסוד הישיבה היו ר' יעקב ב"ר אהרן שיק ברוכין אב"ד קרלין (1781—1845), שנולד במינסק, ור' דוד טעביל ב"ר משה אב"ד מינסק (1794—1861), שנולד בטורעץ, ועד רבים מעמודי ההוראה בזמנם. טבעי היה שוואלאז'ין, המרוחקת פחות מ־50 ק"מ מרוביז'ביץ', תמשוך אליה גם את ילידי עיירה זו.

ר' יחיאל משה סאגאלאוויץ, שהיה ידוע כר' יחיאל רוביז'עביצ'ער, (נפטר בשנת 1847) התיחס אל שושלת רבנים מפורסמת. מצד אמו — נכד הגאון ר' בנימין יעקב בר' משה אב"ד האראדישץ (אחיו של הגאון ר' שאול אב"ד ליאמז בליטא, מחבר ספר „גבעת שאול", שנפטר ב־1771), מצאצאי המהר"ם מלובלין. אחי אמו היה ר' זאב בר' בנימין יעקב אב"ד עיר מוש שליד ברנוביץ. מצד אביו, היה ר' יחיאל משה מצאצאי ר' יחיאל בר' שלמה היילפרין, בעל „סדר הדורות" (נפטר במינסק ב־1745). תאריך לידתו ואף שם אביו של ר' יחיאל משה אינם ידועים, אם כי יש יסוד להשערה ששם אביו היה ר' חיים. רוב הפרטים אודות צדיק גאון זה, ידועים לנו מאת בנו יחידו, ר' חיים סאגאלאוויץ מו"צ בווילנא (לוקישאק) (1844—1925), בהקדמה לספרו „מקור חיים" (ווילנא, 1894).

בצעירותו עבר ר' יחיאל ללמוד בוואלאז'ין ונעשה לתלמיד־ותיק של הגאון ר' חיים, וחברו הנאמן של ר' דוד טעביל, אשר, כפי שידוע לנו, למד בישיבה זו בין השנים 1809—1817. מסופר כי פעם לחש ר' יחיאל באזני אחד מחבריו בישיבה כי „רפה כוחו של הגאון ר' חיים בפלפול". כנראה גילה חבר זה את סודו לר' חיים, והוא מצידו שמר את הדבר. לאחר מספר ימים דרש ר' חיים את שיעורו והראה בדבריו חריפות מופלאה. ר' יחיאל התפעל מאד ורוחו נפלה בו על אשר הוציא על רבו דיבה

רעה. כאשר הבחין ר' חיים בבהלה על פני תלמידו, ניגש אליו, החליק לו ברוך על לחייו ואמר: „עתה, רוביז'עביצ'ער לא תוכל לומר כי כוחי רפה בפלפול".

לאחר לימודיו חזר ר' יחיאל לרוביז'ביץ' ונתמנה אב"ד בעיירה. שמו התפרסם בכל המקומות הסמוכים עד מינסק רבתי, והוא הוזמן לעתים לשבת ב„דין תורה" יחד עם גדולי התורה בזמנו. מספרים עליו שפעם איחר להגיע לדין תורה, שבו ישבו ר' יצחק מוואלאזין (1780—1849), בנו של הגאון ר' חיים, ור' יוסף דוד בר' צבי הירש איזנשטט אב"ד מיר (1760—1846). שני גאונים אלה פלפלו ביניהם והגיעו לידי הסכמה בענין הדין שהובא בפניהם. בשלב זה קם ר' יצחק ואמר: „כל זמן שהרב ר' יחיאל מרוביז'ביץ' לא בא, לא ניכל להסכים שהדין כן הוא, כי הוא, ר' יחיאל, בחריפותו יהפוך את הדבר". ואמנם, כפי שמסופר, כך היה.

ר' יחיאל התפלפל בהלכה עם רבים מגדולי הדור, בעיקר במסעיו לעיר מינסק. הגאון ר' יהושע אייזל בר' יחיאל שפירא, הידוע כר' אייזל חריף אב"ד סלונים (1803—1873) ראה בו „גאון נפלא". ר' יחיאל גם העמיד הרבה תלמידים, גדולי תורה, וביניהם — ר' חיים יעקב שפירא שעליו יסופר להלן.

מאשתו הראשונה נולדה לר' יחיאל בת יחידה, שהתחתנה עם ר' חיים בר' אברהם שיינזאהן, נכדו של ר' יום טוב ליפמאן, אב"ד קאפוליע (נפטר 1795) ומחבר הספר „קדושת יום טוב". ר' חיים, שהיה ידוע כר' חיים יורבעריגער, היה מתלמידיו של ר' יחיאל וממשיכי תורתו. לאחר פטירת אשתו, התחתן ר' יחיאל עם מרת פראדיל מסלוצק (נפטרה 1858), אשר ילדה לו בן יחיד, הוא ר' חיים סאגאלאוויץ הנזכר לעיל. מענין שר' חיים היה צעיר יותר מבני אחותו, הרבנים ר' זאב וולף, ר' יום־טוב ליפמן, ר' בצלאל מטעלז והבת חיה אשת ר' צבי הירש ינאווסקי מגרודנא.

כשהגיע ר' חיים לגיל שלוש, מת עליו אביו, ואמו עקרה יחד עמו לעיר מולדתה סלוצק. בשנת 1854, כשהיה בן עשר שנים, נסע לביקור ברוביז'ביץ' דרך מינסק והביאו אותו לביתו של הגאון ר' דוד טעביל. כאשר שמע ר' טעביל שעומד בפניו בנו של ר' יחיאל מרוביז'ביץ', חיבק אותו ונשקו באמרו: „בן חברי הנאמן אתה", והירבה לספר בשבחו של אביו הגאון.

בהיותו בן 13 נלקח ר' חיים לעיר קאונא על ידי בן אחותו הרב זאב וולף שיינזאהן כדי ללמוד שם תחת השגחת אחיו, הרב יום טוב ליפמן שיינזאהן. לאחר שלוש שנים הוא נסע ללמוד בקרבת סובאלק. על תקופה זו כותב ר' חיים בספרו: „וחבל על דאבדין, כי נשאר מאבי זצ"ל (ר' יחיאל) חיבור נחמד, כתב יד בעצם ידו, על מסכת פסחים, וכמה שנים היה ספון וטמון אצל גסי הרב חיים (שיינזאהן) הנ"ל. בנסיעתי ללמוד בבחרותי לפלך סובאלק, לקחתי אותו עמי והוא נגנב ממני בדרך. ועוד יש תחת בז אחותי, הרב הגביר המהולל המופלג בתורה... ר' בצלאל שיינזאהן נ"י ספרי היורה דעה של אבי ז"ל, אשר למד בהם עם מעט הגהות של אבי בכתב ידו, אשר אדפיסן אי"ה בתוך חיבורי".

ר' חיים היה רב בעיר סאלעצניק מ־1870 עד 1884, ומשם נתקבל כמורה צדק בווילנא־לוקישאק, שם הוא כיהן עד יום מותו בשנת 1923. בשנת 1894 הוציא לאור את ספרו „מקור חיים, כולל שאלות ותשובות חידושים וביאורים, וגם נלווה אליו דרושים נחמדים והספדים יקרים". לספרו ניתנו הסכמות מהרבנים הגאונים ר' צבי הירש

רבינוביץ אב"ד קאוונא (1848—1910), (בנו של יצחק אלחנן ספקטור, 1817—1896), ר' שמואל זיברטנסקי מו"צ בווילנא, שהיה ידוע כר' שמואל לובצער (1818—1898), ר' שלמה הכהן, מו"צ בווילנא (1831—1906) והחכם חיים חזקיה מדיני, אב"ד קאראסובאזאר בקרים ואח"כ רבה הספרדי של עיה"ק חברון (1833—1905), מחבר הספר האנציקלופדי הידוע „שדי חמד".

בניו של ר' חיים היו רבנים ידועים ומפורסמים בזכות עצמם. הבכור, הרב יחיאל משה (נולד 1863) היה רב בעיר סאפאצקין פלך סובאלק עד 1888 ואחר כך אב"ד בעיר מלאווא, פלך פלאציק ומחבר ספר „קטרת הסמים" (פיעטרקוב 1930). בנו השני היה הרב אברהם אהרן, והשלישי — הרב יעקב מאיר (נולד 1879), רב בעיר דנציג ואחרי שנת 1903, אב"ד בהראדישץ, פלך מינסק, ומחבר ספר „מאסף דרושי" (כרך ראשון 1909; כרך שני 1913).

בספרו „קטרת הסמים" לר' יחיאל משה סאגאלאוויץ מובא הספד על אביו, ר' חיים, המיוסד על דברי ר' יחיאל משה אב"ד רוביז'ביץ', אשר מן הראוי לצטטו כאן, כמעט ללא שינוי, כהקדמה לספר זכרון על עיירת רוביז'ביץ' וחורבנה, וכתפילה לאותם בני העיירה הנמצאים מאחורי חומת ברזל ומצפים לגאולתם:

„הנה עתה, רבותי, עת רצון לפנות אל ד' ולבקש את גאולתנו ופדות נפשנו — ונזכיר את המשל שנשא אבי זקני הגאון הצדיק ר' יחיאל משה זצ"ל אבד"ק רוביז'ביץ' בענין מלך שכעס על בנו ושלח אותו לארץ אחרת תחת ממשלתו, ואף גזר עליו לבל יראה את פניו עוד ובל יביאו לפניו את מכתביו. והנה היו לבן המלך בעת גלותו געגועים חזקים על אביו ושלח אליו מכתבים וביקש והתחנן בהם שישיב אותו אל נווהו. אך בן המלך לא קיבל כל מענה, כי המכתבים לא הובאו לפני המלך, כפי פקודתו, והוא לא קרא אותם. מה עשה בן המלך? הלך לשר אשר המלך הפקידו על המדינה ושהיה עליו לשלוח למלך דינים וחשבונות מכל אשר נעשה במדינה, וצרף לדינים וחשבונות של השר מכתב ובו רשם דברים אחדים אלה: „אדוני המלך, אבי עטרת ראשי, חוסה נא ורחם עלי, כי צר לי מאד, השיבני אליך ואשובה". המלך, בקראו את הדו"ח מהשר, קרא גם את דברי בנו ונכמרו עליו רחמיו והשיבו אל ביתו.

כן רבותי, גם אנחנו משולחים מארצנו וממעון קדשנו, ומדולדלים בארץ אחרת וצר לנו מאד. כאשר שלחנו בקשות לאבינו שבשמים לא נענינו, כי כבר אמרו חז"ל (ברכות לב, ב.) מיום שחרב בית המקדש נפסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים, שנאמר (איכה ג, 8): „גם כי אזעק ואשוע, שתם תפילתי". אך אמרו חז"ל (שבת קה. ב), „כל המוריד דמעות על אדם כשר הקב"ה סופרן ומניחן בבית גנזיו". ואכן הדמעות שנוריד עתה על אבינו היקר, הלוא הקב"ה יניחן בבית גנזיו, ואם נוסיף עתה דברי תחנונים גם על מצבנו המר, הלוא יבואו גם אלה בתוך לפני כסא כבודו, ויאזין לתפילתנו וישמע בקשותנו ויחיש גאולתנו ופדות נפשנו ויבולע המות לנצח אמן כי"ר".

המקורות: מקור־חיים — הרב חיים סאגאלאוויץ (ווילנא 1898); תולדות ר' חיים מוואלאזין — הרב משה שמואל שפירא (ווילנא 1910); תולדות אנשי שם — דוד טעבלי אפרתי (ורשה 1875); דור רבניו וסופריו — בן ציון איזנשטט (ספר שני, ווילנא 1900); אהלי שם — שמואל נח גאטליב (פינסק 1912, עמ' 48, 60, ו־119).

ר' שלום שפירא ובנו ר' חיים יעקב שפירא

משפחות גרייבר וסלונים, ממיסדי הקהילה האשכנזית בחברון, מתיחסות אל הגאון ר' אליעזר בר' יעקב סו"ד מפינסק (1744—1831). לר' אליעזר מגילת יוחסין ארוכה: דור שמיני לר' נתן שפירא, אב"ד הוראדנא (נפטר 1577) מחבר ספר „מבוא שערים" על שערי דורא; דור ששי לרב המקובל ר' נתן נטע שפירא ר"מ בקראקא (1585—1633) מחבר ספר „מגלה עמוקות"; דור חמישי לר' ישראל הקדוש הראזינאי (נהרג ב־1660) ועוד. אשתו הראשונה היתה בת המקובל ר' יצחק אייזיק, אב"ד פינסק ואחרי מות חותנו (בערך בשנת 1773) נולד לו בן יחיד שנקרא אף הוא יצחק אייזיק, על שם סבו. במות עליו אשתו הראשונה, נסע ר' אליעזר לסלונים ושם נשא לאשה את בתו של הגביר ר' נחום גרייבר ולקח לעצמו את שם משפחת חמיו. משנת 1819 היבר ר' אליעזר את ספרו „משנה דראב"י", שיצא לאור בשקלוב.

ר' שלום בר' יצחק אייזיק שפירא, נכדו של ר' אליעזר גרייבר, היה ידוע כר' שלום מרוביז'ביץ'. בצעירותו, בין השנים 1807—1810, הוא הוזמן ללמד את ר' דוד בר' יהודה יידל לוריא מביחאוו־ישן אשר ברבות הימים התפרסם בגאוניותו בשם הרד"ל (1798—1855). הרד"ל נהג לקרוא למורו ר' שלום „אלוף נעורי". לא ידוע אם ר' שלום התיישב ברוביז'ביץ' או נולד בה, על כל פנים נראה שהוא עסק במסחר, ולא ברבנות, והצליח מאוד בעסקיו. ברם, למרות עיסוקיו הרבים, הוא לא הזניח את תורתו והתכתב בעניני הלכה עם גדולי הרבנים בזמנו, וביניהם: ר' אברהם שמחה בר' נחמן מאמציסלאוו (מסטיסלאוו) (נפטר 1864), בן אחיו ותלמידו של ר' חיים מוואלאז'ין, ואחרי מות דודו (1821) אחד מראשי הישיבה שם, מחבר ספר „בנין של שמחה"; ר' דוד טעביל בר' משה אב"ד סטויפץ ואח"כ מינסק (1714—1861); ר' יהושע העשיל בר' משולם זלמן אשכנזי מהוראדנא ואח"כ אב"ד לובלין (משנת 1853 עד מותו ב־1867); הרד"ל, תלמידו לשעבר, ועוד. ר' שלום השאיר אחריו ספר בכת"י, שקטעים ממנו הודפסו בירחון „תבונה" בירושלים בשנת 1941, אולם למרבה הצער לא ידוע היכן נמצא כתב היד כיום.

במכתבים שנשלחו אליו נזכרים גם הוא וגם אביו בתואר „נגיד". ואמנם ר' שלום היה ידוע כגביר עשיר בימים ההם, דבר שיכול ללמדנו על מצבה הכלכלי של רוביז'ביץ' באותה תקופה. בשים לב שהמכתבים נכתבו בתקופה שבה שימש ר' אברהם שמחה ראש ישיבה בוואלאז'ין ובה כיהן ר' דוד טעביל אב"ד בסטויפץ וכל זאת בחייו של סבו ר' אליעזר גרייבר, ניתן לקבוע מועדם של המכתבים בין השנים 1821—1831. בתשובותיו, המלאות דברי תורה, מזכיר ר' שלום חידושים שכתב ובמיוחד על מסכתא קידושין.

אחותו של ר' שלום, מרת מינא, נישאה לדודה הגביר הגאון ר' זלמן רוזיאס משקלוב (בנו של ר' אליעזר גרייבר מאשתו השניה) ונסעה עמו לארץ ישראל. בעלה נפטר בארץ כשנה לאחר עלייתו.

בשנת 1828 נולד לר' שלום מרוביז'ביץ' בן, שנקרא ר' חיים יעקב, כנראה על שם סבו, ר' יעקב סו"ב מפינסק. ר' יעקב, כפי שקראו לו ברוביז'ביץ', היה מתלמידיו הוותיקים של הרב יחיאל משה סאגאלאוויץ, אב"ד של העיירה.

בשנת 1841, בגיל 13, נשא ר' יעקב לאשה את בתו היחידה של הרב דובער בר' משה אשכנזי (1802—1852), אב"ד בסלונים בין השנים 1835—1844, מחבר הספרים

„נודע בשערים" (ורשה 1859) ו„שערי ירושלים" (ורשה 1868). מתוך שמות החותמים על הספר „גליא מסכת" מאת הגאון ר' דוד בהר"ר משה מנאווהרדאק (1769—1837), שיצא לאור לאחר מותו בווילנא 1844, מתברר כי ר' יעקב היה עדיין ברוביז'ביץ'. ולא זו בלבד אלא הוא מתואר שם תחת הכותרת רוביז'ביץ' בשם „הרב אב"ד ר' חיים יעקב, חתן הגאון דלובלין", וזאת על אף שמורו ורבו ר' יחיאל נפטר רק ב־1847 והוא בן 16 שנה בלבד! ואמנם מתברר שבאותה שנה קיבל חותנו הגאון ר' בעריש כתב־רבנות מהעיר לובלין, ור' יעקב ואשתו עברו יחד עמו לעיר זו. עד לפטירת חותנו, הורה ר' יעקב הוראה בבית הדין של העיר.

על קורותיו המעניינים של ר' יעקב, ניתן ללמוד ממאמר הספד שנכתב עליו בכתב העת „המגיד" (כרך 16, מס' 24 עמ' 282) ליום 19.6.1872, י"ג סיון תרל"ב:

„רוסלאנד־קויל בפאלען, תרל"ב לפ"ק. בת עמי תתיפח, זעקת שבר תעורר אל הלקח מאתנו נזר תפארתנו, אלופנו, מדריכנו, מורנו ורבנו נר ישראל ממשפחת היחש, גזע תרשישים, המאור הגדול, החריף ובקי חו"ג הגאון מורנו הרב חיים יעקב שפירא זצ"ל, אב"ד דפה קויל, אשר פה אך כהן פאר בכתר הרבנות כחמש שנים, (הערה: בערך 1867—1872), ושבע עשרה שנה רעה את צאן קדשים וישב על מדין על כס הרבנות בעיר אסטראווע בפולין (הערה: בערך 1855—1872). הוא היה יליד העיר מינסק (הערה: כנראה טעות, וצריך לומר רוביז'ביץ'), עיר מלאה חכמים וסופרים. בן יחיד לאביו הגביר המופלג הרב מו"ה שלום שפירא ז"ל. דור רביעי היה מהרב הגאון המפורסם מו"ה דוב בעריש אשכנזי זצ"ל, אב"ד דק"ק לובלין, בעל המחבר מהרב הגאון בוצינא קדישא בעל המחבר מגלה עמוקות זצ"ל, וחתן הרב, המאור הגדול, הגאון המפורסם מו"ה דוב בעריש אשכנזי זצ"ל, אב"ד דק"ק לובלי, בעל המחבר נודע בשערים.

„מבאר קודש זה שאב מים חיים, זו תורה, ויגל יעקב האבן מעל הבאר וישק את בני ישראל, הורה הוראה בישראל כשמונה שנים בעיר לובלין יע"א (בין 1844—1852), בעודנו באיבו (כי בן י"ג נשא אשתו הראשונה). כל עין חזתה בו כי יעשה פרי הילולים בימים יוצרו. ובמות עליו אשת נעוריו נשא לאשה את בת הגביר הנדיב שלשלת היוחסין הרבני מ"ו מנחם מענדיל מענדילזאהן ז"ל מלובלין (נפטר 1861), אשה חכמה ויראת ה', צנועה וצדקת, ועמה הנחיל עושר וכבוד, ותלד לו ששה בנים ובנות, את אשר השאיר אחריו. חמישה ימים חלה את חליו, שכב על ערש דווי. לשוא שקדו הרופאים, לשוא געו כל העם בבכי, ולפתע פתאום נגדע בארבע וארבעים לשנות חייו, חיים לן שבק. ביום ב' ז' ניסן לעת ערב, יצאה נשמתו בטהרה, ולמחרת הובא לקבורות. לבית־הכנסת דפה, הבנוי לתלפיות, לפני ארון ד' הובל הרב זצ"ל. הרב הגאון מו"ה מאיר ליבוש מלבי"ם הי"ו, אב"ד דק"ק לונשיץ, נשא עליו נהי וקינה, היום נפל שר גדול בישראל, שר בעושר ובגדולה וגדול בישראל בתורה ובחכמה וביראת אלקים, תורה וגדולה במקום אחד, ויוסיפו העם לבכות. ואחריו נשא קול בוכים נהי הרב הגאון הגדול, נר ישראל, החסיד והעניו החריף מאור הגולה... מו"ה חיים אליעזר וואקס הי"ו, אב"ד דק"ק קאליש, ואחר הובל לבית מועד לכל חי, וינהרו כל העם אחרי המיטה ושם הספידו הגביר המאור הגדול החריף הרב מוה"ד שלמה לעווי נ"י דפה.

„רבות פעל ועשה הרב זצ"ל בעירנו ותקנות גדולות תיקן, את אשר יעידון ויגידון

כל בני עירי. ביתו היה תמיד פתוח לרווחה, לצדקה ולגמילות חסדים. לכל דבר טוב היה הוא הראש והראשון לכל הנדיבים דפה. בחכמה ובתבונה ניהל את קהל עדת ישורון ובהשכל ודעת. ידע לכלכל דבריו במשפט ונבון דבר בכל עסק וקנין. היה חריף ובקי מאד, זך הרעיון ומשכיל על דבר אמת, שלם במעלות ובמידות. ה' ינחמנו וישלם נחומיו לאבליו, ועליו ז"ל אני קורא „מתוקה שנת העובד, אם מעט ואם הרבה יאכל" (קהלת י"א), תנצב"ה — פנחס זאב הלוי".

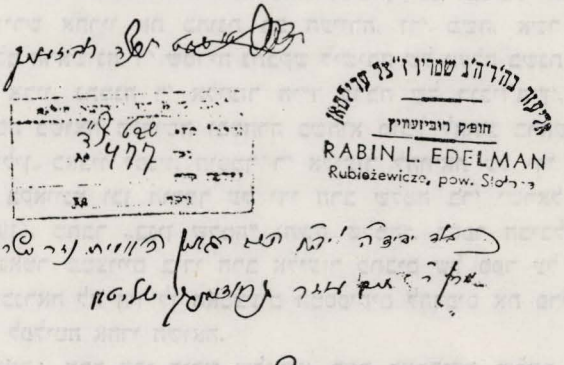
על כגון זה נאמר, תשמח רוביז'ביץ' בצאצאיה.

מקורות נוספים: דעת קדושים — ישראל טוביה איזינשטאט (פטרבורג 1898), עמ' 18, 22, 26 ו־174); תולדות הרד"ל — שמואל לוריא (בהקדמה לספר קדמות ספר הזוהר מאת הרד"ל, ורשה 1887); ספר תולדות משפחת הרב מלאדי — מ. ש. סלונים (תל־אביב 1946); פנקס סלונים — מונוגרפיה מאת קלמן ליכטנשטין (תל־אביב, עמ' ל"ח); ספר זכרון לקהלת אוסטרוב־מזוביצק (תל־אביב 1960 עמ' 17); נחלת אבות — לוי אובצינסקי (וילנא 1894 עמ' כ"ג).

100 שנה למשפחת הרבנים עדילמאן

שלושה דורות של רבנים ממשפחת עדילמאן ידועים לנו ברוביז'ביץ'. הראשון — הרב ר' אליעזר, שהיה אחד מחבורת צעירים, גדולי תורה, שהקדישו את כל עתותיהם בלימוד יחדיו בעיירה. עקב הפצרותיהם של בני העיירה, כנראה זמן קצר אחרי פטירת ר' יחיאל משה סאגאלאוויץ בשנת 1847, הסכים לקבל עליו את הרבנות.

כנראה היה ר' אליעזר דורש בפני קהילת רוביז'ביץ' ובקהילות העיירות הסמוכות, ולכן נקרא בקיצור „המגיד". בגלל בקיאותו וחריפותו בתורה כינו אותו לאות הערצה בשם מהר"ם שיף (גאון חריף במחצית הראשונה של המאה ה־17). שנות כהונתו של

ר׳ אליעזר היו כנראה קצרות, והוא נפטר בגיל 50 לערך. השאיר אחריו שני בנים, הרב ר׳ שמריה ור׳ שמואל, וכן בת אחת לפחות.

ר׳ שמריה נולד ברוביז׳ביץ׳ בשנות העשרים או השלושים של המאה הקודמת. הוא הוסמך להוראה על ידי הגאון ר׳ יצחק אלחנן ספקטור (1817—1896) בעודו בנובהרודוק (בין השנים 1851—1864). בשנות כהונתו הרבות קיבל השם רוביז׳ביץ׳ משמעות מיוחדת: בין יתר הסברות, ההיתוליות למחצה, „לתוספת״ הכינוי „ר׳״ לשם העיירה, נתוסף גם הנימוק בדבר ריבוי החתנים הרבניים שנישאו במקום. במשפחת הרב עצמו התחתנו בנותיו לרבנים הבאים: הרב שניאור זלמן שניאורסון רבה של קרקינוב, ליטא ואחרי כן בצ׳חנובצ׳ה, פלך גורודנא; הרב רפאל מרדכי בר׳ יוסף ברישנסקי (1864—1951), שהתחתן עם שפרה עדילמאן ב־1884, רבה של הומל ברוסיה עד שנת 1923 ואחרי כן בניו־יורק, ארה״ב; הרב אשר בר׳ אליעזר מגיד (1869—1908) רבה של וועסעלי, פלך יעקאטרינסלאוו ואחרי כן בגעניצעסק, פלך טבריא. אחד מגבירי העיירה, ר׳ אברהם בר׳ אליהו הלפרין היה חותנם של הגאון ר׳ דוד טעבעלי דיינאָוסקי, ראש ישיבה בלאמזא, ואחרי כן רב במאלץ ובפיאנטינצע שליד לאמזא (ניספה בשואה) וכן של הגאון ר׳ אריה ליב הכהן עפשטיין פופקו (1861—1939), בנו של ר׳ מאיר הכהן בעל „חפץ חיים״ ורבה של ראדין שעסק במסחר ברוביז׳ביץ׳ ופעל בה רבות בין השנים 1880—1892. במשפחת מירקין מרוביז׳ביץ׳ נלקח כחתן צעיר ר׳ מאיר בר׳ יחיאל דוד אראנאווסקי, שהשתקע בעיירה ובמרוצת הזמן נעשה בה דיין.

ר׳ שמריה היה קרוב משפחה של ר׳ שמואל מוהליבר (1824—1898), מראשוני התומכים בתנועת „חובבי ציון״ ורבה של ביאליסטוק משנת 1883. לאור הקשרים ההדוקים שביניהם, נתקבל חתנו הרב ברישנסקי כתלמידו ועוזרו של הרב מוהליבר וכן נתקבל ר׳ יונתן שפירא, חתנו של אחותו, כשו״ב בעיר ביאליסטוק.

נוסף על בנותיו, נולדו לר׳ שמריה ולרעיתו שרה (ששה) שני בנים: הרב ר׳ אליעזר (1868—1942), שירש אחריו את כהונת רב העיירה, ור׳ משה, אשר היגר לארה״ב לפני מלחמת העולם הראשונה. ר׳ שמריה נתבקש לישיבה של מעלה בשנת 1904.

בגיל 36 עם פטירת אביו, נתמנה ר׳ אליעזר הי״ד כרבה של רוביז׳ביץ׳, והוא שימש בכהונתו עד שניספה בשואה בקדושה ובטהרה כשהוא מובל להורג בראש קהל עדתו עטוף בטלית ובתפילין. כאביו לפניו, הוסמך ר׳ אליעזר להוראה על ידי הגאון ר׳ יצחק אלחנן ספקטור בקאוונא וכן הוסמך על ידי הרב שלמה בר׳ ישראל משה הכהן מווילנא (1831—1906), מחבר „בנין שלמה״ וחשק שלמה״. בספר הביבליוגרפי „אהלי שם״ משנת 1912 נאמר שמצויים בידי הרב אליעזר כתבים של ספר על הלכה ודרוש מסודר לדפוס, אך כנראה לא היו לו האמצעים המספיקים להדפיס את פרי רוחו ולצערנו לא נשארו כתביו לפליטה אחרי השואה.

מצאצאיו של ר׳ אליעזר: הרב צבי הירש שליט״א, כעת באמריקה, שלעת זקנתו של אביו היה ממלא אחריו ברבנות; ר׳ שמואל; משה ומנחם הי״ד שנספו בשואה. ר׳ גרשון; הרב שלום שליט״א, גם הוא באמריקה; ר׳ שמריה, שנפטר בגיל צעיר בשנת 1935; שרה הנמצאת בווילנא; בילה, אשת הרב שלמה בר׳ מיכל שאול דוב סלוין, שניהם ניספו בשואה בעיר סטולין יחד עם ילדיהם שאול וברוך, הי״ד.

הרב סלוין היה ידוע בעולם הישיבות כר׳ שלמה קרמנצ׳וקר. בספרו „תורת חסד״

(בילגורייא 1938) הוא כתב: „נולדתי שלא במקום תורה, והקב"ה לקחני על ידי סיבות הרבה, והביאני למקום תורה בליטא". תחילה למד אצל הגאון ר' שלמה זלמן סנדר כהנא שפירא, אב"ד ור"מ בקריניק, לאחר מכן, בשנות מלחמת העולם הראשונה, בישיבות כנסת ישראל בסלבודקה, ולבסוף חסה בצילו של הגאון ר' ברוך בער לייבוביץ בווילנא ובקמניץ. הרב סלוין התחתן ברוביז'ביץ' בשנת 1925 בערך ונשאר בעיירה שנים אחדות. לאחר מכן נתמנה לראש ישיבה ברוזנאי, נובוהרודוק ופינסק ומשנת 1935 בערך בסטולין. בשנת 1936 הוציא לאור קונטרס „דברי שלמה" שהוקדש לזכרו של גיסו, ר' שמריה עדילמאן. בקונטרס נמצא פרק „אלון בכות" שהוא קיצור מהספדו של חמו, ר' אליעזר, על בנו.

התחלנו רשימות מקוטעות אלו במיפקדי האוכלוסין שנערכו בין השנים 1811—1819. מאז ועד לתקופת השואה היו עליות וירידות במספר היהודים בעיירה, במיוחד כתוצאה מהגירה למקומות אחרים. במיפקד שנערך בשנת 1897 נימנו 912 יהודים מתוך האוכלוסין של 1482 (61.5%) ובמיפקד שנערך בשנת 1921 נימנו 1030 יהודים מתוך 1509 (59.8%). עם חורבן רוביז'ביץ' היהודית, תמו גם קורות רבנותה.

מצווים אנו לזכרה ולהציב לה יד ושם לדורות הבאים.

עו"ד מאיר ארונובסקי/ירושלים

ר' ליאָטע אייזנבוד

ר' ליאָטע איז געווען אייגער פון די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים אין שטעטל, אַ טעטיקער מיטגליד אין דעם רוב יידישע אינסטיטוציעס.

ר' ליוטה אייזנבוד

אין סוף פון ערשטן וועלט־קריג, איז אויסגעבראָכן אַ מגיפה פון שוואַרצע פּאָקן. אייגער פון אונדזערע בעלי־בתים איז געשטאָרבן פון דער קראַנקייט און די חברה קדישא האָט זיך אָפּגעזאָגט מטהר צו זיין דעם נפטר, כדי זיך ניט אָנצושטעקן. דעמאָלט האָט ר' ליאָטע, צוזאַמען מיט ר' יעקב קאָשצעוויטש, איינגעשטעלט דאָס לעבן און מטהר געווען דעם נפטר.

אין 1921, בעת די וואַלן צו דער יידישער קהילה, איז ליאָטע אייזנבוד געווען דער ערשטער קאַנדידאַט פון דער ציוניסטישער ליסטע. זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט האָט ער ניט אויפּגעריסן ביז דער לעצטער שעה פון זיין לעבן.

די אמתע געשטאַלט פון אַ מענטשן דערקענט

מען נאָר אין אַ שווערער צייט: מיטן אָנקומען פון די דייטשן, איז ליאָטע אויסגע־קליבן געוואָרן אַלס פאָרזיצער פונעם יודענראַט. ער האָט געוווסט, פונקט ווי די איבעריקע מיטגלידער פונעם ראַט, אַז דאָס איז ניט קיין אַמט פון כבוד אָדער פריווילעגיע, נאָר פון צרות, יסורים און דערנידערונגען. אָבער אַז די עדה האָט אים געשענקט זייער צוטרוי, האָט ער ניט געהאַלטן פאַר אַ רעכט זיך אָפצוזאָגן און ביז דער לעצטער מינוט געטאָן אַלץ וואָס מעגלעך, כדי העלפן און פאַרלייכטערן זייער לאָגע.

אַ טאָג פאַר דער שחיטה, האָט דער גלח טאַראַסיעוויטש געשיקט אַ שליח און געבעטן ער זאָל קומען צו אים, ר׳וועט אים אויסבאַהאַלטן. ער האָט אָבער דעם פאָרשלאָג ניט אָנגענומען, ניט געוואָלט זיך ראַטעווען און איבערלאָזן אויף הפקר די יידן.

אין לעצטן אָוונט פאַר דער שחיטה, ווען דאָס געטאָ איז שוין געווען אַרומגערינגלט מיט פאָליציי, האָט ראובן פאָרט אים געוואָלט איבערצייגן, ער זאָל זיך ראַטעווען, אַז מען קען נאָך אַריבער דעם טייך און אַנטלויפן אין וואַלד. ליאָטע האָט אים אויסגעהערט, אָנגעוויזן מיט דער האַנט אויף דער פאָדלאָגע, וווּ עס זענען געלעגן פאַריאושטע פרויען און מענער און געוואָרט אויף זייער לעצטן פרימאָרגן.

— נו, און זיי, אויף וועמען וועל איך זיי איבערלאָזן?...

ניט וועגן זיך האָט ער געזאָרגט, נאָר וועגן די אומגליקלעכע מענטשן.

ס׳זענען דאָ פאַרשידענע פאָרמען פון גבורה. אויסקלויבן פרייוויליק דעם טויט, ווען מען קען זיך ראַטעווען, ווייל אַזוי דיקטירט דאָס געוויסן — איז די גרעסטע גבורה.

צומאָרגנס איז די עדה יידן, אַן געשרייען און געווייגען, אַווק אין זייער לעצטן וועג, דעם וועג צום קבר. די ערשטע זענען געגאַנגען: דער רוביזשעוויטשער רב

מלווים את מוליה אייזנבוד לרכבת, בהגירתו לארגנטינה (1934).
מען באַגלייט מוליע אייזנבוד צום באַן, בעת זיין עמיגרירן קיין אַרגענטינע.

ר׳ אליעזר איידלמאַן אין טלית און תפילין, פון איין זייט דער רב פון קאַמין, ר׳ גדליהו צופין, און פון דער צווייטער זייט — ר׳ ליאָטע אייזנבוד.

די נאַצישע חיות האָבן די יידן באַרויבט פון זייערע לעבנס, אָבער ניט געקענט זיי באַרויבן פונעם כבוד.

ר׳ ליאָטע האָט געלעבט און אומגעקומען אַלס בכבודיקער מענטש און געטרייער ייד. כבוד זיין אָנדענק!

ש. א.

לזכר משפחת הרב איידלמן זצ״ל

אמי המנוחה נהגה לשלוח אותי מדי יום חמישי בשבוע על מנת לקנות שמרים אצל הרב. פרנסי העיירה הם שהקציבו לו את ה„קוֹרוֹבקה״, כלומר: הזכיון למכירת שמרים, וזאת כדי לקיים את משפחת הרב.

ביתם היה ישן. בבית זה התגוררו כמה דורות של רבנים. הרבנית איידלמן היתה אשה יפת־תואר ואצילת־נפש. נוהגת היתה לנהל עם באי ביתה שיחות שונות, בין אם על המשפחה או על בעייה אחרת. זוכרת אני כיצד היתה שוקלת את השמרים על המשקל הזעיר, כאילו היה זה חומר יקר־מציאות.

בכל חתונה היתה הרבנית אורחת הכבוד, כאשר נישאו בן או בת העיירה, בשבת בבוקר, לא נעה כל הכבודה להובלת הכלה לבית הכנסת עד בואה של הרבנית. לגביה לא היה הבדל בין עשיר לעני, בעל־יחוס או בעל־מלאכה — את כולם קיבלה בסבר פנים שופע חביבות כשבת־צחוק שפוכה על שפתותיה.

זוכרת אני עד היום הזה את יפי־תארו של הרב. יופיו היה לשם דבר בכל הסביבה. מדי עוברו ליד ביתנו היינו ממהרים לחלון כדי להזין בו את עינינו. כשהיו באים אל ביתנו אורחים מחוץ לעיירה, היו הללו מביעים את התפעלותם ומשבחים את יופיו של הרב איידלמן.

ר׳ אליעזר איידלמן היה גבה־קומה וזקוף, זקן־מידות עיטר את פניו וכל דמותו אמרה הדר וכבוד. למרות העוני הרב ששרר בביתו, לבושו היה תמיד עשוי בקפידה, ללא רבב.

ברוביז׳ביץ׳ נהוג היה, שכל מי שעזב את העיירה, בא להיפרד מהרב והרבנית כך שלפני עלייתי ארצה נכנסתי אף אני להיפרד ממשפחת הרב. הוא סיפר לי כי שני בני אחותו נמצאים בארץ ושם משפחתם ברישנסקי. הרב זצ״ל ביקשני כי אדרוש בשלומם ואמסור להם את ברכתו. כיום אני נשואה לאחד משני בני אחותו של הרב.

לפי סיפוריהם של הנוצרים שראו את היהודים בדרכם האחרונה, הלך הרב בראש העדה עטוף בטלית ובתפילין כשמצידו האחד פסע באיטיות הרב מקמין, ר׳ גדליה צופין. מצידו השני צעד ראש העדה, ר׳ ליוטה אייזנבוד. הם צעדו בראש מורם, בשקט נפשי, ללא בכי וצעקות, ללא תחנונים, תוך הכרה כי הם הולכים למות על קידוש השם.

יהי זכרם ברוך!

יוכבד דיינובסקי־ברישנסקי / חדרה

לזכרו של הרב הגאון אליעזר איידלמן ז"ל

אבי, הרב ר' אליעזר בן הרב ר' שמרי' איידלמן נולד בשנת תרכ"ח (1886) ונתמנה לרב העיירה בשנת תרס"ד (1904). הוא היה רועה נאמן לעדתו, מסור היה בכל כוחו לצרכי העיירה וכל מחשבותיו נתונות היו לתיקונים לטובת העיר. האדמו"ר זצוק"ל השגיח שיהיו בעיירה מלמדים טובים ואח"כ יסד את בית הספר „חורב" ואת בוגריו שלח ללמוד בישיבות הגדולות ורבים היו לתלמידי־חכמים. הרב היה מלמד כל יום אחרי תפילת שחרית, פרק משניות ובין מנחה למעריב לימד דף גמרא.

הוא הכין לדפוס ספר על הלכה ודרוש — אלא שמחוסר אמצעים, לא היה ביכולתו להוציא לאור את הספר. מכל כתביו לא נשאר דף אחד אחרי השואה.

התחיל לכהן כרב ברוביז'ביץ' בשנת 1904, בהיותו בגיל 36.

זוכר אני היטב איך סיימו פעם אחת את הש"ס ברוב פאר והדר. האדמו"ר זצוק"ל הגיד הדרן על הש"ס באריכות רבה במשך כמה ימים. הוא היה מסביר את הדברים הקשים שבפרשת השבוע בטוב־טעם ודעת. צר היה לו בצרתם של בני רוביז'ביץ', ובשנים האחרונות, שהרבה סבלו מן המלכות הרשעה, השתדל תמיד להקל בכל מה שיכול.

ידוע, שאמו"ם זצוק"ל ירש את כסא הרבנות מאביו, ר' אליעזר זצ"ל, שהיה מפורסם, חריף ומעמיק בתורה. ר' אליעזר איידלמן מילא את מקום אבותיו בתורה, ביראה ובחכמה וזכה להשיא את בתו, היא אחותי בילה נ"ע, לרב הגאון ר' שלמה סלאבין, שהיה מפורסם כאחד מגדולי הדור ונהרג על קידוש השם עם כל משפחתו בידי הנאצים ימ"ש. הוא היה ראש הישיבה בעיירה סטולין. יבדלו לחיים בניו של הגאון ר' אליעזר איידלמן, הם אחי, שמואל וגרשון נ"י, שהיו זה מכבר בארצות הברית ואחותי שרה תח' עם בעלה מוהר"ר ישראל נ"י הנמצאים כעת בווילנא. בניהם נהרגו על קידוש השם. יבדל לחיים אחי שלום נ"י, שבא בחסדי ד' יחד עמי לארצות הברית, והוא שוחט ומוהל.

הרב הירש־צבי איידלמן / ניו־יורק

ילדי הרב סלבין — שאול (מימין) וברוך בן 10, הנכדים של הרב איידלמן הי"ד, שניספו בסטולין.

די קינדער פון הרב סלאַווין — שאול (רעכטס) און ברוך, 10 י.א., די אייניקלעך פון הרב איידלמאַן הי"ד, אומגעקומען אין סטאַלין.

ר׳ שעפסל דער רופא

ר׳ שעפסל איז געווען אַ ייִד אַ גבר, הויך, ברייט און פעסט געבויט. זיין גראָע באָרד שיין צוגעקעמט, אָנגעטאָן אין אַ שוואַרצן סורדוט, ריין און ציכטיק. זיין ווייב, חוה, איז געווען דער היפך פון אים: אַ קליינטשיקע, איינגעטרוקנטע יידענע. אין שטוב האָט ביי זיי אַלץ געגלאַנצט און געשמעקט. געווויינט האָבן זיי ביי בזטרים, אַקעגן איבער מלכה פאלייעס.

זיינע ידיעות אין רפואה האָט ר׳ שעפסל (שבתאי) זיך דערוואָרבן, זייענדיק אין רוסישן מיליטער. ער איז געווען זייער פאָפולער הן ביי יידן און הן ביי קריסטן. יענע צייטן איז קיין דאָקטאָר נישט געווען אין שטעטל. בלויז אין שווערע פאַלן פלעגט מען אַראָפברענגען אַ דאָקטאָר פון מינסק, אַזוי, אַז ר׳ שבתאי איז געווען דער רופא־פעלדשער אין רוביזשעוויטש און אין דער גאַנצער געגנט. כדי צו הייבן זיין פרעסטיזש, פלעגט ער זיינע רעצעפטן שרייבן נאָר אין לאַטיין. אַזוי, למשל, ריצין־אייל האָט ער פאַרשריבן: „אָלעאום ריציני".

דער אַפטייקער אָסיפ קאָוואַרסקי, אַן אייִדעלער און שטילער מענטש, נאָר אַ גרויסער קבצן, האָט שוין געקענט אויף אויסנווייניק ר׳ שבתאיס רעצעפטן און זיין שרייבן.

אין זכרון זענען מיר געבליבן צוויי פאַלן פון ר׳ שבתאי דעם רופא.

כ׳געדענק אַן אָוונט אין ווינטער. איך און מיין ברודער זענען געלעגן קראַנק אין איין בעט. אויפן טישל נעבן בעט ברענט אַ לאָמפּ, אויף אַ טעצל ליגט אַ צווייגל מיט גרויסע, זאַפטיקע, גרינע ווייַנטרויבן, אַ לוקסוס אין יענע צייטן. די מאַמע האָט זיי ספּעציעל געברענגט פון מינסק, כדי דערמיט מחייה זיין אירע צוויי קראַנקע קינדער. ר׳ שבתאי זיצט ביים בעט און וויצלט זיך מיט אונדז, דערביי צופט ער איינס נאָך אייַנס די ווייַנטרויבן און לייגט זיי צו זיך אין מויל. מיין ברודער, שייקע, קוקט אַ דערשראָקענער אויף מיר, איך אויף אים: „וואָס וועט זיין מיט די ווייַנטרויבן? וועט ער אויפעסן אַלע, אָדער איבערלאָזן עטלעכע אויך פאַר אונדז?" זאָגן אים — וואַגן מיר נישט. ער איז דאָך אַ ייִד מיט אַ באָרד, דערצו נאָך דער רופא...

דער צווייטער פאַל איז געשען אין אַ פראָסטיקן ווינטער־אָוונט. יידישע קינדער, באַגלייט פון זייערע מאַמעס אָדער עלטערע שוועסטער, גייען צו ר׳ שבתאין שטעלן זאָק. מיך האָט באַגלייט מיין פאַרשטאָרבענע שוועסטער מיכלה. ס׳איז מסתמא געווען אַ דאַנערשטיק, ווייל אין מיטן פון דער לעדער־קאַנאַפּע איז געשטאַנען אַ שיסל מיט געקאָכטע לאָקשן. ר׳ שבתאי האָט צוגעגרייט אויפן טיש די מכשירים צום שטעלן די פּאָקן, דערביי זיך צוגעזונגען, דערנאָך צעשפּרייט די פּאַלעס פון זיין סורדוט און זיך אַוועק געזעצט אויף... דער שיסל מיט די לאָקשן. מיר, קליינווואַרג, זענען געשטאַנען דערשראָקענע: וואָס פאַר אַ שטראָף וועט זיין וועב חוה, אים געבן פאַר אַזאַ מעשה... אָבער — גאָרנישט. זי האָט מיט אַ שמאַטע אָפּגעווישט זיין סורדוט און די הויזן, און ער, אַרייַנגעמייכלענדיק אין זיין שיינער באָרד, האָט זיך געטאָן זיין אַרבעט — געשטעלט פּאָקן. אין שטעטל האָט מען אַ לאַנגע צייט דערציילט און געלאַכט פון דער מעשה מיט די לאָקשן...

שמעון

סבא ר' חיים־לייב אושרוביץ

ר' חיים־לייב אושרוביץ היה תלמיד חכם ומשכיל. יום־יום היה לומד את פרקו בתלמוד ומעיין בעתון או בספר. הוא ידע שלוש שפות: אידיש, עברית ורוסית. לביתנו היו מגיעים שלושה עתונים: עתון רוסי ליברלי — „ידיעות הבורסה", עתון עברי — „המליץ" מפטרבורג ולאחר מכן „הצפירה" מוורשה, וכן עתון באידיש — „דער פריינט". מאוחר יותר ה„היינט" מוורשה. היה זה הוא שהמליץ בפני אבי. בעודני ילד, שיתנו לי לקרוא את „אהבת ציון" ו„קבורת חמור".

מטבעו היה שתקן. הירבה לעשן ולשתות תה חריף. מהשעות המוקדמות של בוקר ועד לחצות, היה ה„סאמובר" (המיחם) עומד על השולחן בחדר האוכל ומזמזם...

הוא כתב פירושים לתורה, ולבי נוקפני, על שלא לקחתי אתי, בעלותי ארצה, את כתבי היד שלו להצילם מכליון.

הוריו גרו בקוידאנוב, ואילו הוא התחתן ונשאר לגור ברוביז'ביץ'.

כשהתאלמן, לא נשא אשה שנייה ומסר את כל עסקיו לכלתו, היא אמי, רחל — והתמסר כל ימיו ללימוד התורה.

הוא הותיר לעצמו עיסוק אחד שלא לשם רווחים, אלא לשם מצווה, והוא — לספק ליהודי העיירה יין לארבע כוסות. כחודשיים לפני פסח היו מגיעים, מקרים הרחוקה, סלי קש גדולים עמוסים צימוקים. סבא, עם פועל יהודי, היו מקצצים אותם בסכינים בעלי צורת חצי־ירח, שהיו נתונים בקצהו של מקל ארוך. את המיץ היו מסננים לתוך חביות עץ ונותנים אותם במרתף, שם עבר תהליך מסויים ונהפך ליין צימוקים מעולה.

בערב פסח נהרו לביתנו נערות ונערים, כשהם נושאים בקבוקים ריקים בידיהם. בעלי היכולת היו משלמים ועניי העיר קיבלו את היין חינם אין כסף.

מפסולת הצימוקים היה סבא מכין מין לימונד תוסס וערב לחך, ואיכרי הסביבה, בבואם ליום השוק, היו מתמוגגים בשתותם משקה זה. את הכסף מפדיון מכירת הלימונדה, היה מחלק כצדקה לעניים. רק עם המהפכה הרוסית נפסק מינהג זה.

כיאה לתלמיד־חכם, היה סבא מקפיד מאד בנקיונו, בלבושו ובמראהו החיצוני.

הוא היה רחב כתפיים ותמיר, בשבת ובחג היה לובש „צילינדר", ודומני שרק לשני יהודים בעיירתנו היו „צילינדרים" — לרב העיר ולסבי.

היתה לו דמות מרשימה במעילו השחור, נעליו המבריקות וזקנו הלבן העשוי בקפידה. הנוצרים, תושבי המקום, בפגשם אותו ברחוב, היו מסירים את כובעיהם לאות כבוד ומברכים אותו לשלום.

במשך מספר שנים, שימש סבי כ„ראש העדה" („משצנסקי סטרוסטה"). הוא היה מוציא פספורטים ליהודי המקום, רושם לידות ופטירות וממציא לשלטונות רשימות של

הגברים שהגיע זמנם לשרת בצבא הצארי וזוכר אני באיזה יראת־כבוד הייתי מסתכל בטפסי הפספורטים ובחותמת עם הנשר הרוסי...

את משכורתו ממשרה זו היה מוסר לאלמנת קודמו, רבקה קנטרוביץ, כיוון שבנה יצחק קנטרוביץ טרם הגיע לבגרות ולפי החוק אי־אפשר היה לבחור בו כראש־העדה.

הוא היה אדוק ושומר מצוות, אך לא התערב בעניני הזולת ואף לנו, לנכדיו, לא הטיף מוסר. אך אנו, אפילו לאחר שהתבגרנו, היינו משתדלים במחיצתו לא לפגוע ברגשותיו.

זאת היתה דמות של משכיל דתי, המאמין בכל נימיו באלוהים ובתורתו, אך מעל לכל החשיב הוא את האדם, והיה מוכן לוותר על שלו ורק לא לפגוע בזולת.

ב־1923 החליטו הורי למכור את רכושם ולעלות לארץ־ישראל עם כל המשפחה. סבא קיבל בשמחה החלטה זו. אך לצערו לא התגשם הדבר והוא לא זכה לעלות ארצה.

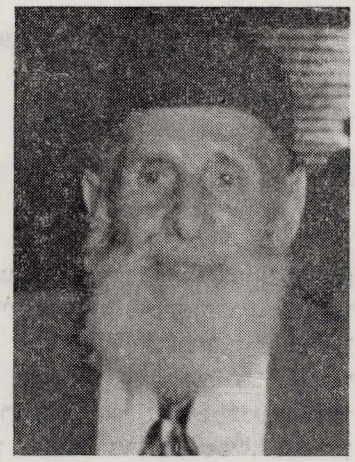
הוא נפטר כבן 90, בשנת 1933, ונקבר בבית הקברות ברוביז'ביץ'.

יהיו שורות אלה מצבה על קברו שחולל ונמחק שם.

שמעון אושרוביץ / רמת־גן

יעקב קאַשצעוויטש ז"ל

מיין שוועד ע"ה, ר' יעקב קאַשצעוויטש, האָט געשמט אין שטעטל מיט זיין פיזישער גבורה און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט — דער אמתער העוסק בצרכי ציבור. געווען טעטיק אין דער רוביזשעוויטשער חברה קדישא, לינת־הצדק, הכנסת־כלה, גמילות חסדים קאַסע. אין העלפן אַ יידן האָט ער געזען אי אַ מצווה, אי אַ שליחות. און אַלץ געטאָן אָן רעש און גאַווה, נאָר שטיל, ערלעך און באַשיידן.

קריסטלעכע כוליגאַנעס און כלערליי פאַגראָמ־שטשיקעס האָבן נישט געוואַגט אָנצוהייבן טשעפן מיט אַ יידן, וויסנדיק, אַז ר' יעקבס האַנט קאָן זיי דערגרייכן. פאַר רוסישע סאָלדאַטן נישט מורא געהאַט און אַפילו געשטעלט אַ וויידערשטאַנד אַ קאָזאַק. ומעשה שהיה כך היה:

אין יאָר 1916, ווינטער, איז מיין שוועד געפאָרן אויף אַ שליטן קיין מינסק, אַ 50 קילאָ־מעטער ווייט פון רוביזשעוויטש, כדי אייַנקויפן סחורה. דער רוסיש־דייטשער פראָנט האָט זיך דעמאָלט געהאַט סטאַביליזירט און זיך געפונען ניט ווייט פון שטעטל. רוביזשעוויטש איז געווען פול מיט רוסיש מיליטער. ניט ווייט פון וויטקאָוושטשינע איז אַ קאָזאַק, וועלכער איז אַנגעריטן אויף אַ פערד, באַפאַלן מיין שוועד. ער האָט פון אים און פון די אַנדערע יידן וועלכע זענען געזעסן אויפן שליטן, פאַרלאַנגט געלט — אָדער דאָס לעבן. דער שליטן האָט זיך

ניט אָפּגעשטעלט און דער קאָזאַק, רייטנדיק, האָט געיאָגט די יידן און כסדר געפּאָכעט מיט דער אַנטבלויזטער שוועדר, אַפילו אָפּגעשניטן אַן אויער ביים פערד, וואָס איז געבליבן שטיין. מיין שוועסטער האָט זיך ניט פאַרלאָרן, אָנגעכאַפּט די בלויזע שוועדר מיט די הענט, דערביי שטאַרק זיך צעבלוטיקט די פינגער. אָבער דער קאָזאַק איז געבליבן אַנטוואָפנט. ר׳ יעקב האָט נאָך דערלאַנגט עטלעכע שטאַרקע זעץ דעם קאָזאַקישן פערד, וואָס האָט צוזאַמען מיטן רייטער אין גרויס בהלה זיך אָפּגעטראָגן אין נאָענטסטן דאָרף. אָנקומענדיק קיין מינסק, האָט ר׳ יעקב איבערגעגעבן די שוועדר אין פאָליציי און דערציילט וועגן דעם אָנפאַל. וואָס איז ווייטער געשען מיט דעם קאָזאַק — איז נישט באַווּסט, ווייל די מלחמה־געשעענישן אָן דער אויסברוך פון דער פעווראל־רעוואָלוציע אין 1917 האָבן שוין ניט געגעבן קיין מעגלעכקייט צו פאַרנעמען זיך מיט אַזאַ פאַל.

הגם מיין שוועסטער איז געווען אַ שטרענג רעליגיעזער יידענע, האָט זי ניט אויפגעהערט טראַכטן וועגן שיבת־ציון פאַרן גאַנצן פאָלק און אויך פאַר זיך. זי האָט געשטיצט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין שטעטל, געהאָפט צומערשט צו שיקן זיינע קינדער קיין ארץ־ישראל און דערנאָך אַליין עולה זיין.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז מיין שוועסטערס גבורה און האַלטונג אין די שרעקלעכע יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע אין רוביזשעוויטש און דוואָרעץ, אין וואָלד און דערנאָך אין פּאַרשידענע באַהעלטענישן. זיין ראָטעוועדיקייט אין טאָכטער און דאָס אַנטלויפן פון דוואָרעצער לאָגער ווערט באַשריבן אין די זכרונות פון אהובה צוקער (ז׳ 271—274).

אין יאָר 1949 האָט זי עולה געווען קיין ישראל. ניט געקוקט אויף זיין הויכן עלטער, האָט זי אין יפו געפירט אַ פלייש־האַנדל און יעדער שבת און יומטוב באַזוכט די קינדער און אייניקלעך, געווען אַן אָפטער גאַסט ביי די לאַנדסלייט, וועלכע האָבן אים אָפּגעגעבן אַ סך כבוד.

זי איז נפטר געווארן אין תל־אביב אין יאָר 1957, אין עלטער פון 84 יאָר.

כבוד זיין אָנדענק!

אפרים צוקער / תל־אביב

שיינע־פייגע קאָשצעוויטש ז״ל

מיין מאַמע איז געווען פון דעם טיפּ האַרציקע, גוטע מענטשן — אַן אמתע יידישע מאַמע. אַ גוטע חברטע צו מיין פאָטער, אַ טרייע באַגלייטערין און מיטהעלפערין. אונדזער פאַמיליע־לעבן איז זיך געפלאָסן שטיל און רויק. אין שבתים און יומטובים, ווען טאַטע־מאַמע און קינדער זענען אַלע געזעסן ביים טיש, האָט מען זיך געפילט גליקלעך און צופרידן. זי איז געווען איבערגענומען מיט דער זאָרג פאַר איר בני־בית, אָבער אויך אין זינען געהאַט די נויטבאַדערפטיקע יידן אין שטעטל. געלעבט שטיל, באַשיידן און ערלעך. איר אַרבעטזאַמקייט איז געווען אַ שם־דבר אין רוביזשעוויטש. אין יאָר 1934 איז זי געקומען קיין וואַרשע, צו אונדזער חתונה. די דאָזיקע פשוטע פרוי פון אַ קרעסן־שטעטל, האָט זיך לגמרי ניט פאַרלוירן אין דער גרויסער שטאָט און אין דער געזעלשאַפט פון מיין אפרימס משפחה, ביי מיין מאַנס עלטסטן ברודער אין

שטוב — הערשל־צבי ז״ל, וועלכער האָט געענדיקט 3 פאַקולטעטן אויפן וואַרשעווער אוניווערסיטעט און צונויפגעשטעלט אַ העברעישע כרעסטאָמאַטיע פאַר מאַטעמאַטיק. אַ שבתדיקן טאָג איז פאַרגעקומען אַן אויפנאַמע פאַר דער גאַנצער משפחה, מיטן אָנטייל פון הערשל־צביס פרוי רוזשע און זייערע צוויי זיסע קינדערלעך; איר ברודער פּוּלע ז״ל און די באַווּסטע פאַמיליע ראטשימאַרע. ווי געווײַנלעך אויף אַזאַ צוזאַמענטרעף, האָט מען זיך אַ סך געחכמעט און געוויצלט אויפן חשבון פון נדן. מיין מאַמע ע״ה האָט זיך ניט פאַרלאָרן, נאָר מיט הומאָר געפאָדערט מען זאָל נאָך צוצאָלן פאַר „איר סחורה״... די משפחה האָט אויסגעדריקט איר צופרידנקייט און באַוווּנדערונג פאַר דער האַלטונג, באַנעמונג און פריילעכקייט פון דער דאָזיקער פרוי.

גרויס איז געווען מיין מאַמעס פרייד, ווען איך האָב אין יאָר 1936 זיך אומגעקערט פון וואַרשע, ווו כ׳האָב געענדיק אויף אַקושערין און קראַנקן־שוועסטער. מיט מיר איז מיטגעקומען קיין רוביזשעוויטש מיין בחור, אפרים צוקער. מיינע עלטערן איז געפעלן געווארן דער אויסגעפוצטער וואַרשעווער יונגערמאַן, זייער איידעם, וועמען זיי האָבן אַרויסגעוויזן אַ סך ליבשאַפט, ווי אייגענע טאַטע־מאַמע. ער האָט זיי טאַקע געדופן „טאַטע״ און „מאַמע״, ווייל ר׳איז פון דער פריסטער קינדהייט געווען אַ קיילעכיקער יתום.

מיין מאַמע ז״ל איז צוזאַמען מיט מיין שוועסטער רחל און זון אהרון אומגעקומען אין רוביזשעוויטש.

אחובה צוקער / תל־אביב

לזכר ר׳ יעקב־מאיר גורודיסקי ז״ל

(אחת הדמויות הבולטות בעיירתנו)

היה זה בשנות העשרים של המאה, כאשר לעיירתנו בא להשתקע עמנו אברך משי, מהעיירה דלטיץ (הסמוכה לנובוגרודק, רוסיה הל־בנה), מר יעקב־מאיר גורודיסקי, אשר נשא לאשה את מרת חנה — עדינת הנפש, בת למשפחת קי־טאיביץ האצילה, אחותם של אלתר וישראל ז״ל.

הוא נולד בשנת 1891 והתחנך בישיבות וולוז׳ין ומיר. היה איש תרבות והשכלה, ציוני מובהק משחר ימיו, בעל מרץ ולוחם אמיץ על כבוד היהודי. שנים רבות בילה ר׳ יעקב־מאיר בישי־בות. הוא רכש ידיעות והשכלה כללית בהיותו במינסק בירת רוסיה הלבנה. שם נרתם גם לעבודה הציונית והיה פעיל בקרנות למען ארץ־ישראל. הוא לא השתמט משרות בצבא, משום שלדעתו משימה זו משלימה את דמות החלוץ העברי המתכונן לעליה, לעבודה ולהגנה על ארצו ומולדתו. בשנת המהפיכה שהתחוללה ברוסיה, פרעו

חיילים רוסיים ונוצרים מקומיים פרעות ביהודים ושדדו את רכושם. ר׳ יעקב־מאיר עשה רבות למען החזרת הרכוש היהודי השדוד. שנה לאחר מכן, כאשר הקרבות בין הפולנים והבולשביקים התקרבו אלינו, והמשטר בעיירתנו התחלף לעתים קרובות, לא ישב ר׳ יעקב־מאיר בחיבוק ידיים, אלא אימן את הנוער מן הישובים הסמוכים כיצד להשתמש בנשק, והודות לו, עמדו בגבורה מספר עיירות נגד הפורעים.

כבר בשנים הראשונות להיותו ברוביז׳ביץ׳, הוא מתגלה לעינינו כמטיף מופתי לרעיון הציוני בקרב בני עיירתנו. ביתו היה פתוח לרווחה לנוער המקומי והוא קיים כנסים ועצרות. הוא ייסד את הקרן־הקיימת לישראל במקום והיה מורשה משך כל השנים. ר׳ יעקב־מאיר היה חבר פעיל בתנועת „המזרחי" ועזר לכל חלוץ, ללא הבחנה של השתייכות מפלגתית, לעלות ארצה. סיסמתו היתה „ונעשה כולנו אגודה אחת".

ר׳ יעקב־מאיר השתדל להחדיר את תודעת הציונות לליבות הנוער והמבוגרים. הוא עזר לכל יהודי אשר הרעיון הציוני היה קרוב ויקר לליבו, להשיג את השקל מכספו הוא, למען יוכל להביע דעתו בקונגרסים. הוא התמסר בלב ובנפש להקמת בית ספר עברי בעיירתנו. אין לתאר, אילו מאמצים נדרשו כדי להקים ולקיים בעיירתנו דלת־האמצעים, בית ספר עברי בעוד שהחינוך בבית הספר הממשלתי ניתן חינם. הוא לא נח ולא שקט, עד שמשימתו הוכתרה בהצלחה ובית הספר החל בפעולתו.

היה זה בשנת 1936, כשהגיע זמנו לעלות ארצה. אותה עת פרצו המאורעות בארץ־ישראל. דווקא אז התכונן ר׳ יעקב־מאיר לעלות עם משפחתו ארצה. לא הואילו ההפצרות והבקשות של ידידיו וקרוביו שידחה את עלייתו עד שהארץ תשקוט. „אדרבא, צריך

בית־הספר העברי „חורב" (1924). במרכז: המורה יוסף בודנייב.
העברעישע שול „חורב" (1924). אין צענטער: דער לערער יוסף באָדנייעוו.

להזדרז", היה עונה ר' יעקב־מאיר, „הנני מביא, מלבדי, תגבורת נוספת — את שלושת ילדי". הוא עלה באותה שנה ארצה.

הוא גידל וחינך את ילדיו לנכונות ולהקרבה למען תקומת העם בארצו, ואמנם, שלושת בניו שרתו במחתרת ושניים מהם אף טעמו את טעם מחנות־המעצר של הבריטים בארץ ובארצות אפריקה.

ביתה של משפחת גורודיסקי בירושלים, כבגלות, היה פתוח לכל נדכא ונרדף, או עולה בלתי ליגאלי. הוא העניק מחסה לאנשי המחתרת שלחמו נגד המשטר המנדטורי בארץ. למרות שידעו את העונש הצפוי להם במקרה שיתפסו, המשיכו, הוא ורעייתו, להושיט עזרה לאותם האנשים מבלי להירתע, עד קום המדינה.

חלפו שנים מעטות ור' יעקב־מאיר הלך לעולמו באופן פתאומי ביום י"ג באדר ב' תש"ט והוא עודנו במלוא כושרו ובפעילותו הרבה. כעבור שנתיים ומחצה הסתלקה מאתנו רעייתו חנה לאחר התקפת לב קשה.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים לעולמים!

ד. ל.

צום אָנדענק פון איצקע (יצחק) קאַנטאָראָוויטש

יצחקס פאָטער, וועלוול (זאב) קאַנטאָראָוויטש, דער למדן און משכיל, איז געווען דער ראש העדה (מיעשטשאַנסקי סטאַראָסטע). אין יענער צייט איז קיין רוביזשעוויטש אָנגעקומען אַלס איידעם פון אברהם־אלי האַלפערן, דעם חפץ־חיימס אַ זון, ר' אריה־לייב הכהן, וועלכער איז געווארן אַ דיין און האָט אַ סך געטאָן פאַרן שטעטל. זיי ביידע האָבן געגרינדעט אַ גמילות־חסדים קאַסע, אַ תלמוד־תורה, און אויך אַ קיך פאַר אָרעמע תלמידים, זיי זאָלן נישט דאַרפן „עסן טעג" בייַ די בעלי־בתים, וואָס איז געווען אַ גרויסער הומאַניסטישער אויפטו. אָבער אַ טייל בעלי־בתים האָבן געקוקט מיט אַ שלעכט אויג אויף די חידושים, און וועז מען האָט אין תלמוד־תורה אָנגעהויבן לערנען אויך תנ"ך און דקדוק, איז אויסגעבראָכן אַן אָפענער קאַמף קעגן ר' אריה־לייב הכהן און ר' וועלוולען מצד די קאָנסערוואַטיוועז יידן.

אין 1909 (ט' אייר תר"ע), איז ר' וועלוול נפטר געווארן אין עלטער פון 56 יאָר. ער האָט איבערגעלאָזט אַן אלמנה, צוויי טעכטער און אַ זון. די אלמנה, רבקה, האָט געעפנט אַ מעל־געשעפט און אויפן הויף געשטעלט אַ מאַשין צום רייניקן זאָמען, וואָס די פויערים האָבן געברענגט צום פאַרקויפן. פון דעם האָט זי געצויגן פרנסה. זי איז געווען זייער אַ טיכטיקע פרוי. נישט געקוקט אויף איר שוועכער לאַגע,

האָט זי נאָך געפונען צייט צו העלפן קראַנקע, אָרעמע, אלמנות און יתומים, געווען באַוווסט אין דער גאַנצער שטאָט מיט איר פרומקייט און גוטע מידות.

נאָך ר׳ וועלוול טויט האָט די עדה, אַלס אויסדרוק פון אַכטונג צום פאַרשטאָר־בענעם, געוואָלט אויסווייזן אויפן זעלבן אָמט זיין זון, איצקען. ער איז נאָך געווען מינדעריעריק — און לויטן צאַרישן געזעץ איז עס געווען פאַרבאָטן. האָט מען אויסגע־וויילט ר׳ חיים־לייב אָשעראָוויטש אַלס ראש העדה און איציקן אַלס סעקרעטאָר. ער האָט פאַקטיש אָנגעפירט מיט דער גאַנצער אַרבעט און באַקומען דעם געהאַלט פון ראש־העדה.

איצקעס יינגערע שוועסטער, שרה, איז געשטאָרבן יונג. די עלטערע שוועסטער, חנה, האָט חתונה געהאַט קיין באַראָנאָוויטש פאַר משה ראָזענהויז, וועלכער האָט געפירט אַ גרויסן האַנדל מיט פאַרמאַצעווטישע אַרטיקלען. ער איז געווען אַ ייד אַ משכיל, אַ געזעלשאַפטלעכער עסקן. זייער הויז איז געווען אַ צענטער פון ציוניסטישער טעטיקייט. חנה מיט אירע צוויי טעכטער, געניע און אסתר, זענען אומגעקומען אין 1941 אין באַראָנאָוויטשער געטאָ.

איצקע האָט אין מינסק געענדיקט אַ האַנדלס־שול. ער האָט אויך באַקומען יידישע און טראַדיציאָנעלע בילדונג. ער איז געווען זייער אַ גוטהאַרציקער און איידעלער, געשעצט און באַליבט ביי יידן און ביי קריסטן. געהאַט האָט ער אַ שיינע שטימע און קיין שמחה אָדער אָוונט אין שטעטל איז נישט פאָרגעקומען אָן זיין באַטייליקונג.

זיינע שטענדיקע חברים זענען געווען: שייקע זילבערמאַן — אויך געהאַט אַ זעלטן שיינע שטימע; לייבל לונגין (געווען דירעקטאָר פון דער ווייסרוסישער מלוכה־באַנק, אומגעקומען אין 1942 אין מינסק); מאיר פאָלייעס (היינט אין רוסלאַנד); מאיר אָשעראָוויטש (אומגעקומען אין 1941 אין באַראַנאָוויטשער געטאָ).

איצקע איז געווען אַ לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע, אָן אומאויסשעפלעכער קוואַל פון יידישן פאָלקלאָר.

אין 1929 האָט ער פאַרלאָזן רוביזשעוויטש און עטלעכע יאָר געלעבט אין באַראַ־נאָוויטש. דאָרט האָט ער זיך באַקאַנט מיט אָן אָמעריקאַנער פרוי, חתונה געהאַט און אין יאָר 1933 מיט איר אָוועק קיין אָמעריקע. אים האָט דאָרט דאָס מזל ניט געגליקט, געאַרבעט שוואָר און ביטער, צוזאַמען מיט דער פרוי און קוים געהאַט פרנסה. נישט געקוקט דאָרויף, איז ער שטענדיק געווען פול מיט לעבנס־פרייד, ליב געהאַט געזעלשאַפט, אינטערעסירט זיך מיט זיינע לאָנדסלייט, געווען פאַרבונדן מיטן שטעטל.

וועג מ׳האָט אין ישראל באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אָ יזכור־בוך, האָט דער קאָמיטעט זיך געווענדעט צו איצקען און געבעטן מאַטעריאַל. אין זיין ענטפער־בריוו פון 15.10.63, שרייבט ער: „איר האָט צו שפעט אָנגעהויבן מיטן בוך. דער אַלטער דור איז אָוועק, די געבוירענע אין אָמעריקע וויסן ניט פון אונדזער שטעטל, זיי האָבן ניט קיין אינטע־רעס דערפאַר. פון אַלעמען בין איך דער איינציקער פאַרבליבענער, וועלכער ווייסט פון רוביזשעוויטש און איר גאָלדענער תקופה, פון אירע גרויסע למדנים און רבנים. איך געדענק אויך ווי אַ רוביזשעוויטשער — פייטל, האָט מיט 80 יאָר צוריק געברענגט פון אָמעריקע דעם ערשטן גראַמאָפאָן, מיט טרייבלעך צום אויער. אין 1905 האָט דער זיעמסקי נאַטשאַלניק, לעוויצקי, אַ ליבעראַלער מענטש, געבראַכט דעם גראַמאָפאָן מיט

אַ גרויסער טרובע. אין 1912 האָט אבא איטעס געבראַכט אַ מער פאַרפולקאָמטן, מיט פלאָטן פון יידישע חזנים און יידישע לידער. כ׳האָב אַ סך זכרונות, כ׳וועל זיי אייך שיקן, צוזאַמען מיט פאָטאָגראַפיעס״.

דעם 23טן יוני 1964, שרייבט איצקע: „די צייט לויפט, שוין 6 חדשים ווי מיין ליבע פרוי איז אַוועק אין דער אייביקייט, אָבער מיין וווּנד איז נישט פאַרהיילט. געוווּנען אַ גוטע פרוי, מענטש און נשמה. אין דער אַרבעט וואָס איך האָב געטאָן פאַר די רוביזשעוויטשער אין די לאַגערן און אין ישראל — האָט זי אָנטייל גענומען, איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן. איצט קלייב איך זיך שטעלן איר אַ מצבה, דערנאָך איז ביי מיר 90 פראָצענט באַשלאָסן פאַרן קיין ישראל און זיין צווישן פריינד און לאַנדסלייט.

„אלחנן עפשטיין פון אַרגענטינע האָט מיך באַזוכט און דערציילט וועגן יזכור־בוך. מיינע זכרונות וויל איך ווידמען מיין פאַרשטאָרבענער פרוי. כ׳וועל שרייבן וואָס ס׳איז פאַרגעקומען צווישן ביידע וועלט־מלחמות, אָנהייבנדיק מיטן 1914 יאָר, די רוסישע רעוואָלוציע, די הערשאַפט פון די פאָליאָקן. ווען נישט מיין אומגליק, וואָלט איך עס שוין אָנגעשריבן. אַז מען איז געווען אין רוביזשעוויטש, האָט מען אַזוי פיל נישט באַמערקט, אָבער אַז מען טראָכט וועגן דער פאַרגאַנגענהייט — דערמאָנט מען זיך אַ סך זאַכן, וועגן זיך און אַנדערע, מחלוקתן אין שטעטל, די אַנטשטייאונג פון פאָסט און טעלעגראַף אין 1912. די ערשטע טעלעגראַמע וואָס די רוביזשעוויטשער בעלי־בתים האָבן געשיקט און נאָך און נאָך זאַכן... איך ווינטש אייך אַז ג׳ זאָל היטן און שיצן די מדינת ישראל פון אירע אינערלעכע און אויסערלעכע שונאים (ווייל די שונאים זענען אמתע און די פריינד — פאַלשע)״.

דאָס איז געווען זיין לעצטער בריוו צו אונדז. ליידער, האָט ער נישט דערלעבט פאַרווירקלעכן זיין חלום און קומען קיין ישראל, פאַראייניקן זיך מיט זיינע צוויי פֿלימעניקעס און זייערע פאַמיליעס — די זין פון זיין שוועסטער חנה — זאב און יצחק ראָזענהויז.

יצחק ראָזענהויז און זיין פרוי זענען פון דער שארית הפליטה, געראַטעוועטע פון די נאַציס אין דער נאַליבאָקער פושטשע און זוכה געווען צו געפינען אַ היים אין ישראל.

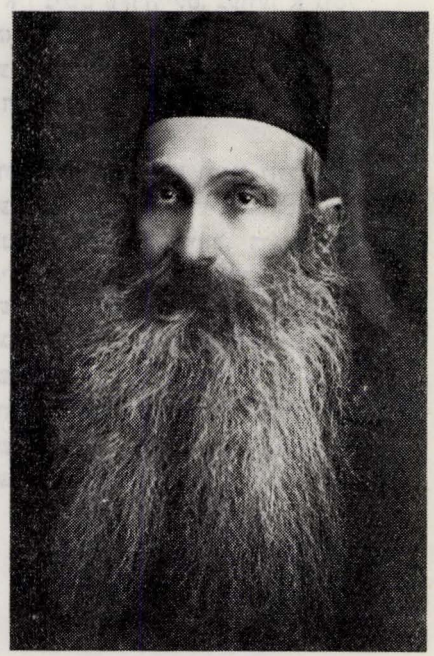
איצקע איז געווען קינדערלאָז, געהאַלטן זיינע פלימעניקעס אַלס זיינע קינדער. ער איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק איינזאָם און עלנט. איצקע, דער שטענדיק פריילעכער און לעבנסלוסטיקער, איז אַנטשוויגן געוואָרן אויף אייביק. זיין לוויה איז פאָרגעקומען דעם 13טן סעפטעמבער 1964 יאָר.

מיט ליבע און כבוד וועלן מיר אים שטענדיק דערמאָנען.

ר.

לזכרו של ר' יצחק פלוטניק

תמיד ישארו בזכרוני דמותו הזקופה ונפשו האצילה, הדרת־פניו ועיניו הפקחיות של ר' יצחק פלוטניק ז"ל.

נדמה לי, שהנני רואה אותו כשהוא עובר ליד ביתנו מדי שבת בשבתו בבגדי חג — ובהליכותיו הצנועות וזקנו הארוך על פי מידותיו, מעורר הוא כבוד אצל כל רואהו.

הוא נולד וגדל בעיר מיר המפורסמת בישיבתה — „ישיבת מיר". בנעוריו, גר ר' יצחק בכפר סמוך לרוביז'ביץ' ובעת גזירת המשטר על גירוש היהודים מהכפרים, עבר לרוביז'ביץ'. משפחה מוכרה ואהובה על כולם. ביתו היה בית מלא־חיים ועליזות. אף אני, כמו שאר הילדים, נמשכתי למעונם לבלות בחברתם, להאזין לדעותיו וסיפוריו של ר' יצחק על עולם ומלואו ולרכוש לנפשי השוקקת חכמה ודעת מידענותו המופלגת.

כאן פגשתי את טובי הנוער מכל השכבות. כולנו היינו מקשיבים בעיון ובהערצה לסיפוריו ובולעים כל הגה שיצא מפיו. סיפוריו הקסימו אותנו בפשטותם וביופיים.

ר' יצחק היה חניך ישיבת מיר. השקפותיו הדתיות המובהקות לא מנעו ממנו לרכוש השכלה חילונית. על פיו היו שגורות השפות הרוסית והפולנית נוסף לספרות עברית והיהודית. ידע הספרות הרוסית והיו לו ידיעות מעמיקות במאטימתיקה ובמערכת הכוכבים שרכש מתוך למודי התלמוד. הוא עבד למחייתו בכל סוגי המסחר, אך הוראת התלמוד היתה אהובה עליו מכל. תמיד שאף להעניק לתלמידיו את החידושים ועל־ידי כך לעודדם ללמוד ברצון ובהתמדה.

הוא דבק בציונות ומשחר ימיו היה חבר בתנועת הבי"ל. תרם רבות למען הרעיון הציוני והגשמתו. הוא היה אדם נוח לבריות. זכורני מקרה נדיר בבית־הכנסת, עת חל עיכוב בקריאת התורה והשעוריה הלכה וגברה, ואז בערה בו חמתו והוא חבט בשולחן כי ראה בכך עלבון הקודש. לרעם הדהים את הציבור הסוער והסדר הוחזר על כנו. כאשר התפרץ אחד מהצבור בשאלה: מי התיר לך לנהוג כך, השיב ר' יצחק ברוגז רב: אלוהים שבשמיים.

הוא מצא חיים מאושרים עם אשתו, מרת ביילה ז"ל. היתה זאת אשה יפת־תואר וטובת־לב, שעזרה ברצון לכל נזקק והאכילה כל נפש רעבה. הגורל התאכזר להם והפריד ביניהם. מרת ביילה ז"ל הלכה לעולמה בטרם עת ולא זכתה לראות בנחת ילדיה. ר' יצחק סירב להתנחם ונותר עם ילדיו, בהם מצא תנחומים ליגונו.

בנותיו בשה ופייגל, למרות גילן הצעיר, נאלצו למלא את מקום האם ולגדל את הפעוטים. במסירות נפש טיפלו באחיותיהן ואחיהן הקטנים ודאגו לכל מחסורם. אף הן לא זכו לראות שכר לפעולתן — בשה ניספתה בשואה ופייגל נרצחה בדרך לכפר ע"י שוטרים, גרורי היטלר המקומיים.

הוא נמנה בין הראשונים בעיירה, ששלח את ילדיו למרחקים להקנות להם תורה: אליעזר למד רוסית ופולנית ועשה שנים רבות בישיבות שונות. אליעזר, שהיה בחור נאה, פיקח ואהוד על כולם, התחתן ברודיסק הסמוכה לווילנה ושם אף ניספה עם אשתו ושני ילדיו. חווה ומלכה נשלחו ללמוד בווילנה. חווה סיימה בי"ס מקצועי ועלתה לישראל. כיום מתגוררת חווה בארצות הברית. מלכה היתה בוגרת סמינר טשאַרנאָ בווילנה ונמצאת עם משפחתה בארץ.

חלום נאה רקם ר' יצחק — לשלוח תחילה את ילדיו לישראל ולהכשרת הקרקע ואילו הוא יעלה באחרית־ימיו למנוחה על אדמת הקודש. מה קרנו פניו מאושר כאשר שתי בנותיו עלו ארצה. הוא ראה התגשמות חלומותיו ומאוויו.

המוות שם קץ לתקוותיו, הוא חלה ושבק חיים לכל חי. הוא זכה להגיע לקבר־אבות בטרם השתלט המשטר הנאצי הרצחני.

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

משארית הפליטה, — ניצולי השואה, עלו ארצה שלושה מילדיו: ראובן, בנו הצעיר, הנראה כאוד מוצל מאש, שלעיניו נרצחו באכזריות אשתו האהובה רבקה ז"ל ובנו היחידי ישעיהו, בן השנתיים; בנותיו שיינדל ולאה, שמבשרן חזו זוועות השואה והשאירו שם את מיטב שנותיהן בעינויים וייסורים.

אריה פורת / תל־אביב

קבוצת חברות: רבקה ברזוביץ', הינדה שפירא, פרומקה בת החזן ויבד"ל מלכה פלוטניק.

אַ גרופּע חברטעס: רבקה בערעזאָוויטש, הינדע שפירא, פרומקע דעם חזנס טאָכטער און — איר צוּ לאַנגע יאָר — מלכה פּלאָטניק.

קוים לדמותו של ר' שמואל־לייב בינימוביץ

אבי, שמואל־לייב בינימוביץ ז"ל, נולד ב־1887 בוולוז'ין, כבנם של ר' מרדכי וליבה ז"ל. בימי נעוריו למד בישיבת וולוז'ין ולאחר מכן ב„קלויז" שבווילנה. התקופה שבה חי היתה המשך תקופת ההשכלה ותחילת תקופת התחייה הלאומית. לא פלא שהצעיר מוולוז'ין נסחף עם הזרמים החדשים והעמיק את ידיעותיו בתנ"ך, דקדוק ולשון שפת־עבר ובמדעים הכלליים. הוא ביקר לעתים תכופות בספריית „סטראַשון" בווילנה המפורסמת ובלילות ישב והגה בספרי חכמה ומדע שנמצאו שם. כדי לקיים את עצמו, למד הנהלת־חשבונות.

ב־1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, גוייס אבי לצבא הרוסי. את אמי, שרה־מלכה, הכיר אבי עוד בשנת 1910, בשעה שהיתה מוכרת בחנותה של הסבתא. לאחר היכרות של תשע שנים, נישאו הורי בשנת 1919. באותה עת נעשו החיים עבור היהודים ביערות ובכפרים מסוכנים עד מאוד, בגלל הפעילות המוגברת של כנופיות שונות. אבי עבר עם משפחתו לרוביז'ביץ' ופתח בה חנות מכולת, אותה שכר מר' דוד פלדמן. אחרי מותה של סבתא בריינה ולפי בקשתו של סבא, עברנו לגור בביתו שברחוב איבניץ.

אבי החל לעבוד כמומחה ליערות אצל לויט ובשנת 1931 הוא עבר לכפר פולוסניה, כ־15 ק"מ מסטוֹיפץ, וניהל שם את הפחמיה. אחי הבכור, אברהם־יצחק, ואני נשארנו ברוביז'ביץ' והמשכנו בלמודים. רק לחגים היינו נוסעים לבית הורינו בפולוסניה. בכפר ובסביבה גרו כמה משפחות יהודיות, כך, שלחגים ול„ימים־הנוראים" יכול היה אבא לארגן „מנין". כבעל־תפילה היה בא אלינו מדי שנה בשנה ר' אלתר מורדכוביץ', המורה מרוביז'ביץ'.

דאגתו העיקרית של אבא היתה להקנות לנו, בניו, חינוך. הוא שכר בשבילנו את המורים הטובים ביותר והשתדל להשריש בנו תודעה יהודית, יראת־שמיים, אהבת ישראל ואהבת כל אדם ואדם. ראיתיו במאבקיו היומיים, ראיתיו במלחמת־הקיום והוא תמיד אמר כבוד. הסבל והיסורים רק עידנו את נשמתו הטהורה.

והנה באה השואה ואנו נכלאנו בגיטו סוירז'נה, בו הראה אבינו את מלוא גודל נפשו. הוא לא נשבר, למרות כל היסורים וההשפלות שהיו מנת חלקו, הוא לא השלים עם מצבנו וטען שעלינו לברוח מן הגיטו ולחפש ביערות פרטיזנים, כדי להלחם במפלצת הנאצית.

בליל ה־29.1.43 נמלטה מהגיטו קבוצה שמנתה כ־50 איש ומשפחתי ביניהם. כל הלילה הלכנו דרך השדות טובעים בשלג הרך עד המתניים ולבסוף הגענו לכפר פוהור־לויה. בכפר זה השגנו מזחלות והמשכנו עד יערות אוזדה וקפולה. אבא עם כל משפחתו נתקבלו לאוטריאד ע"ש ז'וקוב. האיש טוב־הלב שלא פגע מימיו בזבוב, ביקש ואף

קיבל נשק וכך גם אמא והפכנו לפרטיזנים מן המנין. זקפנו את ראשינו ולמרות הסכנות והקשיים, חשנו בהרגשת האושר שאפפה אותנו. הגרמנים לא הרפו מאתו ונסוגונו לביצות פולסיה כשמאחורינו מעלים הגרמנים באש עשרות כפרים שהעניקו לנו מחסה ורצחו את תושביהם על נשיהם וטפיהם. בהתקפה שערכו הגרמנים בחודש מרץ של שנת 1943, נפלו אבי, אמי אחותי ואחי.

יהי זכרם ברוך!

משה בינימוביץ / בני־ברק

ר' פייטל זאַק

מיין פאָטער ר' פייטל זאַק איז געווען אַ געבוירענער אין רוביזשעוויטש, זיך פאַרנומען מיט האַנדל פון תבואה און מעל, געהאַט אויך אַ בעקעריי. שפעטער האָט

ער געעפנט אַ באַקאַליי־קלייט, מיט וועלכער ס'האָט זיך פאַרנומען די מוטער כאַסיע (געבוירן אין דערעוונע) און די ברידער.

דער טאַטע איז געווען באַוווסט אַלס ערלעכער ייד, זיינס אַ וואָרט איז געווען הייליק. מען פלעגט צו אים קומען זיך אַן עצה האַלטן וועגן מסחר. אויך די פויערים פון די אַרומיקע דערפער פלעגן אים זייער שעצן פאַר זיין ערלעכקייט אין האַנדל. זיי האָבן אים מיט ליבשאַפט גערופן „פייטעלקע" און פון אים געהאַלטן הרים־וגבעות.

די גאַנצע יאָרן וואָס איך געדענק, פלעגט ער מאַכן חרוסת פאַר אַלע יידן אין שטעטל (דאָס איז נישט געווען אַזוי פשוט) און טיילן עס בחינם. די רייכערע יידן האָבן געגעבן געלט, וואָס איז געגאַנגען אויף צדקה־צוועקן.

דער פאָטער איז געשטאָרבן אין פורים, 1940.

די מאַמע כאַסיע, איז דערשאָסן געוואָרן אין געטאָ דורך אַ סימקאָוויצער קריסט, וועלכער האָט זיך נאָך דערמיט באַרימט. ער איז געקומען ביינאַכט און אָנגעהויבן ראַבירן דאָס ביסל האָב־און־גוטס וואָס איז געבליבן אין שטוב. די מאַמע האָט אָנגעהויבן שרייען און רופן הילף, האָט ער דורכן פענצטער אַריינגעשאָסן מיט אַ רעוואָלווער. זי איז געווארן פאַרוווונדעט און אין עטלעכע טעג אַרום איז זי אין שרעקלעכע ווייטאָגן, אָן מעדיצינישע הילף, געשטאָרבן.

מיינע ברידער גבריאל, יוסף און ראובן זענען אומגעקומען אין דוואָרעץ.

זאָלן די שורות זיין אַן אָנדענק פאַר מיין חרוב געוואָרענער היים און משפחה.

משה זאַק / פתח־תקווה—נחלים

לזכר אחי ראובן

שנה רודפת שנה והנה חלפו כבר שבע שנים מאז נפרדנו ממך לנצח. לא יאמן שנעקרת מקרבנו ללא שוב באופן כה חטוף. קשה להשלים עם הגורל המר שאכן ראובן איננו. מעלה אני את דמותך לנגד עיני ולפעמים נדמה לי שדלת ביתי נפתחת ואתה ניצב על הסף, כבימים עברו, עומד בשקט ובצנעה — אך חיש נעלם המראה.

שנינו התקשרנו בלב ובנפש. את רוב שנותינו בילינו יחדיו ולמרות שהיו תקופות קצרות של פרידה ביניינו, תמיד קיווינו להתראות במהרה.

במות אבינו היה ראובן ילד בן עשר בלבד. ילדותו עברה עליו בסבל ודחקות ודרכו בחיים לא היתה סוגה בשושנים — רעב ומחסור היו מנת חלקו בצעירותו והוא עבר את שבעת מדורי הגיהנום.

ראובן נולד בשנת 1917, השנה המפורסמת במהפכותיה ובתקוות הגדולות והיפות שתלו בה. עיירתנו נמצאה אז בתוך הקלחת הרותחת של משטרים בני־חלוף, חוסר בטחון בחיי היום־יום. המחסור במזון ובכל יתר המצרכים היה חמור. ידינו לא השיגה אפילו לפת־לחם צר. עיקר המזון היו קליפות תפוחי־אדמה וכתוספת — מרק מעלי סרפד (קראֶפיווע) מעורב במעט סובין. בעקבות הרעב באה מגיפת טיפוס הבטן שהפילה חללים רבים ובעיירה אין רופא ואף תרופות לא היו בנמצא כדי להציל את הנאבקים על חייהם. מחלה זו לא פסחה על ראובן הרך. ימים ולילות ישבה אמא סמוך למיטתו הנאבק עם מר גורלו, ובנסותה להקל עליו, היתה משקה אותו במים בלי סוכר ואכן, עלה בידה להציל את חייו.

במלאות לו חמש שנים החל ללמוד ב„חדר" אצל הרבי מקוידנוב. לאחר מכן עבר ללמוד אצל יודל קפוסצבסקי מדרבנה. ב־1926, בעודו ילד בן 9, עזב את הבית ויצא לרכוש דעת בישיבת טשכנובצי. כעבור מספר שנים עבר לישיבה בווילנה (ראמיילס קלויז) שהיתה תחת הנהגתו של ר' חיים־עוזר גורודנסקי. הוא הצטיין בלימודיו ורכש לו חברים רבים. ראש הישיבה, הרב שלמה פריצר, לא פסק מלהללו ולשבחו וניבא לו גדולות. באותו זמן למדתי בווילנה והיינו נפגשים בכל הזדמנות. לא אשכח את אותו בוקר קייצי כשישבנו על שפת הויליה והשקפנו על הנוף הנהדר שמסביבנו. תוך כדי שיחה חיבר ראובן את שירו הראשון באידיש. היה זה שיר מלא רגש והתלהבות מהיקום ויופיו. הבינותי כי הוא נער מחונן בכשרונות גדולים ובנפש רגישה. באותה עת הכריזה „ייווא" בווילנה על קונקורס לצעירים על הנושא יצירה ספרותית מימי הילדות. ראובן זכה עבור יצירתו זו בפרס שני, בתוספת מכתב הערכה עם חברות באגודת הסופרים, מאת הסופר אברהם רייזין — נשיא אגודת הסופרים בפולין.

בשנת 1932 בהפרדי מראובן, לאחר שסיימתי בית־הספר התיכון וקבלתי את תעודת הבגרות הממשלתית, הבטחתי לו שמיד שאסתדר בלימודי בחו"ל, אעזור לו כדי שיוכל

להמשיך בלימודיו בבית מדרש לרבנים. תשובתו היתה נזעמת — „לא תלביש אותי בתוגה שחורה!" ימים ספורים לאחר שחזרתי לרוביז'ביץ', עזב ראובן את הישיבה ושב הביתה. בשנות שהותו ברוביז'ביץ' כתב שירים רבים וערך בכל מוצאי־שבת עתון־חי והיה הרוח החיה בעיירה. ראובן עשה זמן־מה בהכשרה והתכונן לעלות ארצה.

בשנת 1939, כשעיירתנו עברה להיות תחת השלטון הרוסי, נשלח ראובן ע"י השלטון המקומי לבית־הספר הגבוה לכלכלה והיה בין התלמידים המצטיינים. כשעמד לסיים לימודיו, חרב עליו עולמו כשפרצה מלחמת רוסיה־גרמניה. בחצות הלילה הוא נמלט לרוביז'ביץ'. דרך ארוכה עבר. ימים ולילות רכב על אופניים עד שהגיע הביתה ומצא את העיירה תחת כיבוש הנאצים. הוא לא רצה להושיט את צוארו לרוצחים ויצא ללחום נגדם. הוא שוטט שנים ביערות, נפצע ברגלו מכדור גרמני אך עמד בכל הסבל והסכנות. הוא עלה ארצה באוניה „יגור", נעצר על־ידי האנגלים והוגלה לקפריסין עד שבדצמבר 1946 זכה להגיע לארץ־ישראל, להתאחד עם אחיו ולהקים לו קן־משפחתי נעים. כאשר הגיע אל המנוחה ואל הנחלה — כבה לפתע פתיל חייו. הובא לקבורות בחול־המועד פסח תשכ"א.

מותו בא עלינו כמהלומה קשה מאוד. קשה להסתגל לעובדה שראובן תוסס־החיים והנמרץ, נעים־ההליכות ובעל־הנפש העדינה הלך מאתנו לעולמים.

יהי זכרו ברוך!

אריה פורת / תל־אביב

* * *

כשנתבשרנו על מות חברנו ראובן פורט סרבנו להאמין למשמע אזנינו. הלא זה עתה היה בתוכנו, כשהוא הדמות הבולטת ביותר במחלקה וסביבו נשזרו חייה.

מי יכול היה להעלות על דעתו שהאדם החביב והאהוב על כל מיודעיו, שהיה כה פעיל ומלא־חיים, נלקח מאתנו כחתף, ויותר לא נראנו בקרבנו.

ראובן שימש מעין אב למחלקת הח"ד של הסניף הראשי בת"א. כל עובד במחלקה במר עליו לבו, מצא אצלו אוזן קשבת ועצה נבונה. הוא היה הפקיד הבכיר במחלקה, בקיא בכל הילכות העבודה וכל הפקידים — ותיקים כחדשים, למדו ממנו. היה נכון תמיד להדריך ולעזור לכל הפונים אליו.

בר־אוריין היה, ספוג תורה ולמדנות. דבריו היו מתובלים באמרי־חכמה, ותענוג היה לנהל עמו שיחה חברית. הוא עמד בראש הקרן המחלקתית ודאג תמיד שכל „בעל־שמחה" יקבל את המתנה הראויה. לעולם לא היה מכתב־ההקדשה המצורף למתנה מנוסח בצורה שגרתית. ראובן ידע, כיד כשרונותיו הטובים, להוסיף מלים חמות ומתאימות לכל אחד ואחד.

נפל על משמרתו. הוא נתקף בהתקפת לב תוך כדי עבודתו בבנק. ליבו, לב גדול, שעבר את כל אימי השואה האירופית, לא החזיק מעמד ובעודו במיטב שנותיו — פקע.

המנוח השאיר אחריו אשה ושני ילדים רכים.

נישא לעד את זכרו בקרבנו.

שלמה סלונים

* * *

ראובן פורט איננו... האומנם?

הלא דמותך הלבבית ניצבת לנגד עינינו, וקולך החביב מהדהד באזנינו... כשנתקלים אנו בצוק האמת המרה, עוברת בנו חלחלה. הרהורים נוגים עולים בדמיוננו ונישאים על גלי החיים האכזריים, הקשים מנשוא.

ראובן, נעמת לנו מאוד, לבביותך ואהבתך העמוקה גדולות היו כים והידקו את קשרי ידידותנו. צר לנו עליך מאוד. בעוד אנו נהנים מדמותך הנלבבת, מבדיחות דעתך וממליצותיך השנונות והמפולפלות מלאות הרגש ואהבה לבריות — הלכת מאתנו. וכי מה נאמר ומה נדבר? איך נוכל אנו להספיד את בעל הקולמוס וההשכלה הרחבה והמקיפה?

ראובן, חשים אנו בחסרונך עד מאוד. נזכור אותך בכל עת ובכל שעה.

יהי זכרך ברוך.

נ. משעל

אומקום פון אַ פאַרצווייגטער משפחה

אין מיטן מאַרק האָט געווינט די פאַמיליע גוריאָן, דער זון פון מערקען, זיין פרוי פריידע־יענטע און די קינדער — דריי זין און דריי טעכטער. פריידע־יענטע איז געווען פאַראַליזשירט אויף ביידע פיס און איז אַרומ־געפאָרן אין שטוב אויף אַ שטול מיט רעדלעך.

יצחק גוריאן

זייער פרנסה האָבן זיי געצויגן פון אַ מאַנו־פאַקטור־געוועלב. אין שטוב האָט מען געבאַקן ברויט און חלות צום פאַרקויפן. דערצו האָבן זיי פאַרקויפט בראָנפן אומלעגאַל. מאַכט זיך אַ צופאַל, אַז דער „אַקציזניק" (פאָרשטייער פון מלוכה־מאָנאָפאָל) האָט געכאַפט אברהמקען ביים פאַרקויפן אַ פלעשל בראָנפן. אברהמקע האָט נישט לאַנג געטראַכט און צעבראָכן דאָס פלעשל אין די הענט פון אַקציזניק, כדי ס'זאָלן ניט זיין קעגן אים קיין באַווייזן — ס'איז אָבער נישט געלונגען. ער האָט געמוזט פאַרלאָזן דאָס שטעטל אין געהיים, אַ לאַנגע צייט האָט מען פון אים נישט געהערט. ער איז אַוועק קיין ארץ־ישראל און געשטאָרבן אין זיינע מיטעלע יאָרן.

פריידע־יענטע איז איבערגעבליבן מיט אירע קינדער, וועלכע האָבן געפירט די געשעפטן מיט הצלחה. זי האָט דערלעבט חתונה מאַכן אַלע קינדער און געשטאָרבן אין אַ גוטער עלטער. דער זון משה האָט חתונה געהאַט און געהאַט צוויי קינדער;

איצקע האָט חתונה געהאַט מיט פייגעלען, די טאָכטער פון נחום פאַלייעס ז״ל, וועלכע האָבן געהאַט צווי קינדער. ביידע ברידער האָבן געווינט אין רוביזשעוויטש. דער זון וועלוול האָט חתונה געהאַט און געווינט אין ניעסוויעזש. די טאָכטער אסתר מיט איר מאַן און קינדער האָבן געווינט אין איוועניץ. לאהקע האָט חתונה געהאַט מיט אברַשקע קאָוואַרסקי, דעם אַפטייקערס זון. ער האָט שטודירט און געענדיקט אַדוואָקאַטור און זיך איינגעאָרדנט אין ראַקאָוו. ליבע מיט איר מאַן, מוליע צאָרנע און צווי קינדער, האָבן געלעבט אין ווילייקי. אַלע האָבן געלעבט אַ גליקלעך און צופרידן לעבן. בדרך כלל האָבן זיך די ברידער גוריאן אויסגעצייכנט מיט זייער שאַרפזין אין מסחר און מצליח געווען אין זיערע געשעפטן. באַזונדער איז משהקע געווען אַ פעיקער וואַלד־סוחר.

די צווייטע וועלט־מלחמה האָט אַלץ צעשטערט. צו ערשט זענען געקומען די רוסן און צוגענומען די געשעפטן. מען האָט אָבער געלאָזט לעבן. טראַגישער איז דער מצב געווארן, ווען די דייטשן זענען אַריין. מען האָט אַלע יידן אַריינגעטריבן אין אַן ענגן געטאָ אין רוביזשעוויטש, צוזאַמען מיט די יידן פון וואָלמע, דערעווע, נאַליבאָק און קאַמין. מען האָט דאָרט געלעבט אין גרויסע צרות און אין טויט־שרעק, הונגער און שווערע אַרבעט. נאָך ניין חדשים, האָט מען אויסגעקליבן די יוגנט און פאַרשיקט אין פאַרשידענע אַרבעטס־לאַגערן, די קינדער אומגעבראַכט, דאָס פאַרמעגן צוגענומען, און דאָס שטעטל יידן אַוועק געפירט צו דער שחיטה. געבליבן איז איין גרויסער ברידער־קבר אין שימקאָוויטש.

איצקע גוריאָן איז געווען אַ טעטיקער מיטגליד אין יודענראַט. ער האָט אַלץ געטאָן, כדי אָפצושטויסן די שלעכטע גזירות — אפשר וועט דערווייל קומען עפעס אַ ישועה אויף די יידן. אויף אים איז געפאַלן דער גורל אַוועקצופירן דאָס צירונג וואָס יידן האָבן געמוזט אַוועקגעבן, קיין איוועניץ. דאָרט האָבן די דייטשן אים צוגענומען זיינע ברילן, אים גוט צעשלאָגן און אַרויסגעטריבן. ווי אַ בלינדער האָט איצקע זיך געקייקלט אויף דער ערד, געטאָפט די וועגט — און די רוצחים האָבן הילכיק געלאַכט און שטאַרק הנאה געהאַט.

אַלע פון פריידע־יענטעס גרויסע פאַמיליע זענען אומגעקומען, אַ חוץ איין זון פון אסתרן און אייגער פון לאהקע קאָוואַרסקי. זיי זענען פאַרבליבן אין רוסלאַנד. משהקע מיט זיין פרוי און קינדער האָבן זיך געראַטעוועט פון דוואָרצער געטאָ. געווען איז דאָס אין ווינטער, ווען ס׳האָבן געהערשט גרויסע פרעסט. איין קינד איז דערפרוירן געוואָרן אויפן וועג. משהקע אַליין איז געווען פאַרוווּנדעט. אין וואַלד האָבן זיי געטראָפן נאָך יידן. צוזאַמען האָט מען אויסגעגראָבן אַ גרויסן און טיפן גרוב צום באַהאַלטן זיך. מען האָט אָבער געמוזט גיין זוכן עסן. וועג אייגער איז צוריק געגאַנגען מיט אַ ביסל פראָדוקטן, האָבן דייטשן אים באַמערקט, נאָכגעגאַנגען ביזן גרוב און אַלעמען אַנטדעקט. זיי האָבן אַלע אומגעברענגט.

לאהקע מיט איר מאַן זענען אַוועק צו דער שחיטה אין דוואָרעץ. אירע 2 זין און טאָכטער זענען אומגעקומען אין ווילעיקע. אסתר איז אומגעקומען אין דוואָרעץ. ליבע און מולע צאָרנע מיט זייערע קינדער זענען אומגעקומען אין מאָלאָדעטשנע. פון וועלוועלען און זיין פאַמיליע ווייסט קיינער נישט ווו זיי זענען אומגעקומען. איצקעס

פרוי, פייגעל, און די טאַכטער, זענען אומגעקומען בעת דער שחיטה אין נאַוואַגרודקער לאַגער. איצקען מיט זיין זון האָט מען אַרויסגעפירט פון נאַוואַגרודקער לאַגער און פאַרטריבן אין אַן אַרבעטס־לאַגער ביי סמאָלענסק. הונגער און קעלט האָט איצקען צוזאַמענגעבראַכן. ער איז געשוואָלן געוואָרן און מען האָט אים גענומען אין אַ שפּיטאָל. דער זון איז געקומען באַזוכן זיין פאָטער. „ווער איז ער?" — האָבן די דייטשן געפרעגט איצקען. „דאָס איז מיין 17יעריקער זון" — האָט ער געענטפערט. די דייטשן האָבן דעם זון אַרויסגעפירט אין דרויסן, באַפוילן דעם פאָטער אַראָפגיין פון בעט, צום פענצטער. ער האָט דאָך אָבער ניט געקענט גיין, האָבן די מערדער אים געהאָלפן צוקריכן צום פענצטער. די מערדער האָבן געוואָלט, אַז דער קראַנקער טאָטע זאָל זען ווי אַזוי מען דערשיסט זיין זון. וועז מען האָט דעם זון דערשאָסן, איז איצקע אומגעפאַלן — און ביידע האָבן צוזאַמען אויסגעהויכט זייערע נשמות.

אויך פון זייער שטוב איז ניט געבליבן קיין שפורן. די קריסטן האָבן צעריסן די וועגט און אַלץ צעשלעפט. דאָס אַרט פון דער שטוב איז פאַראַקערט געוואָרן און מען האָט דאָרט געמאַכט אַ גאָרטן.

אַזוי איז טראַגיש אומגעקומען די גרויסע משפּחה פון פריידע־יענטע. זאָלן די שורות פאַראייביקן זייער אָנדענק.

גישקע פאַלייעס / רמת־גן

מ ש פ ח ת נ ו

נולדתי בעיירה קטנה ויקרה — רוביז׳ביץ׳. אבי ז״ל למד בישיבת וולוז׳ין. הוא היה שוחט ובעל־תפילה. לאחר שהתחתן, לא עסק יותר בשחיטה ופתח חנות לדברי מסחר. סבי, ר׳ זלמן־יהודה, היה אדם פיקח ומכובד בעיירה ורבים שאלו בעצתו. דברים רבים נשכחו מזכרוני. אך את דמות הרב, שהיה בעל הדרת־פנים זוכרת אני היטב. ניצבת לפני דמותו בשעה שהיה מהלך בערבי השבת בדרכו לבית־הכנסת. דמות תמירה, חבוש צילינדר שחור ומבריק ולובש מעיל שחור וארוך.

ר׳ נח ברזוביץ׳

בביתנו היו שבע בנות ובן אחד. אחיותי המבוגרות למדו בגימנסיה שבמינסק. שתי אחיותי הבכירות היגרו לאמריקה. אחת מאחיותי נישאה באיוניץ׳ לשוחט ענו וצנוע, עדין נפש ואהוב על אבי יותר משאר חתניו. הוא היה אחד מהקרבנות הראשונים שנרצחו ע״י הנאצים בעיירתנו.

אחי, חיים־לייזר, היה נער עליז ובעל קול נאה. בערבי שבת נהגה המשפחה, בשעת הסעודה, לזמר זמירות קודש ונעימות עממיות בקול ערב, ועוברי־אורח היו נעצרים כדי להאזין לשירתנו.

אמא גולדה, היתה אשה יפה ופיקחית. בשעת חיסול הגיטו היתה אמי חולה אנושה, והרוצחים הוציאוה ממיטתה ורצחוה נפש. כיבדנו מאד את הורינו וחיינו חיי משפחה אידיאליים. אני, ואחותי רבקה למדנו בבית הספר העממי הפולני והילדים הנוצריים נהגו להציק לנו מאוד. לא פעם היו שמים בשר חזיר בתוך האוכל שלנו. במיוחד „הצטיין" בשנאתו ליהודים תלמיד בשם בריצקובסקי.

אבי והחזן היו חברים בועד בית־הספר, ולא פעם העירו את תשומת־לבו של המנהל על כך, אך ללא הועיל. לאחר שסיימתי את בית הספר, המשכתי ללמוד בביה"ס התיכון בווילנא. שנות חיים אלה בווילנא היו מאושרות מאוד. לחגים הייתי שבה הביתה כדי לחוג בחיק המשפחה.

קיבלנו חינוך ציוני. אחיותי היו בתנועת „בית"ר". אני רציתי לנסוע להכשרה, אך אבי התנגד. הגעתי ארצה באמצעות „פיקציה". לפני שאבי הסכים לכך, נסע הוא להיוועץ עם קרוב משפחתנו ה„חפץ חיים" ורק לאחר שקיבל את הסכמתו וברכתו עליתי ארצה. (ה„חפץ־חיים" היה בא בחודשי הקיץ לעיירתנו והיה מבקר בביתנו, ולדברי אמא, היתה אז השכינה שורה בבית).

בארץ עבדתי קשה בתחילה, אבל במשך הזמן התרגלתי לתנאי הארץ והרגשתי את עצמי מאושרת. קיוויתי כי אוכל ואזכה להעלות ארצה את הורי, אך לא זכיתי לכך. כל משפחתי הושמדה ע"י הנאצים ימ"ש ומקום קבורתם לא נודע.

יהיו שורות אלו מצבה צנועה על קבריהם הבלתי־נודעים של בני משפחתי.

רחל רבובסקי (ברזוביץ) / תל־אביב

בית אבי

בין שני נהרות, על גבעה ירוקה ומיוערת, שכנה פעם עיירה ושמה רוביז'ביץ'. בית אבי על מרפסתו הרחבה, שני הספסלים שלצידיה ושתי הכניסות, האחת לבית והשניה לחנות הנעלים — ניצב ברחוב השוק.

ביתנו היה מסורתי. נוהגים היינו לקיים את הילכות ומצוות אלוהי ישראל. תכונת יום השבת הורגשה בביתנו כבר מבוקרו של יום ששי. אחר הצהריים נהגנו ללבוש בגדי שבת, ואבא היה מכין עצמו להליכה לבית הכנסת. אנו ניצבנו ברטט של קדושה סביב לאמא כשהדליקה את נרות שבת המלכה ואווירת אושר ושלווה היתה יורדת על הבית.

בשבתות נהגנו לבקר את סבתא רחל וסבא אריה־לייב גוריון. סבתא היתה מכינה לנו כיבוד ומעתירה עלינו אהבה. סבא, איש נמוך קומה, עטור זקן מכסיף, היה מקביל את פנינו בחיוך רחב ומכנה אותנו „יונים שלי". במיוחד התמסר הסבא לשתי הנכדות של הדודה פייה, גיטל ולאה, שהתיתמו מאביהן בעודן תינוקות.

היינו חמש אחיות. הגדולה, בלה, היתה חברה בתנועת ה„גרוסמניסטים". היא ידעה היטב את השפה העברית, אותה למדה אצל מורה פרטית — פרומקה בת החזן. בלה נישאה בשנת 1940 וגרה בברנוביץ' ושמה נרצחה ע"י הנאצים, יחד עם בעלה ובתה הקטנה. בת 22 היתה במותה. גם אחותי השניה, גיטל, השתייכה לאותה תנועה ציונית.

ב־1939 נתקבלה לעבודה בדואר. גיטל היתה טובת לב ואהודה על הבריות. בתקופת השואה הוכיחה את אומץ לבה. היא עבדה במשטרה הנאצית כמנקה, ותוך כדי עבודתה נודע לה שבמשטרה נמצאת רשימה של 40 יהודים שהיו חשודים כקומוניסטים וסכנת מות ריחפה עליהם. גיטל, עקבה אחרי מפקד תחנת המשטרה וגילתה את מקומן של הרשימות. היא התגנבה לחדר דרך החלון, ושפכה על הרשימה את הדיו שנמצאה בקסת על השולחן וכך נדחתה הגזירה. לאחר שהצליחה לברוח ממחנה דבורץ, הצטרפה לפרטיזנים ונפלה חלל בקרב נגד הגרמנים בסביבות מינסק, בחורף של שנת 1943.

אחותנו הצעירה, מאשה, נשארה עם כל ילדי רוביז'ביץ' הפעוטים בגיטו איבניץ. עמה נותרה גם בת־הדוד אליעזר, ברייניה'לה, ושמה מצאו שתיהן את מותן. כפי שנודע מסיפוריהם של תושבי איבניץ הנוצרים, פיטמו הנאצים את הילדים היהודים במשך מספר ימים, ולאחר מכן ניקזו את דמם עד הטיפה האחרונה, למען חייליהם הפצועים והובילום במכוניות עד לקבריהם. הילדים היו חיוורים כסיד ונפחדים עד למאד ומחמת חולשה, לא יכלו לעמוד על רגליהם ועל כן זרקום אל הבור הפתוח בעודם בחיים. שעה ארוכה אחרי שסתמו את קברם, הזדעזעה עדיין האדמה מעל לקבר, עד שנחנקו. בת 9 וחצי היתה ברייניה'לה במותה.

רק שתי אחיות נותרנו בחיים, אני ואחותי פניה, הנמצאות בארץ.

אימנו, חיה, היתה טובת לב מאין כמוה. בשעת היותנו בגיטו רוביז'ביץ', ובעת נדודינו מבית איכר אחד למישנהו, היא הצילתנו מרעב ע"י כך שהיתה מתחמקת מאתנו, ועובדת אצל איכרים בתפירה ושבה כשבצרורה מזון לכל המשפחה. תיקצר כאן היריעה מלספר את אשר עשתה עבורנו וכיצד הקריבה את עצמה למען ילדיה ובעלה. היא זכתה לעלות ארצה ונפטרה בשנת 1960.

סבא נפטר בשנת 1939. סבתא רחל היקרה נספתה עם כל יהודי העיירה ב־1942.

זכור לי עתה חלום משונה שאבי ודודתי חלמוהו באותו הלילה: היה זה בחורף של שנת 1943, לאחר שנמלטנו ממחנה דבורץ, והסתתרנו במיקוליץ ב„אוסיץ", שנועדה לייבוש פשתן. הקור הקפיא את עצמותינו. כעבור ימים אחדים הצליח אבא לקבל רשות מאיכר ללון אצלו באורווה. בלילה, בחלומו, ראה אבא את סבא שדרש ממנו במפגיע לעזוב את המקום. הוא התעורר, ובעודו מספר לאמא על החלום, הופיעה במרוצה הדודה פייה וסיפרה כי חלמה את אותו החלום בדיוק שחלם אבא. עזבנו חיש מהר את החווה וחזרנו ל„אוסיץ" ומשם ליער מַלה־רַאצקה. לאחר זמן מה נודע לנו שלמחרת עזבנו את החווה, ביקרו במקום הגרמנים. כך דאג לנו סבא ושמר על משפחתו גם לאחר מותו.

יהי ברוך זכרם של בני משפחתנו שניספו.

בתיה גוריון־בריל / רחובות

לזכר הורי ואחי

כשמלאו לי שלוש שנים וחצי בשנת 1914, אירע הדבר: איכר מקומי קרא לאמי החוצה, על מנת למכור לה, כביכול, את מרכולתו. כל שאזכור מהמתרחש אחר כך היו צווחותיה המחרידות של אמי. רק לאחר שנים נודעו לי פרטי המקרה. אבי ואחי עמדו לחצות את הנחל סולה, שליד הכפר רודניה, ומצאו שם את מותם. היה זה בחול־המועד פסח של שנת תר"ע. זו היתה בשורת־איוב שהביא עמו הגוי לאמי.

אחי זלמן, היה בן 15 שנה במותו וכל זכרונותי אודותיו מצטמצמים בעובדת היותו גבוה ויפה־תואר וכן באהבה הרבה שרחשתי לו בהיותי ילדה קטנה. כך נותרה אמי מטופלת בשלוש בנות בתיה בת ה־9, חנה בת ה־7 ואני. אט אט החלה אמי להתאושש מהאסון שפקד אותנו. נדמה לי, כי עצם ההכרה שעליה לגדל ולפרנס שלוש בנות, היא שעזרה לה להחזיק מעמד וחיזקה את ידיה. בתחילה המשיכה אמי בעסקי סחר העורות שהיו לאבי, אולם כוחה לא עמד לה. היתה זו עבודה קשה שדרשה כוח־פיזי רב ולא הלמה אשה עדינה כאמי. כדי לקיימנו, פתחה אמי חנות־מכולת קטנה, והיתה נוסעת מפעם לפעם למינסק לשם חידוש המלאי בחנות.

בשנת 1917, עת התחלפו המשטרים ברוביז'ביץ', התנפלה כנופיית שודדים על העיירה ושדדה מכל הבא ליד. לביתנו פרצו השודדים ורוקנו אותו כליל — מכרי הנוצות יעד למעט הכסף שהצליחה אמי לחסוך. היה עלינו להודות לאל על שנשארנו בחיים. כשחזרה אמי מן העיר מינסק ונוכחה בחורבן שהשאירו אחריהם הפורעים, הזדעזעה קשות, וזמן רב חלף עד שהחלימה ממכה זו.

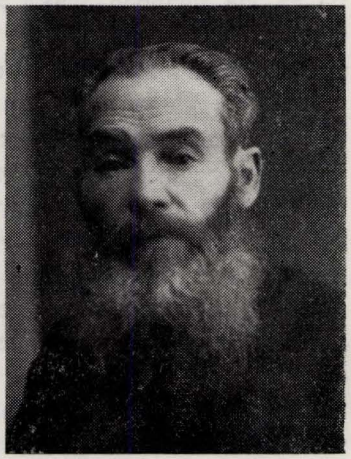
אחותי בתיה, החלה לעזור בניהול החנות. היתה זו בתיה שנהגה להתמקח עם הסוחרים, ולמלא את מקומה של אמא בנסיעותיה. למרות כל הקשיים והאסונות שפקדו את אמי, לא חסכה מאומה מאתנו. חינוכנו היה מעולה, נשכרו עבורנו מורים עבריים ורבה היתה הכרת התודה שרחשנו לה על כל שעשתה למעננו.

זכיתי, שאמי תתגורר בביתי בישראל, בחדרה. היא היתה עמנו משך 17 שנה וזכתה להגיע לשיבה טובה. היא נפטרה בגיל 86.

יהי זכרה ברוך!

יוכבד ברשינסקי (דיינובסקי) / חדרה

העיירה רוביז'ביץ' שמורה היטב בזכרוני. ביליתי בה את ימי ילדותי, ושם השארתי את היקר לי מכל — הורי.

ר' חיים־זאב זילברמן

אבי, ר' חיים־זאב זילברמן, שנולד בקאפולה שבפלך מינסק, היה יהודי משכיל ונאור, מופלג בתורה ושומר־מצוות. בזכות קולו הערב היה לבעל־תפילה מעולה. הוא היה איש־שיחה נעים, בעל הומור ומעל לכל — יהודי גאה. בגלל סגולותיו אלה כיבדוהו כולם, חיבבוהו והעריכוהו.

בנעוריו שאף אבי ז"ל להשכלה גבוהה, אולם התיתמותו בגיל רך מאביו, קטלה שאיפה זו. אבי עבר לבית דודו, החזן, שהיה יהודי אדוק מאוד, והלה שלחו ללמוד בישיבה על מנת שיהיה רב בישראל.

ביומנו, מצאנו מכתבים אותם כתב לחברו, שלמד אותה־עת באוניברסיטת פטרבורג. במכתבים אלה מביע אבי את צערו על שאין באפשרותו ללמוד כמוהו. בין היתר הביע במכתבים את דעותיו על ספרים מפרי עטם של סמולנסקין, מאפו ועוד רבים אחרים. מפחד דודו, נאלץ היה אבי להסתתר, בכדי לקרוא ספרים חילוניים.

כשהתחתן והקים משפחה, התחיל אבי לסחור בעצים. הוא היה חוכר חלקת יער, חוטב את העצים שבה ומוכר אותם. בעיסוק זה המשיך עד מלחמת־העולם הראשונה, עת עברנו לגור לרוביז'ביץ'.

אבי התמסר בכל נימי נפשו ללימוד התורה ולעסקנות ציבורית. בתקופה זו התפרנסנו מחנות, אותה ניהלה אמי.

מדי שבת בשבתו היה אבי מביא הביתה אורח כלשהו, ואכן מידת הכנסת־האורחים שלו היתה מפורסמת בעיירה. בשבת, בעת ארוחת הצהרים, נהג אבי לזמר זמירות כשכל בני־הבית עוזרים לידו. הזמירות היו כה נעימות, שלא פעם היו מתאספים סביב ביתנו השכנים ומקשיבים בהנאה לקולות הזמרה.

מות אמנו פגע באבי קשה מאוד, ואף בריאותו התרופפה. למרות זאת, השתדל אבי להחזיק מעמד ולעזור לנו, הילדים, כדי שלא נחוש באובדן אמנו. אבי התמסר לי ולאחותי חוה יותר מתמיד ודאג לכל מחסורנו. בשבת אחר הצהריים היה יוצא עמנו לטיול בסביבות העיירה, שהצטיינה בנופה המרהיב. בטיולים אלה, נהג אבי לספר זכרונות מן העבר. נזכרת אני בסיפורו על פגישתו עם כריץ, בעל אחוזה גדולה, כדי לחכור ממנו חלקת יער. הפריץ היה רשע גדול ונודע כשונא־ישראל. כל יהודי שבא עמו במגע, חייב היה לרקוד לפניו „מה־יפית", ורק לאחר מכן הסכים לשאת ולתת עמו. אבי, שידע על כך, נכנס זקוף ונעמד לפני הפריץ. מיד התפרץ בעל האחוזה בצעקות. אבי לא נבוך, וענה לו בקול תקיף: „איך אוכל להתדיין אתך, ואתה אפילו לא ביקשת ממני לשבת". הפריץ התנצל וביקש ממנו לשבת, ומאז הפכו לידידים.

אמי, מינה־לאה ז״ל, היתה אשה צנועה וטובת־לב. היא הצטיינה בעזרתה לזולת והיתה מתחלקת עם כל עני ואביון בעיירתנו בפת־לחמה ובגדיה. לעתים קרובות היתה יוצאת מהבית ומתיישבת ליד אשה גלמודה שהיתה מתנה לפניה את כל צרותיה, ובכך הקלה אמי על נפש האשה.

לעיירתנו הגיעה משפחה מעיירה סמוכה וכל בניה חלו בטיפוס. אמי מבלי לחשוש, היתה נכנסת אליהם, מטפלת בהם ודואגת לכל צרכיהם, ועל־ידי כך הצילה אותם.

כעבור זמן קצר חלתה היא עצמה בטיפוס ונפטרה. צערה היה רב על שלא הצליחה להגשים את שאיפתה לעלות ארצה.

מותו של אבי השרה אבל כבד בעיירתנו, על אבדן אדם יקר ואהוב על הבריות.

אחי ישעיהו, ששירת אחרי מחמת העולם הראשונה בצבא האדום, נפטר מטיפוס כבית־חולים צבאי במוסקבה. אחי לייבל, היה ברוסיה ועקבותיו לא נודעו עד היום. אחותי חוה, שגרה בעיירה הורודזיי, נרצחה שם בגיטו עם בעלה וחמשת ילדיה. אחי הבכור משה, התגורר בסטולפצי ונרצח יחד עם שלושת ילידיו על־ידי הנאצים ימ״ש.

יהי זכרם ברוך לעולמי עד!

טייבל זילברמן־ברסקי / תל־אביב

אָנשטאָט אַ מצבה

מיין מוטער העניע, איז געווען פייטל זאַקס אַ טאָכטער. דער טאַטע, ישעיהו שפירא, אַ געבוירענער אין קאַפוליע, האָט חתונה געהאַט קיין רוביזשעוויטש. געווינט האָבן מיר אויף דער ראַקאָוור גאַס. דער פאָטער האָט געהאַט אַ קלייט. געווען אַ גוטער מענטש, אַ פריילעכער, שטענדיק מיט אַ ליבלעכן שמייכל אויף זיינע ליפן. ער האָט זיך גוט באַגאַנגען מיט די קינדער, געטאָן מענטשן טובות, געווען אַ כלל־טוער, גבאי

ר׳ ישעיהו שפירא וילדיו שניספו בשואה.
ר׳ ישעיהו שפירא און זיינע קינדער, אומגעקומען בעתן חורבן.

אין שול, בעל־תפילה און בעל־תוקע. צו דעם אַלעמען — אַ משכיל. געחלומט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל, געהאָפט, אַז ער וועט קומען צו אונדז אַהער.

איך האָב געהאַט דריי שוועסטערס און איין ברודער, וועלכער האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1937. ער האָט געהאַט סמיכה אויף רבנות, געווען לערער און אויך שוחט. אין 1939, ערב ראש השנה, פאָרנדיק מיטן אויטאָבוס פון תל־אביב קיין חולון, איז ער דערשאָסן געוואָרן פון אַן אַראַבער. ער איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן מיליטערישן בית הקברות אין נחלת יצחק. 23 יאָר איז ער אַלט געווען, וועו ר'איז דערהרגעט געוואָרן.

מיין שוועסטער שולקע האָט חתונה געהאַט אין נאַליבאָק מיט דוד סאָלאָוויטשיק, און איז געקומען מיט אירע פיר קינדער אין רוביזשעוויטשער געטאָ. הינדע האָט חתונה געהאַט מיט לייבע ביניעס (סעגאַלאָוויטש). זי האָט געווינט אין נאָווראָגרודעק און דאָרט געאַרבעט אַלס לערערין אין דער תרבות שול. זי האָט געענדיקט דעם ווילנער לערער־סעמינאַר. אויך זי מיט אירע צוויי קינדער זענען אומגעקומען אין רוביזשעוויטש. הינדעס מאַן, לייבע ביניעס, איז געווען דער אָנפירער פון בית"ר אין רוביזשעוויטש. ער האָט גוט געקענט עברית. ער האָט אויך אָנגעפירט מיט דער יידישער באַנק. שפעטער, וועו ער איז מיט הינדען אַריבערגעפאָרן קיין נאָווראָגרודעק, האָט ער דאָרט געאַרבעט אַלס בוכהאַלטער אין דער יידישער באַנק. ער איז אומגעקומען אין דוואָרעץ, הגם ער האָט געהאַט שאַנסן זיך צו ראַטעווען פון דער שחיטה. אָבער הינדעס טויט האָט אויף אים אַזוי געווירקט, אַז ער האָט ניט געהאַט מער קיין חשק צום לעבן.

מסיבת־פרידה לדובה שפירא, לעלייתה ארצה (1936).
געזעגענונג־מסיבה פאַר דאָבע שפירא, צו איר עולה זיין קיין א"י, (1936).

מיין שוועסטער מלכה איז אומגעקומען אין דוואָרעץ. 22 יאָר איז זי אַלט געווען, זי האָט נאָך ניט געווּוסט דעם טעם פון לעבן.

די מאַמע איז געשטאָרבן יונג, בעת אַ געבורט. דער טאַטע האָט חתונה געהאַט אַ צווייטן מאָל מיט אַ נאַליבאָקער פרוי, ביילע, און געהאַט מיט איר דריי קינדער: הירשל־לייב, יצחק־יוסף און חנה. פון איר ערשטן מאַן — די טאָכטער הינדע. אַלע זענען זיי אומגעקומען פון די דייטשן.

דער טאַטע האָט צוגעגרייט אַ בונקער אין אַ קעלער. ווען מען האָט צונויפגעקליבן די יידן און זיי געפירט צום טויט, האָט דער טאַטע מיט זיין גאַנצער משפחה און עטלעכע נאַליבאָקער יידן, זיך באַהאַלטן אין קעלער. צו מאָרגנס, נאָך דער שחיטה, האָבן קריסטן דערפון זיך דערוווּסט און דערציילט דער פּאָליציי. מען האָט זיי אַרויס־געפירט אין גאָרטן הינטערן שטוב און אַלעמען דערשאָסן. צוריק קומענדיק פון וואַלד נאָך דער באַפרייונג, האָבן די שטעטישע יידן זיי אויסגעגראָבן און קובר געווען אויפן בית־הקברות.

אַזוי איז פון אונדזער גרויסער משפחה געבליבן נאָר איך אַליין, אַ דאַנק דעם וואָס איך האָב עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1936.

זאָלן די שורות דערציילן וועגן זייערע יסורים און פריצייטיקן טויט — און זיין אַ מצבה אויף זייערע אומבאַוווּסטע קברים.

דאָבע שפּירא־בן אריה / בני־ברק

תולדות משפחה אחת

[נסתם הגולל על קדושי רוביז'ביץ' והגיעה עת הקמת המצבה. היו ימים בהם נהגו לחרוט על אבן את קיצור תולדות הנפטר, כיום נוהגים לרשום את שמו ותאריך פטירתו בלבד. יש שאינם מעוניינים לדעת יותר ויש אשר פשוט אינם יודעים יותר. התרחקנו ממורשת העבר ודמותה נתעוותה בעינינו, וחבל.

את סבי, הרב ר' מאיר ב"ר יחיאל־דוד אראנאווסקי זצ"ל ובני־משפחתו, לא הכרתי. יליד אמריקה אנוכי ובעיירה רוביז'ביץ' לא ביקרתי מעולם. הידיעות שיש לי עליו ועל עולמו ליקטתי ממקורות שונים, בכתב ובעל־פה, והן מועטות ומקוטעות. בכל זאת אין אני רשאי שלא להעלותן על הנייר. תהיינה שורות אלו ציון לנפשות תמימות וישרות, שבחייהן השאירו רושם מועט על סביבתן ובמותן הורישו לי ולמשפחתי מטען רוחני יקר־ערך.]

סבי נולד בעיירה מיר באמצע שנות הארבעים של המאה הקודמת. כשיסד ר' אברהם ב"ר יצחק־מתתיהו ווינברג זצ"ל (1803—1884) את החסידות הסלונימאית, התקרב אליה אביו וחינך את בניו על ברכיה. ואמנם, אחיו הצעיר של סבי, ר' משה־אהרן המלמד ממיר, דבק בחסידות עד יום מותו. על מצבתו צויין: „החשוב בין חסידי סלונים, רוב עתותיו עסק בתורה".

בהגיעו לגיל 20 נשא סבי את איידל בת ר' נחמן מירקין מרוביז'ביץ', והיא בת 14 לערך. אדל נחמנ'ס, כפי שקראו לה בעיירה, היתה נערה צנועה וחסודה ומקסימה

ביופייה. היא היתה ילידת העיירה, ואחות לאסתר־חיה (רבינוביץ) וחנה (פאלייעש). מצוקה רבה היתה מנת חלקם של בני־הזוג בשנים הראשונות לנשואיהם וחמישה מילדיהם מתו בצעירותם עקב מחלה או רעב. מסופר שברוב ייאושה לקחה פעם סבתי פרוסת־לחם עבור בנה הרעב מאת חברו ל„חדר", אך הבן סירב לטעום ממנה כשנודע לו שנלקחה בלא רשות. מצרותיו התכופות מצא סבא נוחם רק בלימוד גמרא ופוסקים, ולכך הקדיש את שארית חייו. במשך למעלה מארבעים שנה, עשה ימים ולילות בלימודיו, וכמעט לא מש ממקומו בבית־המדרש. בני העיירה מספרים כי מתחת לעמוד הקריאה („שטענדער"), שעליו השעין את עצמו, נשאר שקע ניכר ברצפת בית־המדרש עד לחורבן העיירה בשואה.

בשנות השמונים היה שמה של רוביז'ביץ' קשור עם אחד האישים הרבניים המפורסמים ביותר בדור האחרון — ר' ישראל־מאיר הכהן זצ"ל (1839—1933) הידוע בזכות ספרו „חפץ־חיים". בן־אחותו של ה„חפץ־חיים" התחתן בעיירה והתיישב בה. בשנת 1880 נזדמן ה„חפץ־חיים" לרוביז'ביץ', בדרכו ממינסק לרדין, ונפגש עם אחד מנכבדי העיירה, ר' אברהם היילפרין, יהודי אמיד ותלמיד־חכם. ר' אברהם אליה'ס, כך נקרא בעיירה, הציע ל„חפץ־חיים" לשדך את בנו, ר' אריה־לייב, לבתו ברוביז'ביץ'. השידוך יצא לפועל ור' לייב, שבסוף ימיו היה אב"ד בעיר רדין, נשאר בעיירה כשתים־עשרה שנה. בתקופה זו נהג ה„חפץ־חיים" לבקר את בנו כל שנה במשך כשבוע ימים. תחילה

ר' מאיר ארונובטקי ורעייתו איידל
ר' מאיר אַראָנאָווסקי און זיין פרוי איידל

מרדכי ארונובסקי.
מרדכי אַראָנאָווסקי.

למד ר' לייב בבית־המדרש המקומי ואחרי כן בסמילוביץ ובדרטשין והוא קיבל סמיכה להוראה מאת ר' יוסף־דוב סולוביצ'יק זצ"ל, רבה של בריסק, ומר' ליפא הכהן זצ"ל ממיר. בחוזרו לרוביז'ביץ' החל ר' לייב לעסוק במסחר וכנראה הצליח בעסקיו. ה„חפץ־חיים" לא היה מרוצה מהתפתחות זו, ועל יחסו לכך תעיד תוכחתו: „לייב, לייב! הלשם כך חננוך במוח נעלה? הנך נוטל מצברה של אבנים טובות ומרגליות וצובר בה אשפה" (מתוך הספר „החפץ חיים" מאת הרב מ. מ. ישר, תשי"ח, ח"ב עמ' תרפ"א).

גישתו המיוחדת של ה„חפץ־חיים" בענין „לשון הרע" משתקפת נאמנה בסיפור פיקנטי הקשור גם הוא עם העיירה רוביז'ביץ'. מסופר כי בשנת 1884 בא לפניו יהודי מכובד מרוביז'ביץ', ר' אלקנה שמו, כדי לשאול בעצתו בקשר לעלייתו לארץ־ישראל. ה„חפץ־חיים" העיר לרוביז'ביצ'אי כי הואיל ובעוונותינו הרבים שולטת בארץ כוחה של „דיבה רעה", זיק בלתי כבוי, כפי הנראה, מדיבתם הרעה של המרגלים, לכן בהיותו שם עליו להזהר משנה זהירות מלהוציא לשון הרע (מתוך הספר הנ"ל, חלק א' עמ' פ"א). ואמנם אם ה„חפץ־חיים" קשור היה בארץ־ישראל בעבותות אהבה, הרי בנו, החתן הרוביז'ביצ'אי, היה מחובבי־ציון ממש. באגרות הרב ניסנבוים (ירושלים 1956, עמ' 7, 9, 10, 15), מבשר הרב ניסנבוים, שהיה באותה תקופה מזכירו של הרב שמואל מוהליבר ז"ל, לח. נ. ביאליק כי „קנינו לאוהב נצח (באגודת הסתר „נצח־ישראל" שנוסדה בישיבת וואלאז'ין סמוך לסגירתה) את מר אריה־לייב עפשטיין, בן־בעל „חפץ־חיים"... לאיש הזה דומיה תהילה. לא ראיתי איש מעשה כזה. בלי ספק קראת ב„המליץ" פעם אחת מ„תלמוד־תורה" שיסד בעירו (רוביז'ביץ') לרוח הזמן (בקשר לכך ראה ציטוט בספר יזכור זה). אהבתו לציון אין לתאר ועתידיו לגאון בישראל... נתנו לו „כתב" (רבנות) בעיר אחת גדולה ולא רצה לקבל". על מהות אגודת סתר זו ניתן ללמוד ממטרותיה: „להפיץ רעיון הישוב בין אחינו מכל המפלגות, על פי רוח הדת והלאום, ולהטיב מצבם המוסרי של אחינו המתנחלים בארץ הקודש..."

אין ספק שסבי הושפע מה„חפץ־חיים" בעת ביקוריו בעיירה, הן ביחס ללימוד תורה ומוסר והן ביחס לאהבת ארץ־ישראל והשקפת עולמו המיוחדת. הקשרים ביניהם נמשכו גם מאוחר יותר כאשר אבי ז"ל למד בישיבתו של ה„חפץ־חיים" ברדין ובסמילוביץ. אהבתו של סבי לארץ־ישראל היתה אהבה עזה ללא מצרים. הוא כאב את כאב הגלות של עם ישראל בכלל ושל משפחתו בפרט. זכורני שבקטנותי סיפר לי אבי כי לאחר שמתו בניו של סבא, היה חשש לגורלם של התינוקות האחרים שנולדו לו. פעם נזדמן לו להפגש עם יהודי שהיה בדרכו לארץ־ישראל. סבא נתן לו את פרוטותיו המעטות כדי לחלקם בארץ לצדקה וביקש ממנו להתפלל לשלום משפחתו ליד הכותל המערבי, כי שמה נוחה התפילה להתקבל. זכו נכדיו, מה שלא זכה הוא עצמו, לראות בנחמת ציון, ראשית גאולתנו, ושחרור הכותל מידים זרות. ואכן נסתרות דרכי האל.

בשנת 1880 לערך, נולדה דודתי פרומה־שרה, ואחריה — אחותה אסתר ואחיה זיידל. קשיי הפרנסה גברו, שכן באותו זמן היה סבי שקוע כולו בלימודיו, וכנראה המעט שהושג לכלכלת הבית בא מעמל־ידיה של סבתי, איידל. היא היתה קונה חלב מ„ישובניקים" יהודיים (לפני כן — מחוותיהם של פריצים גויים שחלבו תחת השגחתה), עושה ממנו חמאה וגבינה ומוכרת את תוצרתה לבני העיירה, שסמכו על כשרותה. חנות לא היתה לה ומקום עסקה היה בפינה קטנה אשר בפרוזדור ביתה. עניי העיירה, שלא השיגה ידם לקנות חמאה, היו קונים אצלה את החלב החמוץ שנותר על פני החמאה. מספרים, שסבתי היתה משאירה חתיכות חמאה בתוך החלב, במטרה שגם העניים ייהנו ממנה, והעלימה עין, כביכול, בעת שהיו שוקלים את הסחורה. רגילה היתה לומר שאין היא רוצה לראות מה הם מקבלים, כי עליה מוטל לקיים מצוות לקט, ופאה ושיכחה. מובן שמעסקים כאלה לא נהנתה סבתי מרווחים גדולים.

פרנסות רבות היו למשפחת סבי ומכולן לא היה למשפחה כדי מחייתה. בתקופה

מסויימת היו הבנות ממלאות טבק לסיגריות; מגלגלות את הטבק בתוך נייר, עושות את הקופסאות ומוכרות את הסיגריות ללקוחות. בתקופה אחרת עסקה סבתי באפיית מצות לפסח. פרט לזו של סבתי, היו שתי מאפיות מיוחדות למצות אך בני העיירה מספרים לי כי המצות של סבתא היו דקות, יבשות וטעימות יותר והמהדרין סמכו בעיקר עליה. ההכנות לפסח התחילו אחרי פורים ורבים מבני העיירה השתתפו בהן. את הקמח הביאו בשקים מיוחדים תחת שמירה קפדנית של הרבנים כדי שלא יחמץ. הקמח למצה שמורה הובא תחילה ממינסק עם חותמת מיוחדת של הרב יעקב־מאיר ובתקופה מאוחרת יותר — מווילנא, בהכשרו של ר' חיים עוזר. בשנות מלחמת־העולם הראשונה נאלצו לדאוג לחיטה מקומית, ולפעמים היו צריכים להסתפק במצה שנאפתה בשעורה ושיפון, שנקראה „שווארצע מצה" (מצה שחורה). לפני הפסח היו הרבנים ובעלי הבתים יוצאים בצוותא לנהר לפני שקיעת החמה כדי לשאוב מים ללישת המצות. ניפוי הקמח, לישת העיסה, הכנת הצורה של המצות ואפיית המצות נעשו בחיל ורעדה, בקדושה וטהרה, והתהליך בכללו השאיר רושם עמוק על כל תושבי העיירה. אולם העיסוק החביב על סבתי היה הדאגה למשפחות עניות, שאת מצוקתן הכירה מקרוב, והיתה עוזרת להן ומטפלת בבעיותיהן.

בגלל מצבו החומרי הקשה, נאלץ סבא לבקש כתבי־הוראה למען יוכל לעסוק ברבנות או בדיינות. בכתב־סמיכה מיום י"ב אלול תר"ן (1890) כותב הגאון ר' שאול הלוי קצנלבויגן, אב"ד קוברין, שהוא שוחח בהלכה עם „כבוד הרב הגדול בתורה ויראה, חריף ובקי וכו' מ' מאיר הי"ו ומצאתיו בקי בפוסקים, עמודי ההוראה, וכבר נכתר בכתר שם־טוב בתורתו ויראתו הטהורה, אשר מובטחני... שלא יהיה נכשל בדבר הלכה, ועל כן ברכתיו... שיהא רעוא מן שמיא להרימו על גפי מרומי קרת לרעות צאן קדושים ויקוים בו נוצר תאנה (יאכל פריה, ושומר אדוניו יכובד)"; בכתב סמיכה אחר מר"ח סיון תרנ"ג (1893) כותב הגאון ר' אליהו בר' אהרן הלוי פיינשטיין, אב"ד פרוזינא, (1843—1929): „הנני להגיד ברבים תהילתו של האי מרבנן הרב הגדול בתורה ויראה, חריף ובקי, כבוד שם תפארתו מורנו הרב מאיר ב"ר יחיאל־דוד אראנאווסקי, מתושבי רוביזעוויץ, אשר כמה פעמים היו לו לפני שעשועי דאורייתא... וראיתי שידיו רב לו בגפ"ת ופוסקים... ומצא כדי ידיו בהלכה למעשה. גם תומתו וישרתו יוסיפו חמדתו... להושיבו על כס ההוראה והד"ח יורה יורה וכו' ומובטחני ביראתו וישרתו שה' יהיה עמו ויעל על במתי התושיה, וההצלחה תהיה נר לרגלו". (דרך אגב, נכדיו של סבא, אחי מנחם ואנכי, הוסמכנו להוראה על ידי נכדו של הגאון ר' אליה מפרוזינא, הוא הרב הגאון מו"ר ר' יוסף־דוב בהה"ג ר' משה סולוביצ'יק שליט"א, רבה של בוסטון וראש ישיבת „רבינו יצחק אלחנן" בארה"ב).

גם אז לא שפר חלקו של סבי בהרבה. שנים מספר לאחר מכן עלה בדעתו ללמוד במינסק, וקיבל מכתב־המלצה מאת רב העיירה, הרב שמריה ב"ר אליעזר עדילמאן זצ"ל, בו נאמר: „ידעתיו היטב אשר מעולם הוא שוקד בתורתנו הקדושה ועל כן מצוה רבה לתומכו כראוי לפי כבודו, שיהא באפשרותו לשלוח לזוגתו ובניו שיחיו, כי לעת־עתה אין לו שום מקום להחיות את נפשו ונפשות טפליו התלויים בו עד שישלח ה' עזרתו. בטוחני שישלח ה' מקום (כנראה הכוונה למקום רבנות), כי זה כמה שנים שהגיע להוראה וכבר העידו עליו מגדולי זמננו". תכנית זו כנראה לא יצאה לפועל. ידוע הדבר שבעיירות הקטנות בליטא וברוסיה הלבנה ישבו גדולי תורה שהיו ראויים לתפוס עמדות

חשובות בערים הגדולות, אך מחמת ריחוקם ממרכזי יישוב לא הגיעו אל המנוחה והנחלה.

סבי היה לדיין בעיירה. מספרים שכאשר היו באים אליו בשאלה בענין טרפות, היה שוקד ומייגע את עצמו בפוסקים שעות רבות כדי למצוא צד היתר, במיוחד אם השואל היה עני ופסק־דין חמור היה גורם סבל רב למשפחה המסכנה.

בתקופה זו, בשנת 1895 בערך, נולד אבא, מרדכי־נחמן ז"ל. אבא היה בן זקונים להוריו ונולד כאשר אחיו זיידל, היה קרוב לגיל בן־מצוה. כיוון שסבתא היתה אז בשנות העמידה, נמסר אבא לנשים צדקניות בעיירה, להנקה. אמי מספרת, שבעת ביקורה בעיירה ב־1926 אמרו לה נשים רבות ש„מוטל" חביב עליהן כבנן, שהרי הן שהניקו אותו אחרי לידתו. בגיל 8 נפרד אבא מאחיו, כי בתנאים הקיימים נאלץ זיידל להגר לארה"ב. הפרידה היתה קשה במיוחד על המשפחה, שכן זיידל היה חולני מצעירותו ומשום כך ראו לנכון להוסיף לשמו את השם „חיים". דודי נשאר קשור להוריו ושלח להם כספים מחסכונותיו הדלים. הוא התחבר עם קבוצת מהגרים צעירים בניו־יורק שהתארגנו ליסד חברה בשם „עדת בני־ישראל". חברה זו קיימה בית־כנסת, שאליו הוזמנו נואמים ידועים להרצות בעניני דיומא, והתפילה התנהלה בו לפי שיטה שאומצה אחרי כן על ידי הארגון הידוע „ישראל הצעיר". בשנת 1915, בהיותו בגיל 32, נפטר זיידל והשאיר אחריו את בנו, פנחס־זאב, בן השלוש (כיום סוחר במקסיקו). דודתי האלמנה, רחל־לאה, לא חפצה להודיע על פטירתו להוריו הזקנים וזמן רב המשיכה לשלוח להם את כספי התמיכה בשמו. ואכן עד יום מותו זכר לה אבא לטובה את חסדה זה.

מחמת עניותה של המשפחה, לא נתאפשר לבנות להנשא בגיל צעיר. שרה התחתנה בשנת 1910 לבחור מרקוב, אך כעבור שנים מספר הוא נפטר ללא בנים. לאחר סבל רב היא קיבלה חליצה וחזרה לבית הוריה. מאוחר יותר היא התחתנה עם איסר פאלייעש מרוביז'ביץ' ושניהם עברו לרדושקוביץ. בעלה השני נפטר גם הוא והיא שבה לעיירת מולדתה, שם נשארה עד שניספתה בשואה, הי"ד.

אסתר התחתנה עם ברוך ברנשטיין מקוידנוב סמוך למלחמת־העולם הראשונה. המשפחה עברה למינסק ושם נולד בן־דודי יוסף־חיים. בצעירותו התחנך בן־דודי בבית־ספר אידי, ואף כתב לנו מכתבים באידיש לפי האורתוגרפיה המקובלת ברוסיה הסובייטית. במלחמת־העולם השניה שירת כמהנדס בצבא האדום ובשנת 1945 הגיע לטאשקנט ושם התחתן. ממנו נודע כי אמו ניספתה בגיטו מינסק ב־6.11.41, הי"ד. מאז נותק הקשר עמו, כנראה עקב התנאים המדיניים החדשים ששררו בין ארה"ב וברית־המועצות. מי יתן ושורות אלו יגיעו אליו איך שהוא ונחדש את קשרנו כקדם.

אבא החל ללמוד שחיטה ברוביז'ביץ' ובשנת 1912 נסע לרקוב למשך כשנה כדי להתמחות במקצוע תחת השגחת השוחטים דשם. מפאת מחלתו של הרב ברקוב, קיבל אבא כתב תעודה לשחיטה מהשובי"ם של העיירה, וביניהם ר' צבי שלמה הכהן פינקל. בחזרו לרוביז'ביץ' קיבל כתב־תעודה מהרב אליעזר עדילמאן, הי"ד, וזמן קצר לאחר מכן — גם מהרב מרדכי קרול מנאוי־באסאן, פלך צרניגוב. בסוף שנת 1913 החליט לעבור לרדין וללמוד בישיבה של ה„חפץ־חיים", שעמו קיים סבא יחסים הדוקים ברוביז'ביץ' 30 שנה לפני כן. דמותו של ה„חפץ־חיים" השפיעה רבות על עיצוב אישיותו של אבא, ואף לאחר הגירתו לארה"ב המשיך להתכתב עם גאון־צדיק זה. בעקבות פלישת הגרמנים לרוסיה במלחמת־העולם הראשונה, נדדה הישיבה מזרחה לעיר

סמילוביץ. זכורני, שאבא היטיב לתאר את תלאותיהם של ראשי הישיבה ותלמידיה בימי גלותם ורישומיהן נשארו טבועים בלבו זמן רב. בתקופת סמילוביץ דבק אבא בראש הישיבה הגאון ר׳ אלחנן בונם וסרמן, הי״ד, והיה קשור אליו גם לאחר שיסד את ישיבתו המפורסמת בברנוביץ בשנת 1921.

לאחר המלחמה חזר אבא לבית הוריו הזקנים. בשובו לעיירה היה כבר בן־ישיבה משכיל וקורא נלהב של הספרות והעתונות העברית החדשה. יפה־תואר וטוב־לב היה אבא, מעורב בדעת הבריות בעיירה, ובמיוחד בחוג האינטליגנציה התוססת. לאור נסיונותיו בעת נדודיו מחוץ לעיירה, הוא נעשה לרומנטיקן ציוני, אך לא נתפס לסוציאליזם שמאלני. אבא עסק בהוראת העברית לבני־הנעורים של העיירה והיה בין המארגנים של הפעולות התרבותיות במקום. אך לבו שאף לציון, והוא תיכנן את עלייתו והעברת משפחתו בעקבותיו. לצערו הרב לא עלה הדבר בידו, ביום י״ז אדר תרפ״ב (1922) נפטר סבי זצ״ל, ואבא נאלץ להשאר בעיירה כדי לסייע לאמו הזקנה.

במכתב באידיש ששיגר לארה״ב אל גיסתו ובנה בן ה־10, כחודש לאחר פטירת אביו, נאמר: „... חושבני שראוי הוא שפנחס וועלוועלע ידע ויבין איזה סבא נאה היה לו בעיירה קטנה אי־שם הרחק מעבר לים. חייו הקשים, מלאי דחקות וצרות היו רחוקים מלעורר קנאה. ואף כי נשא בלבו את צרותיה של משפחתו, מעולם לא תינה אותן באזני אחרים ולא קונן עליהן — כי צרותיו של העם היהודי, הטובע בים הגדול, הן שעמדו בראש דאגותיו ועליהן נשא את תפילותיו לאלקים. רגיל היה לבכות בעת תפילתו ולומר: „א רבונו של עולם — וועז וועט אַן עק און אַ סוף פון דעם גאַנצן גלות״ (רבונו של עולם — מתי כבר יבוא קץ וסוף לגלות הארוכה). מי שלא שמע מלים אלו מפיו, אינו מסוגל לדעת יהודי ירא־שמים מהו, גאון בתורה ובעל־לב יהודי חם ודואב.

ימים מעטים לפני פטירתו דיבר אלי לאמור: „אתה הרי קורא בדפי העתונים (בלעטער, צייטונגען) — הגד נא לי מה כתוב בהם? מה נשמע בעולם?״ צל המות האכזרי כבר החל מופיע לפניו ובקושי רב הוציא מפיו את הדברים. הבנתי מה כוונתו ומה עשוי להביא מעט שמחה בלבו. סיפרתי לו על ארץ־ישראל, איך הולך שם המצב ומשתפר וכי גדולה התקוה שאפשר יהיה להתיישב ולחיות בה בכבוד. פניו התחילו קורנים מאושר. „רבונו של עולם״, הפליט ברוב יגיעה, „הרי באמת כבר צריך לבוא קץ לצרות״ (עס דאַרף דאָך שוין טאַקע נעמען אַן עק צו די צרות), ואחרי מספר ימים השיב את נשמתו לבורא.

פטירתו עוררה הד בעיירה, וכראוי לו השתתפו בהלוויתו כל תושבי העיירה. תחילה הספידו לו בבית־המדרש ואחר — בבית־העלמין. כולם אמרו, שלא בעיירתנו בלבד, אלא בסביבה כולה, לא השאיר אחריו איש כמותו, יהודי הולך־תמים ונשוא־פנים שכל עתותיו בילה בלימוד התורה ושיכול היה לשמש ברבנות בקהילה גדולה. הוא היה מאחרוני הדור הישן. כי זאת לדעת — אדם שיקדיש את עצמו ללימוד תורה בהתמדה במשך למעלה מארבעים שנה ואשר תורתו שגורה על פיו בבהירות צלולה, אדם כזה אין הדור הצעיר מסוגל כבר להצמיח״.

ואמנם אהוב ונערץ היה סבא על כל תושבי העיירה. מספרים לי, שכל מי שטייל ליד ביתו, היה מנמיך קולו כדי שלא להפריעו ולהפסיקו מלימודיו. מקטון ועד גדול כולם כיבדוהו ודיברו בשבחו. במכתבו של אשר רייכלין, מבני העיירה, לאבי בארה״ב כתוב

לאמור: „בכל הסביבה זוכרים את אביך הה״ג הצדיק ז״ל, איש אשר כל ימיו ישב על התורה ועל העבודה במלוא מובן המלה, וקיים את המקרא והגית בה יומם ולילה פשוטו כמשמעו, ותורתו היתה אומנותו״. וידיד אבי, היקר בבני־אדם, יצחק (איצ׳קה) קנטרוביץ ז״ל (במאמר מוסגר ייאמר כאן שאילו לא נפטר לפני זמן קצר, היה מפאר ספר זה בסיפוריו ותיאוריו הנפלאים על עיירת מולדתו) כתב אלי לרגל בר־המצוה שלי: „להבחור מאיר ב״ר מרדכי ארונובסקי ליום הגיעו למצוה — תשורה. שמך כשם אבי זקנך, צדיק ועניו — כי יומם ולילה בלי הפוגה הגה בתורה, בש״ס ופוסקים. היה מופלג בעיר רוביז׳ביץ, ישב בישיבת תחכמוני קבציאל ויעבץ — הלא הוא הה״ג ר׳ מאיר ב״ר יחיאל־דוד, לעולם ינון שמו בשמך ואקחך אחר כבוד״.

דמות דיוקנו היפה והמעודנת של סבי ניצבת תמיד בקיר המרכזי של טרקלין ביתנו והיא לוותני במשך כל ימי עלומי. בעל מצח־רחב ועינים בהירות ותווי־פנים אשר התמימות והפיקחות כרוכות בהם יחדיו, כל אלה קוסמים לי עד היום. הוא חי בעולם שחלף ועבר, עולם שכולו תורה ועבודת ה׳. עתונים לא קרא, חשבון והנדסה הוא למד מתוך דפי הגמרא ומספרו של הגר״א מווילנא „איל משולש״, שעליו אף רשם את חידושיו והגהותיו. עם זאת, היו בני העיירה משכימים לפתחו כדי לקבל את עצתו וברכתו. ועל־אף מסורת משפחתו בחסידות הסלונימאית, היה סבא רחוק מחסידות והוא העדיף לתת עצה על ברכה. לעצמו לא ביקש הרבה ואת תחנוניו מהקב״ה הקדיש לעם־ישראל כולו.

לאחר פטירת סבא נשאר אבא עם אמו ברוביז׳ביץ׳. הוא פעל כמזכירו המקומי של „היאס״, סניף ברנוביץ, ועזר למספר בני העיירה להגר, בעיקר לא״י. בשנת 1926 הופגש אבא עם אמי, תבדל לחיים, מרים בת ר׳ ראובן מכטיי־מרקוס תיירת מאמריקה, ילידת דרבנה, בעת ביקורה אצל דודה ר׳ אליה השוחט משטויבץ (עליו מסופר בספר „כוכבי בוקר״ עמ׳ 40—46, מאת ז. שזר, נשיא מדינת־ישראל). השידוך עלה יפה והחתונה נערכה ברוב פאר בשטויבץ. רושם רב במיוחד עשתה על אמי הנערה ברכה לוין (כיום בקיבוץ גבת, בתם של הרב משה לוין ואשתו צביה פאלייעש, שהיתה בת־דודתה של אבא) אשר קידמה את בני הזוג בשיר שחיברה לכבודם בעברית. לקראת נסיעתו לאמריקה, קיבל אבא מכתבי־המלצה מאת הגאון ר׳ נפתלי־צבי טראפ זצ״ל, ר״מ ישיבת „חפץ־חיים״ ברדין ומאישים חשובים בוורשה, שם בילה הזוג את ירח־הדבש.

בארה״ב היה אבי לשו״ב ונקלט היטב בעבודתו. אך למרות שהתאזרח בארץ החדשה, אפשר לומר שהוא נשאר בה כבנכר וקשה היתה עליו פרידתו מאמו ומסביבתו הישנה. בשנת 1933 כשהייתי עדיין פעוט, זכורני את סבלו בעת שקיבל מברק המבשר על פטירת אמו. אבא המשיך בקשריו עם רבותיו הגדולים, ובמיוחד עם בני עיירת מולדתו. כחבר אגודת „בני־רוביז׳ביץ״ (רוביזעוויצער יאנג מענס בענעוואלענט אסו־סיאשין) ומאוחר יותר כמזכיר ועדת־הסעד של ארגון זה. הוא תרם והתרים אחרים סכומים ניכרים לטובת העיירה ובעיקר לצרכי קופת גמילות־חסדים, מעות חטים, לחם עניים, עץ לבית המדרש, ולהבדיל לבית־המרחץ, וכן עבור הרב, השמש והחזן. פעילות זו נפסקה עם פלישת הרוסים לעיירה בשנת 1939. דאגתו לאחיותיו היתה רבה, אך בנסיבות הזמן לא היה לאל־ידו להושיע. מאוחר יותר קיבלנו ידיעות מבשרות רעה על המתרחש באירופה, ולבסוף ידיעה על חיסול העיירה על תושביה היהודיים. מכתב

מגישקע פאלייעש אל אבא ואל איצ׳קע קנטרוביץ נערך על ידי אבא, ונמסר על ידו לאנשי קוידנוב תחת הכותרת „דער יידישער חורבן פון רובזשעוויץ אין אומגעגנט״ לשם הדפסתו בספר־זכרון שיצא־לאור בשנת 1955, סמוך לפטירתו.

אבא הקדיש את זמנו ומאודו כדי לגדל את ארבעת ילדיו על ברכי היהדות והוא דאג למתן חינוך ישיבתי לבניו וחינוך עברי תורני לבנותיו. תמיד היה ער לנעשה בעולם היהודי. לא היתה כמעט אסיפה ציונית חשובה שלא נכח בה יחד עם אחד מבניו. צנוע וטוב־לב היה ועל־כן אהבנו אותו עד מאד. כאשר עליתי ארצה ב־1950, ידעתי ששוב תקשה עליו הפרידה, אך ידעתי גם שבסתר לבו הוא שמח וגאה על כך וראה בזאת הגשמת חלומותיו.

אבא ביקר אצלי בירושלים בשנת 1955. הוא בא עם רשימת כתובות של כל בני העיירה שניצלו מהשואה. כשם שביקר אצל כל אחד מבני העיירה באמריקה בהגיעו שם 28 שנה קודם לכן, כך גם ביקר אצל כל אחד מהם בישראל בעת ביקורו זה. שמחתו היתה רבה והתרגשותו — רבה עוד יותר. בתום ביקורו נפרדתי ממנו בנמל־התעופה לוד כשדמעות ניקוו בעיניו, כאילו ידע או חש שהפרידה תהיה נצחית. למחרת בבוקר נתקבל מברק שהוא הורד מהמטוס ושוכב בבית־החולים בפריז. הוא נפטר ביום כ״ז באייר תשט״ו ומנוחתו כבוד בהר־המנוחות בירושלים. רבים מבני העיירה עלו ירושלימה וליוו אותו בדרכו האחרונה. תנצב״ה.

תם ונשלם תיאור זה של קורות משפחה אחת בעיירה קטנה, הרחק מעבר לים. כמותה היו, ללא ספק, משפחות אחרות בעיירות קטנות דומות. אין כאן לא מן המיוחד ולא מן המופלא. הסיפור אף אינו שלם, כי אבא לא הירבה לספר על עצמו ועל משפחתו. הדברים היו בשבילו נכס יקר מכדי לפורטם לפרוטות.

לעתים אני שואל את עצמי: מה אומר לי השם רוביז׳ביץ׳ ומה משמעותו בשבילי? עיירה זו, השוכנת על גדות נהרות עתיקים ובינות ליערות־עד, רחוק ממרכזי־מסחר גדולים, ומסביבה כפרים וביקתות מיושבים בחוכרים „פויערים״ ושדות מעובדים בשיטות חקלאיות פרימיטיביות שבקושי היה בהם כדי לקיים את יושביהם — ובתוך כל זה עיירה יהודית טיפוסית על רבניה, בעלי־בתיה, סוחריה ובעלי־המלאכה שלה, שנמחקה מעל פני האדמה בשואה הנוראה ביותר בתולדות עמנו.

עמוק־עמוק בתודעתי חש אני את עצמי כבן העיירה, נצר מגזעה, עם מטען זכרונות תת־הכרתיים המנחים אותי ומתווים את דרכי מעיר מולדתי במטרופולין ניו־יורק ועד לפרברי ירושלים החדשה. זכרונות אלה, בחלקם מציאותיים ובחלקם דמיוניים, מלווים אותי ומכריזים: לא צועני אתה ללא עבר וללא עתיד, ללא היסטוריה וללא תקוה, כי אם יהודי בעל שרשים עמוקים, שאבותיך ואבות־אבותיך עבדו, עמלו וגם סבלו בנכר, אך יחד עם זאת השכילו לחיות חיי־רוח עשירים ומגוונים, תוך שמירת גחלת־מורשתם, כשתקוה ותפילה בליבם לזכות בגאולה שתחזירם לארץ־מכורתם. אילו מחקנו את שנות ההיסטוריה הללו, אילו עברנו עליהם בזלזול ובלגלוג — מה זכות היתה לנו לחזור לארצנו ולחדש בה את חיינו כקדם? אלמלא גבורתם הרוחנית של הורינו, אשר חרף כל התלאות שעברו עליהם בסביבתם העויינת, לא נכנעו לייאוש אלא שמרו וטיפחו את ישותם בתקיפות ובגאון — האם היינו מגיעים עד הלום?

אך לא על העבר בלבד ברצוני להתעכב. בבואנו לקבוע את דפוסי חיינו בעתיד,

נשאל את עצמנו האם ראוי שנלמד תורה מאלה אשר רוממות ההומניזם בפיהם ואילו חרב פיפיות בידם, מאלה אשר עינו והציקו לבני עמנו או, לכל היותר, שמרו על שתיקתם כשמלאכתם נעשית בידי אחרים? אותם יהודים פשוטים, בעלי־מלאכה עובדי־אדמה ויערות, עניים בגופם אך עשירים ברוחם, הם אשר צריכים לשמש לנו דוגמה ומופת כיצד לקיים חיי־חברה ומשפחה ישרים וטהורים, שיש בהם כדי להבטיח את נצח ישראל לשם ולתפארת.

עו"ד מאיר־חיים ארונובסקי / ירושלים

איינע געבליבן פון אַ גרויסער משפּחה

מיין זיידע, שמואל בעקמאַן, איז געשטאָרבן נאָך פאַר דער מלחמה. ער איז געווען אַ גוטהאַרציקער מענטש, שווער געאַרבעט, כדי אַרויסצינען פרנסה פאַר זיין משפּחה. מיין פאָטער אלי און מיין מוטער רבקה האָבן געווינט אויף קוידאַנאָווער גאַס, צוזאַמען מיטן זיידן. דעם פאָטער האָבן די דייטשן דערמאָרדעט אין געטאָ. דער מוטער איז געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן פון דער שחיטה, אָבער אַ פאָר טעג שפּעטער, ווען זי איז צוזאַמען מיט אַ פרוי פון סטאָלפּצע אַרויס פון איר באַהעלטעניש, כדי צו גיין צו באַקאַנטע פויערים אין די דערפער — האָט מען זיי געכאַפּט און דערמאָרדעט. מיין שוועסטער ראַשקע און די ברידער־חיים־העשל און לייבע, זענען אומגעקומען אין דוואָרעץ; דער ברודער משה — אין סמאָלענסקער אַרבעטס־לאַגער, ווו ער און נאָך יידן פון אונדזער שטעטל זענען אַוועק געשיקט געוואָרן פון דוואָרעץ.

מיין צווייטער זיידע, דער מוטערס פאָטער, חיים גארמיזע, אַדער ווי מען האָט אים געפונפן „חיים דער לאוער", און די באָבע לעשע, האָבן זייער גאַנץ לעבן זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט. צו ערשט האָבן זיי געהאַט ערד און געווינט „אויף די לאַווע", אַ פאָר קילאָמעטער פון רוביזשעוויטש. שפּעטער האָט דער זיידע אָפּגעקויפט די ערד און דאָס הויז פון אברהם אליעס (אין געסל קעגן איבער דער צערקווע). די שטוב איז געווען אַ גרויסע, האָט דער זיידע דאָרט אייגנאָרדנט אַ שטענדיקן מנין און געהאַלטן עטלעכע ספרי־תורות. ער מיט דער באָבען זענען אומגעקומען אין געטאָ. ער איז געווען זייער אַ פרומער. גייענדיק צו דער שחיטה, האָט ער מיטגענומען אַ ספר־תורה — און אַזוי מיט דער תורה, צוגעפּרעסט צום האַרצן, איז ער געפאַלן אַ דערשאָסענער אין קבר. זיין טאָכטער חנה, מיט אַ פּיצל קינד, האָבן זיך באַהאַלטן, אָבער צו מאָרגנס נאָך דער שחיטה, האָט די פאָליציי זיי געפונען און דערמאָרדעט. חנהס מאַן משה, און די מומע עטקע מיט אַלע אירע קינדער, זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין נאָוואָגרודעק.

אַזוי איז פון אונדזער גאַנצער משפּחה געבליבן נאָר איך אַליין.

אינעם טאָג ווען מ'האָט אויסגעהרגעט די יידן פון דוואָרעץ, האָב איך באַגעגנט איסר בעקמאַן. ער האָט געהאַט אַ ביקס אין האַנט. זיינע ווערטער וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן: „דבורה, מיר גייען איצט דורכרייסן די דייטשע קייט. מיר האָבן באַשלאָסן

שטעלן אַ ווידערשטאַנד די דייטשן (אין לאַגער איז געווען אַ ביסל געוועהר און אַן אַרגאַניזירטע יוגנט). זע ראַטעווע זיך, כדי עמעצער פון אונדזער משפחה זאָל בלייבן און אונדז דערמאָנען!..." אַ ביסל שפּעטער האָבן די דייטשן געעפנט אויף זיי אַ שטאַרקע שיסעריי און אַלע בחורים זענען געפאַלן ביי די דראָטן.

איך בין אַריין אין אַ שכנותדיק הויז און זיך באַהאַלטן הינטער דער אָפענער טיר פון אַ קעמערל. דאָרט האָב איך געטראָפן יעקב און רחל חורגין מיט זייערע קינדער. אַ ביסל שפּעטער האָבן זיך געהערט געשרייען פון דייטשן, וועלכע זענען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב זוכן יידן און זיי פירן צו די קברים. הערנדיק ווי זיי קומען נאָענט צו אונדז, בין איך געוואָרן דערשראָקן און געוואָלט אַרויסלויפן פון שטוב. נאָר פון שרעק בין איך ווי געוואָרן פאַראַליזירט, ניט געקענט זיך רירן פון אָרט און געבליבן שטיין הינטערן טיר. די דייטשן זענען אין קעמערל ניט אַריין — און אַ דאַנק דעם זענען מיר געבליבן לעבן.

נאָכן ראַטעווען זיך פון לאַגער, האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן ביי באַקאַנטע קריסטן אין רובישעוויטשער געגנט. ביי דער געלעגנהייט ווייל איך זיי אָפדאַנקען, אָט די ערלעכע און פשוטע מענטשן, וועלכע האָבן ריזיקירט מיט זייערע לעבנס און אונדז געהאָלפן אין די שווערסטע צייטן.

נאָך דער באַפרייונג, בין איך אַוועק קיין פוילן, דערנאָך קיין דייטשלאַנד. אין 1949 בין איך מיט דער שיף „עצמאות" אָנגעקומען אין מיין היים — ישראל.

דבורה בעקמאַן־פישקינד / יפו

דער יסורים־וועג פון פייע שימאָנאָוויטש־גוריון

מיר ווילן דאָ דערציילן וועגן אונדזער שוועסטער פייע.

פון רובישעוויטשער געטאָ איז זי אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין דוואָרעץ מיטן צווייטן טראַנספאָרט. דעם וועג קיין איוועניץ האָט זי מיט אירע צוויי קליינע מיידעלעך, גיטל (9 יאָר אַלט) און לאַה (7 יאָר), דורכגעמאַכט צופוס. אין איוועניץ האָט מען זיי פאַרשפאַרט אין די פוילישע קאָשאָרן. צו מאָרגנס פרי, האָבן די דייטשן באַפוילן איבערצולאָזן אַלע קינדער אין די קאָשאָרן, ווייל מען וועט זיי אַוועקשיקן מיט פורן. פייע האָט ניט געגלויבט. זי האָט אַרונטערגעשטעלט ביידע קינדער אונטער איר לאַנג קלייד — און אַזוי זיך דורכגענבעט דורכן טויער פון די קאָשאָרן. נאָך עטלעכע טעג גיין צו פוס, זענען זיי אָנגעקומען קיין דוואָרעץ. וועו די דייטשן האָבן דעם לאַגער פאַרניכטעט, האָט זי זיך אויסבאַהאַלטן מיט אירע ביידע מיידעלעך אין אַ בונקער. דעם 30טן דעצעמבער 1942, זענען די איבערגעבליבענע יידן אַנטלאָפן פון לאַגער. פייע, גישקע פאַלייעס, מיט איר מיידעלע רייזל און משהל מיט זיין משפחה, האָבן זיך געלאָזן צוריק קיין רובישעוויטש, דער וועג איז זיי געווען אומבאַקאַנט, דער פראָסט האָט געברענט, אַלע זענען געווען אָפגעריסענע און הונגעריקע. דער וועג איז געווען מסוכן

הן מצד די דייטשן און נאָך מער פון די אָרטיקע פּויערים, וועלכע האָבן געכאַפּט יידן און זיי איבערגעגעבן צו די דייטשן. ס׳זענען געווען אויך אָנשטענדיקע פּויערים, וועלכע האָבן געהאָלפן יידן — אָבער אַזעלכע זענען געווען זייער ווייניק.

נאָך עטלעכע טעג וואַנדערן איבער די פעלדער, זענען מיר געווען שטאַרק דערשעפּט און פאַריאושט. איינע פון פּייעס מיידעלעך, כ׳געדענק ניט וועלכע, האָט זיך פלוצלינג געזעצט אויפן שניי, מער ניט געקענט גיין. זי האָט שטיל געזאָגט: „גייט אייך, לאָזט מיך דאָ זיצן, כ׳וויל מער ניט גיין". „איך אַליין" — דערציילט משהל, — „האָב זיך קוים געהאַלטן אויף די פיס, כ׳האָב אָבער ניט געקענט צוזען ווי אירע כוחות גייען אויס, האָב איך זי געזומען אויף מיינע פלייצעס — און מיר זענען געגאַנגען ווייטער. מיר זענען צוגעקומען צו אַ גוטן קריסט, וועלכער האָט אונדז דערלויבט אָנצוואַרעמען, געגעבן אָפּצועסן און מיר האָבן געקענט גיין ווייטער".

צוויי וואָכן בערך האָבן מיר געוואַנדערט, בייטאָג זיך אויסבאַהאַלטן און ביינאַכט געגאַנגען. ביז מיר זענען געקומען קיין רוביזשעוויטש. נאָך דעם ווי די פּאַרטיזאַנער האָבן ליקווידירט די אָרטיקע פּאָליציאַנטן, זענען די דייטשן זעלטן געקומען אין שטעטל און די קריסטן האָבן מורא באַקומען אינצוריסן מיט יידן. פּייעס הויז איז געווען אָנטקעגן דעם רבס, אָפּגעקויפט ביי גרונע און אייזיק טשאַרני. נאָכן ליקווידירן די יידן, האָבן קריסטן פאַרנומען זייערע הייזער. אויך אין פּייעס הויז האָט געווינט אַ קריסטין — און פּייע האָט געווינט מיט איר צוזאַמען.

אין אַ געוויסן זונטיק, זענען אָנגעקומען אַ סך דייטשן אין שטעטל. זיי האָבן זיך געגרייט צו אַן אָבלאָווע אויף די פּאַרטיזאַנער אין דער געגנט. פּייע איז גראָד ניט געווען אין שטוב. זי איז געגאַנגען אין סלאָבאָדע נאָך ברויט. די קריסטין האָט מורא געהאַט, אַז די דייטשן וועלן זוכן אין איר הויז און געפינען די צוויי מיידלעך. האָט זי געהייסן זיי זאָלן אַנטלויפן פון שטעטל. די מיידלעך האָבן איינגעהילט די קעפּ אין פּויערישע פּאַטשיילעס און די דייטשן האָבן געמיינט, אַז זיי זענען שיקסלעך און זיי אַדורכגעלאָזט איבער דער אייוועניצער בריק. די קינדער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין טיפּן שניי, אויפן מאָהילניק נעבן הניעצקע. ווען ס׳איז פינצטער געוואָרן, זענען זיי אַריין צו אישיקן, וועלכער האָט געווינט אין אָנהייב דאָרף. ער האָט זיי דערלויבט זיך אָנצוואַרעמען, געגעבן עסן, אָבער מורא געהאַט צו לאָזן נעכטיקן ביי זיך. זיי זענען ווידער אַוועק אויפן מאָהילניק, ווו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן 2 נעכט.

לייזשע דערציילט: דעם זעלבן זונטיק, איז פּייע אַריין צו אַ פּויער אין סלאָבאָדע, צוזאַמען מיט יוסף, מאָטל דעם ווייצנערס אַ זון. איך בין דאָרט געזעסן. פּייע האָט דערציילט, אַז דייטשן זענען אָנגעקומען אין שטעטל, און זי איז אומרויק וועגן אירע קינדער. איך האָב אָנגעזאָגט די איבעריקע יידן, וועלכע זענען געווען אין דאָרף: גישקע מיט יאַנקל פאַלייעס, אשר לונגין מיט זיינע זין בן־ציון און בערל — און אַלע זענען אַוועק אין אַ כוטאָר צו די קאַמיישעס, ווו זיי האָבן איבערגענעכטיקט. צו מאָרגנס האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין אָסטראָווער וואַלד. אויפן שניי זענען געבליבן סימנים פון זייערע שריט. לויט די סימנים האָט זיי געפונען אַ יונגער קריסט, וועלכער האָט דערציילט, אַז ער באַהאַלט זיך אויס פאַר די דייטשן. די יידן האָבן חושד געווען, אַז ער איז אַ דייטשער מיטאַרבעטער. ווען ס׳איז פינצטער געוואָרן, האָבן זיי זיך

אַוועק געגנבעט און אַוועק צוריק קיין סלאָבאָדע. ערשט צו מאָרגנס, ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, איז פייע צוריק געקומען קיין רוביזשעוויטש און געטראָפן אירע קינדער. זי האָט מורא געהאַט צו בלייבן אין שטעטל, און איז אַוועק קיין סלאָבאָדע, צו די וואַראַקסעס.

אַ געוויסן טאָג האָט די קריסטין געבעטן זי זאָל בעמען די קינדער און גיין, ווייל זי האָט מורא פאַר די דייטשן. פייע האָט געזומען ווייניגן. זי האָט געזאָגט, אַז זי האָט ניט ווו צו גיין, אַז די קינדער וועלן פאַרפרוירן ווערן אין וואַלד. די קריסטין האָט ניט געקענט צוזען אירע טרערן און געזאָגט: „איך גיי קיין רוביזשעוויטש צום קסיאָנדז טאַראַסעוויטש, וואָס ער וועט באַשליסן, אַזוי וועל איך טאָן". פאַרנאַכט איז זי צוריק געקומען. פייע איז געזעסן אַ דערשראָקענע, געווען זיכער, אַז זי וועט מוזן פאַרלאָזן די שטוב. די קריסטין האָט זי באַרויקט: „דו בלייבסט דאָ, דער קסיאָנדז האָט געהייסן דיך אויסבאַהאַלטן — און גאָט זאָל אונדז ביידע היטן".

נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן פאַרברענט פאָקעס הויז אזן דערמאָרדעט זיין פאַמיליע פאַר העלפן יידן, איז געווען אַ סכנה צו בלייבן ווייטער אין דאָרף. פייע איז אַוועק מיט איר ברודער משהל, געוואַנדערט איבער די דערפער. איבער אַ חודש האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין מיקוליץ, אין אַ פלאַץ צום טרוקענען פלאַקס. משהל האָט זיך דערוווסט, אַז אין מאַלאָרעצקער וואַלד באַהאַלטן זיך אויס יידן, איז ער אַוועק אַהין. דאָרט, אַרום אַ פייער, זענען געזעסן רוביזשעוויטשער יידן. די ווייבער האָט ער געלאָזן הינטער זיך אין וואַלד, ניט וויסנדיק ווי מען וועט אים אויפנעמען. רחל חורגין האָט אים דערזען און אויסגעשריגן: „וווּ האָסטו איבערגעלאָזט פייען מיט די קינדער? גיי גלייך צוריק און ברענג זיי אַהער". זי האָט זיך באַרויקט, ערשט ווען זי האָט געזען פייען נעבן זיך.

אַזוי האָבן מיר געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף, פון וואַלד צו וואַלד — ביז דער באַפרייונג.

צוריק קומענדיק קיין רוביזשעוויטש, האָט פייע חתונה געהאַט מיט אשר לונגין, געווען אין דייטשלאַנד עטלעכע יאָר און אין 1948 געפאָרן קיין אַמעריקע. די שרעק, יסורים, האָבן אונטערגעבראָכן איר געזונט, און אין יאָר 1963 איז זי געשטאָרבן. איר מאַן אשר איז געשטאָרבן אין 1965.

משה און אליעזר גוריון / רמת־גן

משה רוזנהאוז

נין של רבקה קנטורוביץ, תותחן בצה"ל. נפל בקרב על תעלת סואץ, ביום ו', 14 ליולי 1967.

משה נולד על אדמת המולדת להוריו, גניה ויצחק, מניצולי השואה, שעלו ארצה ב־1946.

הוא נולד בט"ז באב תש"ח, ביום בו אביו גויס לשרת בצה"ל, במלחמת השחרור. היה ילד חביב ונחמד, ממושמע ומסודר. בוגר בי"ס יסודי „הקליר". תעודת הבגרות קיבל בתיכון עירוני ד', ביולי 1966.

היה תלמיד טוב, עדין נפש, עם חיוך מלבב, בעל ערכי מוסר גבוהים, חבר נאמן ומסור, ספורטאי. חבריו קראו לו „רוזה".

הופעתו המרשימה והאצילה, וחיוכו התמידי המקסים, הם שגרמו אושר למשפחתו ומקורביו. התגייס לצה"ל טרם זמנו, שרת בחיל התותחנים. את מדיו נשא בכבוד ובגאוה.

השתתף במלחמת ששת הימים, נפל על משמרתו ביום ששי, 14 ביולי, ו' בתמוז תשכ"ז, בקרבות על תעלת סואץ, וטרם מלאו לו 19 אביבים.

נקטף בדמי ימיו, וכל התקוות והציפיות שתלו בו הושמו לאל.

שפירא שלום

עלה ארצה בשנת 1937 והתיישב בחולון. היה חבר פעיל ב„הגנה". נרצח ע"י כנופייה ערבית בדרכו מתל־אביב לחולון, בערב ראש השנה 1939. נקבר בחלקת חללי ה„הגנה", בבית־הקברות בנחלת־יצחק. בן 23 היה במותו.

הסביבה:
דרבנה, וולמה, גראן

די סביבה:
דערעוונע, וואלמע, גראן

דרבנה ורוביז'ביץ'

שרגא בן־דוד (דוידוביץ') / פתח־תקוה

על חורבנן של שתי העיירות, בהן עברו עלי ימי ילדותי, אקונן. על שבר בניהן ובנותיהן — אשא נהי. רק מתי מספר, למודי־סבל ביערות ובביצות, ניצלו מידי הנאצים וגרורֵיהם. הם היו עדי ראיה ושמיעה לכל הנעשה, סיפורי הנצולים בספר זה, מקפיאים את הדם בעורקינו. דם הקרבנות זועק אלינו ולבנינו אחרינו — זכור! אל תשכח את אשר עשו לאבותיך, אחיך, אחיותיך ובנותיך, הגרמנים — מייצגי „התרבות הגבוהה", מומחי הרצח.

בעיני רוחי עוד אראך, עיירת־מולדתי הקטנה — רוביז'ביץ'. את תושביך, מנהיגיך וילדי טיפוחיך לעד אזכור. עיירה תוססת ומלאת־חיים מאשמורת הבוקר ועד שעות

חנות בדרבנה (1933). עומדים מימין: זליג דוידוביץ', ברכה ומשה לובצאנסקי הי"ד.
אַ קראָם אין דערעוונע (1933). עס שטייען פון רעכטס: זעליג דאַווידאָוויטש, ברכה און משה לובצאַנסקי הי"ד.

הערב המאוחרות, מהוצאת הפרה למרעה, מההליכה לתפילת שחרית ומיציאת הרוכלים ועד לרדת החשיכה, שוקקים רחובותיך. אראה את יהודייך בתפילה בבית־הכנסת בשבתות ובמועדים. שומע אני את הדי קולותיהם של „בעלי התפילה", חזני העיר ב„ימים הנוראים" המסלסלים בקולותיהם תפילה ותחינה. קולם הספוג עצבות של שליחי הציבור, המבקשים רחמים על שולחיהם, שמור עמדי לנצח.

אשמנו בנעורינו על שלא רשמנו לזכרון את תולדות העיירות בהן נולדנו, גדלנו והתחנכנו. עליתי לישראל, לא חקרתי ולא רשמתי על עברן של העיירות ומיסדיהן. כשאנו רוצים להקים גל־עד על חורבנן, חשים אנו, את האוצרות שאבדו לנו. אנו נאלצים לתור באנציקלופדיות ובקטעי הרשומות אחר השורות המעטות שהקדישו להן המחברים, כי מי השית לבו לעיירות נידחות ושכוחות־אל שהיו פזורות במישורי רוסיה הלבנה, למאבקם של תושביהם על קיומם, על מעט קדושה בחייהם למודי־הסבל והעוני. אנו, הנשארים והנותרים, שארית הפליטה, מסוגלים לקלוט את גודל האסון שעבר עלינו. זעקה מרה פורצת מלבנו, מקרבנו: אוי לנו כי אשמנו — ונברך על המעט שנותר לזכרון־עולם. נמסור לבנינו ובנותינו טיפות אחדות מן הים ממנו שאבנו בילדותנו וידעו מי היו אבותיהם ומה עוללו להם.

גדלתי והתחנכתי בשתי העיירות — דרבנה ורוביז'ביץ'. בדרבנה נולדתי, ושם, בהיותי בן שנתיים, נרצח אבי ע"י איכרי הסביבה, ונשארנו שני יתומים — אחי זליג הי"ד ואני. אך עמדתי על רגלי וכבר גליתי למקום־תורה.

הישיבה הראשונה בה למדתי היתה בעיר קוידנוב הסמוכה. היתה זאת ישיבה לצעירים שריכזה ילדים רבים מהעיירות הסמוכות והיתה תחת השפעתו של האדמו"ר מקוידאנוב. בזמן החופש הייתי חוזר לרוביז'ביץ' לתקופת החגים. זוכר אני יפה את בית־הכנסת ברוביז'ביץ בו היה מצוי אוצר של ספרי הלכה, דרוש ומחקר, ספרי פוסקים, ראשונים ואחרונים — עדות נאמנה שבימים עברו היא העמידה הרבה למדנים שנזקקו לספרים ללימודיהם. בספרים רבים גיליתי סיסמאות כתובות בעפרון: „יחי הסוציאליזם" וכדומה. רק לפני שנים אחדות נודע לי פשרן של הכתובות הללו. בשנת 1905 נשקפה סכנת פוגרום לרוביז'ביץ' ולעזרתה באו בחורים ממינסק ומקוידאַנוב. הם אוכסנו בבית־הכנסת והשאירו אחריהם ל„זכרון־עולם" את הסיסמאות האלה.

בית הכנסת שימש מרכז החיים התרבותיים והרוחניים של העיירה. הורגש בו הדופק החי והעירני של העיירה על שמחותיה ודאגותיה. בשבתות אחר הצהריים ישבו בכותל המזרח, מאחורי הבמה ולצדדיה, בעלי בתים, פשוטי־עם, בעלי־מלאכה ואומרי תהלים המסיחים את צרותיהם בפסוקי תהלים.

רואה אני את הקבוצות הקטנות ב„פאלוש", העומדות ומספרות חדשות מן העולם הגדול — אלה הקוראים הקבועים של „היינט" ו„מומנט", הבקיאים בדרכי הפוליטיקה, המפרשים את המאמרים ופליטונים של „איצ'לה" (ש. יאושזוהן).

רואה אני את עצמי במשחקים עם ילדים, בני גילי, המבלים ב„פאלוש" בין מנחה למעריב. ובקייץ — הנהר. מתרחצים, לומדים לשחות.

זוכר אני את טכסי הנישואין מתחת לחופה ליד בית־הכנסת. את הכלה והחתן היו מובילים דרך רחובות העיירה — ותושביה מלווים אותם בשמחה וברעש.

גם הדאגה לעני ולנצרך תפסה מקום חשוב אצל פרנסי ותושבי העיירה. נשים צדקניות סיפקו מזון ולבוש לזקוקים לכך. כלה ענייה או יתומה קיבלה עזרה.

בעיירה היו שני בתי כנסת. האחד כונה בית מדרש, בו למדו והתפללו כל ימות השנה, והשני — מיועד היה לתפילה בימי הקיץ בלבד. בסימטה שהוליכה לבתי הכנסת, מאחורי ביתו של ר' יעקב שפירא היה בית קברות קטן. על אודות בית־קברות זה התהלכו אגדות רבות אין־ספור. רבים נמנעו מלעבור בו לבדם בערבים ובלילות. הדרך הובילה עד הנהר, ולאורכה היו כמה בנינים ומוסדות ציבור, ביניהם: בית־הארחה, בית־המרחץ וכן בית לשמש ובית לאחראי על בית־המרחץ. על שפת הנהר היו מספר מעיינות מהן נבעו מים קרים וצלולים.

בבוקרי השבתות של ימות הקיץ החמים היינו, הילדים והנערים, הולכים לשאוב מים לשתיה. בשבת אחר הצהריים היה בית הכנסת הומה מתפללים. בכל פינה ישבו בעלי בתים, מסובים סביב שולחנות, לשמוע שיעור ב„עין יעקב", ב„מדרש" או בפרשת השבוע. בכותל המזרח ישבו תלמידי החכמים של העיירה ודרשו, למדו ושיננו בגמרא. זוכר אני היטב את ה„מזרח" הזה כי גם אני, בהיותי נער, יושב הייתי עם המבוגרים שבשורה זו והוגה בתורה. ביחוד עשו עלי רושם הזקנים שבחבורה: ר' יהודה פאליעס, ר' חיים־לייב אושרוביץ, ר' מאיר הדיין, ר' בערל־מאיר שמעונוביץ, ר' נח ברזוביץ ואחרים. כן היו „יהודי תהלים" שישבו באחת הפינות וחזרו על פרקי תהלים.

הרב דמתא, ר' אליעזר איידלמן הי"ד, ירש את כסא הרבנות מאביו, ר' שמריה זצ"ל. אשתו הרבנית היתה ממשפחה מיוחסת בליטא. הרב היה איש גבה־קומה, פניו קרנו אצילות מיוחדת של בן־תורה מישיבות ליטא המפורסמות. הוא הוקיר מאוד את בני התורה שבעיירה, הבחורים המבוגרים והצעירים, שנדדו למקום תורה. פרנסתו הצטמצמה במכירת שמרים וכדומה.

אציב לזכרון־עד נפש אחת מתושבי העיירה, עסקן חרוץ שפעל רבות למען הכלל והפרט, ר' אליהו אייזנבוד הי"ד. על ימיו האחרונים יסופר ע"י עד ראיה...

החיים שבקו בעיירה. חדלו חייהם של היהודים שלחמו בדממה על פת־לחמם ללא טרוניא וטענה. עליך עיירתי עלה הכורת. בקבר אחים גדול הושלכת חיים. חלליך לא דמו לחללי מלחמה. נרצחת לאור השמש בידי אנשים חסרי־לב, חבר־מרצחים אכזרי. עינוך עד צאת נשמתך. אין מלים לקונן על גודל ועוצמת האסון. המומים אנו, כואבים את כאבך ואבלים לנצח.

השם ינקום דמך!

מיין שטעטלע דערעוונע

מרים־מערי אַראָנאָווסקי / ניו־יאָרק

געווידמעט מיינע קינדער אין ירושלים

אין 1910, וועו מיין מאַמע מיט די קינדער זענען אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע צום טאַטן, בין איך נאָך געווען אַ קליין מיידל, אָבער דאָס שטעטל און אירע מענטשן האָב איך נישט פאַרגעסן — און געבענקט נאָך זיי. נישט אויסהאַלטנדיק די בענקשאַפט, האָב איך אין 1926 באַזוכט דערעוונע, שפּאַצירט איבער אירע גאַסן, באַזוכט די איינווינער און מיטגענומען די זכרונות מיט מיר.

מיין טאַטע, ראובן מאַכטיי, אָדער ווי מען האָט אים גערופן אין דערעוונע ראובן דער מלמד, איז אַ געבוירענער אין סטויפּץ. ער איז געווען אליהו דעם שוחטס אַ ברודער, וועמען דער נשיא פון מדינת ישראל, זלמן שזר, האָט באַשריבן אין זיין בוך „כוכבי בוקר". דער נשיא האָט אין זיין קינדהייט געלערנט מיט אליהוס זון, מרדכי, וועלכער וווינט היינט אין פּתח־תקוה. מיין טאַטע און מאַמע (פייגע, שמעון דעם מלמדס טאָכטער), זענען פאַרבליבן אין דערעוונע. ער האָט געלערנט די יינגלעך, די מוטער — מיידלעך. אין זייער פרייער צייט האָט דער טאַטע אינגעבינדן ביכער, און די מאַמע — געפאַרבט פאַר די קריסטן זייער געוועבטע לייוונט. אָבער פון די אַלע אַרבעטן איז קיין פרנסה נישט געווען, איז דער טאַטע אַוועק קיין אַמעריקע זוכן ברויט פאַר זיין משפּחה. שפּעטער זענען געקומען צו פאָרן זיין פרוי מיט די קינדער.

אָט זענען שוין אַדורך 40 יאָר. נישטאָ מער דערעוונע, נישטאָ אירע יידן, אָפּגעמעקט איז געוואָרן די גאַנצע קהילה דורך די נאַצישע רשעים. די גאַסן פון שטעטל זענען דורכגעזאַפּט מיט יידישע טרערן און בלוט. פאַרבליבן זענען נאָר נאַיוועס און זיסע זכרונות. וויל איך דאָ, צום לעצטן מאָל, צוזאַמען מיט מיינע שטאָטישע, מאַכן אַ שפּאַציר איבער די דערעוונער גאַסן און פאַרייביקן די טייערע, נאָענטע געשטאַלטן.

איך מאַך צו אויף אַ ווייטע מיינע אויגן — אָט זע איך ווידער דאָס שטעטל מיינס. איך שטיי אין מיטן מאַרק, פון וועלכן עס ציען זיך גאַסן און געסלעך: די פּאָסט־גאַס, סלאָבאָדע גאַס, ווו עס האָט געווווינט בענצי דער ליובטשער און דער חזן און שוחט אַביליעוויטש — אַן אָרעמער יידּ, אָבער שטענדיק אַ פריילעכער און פול מיט בטחון. אָט איז די באַד־גאַס, ווו ס'איז געווען דער יידישער מרחץ, דער הקדש, און נישט ווייט פון אים — דער בית־עולם.

אויף דער קלויסטער־גאַס האָבן געווווינט די פּני פון שטעטל, ווי הירשע־יאָסלס, יעקב נויפעלד, מאיר קאופמאַן און פייוועד דער אַפּטייקער. דווקא צווישן זיי האָט זיך אַריינגעגנבעט אַ ייד אַ קבצן, דוד־משה ברוידע, וועלכער האָט געווווינט אין אַ קליינע הייזקע, ענלעך צו אַ בודקע. ער איז געווען אַ ברודער פון ר' ירוחם ברוידע, וועלכער האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע. ער, ירוחם, האָט געהאַט אַ גאָלדן האַרץ און אַן אָפענע האַנט. זייענדיק ווייט פון דערעוונע, האָט ער אין שטעטל נישט פאַרגעסן, געקליבן געלט און געשיקט שטיצע דעם רב, נויטבאַדערפטיקע, אלמנות און יתומים. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט ער צוזאַמען מיט מיין טאַטן צונויפגעקליבן געלט און

געשיקט קיין דערעווענע, כדי אויפצובויען די אָפּגעברענטע שול. ערשט מיטן אָנקומען פון די סאָוויעטן אין שטעטל אין 1939, האָט אויפגעהערט זיין שטיצע. קורץ דערנאָך איז ער נפטר געוואָרן.

אָט איז די מירער גאַס, ווו מיר האָבן געלעבט. דאָרט האָט אויך געווויינט אונדזער רב גאָלוב. איך גיי מיט לאָנגזאָמע טריט און קוק אין יעדן ווינקעלע. דאָס איז דאָך די גאַס, ווו עס זענען אַדורך מיינע זיסע יונגע יאָרן. אין לופט שפּירט זיך דער ריח פון געקאָכטע מאכלים, פיש־בולבע, ערגעץ־ווו באַקט אַ בעל־הביתטע בולבענע לאַטקעס, פון דער ווייטנס הערט זיך אַ מעקען פון אַ ציג, אַ מוטער בייזערט זיך אויף אַ קינד. אַך, ווי דאָס אַלץ איז מיר נאָענט!

אָט זיצט ביי אַ נידעריק טישל משה־אַרע דער שוסטער און קוויקט זיך מיט אַ טעפּל הייסע ציקאָריע, דאָרט פאָרעט זיך מיט זיינע היטלען הירשל דער קירזשנער. אַ ביסל ווייטער שטייט חיים־שלמה און טענהט עפּעס מיט זיין מאַמען דער בעקערין. ווער איז דאָרט ווידער? אַה, דאָס איז דאָך זיסל דער שניידער, געעלטערט זיך, אַ ביסל איינגעבויגן, שטייט ער און צעבלאָזט די קוילן אין פּרעס־אייזן. נעבן אים שטייען די שניידערס יאַנקל און משה, מיט פאַרזאָרגטע פּנימער. די צייט איז אַ שוערע, נישטאָ קיין פּרנסה.

איך גיי פאַרביי דעם הויף פון ראובן דעם פערד־הענדלער. ער איז נישטאָ אין שטוב. גאַנץ פרי איז ער אַוועק אין די דערפער אָנקוקן, אָדער אויסבייטן אַ פערד. איך דערענטער זיך צו יעקב־אַרע מאַרדוכאָוויצעס שטוב. אַ זיסער ריח פון פריש האָלץ טראָגט זיך פון הויף. ר' יעקב־אַרע שטייט צווישן הילצערנע סטרוזשקעס, הובעלט דאָס האָלץ. זיין טאָכטער עטל, זייער אַ שיין מיידל, שטייט און שמייכלט צו מיר. זי האָט נעבעך נישט געווּוסט ווָאס פאַר אַ גורל איר דערוואַרט. זי האָט דעמאָלט נאָך נישט געהערט די ווערטער „געטאָ", „קאָנצ־לאַגער", „נאַצי"... זי האָט חתונה געהאַט מיט אהרן ברוידע. מיטן אָנקומען פון די דייטשן, האָט מען זיי מיט די דריי קינדער, משה־ברוך, חיים און עשקע, איבערגעפירט אין רובּיזשעוויטשער געטאָ, פון דאָרט קיין דוואָרעץ. עטל מיט איר טאָכטער עשקע זענען אומגעקומען. אהרונען מיט זיינע צוויי זין איז געלונגען צו אַנטלויפן פון דוואָרעץ. אויפן וועג האָבן זיי זיך אין וואַלד אָנגעשטויסן אויף פּוילישע „פּאַרטיזאַנער", וועלכע האָבן דערהרגעט חיימען. אהרון און זיין זון משה־ברוך איז געלונגען ראָטעוונען זיך, ביז מ'האָט זיי אָנגענומען אין אַ רוסישער פּאַרטיזאַנער־גרופּע, ווו זיי האָבן העלדיש געקעמפט. נאָך דער באַפרייונג, איז משה מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און געפאַלן אין קאַמף מיט די דייטשן נעבן וואַרשע. אהרון איז געבליבן אַליין און עלנט. אין 1946 איז ער אָנגעקומען קיין ישראל און ווויינט אין ירושלים, מיט זיין פרוי צילע.

...מיינע געדאָנקען רייסט איבער בענצי דער סטאָליער, ער איז געקומען צו יעקב־אַרען באַרגן אַ פּייל. זיין זעג האָט זיך אויסגעטעמפּט, מען דאַרף זי אָפּשאַרפן...

פון דער ווייטנס הערן זיך קינדערישע קולעכלעך, וועלכע לערנען ביים רבין. דאָרט ווויינט דאָך בענצי, דער נאַליבאָקער מלמד.

אין סוף פון דער מירער גאַס איז אַ באַרג, דאָרט האָבן מיר אַלס קינדער זיך געשפּילט. אויפן באַרג זענען די מאָהילקעס, ווייטער אַ ביסל — דער וואַלד, ווו די

יוגנט פלעגט זיך צונויפקלייבן שבת נאָך מיטאָג און בגניבה לייענען ביכלעך, הערן ציוניסטישע דרשות און פירן וויכוחים.

אין אַ געוויסן שבת האָט דאָרט געהאַלטן אַ ציוניסטישע רעדע איינער אַ דערעוונער מיטן נאָמען רעזניק. צווישן די צוהערער זענען אויך געווען עטלעכע 14—13 יעריקע ישיבה־בחורים (איינער פון זיי — הרב זאב ברוידע, אהרונס עלטערער ברודער, וועלכער האָט עולה געווען מיט זיין משפחה אין יאָר 1935, זיך באַזעצט אין ירושלים. ער איז געווען רב אין שוסטער־שול אין מינסק. אין יאָר תשכ"ד האָט ער אַרויסגעגעבן אַ ספר „פעמי גאולה"). וועגן מען האָט זיך אין שטעטל דערפון דערוווסט, האָט מען באַשלאָסן זיי נישט אויפצורופן צו דער תורה, ביז זיי וועלן חוזר בתשובה זיין.

אין דעם וואַלד האָט אין יאָר 6־1905 זיך געגרינדעט די יידישע זעלבשוץ. דער אָנפירער איז געווען מיין ברודער שמעון. זייער געווער איז געווען שטעקנס און נאהייקעס. בלויז שמעון האָט געהאַט אַ רעוואָלווער. אין אַ געוויסן מאָרק־טאָג האָבן קריסטן געגומען ברעכן די שויבן אין יידישע הייזער. די בחורים האָבן באַגוצט די שטעקנס און נאַהייקעס, עס האָבן זיך אַריינגעמישט שטאָטישע קריסטן און די כולי־גאַנעס האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל.

...איך בין שוין אַ ביסל מיד. איך קער זיך צוריק, עפן די טיר פון אונדזער שטוב און בלייב שטיין מיט אויפגעריסענע אויגן. מיין גאַנצע משפחה זיצט אַרום דעם טיש. טאַטע־מאַמע קוקן אויף מיר מיט שמייכלדיקע אויגן. נעבן דער מאַמען זיצט מיין שוועסטער יהודית און אויף אירע הענט — איר מיידעלע חאַשינקע. ביי איר זיצט דער מאָן, דער לערער הירש קאַפלאַן פון יערעמיץ, וועלכער איז צו אונדז געקומען פון רוביזשעוויטש. ער האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף מיין ברודער יוסף, וועלכער האָט שוין צו 9 יאָר געשריבן לידער אין עברית און געצייכנט. אין אַמעריקע האָט ער געענדיקט דעם רבנים־סעמינאַר. ער איז באַוווסט געוואָרן אַלס פאָרשער פון יידישער פאָלקזיע אין מיטלאַלטער, און געפירט וועגן דעם אַ קאָרעספאָנדענץ מיט ח. נ. ביאַליק. ער האָט עולה געווען קיין ישראל און ווויינט אין ירושלים.

אָט זיצט מיין שוועסטער דבורה. נעבן איר — מיין ברודער אהרון, וועלכער האָט געענדיקט פּראָוויזאָר אין אַמעריקע. פון צווייטן זייט טיש זיצט מיין ברודער שמעון, וועלכער האָט אַ נשמה פון אַ קעמפער. זיינע צוויי זין זענען געגאַנגען אין טאַטנס וועג. דער עלטערער זון, שלמה, איז געפאַלן אין נאָרמאַנדיע אין קאַמף מיט היטלערן. מיין עלטסטער ברודער, בערל, קוקט און שמייכלט צו מיר. קומענדיק קיין אַמעריקע, האָט ער שווער געאַרבעט און געלערנט. ער איז אַ באַוווסטער דענטיסט און הייסט בען מאַרקוס. ער שרייבט שירים אין וואָכנבלאַט „הדואר", אונטערן פסעוודאָנים „גלגול של פיטן עתיק". זיין בן־יחיד האָט ער אַ נאָמען געגעבן „מרנין". דעם שורש פון זייער ליבע צו ישראל, צו פאָלקזיע און גוטע מידות, האָבן מיינע ברודער געצויגן דוקא פונעם קליינעם און אַרעמען שטעטעלע דערוווּנע.

איך קוק אויף זיי און אין אַלע ווינקעלעך פון דער אַרעמער שטוב און מיר ווערט גרינג אויפן האַרצן. איך פיל זיך זאָרגלאָז און גליקלעך. כאָטש אויף אַ קליינע וויייל בין איך מיט אייך צוריק אין מיין געבורטס־אָרט...

איך מוז אָבער גיין ווייטער. איך האָב נאָך נישט געזען דעם מאַרק נאָך אַזוי פיל

יאָרן... אָט איז דער מאַרק. אין זיין שניט־קראָם שטייט סאַנע עפשטיין, דער סטאַ־
ראָסטע, וועלכער האָט געפירט די ביכער פון געבורטן, אַרויסגעגעבן פֿאַספֿאָרטן פֿאַר
יידן, צוגעשטעלט רשימות פון פּריזיווניקעס. ער רעדט מיטן זון בערטשע און שאול
גילימאָווסקי. זיי זענען קרעמער, שווערע צייטן געקומען, ס׳איז ביטער מיט פּרנסה.
די ענדעקעס פּרעדיקן נישט צו קויפן בייַ יידן... אָט איז אהרון־דודס אַריינפֿאָר־הויז
און די אַפּטייק. דאָרט איז נאָך אַן אַריינפֿאָר־הויז מיט אַ שענק. אלי־סענדער פּירט
אַ שמועס מיטן שכן שמואל־הירשל. אַ ביסל ווייטער איז דאָס הויז פון שמעיה שימאָ־
נאָוויטש, נעבן אים ווויגט זיין זון פייוות דער בעקער. ער איז זייער באַשעפטיקט.
מאָרגן איז דער מאַרק־טאָג, מען דאַרף צוגרייטן געבעקס... אויפן ראָג פון קלויסטער
גאַס — רבקה גוּפעלדס הויז.

אָט איז די שול. דוד דער שמש שטייט און רייסט אַרונטער פון דער וואַנט אַ ציוניס־
טישע פּראָקלאַמאַציע. ער רייסט מיט כעס... דער קאַמף צווישן די יונגע ציוניסטן און
ר׳ דודן האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע צייט. זיי פלעגן אָנקלעפּן — און ער האָט עס גלייך
אַראָפּגעריסן. ביז די בחורים זענען געפאַלן אויף אַן המצאה — אָנקלעפּן פּינקטלעך צו
ליכט־צינדן. די פּראָקלאַמאַציע איז געהאָנגען ביז מוצאי שבת...

איך דערמאָן זיך די שמחת־תורה רעוואָלוציע: די בחורים האָבן ניט געלאָזט ר׳ דודן
פאַרטיילן די ערשטע הקפות נאָר פאַר די גבירים. שטייט דער שמש אויפן בעלעמער און
שרייט צום קהל: — די יינגלעך זאָגן, אַז אַלע זענען גלייך — אָרעם און רייך.

אַ טומל, אַ געשריי. ביז ס׳איז אויפגעשטאַנען ר׳ מאיר קויפמאַן און געפּסקנט:

— אדרבא, זאָלן די בחורים פאַרטיילן די הקפות.

די ערשטע הקפּה האָט באַקומען דער אַלטיטשקער ר׳ דוד־משה ברוידע, דער
שניידער, און אַלע אַלטע יידן. די בעלי־מלאכהס האָבן צעפרידענע געשמייכלט אין
זייערע בערד. פון דעמאָלט אָן איז געוואָרן אַ מינהג פאַרטיילן די הקפות לויטן עלטער.

נאָך די הקפות, האָט די יוגנט געזינגען די „התקוה". הרב גאָלוב האָט געפרעגט
וואָס באַדייט די ליד, האָט מיין ברודער יוסף דעקלאַמירט פאַר אים די ווערטער אוז
דערקלערט זייער באַדייטונג. אויסהערנדיק אים, האָט דער רב געפּסקנט, אַז מען מעג עס
זינגען אפילו אין שול...

איך וויל אַריין איינעוויניק אין שול, אָבער פּלוצלינג ווערט אַלץ פאַרשוווּנדן.
נישטאָ מער קיין שול, קיין מענטשן, קיין הייזער. בלויז בערגלעך ערד, וועלכע דערמאָנען
אַז אָמאָל זענען דאָ געשטאַנען הייזער. נישטאָ קיין סימן פון לעבן. אַ טויטע שטילקייט
הערשט אַרום מיר...

בלויז אין זכרון ביסטו פאַרבליבן, מיין שטעטעלע דערעוונע.

עיירתי דרבנה

הרב יצחק צבי שמעונוביץ * / יוהנסבורג

שמה של העיירה — דרבנה — בא לה על שום היותה מוקפת יערות. מאין באו ראשוני המתישבים לעיירה — לא מצאתי ברשומות, אך מצבות עתיקות של רבנים וידועי שם אחרים, העידו על ישוב בן מאות שנים. בין רוב התושבים היתה קירבה משפחתית ממקום מוצאם, או דרך החיתון ביניהם.

פרנסת התושבים היתה דחוקה והתרכזה בעיקר במסחר זעיר עם איכרי הסביבה, כך שרובם היו תגרנים וחנוונים, ומיעוטם — בעלי מלאכה. בבוקרו של יום ראשון בשבוע היו יוצאים לכפרים, כדי לסחור בדברי מרכולתם ולקנות מהאיכרים את עודפי תוצרתם. בעלי המלאכה, כגון: חייטים, זגגים, נגרים וכד' היו שוהים בכפרים משך כל השבוע. בעיירה היו גם נפחים, אליהם היו בני הכפרים באים על מנת לפרזל את הסוסים ולהתקין את העגלות וכלי־העבודה.

יום השוק נערך דרך קבע כל יום חמישי בשבוע, בו היו איכרי הסביבה מתכנסים לסחור בתוצרתם. מיום זה שאבו יהודי העיירה את מירב פרנסתם. החנוונים מכרו לאיכרים נפט, סוכר, מלח, אריגים וכל מיני סדקית. במרכז השוק היו התגרנים מציבים שולחנות עם מאכלים שונים. יש לציין, שלא היתה כל תחרות בין תגרני המקום לבין סוחרים מבחוץ. אחרי יום השוק, היו הסוחרים שבאו מהערים, קונים סחורות שונות אצל סוחרי המקום ומשווקים את הסחורה למקומות מוצאם, כמו מינסק (לפני מלחמת העולם הראשונה) וברנוביץ' וסטויפץ (לאחריה).

בתקופת השלטון הפולני ירד פלאים הסחר הזעיר בקרב יהודי העיירה. קמו מתחרים פולניים, שהטיפו לא לקנות אצל יהודים, אלא בקואופרטיבים הנוצריים. בעיירה נותרו לפליטה רק שש חנויות יהודיות, שהחזיקו מעמד. בשנות השלושים גברה האנטישמיות, אחר שהשלטון האזרחי והכנסיה הקתולית היו מסיתים ומחנכים לשנוא את היהודים ולהציק להם. המילה „ז'יד" כתוספת, היתה שגורה בפיהם ובשם זה היו גם מפחידים את הילדים הקטנים — „הז'יד ירצח אותך". בתקופת חיי ארעו כמה מקרי רצח, בהם רצחו איכרים את הרוכלים היהודיים בדם קר. הרשות היתה מטפלת, לכאורה, בגילוי הרוצחים, אך הם, למעשה, לא נתנו את הדין על מעשיהם הנתעבים.

לפני כחמישים שנה נשרף חלק גדול מהעיירה והאש כילתה גם את בתי־הכנסת. לפני השריפה היו מצויים בעיירה שני בתי־תפילה. בית הכנסת הראשון היה פתוח כל ימות השנה ובו למדו כמעט כל השנה, ובית הכנסת השני, בו היו מתפללים בימים הנוראים ובקיץ בלבד. בבית הכנסת התרכזו כל חיי העיירה — מהתפילה והלימוד בו ועד העסקנות הציבורית, עזרה הדדית וכו'.

רב המקום, היה מכובד על כל התושבים. הוא היה המדריך הרוחני והגשמי של העדה, איתו היו מתייעצים בכל בעיה והוא גם שימש כדובר בכל העניינים. פרנסתו היתה דחוקה, על אף שקיבל את הזכות למכור שמרים, נרות ומלח. במאה האחרונה היו

* בן ר' שרגא פייביש וחנה רבקה מדרבנה הי"ד. כעת רב ביוהנסבורג, דרום־אפריקה.

בעיירה כמה רבנים ידועי שם, ביניהם: רבי שרגא פייבוש גולוב זצ"ל שמוצאו מליטא. במשך השנה הראשונה שלאחר פטירתו, נקראו כל הנולדים בעיירה בשם שרגא פייבל. אחריו כיהן חתנו, רבי אברהם לוין זצ"ל. הוא היה אחד הגאונים בסביבה, מוצאו מליטא וחניך ישיבותיה. כ־15 שנה לפני השואה שב לליטא למשפחתו וניספה שם יחד עם יהודי העיירה. כיום נמצאת בתו בישראל. אחריו בא רבי אברהם פנטלניקוב הי"ד, למדן גדול ונואם בחסד, אהוב מאד על אנשי המקום וחי בדחקות כיתר תושבי המקום, שהתרוששו בתקופה האחרונה שעה שהשלטון הצר את צעדיהם ולא איפשר להם קיום כלכלי. הרב פנטלניקוב הי"ד ניספה יחד עם עדתו, כמסופר ע"י עדי ראייה. החזן שלפני האחרון ששימש גם שוחט — רבי בן־ציון אבלביץ הי"ד, נרצח בידי הפולנים בדרך לעיר סטויפץ — לשם הלך על מנת לאסוף תרומות לסיום בניית בית־הכנסת. אחריו שימש חתנו ר' יהושע זטלר.

מלמדי דרדקים היו אהדים, ביניהם ר' ב"צ צרני, שהיה מלמד את הבנים, ואשתו, שילמדה את בנות העיירה קרוא וכתוב. בעיירה היו תנועות נוער, כמו בית"ר. בשנים האחרונות נוסד בנק קופת מלוה, שהיה מלוה כספים לתגרנים בשוק ולאחר מכירת הסחורות, היו הללו מחזירים את הלוואותיהם לקופה.

בתקופה שבין הזמנים בישיבות, היו שבים בני הישיבה לחופש. העיירה כאילו נתמלאה חיים בתקופה זו. בית הכנסת היה הומה מהנערים והבחורים וקול התורה היה נשמע למרחוק. הם היו מתנצחים ביניהם בדברי תורה ומראים בקיאותם וחריפותם. כך היה חינוכו של כל נער בעיירה ולאחר שהגיעו לידי ידיעת התורה, היו יוצאים לישיבות.

כ־10 ק"מ מדרבנה שכנה העיירה נליבוק, בה ישבו מספר משפחות שהיו קרובי משפחה ליהודי העיירה. בנליבוק כיהן בשנות העשרים רב זקן בשם רבי אריה רוגוזנצקי זצ"ל, שהיה מפורסם כ„צדיק" ומכל הסביבה היו באים אליו על מנת לקבל ברכה או עצה. אציב אף מצבה לעסקן בצרכי הציבור ר' שלמה שמעונוביץ הי"ד, שדאג לצרכי העיירה הרוחניים והגשמיים. הוא ניספה יחד עם רוב יהודי העיירה.

* * *

ומהכלל — ברצוני לעבור אל הפרט ולסיים את זכרונותי במשפחתי. לא הייתי בפולין בעת ההשמדה על־ידי הברברים הנאצים, לא ראיתי בעיני יהודים מושלכים לתוך מדורות אש. רחוק רחוק נדדתי מביתי. ניצלתי אמנם ממות, אולם העדויות ששמעתי מפי עדי ראייה, אינן נותנות לי מנוח. ביעותי לילה מדכאים אותי. אני רואה בעיני רוחי תמונות מזעזעות ומבהילות — תמונה רודפת תמונה.

והנה אוספים את זקני עירנו ומוליכים אותם כצאן לטבח אל גיא ההריגה רוביז'ביץ'. אמי נ"ע היתה מהמאושרות. היא מתה מיתה טבעית אחרי מחלה ממושכת, אבל אבי ז"ל מצא את מותו תוך ענויים ויסורי תופת. רואה אני את גיסי הרב ר' מאיר פרץ ואחותי מינקה הי"ד, מלוים את העגלות המלאות ילדים, כשהנאצים ימ"ש מובילים אותם למקום ההריגה. הילדים בוכים מרה, גיסי ואחותי מתחננים שיחזירו להם את ילדיהם, אך כל התחנונים היו לשוא. יריה אחת נורתה לעבר גיסי והוא נפל חלל במקום, כ־3 ק"מ אחרי לובץ.

רואה אני עוד מחזה אימים. אחותי מינקה משוטטת בחוצות גיטו דבורץ ושואלת כל

אחד אם פגשו את בעלה וילדיה. לא ידעה האומללה שכבר אינם בחיים. יגונה היה רב מדי כדי להבליג עליו ודעתה נטרפה עליה. הייתי ברוחי ליד אחי ואחיותי, קרובי ומכרי, סבלתי עמהם את העינויים ויסורי המוות.

אני הוא אחד מהמעטים שנותרו בחיים כדי לבכות על חורבננו, חורבן עיירתנו דרבנה. כל בנייך היו בני תורה, רבנים ומורים, שעשו לילות כימים על מזבח התורה. בחורייך קיבלו השכלתם בישיבות הגדולות ובנותיך התחנכו ברוח של צניעות ועדינות. על מה ולמה עלה הכורת עליך?! טפיך ועולליך שלא יסולאו בפז הובלו כצאן לטבח. אי המקונן שישא את קינתו עליך? מקור דמעתנו יבש.

בשנת 1938 עזבתי את פולין. חשתי כי רעה ממשמשת ובאה, האנטישמיות הלכה וגברה בשלטון הפולני. נסתתמו מקורות הפרנסה של היהודים ורוח ההיטלריזם גברה גם בפולין ומצאה בפולנים חברים לדעה ביחס ליהודים.

אשמים אנחנו שהאמנו במצפון האנושי הנאור, כביכול, שיש חסד אצל אומות העולם.

עבור אמונתנו זו שילמנו מחיר יקר לאין ערוך.

יהי זכר הקדושים ברוך!

רבני דרבנה

עו"ד מאיר אַרונובסקי / ירושלים

ר' שניאור פייבוש גולוב

ר' שניאור פייבוש בר' יצחק גולוב (1855—1912), נולד בווילייקי ובצעירותו למד בתלמוד־תורה בעיירה גרובין, גליל קורלנד, בהנהלתו של בעל המוסר הידוע ר' שמחה זיסל זיו (ברוידא) (1824—1916). בספר „תנועת המוסר" (הרב דב כ"ץ, 1950, כרך שני עמ' 61) נאמר: „שם באוירה שקטה ובסביבה כמעט זרה, הצליח ר' שמחה זיסל להעלות את המוסד לדרגה גבוהה, בשיטה החינוכית המיוחדת שלו, בסדריו המופתיים, ובתכנית הלימודים המשוכללת. לפי דרישת הממשלה, הכניס המוסד גם לימוד שפות ומדעים כלליים והעמיד אותו תחת פיקוחה, אשר הודות לזה הכירה בו הממשלה באופן רשמי כמוסד „ישיבה", היחיד בתור שכזה בכל ארץ רוסיה".

לאחר שהמשגיח של הת"ת בגרובין, ר' נתן צבי פינקל (הידוע בשם „הסבא מסלובודקה"), יסד את הישיבה המפורסמת בסלובודקה, שליד קובנה, עבר ר' שניאור פייבוש לעיר זו ובשנת 1882 נתקבל כר"מ בישיבה. בתקופה זו אירגן ר' שמחה זיסל אגודת סתר של וותיקי תלמידיו בשם הד"ט (ראשי תיבות של „הדבק היטב") שתקנותיה, ואף זהות חבריה, נשמרו בסוד. בספר „תנועת המוסר" הנ"ל (עמ' 69) נזכר שחברי הד"ט, אשר ר' שניאור פייבוש נמנה עליהם, נשארו אגודים במשך כל ימי חייהם, ובכל מקום שהיו עמדו בקשרי מכתבים עם רבם ובינם לבין עצמם. חברי האגודה היו מתכנסים מזמן לזמן בבית תלמודו של ר' שמחה זיסל בעיירה קלם, ששימש להם מרכז, מחדשים את ברית ידידותם ומחזקים את פעולותיהם.

בשנת 1886 נתמנה ר' שניאור פייבוש כרבה של דרבנה וכיהן בעירה כ־26 שנה עד ליום מותו, בהיותו בדרך לאסיפת רבנים במינסק. ר' פייווע, כפי שהיה ידוע בעיירה, הגיע לדרבנה עם רעיתו הרבנית אסתר (אחותה של מרת מירל צוקרמן שהיתה לאשתו השניה של ר' יוסף לייב בלוך (1859—1930), חתנו של ר' אליעזר גורדון (1841—1910) (רבה של טלז), ושלוש פעוטות, שאחת מהם, פייגל, עתידה להיות הרבנית בעיירה, כאשת הרב ר' אברהם הכהן לעווין. לאחר הגיעו לעיירה, נולדו לרב שלושה בנים — זעליג, יהושע ושלמה.

חברו של יהושע, יליד העיירה הרב זאב וולף בר' זיסל ברוידא שליט"א (ר"מ ומו"צ במינסק עד עלייתו ארצה ב־1935), מספר על הרושם העמוק שעשה עליו ר' פייווע: „בעל הדרת פנים, צדיק, נעים הליכות, בקי בש"ס שתורתו שגורה בפיו, ויחד עם זאת מתמיד גדול שהקדיש כל עתותיו ללימודים; מצד אחד, משכיל ובקי בעניני דעלמא, האהוב ונערץ על כל בני עדתו ומאידך, דמות של מלאך אלוקים אשר רבים, ובתוכם הרב ברוידא עצמו בצעירותו, רעדו לפני שהעזו להקדים לו שלום". הרב ברוידא אף נזכר שכאשר למד עם חברו יהושע בישיבה הקטנה במיר, הוא שאל אותו לתומו, על מה משוחח הוא עם אביו הצדיק כאשר הוא חוזר הביתה בעת חופשתו? כבעלי המוסר הגדולים בשעתו היה ר' פייווע מושלם במידותיו ונחבא אל הכלים. כאשר היה מבקר במיר, הוא נזהר מלהפגש עם ראשי הישיבה שמא יפורש הדבר כהתערבות מיוחדת למען בנו. רבים מבני העיירה עודם זוכרים את התמונה כיצד הכין הרב את עדתו לקראת שבת וחג. בלי אומר ובלי דברים היה מסתובב בכיכר השוק, כשסיגריה נעוצה בפיו, ומיד היו כל בעלי העסקים היהודיים סוגרים את חנויותיהם והולכים אחריו לבית הכנסת. ואמנם התנהגותו האצילית שימשה דוגמה ומופת לכל בני העיירה וזכרו לא מש מהם עד היום.

ר' אברהם לוין

בשנת 1908 התחתנה בתו של ר' פייווע, מרת פייגל, עם ר' אברהם בר' צבי הכהן לעווין מהעיירה וואַרנא, מחוז טלז, שהיה ידוע בשם ר' אברהם וואַרנער. ר' אברהם נולד בשנת 1885 ולמד בישיבת „כנסת ישראל" בסלובודקה. אחרי מות חותנו, נת־קבל ר' אברהם כרבה של דרבנה ושם כיהן עד סוף שנת 1921. גם הוא היה עניו, עדין־נפש, תלמיד חכם, משכיל ובעל מוסר. ר' אברהם השפיע רבות על צעירי העיירה ורבים מהם נסעו ללמוד בישיבות הגדולות על פי עצתו. בין צעירי העיירה שהושפעו על ידו יש להזכיר את הרב משה לוין שליט"א (המכונה ר' משה לובצער), רבה של נתניה, בנו של ר' ישראל יהודה הלוי קפושצבסקי, המורה והמלמד שיסד בית ספר חדש בעת מלחמת העולם הראשונה.

על המיזוג ההרמוני של תורה והשכלה בעיירה קטנה זו תעיד העובדה שבבית הרב

נהגו לקרוא את העתונות העברית ובמיוחד את „הצפירה". הרבנית פייגל עצמה למדה בצעירותה בבית הספר הרוסי, ויחד עם זאת היתה בקיאה בתנ"ך והתכתבה עם אחיה בשפה העברית.

תקופת מלחמת העולם הראשונה היתה תקופה קשה בעיירה, ובמיוחד למשפחת הרב. עם פרוץ המלחמה בין פולין ורוסיה ידע בית הרב עוני, מצוקה, פורענויות ופרעות. עד שנאלץ לעבור חזרה לליטא בסוף שנת 1921, יחד עם הרבנית הזקנה אסתר, שנפטרה ב־1925. תחילה חזר הרב ללמוד בכולל של רבנים בסלובודקה ולאחר מכן, בשנת 1926, נתקבל כרב בפאפיליאן, מחוז שבלי, פלך קובנה. ר' אברהם היה גדול בתורה וקשור במיוחד בתורת ארץ־ישראל. במשך הזמן שלח מאמרים של דברי תורה לכתבי־עת תורניים בירושלים. בשואה ניספתה הרבנית פייגל עם בתה שרה ביילה ביום הכפורים של שנת תש"א והרב ניספה עם בנו צבי פייוול תלמיד ישיבת טלז, בכ"ב תמוז, תש"א. תהא נפשם צרורה בצרור החיים!

בתו הבכירה של הרב, צפורה אשת יצחק יעקובי, עלתה ארצה ב־1934 ויושבת כיום ברחובות.

ר' אברהם לייב הלוי פענטעלניקוב

אחרי נסיעת ר' אברהם ווארנער לליטא, נתמנה ר' אברהם לייב הלוי פענטעלניקוב די"ד כרבה של העיירה. לצערנו, מעטים מאוד הפרטים הידועים לנו על אישיות נכבדה זו. יליד מינסק, (ונקרא לכן ר' אברהם מינסקער), הוא התחתן במיר, בעת שלמד שם בישיבה. עוד בהיותו בן ישיבה יצא שמו לתהילה כנואם מלהיב ודרשן מצוין, ואמנם גם לאחר שנתמנה כרבה של דרבנה היה נוהג לנסוע למקומות שונים כדי לאסוף כספים עבור ועד הישיבות בווילנא. הרב, אשתו ושתי בנותיו, שאחת מהן התחתנה ועברה לעיר אחרת לפני השואה, גרו בבית אשר ברחוב מיר („מירער גס"). נחמן ברמן, בן הכפר גראן כותב בספר „נליבוק":

„הרב הדרבנאי, בעל הדרת פנים, הרב אברהם פענטעלניקוב, היה נושא את דרשותיו בשבתות. בחיוך תמידי על פניו ומתוך חכמה עמוקה, מצא לעולם משל מתאים לחיים היומיומיים השתא מתוך המקורות העשירים של הנבואה וההיסטוריה. גם האיכלוסיה הנוצרית בעיירה חלקה לו כבוד והערצה".

מהארכיון של ועד הישיבות בווילנא אנו למדים כי בתקופת כהונתו בעיירה החלו מנשבות בציבור רוחות חדשות „שמשכו חלק גדול מבני הישיבות אשר עירנו הצטיינה בהם עד הנה". עוד בשנת 1937 הוא התכונן לנסוע לאמריקה, אך כנראה לא הצליח לממש את תכניתו. ואמנם בבוא השואה על העיירה ניספו הרב, אשתו ובתו יחד עם יתר בני העיירה. יהא זכרם ברוך.

בכך תמה גם רבנותה של דרבנה. עיירה זו, הסמוכה לרוביז'ביץ' היתה כלולה בפלך ווילנא. במיפקד האוכלוסין שנערך ב־1897 נימנו 350 יהודים מתוך כלל האוכלוסין של 851 (41.5%). כתוצאה מהגירה ונסיבות שהזמן גרמן, ירד המספר במיפקד החוזר שנערך ב־1921, ואז נימנו 288 יהודים מתוך 892 תושבים (32.3%). מתוכם, אלה שנשארו בחיים — נער יספרם.

הבל על דאבדין ולא משתכחין.

געטראָפן אין דערעוונע נאָר אָפגעברענטע הייזער

דאָדקע קאָסאָווער / נתניה

געבוירן בין איך אין רוביזשעוויטש, אין אַ פריילעכן שמחת־תורה, אַבער דער סוף פון מיין שטעטל און מיין גורל — איז גאָרניט קיין פריילעכער.

מיין פאָטער, שייעל דער שוסטער, אַן איינגעפונדעוועטער בעל־הבית, איז אין זיין יוגנט געווען אין אַפריקע, זיך אָנגעזוכן אַ וועלט, געפירט די קינדער שטרענג און רעליגיעז. ער האָט אַרענדירט ערד און שוין אַלס 11־יעריק ייִנגל, האָב איך געאַקערט, געזייט, געטאָן אַלע לאַנדווירטשאַפטלעכע אַרבעטן. איך האָב אין אַלגעמיין זיך געפילט גוט און געלעבט גליקלעך.

אין 1912 בין איך אַוועק אין רוסישן מיליטער, שפּעטער, אין 1915, בעתן ערשטן וועלט־קריג, אַרייַנגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. ערשט אין 1920 האָב איך זיך צוריק געקערט אַהיים.

אַנשטאָט מיין מוטער, האָב איך אין שטוב געטראָפן אַ שטיף־מוטער. איך האָב פאַרלאָזט די היים, אַוועק קיין דערעוונע, ווו כ׳האָב חתונה געהאַט מיט גרוניען, ראובן דעם קצב טאָכטער. איך האָב געלעבט אַ שטיל און גליקלעך לעבן, געהאַט זעקס קינדער. די עלטערע 2 זין, יצחק־יעקב און ישראל־פייוול, האָבן געלערנט אין מירער ישיבה, די אַנדערע — ביי יידל קאפוטשינסקי און יצחק אבעלעוויטש.

כ׳בין אויך געווען טעטיק געזעלשאַפטלעך. צוזאַמען מיט אברהם ליובטשאַנסקי, בנימין יאַנקעלעוויטש און אליהו קראסילאָוו, האָבן מיר געגרינדעט אַ ליי־קאַסע.

אין 1941 זענען צו אונדז אַריין די דייטשן. אין אָקטאָבער האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל גיין אין רוביזשעוויטששער געטאָ. פאַרן פאַרלאָזן דערעוונע, האָבן מיר געמוזט אָפגעבן די דייטשן אונדזער צירונג און ווערטפולע זאַכן.

אין רוביזשעוויטש האָבן אונדז אויפגענומען צו זיך מיינע קוזינען לייבע און ישׂשכר רייכלזאָן. זיי האָבן אונדז אַ סך געהאָלפן, געטיילט זיך מיטן לעצטן ביסן. ליידער, זענען זיי אומגעקומען.

אין געטאָ האָבן מיר זייער געליטן. איך מיט מײַן משפּחה זענען געווען אין דריטן טראַנספּאָרט פון רוביזשעוויטש. אין איווניץ האָט מען צוגענומען אונדזערע צוויי פּיצלעך קינדער, גיטעלע און הערצל. זיי זענען דאָרט אומגעקומען צוזאַמען מיט נאָך אַ 600 יידישע קינדער. מיט כוח האָט מען אונדז אָפּגעריסן פון זיי. מײַן פרוי גרוניע מיט די אַנדערע קינדער, זענען אַוועק קיין דוואָרעץ. מיך האָט מען איבער־געלאָזן אין נאָוואָגרודקער געטאָ. כ׳האָב דאָרט געאַרבעט אין באָד. דער פאַרוואַלטער, אַ לאַטיש, האָט זיך צו מיר באַצויגן זייער גוט.

דערווייל האָט מען זיך אין דוואָרעץ דערוווסט, אַז מען גייט ליקווידירן דעם נאָוואָגרודקער געטאָ, איז מיין זון פייוול געקומען צו לויפן קיין נאָוואָגרודעק, כדי מיך ראַטעוונען. דאָס איז געשען גראָד אין דעם טאָג, וועו מען האָט אַנגעהויבן די ליקווידאַציע. אין געטאָ בין איך שוין ניט צוריק געגאַנגען. דער לאַטיש האָט אונדז באַהאַלטן אין באָד. צומאָרגנס האָט ער גענומען אַ ביקס און אונדז אַרויסגעפירט פון

שטאָט, כלומרשט ווי אַרעסטאַנטן — און דאָרט פריי געלאָזן, אַנגעווייזן ווי אַזוי צו גיין קיין דוואָרעץ און אונדז געווינטשן גליק.

אין דוואָרעץ איז אויך געווען ביטער, כ׳בין אַבער געווען צוזאַמען מיט מיין פּרוי און קינדער. מיין זון פייוול ז״ל, האָט געאַרבעט אויפן אַראָדראָם און צעבראָכן אַ פוס. היילן איז נישט געווען מיט וואָס. מיין צווייטער זון יצחק איז אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער.

אַ צייט שפּעטער האָט ער און נאָך פינף פּאַרטיזאַנער באַקומען אַ באַפעל אַרויסצופירן יוגנטלעכע פון לאָגער אין וואַלד אַריין. זיי זענען אַריין אין לאָגער, אָבער אַרויס — האָבן זיי שוין נישט באַוויזן. צומאָרגנס פרי זענען מיר אַרומגערינגלט געוואָרן פון דייטשן, וועלכע זענען געקומען ליקווידירן דעם לאָגער.

מיין טאָכטער שוליע (איצט אין ישראל) איז שוין געשטאַנען אין דער ריי צו די אויטאָס. צו איר איז צוגעגאַנגען איר חבר, חיים שלמהס, און געזאָגט: „וואָס שטייסטו? זעסט דען נישט די קריסטן מיט די רידלען?״. זי איז אַרויס פון דער ריי, צוזאַמען מיט אונדז זיך באַהאַלטן אין אַ גרוב הינטערן אויוון. פייוול האָט אָבער נישט געוואָלט גיין מיט אונדז. די דייטשן האָבן אים געכאַפּט, אַרויסגעשלעפּט אין דרויסן און דערשאָסן. כ׳האָב געהערט, ווי ער ראָנגלט זיך מיט זיי און דעם שאָס — אָבער ניט געקענט אים העלפן.

אין גרוב זענען מיר געלעגן ביז צומאָרגנס אַוונט. פלוצלינג האָבן מיר דערפילט, אַז די שטוב ברענט. דער רויך האָט געשטיקט, אָבער מיר האָבן באַשלאָסן: גלייכער כאַרברענט ווערן, אַבי נישט אַרויס צו די נאַציס. ס׳איז געשען אַ נס און די שטוב איז נישט פאַרברענט געוואָרן.

וען ס׳איז געוואָרן פינצטער, האָבן מיר זיך אַרויסגענבעט פון דער גרוב, געלאָפן איבער דער גאַס מיט אירע פאַרברענטע הייזער — צו די דראָטן. מען האָט אונדז באַמערקט און געגומען נאָכשיסן. ס׳איז אונדז אָבער גאָלונגען צו אַנטלויפן.

לויפנדיק איבערן פאַרפרוירענעם טייך, האָט מיין שוליע אַנגענומען אַ פולן שטיוול וואַסער. אַראָפּנעמען דעם שטיוול און אויסגיסן דאָס וואַסער — איז נישט געווען קיין צייט. דאָס וואַסער איז שנעל פאַרפרוירן געוואָרן, גורם געווען צו אַ שרעקלעכער וווּנד אין פוס. זי האָט נישט געקענט גיין. גרוניע האָט פון שרעק געחלשט, אָבער כ׳האָב מיך געגומען אין די הענט, דערשלעפּט זיך צו אַ כוטאָר. אַ גוטע קריסטין האָט שוליען געגעבן אַ פּאָר שיך און טרוקענע שמאַטקעס. מיר האָבן אַ ביסל זיך אָפּגערוט און אַוועק ווידער אין וועג. פויערים האָבן אונדז געגעבן עסן, מטפל געווען מיט שוליעס פוס. מיר זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג פון דערעוונע. אויפן וועג האָבן מיר געטראָפן משה לובטשאַנסקי, יידל דאַווידאָוויטש און נאָך באַקאַנטע יידן, וועלכע האָבן אַזוי געוואַנדערט ווי מיר.

מיר זענען אַנגעקומען אין נאַליבאָקער פּושטשע, אין ראַיאָן פון קורבאַנאָווס אָטריאַד. דאָרט האָב איך געטראָפן דוד פלאָטניק, אַ פּאַרטיזאַן, איצט אין ניו־יאָרק. ער האָט געבראַכט אַ דאָקטאָר, וועלכער האָט אויסגעהיילט שוליען דעם פוס. צוויי יידישע פאַרטיזאַנקעס, שורע און טאַניע (איצט אין מינסק), האָבן אונדז געמונטערט

אַ סך געהאַלפן. כ׳בין געווארן אַ שוסטער, געאַרבעט, איבערגעלעבט די דייטשע אָקאַדע פון דער פושטשע — און דערלעבט די באַפרייונג.

איך האָב זיך צוריק געקערט קיין דערוווּנע און געטראָפן בלויז אָפּגעברענטע זער. כ׳האָב געאַרבעט אין סעלפּאַ. אָפט האָב איך זיך באַגעגנט מיט דעם ביסל יידישע רטיזאַנער, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט.

מיין ווייב גרוניע האָט פון שרעק און צרות געוומען קרענקען, און עטלעכע חדשים אָכן צוריק קומען קיין דערוווּנע — געשטאָרבן.

נאָך לאַנגע וואַנדערונגען, בין איך אין יאַנואַר 1965 אַנגעקומען קיין ישראל.

אונטערגאַנג פון דער יידישער וואָלמע

משה שמעונאָוויטש / תל־אביב

דאָס שטעטעלע וואָלמע ליגט אין מינסקער געגנט (ווייסרוסלאַנד), נאָענט פון דער פריערדיקער פוילישׁ־רוסישער גרענעץ, אַ 20 קילאָמעטער פון רובישעוויטש. אירע קליינע הילצערנע הייזקעס זענען אין אומאָרדענונג צעוואָרפן איבער אַ בריט שטיק לאַנד, אַרומגערינגלט מיט וועלדער און גרינע בערגלעך.

פון אַלע שטעטלעך אין דער געגנט, איז וואָלמע געווען די סאַמע קלענסטע, ווייט פון אַ באַן־ליניע און שאָסיי און דאָס צוקומען אַהין איז אָנגעקומען גענוג שווער. די יידישע באַפעלקערונג פון שטעטל, אַ דריטל פון דער אַלגעמיינער צאָל איינווינער, האָט זיך פאַרנומען דער עיקר מיט קליינהאַנדל און מלאכה, פון וועלכע מען האָט קוים געקוויגן חיונה. מיטן אָפּשליסן די פוילישׁ־רוסישע גרענעץ נאָך דער ערשטער וועלטׁ־מלחמה, איז דאָס גרענעץ־שטעטל געבליבן אין גאַנצן איזאָלירט, ווייל ס׳האָט ניט געדינט מער אַלס טראַנזיט און שיידווּעג פאַר צווייַ לענדער. דאָס האָט זיך שטאַרק אָפּגערופן צום שלעכטן אויף דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג און פרנסות פון די איינווינער. די מער פאַרמעגלעכע יידן האָבן דעריבער אין דער עמיגראַציע מעבר לים געזוכט אַן אויסוועג פון דער לאַגע, בעת די אָרעמע זענען געבליבן אויסגעליפערט דעם אייגענעם גורל.

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלטׁ־מלחמה, האָבן אין שטעטל זיך געפונען זיבעציק יידישע משפחות. ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין וואָלמע, האָבן זיך אַנגעהויבן איבערפאַלן אויף די יידן, מ׳האָט זיי געשלאָגן, געפייניקט און באַרויבט. זייער פאַרמעגן, ווי זייערע לעבנס, זענען געוואָרן הפקר.

דער פאָליציי־קאָמענדאַנט וועלכער איז באַשטימט געוואָרן דורך די דייטשן, האָט ניט נאָר פאַרהיטן קעגן פאָגראָמען, רויב און גזילה — נאָר גראָד אונטערגעהעצט די קריסטלעכע באַפעלקערונג קעגן די יידן. וועגן מ׳האָט אָנגעהויבן טרייבן די יידן פון דער געגנט אין די געטאָס, האָט מען אויך די יידן פון וואָלמע אויסגעזידלט קיין רובישעוויטש.

יענעם פינצטערן טאָג האָט מען אַלע יידן פון שטעטל — יונג און אַלט, מענער און פרויען, קינדער און זויג־קינדער — צונויפגעזאַמלט אין צענטער פון שטעטל. אַז דער פאַליציי־קאָמענדאַנט האָט דערזען ווי די יידן שלעפן אויף זייערע פלייצעס אַ קלימעקל, אַ זעקל, צי פעקל — איז ער אַרײַנגעפאַלן אין אַ גרימצאָרן און געהייסן זיי לויפן אַרום דעם שטעטל. דערביי האָט מען די קרבנות ניט געזשאַלעווען קיין קלעפ, באַליידיקונגען און זידלעררייען. בעת אין אַנדערע ערטער האָט מען בעתן גירוש צוגעשטעלט פאַר די יידן פויערישע פורן אַוועקצולייגן די זאַכן און די קראַנקע, האָט מען אין וואָלמע געהייסן זיבן מאָל אַרומלויפן אַרום דעם שטעטל און ערשט דערנאָך געטריבן די אומגליקלעכע צופוס קיין רוביזשעוויטש. אויפן וועג האָבן די דייטשן און זייערע אונטערהעלפער — די פאָליאַקן, אוקראינער און ווייסרוסן, געשלאָגן די יידן מיט בייטשן צי מיט די באַטשוועקטע שטיוול און שיך. אויך די קריסטלעכע איינווינער האָבן באַוואָרפן מיט שטיינער די יידן און נאָך מערער פאַרגרעסערט זייערע ליידן און פיין. דער וועג ביז רוביזשעוויטש איז געווען אויסגעשפרייט מיט דערהרגעטע יידן, מיט אַ סך חפצים און פעקלעך. קיין רובי־זשעוויטש זענען די אומגליקלעכע אָנגעקומען כמעט מיט לײדיקע הענט.

דער גירוש איז פאָרגעקומען דעם 1טן דעצעמבער 1942. אין דרויסן — אַ קנאַקעדיקער פראָסט. וועז די וואָלמער יידן זענען נאָך דעם יסורים־וועג אָנגעקומען קיין רוביזשעוויטש, האָט מען זיי אַרײַנגעטריבן אין לײדיקע הייזער, אָן פענצטער און טירן. איין פרוי האָט מיט אַמאָל אַרויסגעלאָזט אַ יאָמערלעך־היסטעריש געשריי. איר קינד איז אויף אירע הענט פאַרפרוירן געוואָרן אויפן וועג...

פון די ווינציקע זאַכן וואָס זענען איבערגעבליבן נאָך דעם רויב און גירוש, האָט מען באַדאַרפט זיך דערנערן. דאָס לעצטע העמד איז אויסגעטוישט געוואָרן אויף אַ שטיקל ברויט, צי אויף עטלעכע קאַרטאָפל. אָבער די וואָלמער יידן, וועלכע האָבן גאָרנישט געהאַט, זענען געווען פאַרמשפט אויף אַ הונגער־טויט. דער רוב איז אײנגעאָרדענט געוואָרן אין דער שול, דאָרט זענען זיי געשלאָפן אויף דער פאָדלאָגע, בענק און טישן. אַלע האָבן זיך אַרומגעדרייט ווי שאָטנס, ניט געווען צו דערוואַרטן פון וועמען הילף.

הגם דאָס אַרויסגיין פון געטאָ איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות נפשות, האָבן וואָלמער יידן מיט דעם זיך ניט געריכט און אין די נעכט זיך אַרויסגעגנבעט אין די דערפער, כדי עפעס אויסבעטלען, אָדער אײנהאַנדלען ביי אַ פויער. ניט שטענדיק איז זיי דאָס געלונגען. ניט איין יידענע איז בעת אַזאַ אונטערנעמונג אַרײַנגעפאַלן אין רוצחישע הענט פון אָרטיקע קריסטן, צי דייטשן. מען האָט ביי זיי אַלץ צוגענומען און צעשלאָגענע און פאַרבלוטיקטע צוריק געטריבן אין געטאָ.

צוויי יוגנטלעכע האָבן אַמאָל זיך אַרײַנגעגנבעט אין שטאָל פון די חזרים אויף אַ קריסטלעכן הויף, ניט וויט פון געטאָ, כדי דאָרט נעמען פאַר זיך אַ ביסל עסן פון די חזירים. וועז דער בעל־הבית האָט אַהין געטראָגן דאָס עסן, האָט ער אַנטדעקט די כחורים. ביי אים אין שטוב האָט געאָרבעט אַלס געהילפין אַ יידיש מיידל. ער איז שנעל אַריין צו דעם מיידל און שוועד אַטעמענדיק, געזאָגט צו איר:

— גיי אין חזרים־שטאַל, פאַראַן דאָרט יידן. גיב זיי צו עסן וואָס דו ווילסט... איך וואָלט זיך ניט פאַרגעשטעלט, אַז מענטשן קענען אַזוי אויסזען און דערגיין צו אַזאַ

צושטאַנד. גאָט מיין אייניציקער, איז דער הונגער אין געטאָ שוין דערגאַנגען צו אַזאַ מדריגה ? !...

די צוויי יונגעלייט, דערזעענדיק ווי אַ צעשראָקן מיידל דערנענטערט זיך צו זיי, האָבן געמיינט, אַז מען וויל זיי אויסליפערן די דייטשן. דאָס מיידל האָט זיי באַרויקט:

— שרעקט אייך ניט, איך בין אַ יידישע טאָכטער. וואַרט צו אַ ווייל, אַנטלויפט ניט. איך ברענג אייך שוין עסן.

באַלד האָט זי געבראַכט אַ גאַנץ ברייטל מיט אַ קיישל קאַרטאָפל און אַנגעוויזן אַן אָרט, ווי זי וועט פאַר זיי יעדער טאָג לאָזן עפעס עסן, זיי זאָלן עס נעמען וועט זי וועט ניט זיין.

אָבער אין זעלטענע פאַלן האָבן די יידן זוכה געווען צו אַ מענטשלעכער באַציונג מצד זייערע קריסטלעכע שכנים — און געציילטע יחידים איז געלונגען אויסצומיידן דעם ביטערן סוף פון דער אונטערגאַנגענער יידישער קהילה אין וואַלמע.

*

איך וויל האָפן, אַז דאָך איז ווער געבליבן לעבן פון די וואַלמער יידן, הגם די ספּיקות זענען גרויס. ביז איצט האָב איך ניט געהערט פון אַזעלכן. אונדזער שפּראַך איז צו אָרעם און די פעדער צו שוואַך, בכדי אַרויסברענגען די גרויליקייטן און אכזריות־דיקייטן איבער דער יידישער באַפעלקערונג.

איך האָב געהאַלטן פאַר מיין חוב דערציילן וועגן אונטערגאַנג פון אַן עדה יידן אין אַ קליין פאַרוואַרפן שטעטל וואַלמע, וועלכע האָט געלעבט אין נויט און אין אַרעמקייט — אָבער ערלעך און יושרדיק...

כבוד זייער אָנדענק!

זכרונות מגראן והסביבה

ד"ר אריה אברמוביץ / תל־אביב

...והנה עומד לנגד עיני יער עבות, הנמשך קילומטרים רבים — הרי זה היער שלנו. והנה עומד לנגד עיני מחשוף היער, ובתוכו 3 בתי־עץ — הרי כאן עמדה עריסתי. והנה, לנגד עיני, על יד בתי־עץ אלה, דרכים מצטלבות: אחת מזרחה — לרוביז'ביץ' ולקוידא־נוב; אחת מערבה — לדרבנה ונאליבוקי, אחת צפונה — לאיבניץ ולקאמין, אחת דרומה — לסטולפצי ולניגורלויה.

כל אחת מהדרכים האלה מובילה לעיירה הקרובה ללבי ואשר בה טמונה משמעות עמוקה ומיוחדת, ואשר היא חלק ממני.

רוביז'ביץ' — עיירה בה גרו אחיות אבי ומשפחותיהן (הדסה ומשה לונגין והנה ואליקום פורט). והיה זה בשבילי חג, כאשר הייתי בא לעיירה ונפגש עם בן דודי לייבל, אשר היה בערך בן גילי ואשר היה שחיין מצויין, ועם כל יתר הילדים, אשר מספרם

היה לא מועט (לייבל, חיים, בערל, פריידל, איטקע, דינה, שרה־לאה — ממשפחת לונגין ועוד שמואל, לייבל, ראובן, חנה ובערל — ממשפחת פורט).

אהבתי לשמוע מפי הדוד משה — גבר גבה קומה ורחב כתפיים — על שרותו בצבא הרוסי, בגדוד התותחנים ואהבתי להקשיב לנגינתו של הדוד אליקום אשר ידע לנגן כינור.

ובמרחק מה מרוביז'ביץ' היתה העיירה קוידאנוב. אך שם גר דודי, אח אמי, רפאל סגלוביץ והוא אשר היה הגורם למהפיכה בחיי, כאשר לקח אותי מהבית והביא לגימנסיה, לעיר הרוסית סמולנסק. והעיירה דרבנה, אשר לשם היינו באים לימים הנוראים ומתגוררים בעלות המקרה, אצל שאול בעל בית המרזח. היה לו בן אליהו, בן גילי, מאד פיקח, אבל בעל מום. גיבן היה ותמיד קיוה כי יבוא עוד יום ויביאוהו לרופא אשר יישר לו את גבו.

ועיירת נאליבוקי אשר שם היו „די בלאָטעס" („הביצות") ולשם היינו נוסעים לקצור חציר בשביל הסוסים והפרות שלנו. ואיבניץ העיירה, אשר שם גר אבי אמי, ר' משה יונה סגלוביץ, „הרב מטעם" של העיירה. כל הימים היה הסבא מעיין בספרי הגמרא ומפסיק את למודיו, רק לבצוע תפקידיו, כגון רשום הלידות, הפטירות והנישואים.

שם גם התגוררה אם אבי, הסבתא פרומה אברמוביץ, אלמנת אחיו הצעיר של שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר־ספרים). מספר הילדים בבית הסבתא (דודות ודודים שלי) היה לא מועט, עשרה במספר, אשר רובם היגרו לארצות־הברית.

סבתא היתה מעניקה שמות כפולים לכל ילדיה (ברוך־אלחנן, נחום־דוד, חיים־משה, אברהם־לייזר, שרה־נשה, חנה־זיסל, חנה־לאה, חייה־פריידל, פייגל־דבורה, הודס־רייזל). ואנשים התלוצצו, כי לו היתה סבתא מביאה לעולם עוד ילדים, לא היו מספיק שמות...

*

על אם הדרכים המובילות אל העיירות האלה נמצאה פינת מולדתי — גראַן.

השם גראַן מקורו מהשם הרוסי — „גראַניצה" — גבול, כי גראַן היתה על הגבול בין 2 מחוזות — וילנה ומינסק.

התושבים הראשונים של המקום היו ר' חיים קנטור, יליד גראַן. היה לו שם פונדק והאיכרים מכפרי הסביבה, אשר בקיץ נסעו לקצור חציר, והכפריים אשר בחורף הובילו אדני עץ וגזעי עצים — היו נעצרים על־יד הפונדק ושותים וודקה וזוללים חלות (לחם לבן) — וכל זה היתה פרנסת בעל הפונדק. עוד זמן רב לפני היוולדי, נתאלמן ר' חיים, והוא כבר זקן מופלג ומסר את ניהול הפונדק לבנו ר' לייזר, גם הוא יליד המקום. ר' לייזר עסק בפונדק ולידו אשתו תרצה וילדיו שמואל, יונה פייבל, מרישה, איטקה, אברהמצ'ה ושרה.

אברהמצ'ה היה בן גילי, ושרה היתה בגיל אחותי הצעירה. יחד שיחקנו בשדה וביער. נוסף על הפרנסה מהפונדק, היה ר' לייזר עוסק בעשיית רעפים מקרשי עץ, לכיסוי הגגות.

ר' חיים הישיש לא היה בזמני פעיל ועסק רק בגידול טבק („טיטוון") ובייבוש עלי הטבק לתצרוכת עצמית. הוא היה שוכב בחדרון שלו הנמצא בין האולם רחב

הידים של הפונדק לבין אורוות הסוסים של הלקוחות, קורא בספר התהילים ומעשן את המקטרת שלו („ליולקה").

לפני נסיעתי מגראַן לאיבניץ, אשר שם למדתי בחדר, או מאוחר יותר — לסמולנסק, אשר שם לימדתי בגימנסיה, הייתי בא אל ר' חיים לקחת את בירכתו לדרך. הוא היה קם ממיטתו, נוטל את כפיו, שם אותן על ראשי ומברכני בברכת „ישימך ה' כאפרים וכמנשה".

באחד הזמנים, בהיותי בגימנסיה, קיבלתי מהורי מכתב, בו סופר לי, כי בוקר אחד התעוררו בני הפונדק ונוכחו לדעת, כי ר' חיים שוכב בלי הכרה. ובהתחשב עם גילו (והוא היה מעל לגיל 90), החליטו כי ——— נפטר.

ר' לייזר נסע לדרבנה להכין את ההלווייה ובני־הבית חכרו עגלה והשכיבו את ר' חיים על העגלה והאיכר שם את פעמיו לדרבנה.

בדרך, כנראה מטלטולי העגלה, התעורר ר' חיים, התיישב והחל לחפש בכיסיו את ה„ליולקה". בראות האיכר כי המת קם לתחייה, קפץ מהעגלה וברח כל עוד נפשו בו...

ר' חיים לקח לידיו את המושכות, סובב את העגלה ובכוחות עצמו הגיע בחזרה לפונדק — לגראַן, לתמהונם ולפחדם של כולם.

לאחר זה, במשך שנתיים, זכיתי עוד פעמים מספר להיפרד מר' חיים ולקבל ממנו את ברכת הדרך.

*

הבנים של ר' לייזר היגרו לארצות הברית ופייבל למד באחת הישיבות. פעם נכנס אלינו ר' לייזר ובשמחה הודיע, כי נתקבל מכתב מפייבל ובו הוא כותב, שהוא „געוואָרן משולח פון דער ישיבה" (נעשה משולח מטעם הישיבה). כולנו שמחנו לסידור הטוב והמכובד של פייבל, אבל כעבור ימים אחדים באה האכזבה, כאשר הופיע פייבל והודיע, כי כוונתו היתה שסולקו אותו („אים משלח געווען") מהישיבה בגלל זה שתפסוהו עוסק בעניינים חילוניים — הנהלת חשבונות ורוסית.

פייבל בן אליעזר קנטור ז"ל

על־יד הפונדק של משפחת קנטור, הקים אבי לאחר הניסואים, בית־חרושת לטרפנטין, פחם וזפת העיטרן.

בית החרושת היה בנוי על הקרקעות השייכות לגראף פון־ברזה, שגם היערות מסביב היו בבעלותו.

בשטח מגורינו התרוממו תנורים גבוהים כמגדלים, בהם היו נשרפים השרשים הרקובים של עצי האורן ונהפכים לפחם ודרך מערכת צינורות מפרישים את הטרפנטין ואת זפת העיטרן. המקצוע הזה עבר בירושה לאבי מהוריו וסבתא האלמנה. פרומה היתה ידועה גם היא בשם „פרומה העיטרנית".

בהיותי ילד, התיידדתי עם הפועלים הכפריים אשר עבדו אצלנו והם היו שואלים אותי, מה אהיה כשאגדל — רב או קופאי, כנראה שני היעודים האלה נראו להם חשובים מאד...

על־יד בית החרושת היו 2 בנינים השייכים לנו: ביתן עץ אחד, אשר בו התגוררו הפועלים הקבועים עם משפחותיהם, ובית עץ יותר מרוחב ובו 5 חדרים, בהם התגוררה משפחתנו ואשר בו נולדנו אנו, הילדים, שתי אחיותי ואני.

הבית היה מוקף גינה ואמי היתה מגדלת בה פרחים, דהליות, בבונג (רומשקה), אפונה ופולים ומאחורי הבית היה שטח גדול, אשר בו שתלנו תפוחי אדמה, גזר, צנון וכרוב, אשר הספיקו לנו לכל החורף.

במרחק של 2 קילומטרים מהבית שלנו היתה אחוזה קטנה שהיתה שייכת לגרמני, יוצא ארצות הבאַלטיקה, אגרונום קרלין ועל יד האחוזה היה משק פרות אשר הוחכר למשפחת ר' שעיה מטוסביץ.

ר' שעיה עצמו היה פקיד יערות ובתוקף תפקידו נמצא מחוץ לבית וחוזר אל המשפחה רק בחגים. את המשק ניהלה קיילה רעיתו ופעם בשבוע היתה יוצאת לדרבנה או לרוביז'ביץ' ובעגלה חבית חמאה, גבינה ועוד דברי חלב.

ר' חיים משה ב"ר יהודה לייב
אברמוביץ ז"ל

מרת חנה בת משה יונה
סגלוביץ ז"ל

אהבתי מאד לבקר בבית ר' שעיה, אשר בנו הבכור „יוסקע" (יוסף) היה בשרות הצבא ובתו שולקה (שולמית) היתה בת גילי. הבת הבכירה בלומה נישאה ל„לייזשע" (אליעזר) אושרוביץ. לצער כולנו היא מתה בזמן הלידה השניה, הילד נקרא בנימין ואחותו הבכורה מאשה. (לייזשע נרצח באוקראינה).

אל היער היו מביאים מורים, אשר לימדו אותנו עברית ותנ"ך. אחד המורים היה בחור מדרבנה וחבבתיו מאד, הוא היה כותב שירים וממשיך לכתוב עד היום הזה (והוא כבר בגיל גבוה). הוא כעת בארה"ב, עובד כרופא שיניים. נפגשנו בעת שהותי באמריקה, והוא גם ביקר בארץ. שמו מהבית היה ברל מכטיי (בנו של המלמד ראובן), כעת הוא ידוע בשם ד"ר ב. מרקוס. הורי היו לא מהעשירים, אבל על רקע החיים

ביערות שלנו, נראו כגבירים, כי היו נוסעים במרכבה רתומה לסוס יפה והיו לנו פרות משלנו.

הילדים בחדר באיבניץ קבעו, כי לאבי יש בבנק עשרת אלפים רובלים. מסופקני, אם אבי זכה לראות פעם בחייו סכום כזה.

*

ב־1915, עת מלחמת העולם הראשונה, נהרס קיומנו. צבאות הגרמנים התקרבו למקומותינו ומשפחתנו, יחד עם משפחת הדוד רפאל, יצאו למקומות מרוחקים — אל הוולגה ואל הרי האוראל.

את בית החרושת החכיר אבי למשפחות גולדברג, הורביץ ורובין, אשר הגיעו לפני המלחמה למקומותינו מדרום־אפריקה וקנו אצל קרלין את אחוזתו. באותו זמן הקימו גם בית לא הרחק מבתי־העץ שלנו. אבל לא היתה בשבילנו שום תועלת בהחכרה זו, כי בית־החרושת, על כל בניניו והמשק, נשארו מעבר לגבול ואבדנו כל קשר עם המשפחות אשר חכרו את בית־החרושת. חלק ממשפחות אלה של הגיסים גולדברג, הורביץ ורובין — נמצא כעת בארץ.

ועיירה רוביז'ביץ' והנוף היפה, והנהר המקיף את העיירה ו־2 טחנות הקמח של הדודים — היה בעיירה זו מן היפה של החיים השקטים והמסורתיים. הנה נזכר אני — ערב בעיירה. לאזני מגיעות דפיקות פטיש־עץ (קאליקאטקע) — טוק־טוק, טוק־טוק של שומר־הלילה („וואַרטובניק") ובדפיקות אלה מזהיר לבל יגעו אנשים ברכוש זר. אף פעם לא ראיתי את פניו של ה„וואַרטובניק" והוא הצטייר בהכרתי כאיש מטיל פחד ואימה על כל הסביבה.

— אבל למה הוא דופק? הרי הגנבים יברחו והוא לא יצליח לתפוס אותם? — שאלתי את אמי. ואמא ענתה לי, כי הכוונה היא לא לתפוס את הגנב, אלא למנוע בעדו מלבצע את זממו. וזה היה השיעור הראשון בחיי בתורת טיפול־מנע („פרופילקטיקה"), אשר צדקתו מתאשרת גם כיום.

*

בעיירה רוביז'ביץ' קיבלתי את שיעורי הראשון בציונות. באחד מביקורי בעיירה, נפגשתי עם בחור נחמד, ואני אז ילד בן 8 או 9.

הוא נתן לי מספר בולים של הקרן הקימת והזהיר אותי, כי אחביאם באשר החזקתם אסורה. לקחתי את הבולים והסתרתי אותם בכיסי ולבי היה מלא פחד, פן יתגלו. שמו של הבחור הזה היה חיים ליברמן ומאד הצטערתי כאשר נודע לי שנים אחדות יותר מאוחר — כי קרה אסון לאיש הזה. הנהר עלה על גדותיו ואיים על הבתים הסמוכים — היה צורך מיד לפתוח את מחסומי הגשר שעל הנהר ליד טחנת־הקמח. העלם ליברמן רץ לבצע את הפעולה — אבל נסחף בזרמי המים ואת גוויתו מצאו לאחר ימים מספר הרחק מהעיירה, על חופי הנהר.

מעטים מאד אנשי העיירה השמורים עדיין בזכרוני, אבל זוכר אני את ה„סטאַרוס־טה" — איצ'קה (יצחק) קנטורוביץ', כי התפלאתי מאד שבחור צעיר, כבן 23—25 נתמנה לסטארוסטה (זקן העדה, מוכתר). לזה הסבירו לי, כי לאביו „וועלוול" (וולף) קנטורוביץ' היה אותו תפקיד ובמותו עבר התפקיד לבנו „איצ'קה".

ועוד זוכר אני את בית המרזח של פלייעס, אשר הבנים היו בני גילי ולאחר המהפיכה הרוסית נפגשנו במוסקבה ויחד עם לייבל ומאיר למדנו באוניברסיטה. מאד אהבתי לבקר אותם בימים ג׳ לשבוע, יום השוק בעיירה והפונדק שלהם היה רועש והומה מהכפריים הלוגמים וודקה וקונחים אותה בדג מלוח ובנקניק.

*

לא אוכל שלא להזכיר את מפיצי התרבות והשפה העברית בעיירות הסביבה.

את ר׳ שלמה מיליקובסקי מאיבניץ, אשר אצלו למדתי ב„חדר המתוקן״ שלו — „זמנים״ אחדים. ולו, ורק לו, חייב אני תודה בעד ידיעותי בעברית. הוא עלה ארצה ב־1925 ולדאבון לבי קרה לו אסון — אופנוע פצע אותו ולאחר שעות מספר נפטר.

בבית החולים שלנו (1946), באוניברסיטת תל־אביב, נוסדה סטיפנדיה על שמו, הניתנת מדי שנה לסטודנט המצטיין בלימודי השפה העברית.

ויש להזכיר את המורה מרליס מקוידאנוב, אשר הקים דור יודעי עברית ודובריה בכל הסביבה שלנו.

ומהמורים אשר היו משוגעים לתרבות והשפה העברית — אל המשוגעים ממש... ברוביז׳ביץ׳ היה „יחיאל דער משוגענער״, שתום העין, אשר ע״פ בקשה, היה מדקלם בעל־פה את האקדמות של שבועות, עם הניגון המסורתי.

בקוידאנוב היה „יונה דער משוגענער״, אשר התהלך בכובע של חייל ודיבר אך ורק רוסית.

בסטולפצי היה משוגע — די „שוועבעלע״. ובדרבנה היה „הרשל דער משוגענער״, ששר שירים באידיש, מלאי תוגה ועצב.

ועוד נזכר אני ב„פעליה די וואַסערטרעגערקע״ באיבניץ — גויה אשר היתה מספקת דליי מים לבתים ודברה אידיש כמו יהודיה. היה לה בן (בלתי חוקי) והיא היתה מחפשת אותו ושואלת את כולם: „האָט איהר אפשר געזעהן מיין ממזר?״ („ראיתם, אולי, את הממזר שלי?״) היא אהבה את בנה ורצתה כי ימצא תמיד על ידה.

*

היחסים בין היהודים לבין התושבים הנוצרים במקומותינו היו טובים — ולא זכור לי אף מקרה של „מאורעות״, ואפילו בשנים האפלות 1905 ו־1906, שנות הפוגרומים במקומות שונים ברחבי רוסיה.

ועכשיו דואב הלב, כי העולם היהודי בסביבתנו, אשר היה בו יופי כה רב — נהרס ובתי־הקברות התרחבו והעיירות עצמן נהפכו לבתי־קברות.

וכל האנשים אשר ביניהם גדלתי וכל חברי אשר אתם חונכתי אבדו במדבר ההוא בין חיות־הטרף — מי ביערות, מי בעיירות, מי במחנות ריכוז ומי במשרפות טרבלינקה ואושביץ.

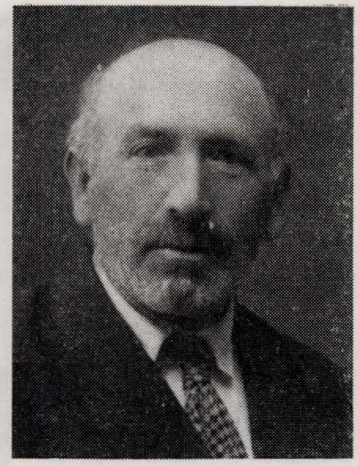
יהא זכר כולם ברוך ושמור אתנו לנצח.

משפחות יהודיות בגראן

זינה הורביץ־ברן / גבעתיים

גראן היתה אחוזה קטנה בתוך יער גדול, ובה נמצא בית החרושת לשמן־שרף (טרפנטין). האחוזה נמצאה כ־14 ק״מ מדרבנה. בגראן התגוררו שלוש משפחות יהודיות: משפחת הורביץ, צבי גולדברג ופייבל קנטור עם אחותו שרה (בעת ספירת האוכלוסיה בשנת 1931 נימנו בה 13 נפשות יהודיות).

הורי התגוררו במינסק, אך לאחר שנקבע בשנת 1919 הגבול החדש בין פולין לרוסיה,

ר׳ שלמה הורביץ

שולמית הורביץ

הם עברו לגראן שנועדה להיות בשטחה של פולין. אבי עסק בסחר עצי־יער ובעסקי בית החרושת לשמן־שרף. הוא היה משכיל ושומר מסורת. אמי, שהיתה בתו של הרב קופילוביץ מקרסנה, התייחסה בהבנה וברוך לילדיה. בבית היינו שלוש בנות ובן אחד וכשגדלנו עברנו יחד עם אמא לברנוביץ.

אחותי פניה ואחי יעקב היו חברי תנועת ״השומר הצעיר״ ואנוכי — חברה ב״החלוץ״. ארצה עליתי בשנת 1935 ואילו אחי יעקב פנה, לאחר שסיים את הגימנסיה ״תרבות״ בברנוביץ, לעזור לעסקי אבי בגראן. אחי אהב מאוד לשהות בחיק הטבע ולהתייחד עם בעלי־חיים שונים. חלומו הגדול היה לעלות ארצה ולעסוק כאן בחקלאות, אך השואה קטעה את החלום־אידיאל שלו, והוא נאלץ להאבק על חייו.

אמא נפטרה בגיטו רוביז׳ביץ׳, ואבא נרצח שם. אחותי הקטנה שולמית נרצחה בגיטו נובוגרודק ורק אחי יעקב הצליח להמלט מנובוגרודק ולשוב לגראן. ביער פגש את אחותי פניה וכן מספר בחורים שהצליחו להמלט מרוביז׳ביץ׳ על מנת להצטרף לפרטיזאנים. הם התקבלו לחבורת הפרטיזנים ע״ש צ׳קלוב.

בסתיו 1942 נפל אחי מכדורו של משתף פעולה פולני בעת שהקבוצה הותקפה ממארב בכפר נוביקי.

לרגע עוצמת אני את עיני והנה מתגלה לפני בית אבא, בית מלא ילדים, שמחה ואושר. אך הכל נמוג ונשארים רק חורבות וזכרונות איומים. למרות זאת, תוקפים אותי געגועים עזים לבית אבי. ליקירי שנרצחו על לא עוול בכפם.

זהו סיפורה של אחוזה יהודית תוססת ששבקה חיים ושל משפחה יהודית שהושמדה.

הפרטיזן יעקב גורביץ ז"ל מגראן, עם ידידו הנאמן — הכלב, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה.

דער פּאַרטיזאַנער יעקב גורביץ פון גראן מיט זיין טרייען פריינד — דעם הונט, ערב דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ד

השואה והמאבק
אומקום און קאמף

הדרך האחרונה — רחוב קוידאנוב ו... קבר־אחים (מסומן בחץ).
דער לעצטער וועג — די קוידאַנאָווער גאַס און דער... בריידער־קבר (באַצייכנט).

תאריכי השואה ברוביז'ביץ' והסביבה

20.6.41 — כ"ה סיון תש"י — הפצצת הסביבה על ידי הגרמנים.

21.6.41 — כ"ו סיון תש"א — פלישת הגרמנים לסביבה.

נובמבר 1941 — גירוש היהודים מהכפרים.

1.12.41 — י"א כסלו תש"ב — הקמת גיטו ברוביז'ביץ' (הכולל את יהודי דרבנה, נליבוק, וולמה, קאמין, גראן, חוטובה, בארוק ועוד).

8.9.5.42 — כ"א/כ"ב אייר תש"ב — גירוש של כ־200 צעירים לאיווניץ, ומשם לגיטו נובוגרודוק וחלק למחנה דבורץ.

16.5.42 — כ"ט אייר תש"ב — גירוש אחרון לאיווניץ וכו'. כ־700 ילדים הושארו באיווניץ וחוסלו.

8.9.6.42 — כ"ג/כ"ד סיון תש"ב — חיסול גיטו רוביז'ביץ'.

28.12.42 — כ' טבת תש"ג — חיסול מחנה דבורץ.

ה ע ר ו ת:

ראשית תנועת הפרטיזנים היהודים — באמצע מאי 1942.

השיחרור היה ב־9 ליולי 1944 (י"ח תמוז תש"ד).

בגיטאות של סטויפץ וסוראז'נו נערך הטבח לפני ה„אַקציה" ברוביז'ביץ', אך גיטאות אלה חוסלו אחרי הגירוש מגיטו רוביז'ביץ'.

מיומנה של שרה פישקין

(נולדה בשנת 1923 — נרצחה ב־28.12.1942)

בהיוולדה בעיירה נידחת רוביז'ביץ' (פלך מינסק) ובמשפחת בעלי־מלאכה, הרי כבר מילדותה טעמה את טעם המצוקה והדחקות.

גמרה בית־ספר פולני עממי. בערבים ביקרה בקן של „בנות אגודת ישראל", בו קיבלה חינוך לאומי־דתי.

עם הגיע הצבא האדום לעיירתה בשנת 1939 נדמה היה לה, שהנה החלה תקופה חדשה וטובה בחייה. מלאה התפעלות היא רושמת ביומנה: „עכשיו אנו נמצאים תחת חסותו של עם גדול ואדיר, שהציל אותנו ממוות בטוח".

אך, לא חלף זמן רב ומצב הפרנסה בבית התחיל לתת את אותותיו. היא מתחילה לחפש עבודה כדי להקל על מצבם של הוריה. ובימי חנוכה היא רושמת ביומנה: „חסרים בבית הנרות הקטנים, הבוערים והמפיצים אור על אדן החלון והמבשרים את בוא החג המרנין את הלב. עכשיו שורר חושך בבית, ואין הנרות מספרים לנו יותר על הימים הגדולים ההם — ימי הגבורה והנצחון"...

באין ברירה, היא עוזבת את עיירתה ואת הוריה ונוסעת לדודה אשר בוואלאז'ין הנמצאת במרחק של 50 קילומטר מביתה.

יומנה מספר על הימים של פרוץ המלחמה ועד ל־16 במאי 1942 בו נלקחה מן הגיטו. ביום זה היא עוד מספיקה לרשום את מעשה האחרון: להחביא את היומן במקום סתר למען לא יפול בידיהם הטמאות של המרצחים.

אך כאן גם מוצאת אותה המלחמה.

כעבור כמה שנים, לאחר שהצבא האדום שיחרר את כל הסביבה מחיות־הטרף־הנאציות, וכמה מיהודי רוביז'ביץ' חזרו חיים מהיערות הסמוכים, הם מצאו את היומן כשהוא מוסתר בעלית הגג של ביתה.

ב־28.12.42 נורתה שרה למוות, בטרם מלאו לה 19 שנים.

מישאלתה התקיימה: יומנה נשאר שלם. את דפיו לא נשא הרוח והם גם לא נרמסו על־ידי הרגליים הטמאות של מרצחיה. הדברים שנרשמו על־ידי נערה יהודית קדושה וטהורה נשארו קיימים וממשיכים לספר על החיים הקצרים שלה, אשר בשתי שנותיה האחרונות, בפרפרה בין החיים והמוות, לא דעך בליבה הניצוץ האחרון של תקווה להמשיך ולחיות.

22.6.1941, יום א', כ"ב בסיון.

היום פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה. חיש מהר עבר השבוע ויחד עמו העבודה היום־יומית הרגילה. כל יום על תוכנו המיוחד. כל שעה עם תקוותה לשפר את החיים. הזמן עובר חיש מהר, ואין איש שידע מראש מה טומן יום המחר בחובו. עבר יום ואתו ערב. השמש שקעה אט־אט, אם כי עז מאד הרצון שתזרח ותחמם עוד שעה קלה. אך היא עושה את דרכה כמדי יום ביומו. שולחת בנו קרניה האחרונות כמו היתה מאחלת לנו כל טוב לקראת הלילה השחור ההולך ויורד עלינו. בשמים צצים כוכבים. נוצצים, קורצים בתוך הלילה האפל, והכל שוקע בשינה רוגעת, שנת חלומות־פז. כמה עשיר הוא חלומי! ואדיר חפצי שהוא יימשך עד אין קץ...

היום הוא יומי החופשי. אין צורך ללכת לעבודה. שקט רב סביבי. השעה 3 לפנות בוקר. קשה להעלות על הדעת שעם צאתך לרחוב תשמע לפתע חדשות כה בלתי צפויות. מי חשב ומי פילל שבעוד דקות מספר תפרוץ מלחמה? ולב האם אינו שקט כאשר ילדיה אינם נמצאים על ידה אלא רחוק רחוק ממנה. מי ינחם אותה? ומי יספר לה היכן בניה? קשה, מאוד קשה לשאת כל זאת...

23.6.41, וואלאָז'ין.

מחשבות מוזרות מלוות אותנו בלכתנו לעבודה. כל אחד נמצא תחת רושם החדשות המרות שהמלחמה מביאה אותן. כל אחד מפוחד. וכל אחד ואחד שואל את השאלה היחידה — מה יהיה? והתשובה היא איומה — הולכים וקרבים ימים קשים, ימי רעב, מוות... רבים עוזבים את בתיהם ויוצאים לדרך מבלי שידעו לאן ולשם מה? הכל חוששים, שהסוף קרב ובא. ואף־על־פי־כן רוצים לדעת מה יהיה ואיך יפול דבר?

24.6.41, וואָלאָז'ין.

יום רודף יום. והידיעות מתחלפות חדשות לבקרים. אך את האמת לאמיתה אין איש יודע. האנשים שבורים ורצוצים, אינם יודעים מה לעשות? איך עובדים היום. מחליפים מבטי אלם, אבל זהו אותו האלם המדבר ואומר הרבה יותר מאשר מלים... האם אין אלה ימינו האחרונים, שבהם אנו, כולנו העובדים כאן עכשיו, נמצאים יחד?... אכן, אנו מרגישים ויודעים כמעט לבטח, שאלה הן שעותינו האחרונות, בהן אנו יושבים יחד במערכת. ודמעות מתקשרות בעינים... כל אחד מביט בצער רב על חברו, ומה קשה תהא עלינו הפרידה.

יותר מ־13 חודש עבדנו פה יחד. כה התידדנו! כה קרובים היינו איש לרעהו... איזו הרמוניה שררה כאן בינינו! כל אחד בשבתו על מקומו עושה לעצמו את חשבון־

נפשו. מה היה יחסו לחבריו? ואולי הוא פגע פעם במישהו במלה, וההוא ישמור לו טינה בלבו. יש רצון לגשת ולבקש מחילה וסליחה כדי שיוכלו להיפרד כידידים טובים. הדמעות חונקות בגרון... אה, איזו קדרות אופפת אותנו בשעות אלו האחרונות! השמש שקעה כבר. השעה 1 אחר חצות, ואנו מתכוננים לדרך ארוכה ובלתי־ידועה. כל אחד רוצה להציל עצמו. הרצון לחיות הוא כה חזק! הלא כה צעיר הנך!...

ואתה נזכר בבית. מי יודע אם אפגש עוד פעם עם הורי, אחי, אחיותי. להישאר כאן בודדה וגלמודה — קשה מאד. ולשוב הביתה — אין כל אפשרות. אני מחליטה לצאת עם כולם יחד לדרך המובילה לעיר מינסק. השעה 4 לפנות בוקר. והעצבות כה רבה! קשה לתאר זאת במלים... אנו במרחק של 15 קילומטר מוולוז'ין. הדרכים מלאות פליטים. וממולנו מופיע פתאום אוטו ואנשיו מצווים עלינו לשוב חזרה לוואלאז'ין. השחר עולה. העיר שקטה. שקטה מדי... מחכים בפחד ליום המתקרב ובא...

יום ב', 22.12.41.

הקיצותי בשעה 3 בלילה, לא יכולתי עוד להירדם. בחוץ חושך. הכל מסביב ישן ורק אני ערה, וכך שוכבת אני בחשכת הליל בעיניים עצומות ומשתלטות עלי מחשבות נוגות.

לפני עיני־רוחי חולפים זכרונות ותמונות מהעבר. חיש קל חלפו ימי הלימודים, בהם עבדנו וחלמנו על אידיאות יפות, על בניית עתיד יפה וחדש. כעת נדרסים ברגל גאווה ואכזרית כל הרגשות הימים. ורק תאניה ואניה שרדו מכל אלה. לא, כאן בגיטו אסור לחשוב על דברים טובים ויפים. באיזה להט ותשוקה הייתי ניגשת שוב ללימודים ולעבודה! לאן, לאן גזו ימי־הבילויים היפים, אותן שיחות עליזות וערות? הלא הרגשנו כי אנו ניצבים על סף התגשמותן של כל האידיאות היפות הללו. באיזה התעניינות והתמדה בלעתי כל מלה ומלה! מה עמוק הן נחרתו בזכרוני. מבטי נפגש תמיד במבטם של אנשים טובים וחביבים, וביניהם באותו מבט יקר וקרוב... ואהבתי אליו נבעה לא רק מתוך חיבה, ולא רק בגלל צורתו החיצונית, ולא מפני שהנערות דורשת אהבה... לא, אהבתיו מתוך רגש נקי וטהור על שום נשמתו העדינה והרגישה, מפני שהיה זה אדם, טוב להיות עמו בכל עת, בשעת שימחה ובשעת צער. הוא היה משתפני בכל חוויותיו, וכן ניסינו יחד לברר ולפתור בעיות. הייתי מגלה לפניו את כל מחשבותי ושאיפותי לעתיד לבוא. איש מלבדו לא ידע את סודותי אלה, מפעם לפעם הייתי רושמת אותם על דפי יומני. והוא הבין אותי, עודדני, ניחמני ושוחח עמי על העתיד המאושר העומד לפנינו...

שקעתי בעל כרחי בהרהורי עבר ולא הרגשתי כלל כיצד חולפות השעות כה מהר. מחוגי השעון הראו כבר 6. כמה קרני־אור חדרו מבעד לחלון, והן מזכירות לי שהלילה חלף־עבר. אנשים קמים כבר ממשכבם. מי שמכוון את פעמיו למטבח ומי לעבודה. אצלנו הכל כבר ערים. הגברים הלכו להתפלל, ואנו הנערות — רינה כהן ואנוכי מסדרות ומכבדות את הבית. השעה 12. עוד מעט, עוד מעט יחלוף גם היום הזה. בחוץ יורד שלג קל וברחובות שקט־שקט. אין רצון לעזוב את הבית. והנה, שוב עבר יום, וכאלה הם החיים בגיטו...

.25.12.41

כן, רק עכשיו נתגלו לי התשובות על בעיות שלא עמדתי עליהן קודם לכן כראוי (האין זה בגלל המצב האומלל, בו אנו נמצאים, או בגלל הזיקנה המהירה הקופצת על האדם כאן בגיטו?). אחרת לגמרי התחלתי להביט על הורי ולהבינם. התחלתי להעריכם אחרת מאשר לפנים.

אבא הוא אדם בעל רגשות נעלים ובעל אופי נפלא. בימים הקשים ביותר הוא מוכן להתחלק בלחמו עם הזולת. הוא עושה מעל לכוחותיו ומסכן את נפשו כדי לעזור לבני־משפחתו ולהביא מזון לביתו. איש בעל מצפון הוא אבי.

כולם רעבים כאן ללחם. ברוביז'ביץ' אין להשיג דברי־מאכל. אבא מתחמק מהבית ובדרך־לא־דרך שם פעמיו אל הכפר. לעת ערב הוא שב עייף ושק מצרכי־אוכל על גבו. כולו רטוב, ממימי־הנחל שנאלץ לצלות. עליו להלך בדרכים עקלקלות. לא יכולתי לראות בעינוייו, והכל בגלל הילדים. צר לי, מה צר לי על שלא יצאתי לקראתו כדי לעזרו בדרכו הקשה והמסוכנת.

רק עתה אני מבינה מדוע הוא עצבני לעתים קרובות כל כך. הצרות והיסורים מביאים אותו לידי כך. כל ימי חייו עברו עליו בפחד ובמצוקה. אה, מה מבינה אנוכי אותו עכשיו! מעתה אשמע בקולו ואעשה כל שיצווה עלי...

אין, אין בחיים ידידים טובים יותר מהורים המוכנים לכל קרבן למען ילדיהם...

יום ב', 26.1.42.

הכפור בחוץ איום. נושבות רוחות חזקות. ערימות שלג מתרוממות כאילו מאליהן ומתפזרות לכל רוח. הרחובות ריקים מאדם. הקור חודר לעצמות. התעוררנו עם השכמת בוקר. מי יכול לישון אחרי מאורעות יום אתמול? היום הוא היום הראשון, בו נותרנו בלי ידידינו הטובים ביותר. אין בית שלא ייעדרו ממנו האנשים הקרובים ביותר. מכל בית פורצים קולות בכי וצווחה של ילדים ונשים אחרי לכתם של ההורים־הגברים. היכן הם לאחר ליל כפור נורא כזה? באיזה דרכים רחוקות וחשוכות מוליכים אותם עתה?... ומדוע זה צריכים היהודים לסבול כל כך? להיות נרדפים על צוואר? כל צרה עולה באימתה על חברתה. במקום גאולה יורדות עליהם צרות. וספק רב התעורר בקרבי. האומנם יש אל בשמים? היראה כל זאת וישתוק? היביט ממרומיו כיצד דם יהודים נשפך כמים ויחשה? האומנם זקוק הוא לעוד קרבנות? האם לא די לו בילדים והעוללים שלנו שנקברו חיים?... עוד לא די?! האם לא מגיעים אליו הבכי, הדמעות והתחנונים שלנו? או האם עוד לא נתמלאה קובעת־התרעלה שלנו?... כותלי בית־המדרש של רוביז'ביץ ספוגים אנחות ודמעות. בבית־מדרש זה מצאו להם מחסה משפחות שלמות מכפרי הסביבה. מלאי־יאוש ורעבים ללחם, ואנו — ידינו קצרה מלעזור להם. אלהינו שבשמים, רחם עלינו וגאלנו מצרותינו, או שיבוא חורבן וכליה על העולם כולו! הבא שוב מבול אשר ישטוף את המין האנושי מעל פני האדמה. ארור עולם זה לעולמי עד! ייכבו קרני השמש! מדוע הן מאירות ומחממות את המרצחים ורק מאתנו נחסך אורן, עולמנו חשוך, ואנו עטופי אבל ויגון?... אם חיים, אושר ושמחת־נעורים ניתנים רק לחלק מן האנושות, תבוא כליה על כולם!...

...פקעה סבלנותי, ואני מוכרחה לכתוב את האמת שהשתלטה על כל מחשבותי. לא, לא הייתי מסוגלת לכתוב כל זאת, לפני כמה שנים. אך, בראותי את כל מאבקנו הקשה בעד חיינו בים הגדול של דם ודמעות ובהווכחי, שאין יד מושיעה ומצילה — אינני יכולה עוד לשתוק. כי איך אשתוק בראותי שהידיים המושטות לקראתנו — כונתן היא רק לענותנו ואחזור בתשובה ואקרא לו שוב אבי ומושיעי כאשר יראה את הנס הגדול שלו ויצילנו וישיב לנו את אושרנו ואמונתנו...

בשבת שעברה לא האמנתי, שעוד אחיה היום, ואני מאושרת, אם יכולה אני לחיות עוד יום אחד נוסף ולכתוב. ומה יפה יום זה! האויר ספוג ריחות ניחוח, העצים פורחים, צפורים מתעופפות ומזמרות. הנהר זורם לו בשקט. גלים קטנים קרבים מלטפים גדת הנהר כתינוק את שדי אמו. סביבנו ירק ושלווה. הכל, קורא לחיים, אך, כל אלה לא לנו, הסגורים בגיטו... אילו רק יכולתי ליהפך לצפור! לעוף מעל העצים באויר הפתוח והחפשי! אז־אז הייתי מגיעה אליך — אחותי (אם הנך עוד בחיים) ומביאה לך דרישת שלום מכולנו ופורחת שוב ושבה אל קני. מה קשים וחסרי־רחמים הם עכשיו חיי האדם! וקשים פי כמה הם חייו של היהודי חסר המגן!...

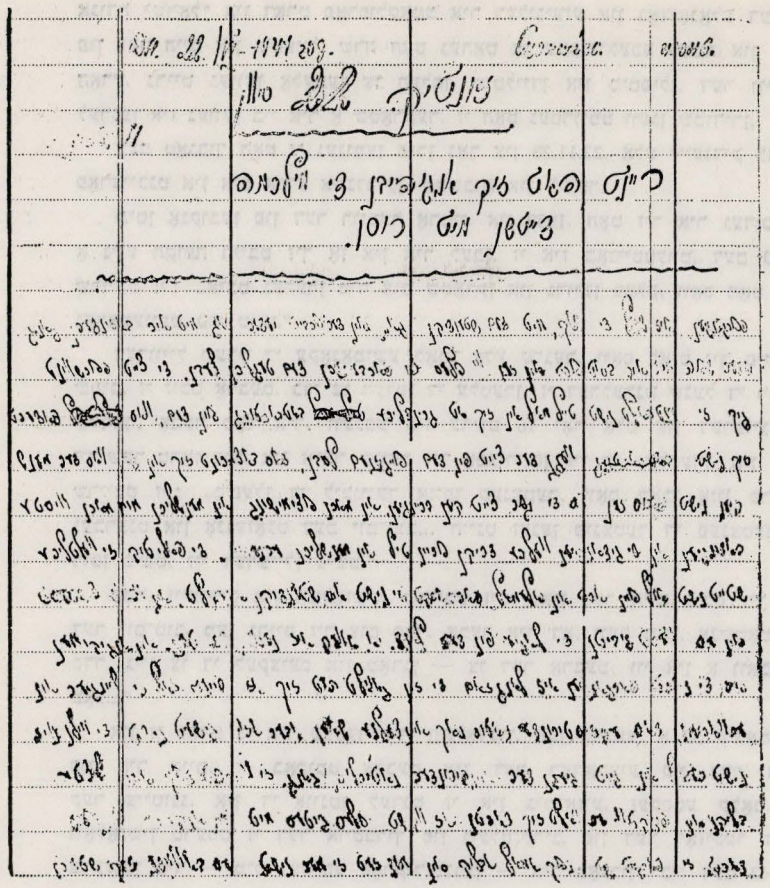
מעל לראשינו תלוייה עתה חדשה איומה המביאה בנו פחד יומם וליל... וקשה מאוד להישיר מבט בעיני המוות... ומה קשה לחיות כך את חיי־הנעורים!... אין לך יום, אין לך שעה, שאינה מביאה חוויות קשות ומרות, סבל ויסורים המקרבים את אבדננו....

תירגם מאידיש — א. ל.

„חותם", תל־אביב, אפריל 1965

קטעים מיומנה של שרה פישקין הופיעו גם בשבועון באידיש „ישראל־שטימע", בדו־שבועון בשפה הפולנית „אוד נובה" ובילקוט „מורשת" — תל־אביב.

היומן במלואו מתפרסם להלן, בעמ' 181—231.

פאַקסימיליע פון שרה פישקינס טאָגבוך פקסימיליה מיומנה של שרה פישקין ז"ל

טאָגבוך פון שרה פישקין

(19.7.1941 — 16.5.1942)

אריינפיר און אויפקלערונג

שרה פישקין איז געבוירן געווארן אין רוביזשעוויטש אין יאָר 1923, ביי אַן אומפאַרמעגלעכער יידישער משפחה. זי איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן דעם 28טן דעצעמבער 1942.

פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט זי געענדיקט די פוילישע פאַלקס־שול (פאַוושעכנע"). אין די אָוונטן באַזוכט דעם לאַקאַל פון די „בנות

אגודת ישראל" און דאָרט פאַרפולקאָמט איר רעליגיעזע און נאַציאָנאַלע דערציִונג פון דער היים און שטעטל. שרה האָט געהאַט אַן עמפינדלעכע נשמה און אַ גוט האַרץ, גרייט געוועזן צו העלפן, מיטלייַדן און מיטפילן. דער ווילן צו לערנען איז געווען ביי איר אַ שטאַרקער, זי האָט געטרוימט וועגן שטודירן.

דעם טאָגבוך האָט זי גענומען פירן נאָך אין 22.11.38, אַלט זייענדיק 15 יאָר. פאַרצייכנט אין אים אירע איינדרוקן, מחשבות און לידער.

מיטן אָנקומען פון דער רויטער אַרמיי, אין 1939, האָט זיך איר געדוכט, אַז אַ נייע תקופה הייבט זיך אָן אין איר לעבן. זי איז באַגייסטערט. דעם 26.3.40 שרייבט זי: „איצט געהערן מיר צום שטאַרקן און גרויסן פאָלק, וואָס האָט אונדז געראַטעוועט פון טויט."

דערווייל ווערט די עקאָנאָמישע לאָגע אַלץ ערגער, וואָס לאָזט זיך פילן אין שטוב. זי זוכט אַרבעט, כדי צו העלפן די עלטערן. זי דערלאַרנט שנעל די רוסישע שפראַך. אָבער פאַר איר, וועלכע איז ערשט 16 יאָר אַלט און דערצויגן אין יידישער טראַדיציע, איז זייער שווער זיך אָפצורייסן פון די עלטערן. אין חנוכה שרייבט זי: „ס'פעלן די ליכטלעך אויפן פענצטער, וואָס האָבן אַזוי פריילעך געברענט און אָנגעזאָגט דעם יום־טוב... היינט זענען פינצטער די פענצטער, זיי רופן נישט, זיי דערציילן נישט."

פסח, זייענדיק אין וואָלאָזשין, שרייבט זי: „אין דער היים פילט זיך שוין דער יום־טוב, מען גרייט זיך צום סדר. אָבער איך דאָ, וועל מוזן, אָנשטאָט דעם סדר, גיין צו די לעקציעס און מאָרגן — צו דער אַרבעט, ווי אין אַ וואָכעדיקן טאָג..."

און זי פאָרט צו איר פעטער קיין וואָלאָזשין, זוכן אַרבעט, אַ 50 קילאָמעטער פון איר היים. זי באַקומט אַרבעט אין דער רעדאַקציע פון דער אַרטי־קער צייטונג. אין די אָוונטן לערנט זי אין גימנאַזיע, זעקסטע קלאַס. אין וואָלאָזשין טרעפט זי דער אויסברוך פון וועלט־קריג. פון דער דאָזיקער דאַטע, ברענגען מיר — מיט געוויסע פאַרקירצונגען — איר טאָגבוך, ביז דעם 16.5.42, וועו מען האָט זי אַרויס געפירט פון געטאָ. דעם טאָג האָט זי נאָך באַווייזן צו פאַרשרייבן די דאַטע. איר לעצטער אויפטו איז געווען: באַהאַלטן דעם טאָגבוך, כדי ער זאָל נישט אַרייַנפאַלן אין די הענט פון די טמאים.

עטלעכע יאָר שפעטער, בעת די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט די געגנט פון די דייטשן און די איינציק־פאַרבליבענע יידן פון רובִיזשעוויטש זענען צוריק געקומען פון די וועלדער — איז דער טאָגבוך געפונען געוואָרן צווישן די בעלקעס, הינטערן דאַך פון איר היים.

דערנאָך, אויפן וועג קיין ישראל, האָט איר מומע צופעליק געטראָפן אין דייטשלאַנד שרה פישקינס ברודער יעקב (איינער פון די, וואָס זענען דורכגעאַנגען אַלע שבעת מדורי גיהנום און על־פי־נס געבליבן לעבן), און אים איבערגעגעבן זיין שוועסטערס טאָגבוך. ער האָט אים מיטגענומען קיין אַמעריקע.

שרה פישקין איז פון רובִיזשעוויטשער געטאָ איבערגעשיקט געוואָרן קיין דוואָרעץ. אויך דאָרט האָט זי געשריבן אַ טאָגבוך און די בלעטער באַהאַלטן אין

פלעשער, וועלכע זי האָט פאַרגראָבן אין דער ערד. ביז היינט האָט מען זיי נישט געפונען.

דעם 28.12.42, איז דער לאַגער אַרומגערינגלט געוואָרן פון די דייטשן. די מערהייט יידן זענען אַרויסגעפירט געוואָרן צו די אָפענע קברים, הינטערן לאַגער — און דערשאָסן געוואָרן. אויך שרה איז געווען צווישן זיי.

דער נס אויף וועלכן זי האָט געוואָרט און געבעטן ביי גאָט — איז נישט געשען. איר טויט איז געקומען פון די הענט פון די דייטשע מערדער.

זי איז נאָך קיין 19 יאָר ניט אַלט געווען, בעת מען האָט איר דערהרגעט. זי איז נאָך כמעט אַ קינד געווען, געגלויבט אין גאָט און אין מענטשן, געוואָלט לעבן.

שטאָלץ, אָן געוויין, איז זי אַרויף אויפן אויטאָ, וועלכער האָט געפירט צום קבר...

איר ווונטש איז דערפילט געוואָרן: איר טאָגבוך איז געבליבן גאַנץ. זיינע בלעטער זענען נישט אויסגעריסן געוואָרן און נישט אַוועקגעטראָגן געוואָרן פון ווינט, אויך נישט צעטראָטן געוואָרן פון די טמאדיקע פיס...

זיי לעבן, די בלעטער. זיי דערציילן די ליידן און פריידן פון אַן אומשולדיק יידיש מיידל, וואָס האָט אַנדעהאַלבן יאָר — טאָג־איין טאָג־אויס — געוואָרט אויפן טויט, הגם טיף, אין איר קינדיש, יונג האַרץ, האָט געטליעט די האָפענונג פון לעבן.

געבענטש זאָל זיין איר אַנדענק.

ש מ ע ו ן א ש ע ר א ו ו י ט ש / רמת־גן

*

ד ע ר ט א ָ ג ב ו ך

22.6.1941, זונטיק דעם 22טן סיוון, וואַלאָזשין

היינט האָט זיך אַנגעהויבן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. פאַרגאַנגען איז שנעל די וואָך מיט איר טאָג־טעגלעכער אַרבעט. יעדער טאָג מיט זיין באַזונדערער באַדייטונג: יעדער שעה מיט איר כוונה צו פאַרבעסערן דאָס לעבן. די צייט לויפט גיך. דער מענטש קען נישט פאַראויסזען, וואָס די צייט קען ברענגען. די וועלט־פאָליטיק שטייט נישט אויף אַן אָרט.

אַוועק איז דער נעכטיקער טאָג. ס׳איז אַנגעקומען די נאַכט. פאַרגאַנגען איז לאַנגזאַם די זון. כאָטש געוואָלט האָט זיך, זי זאָל שיינען לענגער און אונדז וואַרעמען נאָך עטלעכע שעה. אָבער די זון גייט איר נאַטירלעכן גאַנג. זי שיקט אונדז אירע לעצטע שטראַלן, ווי זי וואָלט אונדז ווינטשן אַלדאָס גוטס, מיטן אָנקומען פון דער פינצטערער נאַכט. נאָך אַ בליק — און זי פאַרגייט.

אויפן הימל באַווייזן זיך שטערן. זיי שמייכלען אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט און לאַנגזאַם ווערט אַלץ פאַרזונקען אין אַ שלאָף: אַ רויקער שלאָף מיט שיינע חלומות. ווי רייך איז מיין היינטיקער חלום. עס ווילט זיך ער זאָל זיך ציען לאַנג, לאַנג.

היינט איז ביי מיר אַ „וויכאַדנאַי" (פרייער טאָג פון אַרבעט). צו דער אַרבעט דאַרף מען נישט גיין. ס׳איז רויק. דער זייגער איז שוין 3. שווער זיך פאָרצושטעלן, אַז אַרויסגייענדיק אין גאַס, וועלן זיך לאָזן הערן אַזעלכע אומדערווארטעטע נייעס. ווער האָט זיך עס פאָרגעשטעלט מיט איינציקע סעקונדן פריער, אַז ס׳איז אויסגעבראָכן אַ מלחמה.

אומרויק איז היינט דער מאַמעס האַרץ, וועו אירע קינדער געפינען זיך נישט לעם איר, נאָר ווייט, ווייט פון איר. ווער קען איר היינט טרייסטן? ווער קען איר זאָגן, ווו עס געפינען זיך אירע קינדער? שווער, זייער שווער עס אַדורכצולעבן.

23.6, וואָלאָזשין.

מיט אַנדערע געדאַנקען, מיט אַנדערע בליקן, גייען מיר היינט צו דער אַרבעט. יעדער איז באַהערשט פון די מלחמה־נייעס. מען פילט זיך דערשראָקן. יעדער פרעגט זיך אַליין — וואָס וועט זיין? דער ענטפער איז אַ טראַגישער: עס דערוואַרטן שלעכטע טעג, הונגער און טויט.

אַ סך פאַרלאָזן די היימען. מען פאָרט אַרויס אַליין, נישט וויסנדיק ווּהין. ס׳דוכט זיך, אַז דער סוף דערנענטערט זיך. און דאָך ווילט זיך וויסן — וואָס וועט זיין וויטער?

24.6, וואָלאָזשין.

עס פאַרגייט איין טאָג, נאָך איינער. עס פאַרשפרייטן זיך פאַרשידענע קלאַנגען. אָבער דעם אמת וויסט קיינער נישט. די מענטשן זענען צעבראָכן און וויסן ניט וואָס אָנהייבן צו טאָן. היינט אַרבעט מען ניט. מען קוקט אייגער אויפן צווייטן מיט בליקן, וואָס זאָגן מער ווי ווערטער... צי זענען דאָס נישט אונדזערע לעצטע טעג, וואָס מיר, די אַרבעטער פון קאָלעקטיוו, גענפינען זיך צוזאַמען?

מיר וויסן, אַז דאָס זענען אונדזערע לעצטע שעהן, וואָס מיר זיצן צוזאַמען דאָ, אין רעדאַקציע. טערן שטייען ביי יעדערן אין די אויגן. אייגער קוקט אויפן צווייטן מיט צער. טרויעריק איז דער מאָמענט פון צעשיידונג.

אַ לאַנגע תקופה, העכער 13 חדשים, האָבן מיר צוזאַמען געאַרבעט, איינגעלעבט זיך אייגער מיטן צווייטן, מיטגעפילט איינער מיטן צווייטן. ס׳איז געווען אַ האַרמאָניע אין אונדזער קאָלעקטיוו.

איצט, זיצנדיק אויף דער באַנק, גיט זיך יעדער אָפּ אַ דין־וחשבון וועגן דער לאַנגע, וועגן דער באַציונג צו זייגע חברים: טאָמער האָט ער זיך וועו ניט גוט באַצויגן צו אַ צווייטן און יענער וועט אויף אים טראָגן אַ האַס. ס׳וועלט זיך בעטן מחילה פאַר אַלעמען, כדי זיך שיידן ווי גוטע פרייגד. יעדערן שטיקן הייסט טערן. פאַרוומערט זענען אונדזערע לעצטע שעהן.

די זון איז שוין לאַנג פאַרגאַנגען. ס׳איז שוין איינס ביינאַכט און מיר קלייבן זיך אין אַ גרויסן, אומבאַקאַנטן וועג. מען וויל זיך ראַטעווען. עס ווילט זיך אַזוי שטאַרק לעבן. עס ווילט זיך געניסן פון יוגנט־יאָרן.

עס דערמאָנט זיך די היים. אַזוי וויט פון איר. און ווער וויסט, צי כ׳וועל נאָך אַמאָל זיך טרעפן מיט מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידערלעך.

בלייבן דאָ אַליין, עלנד — איז שלעכט. פֿאַרן אַ היים — קען מען אויך ניט. איך באַשליס פֿאַרן צוזאַמען מיט אַלעמען קיין מינסק. ס׳איז שוין 4 אַזייגער פֿאַרטאָג. ס׳איז אַזוי אומעטיק, אַז ס׳איז שווער צו באַשרייבן. מיר זענען שוין ווייט 15 קילאָמעטער פון שטאָט. דער וועג איז פֿאַרפלייצט מיט פליטים. אַנטקעגן קומט אַ מאַשין. מען הייסט אונדז אומקערן זיך קיין וואָלאָזשין. ס׳טאָגט שוין. אין שטאָט איז שטיל, צו שטיל. מען וואַרט מיט שרעק אויפן נייעם טאָג.

יום ד׳, 25.6.41 סיוון, וואָלאָזשין.

הייַנט האָבן צו אונדז אַריינגעטרעטן און פֿאַרנומען די שטאָט — די דייטשן. דער פּרימאַרגן איז אַ וואַרעמער און לויטערער, אָבער די אומרויִקייט ביי אונדז איז גרויס. פֿאַרמאַטערטע פון וועג, זענען מיר אַריינגעפֿאַלן אין שטוב און פון דאָרט אַוועק אין רעדאַקציע. מיר זענען געווען פיר מאַן: ליובע רייער, ליזע חייט, זשאַמע לעווין און איך.

עס הערט זיך אַ געראוש פון עראָפּלאַנען. אין אַ ווייַלע שפּעטער, האָבן די דייטשן געמומען באַשיסן די שטאָט. ס׳הערן זיך שטאַרקע עקספּלאָזיעס.

מיר האָבן מורא צו בלייבן אין שטוב. איז מען אַנטלאָפן אין אַ סאָד און דאָרט געלעגן. געלעגן און... געוואָרט אויפן טויט. געוואָרט אויפן טויט און... געהאָפט. טאָמער, דאָך, וועט דער טויט אונדז אויסמיידן. די שיסעריי שטאַרקט זיך. פלוצום באַמערקן מיר, ווי דייטשע סאָלדאַטן דערנענטערן זיך צו אונדז. אַלע געדאַנקען און האָפענונגען פון בלייבן לעבן — פֿאַרשווינדן. דאָס האַרץ קלאַפּט שטאַרק. איין מחשבה איז אין קאָפּ — אַט אָט איז דער סוף. איין ווונטש איז אין דער רגע מיר געבליבן — די עלטערן זאָלן כאָטש ווייסן ווו מיין קבר איז — דער קבר פון אַן 18־יאָריקער, יידישער טאָכטער.

אַ נס איז געשען. די סאָלדאַטן האָבן דאָס מאָל אונדז געשענקט דאָס לעבן. געהייסן אונדז שנעל פֿאַרלאָזן דעם פלאַץ. מיר פֿאַרלאָזן דאָס אָרט, דערווייטערן זיך און זענען, ווי די שטאָט איז אין פלאַמען. אַ געדיכטער רויך פֿאַרשטעלט די ליכטיקע זון, גלייך איר ווונטש וואָלט געווען — נישט צוזען, וואָס עס געשעט אונטן, אויף דער ערד.

אין פלאַמען און אין רויך גייט אַוועק מענטשלעך גוטס און וויפל האָפענונגען? אין גאַס ליגן דערשאָסענע מענטשן. אייניקע — שווער פֿאַרוווונדעטע, זיי פרווון זיך נאָך אָנהאַלטן ביים לעבן, קרעכצן און שרייַען, בעטן הילף.

הייַנט איז אויך דערשאָסן געוואָרן אַ חבר, מיט וועלכן מיר האָבן געלערנט אַ יאָר צייט און געהאָלפן אייַנער דעם צווייטן. זיין נאָמען — פּסח מזא.

די באָלשעוויקעס האָבן פֿאַרלאָזן זייערע פאָזיציעס און זענען אַוועק פון שטאָט.

מיר געפּינען זיך אויף אַ פעלד. דייטשע עראָפּלאַנען פליען איבער אונדזערע קעפּ. מיר זענען צעטומלט, דערשראָקן. „מאַמע", ווילט זיך שרייַען: „מאַמע — קום, העלף! כ׳בין דאָ עלנד, אין אַ פרעמדער שטאָט, אין אַ גרויסער סכנה בין איך".

אָבער ווי קענען עלטערן העלפן אין אַזאַ לאָגע? און וואָס מאַכן זיי? לעבן זיי כאָטש? דער טאָג פֿאַרגייט. די שריפה שטאַרקט זיך. די פייגעלעך גרייטן זיך צום שלאָף. זייער זינגען איז הייַנט אַנדערש. אַ שטילער, אומעטיקער געזאַנג. ס׳דוכט זיך, אַז זיי פילן אונדז מיט און שאָקלען צו מיט באַדויער מיט זייערע קעפּלעך...

עס הערן זיך ווידער עקספלאָזיעס, קינדערישע געשרייען, געווײנען. דאָס האַרץ איז שוין פון דעם אַלעם פאַרשטיינערט. מיר געפינען זיך איצט זאַלבעדריט: ליובע רייער, ליזע חייט און איך. אין טומל האָבן מיר פאַרלאָרן אונדזערע פריינד: מאַשע וואַשצילינע און חיים עפשטיין. צי וועלן מיר זיי נאָך זען? און וואָס שטייט פאָר אונדז?

די זון איז שוין פאַרגאַנגען. ס'הערט זיך אַ באַוועגונג און אַ פאַרשטיקטער געוויש פון מענטשן, וועלכע זענען מסתמא, ווי מיר, אַנטלאָפן פון שטאָט און באַהאַלטן זיך דאָ ערגעץ אויס. די נאַכט איז פינצטער, אָן שטערן. וואָלטן זיי כאָטש אויף אונדז אַראָפקוקן און מיטפילן...

ס'איז קאַלט. נישטאָ מיט וואָס זיך צודעקן. די קאָמאַרן בייסן אָן רחמנות. ערשט מיט צוויי טעג צוריק זענען מיר געווען אַזוי גליקלעך. אַ ריין בעט געהאַט, וווּ מען האָט געקענט נאָך דער אַרבעט זיך אָפרוען. אַך, ווי אַלץ איז פלוצום מיט אַמאָל פאַרשוווּנדן.

שטיל איז געוואָרן אַרום אונדז. מידע און צעבראָכענע שלאָפן מיר איין. טרוימען וועגן אַ בעסערן, שענערן מאָרגן...

וואָלאָזשין, יום ה' 26.6.41.

מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט פאַרפראָרענע, קענען זיך נישט דערוואַרטן ביז די זון וועט אויפגיין און אונדז דערוואַרעמען. ס'איז 5 אין דער פרי. מיר פילן זיך שרעקלעך מיד און צעבראָכן. אַרום אונדז הייבן זיך אָן באַוועגן מענטשן. קינדער וויינען. ענדלעך האָט די זון געזומען וואַרעמען. ס'הונגערט — און עסן איז נישטאָ וואָס. שטענדיק געפונען זיך דאָך גוטע מענטשן, וואָס פילן מיט דעם צווייטן און לאָזן אים נישט פאַלן.

אַזוי לעבן מיר דורך אויפן פרייען פעלד נאָך צוויי טעג. מיר כאַפּן אַ קוק אויף וואָלאָזשין: דאָרט זענען געבליבן נאָר די פונדאַמענטן פון די הייזער און די געמויערטע וועגט. אַ געדיכטער רויך פאַרדעקט די שטאָט. ער ציט זיך, דער רויך, פון איבער די חורבות צום הימל.

29.6.41, וואָלאָזשין, יום א'.

די מלחמה ציט זיך שוין אַ וואָך צייט. מיר זענען נאָך אַלע צוזאַמען. אַלע אויפן פעלד, אונטערן פרייען הימל, אויף דער נאַסער ערד. מיר באַשליסן צו שיידן זיך און זוכן אַ היים, אַ דאָך איבערן קאָפּ. מיר שיידן זיך מיט טרערן: ווער ווייסט, צי מיר וועלן זיך וועט זען?

איך באַגלייט מיט די אויגן מיינע חברטעס. זיי דערווייטערן זיך און וועלן איינגעשלונגען פון וואַלד. וועלן מיר זיך נאָך אַ מאָל טרעפן?

איך האָב געפונען אָן אָרט ביי אַ גוטער פריינדין — האַלינאַ שוויניאַרסקאַ.

וואָלאָזשין, יום ד' 16.7.41.

שוין באַלד דריי וואָכן, ווי כ'געפין זיך ביי די גוטע, ווויילע מענטשן. זיי באַציען זיך צו מיר ווי צו אָן אייגן קינד. פון צייט צו צייט דערמאָנט זיך די היים. די יידישע לאָגע איז שלעכט.

היינט גייען מיר אין וואַלד קלייבן יאַגעדעס. דער טאָג איז שיין. אין וואַלד איז

שטיל. פייגעלעך זינגען, פונקט ווי קיין זאַך וואָלט נישט פאַסירט: פונקט ווי שלום און ברידערלעכקייט וואָלט געהערשט אויף דער ערד. די זון פאַרגייט. מיר איילן זיך פון וואַלד — אַ היים.

רוביזשעוויטש, 20.7.41, יום א׳.

שוין דריי וואָכן, ווי איך געפין זיך ביי דער משפּחה שוויניאַרסקי. זיי זענען גוט צו מיר. גוט און תמיד מיט אַ ליבן שמייכל. נעכטן האָב איך שוין געטראַכט גיין אַ היים קיין רוביזשעוויטש. און ווי דערפרייט בין איך געוואָרן, ווען כ׳האָב דערהערט, אַז דער טאַטע מיטן ברודער זענען געקומען אַהער און מיך אָפּגעזוכט.

אויפגעשטאַנען בין איך גאָר פרי. דער הימל איז פאַרוואָלקנט, ווי פאַר אַ רעגן. איך הייב זיך אָן געזעגענען מיט די פרייַנד, וועלכע האָבן מיך אויסבאַהאַלטן און געמונטערט צום לעבן. איך וואַרף אַ בליק אויפן וואָלד מיט די באַקאַנטע סטעזשקעס מיט וועלכע איך האָב זיך שוין אַזוי אויפגעלעבט אין משך פון די עטלעכע וואָכן. איך וואַרף אַ בליק אויף דער געוועזענער שטאָט וואָלאָזשין, ווו כ׳האָב געלערנט, געאַרבעט, געליטן און אויך געפרייט זיך. צעזעגנט זיך מיט האַלינען, מיטן פעטער און מומע און אַרויס אין וועג — קיין רוביזשעוויטש.

דער וועג איז ליידיק. קיינער פאָרט נישט. קיינער גייט נישט. אַלע דריי גייען מיטן לאַנגן וואַלד־וועג. מיר זענען גאָט צו דאַנקען, אַדורך אָן געשעענישן.

אַ זייגער איינס זענען מיר אַנגעקומען קיין איוועניץ. מיר שטעלן זיך נישט אָפּ און גייען ווייטער — קיין רוביזשעוויטש. דער אָוונט פאַלט צו. די פיס ווייטיקן. מיר זענען פאַר איין טאָג דורכגעגאַנגען 47 קילאָמעטער.

אַרום אַכט קילאָמעטער פון רוביזשעוויטש, נאָענט פון וואַלד, הערט זיך אַ שיסעריי. די שיסעריי שטאַרקט זיך. מיר קערן זיך אום צוריק. עס טרעפן אונדז אויפן וועג באַקאַנטע, גוטע קריסטן. זיי דערלויבן אונדז ביי זיי איבערנעכטיקן. אונדזער דאַנק־באַרקייט צו זיי איז גרויס. מידע פון וועג, שלאָפן מיר גלייך איין. מאָרגן אין דער פרי גייען מיר ווייטער. אַרום אַזייגער 9 זענען מיר שוין אין דער היים.

24.7.41, יום ה׳, רוביזשעוויטש.

ס׳איז שווער צו גלייבן, אַז עס וועלן זיך שוין נישט צוריק קערן די גוטע צייטן פון לערנען, פאַרווייַלונגען; די שיינע טרוימען וועלן זיך שוין נישט פאַרווירקלעכן. אַלץ איז פאַרשניטן געוואָרן. פאַרברענט. פאַרניכטעט. ס׳איז איבערגעבליבן נאָר אַ פוסטקייט און וויסטקייט. אַ לעבן אָן אַ צוקונפט און אָן אַ האָפענונג. אַלץ איז פאַר אונדז שוואָרץ. אין די וועלדער בלאָנדזשען אַרום יידישע קינדער. נאָר די ביימער זענען די אייניציקע עדות פון זייערע ליידן און נויט. און גאָט זעט דאָס אַלץ צו און — שווייגט?

איך גלויב, אַז אונדזערע תפילות וועלן דערגיין צום מלך מלכי המלכים און ער וועט מאָכן אַ סוף צו אונדזערע ליידן. דאָס גליק וועט אויך פאַר אונדז אויפשיינען. אַ סך, אַ סך יידן וועלן דערלעבן קומען קיין ארץ־ישראל.

יום א׳ 27.7.41, רוביזשעוויטש.

היינט אויפגענייט אויף אָנצוטאָן די געלע לאַטע.

מען האָט אונדז באַפוילן אָנטאָן געלע לאַטעס. שפּעטער האָט מען געהייסן אַלע יידן אין רוביזשעוויטש אָנטאָן אויף דער רעכטער האַנט אַ באַנד מיט אַ מגן־דוד. די לאַגע פון די יידן איז אַ פאַרצווייפלטע. ס׳קומען אָן מוראדיקע ידיעות פון די אַרומיקע שטעט־לעך. ידיעות וועגן שחיטות. יעדער דאָ איז שוין גרייט אויפן טויט. ניטאָ קיין צווייטער אויסגאַנג.

רוביזשעוויטש, 3.8.41, יום ד׳.

טרויעריק איז אויפן האַרץ. לאַנגזאַם צייכנט די מידע האַנט טראַכטנדיק, וואָס אונדז דערוואַרט אין דער גאָר נאָענטסטער צוקונפט. ווי שנעל איז פאַרלאָפן די גוטע פאַרגאַנ־גענהייט. די באַגעגענישן מיט חברים, די דיסקוסיעס און האָפענונגען וועגן אונדזער צוקונפט: די שיינע מיידלישע טרוימען. אָך, יענע שלאָפלאָזע נעכט, וועו מיין קליין צימערל איז געווען פאַרשווימען מיט די זילבערנע לבנה־שטראַלן... אַוועק אַלץ. אַלץ אַוועק. אַפילו די האָפענונגען. און דאָך ווילט זיך לעבן. ס׳ווילט זיך גליק און פרייד. וויסנדיק אָבער, אַז דאָס איז אוממעגלעך — ווילט זיך, אַז דער סוף זאָל שוין קומען. בעסער דער סוף, איידער אַזאַ צעבראָכן לעבן.

רוביזשעוויטש, יום ב׳, 18.8.41.

ס׳ווילט זיך נישט גלייבן, און איך שרעק זיך פאַרן עצם געדאַנק, אַז כ׳וועל מער מיין געליבטע שוועסטער ניט זען. לעבט זי, אָדער זי איז טויט? איז זי נע־רנד? ליידט זי הונגער, קעלט און עלנדקייט? צי האָט זי זיך געראַטעוועט און לעבט ערגעץ ווו רויִק און טראַכט דאָס זעלבע וועגן מיר און אירע שטוביקע? זי איז געווען צו מיר נישט נאָר אַן עלטערע שוועסטער, נאָר אויך אַ פריינד. איך דערמאָן זיך אין די שיינע, זוניקע טעג („וויכאָדנאי"), וועו מיר האָבן שפּאַצירט אין פּאַרק צווישן די בלומען און געטיילט זיך מיט אונדזערע מחשבות און האָפענונגען.

פאַרשוווּנדן אַזוי שנעל יענע צייטן. די מלחמה האָט אונדז צעטיילט. ווו געפינסטו זיך איצט, מיין גוטע, מיטפילנדע שוועסטער? ווער איז דיין באַשיצער און היטער? געפינסטו זיך כאָטש צווישן גוטע מענטשן?

איך שריי צו דיר, אָבער דו קענסט מיך נישט הערן. נאָר אין דער מחשבה, אויף שטום־לשון, קען איך צו דיר ריידן. און עס פליסט פון מיין מויל אַ שטילע תפילה צו ג׳:

— גאָט, דערצייל איר, אַז מיר לעבן און טראַכטן פון איר און היט איר, ליבער גאָט, פון שלעכטס און טויט.

אָ, שוועסטער מיינע, פאַר וואָס געפינסטו זיך נישט מיט אונדז צוזאַמען? אפילו אומקומען איז דאָך לייכטער צוזאַמען: צוזאַמען — און נישט אַליין, אַזוי עלנטערהייט.

רוביזשעוויטש, יום ד׳, 28.8.41.

די טעג זענען געוואָרן קירצער און די נעכט לענגער. די זון וואַרעמט נאָך און פון צייט צו צייט גייט אַ רעגן. פון די פעלדער נעמט מען אַראָפּ די תבואות. די

פויערים לעבן זייער נאַטירלעך לעבן. פאַר די יידן האָט זיך אַלץ געענדיקט. יעדן פרימאָרגן שטעלן מיר זיך אויס. מען ציילט אונדז און מען שיקט אונדז צו דער אַרבעט. דער אייניקיקער צוועק פון דעם איז — צו באַליידיקן אונדז און צו מאַטערן.

כ׳האָב זיך אויפגעכאַפט זייער פרי. ס׳איז נאָך נאַכט און אַלע שלאָפן. שטיל איז אַרום. איך בין מער נישט פעיק צו פאַנטאַזירן און חלומען שיינע יוגנט־חלומות. מיט אַמאָל האָט זיך מיר שטאַרק פאַרגלוסט, אויף אַ ווייל פאַרגלוסט, צוריק צו די פאַר־גאַנגענע טרוימען און האָפענונגען. איך האָב געמומען דעם טאָגבוך אין האַנט און אַנגעהויבן אים בלעטערן. פלוצים האָט פון די אַלטע, פאַרשריבענע בלעטער, אַרויסגע־שיינט די זון.

איך לייען וועגן יענע צייטן, וועו כ׳האָב געלערנט און געאַרבעט און גליקלעך זיך געפילט. כ׳לייען און דערמאָן זיך וועגן יענער שיינער יוגנט. וועגן מיין פריינד וואַשצעלינע, וואָס איז פאַר מיר געווען ווי אַ מאַמע. וויפל גוטס און שלעכטס מיר האָבן דורכגעלעבט. שטענדיק פלעגן מיר זיך קעגנזייטיק טרייסטן און מונטערן. אַזוי פלוצום זענען מיר צעשיידט געוואָרן. צעשיידט זיך אויף שטענדיק. צי לעבט זי כאָטש? און טערן ריינען פון מיינע אויגן. כ׳פאַרגלייך יענע פאַרגאַנגענע צייטן מיט די היינטיקע. געוואָלד, צו וואָס דערלעבט: ווי קנעכט אין אַמאָליקן מצרים. אַרעם יידיש פאָלק. צו וואָס דו ביסט דערגאַנגען?

רוביזשעוויטש, יום א׳, 7.9.41.

אַ לאַנגע תקופה, כמעט צוויי צענדליק יאָר זענען פאַרלאָפן, זינט מיין עלטערער ברודער און שוועסטער האָבן פאַרלאָזן די היים און אַוועק קיין רוסלאַנד. מיט הויכע גראָזן זענען פאַרוואַקסן די וועגן, פעלדער, וואָס פירן אַ היים.

טרויעריק איז פאַר עלטערן, וואָס קענען זיך נישט זען מיט זייערע קינדער און פאַר די קינדער, וואָס קענען נישט באַזוכן זייער היים. נישט די היים, נישט די באַקאַנטע וועגן און פעלדער, מיט וועלכע זיי זענען אַזוי פאַרהיימישט.

דער פרימאָרגן איז היינט אַ קאַלטער, אַ פראָסטיקער. די שטיינער אין גאַס גלאַנצן פון רעגן, וואָס איז געגאַנגען ביינאַכט. איך זיץ אין שטוב און טראַכט פאַרשיידענע מחשבות און מיט אַמאָל דערהער איך — „וואָס מאַכט איר?״

קושן און אַרומנעמונגען צווישן מאַמע, ברודער און שוועסטער:

„מאַמע, וואָס מאַכסטו?״

„וואָס מאַכסטו, קינד? זעלדע מיינע!״

נאָך אַזאַ לאַנגער צייט, פון 1923, האָט מען זיך נישט געזען. גראָד איצט, אין אַזאַ שלעכטער צייט, האָט מען זיך באַגעגנט. אין שטוב הערשט אַ פרייד און אַ טרויער. טרויער און פחד פאַר דער צוקונפט. אַזוי פיל צרות שיטן זיך אויף יידן. איבערגעריסן אַלע פעדעם... פאַרבליבן זענען נישט מער ווי קלייניע עקן אין די הענט. —

ס׳וועט אַפילו קומען אַ גוטע צייט — אָבער די איבערלעבונגען וועט מען, דוכט זיך, קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

רוביזשעוויטש, יום ב׳ ראש־השנה, 22.9.41.

איך מיש די בלעטער פון מיין טאָגבוך. וואָס פאַר אַ גרויסע ענדערונגען זענען

פאַרגעקומען פאַר די לעצטע 2 יאָר: שטענדיק איז דער מענטש אַרומגערינגלט געווען מיט מחשבות, פראָבלעמען, וועלכע מ׳האָט געדאַרפט לייזן און פאַרטייטשן אויף דער שפראַך פון פראַקטישן לעבן. מ׳האָט געטראַכט וועגן אַ צוקונפט, וועגן אַ מאַרגן. איצט דוכט זיך, אַז דער מוח איז פאַרטרוקנט, ער איז נישט פעיק צו טראַכטן, ווייט פון שיינע געדאַנקען. נאָר איין זאַך איז אין זיין וויליז געבליבן — לעבן. פאַר אונדז איז נאָר איין וועג מיט צוויי בילדער פאַר די אויגן — טויט און לעבן.

דער זומער מיט די וואַרעמע טעג איז פאַרגאַנגען, צוזאַמען מיט די בעסערע צייטן. פאַרבליבן איז נאָר קעלט. אַ טייל פון אונדזערע מענטשן הונגערן. אַלע לעבן אין שרעקלעכן צווייפל.

מיינע מחשבות פירן מיך צום פאַראַיאַריקן ראש־השנה — אויך אַן אומעטיקער, ווייל כ׳בין געווען אין דער פרעמד, אָבער דאָך נישט צו פאַרגלייכן מיט הייַנט. דאָן זענען מיר געווען פריַיע מענטשן און נישט קיין פאַרשקלאַפּטע קנעכט. מיר, דאָ, אין רוביזשעוויטש, טאָרן נישט זינדיקן. אין אַנדערע ערטער איז די לאַגע פיל גרויזאַמער. יידן זאַמלען זיך אין בית־המדרש און וויינען אויף זייער גורל און אויפן גורל פון אַלע יידן. מען בעט בייַ ג׳ אָפשאָפן די מוראדיקע גזירות און צרות און זייערע הערצער זענען צעבראָכן אויף שטיקלעך.

גאָט, קוק זיך צו וואָס פון מענטשן, יידן, איז געווארן אין פאַרלויף פון אַ שטיקל צייט: אָרעם, אָן אַ דאָך איבערן קאָפּ, הונגער און שרעק. פאַרבעסער אויפן נייעם יאָר די יידישע לאַגע. זאָלן מער קיין פרישע קברים נישט זיין: גענוג שוין געפאַלן אומ־שולדיקע מענטשן. גאָט, גיב אונדז אַ פריילעך יאָר און ס׳זאָלן מיטן אַלטן יאָר פאַרגיין אונדזערע אַלע צרות.

רוביזשעוויטש, שבת, 27.9.41.

אַ שלעכטע צייט. ס׳דוכט זיך, אַז די וואַלקנס פון הימל פאַלן צו דער ערד. ס׳הערט זיך אַ שטילע, אומפאַרשטענדלעכע מעלאָדיע פון די איבערגעבליבענע פייגעלעך און איך זוך אין דעם אַ צוזאָג, אַ טרייסט פאַרן מענטש. ס׳דוכט זיך, אַז פון זייערע קליינע מיילעכלעך פליסן גוטע, קוים־באַמערקבאַרע ווערטער: „ווישט אָפּ די טרערן פון אייערע אויגן, שטעלט אָן אייערע אויערן און הערט די טריט פון דער ישועה, וועלכע דערנענטערט זיך". איז עס פאַנטאַזיע, צי ווירקלעכקייט? — פרעג איך זיך אַליין, און טראַכט וועייטער: עס קען דאָך אויך ווירקלעך זיין. מיר קענען נאָך דערלעבן צו זען גאָטס ווילן מיט אונדזערע אויגן.

רוביזשעוויטש, יום ד׳, יום־כיפור, 1.10.41.

מיט פיל אומעט און געבעט צו גאָט האָבן מיר באַגעגנט דעם יום־כיפור. צענדליקער טויזנטער צעבראָכענע יידישע הערצער האָבן אויסגעגאָסן זייערע ליידן פאַר גאָט. ס׳דוכט זיך, אַז פאַר אונדז איז אַלץ געענדיקט. פאַר אונדז עקזיסטירט נישט מער די וועלט. מיר וואָקלען זיך צווישן לעבן און טויט. אַלץ וואָס רינגלט אונדז אַרום, איז ברוטאַל און שלעכט. מיר לעבן ווי אויף אַ בית־עולם, ארומגעשטעלט מיט קברים. פאַר וואָס קומט אונדז אַזאַ שרעקלעכע, אומברחמנותדיקע שטראָף? פאַר אונדז איז נאָר איין וועג און

איין סוף. צי דערפאַר, וואָס מיר יידן האָבן פאַרגעסן אין דיר — אונדזער גאָט? דערפאַר, וואָס מיר האָבן געזוכט אַנדערע געטער און פאַרלאָזט דיין תורה און דיינע וועגן? אָבער דיין שטראָף איז צו גרויס, אָ גאָט! לייג דיין רחמנות אויף אונדז און אויפהערן זאָלן די צרות, די מוראדיקע, בלוטיקע שחיטות. שיק אַ גוט יאָר פאַרן צעמאַטערטן, פאַריתומטן פאָלק ישראל.

רוביזשעוויטש, יום ג׳, 14.10.41.

סוכות — שמחת תורה.

דער פרימאָרגן איז אַ פראָסטיקער און די דעכער פון די הייזער זענען ווייס פון פראָסט. היינט איז שמחת־תורה, נאָר אין האָרץ איז נישטאָ קיין שמחה. די צייט איז נישט צום פרייען זיך. אָ, ווי ס׳וועלט זיך טראַכטן וועגן יומטוב, נאָר מען לאָזט ניט. מען מוז גיין אין דאָרף סוּלא, גראָבן קאַרטאָפל אין די פעלדער. פון איין זייט פרייט אונדז, וואָס מען קען גיין אויף אַרבעט; פון דער צווייטער זייט — ווייטיקט, וואָס מען פירט אונדז ווי שקלאַפן. אונדזערע שונאים שטייען און קוקן דאָס צו און שעפן נחת...

רוביזשעוויטש, יום א׳, 26.10.41.

יעדער שעה אין אונדזער איצטיקן לעבן זאָגט דאָך אַזוי פיל. דערהערנדיק דאָס שילדערן פון פליטים, וואָס זענען אַנטלאָפן פון קוידאַנאָוו און צוגעזען די מעשים פון די היטלעריש מענטשן־פרעסער — כאַפט אָן אַ שוידער און אַ טויט־שרעק.

צום לעצטן מאָל איז די זון אויפגעגאַנגען פאַר די יידן פון קוידאַנאָוו. מען האָט זיי אויפגעזאַמלט און געבראַכט צו די פאַרטיקע, טיפע גריבער. די קינדער האָבן אויף דעם געקוקט מיט גרויסע, אָפענע אויגן און נישט פאַרשטאַנען.... מענטשן האָבן זיך געזעגנט איינער מיטן צווייטן. עלטערן מיט פיצלעך קינדער — מען האָט זיך געשטופט פאָרויס צו די קברים, כדי צו פאָלן די ערשטע און נישט צוקוקן דעם טויט פון זייערע טייערע.

די דייטשן האָבן צענישטערט די שטאָט און געזוכט אויסבאַהאַלטענע. די געפונענע געפירט צו די אָפענע גריבער. גאָר אַ קליינע צאָל איז געלונגען זיך צו ראַטוועוען אין נאָענטן וואַלד.

עס רוען די טויזנטער דערמאָרדעטע יידן אין זייערע קברים. נאָר די ערד האָט זיך נאָך דעם אַ לענגערע צייט נישט באַרויקט.

שווער צו הערן אַזעלכע שילדערונגען. צי דערוואַרט אונדז נישט דער זעלבער סוף? נאָר גאָט קען אונדז העלפן און אויסהיטן.

רוביזשעוויטש, יום ד׳, 12.11.41.

די נעכט זענען לאַנגע. פינף אַזייגער לייגט מען זיך שלאָפן, ווייל קיין פייער טאָר מען נישט אָנצינדן. ליגט מען וואַכעדיק, שפּעט אין דער נאַכט, ביז מען ווערט פון טראַכטן פאַרמאַטערט און מען שלאָפט אייַן. עס ווילט זיך, אַז דער מאָרגן זאָל אונדז ברענגען גליק, צוריק קערן דעם מענטשלעכן שטאָלץ און די זון זאָל פאָר אונדז שיינען אויף שטענדיק.

ניין. עס קומט דער מאָרגן און די נייעס איז נאָך אומעטיקער. מיט יעדן טאָג ווערט מען מער געדריקט און געפאַלן!

א, לאָזט מיך!

לאָזט מיר מיין זילבערנעם חלום דערוועבן,
לאָזט מיר מיין טרויער דערטרונקען אין אים:
ס'האָט מיר די וואַרהייט קיין גליק נישט געגעבן,
וויל איך פאַרגעסונג געפינען אין אים.

לאָזט מיר די זילבערנע טרוימען דערשפינען.
לאָזט מיין נשמה זיך שפילן מיט זיי:
איך קען אין מיין לעבן קיין אָרט נישט געפינען,
טאָ טרוימענדיק לאָזט מיך כאָטש אויסגיין אַזוי.

שבת, 19.7.41.

נישטאָ מער

נישטאָ מער די אַמאָליקע פריילעכע געלעכטערס.
אַלץ איז פאַרדעקט מיט אומעט און צער אויף דער וועלט.
אַזוי שיין, אַזוי ליכטיק און גרויס זי איז
פאַר אַנדערע —
פאַר אונדז — אַזוי שמאָל, אַזוי פינצטער אוז
פאַרשפאַרט ווי אַ צעל.

1.11.41.

רוביזשעוויטש, יום ו', 14.11.41.

געלויבט איז גאָט, מיין ברודער איז צוריק געקומען פון דער אַרבעט גאַנץ און נישט צעשלאָגן. כמעט אַלע קערן זיך אום צעשלאָגענע און פאַרבלוטיקטע — ווער פון דער נאַהייקע און ווער פון די „שטראָף־איבונגען".

איך פיל זיך היינט זייער צעבראָכן. דער קאָפ ווייטיקט שטאַרק. כ'האָב זיך, קענטיק, פאַרקילט. כ'לייג זיך אין בעט און ס'ווילט זיך איינשלאָפן און שלאָפן ביז די אַלע צרות און סכנות וועלן אַריבער.

אַפילו איצט, וען כ'בין אַזוי צעבראָכן, ווילט זיך לעבן און געניסן פון די יוגנט־יאָרן. צי דען וועט גאָט דערלאָזן אַלע יידן פאַרניכטן? געוג גרויס איז שוין די שטראָף, וואָס ער האָט אונדז געשטראָפט. ער קען נאָך טאָן גוטס מיט אונדז — דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן.

רוביזשעוויטש, יום ד', 26.11.41.

שוועך צו שילדערן אונדזער לעבן. יעדער טאָג מיט זיינע שוועריע אַדורכלעבונגען.

יעדע שעה מיט איר באַזונדערער שרעק. יעדע מינוט מיט איר טיף־האַרצרייסנדיקן קרעכץ. נישטאָ קיין אויסוועג, קיין האָפענונג צו פרייהייט.

פאַר וואָס קוקט דאָס גאָט צו און שווייגט? ער זעט, ווי עס גיסט זיך יידיש בלוט און מען טרעט אונדזער כבוד מיט בלוטיקע פיס — און ער שווייגט. ווו איז דער אל רחום וחנון? פאַר וואָס האָט ער אויף אונדז נישט קיין רחמנות? גוססדיקע יידן בעטן און רופן צו אים אין זייערע לעצטע כוחות און בעטן הילף — און קיין הילף קומט נישט.

אַרום אונדז — אַ ים פון צרות און בלוט. מען שעלט זיך אַליין: מען שעלט דעם טאָג פון געבוירן, ווען מען האָט צום ערשטן מאָל געעפנט די אויגן און דערזען די פאַרשאָלטענע וועלט.

די זון שיינט, אָבער צו אונדז דערגייען נישט אירע ליכטיקע שטראַלן. צו אונדז דערגייען נאָר פינצטערע בשורות: ליידן, שטורעם און שרעק.

מיט גרויסע שלעסער זענען פאַרשלאָסן די טויערן פון גליק. מיט דיקע קייטן זענען געבונדן די פריילעכע בשורות פאַר אונדז.

נישטאָ מער קיין גליק פאַר יידן.

עס קומט שוין דער סוף פון אונדז — און דאָס וועט זיין אונדזער באַפרייונג...

רוביזשעוויטש, יום ה', 27.11.41.

ס'איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז מען פירט אונדז איבער אין אַ געטאָ. מיט דעם וועט מען אונדז באַרויבן פון דאָס לעצטע ביסל פרייהייט, וואָס איז פאַרבליבן.

היינט האָט מען באַפוילן, אַז יעדע יידישע משפחה זאָל איבערגעבן דער געסטאַפּאָ פון איוועניץ, אַלע ווערטפולע זאַכן: צירונג, גאָלד, קופער, קליידונג א. א. וו. אויף דער גאַס איז אַ רעש און אַ טומל. יידן לויפן אַרום און פרעגן איינער ביים צווייטן, וואָס דאָס באַדייט.

דער טאַטע איז היינט נישט אין דער היים. ער איז אַוועק אַרבעטן צו קריסטן אין אַ נאָענטן דאָרף. אָבער 12 אַזייגער ביינאַכט דאַרפן אַלע מאַנצבילן זיך צושטעלן אויפן מאַרק. קיינער קען מיין טאַטן נישט פאַרטרעטן. גיי איך מיט מיין ברודער אין דאָרף אים רופן.

אין דאָרף איז שטיל, רויק. די קריסטן לעבן זייער רויקן, אומגעשטערטן לעבן און ווייסן נישט פון שרעק און סכנות.

אין אַ שעה שפעטער זענען מיר צוריק אין דער היים. די זון פאַרגייט. די פראָסט איז שטאַרק. קיינער שלאָפט נישט. אַלע זענען וואַך און וואַרטן, אַז דער זייגער זאָל שלאָגן צוועלף ביינאַכט. ס'ציטערט דאָס האַרץ: — וועט מען זיי צוריק לאָזן לעבעדיק פון איוועניץ? פון ערגעץ ווו הערט זיך אַ שאָס. דער אָפּקלאַנג וועקט טיפע שרעק אין אונדזערע הערצער.

ס'הערט זיך אַ באַפעל אַרויסצופאָרן. אַ לאַנגע ריי פורן מיט יידיש גוטס, הייבט אָן רירן פון אָרט. די גאַס איז פול מיט מענטשן, וואָס באַגלייטן די יעניקע וועלכע פאָרן אין דער „אומבאַוווסטקייט".

לאַנגזאַם צעגייען זיך די איבערגעבליבענע — צוריק אין די שטובן: אויף ווי לאַנג? די וואַרעמע שטוביקע לופט און דער מאַמעס צערטלעכע הענט, נעמען מיך אַרום.

מאַכן מיר לייכטער דאָס לעבן. אויף אַ ווייל פאַרגעסט מען די שרעק און צרות. דער זייגער איז שוין איינס ביינאַכט. איך ליג און טראַכט, ביז איך וועל אומבאַמערקטערהייט פאַר זיך אַליין איינגעשלאָפן.

רוביזשעוויטש, יום ב', 1.12.41.

היינט געווארן ביי אונדז אַ געטאָ.

שנעל איז פאַרלאָפן די נאַכט. פון מזרח איז אויפגעגאַנגען אַ קאַלטע זון און אַריינגעקוקט אין יידישע הייזער דורך די פאַרפרוירענע, מיט בלומען באַדעקטע פענצטער.

היינט איז געקומען דער טאָג, וועו מען מוז פאַרלאָזן אונדזערע אַלטע היימען און איבערגיין אין געטאָ.

מען באַגולט אונדז פון דער פאַר מענטשן געגעבענער פרייהייט.

פאַרשלאָסן פאַר אונדז זענען אַלע זיבן הימלען — באַדעקטע מיט שוואַרצע כמאַרעס, וועלכע לאָזן נישט אַדורך אונדזער געבעט און געווייַן. מיר אָטעמען די לעצטע מינוטן פון דער פרייַער לופט. איך וואַרף אַ בליק אַרום מיר. די פרייַע פעלדער, די טיפע וועלדער, קוקן אויף אונדז, אויף אונדזער אונטערגאַנג און — שווייגן.

מיר זענען שוין אַלע אין געטאָ.

די זון פאַרגייט. פון דער ווייטנס זעט מען אַ לאַנגן „אָבאָז" (אַ ריי פון פורן), פול מיט יידן פון נאַליבאָק, דערעוונע, קאַמין, וואַלמע, כאַטעווע, גראן. פאַרמאַטערטע, פאַרומגליקלעכטע און דערשראָקענע, קומען זיי אין געטאָ. קינדער ווייַנען. די פאַליציי צעטרייבט אונדז. מען וואַרפט אַראָפּ זייערע פּעק אויף דער ערד. די פריש אָנגעקומענע יידן שטייען הילפלאָז, פאַריתומט. עטלעכע שעה זענען אַדורך, ביז יעדער האָט געפונען אַ ווינקל, אַ דאַך איבערן קאָפּ.

רוביזשעוויטש, שבת, 6.12.41.

היינט צוועלף ביינאַכט איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין געטאָ.

היינטיקער שבת איז אַנדערש פון פאָריקן שבת. מיט אַ וואַך צוריק איז נאָך יעדער געזעסן ביי זיך אין שטוב, אין דער אייגענער היים, ווו ער איז געבוירן געוואָרן און אָפּגעלעבט אַזוי פיל יאָרן. היינט לעבן מיר אין פרעמדע הייזער. די ענגשאַפט איז גרויס. אין אַלע הייזער זענען געמאַכט געוואָרן נאַרעס, אויף וועלכע מען זיצט און מען שלאָפט. פּעק מיט זאַכן וואַלגערן זיך אין יעדער ווינקל. קליינע קינדער ווייַנען פון הונגער און בעטן אַ שטיקל ברויט. לער און פאַריתומט שטייען אויסער דעם געטאָ די יידישע הייזער. יידן גייַען אַרום דערדריקטע. פאַרשוווּנדן איז דער קלאַנג פון געלעכטער אין געטאָ.

נאָך מיטאָג האָב איך זיך געטראָפן מיט מיינע חברטעס, וועלכע איך האָב אַ לענגערע צייט נישט געזען. מיר האָבן געשמועסט צווישן זיך און געטרייסט אַיינע די צווייטע.

מיט אונדז אין צימער געפינען זיך נאָך זעקס פערזאָן: די משפּחה קאַגאַן פון נאַליבאָק, די כהנס. דער זייגער האָט געשלאָגן צוועלף. די מאַמע האָט זיך אויפגעכאַפּט. זעט, אַז אַלע פענצטער שיינען מיט אַ רויטן שיין. זי האָט אונדז אַלעמען אויפגעוועקט. צעשראָקענע זענען מיר אַרויסגעלאָפן אין דרויסן און דערזען, אַז נישט ווייט פון אונדז ברענען הייזער. דער ווינט שטאַרקט זיך און צעטראָגט די פלאַמען און פונקען אין

אונדזער ריכטונג. מיר האָבן געגומען פּאָקן ס׳ביסל זאָכן וואָס מיר האָבן נאָך פּאַרמאָגט און זיי אַוועקגעטראָגן אין געאייל צו דער מומע שרהקע.

די פּאָליציי כאָפּט מיט כוח מענטשן און טרייבט זיי לעשן דאָס פייער. ביז פּאַרטאָג האָט מען געקעמפט מיטן פייער. עס זענען אַוועק אין פּלאַמען דריי הייזער: לעוויטאַס, מאָטשע דעם שוסטערס און קאָוואַרסקיס.

מיר זענען צופריידן, וואָס אונדזער שטוב איז דערווייל געבליבן גאַנץ. מען דאַרף נישט זוכן קיין נייעם פּלאַץ צום שלאָפן.

רוביזשעוויטש, יום ב׳, 15.12.41.

חנוכה. עס דערמאָנט זיך אין נס, וואָס האָט געטראָפן אין יענע צייטן און געראַטעוועט דאָס יידישע פּאָלק פון פּאַרניכטונג. אויך דעמאָלט איז די יידישע לאָגע געווען פּאַרצווייפלט, זייער הייליקער כבוד צעטראָטן.

געדוכט האָט זיך, אַז דאָס איז בלויז היסטאָריע: געשעענישן און ליידן, וואָס מען לייענט אין ביכער. פלוצום האָבן אָבער די בלעטער פון בוך זיך צעשפּנט... פיל מוראדיקער פון דעמאָלט האָבן די געשעענישן אויפגעלעבט...

פּאַרשפּאָרט זענען מיר אין געטאָ און אונדזער לעבן הענגט אויף אַ האָר... אונדזער לעבן איז נישט נאָטירלעך. און דער שכל קען עס נישט באַנעמען. צי דען וועט אויך איצט געשען אַ נס? שטום איז די וועלט און מיר הערן נישט די בשורה. צעריסן און באַהאַלטן זענען די אותיות פון וואָרט.

רוביזשעוויטש, שבת, 20.12.41.

אין די גרויזאַמע שווערע מאָמענטן, וועו די האָפענונג איז אין גאַנצן פאַרשווונדן און דו געפינסט זיך צווישן ליידנדע מענטשן — ערשט דאַן קען מען דעם מענטשן דערקענען. אָ, וויפל ליידנדע, אומגליקלעכע מענטשן גיבן אָפּ זייער לעצט שטיקל ברויט אַ פרעמד, וויינענדיק און פּאַרהונגערט קינד.

ס׳געפינען זיך אָבער אויך אַזעלכע, וואָס האָבן אוןווילן נישט פּאַרשטיין דעם צווייטן.

נישט אַנדערש, נאָר צרות מאַכן דעם מענטש פילבאַרער, איידעלער, זייער מיטגעפיל קומט פון דעם, וואָס זיי האָבן אַליין דורכגעלעבט און דורכגעמאַכט.

די ענגשאַפט אין געטאָ איז גרויס. דער טאָג איז שנעל פאַרלאָפן. היינט האָבן מיר אַלע מיידלעך זיך צונויפגעזאַמלט און געשמועסט. מיר האָבן זיך נישט געקענט אָפּטיילן איינע פון דער צווייטער. גיך איז צוגעפאַלן די נאַכט. ביינאַכט טאָר מען נישט אַרומגיין אין געטאָ. מיר האָבן געמוזט צוריק גיין אין די היימען.

וואָס וועט אונדז ברענגען דער קומענדיקער שבת?

וועט ער אונדז ברענגען פרייד?

פרייד אין געטאָ איז זייער אַ שווערע זאַך.

יום ב׳, 22.12.41.

כ׳האָב זיך אויפגעכאַפּט דריי אַזייגער ביינאַכט און מער נישט געקענט איינשלאָפן.

אין דרויסן איז פינצטער. דער הימל איז פֿאַרוואָלקנט. די ערד באַדעקט אַ פּראָסט. אַלץ אַרום, אַפּילו די נאַכט, שלאָפֿט. נאָר איך בין וואַכעדיק און ליג אַזוי אין דער פינצטערניש מיט פֿאַרמאַכטע אויגן און ס׳באַהערשן מיך מחשבות און טרוימען.

עס לעבן אויף און לויפן פֿאַרביי שיינע דערינערונגען און בילדער פון דער פֿאַרגאַנגענהייט.

ווי שנעל זענען אַוועק יענע טעג, ווען מיר האָבן געלערנט, געאַרבעט און געחלומט פון שיינע אידעאַלן, וועגן בויען אַ נייע צוקונפֿט...

צעטראָטן פון אכזריותדיקע פיס זענען די שיינע געפילן. נאָר זיפצן און קרעכצן זענען פֿאַרבליבן — די אייניציקע עדות פון יענע שיינע טעג און האָפענונגען.

ניין, מען קאָן נישט טראַכטן דאָ אין געטאָ וועגן פריילעכע, שיינע זאַכן.

מיט וואָס פֿאַר אַ ברען און ליבע וואָלט איך זיך ווידער געגומען צום לערנען און אַרבעט. וווּ זענט איר, טעג פון אונדזערע יוגנט־פֿאַרווייַלונגען און לעבהאַפּטע שמועסן? מיר האָבן דאָך געפילט, אַז מיר שטייען ממש אויפן שוועל פון פֿאַרווירקלעכונג פון אַזעלכע שיינע אידעען.

יעדעס וואָרט האָב איך געשלונגען מיט התמדה און נייגיר. זיי פלעגן זיך טיף אייַנקריצן אין מיין געדאַנק. מיין בליק פלעגט זיך טרעפן מיט די בליקן פון גוטע, ליבנדיקע מענטשן; מיט יענעמס ליבנדיקן, נאָענטן בליק...

געליבט האָב איך אים נישט נאָר צוליב ליבע אַליין. נישט נאָר צוליב זיין אויסערלעכן גלאַנץ. נישט נאָר ווייל יוגנט פֿאַדערט ליבע. כ׳האָב אים געליבט מיטן רייַנעם געפיל דערפֿאַר, ווייל ער האָט געהאַט אַ מיטפֿילנדע נשמה. אַ מענטש, מיט וועלכן ס׳איז גוט צו געפינען זיך אין ליידן און אין פריידן. ער פלעגט זיך טיילן מיט מיר מיט זיינע איבערלעבונגען און פראַגן, וועלכע מיר האָבן געפרווועט זאַלבעצווייט פֿאַרענטפערן.

פֿאַר אים פלעג איך אַרויסזאָגן מיינע געדאַנקען און שריט אין לעבן. פֿאַר קיינעם, אויסער אים, האָב איך די געדאַנקען נישט אַרויסגעזאָגט. כ׳האָב זיי אָפּטמאָל בלויז פֿאַרצייכנט אין די בלעטער פון מיין טאָגבוך.

ער האָט מיינע מחשבות פֿאַרשטאַנען, מיך געמונטערט, געטרייסט און געוועדט וועגן אַ גליקלעכע צוקונפֿט...

כ׳האָב זיך קעגן מיין ווילן פֿאַרטיפט אין די אַלע מחשבות פון דער פֿאַרגאַנגענהייט און נישט באַמערקט, ווי די שעהן זענען פֿאַרלאָפֿן. דער זייגער האָט געקלונגען זעקס. עס גנבענען זיך אַריין אַ פּאָר ליכטיקע פֿאַסן פון דרויסן. זיי דערמאָנען מיך, אַז די נאַכט איז אַוועק.

מענטשן הייבן זיך אויף פון די געלעגערס. ווער עס גייט אין קיך, ווער צו אַ צוויטער אַרבעט. ביי אונדז זענען שוין אַלע אויפגעשטאַנען. די מאַנצבילן זענען אַוועק דאַוועגענען און מיר מיידלעך — רינע כהן און איך — מאַכן אַרדענונג אין שטוב.

דער זייגער איז שוין צוועלף. באַלד פֿאַרגייט דער טאָג. אין דרויסן פֿאַלט אַ לייכטער שניי. אויף דער גאַס איז שטיל. עס גלוסט זיך נישט אַרויסגיין אין ערגעץ.

ווידער אַ טאָג אַדורך. אַזוי לעבט מען אין געטאָ.

יום ה׳, 25.12.41.

יאָ. ערשט האָט זיך פּאַר מיר אַנטפּלעקט אַן ענטפער אויף פּאַרשיידענע פּראַגן, וועלכע כ׳האָב נישט פּאַרשטאַנען. (זאָל עס זיין צוליב מיין אומגליקלעכער לאַגע, אָדער צוליבן עלטערן זיך אַזוי שנעל, דאָ אין געטאָ). — כ׳האָב געגומען אַנדערש קוקן און פּאַרשטיין מיינע עלטערן. כ׳האָב זיי געגומען שאַצן גאָר הויך.

דער טאַטע, אַ מענטש מיט אַ מיטפּילנדיקן, גוטן כאַראַקטער. אין דער שלעכטסטער צייט זיך געטיילט מיטן צווייטן מיט זיין לעצטן ביסן. ער טוט מער ווי ער קען, איז מסכן זיין לעבן, נאָר כדי צו העלפן זיין משפּחה. אַ מענטש מיט אַ ריינעם געוויסן איז מיין טאַטע.

מען הונגערט. אין רוביזשעוויטש איז נישטאָ ביי וועמען צו קריגן עסנוואָרג. דער טאַטע האָט זיך אַרויסגענבעט און אַוועק אין דאָרף. פּאַרנאַכט איז ער אַ פּאַרמאַטערטער צוריק געקומען מיט אַ זאַק עסנוואָרג אויף די פּלייצעס. ער איז נאָס און אַדורכגעוויקט געווען פון אַריבערגיין אַ טייכל. ער האָט געמוזט גיין מיט שטעגן און אונטערוועגן. כ׳האָב נישט געקענט צוזען די ליידן פון מיין טאַטן — און אַלץ פּאַר די קינדער.

מיר טוט באַנג פּאַר וואָס כ׳בין ניט געגאַנגען אים אַנטקעגן און אים געהאָלפן.

ערשט איצט פּאַרשטיי איך, פּאַר וואָס ער איז אָפּט אויפגערעגט. עס ברענגען אים צו דעם די שטענדיקע צרות. זיין גאַנץ לעבן איז אַדורך אין ליידן און אין שרעק. איצט פּאַרשטיי איך אים. איך וועל אים פּאָלגן און טאָן וואָס ער וועט מיר זאָגן.

נישטאָ קיין בעסערער פּריינד אין לעבן ווי עלטערן, וואָס זענען גרייט אויף די גרעסטע קרבנות פּאַרן לעבן פון זייערע קינדער. אַ שאָד, וואָס צו שפּעט הייבט מען אָן אָפּשאַצן זייער ווערט.

יום ה׳, 1.1.42.

דער פּרימאַרגן איז אַ קאַלטער. עס בלאָזט אַ שטאַרקער ווינט. דער הימל איז באַדעקט מיט שוואַרצע וואָלקנס. שוין אַדורך דאָס יאָר 1941. אַ יאָר פון גרויסע צרות און שווערע איבערלעבונגען. דאָס ערשטע האַלבע יאָר איז געווען דער היפּך פונעם צווייטן. עס איז געווען אַ צייט פון האָפענונגען און גלויבן אין דער צוקונפט. ניין. עס האָט זיך נישט פּאַרגעשטעלט, וואָס עס דערוואַרט אונדז אין צווייטן האַלבן יאָר. מיר האָבן זיך געגרייט פונאַנדערשפּרייטן אונדזערע פליגל, אָנזאָפּן אין זיך וויסנשאַפּט, הומאַניזם, ליבע צום מענטש. שנעל זענען אָבער פּאַרלאָפּן יענע דערהויבענע טעג פון לערנען, אַרבעטן און גלויבן. אַלץ איז צעבראָכן געוואָרן, צעטראָטן דורך די באַרבאַרן און מענטשן־חיות. אומשולדיקע מענטשן זענען דערמאָרדעט געוואָרן. עס רינט יידיש בלוט.

זאָל דאָס יאָר 1941 ווייט פּאַרלויפן און נישט איבערלאָזן נאָך זיך קיין שפּור.

פּאַרשאָלטן זאָל דאָס יאָר בלייבן אויף שטענדיק.

מיטן פּאַרגאַנג פון יאָר, זאָלן אויך אַוועק די צרות.

שלום און פּרייד זאָל קומען אויף דער וועלט.

יום ב׳, 5.1.42.

שווער צו גלויבן אַן ענטפער אויף אַ סך פּראַגן, וואָס באַגלייטן דיך אַ גאַנצן

טאָג — פון אויפשטיין ביזן שלאָפן גיין. נאָך שוועכער איז צו פאַרהוילן דעם טרויער און דאָס שווערע געמיט, וואָס לאָזט דיך נישט אָפּ.

שנאה און שפּאָט זענען אונדזערע טעגלעכע באַגלייטער. יעדער טאָג — שלעכטע ידיעות וועגן יידישן מצב. און אַרום מיר — הונגעריקע און האַלב־נאַקעטע מענטשן. דאָס שטיקל ברויט איז ביי ס׳רוב אַ זעלטענער גאַסט. קינדער ווײַנען עסן און די מאַמעס מוזן צוקוקן צו זייערע קינדערס לאַנגזאַמער גסיסה. איך קען זיי מיט גאָרנישט העלפן. די הילף וואָס פריינד גיבן, איז אַ קליינע, ווייל אויך זיי האָבן ניט פון וואַנען צו נעמען.

ס׳קומען מאַמענטן, ווען עס ווילט זיך מער נישט לעבן.

געגנוג, שוין אָפּגעלעבט אַכצן יאָר. אַכצן יאָר — די בעסטע, גליקלעכסטע יאָרן אין מענטשנס לעבן. יאָרן פון וואַקסן, שטייגן און אַנטוויקלונג. יאָרן פון פרייד און געלעכטער, געזאַנג און פאַרווייַלונג.

וואָס האָבן מיר די יאָרן געבראַכט? אַלטקייט, אומעט און צרות.

צו וואָס דען לעבן?

אָבער דער ווילן צום לעבן פליסטערט מיר אין אויער: די צרות וועלן פאַרגיין. עס וועלן קומען גוטע טעג, אַ גוט לעבן וועט קומען און דו וועסט פאַרגעסן די אַלע צרות. דו וועסט צוריק יונג ווערן און אויפלעבן.

יום ה׳, 8.1.42.

די לופט ציטערט פון קעלט. פון פאַרקאָן שיטן זיך שטיקלעך שניי. די הוילע ביימער שטייען אין פעלד מיט הילפלאָזע, אַראָפגעלאָזענע, נאַקעטע צווייגן.

היינט איז תענית. אַלע פאַסטן און בעטן ביי גאָט הילף. די לאַגע איז זייער אַן אָנגעשטרענגטע.

דער פאַרנאַכט איז צוגעפאַלן און כ׳בין אַריין צו מאַשען זיך אַראָפריידן פון האַרץ אַ ביסל. מאַשע איז מיין בעסטע חברטע. כ׳דערציילּ איר אַלץ וואָס קימערט מיך און קוועלט. אויך זי טיילט זיך מיט מיר מיט אירע מחשבות און געפילן. איך ליב און שעץ איר זייער. אָפטמאָל חלומט זי זיך מיר. כ׳גלויב, אַז זי פילט דאָס זעלבע אויך צו מיר.

שבת, 10.1.42.

ווידער איז אַוועק אַ וואָך. די טעג ענדערן זיך נישט אייגער פון צווייטן. איין וואָרט איז ביי יעדערן אויף די ליפּן, איין מחשבה באַהערשט אַלעמען: — עסן. שווער איז צו לייַדן הונגער. דער אַרגאַניזם פאַדערט ס׳זייניקע. דאָס האָרץ פאַרחלשט פון הונגער. דער טאָג ציט זיך אַזוי לאַנג. מען איז דערדריקט און פאַראומערט.

פון צייט צו צייט לויפט אַדורך אַ קורצע דערמאָנונג פון אַמאָל. און כאָטש מען ווייל, קען מען נישט פאַרגעסן אין יענע טעג. מען טרעט אויף דער פאַראומערטער גאַס, מיט צעשראָקענע און נישט זיכערע טריט. ס׳ציטערט דאָס בלוט אין קערפּער און מען ווייסט, אַז דאָס לעבן איז נישט זיכער.

ס׳קומט אָן דער פרימאָרגן. פונקט ווי דער נעכטיקער — זענען די פענצטער

באַדעקט מיט פראָסט. אין שטוב איז קאַלט. מען שטייט אויף. מען נעמט פונאַנדער די נאַרעס. מען שיילט אָפּ עטלעכע קאַרטאָפל (אויב עס איז נאָך דאָ), מען רוימט אויף די שטוב — און אַזוי פאַרגייט לאַנגזאַם דער טאָג.

טיילמאָל לייגן איך, שרייב — און דאַן פאַרגעס איך, וואָס עס טוט זיך אַרום מיר, אַז איך געפין זיך אין געטאָ.

ס׳קומט די נאַכט. אָפט גיי איך פריער שלאָפן. אין די נעכט ליג איך לאַנג און קלער. איך וער מיד פון קלערן און כ׳שלאָף איין.

איך דערמאָן מיך די זומער־טעג, בעת מען האָט אונדז ווי שקלאַפן געטריבן אין דאָרף פאַפקי שניידן די תבואה אויפן פעלד. שפעטער האָבן מיר געגראָבן קאַרטאָפל ביי די קריסטן. אַפילו דאָן איז בעסער געווען, ווי איצט אין געטאָ.

שוין אַ האַלב יאָר פאַרלאָפן זינט איך בין פון וואַלאָזשין. בין איך ווירקלעך וועט געווען אַ פרייער מענטש?

יום ד׳, 14.1.42.

דער זייגער איז פיר. עס איז נאָך פינצטער. די מאַמע איז נישט געזונט און ליגט אין בעט. כ׳בין אויפגעשטאַנען און גלייך געמומען זיך צו דער אַרבעט: אייגעהייצט דעם אויוון און אָפּגעקאָכט ס׳עסן. כ׳מוז זיך מודה זיין, אַז איך האָב נישט ליב די אַרבעט אין קיך. כ׳בין נישט פעיק דערצו. איך מוז עס אָבער טון, ווייל ס׳איז נישטאָ ווער עס זאָל מיך פאַרבייטן. איך האָף, אַז די מאַמע וועט בקרוב געזונט ווערן.

איצינקע איז זייער אַ שלעכט קינד. ער פאַרקירצט מיר די יאָרן. שטענדיק ווייניט ער און שרייט.

איצט, ווען כ׳דאַרף דאָ פירן די באַלעבאַטישקייט, דערמאָנען זיך מיר די „וויכאָדנע״ טעג (פרייַ טעג פון אַרבעט) אין וואַלאָזשין. דאָרט בין איך אָבער גוט געשלאָפן, אויפגעהויבן זיך, געכאַפט וואָס עס איז נאָר געווען און אַוועק צו דער אַרבעט. נאָך דעם, בין איך אַ פריילעכע אַוועק צו די חברטעס. איין גאָט ווייסט, צי זיי לעבן?

פינצטערע צייטן זענען געקומען און געמאַכט אַ סוף צו די שיינע, יונגע לעבנס. טרערן שטעלן זיך אין מיינע אויגן: צו וואָס מיר זענען געקומען?

צוגעפאַלן איז דער אָוונט. דער טאַטע איז צוריק געקומען פון דאָרף. ער איז אַרײַנגעפאַלן אין שטוב אַ דערפראָרענער. ער האָט אָבער פאַר זיין משפחה געבראַכט שפייז: קאַרטאָפל און ברויט איז, גאָט צו דאַנקען, שוין דאָ.

איך פיל זיך צעבראָכן. דער זייגער איז שוין אַכט בייניאַכט. אדיע...

יום ב׳, 19.1.42.

די פרעסט זענען מוראדיקע. דער הימל איז לויטער און בלוי. אַלץ איז פאַרדעקט מיט אַ ווייסן שניי. ער גלימצערט און שיינט אונטער דער קאַלטער זון.

כ׳פיל זיך אַלט. נידעריק און געפאַלן בין איך. איך הייב טיילמאָל אָן צו זינגען אין זיך, כדי זיך אויפמונטערן. די טענער קלינגען אָבער איצט — אַנדערש ווי אַמאָל. זיי ברענגען מיר אומעט און טרויער.

עס וועלן דאָך קומען גוטע צייטן, טראַכט זיך אַמאָל, און די איצטיקע באַשריי־

ב״ס „בנות־יעקב״, 1936. בשורה השלישית, החמישית מימין — שרה פישקין ז״ל
די „בנות־יעקב״ שול, 1936. אין דער דריטער רײ, די פינפטע פון רעכטס — שרה פישקין ז״ל

בונגען אין טאָגבוך וועלן זיך נישט לאָזן גלויבן. אונדזערע איצטיקע געפילן, וואָס זענען אַזוי שטאַרק פאַרקריצט אין געדאַנק, וועלן אָבער עדות זאָגן אויף אַלע אונדזערע צרות און ליידן.

וועט קומען אַ צייט, וען מיר וועלן זיך באַפרייען פון פאַרשקלאַפונג און אַראָפ־וואַרפן פון זיך די געלע לאַטע?

וועט קומען וען אַ צייט, וען פאַרשווונדן וועט די שנאה צו אונדז? מען וועט קוקן אויף אונדז ווי אויף מענטשן? נישט וועלן אונדז אויסראָטן מער?

ס׳וואָלט זיך וועלן זען די וועלט און דערלערנען אירע פאַרהויילענע סודות.

ס׳וואָלט זיך וועלן בלאָנדזשען איבער בערג און טאָלן, דורך שטעט און דערפער — אַלץ זען און פאַרשטיין.

טרעפן זיך מיט געלערנטע מענטשן און לערנען פון זיי חכמה.

איך וויל העלפן ליידנדע מענטשן, טרייסטן זיי, אַרויפפירן אַלע בלאָנדזשענדע אויף אַ גוטן וועג.

איך וויס אָבער, אַז דאָס אַלץ איז פאַנטאַזיע. דאָס העלפט אָבער אין דער שוועריקייט; אויף אַ מאָמענט העלפט עס אין דער שווערער וירקלעכקייט, וואָס גיט קיין ענטפער נישט אויף מיינע וווּנטשן און פראַגן.

יום א׳, 25.1.42.

היינט צוגענומען פון געטאָ דריי הונדערט מענער.

דער ייד ווייסט קיינמאָל נישט, וואָס דער מאָרגן וועט אים ברענגען. ער לעבט נאָר

מיטן היינט. זאָרגט נאָר פאַר דער שעה, וואָס ער לעבט און טראַכט נישט וועגן דער צוקונפט. אים איז אַפילו פרעמד דער געדאַנק וועגן דער צוקונפט. זיין לעבן איז אָנגעזאַפּט מיט שרעק און אומעט.

וועג אַ קינד זינגט אַמאָל אַ פריילעכס, דוכט זיך, אַז עס פאַרגייט זיך אין געווייַן. לאַכט עס — שטייען אים טערערן אין די אייגעלעך.

וויל ער זיך אַ ביסל פריילעך מאַכן — רייסן זיך קרעכצן אַרויס פון זיין האַרץ.

נעכטיקער שבת איז געווען דער לעצטער פון צונויפקלייבן זיך ביי מיר אין שטוב, מיידלעך און חברים. מיר האָבן געזעדט פון אַ סך זאַכן, אויף עטלעכע שעה פאַרגעסן פון געטאָ און פון אַלע צרות.

געווען ביי מיר אויך זלמן זאווילעוויטש און וועלוול דער סטויפצער. מיט וועלוולען האָב איך געזעדט און דערמאָנט זיך אַ סך זאַכן. אויך וועגן ליבע האָט מען גערעדט... דערציילט האָט ער מיר וועגן זיין מיידל, וואָס ער האָט אַזוי שטאַרק ליב, פאַרבליבן איז אים פון אַלעם — זכרונות און אַ שטאַרקע ווייטיק. איך פיל אים זייער מיט און טרייסט אים, אַז זיין מיידל לעבט זיכער ערגעץ און זי וועלן זיך נאָך טרעפן.

ער האָט מיר צוגעזאָגט, אַז היינט אָוונט וועט ער קומען נאָך אַ מאָל. אָבער מיר האָבן זיך מער נישט געזען.

מוצאי־שבת. שטיל איז די נאַכט. די פראָסט איז גרויס און די יידן אין געטאָ שלאָפן זייער שלאָף. פלוצום דערהערט זיך אַ שטאַרק קלאַפן אין טיר און אַ באַפעל — קיינער זאָל פון שטוב נישט אַרויס. די וואָס וועלן אַרויס, וועלן צוריק נישט קומען.

די שטימע און די טריט פאַרגייען. באַלד הערט זיך דאָס קלאַפן און די באַפעלן אין די שכנותדיקע הייזער.

דער זייגער איז פיר פאַרטאָג. מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען, וואָס מיינט דער באַפעל. מיר האָבן אָבער געפילט, אַז דער מלאך־המוות טרעט אין גאַס. דאָס האַרץ קלאַפט שטאַרקער, פון שרעק.

מיר טאָן זיך אייליק אָן און דרייען זיך אום אין שטוב — פאַרפינצטערט און פאַרטרויערט. מיר ווייסן, אַז קיין גוטס וועט שוין דער טאָג אונדז נישט ברענגען. אַפילו גאָט האָט פאַרגעסן אין אונדז — זיין ביסל איבערגעבליבענע יידן.

לאַנגזאַם איז געקומען דער פרימאָרגן. אין דרויסן איז אַ שטאַרקער ווינט און אַ מוראדיקע קעלט. די הערצער ציטערן. ענדלעך דערוויסן מיר זיך, אַז ס׳איז אָנגעקומען אַ באַפעל אָפּצוקלייבן דרייהונדערט מאָן און אַוועקשיקן זיי ווייט, ווייט...

אין יעדער שטוב איז אַ יאָמער. מען פאַקט די פלעצאַקעס פאַר די מענער. אויף דער גאַס איז אַ מוראדיקער טומל און צעמישענעניש. אַ פרוי ווייַנט, אַז מען לאָזט איר איבער מיט פינף פיצלעך קינדער. אַן אַלטינקער יידעלע שטייט און טענהט מיט אַ ווייַנענדיקן קול: — לאָזט מיר איבער כאָטש איין זון, נעמט נישט פון מיר צו אַלע קינדער...

אַלע שרייַען און טענהן. יעדן ווייטיקט דאָס האַרץ פאַר זיינס. אין מאַרק — מחנות מענטשן. די משפחות ווילן זיך נישט אָפּטיילן פון זייערע נאָענטע און טייערע. ס׳קומט אָן פאָליצייַ און צעטרייבט. מען שלאָגט איבער די קעפּ און ווו נאָר מען טרעפט. אַלע דרייהונדערט מענער הייסט מען זיך אויסשטעלן אין אַ ריי.

זיי טוען אָן די פּלעצאַקעס און עס הערן זיך האַרצרייסנדיקע געווײנען פון געזעגענען. אויך מיין ברודער איז צווישן זיי. מיין מאַמע האָט געהאלטן, געזעגענענדיק זיך מיטן זון. דער ברודער געזעגנט זיך מיט מיר מיט געווײן און זאָגט: — ווער ווייסט צי מיר וועלן זיך נאָך זען.

אויך טעוול קאַגאַן, וואָס ווינט מיט אונדז צוזאַמען, גייט אַוועק. אויך דער מומע שרהקעס זין קומען זיך געזעגענען און גייען אַוועק.

זיי גייען, די אָרעמע יידן מיט די פּלעצאַקעס אויפן רוקן — אייגעבויגענע, פאַרומ־גליקלעכטע און הונגעריקע. ווער ס׳איז וואַרעם אָנגעטאָן, ווער האַלב נאַקעט און באַרוועס אין דער עסעדיקער קעלט. די שקאָצים פון דער פּאָליציי באַגלייטן יעדן איינעם מיט אַ פּאָר שטאַרקע שמיץ פון דער נאַגייקע.

אין די הויפן שטייען די פאַריתומטע משפחות, וואַרפן די לעצטע בליקן אויף די מענער, עלטערן און קינדער און ווינען מיט ביטערע טרערן.

אַ מאַמע וואָגט און טראָגט צו איר זון אַ וואַרעמען שאַליק. אַ פּאָליציאַנט צעשלאָגט איר ביז בלוט. אַ יידישע חלשט. אָנשטאָט צו דערמונטערן אים, שלאָגן אים די שקאָצים מכות רצח. נאָך דעם שטעלן זיי אים אויף און פירן אַריין אין דער שורה.

אָלע ווינען. ס׳דוכט זיך, אַז אַפילו דער הימל, די ערד, די נאַטור ווינט אויפן יידישן חורבן.

פון דער זייט שטייען זאָטע פויערים. אָנגעטאָן אין זייערע לאַנגע, וואַרעמע פעלצן, אין וואָילאַקעס און קוקן זיך צו מיט הנאה אויף דעם וואָס קומט פאָר.

צען דער זייגער. מען רופט אויס די נעמען פון די קרבנות. עס דערהערט זיך דער באַפעל: — אַרויסגיין.

מיין ברודערס נאָמען האָט מען נישט אויסגעלייענט און די מאַמע ווינקט צו אים, גיט אים צייכנס ער זאָל זיך אַרויסגנבענען פון דער שורה.

מיט גרויס מי איז אים געלונגען אַנטלויפן און זיך באַהאַלטן. מיר קוקן נאָך די אַוועקגייענדיקע יידן, ביז זיי פאַרשווינדן פון אונדזערע אויגן. מען זעט זיי שוין מער נישט. זיי גייען קיין איוועניץ. דער ווינט אַליין באַגלייט זיי. זינגט זיי צו זיין טרויעריקע מעלאָדיע.

אויפן מאַרק בלייבן שטיין די איבערגעבליבענע. צעשוידערטע פון טרויער, פילן זיי נישט די קעלט. ביסלעכווייז צעגייט מען זיך. יעדער גייט אַ היים, ווי פון אַ לוויה. די הענט לייגן זיך צו גאָרנישט. עס גלוסט זיך גאָרנישט טאָן. מיר טראַכטן פון אונדזערע פריינד, וואָס מען האָט אַזוי אכזריותדיק פון אונדז צוגענומען.

יום ב׳, 26.1.42.

אין דרויסן איז דער פראָסט מוראדיק. ס׳בלאָזט אַ שטאַרקער ווינט. ער הייבט אויף פון דער ערד קופּעס שניי און טראָגט זיי אין דער לופטן. עס דרייט הימל און ערד. די גאַס איז פוסט פון מענטשן. די קעלט דרינגט אַריין אויך אין די ביינער.

מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט גאָר פרי. ווער קען שלאָפן נאָך די נעכטיקע געשעענישן? היינט איז דער ערשטער טאָג, וואָס מיר זענען געבליבן אָן אונדזערע בעסטע פריינד און

באַקאַנטע. אין יעדער שטוב, אין יעדער ווינקל, פילט זיך דאָס פעלן פון די נאָענטע און באַקאַנטע.

פון יעדער שטוב הערן זיך געווײנען פון קינדער און פרויען נאָך זייערע טאַטעס און מענער. און ווו זענען זיי איצט, אין דער מוראדיקער קעלט?

אויף וועלכע וויטע, פינצטערע וועגן פירט מען זיי?

פאַר וואָס קומט אונדז, יידן, אַזוי גערודפט צו ווערן? געטריבן צו ווערן פון איין אָרט אויפן צווייטן? איין צרה גרעסער פאַר דער צווייטער. אָנשטאָט דער גאולה, פאַרגרעסערן זיך די צרות. עס האָט זיך אין מיר דערוועקט אַ שרעקלעכער צווייפל: איז דען ווירקלעך דאָ אַ גאָט? קען ער צוזען אַזעלכע צרות? דאָס גיסן זיך פון יידיש בלוט און שווייגן? דאַרף ער אַ קרבן? צי דען איז דער קרבן פון אַזוי פיל יידישע עופלעך, לעבעדיקערהייט געוואָרפענע אין די קבֿרים, נישט גענוג אים?...

צי דען דערגרייכן נישט אין הימל אונדזערע תפילות, תחנונים און געווײנען? אָדער — איז דער בעכער פון יידישע ליידן נאָך נישט פאַרפולט?

די וועלט פון רוביזשעוויטשער בית־המדרש זענען אָנגעזאָפט מיט זיפצן און טרערן. דאָרט געפינען זיך אַ סך משפחות פון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער. זיי זענען פאַרהונגערט און פאַרצווייפלט און מיר דאָ, האָבן נישט מיט וואָס זיי צו העלפן.

אָ, גאָט! דערלייז אונדז פון די צרות, אָדער מאַך אַ תל פון דער גאַנצער וועלט.

שיק דעם מבול, ווי אַמאָל — און אָפּגעמעקט זאָל ווערן די מענטשהייט פון דער ערד.

דערטרונקען זאָלן אַלע ווערן אין די כוואַליעס פון מבול.

פאַרשאָלטן זאָל ווערן די וועלט. פאַרשאָלטן זאָלן ווערן די שטראַלן פון דער זון: פאַר וואָס לייכט זי און וואַרעמט די רוצחים און פאַר אונדז ברענגט זי נישט קיין ליכט, נאָר אַ שלייער פון טרויער?

אויב לעבן, גליק און יוגנט־פרייד איז נאָר פאַר אַ טייל געגעבן געוואָרן, טאָ זאָל אַזאַ לעבן פאַרשניטן ווערן! זאָל קיין גליק פאַר קיינעם נישט זיין.

אויב מיר, יידן, זענען באַשאָפן געוואָרן בלויז צום ליידן; אויב מיר יידן מוזן זיין קנעכט צו יעדן נידעריקן מענטש — ווער דאַרף דען אַזאַ לעבן? זאָל אַזאַ ווילדע וועלט אויסגעראָטן און אויסגעוואָרצלט ווערן.

אויב די יסודות פון דער וועלט זענען מלחמות, ברוטאַליטעט, מערדעריי — פאַר וואָס זשע פרעדיקט מען פאַר אונדז מאָראַל, ליבע צום מענטש? פאַר וואָס רעדט מען וועגן פרייהייט און גלייכהייט?

דאָס איז דאָך אַ גרויסע פאַלשקייט. אַן אָפּנאַרעריי.

די וועלט איז צעשפליטערט און איינער האַסט דעם צווייטן.

די קליינע טייל פון ליגנער און ברוטאַלן, גענויס פון גליק און פרייד. ווי קען אַזאַ וועלט עקזיסטירן? אויב איז דאָ אַ גאָט — פאַר וואָס זעט ער דאָס אַלץ צו און שווייגט? בין איך קעגן אַזאַ גאָט און כ׳זאָג:

— ניין. ס׳איז נישטאָ קיין אייבערשטער.

מײַן געדולד האָט געפלאַצט און כ׳מוז שרייבן דעם אמת, וועלכער האָט באַהערשט מיינע מחשבות. מיט אַ פאָר יאָר צוריק, וואָלט איך נישט געשריבן, וואָס כ׳שרייב אַצינד,

צוזעענדיק אונדזערע צרות, אונדזער געראַנגל און אונדזער גרויזאַמען ים פון פאַרניכטונג. און ס׳געפינט זיך נישט אַ האַנט, וואָס זאָל אונדז פרווון ראַטעווען — קען איך מער ניט שווייגן.

ווי קען איך שווייגן, וועז כ׳זע, אַז די הענט, וואָס שטרעקן זיך אויס צו אונדז, זענען נאָר צו פייניקן.

כ׳וועל צוריק גלויבן אין גאָט און רופן אים מיין טאַטע און דערלייזער, וועז ער וועט באווייזן זיינע נסים: באַפרייען אונדז און אונדז צוריקגעבן אונדזער באַרויבט גליק און גלויבן.

יום ה׳, 29.1.42.

היינט האָט מען אונדז געטריבן רייניקן דעם שניי פון וועג. דער פרימאַרגן איז זייער אַ קאַלטער. מען האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז כ׳דאַרף גיין אויף אַרבעט, רייניקן דעם שניי פון וועג. כ׳האָב געמוסען אַ גרובאייזן און אַוועק. אין דרויסן דרייט הימל און ערד. דער ווינט טראָגט און דרייט מיטן שניי. מיר שטייען אויפן פרייען פעלד. מיר אַרבעטן שנעל, כדי צו דערוואַרעמען זיך. די הענט פרירן פון קעלט. דער אומעט אין האַרץ איז גרויס.

שבת, 31.1.42.

די יוגנט זעט פאַר זיך שטענדיק פאַרשיידענע בילדער און פערספעקטיוון אין אַלערליי קאָלירן. די יוגנט גלויבט אין גליק, אין דערגרייכונג פון שיינע צילן. די יוגנט בינדט און קניפט אירע מחשבות און טרוימען מיטן צוקונפטיקן לעבן.

ביי מיר אָבער זענען די אַלע טרוימען פאַרשוווּנדן. די ווירקלעכקייט האָט זיי צעהאַקט און צעבראָכן. אַזוי פאַרגייען טעג. טעג פול מיט ליידן. איך טראַכט וועגן די וווייטע שלאַכטפעלדער, וווּ די בעסטע מענטשן קעמפן מיט העלדן־מוט קעגן די נאַציס; קעמפן און פאַלן און איבער זייערע טויטע קערפערס גייט די פילקעפיקע טעמפע מאַסע...

איך טראַכט וועגן יענע העלדן און דענקער, וועלכע האָבן געבויט און געטרוימט וועגן אַ פרייער וועלט און אַלגעמיינעם גליק. פאַר וואָס האָבן זייערע דערגרייכונגען איבערגענומען טריאומפירנדיקע חזרים, וואָס כרוקען מיט פאַראַכטונג אויף די טרוימער?

שוועך איז צו לעבן אין אַזאַ וועלט. אַ וועלט אָן אַ מאָרגן און אָן אַ היינט.

אַלץ איז פון דיר אַוועקגעראָבט: אָן אַ היים און אָן אַ לאַנד.

יום א׳, 1.2.42.

ס׳זענען דערגאַנגען צו אונדז קלאַנגען וועגן דער שחיטה אין ראַקאָוער געטאָ. יעדער הערט עס צו און שווייגט. דער באַגריף „שחיטה" איז געוואָרן אַ טאַג־טעגלעכער אויסדרוק און מען ווערט מער נישט אויפגעציטערט פון דעם.

איך זיץ אין שטוב מיטן קאָפּ אין די הענט און טראַכט און טראַכט און קען מער נישט אויסהאַלטן. כדי צו פאַרטרייבן די מחשבות, גיי איך אַרויס אין דרויסן.

דער אָוונט איז געווען אַ שטילער. אויפן הימל האָבן זיך געצויגן וואָלקנס. וווהין איילן זיי זיך, צי האָבן זיי אַ ציל?

שטערן קוקן אַרונטער אויף דער ערד. אַלץ איז באַדעקט מיט דער פינקלדיקער, נעפּלדיקער זילבער־ליכט פון דער לבנה. ווי פונאַנדערגעוואָרפענע ברילאַנטן שפּיגלט זיך אין איר דער שניי.

שטיל איז די נאַכט און רויק. די געטאָ שלאָפט און דערוואַרט דעם מאָרגנדיקן טאָג.

כ׳האָב נישט געוואָלט זיך צוריקקערן אין שטוב און צו די מאַטערנדיקע מחשבות. כ׳האָב געוואָלט בלייבן שטיין אין דרויסן, צוקוקן זיך צו דער רויקער נאַטור אַרום מיר. כ׳האָב געוואָלט זיך פאַרוואַנדלען אין אַ טויטן ווינקל: פון קיין זאַך נישט טראַכטן. אַלץ, האָב איך געוואָלט, זאָל שוין זיין מיט מיר געענדיקט און מיטנעמען מיט זיך מיינע פאַרבאַרגענע, פאַר קיינעם נישט אַרויסגעזאָגטע מחשבות און טרוימען. פאַרגעסן זיך אין די גוטע טעג, וואָס זענען פאַרשניטן געוואָרן; אין דער יוגנט, וואָס איז נישט געלעבט געוואָרן. פאַרגעסן, און זאָל מיך דער ווילן צו לעבן און ליבן ניט מאַטערן. איך וויל ניט הערן מער דעם שפּאָט און געלעכטער פון די שונאים.

אָבער דער לעבנס־אינסטינקט איז שטאַרק, און ער מורמלט:

— לעב, לעב, ווייל פרייהייט און גליק קאָן נאָך קומען.

יום ב׳, 3.2.42.

כ׳האָב געלייענט צוויי ביכער: אַרציבאַשעווס „סאַנין״ און „דער לעצטער שטריך״. זיי זענען צוגעפּאַסט צו מיין שטימונג. כאָטש זיי האָבן מיר געבראַכט אומעט, האָב איך דאָך אַ סך געלערנט פון זיי.

יום ד׳, 5.2.42.

זייער אָפּט דערמאָן איך זיך און טראַכט וועגן מיין עלטערער שוועסטער. זי שטייט אַ לעבעדיקע פאַר מיינע אויגן. כ׳טראַכט איבער די אַלע גוטע און שלעכטע צייטן, ווען כ׳בין געווען מיט איר. אין די לאַנגע שלאָפלאָזע נעכט שמועס איך מיט איר און דערציילּ איר אַלע מיינע פאַרבאַרגענע געדאַנקען.

ווייט איז דער וועג צווישן אונדז — מיין טייערע ליבע שוועסטער. מיינע אויגן קענען דיך נישט זען. אָבער אויפגעבונדן זענען אונדזערע הערצער. וווּ ביסטו, שוועסטער מיינע? לעבסטו? ביסטו פריי און גליקלעך? אָדער ליגסטו איינזאָם אונטער אַ בערגל ערד, אין אַ וויסטן פעלד.

ווען דער גורל וואָלט צו אונדז געווען גוט, וואָלטן מיר צוזאַמען גיין דעם וועג, וואָס פירט צו פרייהייט און גליק. דיינע שמחות וואָלטן געווען מיינע, דיינע ליידן — מיינע.

ווער ווייסט? אפשר וועלן מיר זיך אין אַ שיינעם פרימאָרגן ערגעצוווו טרעפן? איז מעגלעך, אַז די פאַנטאַזיע זאָל ווערן אַ ווירקלעכקייט?

יום ה׳, 13.2.42.

שוין פאַרלאָפן עטלעכע טעג ווי כ׳נעם נישט די פּען אין האַנט. די סיבה איז אַ פשוטע: די לעצטע טעג זענען אַדורך אָן באַזונדערע געשעענישן.

אַז עס וועלן אַדורך חדשים און כ׳וועל נאָך לעבן און קענען בלעטערן דעם טאָגבוך — וועל איך וויסן, אַז וועגן די לעצטע טעג איז נישט געווען וואָס צו שרייבן.

יעדן טאָג טרייבט מען אונדז אויפן וועג רייניקן דעם שניי.
טרויער און איינזאַמקייט באַגלייטן מיך און לאָזן ניט אָפּ.

יום ד׳, 19.2.42.

די טעג זענען וואַרעמע און שיינע, נאָר מיר מערקן עס נישט. די יידן אין גטאָ זענען פאַרזונקען אין יאוש. קיין שום האָפענונג אויף אַ פאַרבעסערונג פון אונדזער לאַגע.

אונדזער לעבן איז נישט זיכער און הענגט אויף אַ האָר. די מערדער ווילן שטילן זייער דורשט אין אונדזער בלוט. נישטאָ קיין האָפענונג. עס נענטערן זיך ערגערע און טרויעריקע טעג.

יום ג׳, 24.2.42.

עס שטיקן מיך טערן און עס קלעמט מיר דאָס האַרץ, שרייבנדיק די שורות. שלעכטע נייעס זענען צו אונדז דערגאַנגען. מען פירט אונדז איבער אין אַ צווייטן געטאָ — איוועניץ. אַ געטאָ, אַרומגערינגלט מיט אַ הויכן, נישט אַדורכגייענדיקן צוים. עס דערוואַרט אונדז אין דעם פרעמדן געטאָ אַ לאַנגזאַמער הונגער־טויט.

נישטאָ קיין סוף צו אונדזערע צרות. אָן אַ גרונט זענען אונדזערע ליידן. דאָ איז אונדז געווען שלעכט. נאָך ערגערע צייטן דערוואַרטן אונדז. מיר דאַרפן פאַרלאָזן די אייגענע היימען — דאָס שטעטל, ווו מיר זענען געבוירן און אויפגעוואַקסן. מען דאַרף גיין אין אַ פרעמדער שטאָט, אין פינצטערן געטאָ.

ס׳וועלן מיר פעלן די אייגענע פיר וועגט, דער טיש ביי וועלכן כ׳בין געזעסן אַכצן יאָר, דאָס פאַרבעטע בעט, דער באַרג־אַראָפיקער הויף — אַלץ וועט דאָ בלייבן פאַריתומט. אַ טויטע שטילקייט, ווי אויף אַ בית־עולם, וועט הערשן אין אונדזערע הייזער. בלויז דער ווינט וועט אין זיי שפּאַצירן, קלאַפּן מיט די טירן און פענצטער.

אין דרויסן איז אַ געריש. יידן קלייבן זיך צוזאַמען. מען טענהט. מען וויינט. מען זעט נישט פון וואַנען וועט קומען די ישועה.

אָלע פּאַקן זיך און גרייטן זיך צו דער פינצטערער רייזע. קיינער ווייסט נישט וויפל טעג מיר וועלן נאָך דאָ בלייבן. מעגלעך, אַז דאָס איז דער לעצטער טאָג, וואָס כ׳שרייב, זיצנדיק אין מיין אַלטער, טייערער היים.

ערשט איצט פאַרשטיי איך ווי גוט ס׳איז מיר דאָ געווען. מיר האָבן געמיינט, אַז ערגער קען שוין ניט זיין פאַר אונדז. און אָט קומט אַזאַ אומגעריכטער, פינצטערער סוף.

כ׳בין איצט צוריק געקומען פון דער אַרבעט. כ׳האָב געאַרבעט ביים שניי. געשעפט אין זיך די ריינע לופט פון פעלד און געקלערט: אפשר איז דאָס דער לעצטער טאָג פון אונדזער פאַרהעלטניסמעסיקער פרייהייט דאָ?

דער הימל איז גרוי — צוגעפּאַסט צו אונדזער שטימונג. כ׳קוק אַרום זיך, קוק אויף די באַקאַנטע פעלדער און וועלדער מיט וועלכע איך דאַרף זיך שיידן.

עס דערנענטערט זיך דער אָוונט. מיר ענדיקן די אַרבעט און גייען לאַנגזאַם אַ היים. פון דערווייטנס, אויפן באַרג, זעט מען שוין אונדזערע הייזער. און מיר גייען אַריין אין געטאָ.

אויפן גאַס איז שטיל. ווו נישט ווו שטייען אַ פּאָר פּאַראומערטע יידן. מען קוקט אויפן פּאַרגייענדיקן טאָג.

דער פּראָסט שטאַרקט זיך. די זון פּאַרגייט הינטער דעם שטילן, שווייגנדיקן וועלדל. ס׳ווילט זיך נישט אַרייַנגיין אין שטוב. דאָרט הערשט אַן אבל־שטימונג. ס׳ברענט דאָרט אַ קליין פּייערל און אַלע רייַדן מיט אַ דערדריקטער שטימונג וועגן דער גזירה.

איך פּיל זיך צעבראָכן און מיד פון דער אַרבעט און קעלט. איך גיי שלאָפן מיטן איינציקן באַגער די גזירה זאָל אָפּגעשאַפן ווערן. איך וויל בלייבן דאָ, ביי זיך אין געטאָ.

יום ה׳, 26.2.42.

די נאַכט האָט זיך געצויגן לאַנג, לאַנג. יעדע שעה — אַ יאָר. און איך ליג און טראַכט. ערשט פּאַרטאָג בין איך איינגעשלאָפן און געחלומט שיינע חלומות.

כ׳האָב זיך אויפגעכאַפּט זעקס אַ זייגער. דער הימל איז בלוי. די ערד איז ווייס, ריין פון אָנגעפּאַלענעם שניי. אַך, ווי שיין איז די וועלט: ווי גוט איז צו לעבן און זיין פריי.

איך בין אַרויס אין גאַס. עס איז שוין געווען פול מענטשן. מען האָט הויך געערעדט און געמאַכט מיט די הענט, מער ווי געווינלעך. און ווי דערפרייט בין איך געוואָרן דערוויסנדיק זיך, אַז דערווייל בלייבן מיר דאָ און מען שיקט אונדז ניט איבער אין אַ צווייטן געטאָ.

כ׳קוק מיט אַ שמייכל אַרום זיך, אויף די הייזער, אויף דער היים. דאָס האַרץ פרייט זיך — מיר בלייבן דאָ, מיר בלייבן דאָ.

אומדערוואַרט איז געקומען די גוטע בשורה. כ׳ווער מונטערער. איך זע אַלץ אין שיינע, ליכטיקע פּאַרבן. ווער ווייסט, אפשר וועט אויך אונדזער באַפרייונג קומען אַזוי אומדערוואַרטעט?

פּורים, יום ג׳, 2.3.42.

שוין דריי חדשים ווי מיר זענען אין געטאָ. אומגעריכטערהייט האָט זיך דערנענטערט און געקומען דער פּריידן־טאָג — פּורים. וואָס פּאָר אַן אונטערשייד פון פּאַרגאַנגענעם פּורים און היינט? דער פּאַראַאַריקער פּורים האָט אונדז געטראָפן פרייַע און שטאָלצע מענטשן. אָפּן זענען פּאָר אונדז געווען אַלע טירן פון לעבן: אַרבעט און בילדונג, האָפענונג און גלויבן. אומעטום האָט געהערשט ליכטיקייט. און היינט? —

הונדערטער, טויזנטער קרבנות אין בריידער־קברים. קברים, קברים אין די פעלדער און וועלדער. צעבראָכענע, נאַקעטע, פּאַרשקלאָפּטע יידן. פּאַריתומטע, הונגעריקע, האַלב פּאַרפּראָרענע קינדער, וואָס האָבן שוין פון לאַנג פּאַרגעסן פּרייד און געלעכטער. קינדער, וואָס זענען אַלט געוואָרן, נאָך איידער זיי זענען אויפגעוואַקסן.

מען לייענט אין בית־מדרש די מגילה. הייסע טערערן קייקלען זיך ביי יידן פון די אויגן. ניין. דער היינטיקער פורים איז גאָרנישט קיין פריילעכער יומטוב.

היינט האָב איך זיך געטראָפן מיט מיינע חברטעס — אסתר־ריווע און מאַשע. מיר האָבן זיך געפרווט טרייסטן און באַנייען די האָפענונג אויף בעסערע צייטן.

יום א׳, 8.3.42.

ווידער אַ טאָג מיט זיינע צרות און פחדים. דאָס שרייבן ברענגט מיר טרייסט און פאַרלייכטערונגע אויפן האַרץ. אָן דעם וואָלט איך נישט אויסגעהאַלטן די צרות. ווען כ׳נעם די פען אין האַנט און גיס אויס אויפן פאַפיר מיינע געדאַנקען, ווערט מיר לייכטער און כ׳פיל זיך דאָך גליקלעך.

מיר דוכט זיך אָפטמאָל, אַז כ׳בין אַנדערש פון אַנדערע מענטשן און אומגליקלעכער פון זיי. איך געזעגן זיך אין האַרץ מיט יעדער רגע לעבן. אַלע שעהן פון טאָג זענען פול מיט שרעק. און דאָס האַרץ וויייטיקט פאַר יעדער שמועה...

יום ג׳, 10.3.42.

איך מיש די פאַרשריבענע בלעטער פון פאַריקן יאָר און טרערן גיסן זיך פון מיינע אויגן. טרערן פון רחמנות צו זיך אַליין: וואָס בין איך געווען און וואָס איז געוואָרן פון מיר? כ׳לייען די פאַרשריבענע געדאַנקען און איבערלעבונגען פון דער צייט, וואָס כ׳בין געווען אַ פרייער מענטש — אַ באַלעבאָס איבער זיך אַליין. פריילעך איז געווען מיין געמיט, אָפילו וען טיף אין האַרץ האָט געהערשט אומעט. די האָפענונג אויף גוטע צייטן איז ביי מיר געווען אַזוי שטאַרק. און איצט? — אַלץ איז אַזוי טראַגיש, טרויעריק. די יוגנט גיט מיר גאָרנישט.

די טעג זענען שיינע. עס דערנענטערט זיך דער פרילינג. נאָר פון דער נאַטור־שיינקייט און פון לעבן געניסן אַנדערע. מיר זענען אומגליקלעך. פאַר אונדז פאַרשטאַרקט עס נאָך מער דעם אומעט און דעם ווילן צום לעבן — פון וועלכן ס׳איז אונדז פאַרבאָטן צו גענישן.

מיר זענען דאָ אַלע פאַרעלטערט געוואָרן אויף צענדליקער יאָרן. די יוגנט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ זקנה. און דאָך? — היינט ווייס איך שוין, אַז ס׳איז דאָ נאָך ערגערס. די געטאָ איז נישט פאַרצוימט ווי אין אַנדערע שטעט. מען קען אַריין און אַרויסגיין. מיר ליידן נישט אַזוי קיין הונגער. דער טאַטע זאָל געזונט זיין, סטאַרעט זיך ברענגען עסן פאַר דער משפחה.

דאָס ברענגען עסן קומט אים אָן מיט אַזוי פיל שרעק און סכנה. ער איז דער אייניציקער וואָס טראָגט דעם יאָך פון שטוב. איך קען גאָרנישט העלפן. מיר זענען צעבראָכן. זיצן און וואַרטן. אויף וואָס וואַרטן מיר?

יעדן טאָג געזעגנט מען זיך מיטן לעבן און מיט דער שיינער וועלט.

יום ד׳, 11.3.42.

דער פרימאָרגן איז היינט אַ וואַרעמער. די צייט גייט צו פסח. די זון שיינט פון בלויען הימל און שפיגלט זיך אין וויסן שניי. די ליכטקייט שנייַדט אין די אויגן.

איך האָב זיך אויפגעכאַפט גאַנץ פרי, צו טאָן די אַרבעט אין שטוב. בכדי צו פאַרטרייבן די געדאַנקען, האָב איך געגומען לייענען דעם ראָמאַן פון יעקב דינעזאָן „דער שוואַרצער יונגערמאַנטשיק". אויפן האַרץ איז ווי שטענדיק אומעטיק און דאָס ביכל איז צוגעפאַסט צו מיין שטימונג. פאַרענדיקט לייענען — און טרערן גיסן זיך פון מיינע אויגן. נישט צוליב דער אומגליקלעכער ליבע פון גיבורים אין ביכל; נישט צוליב דער טרויעריקער

ענדע פון ראָמאַן, נאָר צוליב דער פּראַגע: — פּאַר וואָס קומט שטענדיק צו ליידן דעם ערלעכן און פּיינעם מענטשן. און דווקא די פּאַלשע, ברוטאַלע מענטשן גענישן פון לעבן? די פּראַגע בלייבט דערווייל פּאַר מיר אומפּאַרשטענדלעך.

יום ה', 12.3.42.

שוין עטלעכע טעג, אַז כ'פיל זיך נישט גוט. איך נעם זיך שטאַרק איבער צוליב דער קרענק פון מיין בעסטער חברטע מאַשע.

כ'האָב איר היינט געטראָפן אין אַ שווערן צושטאַנד. זעענדיק איר און הערנדיק איר צעבראָכענע שטימע — האָט מיר פּאַרקלעמט ביים האַרץ און כ'האָב נישט געקענט ריידן. כ'בין געזעסן ביי איר אַ לאַנגע צייט, ביז ס'איז פּינצטער געוואָרן. כ'האָב איר נישט געטאָרט און נישט געוואָלט אַליין איבערלאָזן.

מיר האָבן געטרייסט איינער דער צווייטער מיט אַ בעסערער צוקונפט. מיר ריידן פון האָפענונגען און וווייסן, אַז זיי וועלן זיך נישט פּאַרווירקלעכן.

יום ב', 16.3.42.

די זון וואַרעמט שטאַרק און דאָס אייז אויף די שויבן הייבט אָן אָפּגיין. ווי שיין איז די נאַטור אַצינד. אַלץ רופט צום לעבן. אָבער נישט מיך און נישט מיין געפּלאָגט פּאָלק.

איך זיץ איינזאַם און קוק אַרויס צו די רויקע וווייסע פעלדער, צום שטילן, סודותדיקן וואַלד. קוק אויף די פּאָר ליידיקע הייזער אויסער דעם געטאָ. אַלץ שווייגט.

איך קען זיך נישט אָפּרייסן פון יענער זייט, וווּ אַלץ לעבט און אָטעמט פריי. אָלע דאָרטן, אויסער די געטאָ, דערוואַרטן דעם פרילינג. נאָר מיר דאָ האָבן נישט אויף וואָס צו וואַרטן.

דער טאָג פאַרגייט. איך לייען אַ סך, וואָס איך געפין נאָר אונטער דער האַנט. היינט ליייען איך ספּעקטאַרס „די קללה פון שיינקייט".

איך וויל לעבן און האָף נאָך צו פּאַרווירקלעכן מיינע צילן אין לעבן.

יום ה', 19.3.42.

כ'האָב היינט געענדיקט לייענען „פּאַרברעכן און שטראָף" פון דאָסטאָיעווסקין. די פּרעסט זענען שטאַרק. דער שניי טראָכט נאָך נישט פונאַנדערצוגיין. כאָטש דער טאָג ווערט שוין גרעסער, פילט זיך נאָך נישט די דערנענטערונג פון פּסח.

יעדער טאָג ברענגט פּרישע שרעק און טרויעריקע נייעס וועגן שחיטות אין די אַרומיקע שטעט. ווי שיין איז דאָס לעבן. וועג מיר וואָלטן זיין פריי און קענען זיכער און שטאָלץ שטעלן אונדזערע טריט און נישט מורא האָבן פּאַר דעם גומענעם שטעקן, מיט וועלכע מען דערשלאָגט אונדז ביז טויט.

איך קוק אין בלויען הימל. עס שיינט די קאַלטע זון, וואָס שיקט אירע אָפּגעקילטע שטראַלן, עלעהיי אַ נדבה. אַ נדבה די אָרעמע געטאָ־יידן. מיר דוכט זיך, אַז וועג כ'זאָל קענען מיט איר ריידן, וואָלט איך פון דער זון אַ טראָפן גליק געבעטן און געפּרעגט איר: — וועג וועסטו, זון, ווירקלעך שיינען פּאַר אונדז? און מיר וועלן עס פילן און זיין גליקלעך?

איצט איז דער גרעסטער גליק, וואָס מיר שטרעבן (אויב נישט לעבן ווי אַ מענטש) — שטאַרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט.

מיר שטייען אויפן שוועל פון טויט אין שטענדיקן פּחד, געשפּאַנט און ס׳וויל זיך, אַז וואָס גיכער זאָל קומען דער סוף. אויב דאָס איז אונדזער גורל — טאָ צו וואָס דאָס מאַטערן זיך?

איין וווּנטש איז מיר נאָר פאַרבליבן: אונדזער אומשולדיק פּאַרגאָסן בלוט זאָל ניט שווייגן. ס׳זאָל לאַנג נאָך אונדזער טויט קאָכן און רוישן און מאָנען געראַטעוועט. זאָל ניט שטיל ווערן דאָס בלוט אין די טויזנטער בריידער־קברים, ביז די רוצחים און זייערע באַהעלפער וועלן ניט באַצאָלן פאַר זייערע מעשים און באַקומען זייער שטראָף.

אויב לעבן הייסט ליידן — האָב איך שוין אָפּגעלעבט מיינע יאָרן.

אויב לעבן הייסט גליק — בין איך נאָך נישט געבוירן געוואָרן.

ס׳וויל זיך זייער לעבן. כאָטש נאָך עטלעכע יאָר וויל זיך לעבן און זען, ווי וועט דאָס לעבן אויסזען.

פאַר וואָס זענען דווקא מיר, יידן, אויסגעוויילט געוואָרן אַלס קרבנות? פאַר וואָס געפּין איך ניט דערויף ביי קיינעם קיין ענטפער?

יום ב׳, 23.3.42.

כ׳האָב היינט געענדיקט לייענען „שמד און פאַרצווייפלונג״ פון ספּעקטאָר. עס זענען ווידער אַדורך עטלעכע טעג זינט כ׳האָב געגומען מיין באַליבטע פּען אין מיין פאַרחלשטער האַנט, וועלכע וויל ניט שילדערן שטענדיק די זעלבע, שלעכטע נייעס.

היינט האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז אין דאָרף זשדאַנאָוויטש האָט מען אויסגעשאָכטן ניין יידן. אויך אין דאָרף ניידזשאַניעוויטש האָט מען געהרגעט פיר יידן — 2 יידישע אַרבעטער־משפּחות, צווישן זיי — פּיצלעך קינדער.

ריינע, אומשולדיקע קרבנות — בעט דאָרט אין הימל, ער זאָל אָפּשאָפן זיין מוראדיקע גזירה, וואָס ער האָט אַראָפּ געשיקט אויף אונדז.

דורך דער גאַנצער יידישער היסטאָריע פון גלות גייט אַדורך אַ רויטער פאָדעם פון בלוט־פאַרגיסונג, רדיפות, עלילות־דם און דער ווילן פון די פעלקער אויסצוווּאָרצלען דעם יידישן עלעמענט. זיין אייניציקער חטא איז וואָס ער האָט נישט קיין אייגן לאַנד און זיין לעבן הענגט אָפּ אין דעם גוטן ווילן פון זיינע שכנים.

אָ, גאָט! אָנשטאָט אונדז — שטראָף אונדזערע שונאים.

יום ג׳, 24.3.42.

די נאַכט האָט זיך געצויגן אַזוי לאַנג. עס האָט זיך געדאַכט, אַז זי וועט זיך קיינמאָל נישט ענדיקן. דער הימל איז געווען אויסגעשטערנט. די לבנה האָט געשיינט און אירע שטראַלן האָבן באַלויכטן די נאַכט. עס איז שטיל. איך ליג מיט אָפענע אויגן און כ׳זאָפּ איין די שיינקייט פון דער נאַכט און כ׳טראַכט: עס שווימען אַרויס דערינע־רונגען און באַלד וועלן זיי פאַרשווונדן. איך ליג און אין מיר ראַנגלען זיך צוויי כוחות: דער ווילן צום לעבן, דער גלויבן אין נס, און די פאַרצווייפלונג.

אַזוי איז פֿאַרגאַנגען די נאַכט. ס׳איז געווארן פינצטער — אַן אָנזאָג, אַז דער טאָג קומט.

כ׳בין אויפגעשטאַנען אַ מידע פון דער שלאָפלאָזער נאַכט. אָנגעטאָן זיך און אַוועק צו דער אַרבעט. מיר אַרבעטן ביים וועלגערן מצות. איך בין אין מאַשעס בריגאַדע. איך שטיי ביי דער ברעט און וועלגער אַ מצה, אַ צווייטע. דער זייגער איז 10. ס׳איז זייער הייס אין שטוב און איך בין מיד. כ׳האָב נאָך היינט ניט איבערגעבישן. אַרויס־גייענדיק אויף דער גאַס, אויפן וועג אַ היים — דערהער איך די שלעכטע בשורה — מענטשן געזעגענען זיך. פרויען לויפן אין גאַס און ווייזנען. אויך אין שטוב האָב איך דערהערט אַ מוראדיק געוויין. אין קאָפּ האָט מיר געגומען רוישן. דאָס האַרץ האָט שטאַרק געקלאַפּט. טרערן האָבן געשטיקט און די הענט האָבן אונדז ניט געפּאָלגט. אין אַ מוראדיק אָנגעשטרענגטער אַטמאָספער, בין איך צוריק אַוועק צו דער אַרבעט און דאָרט געאַרבעט ביז אַזייגער 7 אָוונט.

טרויעריקע און פאַרצווייפלטע זענען מיר זיך צעגאַנגען אַ היים. איך האָב זיך גענייגט אין בעט, אָבער נישט געקענט איינשלאָפן. כ׳הער ווי דער זייגער קלאַפּט אויס יעדע שעה, גלייך ער וואָלט געציילט די שעהן, וואָס זענען אונדז נאָך פאַרבליבן צום לעבן.

יום ה׳, 26.3.42.

פון היינט צו פּסח — נאָך אַ וואָך. געלויבט איז גאָט, מען האָט אונדז געלאָזט לעבן דעם נעכטיקן טאָג און היינט. מיר בעטן, ער זאָל אויך ווייטער מיט אונדז טאָן נסים. די געטאָ שטייט אין אַ סכנה. מען לויפט אין בית־המדרש, מען פאַלט אַריין אין ארון־קודש און מען שרייט צו ג׳ און מען בעט, אַז ער זאָל כּוח אונדז אָפּוועגדן די מוראדיקע גזירה.

אַלע גייען ארום פאַרצווייפלטע. מען טראַכט נאָר וועגן נאָענטן סוף — אַ לאַנגע, טיפע גרוב.

אונדזערע שונאים קוויקן זיך מיט אונדזערע יסורים. מיר הערן זייער לאַכן. זייער געלעכטער ווירקט אויף אונדז, ווי מען וואָלט אונדז געשניטן מיט טעמפּע מעסערס.

די מערהייט אין געטאָ זיצט אין די שטובן, האָבן מורא אַרויסצוגיין אין גאַס. ווער ווייסט צי מאָרגן וועט מען נאָך לעבן — טראַכטן אַלע, און דאָס צוגרייטן אויף פּסח וועלט איבעריק און נמאס.

אָ, טויט — ווען דו קומסט צו אונדז אַצינד, וואָלטן מיר דיך אויפגענומען מיט אויסגעשטרעקטע הענט.

הלוואי וואָלטן מיר זיך געלייגט שלאָפן און מער נישט אויפגעשטאַנען. געבענטשט וואָלטן מיר דיך פאַר אַזאָ גוטן סוף.

אָבער ווען מען רופט דיך אַרויס מיט געוואַלד, און דו דאַרפסט זיין דער שליח פון דער מענטש־חיה — שרעקסטו אונדז און מיר זענען אין פאַרצווייפלונג.

איין אויסוועג זענען מיר איצט פאַר אונדז — דער טויט. און דו, טאַטע אין הימל, קוקסט זיך צו און שווייגסט.

ווער האָט אַ האַרץ דאָס אַלץ איבערצוטראָגן און ווער קען זיין גלייכגילטיק צו

אַזאַ סוף? צי דען לעב איך נאָך? צי דען באַוועגן זיך נאָך מיינע אברים און ס׳קלאַפּט מיין האַרץ? צי דען בין איך נאָך אַ נאַרמאַלער מענטש, וואָס קען האַלטן די פּען אין האַנט, שרייבן, אויסדרוקן אַ לעבעדיקן געדאַנק? צי דען זענען דאָס די לעצטע מינוטן וואָס איך שרייב? און מאָרגן?

ווער ווייסט, וווּ ס׳וועלן זיך וואַלגערן די בלעטער פון מיין באַליבטן טאָגבוך? וווּהין וועט דער בייזער ווינט מיינע בלעטער פאַרטרייבן? ווער וועט אייך היטן, צערטלען — אָן מיר?

מיין טויט וועט זיין אויך אייער ענדע. בלעטערווייז וועט מען אייך רייסן — און צערייסן. ווער וועט אַ טראַכט טאָן, קוקנדיק אויף אייך, אַז געלעבט האָט אַן 18־יאָריק מיידל, וואָס האָט יאָרן לאַנג געצייכנט און געטרויט אייך אַלע געפילן און איבערלעבע־נישן? קיינער וועט אַפילו קיין זיפּץ נישט אַרויסלאָזן, אַחוץ אייך — מיינע ליבע צעריסענע שטיקלעך פּאַפּיר, אַדורכגעווייקטע איצט פון מיינע ביטערע טרערן.

זאָל אייער סוף כאָטש נישט זיין ענלעך צו מיינעם.

ניין. כ׳וועל אייך נישט איבערלאָזן וואַלגערן אויף דער ערד, פאַרבייגייער זאָלן אייך טרעטן מיט די פיס. כ׳וועל אייך נישט מפקיר זיין. איך וועל אייך אויך נישט וואַרפן אין פייער און צוקוקן ווי איר און מיין פאַרגאַנגענהייט ווערן פאַרוואַנדלט אין אַש.

אויב איך וועל נאָך זיין ביים זינען, וועל איך אייך מיטנעמען אין קבר, אין קאַלטן: צוגעפרעסט צו מיין האַרץ, וועלן מיר ליגן אין דער ערד. צוזאַמען וועלן מיר קומען צום כסא הכבוד און איך וועל „אים״ באַשולדיקן אין מיין צוגערויבטן יונגן לעבן. איר, מיינע טייערע בלעטער, וועלן זיין מיינע עדות.

דאָס האַרץ ציטערט און קלאַפּט שטאַרקער, בעת איך שרייב וועגן די לעצטע טעג און שעהן פון מיין לעבן און פון מיינע יידן אין געטא.

איך לייד און באַדויער דעם גורל פון מיין טאָגבוך. אָבער קיינער באַדויערט ניט און באַווויינט ניט דעם גורל פון אַזוי פיל אומשולדיקע יידן. קיינעם אַרט ניט אונדזער טויט. קיינער באַמיט זיך ניט אונדז צו העלפן.

איך קען מער ניט שרייבן. כ׳קען מער ניט באַוועגן מיט מיין האַנט. כ׳פיל, ווי דאָס האַרץ ווערט ביסלעכווייז פאַרפרוירן. כ׳קען ניט דורכלעבן אַזאַ ענדע.

ס׳וועלט זיך מיר זייער נאָך אַמאָל זען זיך מיט באַקאַנטע, הערן נאָך אַ פּאָר טרייסט־ווערטער. נאָר לויידער — קיינער רעדט ניט. ביי קיינעם עפנט זיך ניט דאָס מויל צו טרייסטן. אַלע שווייגן און ווינען.

איך טראַכט: אָט דערנענטערט זיך דער פרילינג. דער שניי וועט צעגיין. גרינע גרעזלעך וועלן שפּראָצן און באַדעקן די ערד מיט אַ גרינעם, שיינעם שלייער. ביימער וועלן געבן זייער פרוכט. די זון וועט שיינען. דאָס לעבן וועט ווייטער לעבן — און איך?

מיר וועלן ניט זיין. אפשר וועלן אויך אויף אונדזער קבר שפּראָצן גרינע גראָזן, אָבער קיינער וועט ניט וויסן ווער ס׳ליגט אונטער דער ערד, אונטערן גרינעם גראָז. די זון וועט וואַרעמען אונדזערע קברים. און דו, גאָט, זעסט דאָס צו? —

אויב ווילסט אונדז שטראָפן — שטראָף אונדז אַזוי, אַז מיר זאָלן בלייבן לעבן און

קענען תשובה טאָן. און אויב שטאַרבן — טו עס מיט דיין האַנט אַליין — און נישט דורך דיינע ברוטאַלע שליחים.

איך ענדיק מיין וידוי. דאָך ווילט זיך האָפן, אַז אויך איצט וועסטו באַווייזן אַ נס. איך וועל דערלעבן צו לייענען די דאָזיקע וועלטער אין פריידן, פאַר אַלע מיינע באַקאַנטע און פריינד: דערמאָנען דערביי די שרעקלעכע מאָמענטן פון איצט, וועַן מיר הערן זיך צו צו די שריט פון אָנקומענדיקן טויט.

שבת, 28.3.42.

אך, ווי גליקלעך איך בין היינט, דעם שבת הגדול. וויפל טרייסט, וויפל גוטע האָפענונגען און גלויבן אין אייניציקן ג׳ האָט דער שבת מיר געבראַכט. די גזירה איז דערווייל אָפגעשטויסן געוואָרן. דערווייל בלייבן מיר לעבן. פאַר מיין גאַנצן זיין אין געפאָ, איז היינט דער ערשטער טאָג, וואָס כ׳בין באַהערשט געוואָרן פון פריילעכע געפילן.

איך עפן מיין טאָגבוך און לייען וואָס כ׳האָב געשריבן ערשט מיט צוויי טעג צוריק. איך האָב אייערנעכטן נישט געגלויבט, אַז כ׳וועל היינטיקן שבת נאָך לעבן: קוקן מיט אָפענע אויגן אויפן לויטערן הימל, אָטעמען די ריינע פרילינגס־לופט.

ס׳איז מיר היינט אַזוי גרינג אויפן האַרץ. ווידער זע איך אַלץ אַרום מיר. כ׳הער זיך צו צום מורמלען פון די וואַסערן פונעם צעגייענדיקן שניי. כ׳קוק זיך צו צו די פעלדער, וואָס באַווייזן זיך שוין אונטערן שניי. דאָס זענען שוואַרצע אינדזלען פון פעטער, אויסגעוועטער ערד.

היינט פיל איך זיך יונג, שטאַרק און ענערגיש.

איך מיש די בלעטער פון דער פאַרגאַנגענער יוגנט. לייענענדיק, דערמאָן איך זיך די פריילעכע אַוונטן, די צוזאַמען געווייליטע שעהן מיט „אים״. כ׳בין שטאָלץ, וואָס כ׳בין געגאַנגען מיט אַן אמתן וועג. ליבע־דערקלערונגען און שיינע וועטער, האָבן נישט געמאַכט אויף מיר קיין אייndרוק. אויך נישט באַוומרויקט מיין יונג האַרץ.

כ׳האָב געזען, אַז „ער״ ליידט דערפון, וואָס איך נעם אויף זיינע וועטער קאַלט־בלוטיק און מיט אַ שמייכעלע. ס׳פלעגט אים קימערן. ער האָט געטענהט, פאַר וואָס איך בין אַזוי פרעמד און לאַך פון ערנסטע וועטער.

איך האָב דאָס שוין אַלץ פאַרגעסן. נאָר לייענענדיק וועגן יענע צייטן, דערמאָן איך זיך. עס זענען דאָך נישט מער ווי דערינערונגען. —

די נאַכט איז צוגעפאַלן און איך האָב ניט באַמערקט, מחמת דער פאַרטראַכטקייט. היינט פינקלען אַנדערש די שטערן אין הימל. דוכט מיר, אַז זיי שמייכלען צו מיר. אויך דער ווייסער שניי — אַלץ פרייט און מוזטערט.

אין אַוונט, איינשלאָפנדיק — זע איך מיין שוועסטער. רעד מיט איר, חלום שיינע חלומות.

יום א׳, 29.3.42.

כ׳האָב היינט געענדיקט לייענען „דער וועג צוריק״ פון שלום אש. דעם גאַנצן

טאָג בין איך היינט פאַרנומען. מען גרייט זיך צו פסח. איך רוים די שטוב און די קיך. מען קומט מיך רופן וועלגערן מצות מיט דער צווייטער משמרת.

כ׳שטיי אין „פאַדריאַט״ ביים וועלגער־טיש. דער זייגער איז שוין צוויי ביינאַכט. אין שטוב איז הייס. כ׳בין מיד פון גאַנצן טאָג אַרבעט.

עס קלעפן זיך די אויגן פון מידקייט. נאָר די מיידלעך מאַכן זיך פריילעך. מען רעדט. מען פאַרציילט פאַרשיידענע זאַכן — און אַזוי פאַרגייט די נאַכט.

דער זייגער איז 5 פאַרטאָג. מיר ענדיקן די אַרבעט און גייען שלאָפן.

ערב פסח, 1.4.42.

היינט ביינאַכט איז דער ערשטער סדר. מיט פינף טעג צוריק האָב איך נישט געגלויבט, אַז מיר וועלן עס דערלעבן. געקומען איז דער שיינער פסח און אויפן האַרץ איז אומעטיק.

נעכטן האָב איך דעם גאַנצן טאָג, ביז שפּעט ביינאַכט, געאַרבעט אין שטוב. גערייניקט, געפּוצט, כדי וואָס שענער אויפנעמען דעם יום־טוב.

אין שטוב איז זויבער, ציכטיק, יום־טובדיק. מצה האָבן מיר, כאָטש שוואַרצע, פון קאַרנמעל. אויך קאַרטאָפל איז דאָ. אַ פאָר הינער אויך. אַלץ וואָלט געווען גוט, ווען אויפן האַרץ וואָלט אויך געווען פריילעך.

איך פאַרגלייך היינטיקן פּסח מיטן פאַרגאַנגענעם. דאָן בין איך געווען אין דער פרעמד. עלנט. איצט בין איך צוזאַמען מיט מיין משפּחה. אָבער פריילעך איז ניט. אַ סך טרערן וועלן יידן פאַרגיסן היינט ביים סדר.

שנעל איז צוגעפאַלן די נאַכט. דער הימל איז אויסגעשטערנט. די לבנה שיינט אַזוי רויק. צי דען זעט זי ניט די גענטאָס און די לייַדנדע מענטשהייט? צי דען זעט זי ניט די קברים, וואָס מערן זיך פון טאָג צו טאָג? פאַר וואָס איז זי אַזוי רויק אין איר וועג?

אין שטוב איז יום־טוב. דער טאַטע איז געקומען פון בית־המדרש. מען זעצט זיך פראַוועט דעם סדר.

עס פעלן אַ סך זאַכן צום סדר. אויך שוואַך, מוטלאָז, קלינגען די וועריטער פון דער הגדה. נישטאָ די אַמאָליקע שמחה ביים לייענען די הגדה. די פיר קשיות פרעגט מען ניט און זיי ווערן ניט פאַרענטפערט.

...עבדים היינו לפרעה ממצרים — היינט איז אונדזער לאַגע פיל ערגער.

אַלע זיצן ביים טיש אומעטיקע און פאַרטראַכטע.

דער סדר ענדיקט זיך גיך און מען גייט שלאָפן. לאַנג ליג איך און טראַכט. כ׳ווייס, אַז אַלץ איז פאַר אונדז פאַרלאָרן. ווי אַזוי ראַטעווט מען זיך? ווו איז דער נס?

יום ה׳, 2.4.42.

היינט דער ערשטער טאָג פּסח. דער טאָג פון באַפרייונג. מיט טויזנטער יאָרן צוריק האָבן מיר יידן אַראָפגעוואָרפן פון זיך די פאַרשקלאַפונג, צעבראָכן די דיקע וועגט פון מצרישן געטאָ און אַרויס אויף דער פרייַהייט. יאָרן אין מדבר געגאַנגען, די ווילדענישניט געפילט. אַלץ האָט געשמייכלט אַרום די באַפרייטע שקלאַפן. אָ, ווי שטאַרק וואָלט אויף

אונדז געווירקט די באַפרייונג פון געטאָ און פון די דייטשן, וועלכע זענען פיל גרויזאַמער ווי די אַמאָליקע מצרים?

געמיינט האָבן מיר, אַז דער טאָג וועט אַדורך רויק און מען וועט פּראַווען דעם צווייטן סדר. פלוצום איז אָבער אַלץ פאַרשטערט געוואָרן.

היינט אָוונט זענען פלוצום אַראָפּ געקומען פון איוועניץ געסטאַפאָוצעס און געמאַכט פון געטאָ אַ שלאַכטפעלד. יידן זענען געכאַפּט געוואָרן, געפּיניקט און צעשלאָגן געוואָרן ביז בלוט. די געשרייען פון די געפּיניקטע האָבן זיך געהערט איבערן גאַנצן געטאָ. פאַראַליזשירט פון מורא, זענען מיר געזעסן אין שטוב און דערוואַרט דעם טויט. יעדער האָט געבעטן אין האַרצן, אַז דער סוף זאָל קומען וואָס שנעלער.

מיר דוכט, אַז כ׳וואָר משוגע פון שרעק. כ׳קוק אַרויס אין דרויסן. וואָס טוט זיך דאָ? די גאַס האָט זיך געענדערט אין מיינע אויגן — נישט צו דערקענען. ס׳דוכט זיך מיר, אַז די ערד איז קיין ערד נישט. זי באַוועגט זיך און הייבט זיך, ווי עפּעס אַן עלאַסטישע זאַך. אָט שווימט זי און רירט זיך, נעמט אָן פאַרשיידענע פאָרמען. די הייזער ווערן דינער און ציען זיך אויס אין דער הייך. זיי וויגן זיך און ווערן פאַרלוירן אין שוואַרצע שאָטנס. די שאָטנס זענען ווי ריזיקע פליגלען, וואָס דרינגען אַריין אין שטוב און מאַכן דאָרט פינצטער.

איך ווייס ניט וואָס מיט מיר איז געשען. איך האָב פאַרלוירן די קאָנטראָל איבער זיך און ניט געווויסט, צי לעב איך, צי בין איך ביים זינען, צי ניט. יאָ, איך בין פארחלשט געוואָרן. איך האָב אין דעם מצב אויך געזען, ווי ס׳קומט אַריין אַ ייד (מסתמא פון יודענראַט). ער איז ווייס פון שרעק. ער בעט עפּעס ביים טאַטן און גייט אַוועק מיט עפּעס אין האַנט.

פאַרטאָג בין איך אַ ביסל געקומען צו זיך. איך הער, אַז די געסטאַפּאָ האָט באַקומען וואָס זי האָט געפּאָדערט. נאָכן באַקומען דאָס יידישע לעצטע ביסל גאָלד און צירונג — זענען זיי צוריק אַוועק קיין איוועניץ.

מיר אָטעמען פרייער אָפּ. געלויבט צו גאָט, וואָס ס׳איז געלונגען אויסקויפן עטלעכע טעג פון אונדזער לעבן.

יום א׳, 5.4.42.

ס׳וויל זיך, אַז די טעג פון יום־טוב זאָלן וואָס פריער פאַרגיין. איך בין צעבראָכן און שלעכט געשטימט. פון מיר איז בלויז געבליבן אַן אומעטיק, אויסערלעך געשטאַלט, וואָס באַדאַרף שפּייז, כדי נישט צו פאַלן פון די פיס. דאָס געשטאַלט באַוועגט זיך, כדי נאָכצוקומען בלויז דעם אינסטינקט פון לעבן. עס איז שוין מיאוס געוואָרן צו לעבן דאָס שקלאַפן־לעבן. ס׳בענקט זיך אַזוי שטאַרק נאָכן פאַרלוירענעם מענטשן־שטאָלץ. ס׳וויל זיך צוריק ווערן אַ מענטש און קוקן אויף דער ליכטיקער וועלט מיט ריינע, שטאָלצע אויגן.

דערווייל איז עס אַ נישט דערגרייכבאַרע האָפענונג.

יום ג׳, 7.4.42.

דער פערטער טאָג חול־המועד פסח. דער פרימאָרגן איז היינט אַ טונקעלער. אין

דרויסן איז אַ נעפּל. די וואָלקנס מערן זיך און פאַרדעקן דעם בלויען הימל. דער נעפּל ווערט שטאַרקער. ס׳דוכט זיך, אַז די נאַטור פילט אונדז מיט און וויל ניט מער לויכטן און וואַרעמען די רוצחים.

מחשבות לאַזן מיך נישט רוען. זיי מאַנען אַן ענטפער אויף די אַלע פראַגן און קיין ענטפער איז נישטאָ.

יום ה׳, 9.4.42.

אַנגעקומען שוין די לעצטע טעג פּסח. די טעג זענען ווידער שיינע, זוניקע. די לופט אַרום איז ליכטיק און ריין. אַלץ אין דער נאַטור הייבט איצט אָן אויפצולעבן. די פעלדער ווערן באַדעקט מיט גרינס פון אויפגעשפראָצטן, יונגן קאָרן. די ביימער האָבן שוין אַראָפּ געוואָרפן פון זיך דעם שניי. זיי שטייען דערווייל נאָך נאַקעט. באַלד אָבער וועלן זיך באַווייזן אויף זייערע צווייגן קליינע, גרינע בלעטעלעך. זיי זאָפן זיך דערווייל אָן מיט וואַרעמע שטראַלן און זאַמלען נייע, יונגע קרעפטן פאַר זייער וויטערדיקער אַנטוויקלונג.

דער האָריזאָנט אַרום איז לויטער. רויק. פון ווייטנס זענען זיך הייזער פון די קריסטלעכע פערמעס: אַ שטוב, אַ הויף, אַ גרויסער הונט. די מענטשן גייען דאָרט אַרום רויק, געלאַסן און זיכער. פאַר זיי זענען אַלע וועגן בריט און אָפן. אָ, וויפל פרייד ברענגט זיי דאָס לעבן. אָבער וואָר קען פאַרשטיין און באַגרייפן אונדזער לעבן? נישטאָ קיינער וואָס זאָל קענען באַנעמען און פאַרשטיין. דעריבער קענען אַפילו די גוטע מענטשן אונדז ניט מיטפילן. בלויז דער וואָס האָט עס אַליין אַדורכגעלעבט, בלויז דער וועט פאַרשטיין דעם גיהנום, אין וועלכן מיר לעבן.

שבת, 11.4.42.

און ווידער נעם איך מיין באַשיידענע און פאַראיינזאַמטע פּען אין האַנט. ווידער פרווו איך מיט דיר, מיין פּען, פאַרלייכטערן מיין צעווייטיקט האַרץ. איך זוך אַ שמאָל שטעגעלע צו פאַרבעסערונג. כ׳בין דורשטיק נאָך פרייד, נאָך פרייהייט, נאָך ערלעכער מענטשלעכער געזעלשאַפט, כדי שפּאַנען צוזאַמען מיט זיי אין דער גרויסער ווייטקייט פון לעבן.

כ׳בין גרייט בלאָנדזשען און פלאַנטערן זיך אין דער גרויסער וועלט. אַפילו ליידן, אָבער זיין פריי און נישט פאַרשפּאַרט אין אַ געטאָ. כ׳בין גרייט צו ליידן צוזאַמען מיט די, וואָס שרעקן זיך נישט אָפּ פאַר קיין זאַך און זוכן אַ צוקונפט פאַר דער מענטשהייט. ווי גוט איז צו שפּאַנען מיט זיכערע טריט אויף אַ פרייער ערד. אָטעמען די פרייע לופט און פאַרשיכורט ווערן פון דער שיינער וועלט אַרום. —

אָבער כ׳ווייס, אַז פאַר מיר איז דאָס וואָרט פרייהייט — אַן אילוזיע. דאָס איז פאַר מיר אַ קלאַנג אָן אינהאַלט. קען דען אונדזער באַפרייונג קומען אָן דער באַפרייונג פון דער מענטשהייט? כ׳גלויב ניט, אַז די באַפרייונג פון דער מענטשהייט וועט דערגרייכט ווערן בלויז דורך קאַמף. דער ציל וועט דערגרייכט ווערן דורך בילדונג. בילדונג פירט דעם מענטש צו פערזענלעכער אויסלייטערונג. ער דערנענטערט זיך דורך דעם צו די קוואַלן פון שאַפונג, ווערט אַ שותף צו מעשי־בראשית. ער העלפט אַרויסרופן

די כוחות, וועלכע זענען פאַרבאַרגן אין דער נאַטור און נוצט זיי נישט צו מאַרדן מענטשן, נאָר לייכטער צו מאַכן זיי, לינדערן זייערע ליידן, כדי ברענגען דער מענטשהייט גליק און שמחה. דעריבער איז דער מענטשלעכער שכל — אַ הייליקטום. דער חוב פון יעדן מענטש, איז דעריבער צו אַנטוויקלען זיין שכל און טוען גוטס.

אמת, איצט איז דאָס אַלץ בלויז מחשבה. אַ סך מענטשן וועלן נאָך פאַלן אין קאַמף פאַר אַ בעסערער וועלט, און נישט אַ וועלט פון מאַניאַקעס און ברוטאַלע קאַריעריסטן. אָפן וועט דאָן זיין די גאַנצע וועלט פאַר אַלע מענטשן און אויך פאַרן ייד, ער וועט קענען זיך פריי באַוועגן און זיין לעבן וועט זיין זיכער. יאָ, אַלץ וועט זיין, אַלץ. אָבער דערווייל, איז אונדזער לעבן שווער, זייער שווער.

יום ב', 13.4.42.

אַוועק זענען שוין די „אינהאַלטפולע" טעג פון פסח. אַוועק און איבערגעלאָזט נאָך זיך שווערע אַדורכלעבונגען און אומעטיקע אייַנדרוקן. האָט זיך דען וער פאַרגעסן שטעלט דעם פאַריקן פסח, אַז מענטשן קענען פאַרשפאַרט ווערן אין אַ פינצטערן געטאָ? אַז מען וועט פאַרניכטן אומשולדיקע מענטשן און פאַרגיסן זייער בלוט?

צי דען האָט ווער געשפירט די יומטובדיקייט פון פסח? ניין. קיינער ניט. אַלע זענען אַרומגעגאַנגען מיט פאַראומערטע פנימער. אַלע לעבן אין פאַרצווייפלונג און שרעק.

ווידער האָט זיך יעדער געזומען צו דער וואָכעדיקייט. ווייטער די זעלבע דאגות און זאָרגן, ווי אַזוי צו פאַרדינען ס'שטיקל ברויט און אַ ביסל קאַרטאָפל. מען טראַכט ניט וועגן פאַרזאָרגן אויף לאַנג, נאָר בלויז דעם טאָג וואָס מען לעבט.

דעם גאַנצן פסח בין איך געגאַנגען אַרבעטן אויפן וועג. אויך היינט האָט מען אונדז געשיקט צו דער זעלבער אַרבעט. אַרויסגייענדיק הינטערן שטאָט, האָט זיך פאַר מיינע אויגן אויפגעעפנט אַ וווּנדערלעכע פאַנאָראַמע: מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז די גאַנצע וועלט ליגט אויסגעשפרייט פאַר מיר. כ'האָב גאָרנישט געווּסט, אַז די וועלט איז אַזוי שיין און גרויס.

מיילן ווייט, ביזן ווייטן האָריזאָנט, האָבן זיך געצויגן די גרינע פעלדער, קוסטעס און ביימער. אין דעם פרישן פרימאָרגן, זענען זיי געווען פול מיט לעבן. דער טייך האָט אַרויסגעגלאַנצט פון זיינע ברעגן, ווי אַ זילבערנער רוקן פון אַ פאַנטאַסטישן פיש, באַדעקט מיט פערלדיקע שופן. נאָכן טייך — ווידער גרינע לאָנקעס, וואָס פאַרלירן זיך אין דער ווייטקייט. פראַכטפול האָט אויסגעזען די וועלט אויסערן געטאָ.

יום ד', 15.4.42.

דער פרימאָרגן איז אַ קילער און דער הימל איז פאַרוואָלקנט. די גאַסן אין געטאָ זענען שוין טרוקן און ריין. פאַרגאַנגען איז דער ווינטער און נישט איבערגעלאָזט קיין שפור. ס'האָט זיך געוואָלט עס זאָל שוין אָנקומען דער זומער מיט דער וואַרעמקייט. נאָר וער ווייסט אויף וואָס צו בעטן און וואָס איז פאַר אונדז בעסער?

די טעג ציען זיך לאַנג, לאַנג, און דער אומעט לאָזט ניט אָפּ. איך וואַרף אַ בליק דורכן אָפענעם פענצטער אויף אונדזער געטאָ. אַלע מענטשן, באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע, גייען מיט אַראָפגעלאָזטע קעפּ. די אויגן געווענדט צו דער ערד. כ'זע צווישן זיי אַרעמע,

האַלב־נאַקעטע. פאַרהונגערטע. זיי גייען מיט טאָרבעס אין די הענט. שטרעקן אויס זייערע הענט און בעטן אַ שטיקל ברויט, אָדער אַ קאַרטאָפל. עס זענען אויך דאָ הונגעריקע, וואָס זיצן פאַרחלשט אין זייערע הייזער און ווילן ניט אויסשטרעקן זייערע הענט נאָך אַ נדבה.

אויך די זאַטע מערקט מען. מען דערקענט זיי אין זייער האַלטונג, אין זייער גיין.

פון אונדזער שטוב, לאָזט ניט די מאַמע, זאָל געזונט זיין, קיינעם אַרויס מיט לייִדיקע הענט. אַ סך העלפן מיט וואָס זיי קענען. אָ, לאָנג זאָל אַזאָ מצב ניט דויערן און אָנקומען זאָלן פאַר אונדז גוטע טעג און מיר זאָלן קענען דערמאָנען אַלץ אין פריידן.

יום ה׳, 16.4.42.

אַוועק איז דער קאַלטער און שטרענגער ווינטער. אַ סך האָבן אין אונדזער געטאָ געליטן קעלט, הונגער און נאַקעטקייט. אַ ווינטער פול מיט שרעק און שלעכטע ידיעות, וואָס האָבן פאַרציטערט אונדזערע צעווייטיקטע הערצער. אַוועק איז שוין דער שלעכטער ווינטער. אפשר האָט ער אויך מיטגענומען אונדזערע צרות? אפשר וועט דער פרילינג ברענגען פאַר אונדז ליכט און פריידן? כ׳ווייס אָבער, אַז דער ווינטער איז אַוועק און די צרות זענען פאַרבליבן.

יידן גייען אַרויס פון זייערע הייזער. מען שטייט אין די טויערן פון די הייף. דערשראָקענע קוקט מען אַרויס אין דרויסן, מען אָטעמט בגניבה אַ ביסל ריינע, פרייַע לופט.

הייַנט בין איך נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. אַ גאַנצן טאָג געזעסן אין שטוב. כ׳ווייס, אַז די שיינקייט פון פרילינג איז נישט פאַר אונדז. עס דריקט נאָר דאָס האַרץ. זיץ איך איינזאַם אין שטוב און לייענ שלום אַש „פעטערבורג". פאַרנאַכט איז אַרײַנ־געקומען מיין חברטע — רחל חייקין און מיר זענען ביידע אַרויף צו איר אויפן הויף. דער פאַרנאַכט איז אַ מחייהדיקער. דער הימל איז בלוי און קלאָר. די שטערן צינדן זיך אייַנער נאָכן צווייטן. אַ סך פרייד און גליק לאָזט אַזאָ זומערדיקער פאַרנאַכט איבער. אַ סך פריילעכע געלעכטערס, פאַרווייַלונגען נאָך דער אַרבעט, אַ סך ליבע צום לעבן.

און מיר שטייען אויפן הויף מוטלאָזע, דערנידעריקטע, צעבראָכענע. מיר ווילן אויף אַ וויילע פאַרגעסן און הנאה האָבן פון דעם שיינעם אָוונט. מיר קוקן מיט ליבע אויף דער נאַטור און שעפּן פון איר שיינקייט. ס׳טוט ווייַ, פאַר וואָס מיר קענען נישט געניסן פון דעם אַלעמען.

מיר שטייען אַזוי ביידע לאַנג, לאַנג און טרערן גיסן זיך פון אונדזערע אויגן. ס׳ווילט זיך נישט גיין אַהיים. ס׳ווילט זיך אַזוי שטיין אין דער נאַכט־שטילקייט און טרוימען, טרוימען וועגן אַ פאַרבעסערונג...

יום ו׳, 17.4.42.

אויפגעכאַפּט זיך האָב איך הייַנט גאָר פרי און געזומען זיך צו דער שטוביקער אַרבעט. ס׳דוכט זיך, אַז פרייטיק איז דאָ מער אַרבעט, ווי אַ גאַנצע וואָך. דער פרימאָרגן איז זייער אַ שיינער. אויף דער גאַס זעען זיך נאָך נישט קיין מענטשן.

אַרומגעטאָן זיך מיט דער שטוביקער אַרבעט, און אָט איז מען מיך געקומען רופן צו דער אַרבעט — רייניקן דעם שפּיטאָל. ער געפּינט זיך הינטער דער שטאָט, אין אַ געוועזענער פּוילישער קאַזאַרמע. געוואָלט דעם בעזים אין האַנט און אַוועק. מיט מיר גייט אויך אַ גראַנער מיידל — טייבע גאָרווויץ. מיר גייען מיטן טייך פאַרבי די געריטענער און אָט זענען מיר ביים בית־עלמין. עס ווערפט זיך אין די אויגן די פּוסטקייט אויפן בית־הקברות. אַלע ביימער האָט מען אויסגעהאַקט. שטיל איז דאָ. שטילער ווי געווען. ס׳הערט זיך נישט מער דאָס זינגען פון די פּייגעלעך. ס׳זעען זיך בלויז בערגלעך ערד און די אַלטע, אָפּגעבליאַקעווועטע מצבות. ס׳דוכט זיך, אַז אויך די קברים שטייען ווי באַלייַדיקטע אין זייער נאַקעטקייט.

מיר קומען אָן אין שפּיטאָל אַריין. ביז דריי אַזייגער האָט מען געאַרבעט. דער טאָג איז גיך אַדורך. מיר איילן זיך אַהיים. עס איז פרייטיק.

יום ה׳, 23.4.42.

שוין עטלעכע טעג פאַרלאָפן און כ׳האָב מיט דיר נישט געשמועסט, מיין ליבער טאָגבוך. גאָרנישט דיר דערציילט און גאָרנישט פאַר דיר אַנטפּלעקט. נישט געטיילט זיך מיט מיינע געפּילן. נישט אָנגעריירט דיך און נישט געבלעטערט דיינע פאַרצייכנטע בלעטער. געלעגן ביסטו שטיל און פאַראיינזאַמט. ניין. כ׳האָב דיך נישט פאַרגעסן. פּשוט, די געפּילן זענען ביי מיר אַנטשלאָפן געוואָרן. כ׳האָב זיך נישט געוואָלט דערמאָנען וועגן „אַמאָל״ און נישט טראַכטן וועגן „היינט״. די געדאַנקען מיינע זענען געשטאַנען אין אַ זייט: נישט געקלערט און נישט געמאַנט קיין גערעכטיקייט פאַר דער וועלט, ווייל אַלץ איינס גיט עס נישט קיין פאַרלייכטערונג, נאָר פיין און טרויער.

היינט פיל איך זיך אַנדערש ווי שטענדיק. ס׳לויפן אַדורך געדאַנקען און מערקווירדיקע דערינערונגען און אַלץ בינדט זיך אין אַ דיקער קייט פון אַדורכלעבונגען. שטעל זיך נישט אָפּ. פּאָדער נישט פון זיך קיין ענטפער, אָדער דערקלערונגען. פאַרטיף זיך נישט. לאָז די מחשבות לויפן אומגעשטערט. דער מענטש קען קיין זאַך נישט פאַרויסזען. ער איז נישט קיין באַלעבאָס אויפן אייגענעם גורל. לאָז עס גיין ווי עס גייט...

די לופט איז אָנגעפּילט מיט געזאָנג פון די פייגעלעך. זיי פליען אַרום און זענען פאַרטאָן אין בויען זייערע נעסטן, זוכן עסן פאַר זייערע קינדער. זיי פליען אַרום פריי, אומגעשטערט, ביז טיף אין הימל, ביז די וואָלקנס. אפשר דערפאַר זינגען זיי... זיי פליען אַרום אין קאָמפּאַניעס. באַפאַלן נישט איינער דער צווייטער. פאַר וואָס זענען מיר, מענטשן, נישט ווי די פייגעלעך? פאַר וואָס קענען די מענטשן נישט לעבן אין אחדות, אין שלום? פאַר וואָס קענען די מענטשן נישט פילן און שפּירן דעם צווייטנס ליידן? נאָר אין מענטש זענען איינגעוואָרצלט די וויילדע מידות: האַס און לוסט צו בלוט. קען ווער געבן אַן ענטפער דערויף?

שבת, 25.4.42.

היינט געאַרבעט אין דאָרף סולאַ ביים אויסוואָרצלען ביימער. נאָך נעכטן האָט

מען מיר אָנגעזאָגט, אַז כ׳דאַרף גיין היינט אויף אַרבעט אין סולאַ. צוליב דעם בין איך נישט געשלאָפן די גאַנצע נאַכט. כ׳האָב מורא געהאַט פאַרשלאָפן און פאַר־ שפּעטיקן צו דער אַרבעט. יעדער וויילע האָב איך זיך אויפגעהויבן און געקוקט אין פענצטער, צי עס טאָגט שוין. פינף אַזייגער בין איך אויפגעשטאַנען און זיך אָנגעטאָן. אין דרויסן איז נאָך פינצטער. דער הימל איז פאַרוואָלקנט. אַ שטאַרקער ווינט בלאָזט אין גאַס.

מיר האָבן זיך צונויפגענומען נעבן יודנראַט און פון דאָרט אַוועק קיין סולאַ. מיר זענען פופציק מאָן. מיט כ״ר געפינט זיך בתיה שמידט. מיר גייען לאַנגזאַם און ריידן צווישן זיך. מיר זענען אַרויס אין פעלד, די קעלט איז זייער גרויס. דווקא היינט באַווייזט זיך נישט די זון. מיר גייען און דער ווינט יאָגט אונדז צוריק. אויפן האַרץ איז ביטער. דווקא היינט, שבת, פירן אונדזערע שונאים זייערע קנעכט צו דער אַרבעט. און מיר זענען נאָך צופרידן, דאַנקען גאָט פאַר דעם און בעטן אים, ס׳זאָל נאָר נישט ערגער זיין...

לאַנגזאַם זענען מיר אַדורך די זעקס קילאָמעטער און אָנגעקומען צום אַרבעט־ פלאַץ. אָט איז די מיל מיטן טייך און די געמויערטע הייזער פון „הויף". מען לאָזט אונדז נישט רוען. מען פירט אונדז אַוועק אין אַ זומפ, כדי אויסוואַרצלען דאָרטן די ביימער. די אַרבעט איז זייער אַ שווערע. מיר שטייען טיף אין וואַסער און אַרבעטן גיך, כדי צו ׳ערוואַרעמען זיך אַ ביסל. איבער אונדז שטייט אַ פאָליציאַנט. דראָט מיט קלעפּ און צווינגט אונדז נאָך שנעלער אַרבעטן. א, פאַר וואָס מאַטערט מען אונדז אַזוי, פונקט ווי מיר וואָלטן נישט געווען קיין לעבעדיקע באַשעפענישן? ווי נישט פון פלייש און בלוט באַשאַפן, נאָר פון שטיין. מיר זענען שרעקלעך מיד. דער ווייטיק דרינגט אַדורך דעם גאַנצן קערפער. ווי לאַנג וועל איך נאָך קענען אויסהאַלטן?

אָט קלינגט דער גלאָק און זאָגט אַן מיטאָג צייט. מיר פאַרלאָזן דעם זומפ און קומען אַרויס אויף אַ העכער, טרוקענער אָרט. מיר פאַלן אַלע אַנידער דערשעפּטע. אויף אַ קורצע וויילע באַווייזט זיך די זון און באַהאַלט זיך צוריק אין די וואָלקנס. נאָך צוויי שעה רוען, קערן מיר זיך ווידער אום צו דער אַרבעט אין זומפ. לאַנג צייט זיך די שעהן און ס׳דוכט זיך, אַז דער אָוונט וועט קיינמאָל נישט קומען. נאָר אָט קלינגט ווידער דער גלאָק. מיר קלייבן זיך אַהיים. מיר גייען שנעל, אונטערגעיאָגט פון ווינט. מען זעט שוין פון דערווייטן רוביזשעוויטש. כ׳פאַל אַריין אין שטוב אַ מידע, אַ דערפראָרענע. כ׳פיל גאָרנישט און קלער וועגן גאָרנישט און ס׳קימערט מיך גאָרנישט. איין געדאַנק באַהערשט מיך: דערוואַרעמען זיך און — שלאָפן. כ׳גיי גלייך אין בעט און וער פאַרזונקען אין אַ שווערן שלאָף.

יום ב׳, 27.4.42.

דער פרימאָרגן איז אַ וואַרעמער. די זון שיינט מיט אירע שטראַלן און ברענגט פרייד יעדן, אַפילו אונדז, ליידנדע און פאַרשאָלטענע. מען דאַרף נישט קיין וואַרעמע זאַך. מען דאַרף נישט קיין האָלץ. מען קען גיין באַרויס. עס איז אויך לייכטער זיך אַרויסגנבענען פון געטאָ און גיין אויפן דאָרף ווו מען קריגט מיט וואָס צו שטילן דעם הונגער.

אין שטוב ביי אונדז איז די מאַטעריעלע לאַגע ג׳ צו דאַנקען נישט שלעכט. עס איז דאָ ברויט און קאַרטאָפל. אין אַזאַ צייט, איז מיט אַזאַ שפייז נישטאָ וואָס צו פאַרזינדיקן.

עס גייען די טעג אייגער נאָכן צווייטן. יעדער טאָג מיט זיין נייעס. זיי ברענגען קימער און ווייטיק. כ׳מיש די בלעטער פון טאָגבוך. ס׳איז שווער צו גלויבן, אַז מיר לעבן און זענען נאָך פעיק צו טראַכטן און טרוימען.

אין גטאָ גייט אַרום אַ טיפוס און אַ סך זענען קראַנק. ניט יעדער גיט זיך אָפּ אַ דין־וחשבון וווּ מיר האַלטן. מען פאַרשטייט אַלעס, אָבער מען מאַכט זיך נישט פאַרשטיין. מען פרווועט לאַכן. אַ סך יוגנט וויל פאַרברענגען און ראָמאַנסירן. מען וויל נישט טראַכטן וועגן דער ענדע, וואָס דערוואַרט. מען פרווועט זיך מונטערן און וועקן אין זיך דעם גלויבן אין בעסערס. אָבער נישט אַלע מאָל געלונגט עס. די בענקשאַפט נאָך דער פרייהייט איז גרויס. מיר איז באַוונדער שווער, בעת איך דערמאָן מיך דאָס פאַרגאַנגענע יאָר: מיין לערנען זיך, דאָס צוגרייטן די „אוראָקן", דאָס גיין צו דער אַרבעט אין רעדאַקציע און טרעפן זיך דאָרט מיט פריינד. דאָס גיין אין קינא, דאָס ווייטלען זיך, טאַנצן... אַלעס, אַלעס איז צוועק. דאָס האַרץ בענקט און לאָקט נאָך יענע טעג. כ׳בלייב אַליין מיט מיין אומעט.

יום ד׳, 29.4.42.

היינט איז געגאַנגען אַ שניי. יעדער גרעזעלע האָט אַ מוטער — די זון. יעדער בלעטל ווערט געצערטלט אין די אָרעמס פון די ווארעמע ווינטן. נאָר אין קיין שום פלאַץ איז נישט אַזוי שיין: אין קיין שום אָרט ווארעמט נישט און צערטלט נישט די זון, ווי אין יענעם מזרח־לאַנד: דאָרט, וווּ עס געפינט זיך אונדזער שיין היימלאַנד. דאָרט לעבן איצט די יידן פריי און אפשר אויך גליקלעך.

דאָרט שפראַצן און פינקלען פון די ביימער די גאָלדענע פרוכטן. אויף די פעלדער בויגן זיך אונטערן ווינט די זאַנגען, ברענגען פרייד אין די יידישע הערצער, מאַכן זיי זאַט און שטאָלץ מיט לעבן.

אָט צו דעם לאַנד ציען זיך אַצינד מער ווי תמיד טויזנטער הערצער פון יידן. אָט צו דער ערד בענקען אַצינד אירע קינדער — די געמאַטערטע און פאַרשטויסענע און געפלאָגטע יידן. אויסגעשפּט זענען שוין אונדזערע כוחות פון ליידן. אונדזערע אויגן זענען שוין אויסגעטרונקט פון טרערן.

דער טאָג איז היינט אַ קאַלטער, אַ פאַרוואָלקנטער. אויך אויפן האַרץ איז קאַלט און פאַרוואָלקנט. עס הייבט אָן גיין אַ שניי און ס׳דוכט זיך, אַז דער ווינטער קומט צוריק. עס דויערט נישט לאַנג און דער שניי הייבט אָן צעגיין. דער הימל לייטערט זיך אויס און ס׳פאַלט צו דער פאַרנאַכט און מיט אים — דאָס געפיל פון אומעט און איינזאַמקייט.

יום ה׳, 30.4.42.

עס האָט ערשט אָנגעהויבן צו טאָגן. אָט ערשט האָב איך נאָך געחלומט שיינע חלומות. די נאַכט־שטילקייט האַלט נאָך אָן. נאָר דער פרימאָרגן שטופט זיך לאַנגזאַם

אַריין. דער הימל איז באַדעקט מיט וואָלקנס, פונקט ווי ער פילט אונדז מיט אונ לאָזט דער זון נישט שיקן אירע שטראַלן אויף דער ערד.

אויפגעוועקט האָט מיך דעם טאַטנס קול. ער גרייט זיך גיין אין דאָרף אַרבעטן. איך בין באַמרויאיקט, מען זאָל אים, חלילה, נישט כאַפן. כ׳ר זאָל זיך צוריקקערן, כאָטש געזונטערהייט, אַהיים. איך האָב מער נישט געקענט איינשלאָפן.

ס׳דריקט מיך עפעס אויפן האַרץ, אַ פאַרגעפיל? כ׳בעט דעם טאַטן ער זאָל היינט בלייבן אין שטוב. ער נעמט אויף דער פלייצע דעם זאַק מיט די אַרבעטס־כלים און גייט אַוועק.

דער טאַטע איז אַוועק און אומעטיק איז געוואָרן אין שטוב. אומעטיק — מער ווי אַלע מאָל. כ׳קען מיר נישט שענקען, פאַר וואָס האָב איך אים געלאָזט גיין. איך געפין מיר קיין אָרט נישט אין שטוב און מיט די אויגן — ווי כ׳וואָלט אים נאָכגעגאַנגען דעם וועג. כ׳זע אים שפאַנענדיק איבער לייַדיקע סטעזשקעס, איינגעבויגן מיטן זאַק אויף די פלייצעס, ווי דער אייביקער ייד, גייט ער מלא פחד. זיינע אויערן זענען אָנגעשטרענגט — טאָמער יאָגט אים ווער נאָך. זיינע אויגן קוקן, זוכן, צי גייט קיינער נישט. ער זעט נישט די שיינקייט פון דער נאַטור. פילט נישט די וואַרעמקייט פון דער זון. נאָר איין מחשבה האָט ער — ווי להבדיל ביי אַ גערודפטער חיה — מען זאָל אים נישט כאַפן. ער איז מיד, דער טאַטע, פון גיין און פון שרעק. ער זעצט זיך אויף אַ שטיין אָפרוען. נאָר לאַנג רוען קען ער נישט. די צייט שטייט נישט. אַ מידער, הייבט ער זיך אויף און גייט ווייטער. נישט מיטן אויסגעטראָטענעם ווועג גייט ער, נאָר ווי אַ גנב גנבעט ער זיך צווישן קוסטעס און ביימער. ער גייט ווייטער, ווייטער, איז מסכן זיין לעבן, אבי צו ברענגען זיינע קינדער עסן. מיט וואָס קען איך דיר אָפדאַנקען, טאַטע?

די קינדער זענען געבענטשט מיט גוטע מענטשלעכע מידות, מיט פעיקייטן. ווען מיר זענען פריי, וואָלטן מיר געטאָן אַלץ, כדי אייך, טייערער טאַטע און מאַמע, צו באַגליקן. כדי אייך מידע און געפיניקטע — געבן אַ גוטע און וואַרעמע עלטער.

דער טאָג גייט פאַרביי. ס׳קומט די נאַכט. אין דער פינצטערקייט גנבענען זיך אַריין אין געטאָ טונקעלע שאָטנס, מיט זעק אויף די פלייצעס. ענדלעך עפנט זיך די טיר און דער טאַטע, אַ מידער, אַ נאַסער פון שווייס, פאַלט אַריין אין שטוב מיט אַ זאַק קאַרטאָפל אויפן רוקן.

גאָט צו דאַנקען, וואָס ביסט געקומען אַ היים גאַנץ און געזונט.

יום ו׳, 1.5.42.

היינט געוואָרן פינף חדשים, אַז מיר זענען אין געטאָ.

דער טאָג איז אַ קאַלטער. עס גייט אַ געדיכטער רעגן און ס׳בלאָזט אַ קאַלטערווינט. אויפן האַרץ איז אומעטיק. זאָל כאָטש דער טאָג אַדורך אָן צרות. מען זאָל נישט אויסטראַכטן קיין בלבולים. זיצן די מענטשן אין די שטובן און ציטערן פאַר שרעק. דער פרימאַרגן איז אַדורך און ס׳האָט גאָרנישט פאַסירט. מען האָפט, אַז דער טאָג וועט אַדורך בשלום.

עס ענדערט זיך די צייט. עס ענדערן זיך די געפילן, געזעצן און דער אינהאַלט פון לעבן. נאָר איין זאַך איז אומגעענדערט — דער ווילן צום לעבן.

איין טאָג אַדורך, דער צווייטער — דוכט זיך, אַז אַלץ ענדיקט זיך און פאַרשווינדט אויף שטענדיק. און דאָך, אַפילו שטאַרבנדיק, לאָזט דיך נישט אָפ די האָפענונג, אַז עפעס וועט געשען אַ נס — און כ׳וועל בלייבן לעבן.

מעגלעך, אַז אין דעם געפיל — איז באַהאַלטן דער יסוד פון לעבן און עולם־הבא, אין דער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה.

אָבער וועגן עולם־הבא און אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה, קלערן מער די זאַטע און שטאַרקע, וועמען ס׳איז אַ שאָד איבערצולאָזן זייער ערדיש גוטס, זייערע פאַרגעניגנס. זיי האָפן דעריבער אויך נאָכן טויט הנאה צו האָבן. דער אַרעמער און דערדריקטער מענטש, קען זיך אַפילו דעם לוקסוס פון טראַכטן דערפון נישט דערלויבן. ער נעמט אויף דעם טויט, ווי ער נעמט אויף דאָס לעבן — ווי אַ נויטוועדיקייט.

נאָך אַלעמען, וואָס איז דער טויט פאַר די, וואָס גלויבן אין שיינע אידעאַלן און זענען צונויפגעקניפט אין לעבן מיט טויזנטער אָדער מיליאָנען מענטשן, וועמעס מחשבות און צילן זענען די זעלבע — שאַפן אַ בעסערע און גליקלעכע וועלט פאַר אַלע מענטשן.

וועג איך גיי אונטער, שטאַרב, וויר איך נישט פאַרניכטעט. איך לעב ווייטער אין די קערפערס, אין די נשמות, אין די מחשבות פון אָט די טויזנטער און מיליאָנען, וועלכע טראַכטן ווי איך און זעצן פאָר מיין קאַמף און גייען צו אונדזער בשותפות־דיקן ציל. ס׳האָבן מורא פאַרן טויט די נידערטרעכטיקע און די, וועלכע האָבן גאָרנישט אין זייער לעבן, אויסער — זיך אַליין.

שבת, 2.5.42.

ווידער פאַרגאַנגען אַ וואָך. ווידער אַ נייעס, נאָך אַ געשיכטע — און אַזוי פאַרגייט אַ טאָג נאָך אַ טאָג, פול מיט שרעק פאַרן קומענדיקן מאָרגן. כאָטש דער שכל לאָזט נישט, גלויבט דאָך דאָס האַרץ, אַז ס׳וועט קומען אַ טאָג, ווען מיר וועלן מער נישט זיין פאַרשפאַרט, פאַרשקלאַפט און דערנידעריקט. אַז מיר וועלן מער נישט זיין קיין איבעריקע און אומנויטיקע מענטשן. שטאָלצע מענטשן מיט רעכט צום לעבן וועלן מיר זיין.

אין אונדזער לעבן אין געטאָ, קען מען דערלערנען און דערקענען מענטשן. מענטשן מיט פאַרשידענע כאַראַקטערן זענען געצוווונגען צו לעבן צוזאַמען. אַנדערע האַלטן זיך כסדר אין קריגן. אַנדערע שווייגן און פאַרגינען נישט דעם צווייטן ס׳לעבן. שנאה און קנאה לאָזט זיך מערקן ביי די געטאָ־מענטשן. אין דער שווערער תקופה וואָס מיר לעבן איבער, געפינען זיך נאָך מענטשן, וואָס פאַרגרעסערן איינער דעם צווייטנס פיין — און דאָס, צוליב נאַרישקייטן: צוליב אַ טעפל, אָדער אַ לעפל. מען פאַרגעסט וואָס עס שטייט אונדז פאָר. אַנשטאָט אחדות, מיטפילונג און איבער־געגעבנקייט איינער צום צווייטן — קריגן זיי זיך און מיינען, אַז דאָס וועט זיי ברענגען די ישועה.

נישט איינמאָל גיי איך אַרויס אין דרויסן און הער אין דער נאַכט־שטילקייט קללות און מיאוסע ווערטער. איך אַנטלויף צוריק אין שטוב אַריין.

לאַנגזאַם פאַרגייט דער שבת. ס׳איז אומעטיק אויפן האַרץ. אין דרויסן רעגנט. איך געפין זיך נישט קיין אָרט. כ׳נעם דעם טאָגבוך און בלעטער אים. איך פאַרליר זיך אין די פאַרגאַנגענע יאָרן, ווען כ׳בין נאָך אַ קינד געווען. איך האָב דעמאָלט געלערנט און געשטרעבט צו פאַרשטיין און אַרײַנדרינגען אין די זאַכן און דערשיי־נונגען, וועגן וועלכע מען האָט געלערנט.

איך לייען וועגן מיינע אײַנדרוקן פון יענער צייט. וועגן אונדזער לאָקאַל, פול מיט געזאַנג און טענץ. וועגן די אָוונטן וואָס כ׳האָב פאַרבראַכט מיט די חברטעס. וועגן די לעקציעס און ליבלעכע שמועסן מיט די מדריכים. ווי קינדעריש, ווי נאַריש און ווי גוט איז געווען יענע צייט.

איך מיש די בלעטער און לייען אוֹן ס׳דוכט זיך, אַז דאָס איז געווען בלויז אַ חלום. ס׳ווערט נאָך מער אומעטיק אויפן האַרץ. אַ בענקעניש נאָך די גאָלדענע מאָמענטן, וואָס זענען אַוועק און וועלן מער נישט צוריקקומען. און טרערן גיסן, גיסן זיך פון מיינע אויגן. כ׳באַווײַן די צייט, וואָס איז אַוועק און די צוקונפט, וואָס דערוואַרט אונדז. שרעק. שוידער. פיין.

יום ג׳, 5.5.42, ל״ג בעומר.

היינט איז געגאַנגען אַ שניי. די טעג זענען אַזעלכע קאַלטע. דעם גאַנצן טאָג בלאָזט אַווינט און דער הימל איז פאַרוואָלקנט. אויף אַ מינוט באַווייזט זיך די זון און ווידער שניי. פאַרנאַכט ווערט ווארעמער און דער שניי צעגייט. אין דרויסן ווערט אַ בלאָטע און אַ נאַסקייט.

ל״ג בעומר איז היינט, אָבער מען גייט נישט אין וואַלד און מען דערציילט נישט די געשיכטע און געשעענישן פון ל״ג בעומר.

דער טאָג פאַרגייט. כ׳שטיי ביים פענצטער, קוק אַרויס אויף דער גאַס און טראַכט וועגן דער פאַרגאַנגענהייט. כ׳טראַכט וועגן די רויקע טעג פון אַרבעט, אויך וועגן די שווערע, אינערלעכע געראַנגלענישן מיט אייגענע געפילן, וועלכע כ׳האָב פאַר קיינעם נישט אַרויסגעבראַכט. כ׳ווייס איצט, אַז לעבן הייסט פילן און פילן מיינט ליידן. לעבן איז אַ שטענדיקער גערַאַנגל מיט זיך אַליין. ס׳איז דאָ אויך אַ לייכטערער וועג צום לעבן — מיט פאַלשקייט, שווינדל און אכזריות. איך אָבער האָב אויסגעקליבן דעם שווערן וועג.

אפילו חיות האָבן זייערע געזעצן, וואָס די נאַטור האָט אין זיי אײַנגעפלאַנצט. אָבער מענטשן, וואָס האָבן פאַרלוירן זייער געוויסן און זוכן אַ לייכט לעבן — זענען ערגער פון חיות. זיי ברעכן אַלע געזעצן. פאַר זיי איז נישטאָ קיין הייליקטום אין לעבן און אין טויט.

יום ד׳, 6.5.42.

היינט דערשאָסן אין איוועניץ צוויי בחורים פון רוביזשעוויטשער געטאָ: מולע

קאָסמאָיעוויטש און יוסף מאָרדכאָוויטש פון דערעוונע. מיד איז דאָס האָרץ פון טרויעריקע נייעס. דער קאָפּ בייגט זיך אַלץ נידעריקער און נידעריקער פון צרות.

צוויי הונגעריקע מיידלעך: חנה קיוואָוויטש פון כאָטעוע און חייה בערמאַן פון דערעוונע, האָבן זיך אַרויסגענבעט פון געטאָ און אַוועק אין דאָרף אַרבעטן און פאַרדינען אַ שטיקל ברויט. אויפן וועג האָט זיי געכאַפט אַ פאָליציאַנט און אַוועק געפירט אין דער געסטאַפּאָ קיין איוועניץ. דאָס וואָס זיי האָבן דאָרט דורכגעליטן, איז אוממעגלעך צו דערציילן. איין געבעט איז נאָר געווען ביי זיי אין האָרץ — דער טויט. דער טויט זאָל קומען וואָס שנעלער און אויסלייזן זיי פון די יסורים. נאָך צוויי וואָכן פיניקן זיי, האָט מען זיי צוריק געשיקט — קוים לעבעדיקע — אין רובֿיזשעוויטשער געטאָ. גרויס איז געווען אונדזער שמחה, דערזעענדיק זיי צוריק לעבעדיק. נאָר נישט לאַנג האָט אונדזער פרייד געדויערט. אויפן פערטן טאָג נאָכן צוריק קומען פון די מיידלעך, איז געשען אַ צווייטער אומגליק מיט אַ מיאוסן סוף. אונטערן אויסרייד פון נישט אויספירן די באַשטימטע אַרבעט, האָט די פאָליציי געכאַפט צוויי יידישע בחורים און זיי אפגעשיקט קיין איוועניץ אין דער געסטאַפּאָ. דאָרט האָט מען זיי פאַרמשפט צום טויט. אָבער דער טויט אַליין איז, ווייזט אויס, געווען נישט גענוג פאַר די געסטאַפּאָ־מערדער. מען האָט די צוויי בחורים געפיניקט און גמאַטערט און געצוווּנגען זיי אַליין אויסצוגראָבן פאַר זיך אַ קבר. היינט זעקס פאַרטאָג האָט מען זיי דערשאָסן. זעקס פאַרטאָג. די זון גייט אויף און שפּיגלט זיך אין די טראָפנס טוי אויף זייער פרישן קבר. עס הייבט זיך אָן אַ נייער טאָג אויף דער ערד. אַ טאָג פון פרייד און האָפענונג און דערוואַרטונג פאַר מענטשן. אָבער מוליע און יוסף, די צוויי יונגע יידישע בחורים, זענען נישט.

צוזאַמען ליגן זיי אין איין שמאָלן קבר. פאַר זיי איז אַלץ געענדיקט. און דער הימל איז ריין, בלוי. און די פייגעלעך שפּרינגען אַרום און זינגען. מענטשן גייען צו זייער אַרבעט. ביימער שטייען אין זייער בליִונג. ווייסט דען נישט די נאַטור, וואָס עס איז איצט פאַרגעקומען ביים אָפענעם קבר, ווו מען האָט פאַרשניטן דאָס לעבן פון צוויי אומשולדיקע בחורים? איז דען גאָט אויך קעגן אונדז?

אין געטאָ ביי אונדז איז דער אומעט גרויס. מען טרויערט נאָך די צוויי דערהרגעטע. מיר פילן דעם פּחד פון טויט און די דערנידעריקונג פון אַזאַ לעבן. דאָס דערוואַרט דאָך אונדז אויך. טויט. טויט. און אפשר? אפשר לעבן?

יום ה', 7.5.42.

נישטאָ מער קיין געפיל ביי אונדז. מיר זענען מיד פון צרות. די טרויעריקע מחשבות דריקן און שטיקן אונדז. דער פּחד און די געפאַנגענשאַפט מאַכן אונדז מיד, קראַנק און פאַרקירצט אונדזער לעבן. מיר זענען לעבעדיקע מתים און באַוועגן זיך קוים. אונדזער לאַגע איז, ווי מען וואָלט אונדז געבונדענערהייט אַריינגעוואָרפן אין אַ שלאַנגען־גרוב. מיר זענען אוממעכטיק, קענען זיך נישט פאַרטיידיקן. וואַרטן אויפן טויט. וואַרטן און קוקן זיך צו, ווי די שלאַנגען פויזען לאַנגזאַם, לאַנגזאַם צו אונדז...

מען שפּילט זיך מיט אונדזערע נשמות. אָט דוכט זיך, אַז אַלץ איז שוין

געענדיקט, דער סוף קומט. נאָר מען קערט צוריק אונדזערע נשמות, כדי מאָרגן פון דאָסניי דורכלעבן די גסיסה־יסורים.

אויב אַ מענטש קען נישט זיין פריי; אויב מען רויבט פון אים צו זיין כבוד און מען פאַרוואַנדלט אים אין אַ שקלאַף, איז דער טויט אַ סך בעסער פון אַזאַ לעבן.

מיר ווייסן, אַז עס דערנענטערט זיך אונדזער ענדע. אָבער מיר זענען פאַר־שטייגערט, פאַרהאַרטעוועט און גלייכגילטיק. איז אַזאַ מצב נאַטירלעך? קענען נאָרמאַלע מענטשן שטיין אַזוי שטיל ביים שוועל פון טויט? אַזוי גלייכגילטיק, אייגשטימיק?

קענען דען נאָרמאַלע מענטשן אַדורכטראָגן אַזוי פיל ליידן, פיין, דערנידעריקונגען, שרעק און הונגער — און נישט ווערן משוגע?

לעב איך, אָדער בין איך טויט? געפין איך זיך צווישן לעבעדיקע ווען, אָדער טויטע? און אפשר גאָר צווישן שדים, אין אַ שרעקלעכער, אומנאַטירלעכער וועלט? אַ, געדאַנקען מיינע, פאָדערט פון מיר קיין ענטפער נישט. פייניקט מיך נישט. לאָזט מיך איבער אַליין אין מיינע לעצטע מינוטן, איך זאָל קענען גיין רויק צו מיין ענדע.

דער טאָג איז שיין. די זון איז ליכטיק און רופט אונדז צום לעבן. אָבער ווי נעמט מען די פיזישע קראַפט, כדי צו רייסן די קייטן פון קנעכטשאַפט, מיט וועלכע מיר זענען געבונדן. ווי זענען די העלדן, וועלכע זאָלן אונדז קענען באַפרייען פון אונדזערע פייניקער. מיר זענען שוואַך, שוואַכער פון אַ מילב, געצוווּנגען צום שווייגן, צו בייגן אונדזערע קערפערס.

איך האָס די וועלט וואָס שווייגט און ראַטעוועט אונדז נישט פון די פייניקער.

איך קען נישט מאַכן הערן דער וועלט אונדזערע יסורים, שרייב איך עס אויפן פאַפיר און עס מאַכט מיר אַ ביסל גרינגער.

כ׳ווייס, וואָס עס דערוואַרט מיר. אַנדערש קען עס שוין ניט זיין. נאָר איין געבעט האָב איך: מיין טויט זאָל זיין אַ נאַטירלעכער און נישט פון אַ מענטשנס האַנט, פון אַ קויל.

יום ששי, 8.5.42.

היינט צוועלף אַזייגער האָט מען אַרויסגעפירט פון געטאָ 203 יידן קיין איוועניץ.

און ווידער אַ צרה. ווידער דער אומעט פון געזעגענונג. ווידער געווייַן און געשרייען. די היינטיקע וואָך איז פול מיט פיינלעכע געשעענישן. אַ וואָך פון דורכלעב־בענישן און צרות. איידער די ערשטע צרה פאַרגייט, קומט אַ פרישע און עפנט אַ פרישן קוואַל פון טרערן און ליידן. ס׳ווילט זיך פשוט נישט אָנהייבן די היינטיקע טרויעריקע נייעס צו שרייבן. עס ציטערט די האַנט און טרערן באַנעצן דעם בלאַט.

אָבער איך מוז שרייבן און פאַרגרינגערן דורך דעם מיין ווייטיק. נעכטן אָוונט, גייענדיק שלאָפן, האָט זיך קיינער ניט פאַרגעשטעלט, וואָס עס דערוואַרט אונדז היינט. פאַרשטערט אונדזער פרייטיק, פאַרשטערט אונדזער לעבן אויף אייביק.

איך האָב זיך אויפגעכאַפט אין דער פרי (די זון קוקט אַריין דורכן פענצטער, ווי זי וואָלט זיך רייצן מיט אונדז), אָפּגעשיילט קאַרטאָפל און זיך געשטעלט קאָכן, אַרומגעראַמט די שטוב און דעם הויף. אַלץ איז גרייט צום שבת. פלוצום הער איך

געשרייען און אַ געווײַן אין דרויסן. כ׳גיי אַרויס אין גאַס און דערוויס זיך, אַז מען פירט אַרויס די אַרבעטער פון די אַרטעלן מיט זייערע משפחות. איך ווייס נישט וואָס צו ראַטן מיין פאָטער. כ׳מיין, אַז ער דאַרף אויך פאָרן. מיר ווייסן דאָך פון אַנדערע געטאָס, אַז נאָכן אַרויספירן די אַרבעטער מיט זייערע משפחות, האָט מען די פאַרבליבענע דערשאָסן. יעדער איז פאַרציטערט און ווייסט נישט וואָס צו טאָן. דאָ, אין געטאָ, איז געווען לייכטער צו קריגן אַ שטיקל ברויט. מען פלעגט זיך אַרויסגנבענען אין די דערפער, אַרבעטן און פאַרדינען וואָס צום עסן. אין איוועניץ איז אַ זיכערער הונגער־טויט.

די געסטאַפּאָוצעס מיט צוויי איוועניצער פאָליצייסטן גייען איבער די שטובער און שלאָגן ביז בלוט די יידן. כ׳זע, ווי עס גייט אַ ייד מיט אַ פאַק אויף די פלייצעס און אַ פאָליציאַנט וואַרפט אויף אים גרויסע שטיינער און צווינגט אים לויפן. ער לויפט און פאַלט, פרווווט זיך אויפהייבן און פאַלט און דער שגץ לאַכט. עס גייען עטלעכע דייטשן, דוכט זיך, צו אונדז. איז נישטאָ וווּ צו באַהאַלטן זיך? גאָט צו דאַנקען, זיי זענען אַדורך און נישט אַריין אין שטוב. פון דער ווייטנס שטייען די שטאָטישע קריסטן און לאַכן.

אויפן מאַרק שטייען די אָרעמע יידן מיט זייערע קינדער און ווארטן מען זאָל זיי דערלויבן אויפצולייגן אויף די פורן זייערע פעקלעך.

ס׳קומען אָן די פורן און מען פאַקט זיי אָן מיט די פעקלעך און די יידן שטעלן זיך אויס דריי אין אַ ריי. מאַמעס מיט עופהלעך אויף די הענט, קאַליקעס, צעשלאָגענע און צעבלוטיקטע. אַ טייל קינדער פעלן. מען האָט זיי אין דער פרי אַוועקגעטריבן אויף אַרבעט קיין סוּלאַ.

די פאַרבליבענע יידן אין געטאָ זיצן אין זייערע הייזער דערשראָקענע, פאַריאושטע און טראַכטן וועגן טויט, וועלכער דערוואַרט זיי דאָ. קיין צווייטער אויסוועג איז נישטאָ.

דער זייגער איז צוועלף, ווען די פורן רירן פון אָרט. די מענטשן, אַפילו קליינע קינדער — גייען צופוס נאָך די וועגענער. מיט געבראָכענע הערצער געזעגענען מיר זיי פון דער ווייטנס, צווישן זיי אויך די מומע רחל מיטן מאַן און קינדער. זיי וואַרפן אַ לעצטן בליק אויפן שטעטל, אויף די הייזער און לאָזן זיך אין זייער וועג צום אומדערוואַרטעטן... און מיר אַלע ווייסן, אַז מיר וועלן זיך שוין נישט זען...

די שטימונג ביי די איבערגעבליבענע איז אַ שרעקלעכע. כ׳גיי אַריין אין די פוסטע הייזער. זייערע טירן אָפן. ס׳וואַלגערן זיך אַרום זאַכן, וואָס מען האָט נישט באַווויזן מיט זיך צו נעמען. די פאַריתומטע וועגט קוקן אויף מיר מיט טרויער. ס׳הערשט אין די פוסטע הייזער אַ בית־עולם שטילקייט.

און דאָרט, אין וועג, שפּאַנען זיי מידע, צעבראָכענע. אַרום זיי איז פול מיט לעבן. אין די פעלדער און וועלדער אַרבעטן פרייע און זאָטע מענטשן. נאָר מיר, יידן, שפּאַנען טיף געבויגן, מיטן שטאָק אין האַנט — אָן אַ היים און אָן אַ לאַנד.

אין אָוונט גיי איך אַרויס אין הויף. כ׳קוק אויף דער פאַרגייענדיקער זון און איך אָטעם טיף די ריינע לופט. כל־זמן איך בין נאָך פעיק צו זען און אָטעמען — וויל איך עס אויסנוצן. איבערן געטאָ איז אויסגעשפרייט אַ שרעקנדיקע שטילקייט. עס שרעקט די אָנקומענדיקע נאַכט און נאָך שרעקלעכער איז דער מאָרגן. איך קוק אויף דער פאַרגייענדיקער זון און מיר דוכט זיך, אַז זי פאַרגייט פאַר מיר אויף שטענדיק. אַז

מאָרגן וועל איך איר שוין נישט זען. אַ טויטע שרעק באַפאַלט מיך פאַר דעם געדאַנק. פלוצום דערהער איך געשרייען און כ׳זע לויפנדע פיגורן. כ׳קום צו נענטער און דערקען מיין חברטע מאַשע און די איבעריקע קינדער, וועלכע האָבן זיך איצט צוריקגעקערט פון סולא. נישט געטראָפן דאָרט זייערע עלטערן, נאָר פוסטע הייזער.

כ׳גיי אַריין צו מאַשען. זי איז נאַס פון טרערן און איך האָב איר נישט מיט וואָס צו טרייסטן. זיץ איך און וויין צוזאַמען מיט איר. מאָרגן פרי דאַרפן מיר זיך צעשיידן, מיין בעסטע חברטע. מאָרגן פרי פירט מען דיך אַפּ מיט די געבליבענע קינדער קיין איוועניץ. איך בלייב דאָ, באַצייכנט צום טויט. זיץ איך און קוק אויף איר. איך וויל איינזאַפן איר געשטאַלט. מאָרגן וועסטו בלייבן פאַר מיר בלויז אַן אָנדענקונג. מער וועלן מיר זיך שוין נישט טרעפן. בלויז אין געדאַנק וועלן מיר דערמאָנען איינע די צווייטע.

ס׳איז שוין שפעט. כ׳קער זיך אום אַהיים. דער אַמאָליקע פריילעכער פרייטיק־צונאַכטס מיט זיינע געזאַנגען און געלעכטערס, איז פאַרשטערט אויף אייביק.

ס׳איז אונדז ביז היינט געווען שלעכט, אָבער מיר זענען געווען צוזאַמען. האָט אונדז גאָט נאָך מער שלעכט געטאָן. צו דעם דאַרף מען זאָגן „גאָט און זיין משפט איז געראַכט"...

נאַכט. טרויעריקע נאַכט איז געקומען.

שבת, 9.5.42.

היינט ניין אַזייגער איז אָפּגעפאָרן אין איוועניצער געטאָ מאַשע און די פאַרבליבענע קינדער.

כ׳האָב זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף מיט אַ געשריי און געווייין. מיר האָט זיך געחלומט מאַשעס אַוועקפאָר. ס׳האָט ערשט אָנגעהויבן צו טאָגן. לאַנגזאַם וויקלט זיך פונאָנדער אַ שיינער פרימאָרגן. כ׳קוק אויף אים מיט האַס, ווייל נישט פאַר אונדז יידן איז ער געגעבן געווארן. כ׳גיי אַוועק צו מאַשען אויפן הויף און מיר זענען זיך צום לעצטן מאָל אויף דער באַנק, אויף וועלכער מיר פלעגן אָפט זיצן און שמועסן און טרייסטן אייניע די צווייטע, דערציילן און דערמאָנען די גוטע צייטן, וועלכע מען האָט דורכגעלעבט צוזאַמען אין די קינדער־יאָרן. אַנשטאָט ריידן, זיצן מיר און ווייגען. באַלד וועט קומען די פור און מיר וועלן זיך געפינען אין צוויי באַזונדערע וועגן. כ׳דערמאָן זיך אין די שטילע ווינטער־נעכט אין געטאָ, ווען מיר פלעגן זיצן צוזאַמען און אויסריידן זיך דאָס האָרץ. אָט היינט פאַרנאַכט, וועלן מיר שוין נישט זיצן צוזאַמען. איך וועל דיך שוין נישט זען. כ׳וועל אַריינקומען צו דיר אין שטוב און דיך ניט טרעפן. עלנט און פאַרשעמט וועט שטיין דער טיש אין דער פוסטער שטוב. נאָך אַ ווייל און דו וועסט פאַרלאָזן דאָס שטעטל, וווּ דו ביסט געבוירן געוואָרן, אַנטוויקלט זיך און פאַרבראַכט דיינע יוגנט־יאָרן.

די צייט פליט שנעל. כ׳האָב געוואָלט נאָך אַביסל זיין מיט דיר, נאָר עס קומט אָן די פור. מען טראָגט שוין די פעקלעך. מיר הייבן זיך אָן געזעגענען. מיר געזעגענען זיך דאָך אויף אייביק. מיר נעמען זיך אַרום שטאַרק. מיר קוקן זיך אָן איינע דער צווייטער. הייסע קושן.

די פור איז שוין איינגעפאַקט און מען פאָרט אַרויס. כ׳קוק לאַנג און באַגלייט איר מיט מיינע אויגן. זי גייט און קערט אָפּ יעדע ווייל איר פאַרווויינט פנים און קוקט אויף מיר און אויפן שטעטל. אָט ווערט זי קלענער און קלענער. ס׳זעען זיך בלויז אירע אַקסלען, דער קאָפּ. און מיט אַמאָל פאַרשווינדט זי אין גאַנצן. זי איז אַוועק אין אַ ווייטן וועג און מיר זענען פאַרבליבן דאָ, מיט אונדזער פחד פאַרן מאָרגן.

דער אָוונט פאַלט צו. כ׳גיי אַרויף אויף דיין הויף, מאַשע, און דאָס האַרץ פאַרקלעמט מיר, דערמאָנענדיק זיך, אַז דו ביסט שוין מער נישטאָ. כ׳שטיי לאַנג ביים טויער פון הויף, כ׳רוף דיך און דו קומסט ניט אַרויס און רעדסט ניט מיט מיר. מיט וואַקלדיקע טריט קער איך זיך צוריק און אַ צעווייטיקטע — אַ היים.

יום א׳, 10.5.42.

דער פרימאָרגן איז היינט זייער אַ שיינער, נאָר פאַר אונדז איז ער פול מיט אומעט. מען איז געשפאַנט אין געטאָ און מען דערוואַרט מיט ציטערניש וואָס די שעהן וועלן ברענגען. איך האָס און שעלט דעם טאָג, וואָס כ׳בין געבוירן געוואָרן. אָ, לעבן, וואָס האָט מיר געבראַכט אַזוי פיל שלעכטס און טרויער. וואָס טויג אַזאַ לעבן? עס איז אַנגעזאַפּט בלויז מיט צרות, מיט מחשבות וועגן טויט, וועגן שחיטות. כ׳וואָלט וועלן וועגן עפעס פריילעכס טראַכטן. נאָר אַזעלכע מחשבות קענען נישט געפונען זייער וועג אויף די גאַסן פון געטאָ. אַלץ איז פון אונדז אַוועקגעוואָרפן און געבליבן זענען בלויז די טרויעריקע געדאַנקען. דאָס לעבן היינט זעט אויס טייערער פון שטענדיק. ס׳וויל זיך לעבן און דערלעבן נאָך אַ ביסעלע גליק, וואָס זאָל פאַרגעבן אונדז פאַר די צרות וואָס מיר שטייען אויס. טאַטע אין הימל, שטאַרק אונדז און שיק אונדז דיין גאולה!

יום ד׳, 13.5.42.

וווּ זענט איר, מיינע מחשבות? צי דען האָט איר זיך דערשראָקן און גענומען, אַז איך בין שוין נישט פעיק צו באַנעמען און באַשרייבן? צי דען האָט איר געמיינט, אַז כ׳לעב שוין מער ניט און בין נישט פעיק מער צו טראַכטן?

כ׳לעב נאָך. זע אַלץ. פאַרשטיי אַלץ און בין נאָך פעיק צו טראַכטן. אַ סימן, אַז כ׳האָב זיך נאָך נישט צעשיידט מיט מיין טאָגבוך: מיט דיר, מיין אינטימסטער פרייַנד, וואָס ווייסט פון מיינע סודות און געדאַנקען. אָ, ווי כ׳בענק נאָך דיר, ווען ס׳גייען דורך עטלעכע טעג און כ׳קען ניט שמועסן מיט דיר, מישן דיינע בלעטער און אויסגיסן פאַר דיר מיין האַרץ.

אַן אומפאַרשטענדלעכע קראַפט שטויסט מיך נעמען די פען און שרייבן, שרייבן... און ווען איך שרייב, פאַרגעס איך אַלץ וואָס אַרום מיר איז. כ׳הער דאָן נישט און זע קיין זאָך ניט. כ׳זע נאָר פאַר מיר דעם רייַנעם בלאָט און איך פאַרפול אים מיט מיין שריפט און גיס אויס מיינע געפילן. כ׳פיל זיך גליקלעך, נאָר ווען כ׳שרייב. ווי גוט מיר איז, אַז גאָט האָט מיר געשענקט דעם ווילן און ליבע צו שרייבן, דאָס קענען אויסדריקן אין שריפט געדאַנקען. און דו, מיין טאָגבוך? שווייגסט? ביסט פאַרשלאָסן

פּאַר אַנדערע, נאָר מיר ביידע ווייסן פון אונדזערע מחשבות, פריידן און צער און מיר ביידע עקזיסטירן אייגער פּאַרן אַנדערן.

פּאָריקן שבת האָב איך נישט געגלויבט, אַז כ׳וועל הייַנט נאָך לעבן. כ׳פּיל זיך גליקלעך, אַז כ׳קען לעבן נאָך אַ טאָג און שרייבן. ווי שיין איז דער טאָג. די לופט איז פול מיט ריחות פון די בליענדיקע ביימער. פייגעלעך פליען אַרום און זינגען. דער טייך פליסט שטיל. קליינע כוואַליעס לויפן מיט אַ שטילן פליסטער און פּאַלן צו צום ברעג — ווי קינדער צו דער מאַמעס ברוסט. אַרום איז גרין און שטיל. אַלץ אַרום רופט צום לעבן. אָבער, ליידער, נישט פּאַר אונדז, די פּאַרשפּאַרטע אין געטאָ. וועז כ׳וואָלט קענען זיך פאַרוואַנדלען אין אַ פייגעלע? שוועבן איבער די ביימער אין דער פרייער לופט? כ׳וואָלט דאָן פּאַרפלויגן צו דיר, מיין שוועסטער (אויב דו לעבסט נאָך) און ברענגען דיר אַ גרוס פון אונדז אַלעמען און דאָן צוריק אַוועקפליען אין מיין נעסט. שווער און אומברחמנותדיק איז איצט דאָס לעבן פון מענטש. נאָך שווערער איז דאָס לעבן פון אומבאַשיצטן ייד.

איבער אונדזערע קעפ הענגט אַ שרעקלעכע נייעס, וואָס מאַכט אונדז ציטערן טאָג און נאַכט. שווער איז צו קוקן דעם טויט גלייך אין די אויגן. ביטער איז צו פּאַרברענגען אַזוי די יוגנט־יאָרן. די שענהן און טעג פּאַרלויפן און ברענגען שווערע דורכלעבונגען. פיין און אומעט. זיי ברענגען אונטערגאַנג פּאַר אונדז. נישטאָ קיין וועג צו רעטונג און באַפרייען אונדז פון אונדזער פינצטער לעבן.

יום ה׳, 14.5.42.

איך זוך אַ געדאַנק, אַ רעטונג פּאַר מיין מידן, געפייניקטן מוח. אַ געדאַנק, אַדער פּאַנטאַזיע, וועלכע זאָל מאַכן מיך פּאַרגעסן אין דער איצטיקער צייט. איך זוך דעם אַוועקגערוידטן פון מיר געפיל, וואָס זאָל מיך שטאַרקן און טרייסטן אין די שטילע פרימאָרגנס — דאָן וועז איך ליג מיט אָפענע אויגן און קוק זיך צו צום אָנקומענדיקן טאָג, בעת אַלע ליגן נאָך פאַרזינקען אין זייער שלאָף, חלומען, און דעם אָרעמען ייד דוכט זיך, אַז זיינע חלומות זענען די וואָרהייט.

וועז די נאַכט פאַרגייט לאַנגזאַם און אַלץ אין דער נאַטור וואַרט מיט אַ פאַרכאַפטן אָטעם אויף דעם אָנקומענדיקן טאָג — דאָן כאַפּן מיך אַרום די שוואַרצע מחשבות און פייניקן, פייניקן ביז טרערן. די אומעטיקע געדאַנקען לאָזן זיך ניט ענדערן און טרייבן פון מיר אַוועק דעם ווילן צו לעבן. זיי נעמען מיך אַרום מיט אייזערנע צוואַנגען און לאָזן ניט אָפּ.

פאַר וואָס פאַרלאָזן זיי מיך ניט, די ביטערע מחשבות? פאַר וואָס גייען זיי ניט צו יענע, וועלכע טראַכטן אונדז אומצוברענגען? אפשר וואָלטן זיי אויך אַנדערש געפילט? אפשר וואָלט זיך דאָן ביי זיי דערוועקט דער חוש פון מיטגעפיל און רחמנות?

אָ, דאָן וואָלט איך אפשר דערפילט וואָס פריינדשאַפט איז און אויפגעלעבט וואָלט מיין יונג האַרץ. פול וואָלט עס געוואָרן מיט שמחה און מיטגעפיל און גרייטקייט צו העלפן דער ליידנדיקער מענטשהייט. כ׳וואָלט דאָן שפּאַנען מיט אַלע פרייַ מענטשן און אַרויסרופן אַלע אומגליקלעכע פון זייערע פינצטערקייטן צו דער זון און באַפרייען זיי פון זייערע ליידן.

כ׳וואָלט זיי געלערנט גוטע מידות. דאָס בעסטע וואָלט געווען פאַר מיר, ווען איך וואָלט געקענט דערגרייכן צו אָט דעם שטאַפּל פון לעבן. געפינען זיך צוזאַמען מיט מענטשן, וואָס לעבן און שאַפן, נישט בלויז פאַר זיך, פאַרן „אייגענעם איך", נאָר אויך פאַר אַנדערע, וועלכע העלפן אומגליקלעכע און ליידנדע און לאָזן זיי נישט פאַלן. לאָזן זיי נישט זינקען אין זומפ פון יאוש און ליידן.

כ׳וואָלט אויך וועלן געפונען אַ מענטש, וואָס זאָל אַזוי פילן און דענקען ווי איך און איך זאָל פון אים נאָך קענען לערנען גוטס. אָ, ווי עס בענקט מיין האַרץ נאָך ליבע און נאָך אַ פריינד, וועלכער זאָל זיין געטרויי מיין מחשבות־גאַנג: לעבן מיט אים צוזאַמען און שטילן מיין לאַנגן, לאַנגן דורשט נאָך פריינדשאַפט און ליבע.

אָבער טיילמאָל באַטראַכט איך נישט און פרעג נישט דאָס יונגע האַרץ, צי דער פריינד איז גוט אָדער שלעכט. די אויגן זעען זיין שיינעם אויסערלעכן געשטאַלט, וועלכער פאַרבלענדט און מען זעט גאָרנישט, נאָר דער פאַרגעניגן מיט אים צו זיין. מען פילט זיין צערטלעכקייט און ליבע און מען טראַכט ניט וועגן דער צוקונפט. מען פיניקט זיך פון ליידנשאַפט, וועלכע מען מוז דערדריקן. און שפעטער, דער גרויסער מאַמענט, ווען מען קען פריי אַרויסזאָגן, אַז מען איז פריינד אויפן גאַנצן לעבן.

ליבע און יוגנט — צוויי זאַכן, וואָס פאַרמאָגן אין זיך אַ סך פאַרבאָרגנקייטן. צוויי זאַכן, וועלכע בינדן זיך צוזאַמען. צוויי גליקלעכע תקופות, וועלכע מען פאַרגעסט נישט דאָס גאַנצע לעבן.

אָבער ניט פאַר אונדז אין געטאָ איז צו טראַכטן וועגן דעם און באַשרייבן. בלויז דער גענאַנק וועגן דעם פאַרשאַפט ווייטיק און פיין, וויל נישט פאַר אונדז איז עס געגעבן. און וואָס מער כ׳טראַכט וועגן דעם — מער פאַרדראָס און ווייטיק ברענגט עס.

שבת, 16.5.42 — 16 אייר. רוביזשעוויטש.

היינט אַ וואָך, אַז מאַשע איז אַוועק געשיקט געוואָרן קיין איוועניץ.

מיומנו של ראובן פורט ז״ל

קשה לתאר מה שעבר עלינו תחת שלטון הנאצים. נודדים היינו, ללא בית, ללא מחסה. הסירו מעלינו כל צלם אדם וניתנה לכל נוצרי הרשות לעשות בנו כאוות נפשו. פחד־מוות ריחף מעלינו ללא הרף. מיעוט קטן מאתנו ידע והבין מה מצפה ליהודים. ולכן התחילו לארגן את הנוער, שאנו בתוכם, השתדלו להשיג נשק ולהתאמן בו לקראת בואו של היום המר, כדי שנוכל לעמוד על נפשנו.

המדריך שלנו, בחור מקוידנוב, יעקב ריבק, יצא אתנו מפעם לפעם לאימונים ביער אוסיפוביץ. לצערנו הרב, הוא נהרג בעת האימונים, כשנתן פקודה לירות ונפגע מכדור שנורה מהרובה שלי עקב אי־זהירות. „אל אלוהים, מה עשיתי" — צעקתי למרות שכל אשמה לא היתה בי, שהרי צייתתי לפקודתו. בכל זאת כדור שלי הוא שריצץ את מוחו, קיפד את חייו. כל שאיפתנו לארגן יחידת לחימה — עלתה בתוהו. ואני האשם...

אמרתי לחברי שימשיכו במשימה, שיתכוננו להגנה, אולם אני, ידי מגואלות בדם. הרגתי ידיד טוב וגוזר אני על עצמי נפש תחת נפש. ברגעים מרים אלה, במאבק בין חיים למוות, חשתי ביד החמה של חברי, המלטפת אותי בחמלה רבה. „לא רצחת איש, אין בך כל אשמה, הגורל המר הוא מנת חלקנו אמר. „קום נלך, עלינו להתגבר על כל חולשותינו, להתעלות מעל הרגשות האישיים וללחום את מלחמת עמנו המעונה, ושוב למרות הכל, נתאמן להגן בנשק על חיינו ולנקום נקמתנו מהרוצחים".

יחד עם יודל גרמיזה, בנו של גציל, המשכתי לנהל בגיטו רוביז'ביץ' את בית־המלאכה לתיקון אופנועים. עשינו זאת לפי הוראות ה„קומנדנט". יודל היה בוגר הטכניון בווילנה, ואני למדתי את המלאכה ממנו. עבודתנו מצאה חן בעיני ה„קומנדנט", וניתנה לנו הרשות לנוע באופן חופשי גם מחוץ לגיטו. פעם, בהיותנו מחוץ לגיטו, נודע לנו מפי נוצרים שהגרמנים שלחו פועלים לחפור קבר גדול בשביל יהודי הגיטו. באותו ערב נפגשתי עם ר' אליהו אייזנבוד שהיה יושב ראש היודנראט. הוא התקשר מיד עם ה„קומנדנט", והלז הכחיש את הידיעה בכל תוקף.

למחרת, לעת ערב, בא הנוצרי ציפרוק לגיטו, עבר ברחובות וקרא באידיש: „יהודים הצילו את עצמכם, מחר יהרגו אתכם"! גם בערב זה באתי לר' אליהו. הוא ישב מדוכא, ראשו שקוע בין שתי ידיו ופיו ממלמל בלחש: „ידוע לי הכל. מחר נמות כולנו. כל שערי הרחמים נסגרו לפנינו. עשיתי כל מה שיכולתי, אך אין מושיע".

באותו ערב נפגשנו, יודל ואני, עם ה„קומנדנט" בביתו של בנימין סגלוביץ. הוא

ראובן פורט ז"ל (עומד משמאל) בטיול־חורף עם חברי „ברית הקנאים" ברוביז'ביץ' (1936).
ראובן פאָרט ז"ל (שטייט פון לינקס) אויף אַ ווינטער־אויספלוג מיט חברים פון „ברית הקנאים" („גראַסמאַניסטן") אין רוביזשעוויטש (1936).

כאילו התנצל לפנינו, כי השתדל אצל פלוגות המוות הגרמניות שיאפשרו לו להוציא אותנו מהעיירה והוא יעבירנו לעבודה בסביבה, אולם — ללא הצלחה. נשארנו, יודל ואני, דוממים ונבוכים. לא ידענו מה לעשות. ביקשנו ממנו שיתן לנו בקבוק וודקה, רוצים אנו להשתכר ולשכוח הכל. שתינו עמו עד חצות הלילה, עת נפלה עליו תרדמה עזה. חיפשנו דרך להמלט מן השחיטה, אבל העיירה היתה סגורה ומסוגרת, אין יוצא ואין בא. פלוגות המוות עם השוטרים המקומיים הקיפו את העיר וסגרו את כל מבואותיה.

עם הנץ השחר שבנו למעונו של ה„קומנדנט" דרך החלון. יודל לבש בגדי קומנדנט, נטל את אקדחו ואנו יצאנו לדרך רכובים על אופנועו של ה„קומנדנט" שהיה בחצר. אנו ברחוב איבניץ. בחוץ בקע כבר אור היום ואנו מוכנים לבריחה. יודל עודדני: „אל פחד, החזק בי חזק". האופנוע נסע במלוא המהירות במורד הרחוב לכיוון הגשר, וכעבור שניות אחדות, שנראו כנצח, היינו מחוץ לעיירה. השוטרים, ששמרו על המעבר, ראו את ה„קומנדנט" נוסע במהירות שגעונית ופרועה, הצדיעו לו ופתחו את המעבר.

פנינו לעבר אחוזת וויצאָכווויץ ונכנסנו לבית נוצרי, פגשנו שם אשה זקנה, שהחלה מיד לשפוך דמעותיה ולהביע צערה על גורל היהודים. ציוונו עליה להתיישב מאחורי התנור ללא הגה, אחרת חייה בסכנה. יודל נשאר על המשמר עם האקדח הטעון בין החלון והדלת ובגורלי נפלה השמירה על הנוצריה. החלטנו להתגונן עד הכדור האחרון ובלבד לא ליפול בידי הגרמנים חיים. הצעקות והדי־היריות הגיעו אלינו מהעיירה. ידענו שהגיע הקץ. סופם של משפחותינו ויקירינו, השמדתה וחיסולה של קהילת רויבי׳ז׳ביץ׳.

היום פנה. יודל פשט את בגדי ה„קומנדנט", ופנינו לעבר יערות גליבוק בהשאירנו מאחורינו את האופנוע. לא יכולנו ללכת בדרך הקצרה מכיוון שהיינו בטוחים כי מחפשים אחרינו. הלכנו בדרכים עקלקלות וצדדיות. משך שבועות היינו בדרך, בלילה צעדנו וביום הסתתרנו. הגענו ליער, אך גם ביער היינו נתונים לסכנה מצד הפרטיזנים הפולנים והרוסים.

לעתים קרובות, הייתי בא למחנה דבוריץ, כאן נמצאה אחותי חנה עם רבים מבני עיירתי. ימים ספורים לפני השחיטה נתפסתי ע״י השומרים המקומיים. האשימו אותי בהשתייכות לפרטיזנים. לא הועילו לי כל הטענות וההצדקות. הם התנפלו עלי כזאבים צמאי־דם, במכות רצח. עצבי לא עמדו במיבחן והתפרצתי בהתפרעות איומה. הרמתי ספסל מוכן להכות בו כל מי שיתקרב. חשפתי את החזה וצעקתי: „תירו בי!" המהנדס הגרמני, מפקד המחנה, ציווה להוציא אותי ערום החוצה. היה זה בחודש דצמבר, קור עז ושלג רב כיסה את הארץ. צעדתי החוצה ערום כביום היוולדי. העמידו אותי עם הפנים אל הקיר. המהנדס אמר: „הנני סופר עד עשר. אם לא תגלה לנו את כל הסודות, נזרוק גבלתך לכלבים". לא עניתי, לא חשבתי על שום דבר, שמעתי רק ספירות של הגרמני: שמונה, תשע". נדמה היה לי שכבר אינני בחיים. פתאום לקחו אותי והכניסוני בחזרה למאורתי — מלונת הכלבים, ועזבוני לנפשי. לא יכולתי לא לשבת ולא לשכב. פצעי מהמכות והקור העז הציקו לי עד מאוד. מאוחר יותר, נודע לי, שכופר רב ניתן למהנדס תמורת חיי.

הפצעים טרם הגלידו והנה קפצו עלינו אנשי הגיסטפו — פלוגות המוות, אשר הקיפו את המחנה. כך הייתי פעם נוספת עד ראיה לשחיטת בני עירנו שהיו אז במחנה דבורץ. ראיתי את מכרי וידידי עולים, ללא התנגדות, למכוניות־משא המובילות אותם

למוות. באחת השורות ראיתי את לייבה סגלוביץ. בזהירות התקרבתי אליו, משכתי בשרוולו ואמרתי בלחש: „הלא יודע אתה לאן מובילים אתכם?" „כן" — ענה לי, — „נמאסו לי החיים, אין לי כלום בעולם, אף אחד ממשפחתי לא נשאר, למה לי חיים כאלה?"

באתי להיפרד מאחותי. מעט מאוד דיברנו ביניינו. הבכי חנק את גרוננו. „ראובן" — אמרה לי בקול רועד — „לבי אומר לי שאתה תישאר בחיים. יש לי מאתיים דולר, קח אותם. לי אין צורך בהם". „לא", עניתי, „אם אשאר בחיים, אחותי, אסתדר איכשהו, אולם אם את תצליחי לצאת מכאן, מצבך יהיה קשה שבעתיים בלי כסף".

בעיניים מלאות דמעות נפרדתי מאחותי לעולמים. הרגשתי בדבריה רצון עז לחיים, לזכות במעט נחת, כי צרות וסבל היו מנת חלקה בחייה. לא לקחתיה אתי משום שהיתה עייפה מרוב טלטולים, ולא רצתה לצאת מהבונקר. היא גם האמינה כי גורלה, הוא רצון האֵל. כאשר גילו הרוצחים את מחבואה, ציוו על כולם לצאת משם, וכאשר לא צייתו לפקודתם הטילו הרוצחים רימונים לבונקר. גופותיהם של הנהרגים נכתשו עם החול ולא נמצא זכר לאיש. כך סיימה את חייה אחותי היחידה.

במשך שני ימים ולילה הסתתרתי באחד הבונקרים. לבסוף, יצאתי מדבורץ בחודש דצמבר 1942, כאשר הקור במלוא עוזו, שלג עד הברכיים, ואני ללא מעיל ונעליים. השגתי שמיכה קרועה ובה עטפתי את רגלי. רצתי בכל כוחי לכיוון היער. כאן נודע לי שחברי יודל גרמיזה נפל בקרב עם הגרמנים ליד נאליבוק.

לא אשכח לעולם את הימים הנוראים והקשים, כאשר הגרמנים פתחו בהסתערות על הפרטיזנים ביערות נאליבוק. טבעת המצור נתהדקה. חיפשתי מקלט בביצות היער, כיסיתי את ראשי בסוף שגדל שם. יומיים החייתי את נפשי ממימיה העכורים והבאושים של הביצה. כאשר הציק לי הרעב חיפשתי ומצאתי בתוך הביצה רגל מפגר סוס. בשיני כרסמתי את בשר הרגל והודות לכך החזקתי מעמד יומיים נוספים עד שהגרמנים הסתלקו מן הסביבה.

נדדתי ממקום למקום מבלי למצוא מנוחה לנפשי. הסתתרתי אצל מכרים נוצריים. פעמים מספר כמעט ונתפשתי על־ידי הגרמנים. פעם אף נפצעתי כשירו אחרי בעת רדיפה. רצתי כל עוד נפשי בי כמה קילומטרים, מרגלי ניגר דם אך הצלחתי להימלט.

דמעות שמחה זלגו מעיני כאשר הגיעו לאזני רעמי התותחים הרוסיים. ראינו את הגרמנים נסוגים וציפינו בקוצר־רוח ליום השיחרור. רצון־החיים שלנו גבר. אך מחשבות נוגות לא נתנו מנוחה לנפשי. מי יודע כמה יהודים ישארו עד אז בחיים? את מי מביניהם אמצא בעיירתי?

רק יחידים זכו לשוב לרוביז'ביץ'. את העיירה מצאנו חרבה, וזרים גרו בבתי היהודים. אמנם הרוסים סידרונו בעבודה, קיבלתי משרה טובה ומצבי הכלכלי היה טוב, אולם לא יכולתי להסתגל לחיים אלה. כל פינה וכל אבן מגואלים היו בדם אחינו האומללים. בכל צעד ושעל נראו קברי אחינו שהושמדו ע"י הנאצים וגרוריהם.

עזבתי את עיירתי לעולמים ושמתי פעמי לארץ־ישראל. אחרי תלאות ויסורים זכיתי להגיע סוף־סוף אל המנוחה ואל הנחלה...

ימי הגיטו האחרונים

משה צליקובסקי / תל־אביב

ערב חג השבועות, ימים ספורים לאחר המשלוח הראשון למחנה העבודה בדבורץ, יושבי הגיטו הנותרים, ידעו ברובם את הצפוי להם — סלקציה נוספת אחת, בה יוכרע גורלו של כל אחד, מי למחנה העבודה ומי לחיסול, יום חיסול הגיטו ממשמש ובא.

בבית דודתי אשר שימש גם כמקום תפילה בגיטו, התקהלו מניינים אחדים לתפילת החג. רבים מבאי התפילה נעדרו, מעטים פנים צעירים, רובם מבוגרים וקשישים עטורי זקן שהתנועעו בכבדות בשעת התפילה בנשאם תחינותיהם בפני הבורא.

בשעת בין הערביים, בהפסקה שבין תפילת „מנחה" ל־„מעריב", התפלגו לפנים המתפללים לקבוצות, משוחחים ומתוכחים על פוליטיקה, מדברים על דא והא, כל מילה או ידיעה שנקלטה ממקור כלשהו, עברה מפה לפה, הוסיפו או גרעו ממנה, שקלוה בכובד ראש, התנחמו ותלו תקווה בעתיד. היו מצפים לבוא הישועה, הגאולה, קיוו כי כל יום שחולף מקרב את הגאולה שתבוא לבטח. אחר כל הסבל והתלאות שהיו מנת חלקם של היהודים מן ההכרח שהישועה תבוא.

ברם, בערב זה, ערב חג השבועות, שונים פני הדברים, כולם נותרו במקומותיהם, כמו מסומרים למושביהם, פניהם נפולים, כל צל של תקוה נמחק ממבטיהם, עיניהם המבוהלות נאחזות בדממה מעיקה התלויה באויר, אין פוצה פה. מפעם לפעם מפנה איש מבטו לעבר רעהו וממלמל בלחש: „וואָס וועט זיין"? הנשאל מושך בכתפיו, כאילו אך עתה הקיץ ממחשבותיו, חלומו, הרהוריו, מה יענה? במה יוכל לעודד את חברו, עצמו, קהל המתפללים, יושבי הגיטו, העם היהודי הנמוג בתופת שלא נבראה דוגמתה מאז ומעולם. הדממה שוב אינה מופרעת, איש איש מסומר למקומו, מכונס בתוך עצמו, מבכים מר גורלם, גורל בני משפחותיהם, יקיריהם והעם היהודי בכללו. קץ הגיטו הגיע, אלה המובלים למחנות העבודה יגוועו ברעב והנשארים יובלו לטבח. אף אם הישועה קרובה — היא לא תשיגם.

הערב ירד, לאורן הקלוש של שתי עששיות הנפט התלויות על הקירות, מבחינים בקושי בפני הבריות, בעל התפילה מתקרב לתיבה. „מעריב" „מעריב"! מכריז, כולם קמים על רגליהם ונושאים תפילתם לבורא.

בהשמע קריאת „שמע ה' אלוקינו השם אחד", בוקעות המילים ברטט ממעמקי לבבות פצועים, כאילו זו להם הפעם הראשונה שנתגלתה משמעותן של המילים. הגרונות נחנקים מכאב, כל מילה ומילה מהדהדת זמן רב בחלל החדר. מהחדר הסמוך נשמעות גניחות הנשים, בכי עצור — אין זו תפילה אלא קול נהי של עם הנאבק ברגעי קיומו האחרונים.

בהתקרב התפילה לסיומה, בעת אמירת „קדיש יתום", פורצות זעקות כאב מהנשמות האבודות, מי יבכה?! מי יתן הכבוד האחרון לנספים? האם ישאר מישהו לאחר המלחמה, למען העלאת תיאורי הזוועות בפני העולם, היונצח זכרם לעד, היזכירום, ישמיע דבריהם האחרונים בפני העולם, יסוריהם בטרם מוות, צעדת המובלים לטבח, עמידתם

על פי הבור בגיא ההריגה, הציפיה למות, פרפורי הגופות שהושלכו לבורות בעודם בחיים, הילדים שהושלכו חיים לבורות ונחנקו תחת עומס גופות אחיהם!?

התפילה הגיעה לסיומה, קהל המתפללים הקיץ כמו מחלום, בעודם מתפללים שפכו תחינותיהם כמהופנטים בפני הבורא. עתה טוכחת שוב המציאות על כניהם. דוממים ונאנחים נותרו עומדים במקום, בלא ויכוחים, בלא עידוד, מברכים איש את רעהו בברכת „יום טוב" ושבים לבתיהם. הדלת נפתחת ומדי פעם נפלטים אחדים מהמתפללים לתוך הלילה האפל ומתפזרים.

המילים „יום טוב" מהדהדות באוזני, — משמעות בימים טרופים אלה מהי? — ניתלות באויר, בחלל החדר, ומגבירות הדכאון, החרדה וכאב הלב.

משתרך אנכי אחר אבי ברחובות הצרים של הגיטו כשפנינו לסמטה הצרה בה התגוררנו, צועדים סמוכים זה לזה, באפלה, מבלי אומר, השתוקקתי שאבי יאמר לי מילה, אולי תפוג המתיחות והמועקה הקורעת ליבי. הד המילה „יום טוב" חוזר ומצלצל באוזני, מה אכזרי להעלותן על השפתיים בימים אלה, כזכר לעבר, כאשר משמעות אחרת היתה לחיים, ולא על סף האבדון.

סוף סוף הגענו הביתה, אבי נכנס ראשון ואני אחריו, שוב נשמעות הברכות „יום טוב", הסבנו לשולחן כדרכנו תמיד, כמה אהבתי ערבים אלה לפנים, עת היינו מתכנסים בצוותא, כל המשפחה, אחיותי, פרידה, מרים, חיילה והניה, בשובן מהעבודה סיפרו כל מה ששמעו וראו מחוץ לגיטו, כל מה שעבר עלינו היה נשכח. אמא, אבא, כל המשפחה בצוותא, חיוכי הבנה, ברק עיניהן ויפי נעוריהן מסירים מליבי הפחד והתלאות שפקדונו, המועקה שכרסמה בנפשי וכלתה רוחי.

היום הושבתה השמחה, התישבנו כל אחד במקומו, מסביב לשולחן, מביטים איש בפני רעהו, באין פוצה פה. כל אחד נאבק עם מחשבותיו והרהוריו, החדשות שליוונו אינן מעודדות. אבי שישב בראש השולחן, מכונס בתוך עצמו, הזקין בטרם עת, עיניו השחומות שקעו עמוק עמוק בחוריהן, קמטי מצחו העמיקו, ראשו נטוי קמעה ופניו נפולים. קשה להביט לעברו, ניצוץ של חיים אינו נשקף מפניו, אדם בשעור קומתו, הלכות חיים, עומק נפשו וליבו הטוב — לא היה בכוחו להשלים עם המציאות, לראותה בכל כיעורה, הוא, אשר האמין באדם ואמונתו בבריות היתה שלמה, ללא הבדל דת, גזע ולאום, התמוטט מול פני המציאות שהרסה במחי יד את אמונתו באדם בה חי כל ימיו. מאז ההשמדה בעיר קוידנוב נשברה רוחו והוא התהלך כמו לא בעולם הזה. ממבטי עיניו חזיתי ביסורים העוברים עליו, נמנע היה מלשוחח על המצב, בודד שקע את בתוך יסורי שאול, כמו שאומר, העולם של היום ומושגיו לא נועדו עבורי, ואין כל טעם להוסיף להילחם על רגעי חיים או שעות ספורות.

אמי הטובה, היושבת לצד אבי, תמיד מצאה את המילים כדי לעודדנו, מנסה גם כעת להשיב את רוחנו, קמה מכסאה. „גלך לאכול" קראה! כולם קמים, נוטלים ידיים, האוכל מוגש לשולחן, ליד כל אחד פרוסת לחם צרה, מנסים ללעוס, לועסים ללא סוף, ללא יכולת לבלוע, הגרון חונק, קשה לדחוס את האוכל פנימה, הראש סחרחר. מביט אנוכי לעבר כולם, מעביר מבטי מאחד למשנהו, ברצוני לשאוף אל קרבי מראה פניהם, כל אחד בנפרד, עד כה היינו יחדיו, כל המשפחה, תלינו תקוות לעבור את המלחמה, להיוותר בחיים, ומה עתה, ימים ספורים בטרם יפרידו בינינו, יפיצונו לכל רוח, מי למחנה

העבודה שם יכלה כוחותיו הנותרים, יגווע ברעב, יוכה, יעונה עד צאת נשמתו, והנשארים יובלו כצאן לטבח.

הדמעות קופאות בעיניים, אין מעיזים לשחררן, מתאפקים עד לפרישה מהשולחן, עת יעלה כל אחד על יצועו, יתיר כבלי היסורים, יהרהר, ירטיב בדמעותיו את הכר שלמראשותיו, יזעק לתוך הדממה ללא קול ולא יתיר לעצמו אף גניחה, במאמצים על אנושיים מעלים חיוך על השפתיים, אך העיניים מגלות עצבותן ומבטן זועק.

החדר השני ריק. כל המשפחה הוצאה למחנה העבודה, איש אינו מעז להכנס לתוכו, פן לא יעמוד לו הכוח, הנעשה שם מסמל לנו את הממשמש ובא עלינו.

בבוקר הסילקציה האחרונה, צווו יהודי הגיטו להופיע במגרש הכינוסים, זקנים, נשים וטף, חולים ונכים, הבהלה היתה רבה, האנשים התרוצצו ממקום למקום. עוד לפני בוא הגרמנים סודרו הנאספים בידי המשטרה בקבוצות קבוצות, ילדים עד גיל 12 לחוד, מגיל 12 עד 55 לחוד, זקנים לחוד ונשים לחוד. רבים מבין הילדים נדחקו לשורות המבוגרים, עמדו על קצה אצבעות רגליהם כדי שייראו מבוגרים יותר, ניסו מזלם אולי יעלה בידם לצאת למחנה העבודה.

טרם מלאו לי 10 שנים, עור ועצמות הייתי אבל רציתי לחיות! מה מאד רציתי לחיות! חמקתי אל בין שורות המבוגרים ונעמדתי בשורה האמצעית לבל יבחינו בי הקלגסים הגרמנים, ברוב טובם פינו המבוגרים מקום כדי להסתירני, עמדתי בשקט, בתקווה שלא יבחינו בי אם כי מסופק הייתי בכך. את אבי ראיתי מרחוק, מבטי ליווהו לכל מקום. הוא עמד גם כן בין הכשרים לעבודה, איני יודע באם פנה לשם בעצמו או נלקח בידי מכרים, עמדתי כל העת והיבטתי סביבי, זו לי הפעם השניה שעמדתי במגרש זה, בפעם הראשונה בימי הגירוש לגיטו והיום. בפעמים הקודמות נעדרתי, ברחתי, התחבאתי, אך הפעם ידעתי מה גורל הנותרים, אין זה פוגרום או התעללות ביחידים אלא חיסול סופי של הגיטו כולו.

הגרמנים הופיעו ומיד עם הגיעם החלו להוציא מקבוצת הכשרים לעבודה את אלה שנראו בעיניהם כחלשים. ילדים שהסתתרו ועמדו רועדים מפחד, זקנים וחלושים, בדיוק גרמני טיפוסי האופייני להם, אין לבזבז זמן על יהודים שאינם מסוגלים לעבודה. במו עיני ראיתי כיצד הוצא אבי מהשורה וצורף לשורת הנפסלים. כמעט ופסקו לדלל והנה הבחין בי אחד הגרמנים, הצביע עלי במקלו הארוך שאחז בידיו, „צא החוצה" זעק, ברגע זה ידעתי כי דיני נחרץ, תקותי האחרונה להמלט מהמות התנדפה כלא היתה. בראש מורכן יצאתי ועמדתי לפניו, „הצטרף לקבוצת הילדים", פרץ בזעקה, הרים מקלו אך לא היה סיפק בידו להכותני כי שמתי פעמי לשם.

בעומדי בין הילדים, לא חשתי בדבר, מטושטש הייתי, נטול רגשות לחיים ולמוות, לא ראיתי ולא שמעתי דבר מכל הנעשה מסביבי. הכל תם ונשלם. אפלה, אפלה בשעת הצהריים, בטוח הייתי כי מיד יובילונו להורג אל מחוץ לעיר, שם מצפים מלאכי המוות בדמות גרמנים חמושים בכלי זיין משוכללים.

לפתע, ניתנה פקודה לקבוצות הנפסלים להתפזר לבתים והכשרים לעבודה נותרו במקום. הקיצותי כמו מחלום בלהות, זינקתי ממקומי ונמלטתי לעבר סימטת מעוננו, איני יודע מהיכן שאבתי את כוחי, במרוצתי השארתי את כולם מרחק רב מאחורי, בטוח הייתי כי יורים לעבר המתפזרים, ברם, בהתרחקי מעט מהמקום לא נשמע כל רעש. עדיין יש

להם פנאי לגרמנים, בין כה וכה לא יברחו הנפסלים, לאן ימלטו? בהגיעי הביתה נפלתי על הספה, דחסתי ראשי בכר בהדקי אותו בידי עד כי נעצרה נשימתי ומיררתי בבכי.

שכבתי על הספה משך שעה ארוכה מבלי דעת אם חי אנכי או מת, לפתע הייתי אדיש הן לחיים והן למה שיקרה לי, העיקר שיבוא הסוף, הקץ, מהר ככל האפשר, לא להיות תלוי באויר, לצפות למות ממנו אין מפלט.

צעדי אמי שהגיעו לאזני עוררוני מהרהורי, היא פתחה את הדלת ונכנסה, ניגשה לספה שניצבה ממול והתישבה. לא חלפו רגעים אחדים וגם אבא נכנס הביתה, עייף, תשוש, לאה ומדוכא, בהביטי בכניו נדמה היה לי כי לא הבחין בי כלל — נשכב על מיטתו כשמבטו נעוץ בתקרת החדר.

שלושתנו נותרנו בבית, אבא אמא ואנכי. ישבנו דומם, לגעות בבכי לא העזתי, הבטתי לעבר אמי שישבה על הספה, כמה יגעה היתה, עיניה היו קרועות לרווחה, מה התרחש בליבה, דיבורים מיותרים היו, ילדיה נפוצו לכל רוח, מה יעלה בגורלם, קורות חייה חולפות לנגד עיניה, צער גידול בנים, בבוא העת כאשר הילדים גדלו, יום לו ציפתה שנים ארוכות, מעט נחת לשבוע מיוצאי חלציה, נקרעו הם ממנה, גורלה שלה לא נגע לה, להם בלבד נתונות היו מחשבותיה, בן הזקונים נפסל בסילקציה...

ידעתי את המצפה לי, מכבר השלמתי עם המוות, אף לא התייראתי מעינויים, אך העמידה לפני הבור, הציפיה בתור למות, היא היא אשר הרתיעתני. שבועות התהלכתי אפוף מחשבות על המוות, ידעתי כי אין לי מנוס ממנו, לאן אוכל לברוח? אוכלוסית הסביבה עויינת, בתפסם יהודי היכוהו ומסרוהו לגרמנים.

הסבל, העינויים והפחד מפני המוות לא כילו את רוחי כפי שדכאני סבלם של אבא ואמא, שום דבר בעולם לא היה בכוחו לאלצני להשאר במקומי, להשאר בבית, לחזות במראיהם, היה זה למעלה מכוחותי, קמתי ממיטתי אט אט, יצאתי את הבית על קצה האצבעות, בהשאירי אותם לנפשם. לא בירכתים לשלום ולא הודעתי לאן מועדות פני, רגלי נשאוני ברחובות הגיטו ובהגיעי לקצהו חמקתי אל מחוצה לו ושמתי פעמי למסעדה בה עבדו אחיותי.

מרים ופרידה עמדו בפתח המסעדה מוכנות להצטרף ליוצאים למחנה העבודה, הן ידעו כי באם תשארנה נשקפת סכנה לחייהן. בעל המסעדה ומפקד המשטרה הודיעו להן כי במידה והן בוחרות להשאר גם הפעם, נוטלות הן על עצמן את האחריות לחייהן, למרות זאת לא אבו הן להשאיר את ההורים ואותי והחליטו להסתכן ולהשאר במקום.

בכל תקופת עבודתן במסעדה, רשאיות היו אחיותי להתהלך ללא טלאים, ברם, בהיותן מוכנות ליציאה ענדו את הטלאים הצהובים. מרים היתה נרגשת מאוד, דבר השארתן טרם היה ודאי עד הרגע האחרון, כל העת עמדה בפתח המסעדה והשקיפה לעבר הגיטו, מראות מזעזעים נשקפו משם, יהודים אצים רצים הלוך ושוב, אינם מוצאים מקום, מתרוצצים ברחובות, בלא לדעת לאן ומה לעשות.

קבוצות היוצאים למחנות העבודה שוחררו לבתים לשעה קלה כדי ליטול עמהם מעט בגדים ואוכל, חיילה והניה הגיעו לקצה הגיטו, צעקו לעבר מרים שהבחינה בהן, היא הביאה להן את תרמיליהן שהיו מוכנים במסעדה, התחננה לפניהן שישארו, „אולי נמצא מוצא, נלך ליערות, נברח", אמרה, אך הן סירבו, בעיניים דומעות נפרדה מהן ושבה למסעדה.

אחד הגרמנים שהכירה מביקוריו במסעדה, ניגש אל מלכה בחלפה ברחוב עם הטלאים, כיסה עיניו וראשו בידיו, „אלהים אדירים" זעק, „את יהודיה, איני יכול להאמין, כשהמדובר היה על היהודיות העובדות במסעדה לא עלה בדעתי כי הכוונה אליך, בכל פעם שבקרתי במסעדה לא תיארתי זאת לעצמי" (גרמני זה כנראה היה בטוח כי מראה היהודים הוא זה המצוייר בקריקטורות הנאציות, על כן לא קלט במוחו המוגבל כי שני פרחים אלה מגזע יהודים הם), הוא לחץ ידיהן ועזבן מזועזע כולו.

שעה ארוכה נותרתי לעמוד בחלון המסעדה, הבטתי לעבר הגיטו, ולוויתי במבטי את צעדת היוצאים עם תרמיליהם על גבם, מסודרים בשורות ומלווים שוטרים מזויינים מכל העברים.

בהכנס הגרמנים למסעדה לארוחת הצהריים, חמקתי למטבח שם התחבאתי, קולותיהם הרמים וצעקותיהם בשעת אכילתם הגיעו לאוזני. בראות הפמליה את אחיותי עם הטלאים הצהובים, קם מפקד הגרמנים ברכם על עבודתן המוצלחת, לחץ ידיהן והודיע כי לפי שעה תוכלנה להשאר במקום. פרידה שאולצה תמיד לתרגם דבריהם למפקד המשטרה לא ידעה מעולם אם זהותה ידועה להם.

מפקד המשטרה ובעל המסעדה שנותרו ליד השולחן לאחר צאת הגרמנים, פנו אל מרים ופרידה, אין לאמר כי הם היו אנשים טובים או אוהדי יהודים, אך הריגת יהודים חפים מפשע היתה רחוקה מהשקפתם. צער עמוק נשקף מפניהם בידעם את הצפוי ליהודי הגיטו הנשארים ולא הסתירו דבר מאחיותי. „לכנה לאן שתלכנה" אמר מפקד המשטרה, „בל תישארנה כאן, אין להאמין לגרמנים. היום אומרים כך ומחר אחרת, הצילו עצמכן, הדרך פתוחה לפניכן, למה אתן מצפות?", קם מכסאו זועם וכועס ויצא לרחוב.

בפנות פרידה לשרת לקוחות פנה אל מרים בעל המסעדה, „מה הנך חושבת לעשות, אין פנאי להרהר, אשיג לך תעודת נוצריה, סעי למינסק, מראך אינו כלל של יהודיה, עזבי את משפחתך, בימים אלה על כל אחד לחפש דרכו בנפרד, את כולם מחזיקה את סביבך, לא תוכלי להושיעם ואילו את את חייך מעמידה מנגד. נפש אחת ממשפחה הנשארת בחיים במלחמה כזו דבר גדול הוא".

הערב רד, יום ארוך, גדוש סבל חלף־עבר. אחיותי סגרו את המסעדה ובצעדים כושלים, לאות ועייפות השתרכו שלוש דמויות לעבר הגיטו, נפש חיה לא נראתה ברחובות הגיטו, בשום בית לא הועלה אור, אפלה מסביב, עזובה מאיימת, קשה להאמין כי בכל הבתים הזעירים הפזורים מסביב נותרו עוד אנשים חיים. האימה עמדה באויר, חששנו להוציא הגה מפינו ולהפר את הדממה, פה ושם נותרו דלתות או חלונות פתוחים, איש לא טרח להגיפם, לאיש לא אכפת היה, רוח המוות ריחפה בכל פינה ולא משה מהגיטו.

הימים זחלו אט אט ובכל רגע ציפו למוות. נמצאו עוד רבים שתלו תקוות, כל עוד האדם בחיים מאמין הוא כי ברגע האחרון יקרה איזה נס, ככל שהתקרב המוות קיוו יותר לניסים שמיאנו משום מה לבוא — אימת מוות אחזה בי בעברי ברחובות, ילדים חשים במציאות יותר מאשר מבוגרים, הילדים לא קיוו לניסים. הם ידעו כי מותם קרב, מראה הגיטו באותם הימים היה הדבר המזעזע ביותר שניתן לדמיין. אף לאור היום לא נגלתה נפש חיה בחוץ, מראהו היה כמו לאחר פורגרום, הבתים עזובים, אנשים פחדו

להתקרב לחלונות הבתים, הצטופפו בחדרים אחוריים, בחדרים אפלים, חששו מהאור, מהחיים.

לכל מקום לשם פנתה מרים השתרכתי בעקבותיה, פחדתי להשאר לבדי, חלפנו בסימטאות הגיטו, פנינו לבתי מכרים. „מה יהיה, שאלו? „וואָס וועט זיין"? אם כי לא קל היה לה לבשר את הבשורה המרה, לא הסתירה אחותי מהם דבר. „הימלטו" — קראה — „קץ הגיטו הגיע. ימינו ספורים למה הנכם מצפים. כולם משכו בכתפיהם, „לאן נברח? הנוצרים לא יאותו לסכן חייהם בתתם מקלט ליהודי נרדף". המחזות שנתגלו בתוך הבתים מחרידים היו שבעתיים מאשר ברחובות העזובים והריקים. זקנים, נכים, חולים, ילדים וטף, עזובים לנפשם, פני צעירים לא נראו כלל, מה עצובות היו פני הילדים, לאן שלא הלכתי ולאן שלא פניתי ליווני פני הילדים, ים של עיניים שחורות גדולות קרועות לרווחה, עיניים פקחיות, עיני ילדים מעונים, עיני תינוקות וטף יהודיים, גופם כה צנום, תשושים, חלשים ומורעבים. מעיניהם נשקף פחד קורע לבבות, כחיות פצועות הסתתרו בפינות, נתלשו מזרועות הוריהם, נותרו בגפם, לא זעקו אבא, אמא, בגפם קידמו את מותם, השלימו עם גורלם, מיאנו לאכול, מיאנו לשתות, התחננו לפניהם, ניסו לדבר על ליבם, אמא אבא ישובו במהרה — אך הם מיאנו לנגוע באוכל, המה ידעו את המצפה להם, לא יראום עוד לעולמים, כאשר פנו אליהם — נבהלו, כאילו הפריעו להם במחשבותיהם, חרדה ופחד אפפה את ישותם. שכבו במיטות הוריהם שנעזבו, התכרבלו במצעים הרבים שנערמו שם, רק עיניהם גלויות נותרו, מביטות לכל עבר, קולטות את האוירה המדכאה התלויה בחלל, בו דבק ריח המוות.

תחושת הריקנות, חוסר־אכפתיות, חדרה לכל בית. חפצים, דברים, כלים, בגדים נערמו בכל פינה, נותרו במצב כפי שהושארו על ידי אלה שהוצאו למחנות העבודה, בנטלם את המעט שהיה בכוחם לשאת על גבם, כל היתר נותר באי סדר, איש לא החזיר דבר למקומו, ערבוביה, תוהו ובוהו, לאיש לא אכפת, בין כה וכה הימים ספורים.

מרים ופרידה הסתירו את ההורים במחבוא שנמצא באחד המחסנים במסעדה בה עבדו, חמישה ימים שהו ההורים במחבוא, אוכל ומים הוגש להם בהסתר, בערבים או בשעות הבוקר המוקדמות. בראות אחיותי בסבל הורי שצורתם שונתה ללא היכר, מראיהם היה מחריד, חמישה ימים בלא להתרחץ, בלא להמצא בחוץ, לאור היום, לנשום את האויר המחניק והדחוס של המרתף, הוצאו המה והוחזרו לגיטו.

קשה היה לי להשלות את עצמי, ידעתי כי לא אוכל להנצל, לא נותר לי שום צל של סיכוי להשאר בחיים. לעבודה לא יקחוני, הייתי קטן מדי, לא אוכל להביא תועלת לגרמנים, גרגיר חול, אבן בצד הדרך שווה יותר בימים אלה מאשר חיי ילד יהודי. ימים תמימים התיסרתי ביסורים, השלמתי עם מר גורלי אם כי עז היה רצוני לחיות, בעמדי בפני המוות, בעודי בריא בגופי, אין לשער מה יקרים החיים. פני הצנומים וגופי הרזה ועיני היהודיות המעונות היו מסגירים אותי לגרמנים בצעדי הראשונים מחוץ לגיטו. לא נותר לי אלא לצפות למוות. השלמתי עם המציאות ולא ראיתי כל טעם להאבק על חיי, אך עם דבר אחד לא השלמתי, והחלטתי היתה נחושה, במצעד המוות לא אשתתף, בשום פנים ואופן לא אעמוד בתור למוות, לא אראה במו עיני האנשים המובלים לגיא ההריגה, הציפיה על פי הבור, הציות לעמוד בשורה, להעתר לפקודה לפשוט את הבגדים לבל יוכתמו בדם, כדי שיוכלו לשלחם לגרמניה למשפחותיהם. לא

אעבור את הסאדיזם הגרמני החייתי הזה, לא אציית להם, אברח כל עוד נפשי בי, יטרחו המה מעט בטרם יהרגוני.

מיום ליום הורע המצב בגיטו, חיי היהודים הפכו הפקר, השוטרים הפולנים התהלכו שיכורים, התנפלו על הבתים, היכו יושביהם עד זוב דם, לא נותר לאן לברוח, לאן לפנות, איפוא להסתתר, הם הגיעו לכל פינה, נטלו מכל הבא ליד, בזזו, הרסו, השתוללו והיכו.

כל יהודי שנתפס מחוץ לגיטו נורה בו במקום, מספר ההרוגים עלה משעה לשעה, לא ניתן לגשת אליהם, לאספם, להביאם לקבר ישראל. חדלי אונים הביטו יושבי הגיטו לעבר הגוויות הפזורות מסביב, הביטו לעבר ההרוגים והתקנאו בהם.

באחד הערבים נלוותי אל מרים בחמקה לתוך הגיטו, ביקרנו בבתים אחדים, בכל בית אליו פנינו התריעה מרים, „אנא עשו דבר מה, אל תצפו, ימינו ספורים, קץ הגיטו קרב". בהכנסנו לאחד הבתים בקצה הגיטו, נקשה היא בדלת אך מענה לא בא. מרים הבינה כי יושבי הבית נבהלו, חוששים לפתוח, התחמקו, הסתתרו. „פתחו לי, זו אני, מרים" קראה ביידיש, מיד הגיעו לאזנינו צעדים חפוזים המתקרבים לדלת. בהכנסנו לתוך הבית הבחנתי בחשיכה בשלוש נשים יהודיות צעירות, יפות להפליא, שישבו באפלה כשבזרועות כל אחת נאחז תינוק מבוהל. נשים אלה בחרו במוות מאשר להשליך גוזליהן לזרועות הגורל האכזר — נותרו עמהם עד לרגע האחרון. „מה בדעתכן לעשות?" שאלה אותן מרים, „למה הנכן מצפות?" — כל אחת מהן הצביעה לעבר ילדה והשיבה, „לאן אברח עמה, לא אוכל לברוח ולהשאירה לבדה, טוב לי המוות מלעשות זאת. נמות חבוקים, אאמץ ראשה אל ליבי, אכסה את עיניה הקטנות לבל תראה דבר בטרם מותנו". שעה ארוכה נותרנו שם וכאשר פנינו ללכת התמוטטה מרים לחלוטין, אף כי היה לילה אפל, חשכה מסביב וחשיכה בלב, שמעתי גניחותיה וידעתי כי בוכה היא.

בתים, בתים, בתים, ושוב בתים, בתי יהודים, בכל בית אותו מחזה קורע לבבות, ילדים, תינוקות ושוב ילדים — לכליה נידונו, למוות מצפים.

ביום 9.6.1942 בשעות בין הערביים הוקף הגיטו שוטרים מזויינים ואזרחים פולנים שגוייסו בכל כפרי הסביבה. אילו התכוון מישהו מיושבי הגיטו לברוח הרי שאיחר את המועד. הגיטו נסגר ונשמר בקפדנות, אין יוצא ואין בא.

מרים, פרידה ואני, שהיינו אותה עת במסעדה בה הן עבדו, בראותינו כיצד הוקף הגיטו התחלחלנו — ידענו כי הקץ המר הגיע, ההורים היו אותה שעה בתוך הגיטו. מרים, מבלי לחשוב, מבלי לתת לעצמה דין וחשבון על מעשיה — עזבה את המסעדה ורצה לתוך הגיטו, אל תוך גיא ההריגה, לתוך הסכנה, לתוך האש. התרוצצה כמטורפת ברחובות הגיטו, התפרצה לבתים רבים, הודיעה ליושביהם את הבשורה המרה, כאשר באה לבית הרב הישיש, רב העיירה, הצביע הרב לעבר האנשים שהצטופפו סביבו, זקנים, תינוקות, ילדים וטף, משך בכתפיו וענה, „מי יכול כאן לברוח, לא נותר מי שיברח — אין ליהודים לאן לברוח", משם היא פנתה לחפש את ההורים כי בבית בו דרנו בגיטו לא נמצאו. בבואה לבית דודתי בו התגוררו מאז הקמת הגיטו כל הדודים והדודות עם משפחותיהם, בהכנסה לתוך הבית התחננה לפניהם כי יסתתרו, היא נטלה עמה את ההורים ויצאה איתם בהשאירה את כולם מבוהלים, מזועזעים בעודם מלווים אותה בעיניהם. רוחה נשבר בקרבה בראותה אותם, כמה חסרי אונים היו, כאילו התחננו בפניה,

קחי גם אותנו, גם אנו רוצים לחיות! אך מה יכלה היא להושיע בעת שגם חייה תלויים היו מנגד, כל שעשתה הרי כדי לא לעמוד בחיבוק ידיים. היא צעדה ברחובות באחזה באבא ואמא שהיו אותה עת נטולי חיים, נטולי רצון להאבק על חייהם, בהגיעם לקצה הגיטו השאירה את אמא לבדה, החזיקה באבא וצעדה עמו לעבר היציאה.

בהתקרבה לגבול עצרום ולא נתנו להם לעבור, מרוב יאוש החלה מרים לגעור בשוטרים, לא יכלה לעצור בזרם המילים שפרצו מגרונה, „אנו בידיכם" זעקה, „תנו לי לעבור, עלי לבשל ארוחת ערב, אין מי שיעזור לי לכן הבאתי את אבי", למזלה עבר באותו רגע שוטר שהיכירה ונתן להם לעבור. לא די בכך שנחלצה היא פעם אחת מהגיטו חזרה היא שוב על עקבותיה והביאה גם את אמא. אין לתאר את אומץ רוחה, מעולם לא חשבה על עצמה בלבד, תמיד אספה כולם מסביבה, כח תמיר היה טמון בה, מיד הורדו ההורים למחבוא ואילו מרים, פרידה ואני נשארנו במסעדה שם הסתתרתי במטבח.

בהשקיפי מחלון המטבח, נתגלתה לעיני תמונה מחרידה, מכל קצות העיירה רצו נוצרים, מחזיקים בידיהם אתים ומעדרים, רצים לעבר היער שמעבר לנהר. בחלפם בחצר המסעדה לא הבחינו בי, ראיתי כיצד השתוללו משמחה, עיניהם הבריקו משטון וכשנשאלו לאן נחפזים המה, השיבו! — „לקבור יהודים, מחר לא ישאר זכר מהם, יקברו את כולם, די להם לחיות, דבר מהם לא ישאר על פני האדמה".

דם ולא דמעות פרצו מעיני, לא יכולתי להבין כיצד אפשר לשמוח בעת כזו, לחזות בהוצאתם להורג של חסרי ישע, חפים מפשע, ילדים, זקנים וטף. לא די שאין מושיטים עזרה ליהודים, עומדים המה שמחים וצוחקים, מה קרה לעולם?! האם לשם כך נוצר העולם? — מענה לכך לא מצאתי.

אותו לילה שכבנו שלושתנו, מרים, פרידה ואנכי על רצפת הפרוזדור, לא יכולנו לעצום עין, כל אחד מאתנו נאבק בעולם הסיוטים שהתרוצצו בנפשו. מחר בבוקר יבוא הקץ ליסורינו, נעלם מהעולם, מהחיים, מהבריות, מחיי הגיטו, הגרמנים. המלים גרמני ומוות אותו פירוש להן. אחיותי יכולות להנצל, לברוח, להסתתר, למה מצפות הן? למה החליטו להסתכן, לעמוד על משמרתן עד הרגע האחרון? אולי בכל זאת יושארו בעבודתן, תוכלנה אז לדאוג להורים ולי בהצפינם אותנו במחבוא.

ההרהורים על המוות תקפוני, שעות חיי האחרונות וליבי מיצר, למה באה הרעה הזאת על היהודים. ליבי דואב, דועך אט אט, בלילה במחשך, קל יותר להפרד מהחיים, אפלה מסביב, אפלה בלב ובעולם כולו, העולם מתקפל ומת, למה לא בא לי המוות כעת בשכבי עם הרהורי ליבי הרוטט, למות כך בשקט, לא להוסיף לנשום, סתם כך, לעצום עיניים ולא לחזות יותר בעולם המכוער. ברם, בבוקר, כאשר מתעורר העולם לחיים, כשהכל נראה חי, תוסס ורענן, משקיף אני למרחקים, השמים הבהירים הנקיים מכל רבב, השדות הירוקים באופק, השמש הזורחת בכל זוהרה, ריח השדות, פרחי הבר בשלל צבעיהם המתנועעים ברוח הקלילה המלטפת אותן — בחושי ביפי הטבע מה קשה עלי הפרידה...

— לפחות שירד גשם שוטף, מאז ומתמיד מעכיר הגשם את רוחי, ממית משהו בתוכי, וכאשר אעמוד רטוב ופלגי מים נוטפים מגופי והקור אוחז בעצמותי, ייעצמו עיני בין כה וכה, ואז יוקל עלי להפרד מהעולם.

בעל דמיונות הייתי מאז ומתמיד. בעת שכבי לישון, בטרם נרדמתי, מאזין הייתי

למנגינות סמויות, מנגינות נפלאות מלוות בתמונות בשלל צבעים, נהנה הייתי ממחזות אלה מלווים צלילי מוסיקה, עד שנפלה עלי הרדמה, כל מחסורי בחיים בעודי מורעב, מדוכא ומושפל ביושבי בגיטו הושבו לי בדמיונותי.

הלילה, ליל חיי האחרון, על סף המוות, בשכבי מתייסר ביסורי שאול, פקדוני שוב מחזות מכל המינים, צלילי מנגינות מגיעים לאוזני. נאבקתי, גירשתים, אך כמו להכעיס, הם שבו והיכו בראשי, לא עת היא לכך, נידון למוות אנכי, איני יכול לשמוע, מחר לא יוותר זכר ממני על פני האדמה. הורי, אחיותי ויושבי הגיטו, — נאבקתי ביסורים משך כל הלילה, כשקולות הרעם העולים ממחשכים מכים בראשי. יסורים, דמעות וצלילים, התמזגו בערבוביה ופצחו את מוחי.

השעות זחלו בעצלתיים, הבחנתי באחיותי באפלה, עיניהן פקוחות, התהפכו מצד לצד, מתיסרות ביסורי שאול.

בהתעצם אור הבוקר, קמנו חיש מהר מהרצפה עליה שכבנו והתרוצצנו מהדר לחדר ללא מטרה, אחיותי החלו בעבודתן, כל מה שנטלו נפל להן מהידיים, מדי פעם התקרבנו לחלון לעבר הגיטו השומם. קצה הגיטו נשקף לנגד עיני והבחנתי בכל המתחולל שם, שוטרים מזויינים באלות ורובים התפרצו לבתים והחלו מגרשים את היהודים לרחובות, פקדו עליהם להתאסף בכיכר השוק, שם הם רוכזו. מצעד המוות החל. הרחוב התמלא אנשים, זקנים, ילדים וטף שגורשו מבתיהם, כולם צעדו לכיוון אחד ויחיד — לעבר כיכר השוק, ילדים ההרוצצו כה וכה, מבוהלים נאחזו בבגדי המבוגרים, איש לא פצה פה, אף הילדים והתינוקות הרכים צעדו דוממים, לא בכו ולא זעקו, קבלו על עצמם את הדין. משום מה נראה היה לי כי בגדי כולם שחורים היו, ניסיתי להבחין מבין ההולכים בדרכם האחרונה במכרים, עיני מסונוורות היו והדבר לא עלה בידי.

מה אכזרי, מחריד ונורא היה מצעד הילדים הקטנים, הנאחזים בילדים גדולים מהם ששמרו עליהם, סחבום בעודם בעצמם נדחפים בידי חיות הטרף — עיני נעצמו מאליהן ולא יכלתי להביט עוד, דבוק נותרתי לחלון מבלי יכולת להנתק ממנו.

מכוניות עם גרמנים חמושים החלו להגיע לגיטו, בעברם על פני נצבט לבי, מלאכי המוות הגיעו, עיני כוסו בדמעות, ראיתי הכל מבעד לעננים כבדים, שמשת החלון נרטבה בדמעותי, אנשים מתעללים באנשים, בשר ודם מכלה בשר ודם, אין רחמים בחזי החיות נטולי הלב. מרים אחזה בי, אחרת לא הייתי מרגיש בה, בבואה בסמוך אלי, „הגיעה השעה לרדת למחבוא", אמרה, מי יודע מה יהיה אתנו אבל אנו נשאר במקום, הובילה אותי לפתח המחבוא ולאחר שקפצתי לתוכו, כסתה את פתחו.

מרגע שפתח המחבוא נסגר עלי, נשארתי שוכב במקומי, אפלה מסביב, חושך מצרים, לא הבחנתי בדבר, לא ידעתי מהנעשה עמי, דממתי, לא נותר בי רוח חיים אך גופי פרפר עדיין. אחרי שעה קלה הורגלו עיני לאור הקלוש שחדר מהפתח הצר שבקיר שנסתם באבן כדי למנוע מעובר ושב להציץ לפנים למחבוא. לפתע הבחנתי באבי שהיה שרוע לכל אורכו על האדמה הלחה, בקצה האחר שכבה אמי נתמכת בפרקי ידיה ומביטה אלי.

מרגע שהבחנתי באבא ואמא,בשכבם על האדמה הלחה, מתענים ביסורים ומוטלים ללא רוח חיים, לא יכלתי להבליג על כך בתוכי, מוטב היה לי המוות מאשר לראותם בסבלם, שכבתי על גבי כשפני כלפי מעלה מבלי להוסיף להביט לצדדין.

פרק הזמן בו שכבתי נטול חושים לא אוכל לאמוד, לא ידעתי מה עלה בגורלן של אחיותי, מחשבות איומות התרוצצו בראשי, אחת עגומה מחברתה, וחששתי להן...

פרידה אחותי לא יכלה להמשיך בעבודה, היא עלתה לעלית המסעדה, הביטה מבעד לאשנב הצר לכיוון היער לשם הובלו יהודי הגיטו. לפתע גילתה את המתרחש בגיא ההריגה, בשדה הקטל. קולות הירי לא הגיעו לאוזניה, היא הבחינה רק בדמויות הניצבות בשורה, נופלות לתוך הבור, דמויות אחרות ניצבות במקומן ושוב נופלות, וכן חזר ונשנה המחזה. יותר לא יכלה לעכל, נצמדה לאשנב ולא יכלה להינתק הימנו, דעתה נתרופפה, חושיה קהו, דמה חדל לזרום בעורקים. כשהבחינה מרים כי פרידה נעלמה הבינה כי היא נמצאת למעלה בעליה. בעלותה לשם, קראה לפרידה, אך פרידה עמדה והביטה, לא נשמעה לה כלל, לא קלטה את דבריה ומה היא רוצה ממנה, „הביטי, הביטי, מלמלה, איך הם נופלים שם לתוך הבור". מרים אשר שלטה עוד ברוחה, לא העיזה להביט, היא ידעה כי בעשותה זאת הרי תאבד הכרתה היא, דמעות פרצו מעיניה, החלה לסחוב את פרידה למטה, סחבה בכל כוחותיה אולם פרידה נאבקה עמה, נאחזה באשנב ולא אבתה להנתק ממנו, בלית ברירה סטרה לפרידה בפניה, הפילה אותה ארצה וגררה אותה למסעדה, סגרה הדלת על בריח והושיבה את פרידה על כסא במטבח, היא היתה המומה ומבולבלת, ישבה מבלי להניע עפעף.

מפקד המשטרה בא בדברים עם מפקד הגרמנים, אותו מפקד אשר ציווה בשעתו להשאיר את אחיותי בעבודה. שאל לגורלן, מה סוכם ביניהם ומה הוחלט לא נודע, אך בטרם יצאו הגרמנים את העיירה, התפרץ מפקד המשטרה לתוך המסעדה, וציווה על פרידה ומרים לצאת מיד החוצה. פרידה ומרים נטלו את תרמילי הגב שלהן ויצאו בלווי מפקד המשטרה עד למכונית.

מרים לא יכלה להירגע, אבא ואמא ואנוכי נותרנו במחבוא עליו לא ידע איש מלבדן, בהבחינה כי הגרמני ששמר על המכונית נעדר לרגע קפצה החוצה, פרצה כהרף עין למסעדה רצה אל המחבוא, פתחה את פתחו וקראה! „אמא, אבא, שלום, לוקחים אותנו, איני יודעת לאן", סתמה את מכסה המחבוא, גלגלה עליו שני שקי תבואה בל יתנועע, ונעלמה במרוצה. בטרם צאתה את המסעדה אמרה לעוזרת הרוסיה של בעל המסעדה כי ההורים נמצאים במחבוא, הראתה לה את מקומו ובקשה ממנה כי לא תגלה אודותיו לבעל המסעדה עד הערב לפחות.

מרגע שהופיעה מרים בפתח המחבוא והודיעה לנו כי לוקחים אותה, לא יכלתי להשאר יותר בתוכו. טוב היה לי המוות מאשר לחזות בסבל הורי, לא יכלתי לראותם בעינוייהם, לא חשבתי על שום דבר, רציתי להיות בחוץ, למות. איני יודע מנין התעוררו בי לפתע כוחות אך קמתי ממקום שכבי על האדמה, תפסתי גזע עץ שהיה מוטל במקום, קרבתיו לפתח, לחצתי בשתי ידי על פתח המחבוא בעומדי על גזע העץ והפתח נפתח, שקי התבואה התגלגלו לצדדין, הקרש זז ממקומו, הרמתי גופי ובעודי נאחז בפתח השתחלתי החוצה. בהיותי כבר בחוץ החזרתי מכסה המחבוא ואת שקי התבואה למקומם וחיפשתי דרך כיצד להחלץ מהמחסן, כי דלתו היתה סגורה. קפצתי על הארון שליד הקיר, ממנו עליתי לעליה, ניגשתי לאשנב הפונה לצד הרחוב והבטתי החוצה. מראה הרחוב שנגלה לעיני היה מחריד, מכוניות עמוסות גרמנים חמושים עמדו בשורה, על משטח הכנסיה וברחובות הסמוכים לגיטו עמדו רבבות איכרים עם שקים בידיהם, מצפים

עד שיסתלקו הגרמנים, כדי להתנפל על הגיטו וליטול את כל הרכוש שנותר בו. באותו רגע הבחנתי במרים שיצאה מפתח המסעדה ומפקד המשטרה שעמד ברחוב אץ אליה, זעק בקולי קולות „לאן נעלמת, מה הלכת לחפש, לעלות למכונית ציוויתי, לא ראית מה קרה היום, כמה דם נשפך", הוא בעט בה ואחותי השתטחה אפיים ארצה אך רצה אל המכונית ונבלעה בתוכה.

לחזור למחבוא היה כבר מאוחר, מי ישיב המכסה למקומו, לא נותרה לי אפוא הברירה אלא לצאת לרחוב לקראת המוות, שיהרגוני. הייתי אדיש כבר למוות, בין כה וכה אין טעם לחיים, התחלתי יורד במדרגות, ידעתי כי צועד אנכי לקראת המוות, כל מדרגה קרבה אותי למוות, לא מהרתי, ירדתי לאט, פתחתי את הדלת של הפרוזדור האחורי ונכנסתי למסעדה.

אשת בעל המסעדה שעמדה בפתח המטבח, התחלחלה בראותה אותי, כאילו אדם מת צעד לקראתה, ביקשתיה כי תאמר לגרמנים לקחתני יחד עם אחיותי. „גש אל בעלי" ענתה לי בעוד היא רועדת כולה, עזבתיה במקומה וצעדתי לעבר פתח המסעדה שם ניצב בעל המסעדה, חזרתי בפניו על בקשתי, הוא הביט בי, נבהל, לא האמין למראה עיניו, הדיבור ניטל ממנו, לא ענה לי כלל, עזבתיו עומד במקומו ויצאתי אל הרחוב — אל זרועות המוות.

ערב־רב, המוני בני אדם ברחובות, מצפים להתנפל על הגיטו, מחכים שיסתלקו הגרמנים. איכרים מכל כפרי הסביבה מלאו את הרחובות, שמחים, חוגגים, חיוכי אושר נסוכים על פניהם, צועד אני לקראתם, מחכה שיתפסוני, יקרעוני לגזרים, אולי לא רווה צמאונם בדם היהודים, הנה לפניכם עוד יהודן, נפצו ראשי בקיר כפי שעשיתם כל הבוקר כאשר זרקתם אותם חיים למחצה לבור, צר לכם על כדור עבור ילד יהודי, חיסלו גם אותי, תנו לי מנוחת עולמים, סבלתי מספיק — פלא, אין מבחינים בי כלל, האם רוח רפאים אנכי, אחרי המוות, רוחי מרחפת באויר, רואה ואיני נראה, אין הם מבחינים בי, צועד אנכי בתוך ההמון הזועם מבלי שיתפסו אותי, שיכורי נצחון המה, יום קבורת היהודים, חוגגים, מסונוורים, אינם רואים מה נעשה אתם.

ממשיך אני לצעוד לאורך טור המכוניות המלאות גרמנים, איש אינו מכיר אותי, איש אינו מבחין בי, נדחף כל פעם לצד זה או אחר, הכרתי מתחילה לשוב אלי, הרצון לחיות מתגבר ועולה, לאן לחמוק? לאן לברוח? איני יודע. פתאום הבחנתי באחיותי שישבו במכונית סגורה שדלתה פתוחה היתה, על יד המכונית ניצב גרמני, קפצתי אל תוך המכונית מבלי שהלה או אדם אחר הבחין בי.

מרים, פרידה ועוד בחורה יהודיה שהיו בתוך המכונית, התחלחלו בהבחינן בי, יהרגוני בו במקום לכשאתגלה, מרים כסתה את רגלי במעילה שאראה לפחות מעט מבוגר יותר בבוא הגרמנים.

אחד הגרמנים של השיירה שעבר לפני השיירה, הציץ לתוך המכונית, כנראה לסגור את דלתה התכוון, הבחין בי וקרא „הי! מה זה, מי הוא זה", מיד קרא למפקד הגרמנים והצביע עלי, „ראה מה זה" אמר והצטחק לו. מרים פנתה לגרמני, „זה אחי אמרה, תמיד עוזר לי בעבודה". המפקד ציווה לסגור את הדלת, מה אכפת לו אם יחיה היהודון עוד כמה שעות, הרי מהמוות לא ימלט.

מנועי המכוניות הותנעו, טור המכוניות החל לנוע, לאן מובלים אנו לא ידענו,

ישבנו על רצפת המכונית, מבולבלים מכל מה שעבר עלינו, נטולי חיים, נטולי רגש, נטולי רצון חיים, מטלטלים מצד לצד, נופלים איש על רעהו, חפצים שונים נזרקים עלינו מבלי שנרגיש בכך, המכונית מלאה תחמושת, חביות בנזין וחפצים שונים מכל הסוגים, כעין מחסן משמשת לשיירה כולה.

שרה, הבחורה שישבה עמנו במכונית, נתקפת בהיסטריה, מרים מנסה להרגיעה אך היא צועקת עליה, „לך טוב, הצפנת את הוריך, אבל הורי אינם כבר", פורצת בבכי, תולשת שערותיה, נתקפת בצחוק ובכי לסרוגין. מספרת היא לנו כיצד הוציא אותה מפקד המשטרה מהשורה בעומדה בין המובלים למוות. רק אתמול בבוקר ביקר בביתה, הוא הכירה עוד מלפני המלחמה, ניסה להשפיע עליה שתברח, התחנן לפניה — היה בטוח שתיעלם, אך בבואו עם הגרמנים, בהביטו במפקד לעבר הנידונים למות, הבחין בראשה שהזדקר מעל כולם, גבוהה היתה מאד, „שרה" זעק מפקד המשטרה, צאי מהשורה, לכי לבנין המשטרה, למה לא הופעת לעבודה", ציווה על שוטר מפיקודיו להובילה לבנין המשטרה ולא לעזובה עד אשר תגיע לשם. שוטר זר מעיירה סמוכה התפרץ בזעקה, „לאן אתה משלח אותה, מה קורה כאן", זעק, מפקד המשטרה ענה לו בחוצפה, „כאן אני בעל הבית". הגרמנים שניצבו מסביב, לא הבינו מה קורה כאן — (אין הגרמנים שומעים שום שפה זרה מלבד הגרמנית הברברית).

בבואה לבנין המשטרה, נתקפה היא שוב בהיסטריה, שכבה על הספה בחדר המפקד ומיררה בבכי, העוזרת הפולניה שעבדה בנקיון נגשה אליה, „שרה" אמרה לה, „איזה גרביים יפות לך, תני לי אותן, בין כה וכה ימיתו אותך, יהרגוך, בשביל מה לך הגרביים עכשיו — עמדה לידה ולא הניחה לה לנפשה — „לא", התפרצה שרה לעברה, „בלמי פיך", פרצה בצחוק היסטרי בשמעה דברי עלובת הנפש, ירקה בפרצופה וקראה, „אם לא תסתלקי מפני ארוצץ גולגולתך כאן ומיד. עוד בטרם יהרגוני".

שרה מוסיפה לספר לנו, לתאר את תמונות האימה והזוועה שנחרטו בזכרונה עת עמדה במסדר הנידונים למוות, גועה בבכי, צועקת, נחנקת בדמעותיה, לפתע צוחקת ושוב בוכה.

בשעות הצהריים הגענו לעיר אויניץ, המכוניות עצרו, הגרמנים החלו לרדת, ואנו נשארנו דוממים, מה יעשה בנו, לאן מובלים אנו, האזנו לשיחותיהם וקלטנו מילה פה ומילה שם, לבסוף נקלטו החדשות במלואן, היום עומדים המה לחסל שארית היהודים בחמש עיירות, ביניהן אויניץ, אף בבואם לכאן הודיעו להם כי המשטרה המקומית בעזרת האוכלוסיה הרגו את יושבי הגיטו עוד בטרם בואם.

הגרמנים פנו למסעדה לסעודת צהריים, עזבונו סגורים בתוך המכונית, לאחר שעה קלה שבו חמישה גרמנים, התקרבו אל המכונית בה ישבנו, פרצו דלתה, שלפו אקדחיהם, כיוונום אלינו ופקדו עלינו לצאת. בעודנו עומדים אובדי עצות, בלא לדעת אם למלא את הפקודה או לסרב, הופיע מפקדם וציווה עליהם להסתלק, סגר את דלת המכונית על מנעול תליה מבחוץ ועזב.

יצאנו שוב לדרך, נוסעים ושוב נוסעים, לאן אין אנו יודעים, כה עייפים היינו עד כי לא היה בכוחנו לשבת, פנינו מקום על רצפת המכונית ונשכבנו שם. משהתקרבה השיירה לעיר נליבוק, עצר אותה איכר שפרץ לקראתה, בקריאותיו, „חזרו על עקבותיכם", זעק,

„פרטיזנים, פרטיזנים בנליבוק", כמובן שהגרמנים לא הבינו את דבריו, חשבוהו לפרטיזן, היכו אותו ונטלוהו עמהם.

טור המכוניות ממשיך לנוע קדימה, לפתע נורה לעברה מטר יריות, המכוניות עצרו במקום והגרמנים קפצו מתוכן ותפסו מחסה בצידי הדרך כשהם משיבים אש לעבר המתקיפים. כך החל קרב לחיים ולמוות בין הגרמנים והפרטיזנים, היריות נמשכו כשעתיים ורבע, הגרמנים נפלו זה לאחר זה, כאשר נתן פקודה מפקדם לסגת, לא נותר בחיים שום נהג ורוב המכוניות יצאו מכלל שימוש.

מרים, פרידה, שרה ואנכי נותרנו במכונית, שכבנו על רצפתה, כאילו לא קרה דבר, עם תחילת היריות כאילו אורו עינינו, לפחות לא ניהרג מכדורי הגרמנים אלא מיריות הפרטיזנים, שכבנו וציפינו. מכל העברים נשמעו גניחות הגרמנים הפצועים וידענו שרובם כבר מתים.

המכונית שלנו שהיתה סגורה, ספגה אש מרוכזת, ובשכבי על רצפתה הבחנתי בחורים הקטנים המתרבים מרגע לרגע בקירותיה שהיו מעץ. כל רגע קרא זה בשם זה, חשבנו כי ניהרג או נפצע, כדור אחד חלף מילימטרים ספורים מעל לראשי ופרידה שראתה זאת קראה אלי, „משה אתה חי, נפצעת, מה קרה לך", „לא כלום!" השבתי. שרה זעקה כל הזמן כי נפצעה.

היריות שככו אט אט וקריאות הורה! הורה! נשמעו מכל עבר. הפרטיזנים התקרבו אל המכוניות, החלו לבדוק את ההרוגים ולחסל את הפצועים, שלושה גרמנים ביניהם המפקד נותרו בחיים והם הרימו ידיהם ונכנעו. „היטלר לא טוב, סטלין טוב" — זעקו.

סגורים ומסוגרים היינו במכונית מבלי שיכלנו לצאת ממנה, אחיותי וכן שרה שכבו כאילו ללא רוח חיים, עייפות ותשושות, מבולבלות מכל התופת של היום הארוך שעבר עלינו, אחד הפרטיזנים שהתקרב למכונית והבחין באנשים המתנועעים בה, נטל רימון, ושלף את נצרתו, „מי שם" קרא בזעקה, בעוד מתכוון להשליכו, ברגע זה פרצתי אני בזעקה ברוסית, „יהודים, יהודים אנו אל תירו בנו", הפרטיזן השליך את הרימון לתוך תעלה עמוקה לצד הדרך, פתח לנו הדלת והוציאונו מהמכונית.

בצאתנו מהמכונית רץ לקראתנו אחד הפרטיזנים, מכוון את רובהו האוטומטי ורצה לירות בנו, חברו עצר בידו, „יהודים המה", זעק אליו, אל תירה בהם.

הפרטיזנים ציוו על כולם להתרחק מהמקום כי מנוע המכונית ותא הנהג התלקחו ועלו באש, התרחקנו במהירות שכלפתע שמענו קול התפוצצות אדיר, הבחנו בעשן הסמיך שעלה והיתמר מהמכונית אל־על.

מוזרים הם החיים, אותם הגרמנים שהיו כה מלאי בטחון, זלזלו בחיי אדם, הרגו חפים מפשע, זקנים ילדים וטף יהודים, ללא רחם וללא נקיפת מצפון מוטלים הרוגים עד האחרון בהם. דם זקנים, ילדים וטף רוביז'ביץ' והסביבה השיגם שעות מועטות בלבד אחר מעשיהם. מפקד הגרמנים שנשבה עם שנים מחייליו, זעק והתחנן שיותירוהו בחיים, ביקש והתחנן לפנינו שנבקש מהפרטיזנים שיותירוהו בחיים. לאחר חקירה קצרה הוצאו גם שלושת הגרמנים הנותרים להורג ביריה.

האדמה רוויה היתה באנטישמיות, כל הצועד עליה שאבה אל תוכו, נדבק ממנה כממגפה, מלבד הגרמנים מפיצי השנאה וההרס, מבצעי טיהור היהודים בכל שיטותיהם הנלוזות־השטניות, הרי גם היתר אינם נופלים מהם. כדי לשדל אדם למעשים טובים

דרושים מאמצים עילאיים, ברם, לאכזריות, לשפלות, להרג — נמשכים הם מעצמם. הפרטיזנים הרוסים, קומוניסטים למיניהם, האוכלוסיה הנוצרית, כולם כאחד התאחדו וניצבו בחזית אחת, כנגד היהודי הנרדף.

עשרות יהודים עונו והומתו בידי הפרטיזנים הרוסים, ניצולי הפוגרומים בגיטאות, הבורחים מזרועות המוות, נתפסו והוצאו להורג. פלוגת „סטלין" מיערות נליבוקי הם אלה שלקחונו בשבי. הם דנו בכובד ראש בגורל שלוש הבחורות היהודיות והילד. הם פירשו נסיעתנו עם הגרמנים לגיא ההריגה כאילו אנו מרגלים, — לא נשמעה עוד אכזריות שכזאת, בשעה שנרצחים אלפי יהודים, נופלים כזבובים, לכנותנו מרגלים לטובת הגרמנים. ברם, צמאי דם אלה לא הסתפקו בכך ודרשו דין מוות גם לנו.

חיינו תלויים היו על חוט השערה, ניצלנו הפעם מידיהם תודות ללב האנושי של פרידה ומרים, בודדים מבין הפרטיזנים אשר לא איבדו צלם האנוש, גוללו לעיני כל את תלאותיהם, „המה לא ברחו ליערות מרצונם הטוב, בשעת נסיגת כוחות הצבא האדום, פשטו מדיהם והתפזרו בין האכרים ששכרום לעבודה. ברם, כאשר החלו הגרמנים בחיפושים אחריהם ולהוציאם לגרמניה לעבודת פרך, ברחו כולם ליערות". רבים מהם נתפסו על־ידי הגרמנים והושמו בבתי הסוהר עד לצירופם לטרנספורטים היוצאים לגרמניה. מבין אלה שישבו בבית הסוהר, הובלו בליווי שוטרים וגרמנים למסעדה פעמיים ביממה, אחיותי בראותן אותם מורעבים רחמו עליהם, במקום הארוחה שהותר להגיש להם שכללה צלחת מרק ופרוסת לחם לאיש, חרפו נפשן לעיני הגרמנים והשוטרים, חתכו מנות בשר לחתיכות זעירות ופזרון במרק, החביאו מתחת לסינוריהן מנות לחם שלמות וחלקום ביניהם, כשעיני השוטרים הופנו לצד, הגישו מגש מלא לחם שהוסתר כהרף עין בכיסים, רבים מאלה הצליחו לברוח בשעת הובלתם ובמעמד זה פתחו פיהם. רבים אחרים מהנמצאים כאן גם כן הודות להן. איכרים שהתקשרו אליהם ניסו לשחד את הגרמנים בזהב כדי לשחררם. מטבע חמש רובל זהב היה המחיר לראש. הגרמנים אף פעם לא בחלו בשוחד, ברם, כיצד להדבר עם הגרמנים, כמובן גם כאן היתה דרושה עזרת היהודיות השומעות שפתם. בידי האכרים לא היה זהב, בעל המסעדה שסחר בזהב לא נטה לעסקים עם האיכרים מחוסר פנאי מעיסוקיו המרובים האחרים, הוא מסר את המרת הזהב בתבואה לאחיותי, כל הפעולה מראשיתה ועד תומה נוהלה בידיהן, רובם מאלה שהיו כאן יודעים זאת היטב ורובם ניצלו הודות להן, ברם, מתי מספר גילו זאת במעמד זה, בקול רם. אחדים מבין הפרטיזנים ביקרו בעיר בהיותם כבר ביערות, כשהם מלובשים בבגדים אזרחיים שמתחתם הסתירו את כלי נשקם. בבואם למסעדה זיהו עצמם בפני אחיותי, „האם אפשר לקרוא להן מרגלות אם לא מסרוני למשטרה" — צעק אחד מהם.

פסק הדין שהושמע לבסוף שלא לרצון רבים, היה לשחררנו, ברם, בשום אופן לא ללכלך שורותיהם ביהודים.

נותרנו, איפוא, ביערות עד, יער אין סופי, מבודדים מהעולם ומהבריות, בלא שהמקום והדרכים מוכרים לנו, איפוא אנו נמצאים ולאן לפנות, כשעל כל צעד ושעל אורב לנו המוות...

שרעקלעכער יידישער חורבן
פון רוביזשעוויטש און אומגעגנט

(בריוו פון אַ לעבן־געבליבענע פרוי, צו אירע לאַנדסלייט אין אַמעריקע).

גישקע פאַלייעס / רמת־גן

טייערע פרייַנד,

דאָס שרייבט צו אייך גישקע פאַלייעס פון רוביזשעוויטש, לייזער שמואלס דעם מגידס בת־יחידה. איצט געפֿין איך זיך אין אַ קעמפּ אין דער פאַרשאָלטענער דייטשלאַנד, פון דער אַמעריקאַנער זאָנע. פון מיין גרויסער פאַרצווייגטער משפּחה בין איך אַליין געבליבן לעבן מיט מיין אייניציקער טאָכטער. ניט מיט טינט, נאָר מיט הייסע טרערן און מיט בלוט פון האַרצן וואָס ווערט מיר צעריסן אויף שטיקער, שרייב איך דעם בריוו, דערמאָנענדיק זיך וואָס עס איז געווען און וואָס ס׳איז פאַרבליבן פון אונדז...

אין די ערשטע טעג, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די פאַרשאָלטענע צווייטע מלחמה און אונדזער שטעטל, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט רוסלאַנד, און איז, לויטן באַווּוסטן אָפּמאַך מיט היטלערן, פאַרנומען געוואָרן פון די באָלשעוויקעס — האָבן מיר זיך געלייגט שלאָפן אַלס פּוילישע בירגער און איבער נאַכט אַנטדעקט, אַז... מיר געהערן צו רוסלאַנד. נאַטירלעך, אַז די ערשטע זאַך האָט מען אונדז געמאַכט פאַר אויס קרעמער און אַלץ איז געוואָרן קאָנפּיסקירט. עס איז גאָרנישט געווען, מ׳איז אויך ניט געווען זיכער מיטן לעבן. אַזוי זענען זיי ביי אונדז אָפּגעווען 20 חדשים, ביזן פּלוצומדיקן אָנפאַל פון היטלערן אויף רוסלאַנד.

און דאָ האָבן זיך אָנגעפאַנגען די אמתע צרות.

עטלעכע וואָכן צייט, טאָג און נאַכט, איז די רויטע אַרמיי מיט זייערע טאַנקן און אָבאָזן געלאָפן פון דעם טייל פוילן, וואָס איז געווען פאַרנומען דורך רוסלאַנד. דערנאָך איז געקומען דער פינצטערער עמלק, דער פאַרשאָלטענער דייטש. מיר האָבן אָנגעהויבן צו ליידן פון זיי שרעקלעך. דאָס ערשטע האָט מען אונדז רעגיסטרירט און באַפוילן אָנטאָן די געלע לאַטע און געטריבן צו שווערער אַרבעט. דער ציל דערפון איז געווען צו דערנידעריקן און אָפּשוואַכן, אַז מיר זאָלן זיך לאָזן צום סוף אויסשעכטן, אָן אַ ביסל ווידערשטאַנד.

דער קאָמענדאַנט פון שטעטל האָט פאַראַרדנט, עס זאָל געשאָפן ווערן אַ יודענראַט, („קהילה"), וועלכער איז באַשטאַנען פון די פאָלגנדיקע בעלי־בתים: ליאָטע אייזענבוד, יצחק גוריאָן, סאָלאָוויטשיק יעקב, ליפשיץ און ישעיהו שאָפּירא. וואָס דער יודענראַט האָט פאַרלאַנגט, האָט מען צוגעשטעלט פאַר זיי און פאַר דער פאָליציי — דערפאַר, אַז מען האָט געטריבן צו דער אַרבעט, האָט מען ניט אַזוי געשלאָגן און געמאַרדעט ווי פריער. אָבער וואָס אַ טאָג ווייטער, פלעגן מיר הערן אַלץ שרעקלעכערע ידיעות ווּיעגן שחיטות אין די שכנותדיקע שטעטלעך. צוליב דעם גוטן קאָמענדאַנט, וואָס פלעגט באַקומען אַלץ וואָס ר׳האָט נאָר פאַרלאַנגט — איז אונדזער שטעטל באַשערט געווען צו לעבן אַ ביסל לענגער.

אָבער וואָס פֿאַראַ לעבן איז דאָס? נאָר מען הערט וועגן שחיטות אין די אַרומיקע ערטער, וואָס זענען איינגעבאַקן אין אונדזערע הערצער. וואָס פֿאַראַ לעבן איז דאָס, אַז מען דאַרף וואַרטן אויפן טויט? מיר זענען פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין לעבעדיקע מתים, גענוג פֿאַר זיך די אָפּענע גריבער אין וועלכע מען וועט אונדז לעבעדיקערהייט אַריינווואַרפן.

אויך אין אונדזער שטעטל האָט מען געשאָפן אַ געטאָ און אַהין אַריין געטריבן די יידן פון דערבייאיקע שטעטלעך: נאַליבאָק, דערעוונע און וואָלמע. אין די קליינע, הילצערנע הייזלעך פון שטעטל, ווו עס איז געווען פֿלאַץ קוים פֿאַר איין פֿאַמיליע — איז אויסגעקומען איצט אַ 50 פּערזאָן אין אַ הויז. מ'איז געלעגן צונויפגעדרענגט ווי הערינג אין אַ פּעסל, איינער מיטן צווייטן האָט זיך געטיילט מיטן שטיקל ברויט. דאָס געטאָ האָט זיך געפונען אויפן מאַרק־פּלאַץ.

מיט אַמאָל האָבן זיך באַוויזן די אמתע גזלנים און מערדער פונעם הויפּט־שטאָב אין איוועניץ. מען האָט צונויפגעטריבן אַלע — פון 10 ביז 60 יאָר אַלט, אויסגעשטעלט צו פיר אין אַ ריי. געטריבן קיין איוועניץ. די געוואַלדן, געשרייען אין געווייגען פון די זקנים, מאַמעס און קינדער, האָט מען געקענט הערן אויף מיילן ווייט.

עס איז גענוען ערב שבועות (די טייוולאַנים האָבן אַלע אַנטי־יידישע גזירות אַדורכגעפירט אין די יומטוב־טעג), אַ הייסער טאָג. מען האָט געטריבן און געשלאָגן יעדן, וועלכער האָט נישט געקענט גיין שנעל. קיין איוועניץ איז געווען צו גיין אַ 20 קילאָמעטער, זענען צען יידן געפאַלן אויפן וועג. אויב איינער האָט געוואָלט זיך צוזעצן אָפּרוען, אָדער געבן אַ טרונק וואַסער, האָט מען אים גלייך דערשאָסן.

כיענע, רפאל קאַלמאַנאָוויטשעס יינגסטע טאָכטער און אַ בחור, איז שווער געווען דער מאַרש און זיי האָבן פון זיך אַראָפּ געוואָרפן די פעקלעך. האָט מען זיי אַרויס געגומען פון דער ריי און מיט נאָך צען מאַן דערשאָסן אין מיטן וועג, פאַר אַלעמען אין די אויגן. אונדז האָט מען ווייטער געטריבן אַן אַן אָפּשטעל, ביז מען האָט אונדז כּאַראַקטעריזירט אין די קאַשאַרן. אַ גאַנצע נאַכט האָבן די קינדער געשריען, געבעטן אַ ביסל וואַסער — נאָר קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופן.

אין דער פרי זענען די דייטשע רוצחים, די „קולטור־טרעגערס", געקומען צונעמען די קינדער פון זייערע טאַטע־מאַמע. די עלטערן וואָס האָבן זיך ניט געלאָזט, האָט מען מערדערלעך געשלאָגן.

איר ווייסט דאָך יאָ ווי קוים כ'האָב דערלעבט צו דערציען מיין 10־יאָריק טעכטערל, וואָס פֿאַראַ גרויסע שמחה עס איז געווען אין דער משפּחה, וועז זי איז געבוירן געוואָרן. מיינע עלטערן האָבן דעמאָלט אַ סך צדקה פֿאַרטיילט און מיין מאַן, יעקב פֿאַלייעס, האָט אַ ספר־תורה געשאָנקען אין שול. איצט וויל מען ביי מיר אַוועקרייסן דאָס אייניציקע קינד... איך שרייַ, מיין מאַן שטעלט אַ ווידערשטאַנד. מען שלאָגט אים מערדערלעך, זיין קאָפּ איז צעבלוטיקט. עס ווערט אַ טומל, איך נוץ אויס דעם מאָמענט, באַהאַלט זיך מיטן טעכטערל, ביז עס האָט זיך איינגעשטילט.

דערנאָך האָט מען אונדז געטריבן צום שטעטל נאַליבאָק, פון דאָרטן — אין נאָוואָגרודעק, דערנאָך — צום שטעטל דוואָרעץ. דאָ, האָט מען אונדז געזאָגט, וועט איר אַרבעטן ביים אַרויסגראָבן שטיינער.

מיר זענען געווען שרעקלעך אויסגעמאַטערט, צעשלאָגן, מיט געשוואָלענע פיס צוליבן גיין צענדליקער קילאָמעטער פון איין שטעטל אין צווייטן. אַז דער קאָמענדאַנט פון דוואָרעצער לאַגער האָט אונדז דערזען, איז ער אַריינגעפאַלן אין אַ ווילדן כעס. „ווי אַזוי ווען איר קענען אַרבעטן אין די בערג, אויסגראָבן שטייגער, אַז איר קאָנט ניט שטיין אויף די פיס? איך וועל אייך מוזן צוריק אָפשיקן צו דער שחיטה קיין נאָוואָגרודעק"...

דערהערנדיק דאָס, האָבן מיר אָנגעהויבן שרעקלעך וויינען און זיך בעטן ביי אים: „ווי אַזוי קענען מיר זיך האַלטן אויף די פיס, אַז מען האָט אַזאַ גרויסע שטרעקע דורכגעמאַכט צופוס. דערצו האָט מען די קינדער ביי אונדז צוגענומען. אַ סך זענען געפאַלן אויפן וועג".

ער דערציילט, אַז ר'האָט געהערט וועגן דעם וואָס עס דאַרף פאָרקומען אין נאָוואָגרודעק, נאָר אַזוי ווי ער נייטיקט זיך אין אַרבעטער, האָט ער געבעטן טראַנספאָרט און כלים אויף אַ שטיקל צייט, נאָר ער וועט מוזן אַלע צוריק שיקן.

האָט מען אָנגעהויבן פאָר אים וויינען און בעטן, ער זאָל לאָזן זיך אויסרוען עטלעכע טעג און מיר וועלן אים געבן אַלץ וואָס מ'האָט ביי זיך און דערנאָך טאָן אַלע שוערע אַרבעטן, וועלכע ר'וועט הייסן טאָן. און אַזוי איז געווען. נאָך אַ שטיקל אָפרו, האָבן מיר דערנאָך געאַרבעט שווער און ביטער אין משך פון 8 חדשים. אין פאָרלויף פון דער צייט, זענען די געסטאַפּאָ־מערדער געקומען אונדז ליקווידירן, נאָר דער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט דערווייל אָפגעשריען די גזירה מיט דער דערקלערונג, אַז ער דאַרף אונדז האָבן.

נאָכן אָפמאַטערן זיך אין דעם לאַגער 8 חדשים — איז געקומען די שחיטה. די געוואָלדן און געשרייען איז ניט צום באַשרייבן. איך מיט מיין טאָכטער, ווי אויך עטלעכע רוביזשעוויטשער, זענען געווען צוזאַמען. אין דעם שרעקלעכן טומל בעת דער אַקציע אין דוואָרעץ, ווו עס זענען געווען צונויפגעטריבן די יידן פון אַ סך שטעטלעך, האָבן מיר זיך אַרויס געריסן און באַהאַלטן אין אַ וואַנט פון עפעס אַ חורבה. געלעגן דאָרט פאַרשטעקט 2 מעת־לעת, ביז מיר האָבן דערהערט, אַז ס'איז געוואָרן שטיללער. האָט מען זיך געלאָזט לויפן איבער פעלדער און וועלדער. בייטאָג פלעגן מיר ליגן באַהאַלטן אין וואַלד און ביינאַכט איז מען אַוועק אין די דערפער, צו באַקאָנטע פויערים, בעטן עפעס עסן. אַ טייל פלעגן רחמנות קריגן און יאָ געבן אָפצועסן, אָבער נעמען צו זיך שלאָפן האָבן זיי מורא געהאַט. איז מען צוריק אַוועק אין וואַלד. דערווייל האָבן מיר זיך געטראָפן מיט דער פאַמיליע סעגאַלאָוויטש און אַלע צוזאַמען זענען אַוועק אין אַ געדיכטן וואַלד.

8 חדשים זענען מיר אָפגעלעגן אין דעם געדיכטן וואַלד און דערנאָך געהערט, אַז די פאַרשאָלטענע דייטשן פירן אַדורך אַן אָבלאָוע אין דער געגנט. איצט איז שוין אוממעגלעך געווען ביינאַכט גיין זוכן עסן. די אָבלאָוע האָט געדויערט עטלעכע וואָכן, נאָר צו אונדזער מזל האָט פאַר דער צייט געריגנט — און דאָס האָט אונדז גערעטעוועט.

דערנאָך האָבן מיר געהערט, אַז אין דעם גרויסן וואַלד צווישן נאַליבאָק און לובטש אין די פושטשעס, געפינען זיך יידישע פאַמיליעס. זענען מיר אַהין אַוועק. דאָרט זענען שוין געווען איינגעאָרדנט זיעמליאַנקעס אין דער ערד, מיט אַ קיך.

די יונגע מענטשן פלעגן ברענגען קאַרטאָפל מיט ברויט פון די דערפער. אין דער פושטשע זענען מיר געווען 9 חדשים.

דערווייל האָט זיך דערטראָגן די גוטע נייעס, אַז די רויטע אַרמיי איז ניט וויט פון אונדז. נאָר אין די לעצטע טעג האָבן די דייטשן געמאַכט אויף אונדז אַן אָבלאָווע. דערהערנדיק דאָס, זענען מיר אַרויס פון די זיעמליאַנקעס און זיך באַהאַלטן אין די זומפן פון וואַלד. אַז ס׳איז געווארן שטיל־לער, זענען מיר אַרויס פון די באַהעלטענישן, צוריק אין די זיעמלאַנקעס. דאָ האָבן מיר געפונען אַכט דערשאָסענע, וועלכע האָבן ניט געהאַט גענוג כוח צו אַנטלויפן און זיך אויסבאַהאַלטן, ווי מיר האָבן געטאָן.

יענעם טאָג איז די רויטע אַרמיי אַריין אין אונדזער געגנט און מיר זענען געווארן באַפרייט. אָבער מיין גוטער מאַן האָט דאָס ניט דערלעבט. ער האָט אַדורגעמאַכט אַלע שחיטות און אַקציעס, געלעבט מיטן געדאַנק, אַז ער וועט מ׳ט זיין פרוי און קינד אַלץ איבערקומען. ר׳האָט אָבער ניט דערלעבט דעם טאָג פון באַפרייונג.

איך אַליין, אויסגעמאַטערט, הויל און נאַקעט, וויין מיט מיין טאָכטער. ווּהין גייט מען? מיר לאָזן זיך אַרויס פון געדיכטן וואַלד צופוס, צריק אין אונדזער שטעטל. איך קום אַריין קיין רובישעוויטש און עס באַפאַלט אַ שרעק. הייזער — סקעלעטן, מיט צעפראַלעטע טיר און פענצטער, קיין גאַס, קיין הויז — אַ בית־עולם. איך וויין זיך פונאַנדער אויפן הויכן קול: „וווּ איז מיין טאַטע־מאַמע, וואָס האָבן מיך געצערטלט און געקאָכלט, ממש ניט געווּסט וואָס טאָן מיט מיר? וווּ איז מיין ליבער מאַן, מיינע קרובים, חברים און פרײַנד, מיט וועמען כ׳בין צוזאַמען דערצויגן געווארן און אויפגע־וואַקסן? אָט בין איך דאָ צוריק — אָבער וווּ זאָל איך אייך זוכן?!״

איך לויף אַוועק פון שטעטל, קום צו צום דאָרף סימקאָוויטש, ניט וויט פון קריסטלעכן מאַהילניק, וווּ אין אַ בריידער־קבר ליגן 600 אונדזערע יידן, דאָס שענסטע און בעסטע וואָס דאָס שטעטל האָט פאַרמאָגט.

אָבער כל־זמן די אויגן זענען אָפן — דאַרף מען עסן, הגם וואָס צו טאָן איז נישטאָ. איך קער זיך צוריק קיין רובישעוויטש. דערקען ביי אַ ריי קריסטלעכע שכנים פון אונדזער האָב־און גוטס. בעת אַ טייל קאָן נישט צוזען מיין צער און ליידן, וויסנדיק ווי גוט עס האָט זיך מיר געלעבט פאַרן קריג, און שענקען דערפאַר אַ ביסל קאָרן, — קוקן גאָר אַנדערע אויף מיר קרום, פאַרטראָגן ניט, אַז איך דערקען זיי און אונדזער פאַרמעגן, גלייך כ׳וואָלט זיי געוואָלט באַראַבעוועט. מיטן ביסל געשענקטן קאָרן פאָר איך אויפן מאַרק, אויסבייטן עס דאָרט אויף זאַלץ — און מיט דעם אַרטיקל ווידער אין די דערפער, כדי קריגן דערפאַר ביי די פויערים אַ ביסל פראָדוקטן. האָט מען מיך אַרעסטירט, ווייל ביי די באָלשעוויקעס איז שטרענג פאַרבאָטן צו האַנדלען (מ׳שטייפּנ געזאָגט אַ האַנדל!). 2 טעג זיץ איך אין טורמע, אָן עסן און טרינקען. מיין אייניציק קינד וווייסט אפילו ניט וווּ כ׳בין אַהין געקומען. מען נעמט מיך אויף אַ פאַרהער און מ׳וויל איינשמועסן, אַז כ׳בין געקומען אַהער האַנדלען. איך טענה, אַז דעם קאָרן האָב איך באַקומען ביי אַ פויער פאַר אַ חוב און איך בעט זיך: „די דייטשן האָבן נישט איין מאָל געוואָלט מיך שיסן. כ׳האָב זיך קוים גערעטעוועט מיט מיין טאָכטער. פון מיין גרויסער משפּחה בין איך אַליין געבליבן, געוואָלגערט זיך אַזוי פיל חדשים אין די וועלדער. ווילט איר מיך איצט שיסן? איך האָב דאָך אויף אייך אַזוי געוואָרט

און געהאָפט". די רוסן האָבן מיך באַפרייט. איך קום צוריק קיין רוביזשעוויטש, דערצייל דעם קינד וואָס ס'האָט מיט מיר פאַסירט. זי וויינט פון פרייד, איצט האָט זי אַן אָפגעפונענע מאַמע. וואָס ווייטער?

דאָס שטעטל איז חרוב, פוסט און ווייסט. פון די פאַרבליבענע איינצלנע הייזער האָבן די „גוטע שכנים" אַלץ צעשלעפט, צעראַבירט. פון אונדזער שטוב זענען געבליבן בלויז די ליידיקע ווענט. פאַר אַ קליניקייט האָב איך עס פאַרקויפט אַ פויער, צונויפגענומען דאָס ביסל אָרעמקייט און צוזאַמען מיט דער טאָכטער און עטלעכע לאַנדסלייט, זיך געלאָזט אויף מערב, נענטער צו נאָך יידן פון דער שארית־הפליטה. מיר ווילן קומען צו אַ היים, מיר פילן אַז אין די שטעטלעך וווּ אונדזער בלוט איז אַזוי בעסטיאַליש פאַרגאָסן געוואָרן, איז נישטאָ איצט קיין אָרט. פוילן איז פאַר אונדז אַ בית־עולם, וואָס דערמאָנט תמיד דאָס שרעקלעכסטע וואָס איז געווען. נאָך אַ סך מאַטעריישן און וואָגלענישן, זענען מיר אָנגעקומען קיין לאָדזש און צוזאַמען מיט דער משפחה סעגאַלאָוויטש, באַזעצט זיך אין איין דירה. נאָר אויך דאָ האָט מען אונדז אָפגעזוכט.

אַ געוויסע נאַכט זענען געקומען צווי פאָליאַקן באַוואָפנט מיט ביקסן און פאַרלאַנגט צו גיין מיט זיי. די באַנדיטן האָבן מסכים געווען צו נעמען ביי אונדז אַלצדינג און לאָזן פריי. זעענדיק וואָס אונדז דערוואַרט אין פוילן, האָט מען שוין לאַנג ניט געטראַכט און ווידער זיך געלאָזט אין וועג אַריין.

פון לאָדזש איז מען אַריבער געפאָרן קיין בערלין, פון דאָרטן — אין דער אַמעריקאַנער זאָנע, ווו מען האָלט אונדז אין אַ לאַגער פון דער שארית־הפליטה, געראַטעוועטע פון די חשיטות און גאַז־קאַמערן. דע מערסטע פון אונדז וואַרטן צו קומען קיין ארץ־ישראל. אין נאָמען פון אייערע לאַנדסלייט, די געראַטעוועטע וואָס געפינען זיך אין לאַגער, בעטן מיר אייך צו טאָן וואָס איר קענט, צו געפינען פאַר אונדז אַ היים.

מיר קאָנען ניט פאַרבלייבן אויף דער פאַרשאָלטענער דייטשישער ערד; מיר קאָנען ניט אָנקוקן אַ דייטש מיט זיין טריפהנעם, אָנגעפרעסענעם פּרצוף פון יידיש בלוט, האָב־און־גוטס...

ד י י י ד י ש ע ר ו ב י ז ש ע ו ו י ט ש
ה א ָ ט א ו י פ ג ע ה ע ר ט ע ק ז י ס ט י ר ן

משה גוריון / רמת־גן

א

ראש השנה 1939. עס הערט זיך אַ שטאַרקע שיסעריי און אַ געוריש פון עראָפלאַנען. די גאַסן וועלן שנעל אויסגעלייידיקט פון מענטשן. ביינאַכט האָט זיך די שיסעריי געשטאַרקט. זענען מיר אַריין אין קעלער. אַרום האַלבע נאַכט האָט זיך געהערט אַ שטאַרקע באַוועגונג און געזאַנג פון סאָלדאַטן. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָס

זענען דייטשן. כ׳האָב זיך צוגעגנבעט צו דער טיר, עטוואָס זי אויפגעמאַכט און דערהערט די רוסישע שפּראַך. בין איך געוואָרן דרייסטער און אַרויס אויפן גאַנצן. די סאָלדאַטן האָבן צו מיר אויסגערופן: „שרעק זיך ניט, חבר, מיר האָבן אייך באַפרייט פון פּוילישן יאָך".

אויפן אַרץ איז געוואָרן לייכטער. גאָט צו דאַנק, די רוסן זענען דאָ — און ניט די דייטשן.

צו מאָרגנס האָט מען אויפגעשטעלט אַ בינע אין מאַרק און אָפּגעהאַלטן אַ מיטינג. מען האָט אונדז צוגעזאָגט אַ סך גוטע זאַכן און געפאָדערט מיר זאָלן מיטאַרבעטן מיט דער סאָוויעטן־מאַכט.

מיר האָבן געעפנט די געוועלבן, די זעלנער האָבן געקויפט וואָס עס איז נאָר געווען און געצאָלט מיט סאָוויעטישע רובלס.

אַ טייל פון די שטאָטישע יידן האָבן אָנגעהויבן צו אַרבעטן אַלס אָנגעשטעלטע. געצאָלט האָט מען זיי ניט מיט געלט, נאָר מיט פראָדוקטן, ווי צוקער, זאָלץ א. א. וו. אַנדערע האָבן געהאַנדלט „אויף שוואַרץ". פרנסה איז געווען. אַזוי האָט זיך עס געצויגן, ביזן אויסברוך פון דייטש־רוסישן קריג.

מיין טאָכטער גיטל האָט געאַרבעט אויף דער פּאָסט. וועג עס האָט אויסגעבראָכן די קריג מיט דייטשלאַנד, האָט זי זיך געבעטן מיר זאָלן זיך עוואַקואירן מיט איר קיין רוסלאַנד. אָבער ווי פאַרלאָזט מען עס האָב־אין־גוטס?

מיין טאָכטער ביילע איז געקומען צו לויפן פון באַראַנאָוויטש, געווען ביי אונדז עטלעכע טעג ביז די דייטשן האָבן פאַרנומען אונדזער שטעטל. האָט זי מיט איר מאַן זיך צוריק געקערט קיין באַראַנאָוויטש, אוּן אומגעקומען אין דאָרטיקן געטאָ.

די קריסטן האָבן באַגעגנט די דייטשן מיט שמחה. אָבער מיר, יידן, זענען מיט קלאַפּענדיקע הערצער געזעסן אין די הייזער, ביי פאַרהאָנגענע פענצטער, געקוקט דורך די שפּאָרעס אויף די דייטשן.

עטלעכע טעג האָט געדויערט דאָס דורכמאַרשירן פון מיליטער, דערנאָך איז געקומען די געסטאַפּאָ, געשאַפן אַן אָרטיקע פּאָליציי, וועלכע איז באַשטאַנען פון פויערים פון די אַרומיקע דערפער.

דער אָקטיוסטער אַנטיסעמיט אין שטעטל איז דעמאָלט געווען נאָוואָלינסקי אוּן זיין ווייב גאַליע מיצקעוויטש, אַ טאָטערין פון שטעטל מיר. אירס אַ יונגערער ברודער האָט אין מיר דערהרגעט שרה גאַרמיזע. שפּעטער, וועג די דייטשן זענען אָפּגעטראָטן, איז ער אַנטלאָפן קיין פוילן, אוּן פון דאָרט קיין אַרגענטינע, צו זיין עלטערן ברודער. דער זעלבער נאָוואָלינסקי אוּן זיינע פריינד, האָבן צוזאַמענגעשטעלט אַ רשימה פון יידן, וועלכע זענען געווען אָנגעשטעלטע אין סאָוויעטישע אַמטן, אוּן אויך פון די, אויף וועלכע זיי האָבן געהאַט אַ כעס. די רשימה האָבן זיי איבערגעגעבן דעם קאָמענדאַנט וועלכער האָט זי געדאַרפט איבערווייזן דער געסטאַפּאָ.

דער יודענראַט האָט זיך באַגעגנט מיטן קאָמענדאַנט, וועלכער איז געווען ניט קיין שלעכטער מענטש, מען האָט באַצאָלט אַ הויכן פרייז, כדי ער זאָל די רשימה ניט צושטעלן דער געסטאַפּאָ.

פאַרניכטן די רשימה האָט ער ניט געוואָגט. ער האָט אָבער צוגעזאָגט איבערצולאָזן

זי אויף זיין טיש, אין פּאָליציי־אָמט, וועלכער האָט זיך געפונען אין מאיר אשעראָוויטשעס הויז — און לאָזן אָפן דאָס פענצטער. עמעצער האָט געדאַרפט זיך אַרייננגנבענען אינעווייניק, פאַרגיסן מיט טינט די רשימה, כדי עס זאָל אויסזען, אַז אַ קאַץ, שפילנדיק זיך, האָט איבערגעקערט דעם טינטער...

דער גורל איז געפאַלן אויף מיין טאָכטער, גיטל, וועלכע האָט זיך אַרייננגעגנבעט דורכן פענצטער פון סאָד — און פאַרגאָסן מיט טינט די רשימה. די סכנה איז געווען גרויס, ווייל אין צווייטן צימער זענען געזעסן די פּאָליציאַנטן. עס איז געשען אַ נס, וואָס קיינער האָט ניט באַמערקט. מיטן פאַרניכטן די רשימה, איז דערווייל אָפּגעשטויסן געוואָרן די סכנה.

ב

מ׳האָט די יידן געשיקט אויף פאַרשידענע אַרבעטן, אָבער פאַר אַלעם האָבן געליטן די יידישע מיידלעך. די פּאָליציאַנטן פלעגן זיי שיקן אויף די מיאוסטע אַרבעטן, איבערהויפט צו רייניקן די קלאָזעטן, פּאָליציי־קאָשאַרן, שפּיטאָל. ריניקן האָבן זיי געמוזט מיט די הענט. פאַרשמוצטע, האָבן זיי באַדאַרפט דורכגיין דאָס שטעטל צוריק אין געטאָ, ערשט דאָרט האָבן זיי געקענט זיך אַרומוואַשן.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז צוריק געקערט פון דער אַרבעט, געהייסן זיך אויסשטעלן אויפן מאַרק, כדי צו מאַרשירן קיין איוועניץ.

אין איוועניצער געטאָ האָט הערצל דאַנישעווסקי אונדז אַריינגענומען צו זיך אין שטוב, געגעבן עסן און אַן אָרט צום שלאָפן. עס זענען אַדורך עטלעכע וואָכן, האָט מען ווידער גענומען איבערקלייבן מענטשן, כדי צו שיקן אין אַ צווייטן געטאָ. איך מיט מיין ברודער לייזשע האָבן זיך באַהאַלטן. מיין ווייב חייה און מיינע דריי טעכטער: גיטל, בתיה און פאַניע, האָט מען צוזאַמען מיט די איבעריקע יידן אַוועק געפירט אין די קאָשאַרן.

צו מאָרגנס האָט מען מיך געפונען. וועז זיי האָבן מיך אַוועקגענומען פון שטוב, איז מיין קליין טעכטערל, מאַשינקע, געשלאָפן — און אַזוי האָב איך איר געזען דאָס לעצטע מאָל...

מען האָט מיך געבראַכט אין די קאָשאַרן, ווו כ׳האָב געפונען חייהן מיט די קינדער.

אין נאָוואָגרודעק האָט מען אונדז צעטיילט אויף צוויי גרופּן. איינע איז געבליבן אין אָרטיקן געטאָ, די צווייטע, ווו איך האָב זיך געפונען, האָט מען אַוועק געפירט קיין דוואָרעץ אין אַרבעטס־לאַגער. דאָרט איז די ענגשאַפט געווען זייער גרויס... מיר זענען באַדעקט געוואָרן מיט לייז און ווערים האָבן זיך פאַרקליבן אין אונדזערע ווונדן. דאָס עסן איז געווען הונדערט גראַם ברויט אַ טאָג און אַ ביסל וואַרעמע וואַסער מיט מעל.

געאַרבעט האָבן מיר פון זון־אויפגאַנג ביז פינצטער.

די יעניקע, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו קויפן עסן, זענען געשטאָרבן פון הונגער. צו אונדזער מזל איז מיין פרוי געווען אַ גוטע שניידערין, פלעגט זי אַרויסגנבענען זיך פון לאַגער און נייען ביי די רייכע קריסטן פאַר אַ ביסל קאַרטאָפל און ברויט, און דערמיט אונדז אונטערהאַלטן.

עטלעכע טעג נאָכן אָנקומען קיין דוואָרעץ, האָבן מיר געדונגען צוויי קריסטן און זיי געשיקט קיין איוועניץ, כדי אַרויסצונעמען אונדזערע קינדער פון גענטאָ און זיי ברענגען קיין דוואָרעץ. עס זענען אַדורך עטלעכע טעג און די קריסטן האָבן זיך אומגעקערט אָן די קינדער, געבראַכט איובס בשורה. מען האָט אַלע קינדער פון גענטאָ (אַ 600) לעבעדיקערהייט אַרײַנגעווארפן אין אַ קבר און פאַרשאָטן מיט ערד.

נאָכן באַפרייען זיך, האָבן איוועניצער קריסטן דערציילט, אַז די דייטשן האָבן פון אָנהייב גוט דערנערט די קינדער, אָבער דערנאָך אויסגעצאַפט זייער בלוט ביזן לעצטן טראָפן, אַזוי, אַז ווען מען האָט די קינדער געפירט צום קבר, זענען זיי געווען ווי פאַרשלעפערט, ניט געווסט וואָס מיט זיי טוט זיך. נאָכן פאַרשיטן דאָס קבר, האָבן זיך נאָך די קינדער געראַנגלט מיטן טויט, ווייל די ערד איבערן קבר האָט זיך אַ לענגערע צייט באַוועגט.

דער אָנפירער פון לאַגער אין דוואָרעץ איז געווען אַ פאָלקס־דייטש, אַן אינזשיניער מיטן נאָמען אָסיפאָוויטש. ער האָט געהאַלטן אין באַרימען זיך, אַז ער וועט זיין אַ מאָדערנער משה, ער וועט די יידן, וועלכע געפינען זיך אין לאַגער, ראַטעוון פון טויט. אויף דעם סמך האָט ער געהאַלטן אין איין צאַפן געלט פון די יידן אין לאַגער און פון אָרטיקן יודענראַט.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל צו שטעלן זיך אויפן מאַרק פאַר

הורים שכולים מרוביז׳ביץ׳ על קבר ילדיהם שנרצחו באיבניץ.
פאָריתומטע עלטערן פון רוביזשעוויטש, אויפן קבר פון זייערע קינדער, דערמאָרדעטע אין איוועניץ

אַ קאָמיסיע. עס איז אַרויס אַ קלאָנג, אַז ס׳איז אַ סעלעקציע, אַז די קאָמיסיע וועט באַשטימען ווער צום לעבן און ווער צום טויט. דער קלאַנג האָט געהאַט אַ גרונט, ווייל מיט עטלעכע טעג צוריק האָבן די דייטשן געשיקט יידן אויפן בית־הקברות צו גראָבן טיפע גריבער, וועלכע האָבן כלומרשט געדאַרפט זיין אָקאָפּעס קעגן פאַרטיזאַנער.

כדי אויסצוזען יונגער און געזונטער, האָבן אַלע זיך אָנגעטאָן אין די בעסטע זאַכן. פרויען האָבן מיט רויטע פּאָפּיר אָפּגעפּאַרבט זייערע ליפּן און פּנימער. אַזוי האָבן מיר אַדורכמאַרשירט פאַרביי אַ טיש, אַרום וועלכן עס זענען געזעסן עטלעכע אויסגעפּרעסענע דייטשן און דער אינזשיניער.

נאָך דער „קאָמיסיע", האָט מען ווידער געקליבן געלט און צירונג, כדי זיך אויסצוקויפן פון דער שחיטה...

מיר האָבן געפילט, אַז אונדזערע טעג אין לאַגער זענען געציילטע און געגומען בויען אַ בונקער. דער אַרייַנגאַנג איז געווארן פאַרמאַסקירט מיט אַ פּאַלשער וואַנט, די טיר איז געווען אויפן בוידעם.

אייניקע צווישן אונדז האָבן געקריגן געווער. אַ נאַליבאָקער ייד מיטן נאָמען ישראל קעסלער, האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט, ניט ווייט פון דוואָרעץ. ער פלעגט ביי די קריסטן קויפן געווער און עס אַריינגנבענען אין לאַגער. ער פלעגט אויך אַרויסנעמען יוגנטלעכע פון לאַגער און שיקן אין וואַלד אַלס פאַרטיזאַנער.

ד

סוף דעצעמבער 1942. די קעלט אין דרויסן איז זייער גרויס. דאָס וואַסער איז געווען געפראָרן, נאָר קיין שניי איז נאָך ניט אויסגעפאַלן. אויפשטייענדיק אין דער פרי, ווי געווייגלעך, האָבן מיר געזען, אַז דער לאַגער איז אַרומגעריגלט מיט דייטשע זעלנער.

אין לאַגער איז געווארן אַ פּאַניק. מען איז אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע מייז, זוכנדיק אַ פלאַץ ווו זיך צו באַהאַלטן. דערווייל זענען אָנגעקומען אין לאַגער לאַסט־אויטאָס און די דייטשן האָבן באַפוילן, אַז אַלע יידן זאָלן אַרויפגיין אויף די מאַשינען, זאָגנדיק, אַז מען פירט זיי איבער אין אַ צווייטן לאַגער. יעדן איז דערלויבט מיטצונעמען צען קילא באַגאַזש.

אַ טייל האָבן געגלויבט, אַז וואָס די דייטשן זאָגן, איז אמת. אָנדערע זענען שוין געווען אויף אַזוי פיל פאַריאושט, אַז זיי זענען פרייוויליק געגאַנגען אין די אויטאָס. מען האָט זיי אָוועק געפירט ניט ווייט פון דוואָרעץ, ווו עס זענען שוין געווען פאַרטיקע גריבער — און זיי דערשאָסן.

זענדיק וואָס עס קומט פאָר, האָב איך און מיין ברודער לייזשע געגומען לויפן צו אונדזער בונקער. מיט שווערייקייטן זענען מיר דאָרט אַריין, ווייל ער איז שוין געווען פול מיט מענטשן. ליאָטע סעגאַלאָוויטש האָט געהאָט אַ ביקס. ער איז געזעסן ביי דער טיר, גרייט צו שיסן דעם ערשטן דייטש, וועלכער וועט זיך באַווייזן. מען האָט געווסט וואָס אונדז דערוואַרט, אויב די דייטשן וועלן אונדז אָנטדעקן. דאָך האָבן אייניקע געבעטן ביי ליאָטען, ער זאָל באַהאַלטן די ביקס, ווייל אויב די דייטשן וועלן עס זען, וועלן זיי זיך „נוקם" זיין אין אונדז...

מיט שרעק האָבן מיר זיך צוגעהערט צו דער שיסעריי אין דרויסן, צו די עקספלאָדירנדיקע גראַנאַטן, וועלכע די דייטשן האָבן געוואָרפן אין די אַנטדעקטע בונקערס און צו די געשרייען פון די אומגליקלעכע, וועלכע זענען אַריינגעפאַלן אין די דייטשע הענט...

מיר האָבן געהערט ווי די דייטשן גייען איבער אונדזערע קעפ, זוכן דעם אַריינגאַנג אין בונקער. זיי קומען און גייען אַוועק. אין בונקער פעלט שוין לופט צום אָטעמען. מיר שטיקן זיך. וועמ עס איז פינצטער געוואָרן, האָבן די דייטשן אויפגעהערט צו זוכן — און מיר זענען אַרויף אויפן בוידעם כאָפן אַביסל לופט. דערנאָך זענען מיר ווידער אַראָפּ אין בונקער און אָפּגעלעגן ביז פינצטער.

אין לאָגער זענען פאַרבליבן עטלעכע יידן מיט געווער. אויף דער צווייטער נאַכט, זעענדיק אַז דער לאָגער איז נאָך אַלץ אַרומגערינגלט מיט מיליטער, האָבן זיי אונטערגעצונדן די הייזער פון לאָגער, וועלכע האָבן זיך געגרעניצט מיטן שטעטל. כדי דאָס פייער זאָל זיך ניט אַריבערוואַרפן אויפן שטעטל, האָט מען די זעלנער געשיקט לעשן די שריפה, וואָס איז אויסגענוצט געוואָרן דורך די פאַרבליבענע יידן. זיי האָבן איבערגעשניטן די שטעכל־דראָטן און אַנטלאָפן.

אין דרויסן איז געווען פינצטער, מיר האָבן ניט געוווסט ווו צו לויפן. צו אונדזער גליק האָבן מיר זיך אַנגעשטויסן אויף ברוך רוביזשעווסקי פון נאַליבאָק, וועלכער איז אויך אַנטלאָפן פון לאָגער. אין איין האַנט האָט ער געהאַלטן אַ רעוואָלווער, אין דער צווייטער האַנט — אַ מעסער. זיין פנים — שוואַרץ פון רויך, די לאַנגע האָר צעפלויגן פוןווינט, זיינע אויגן האָבן געבליצט ווי פייער. ער האָט אין יענעם מאָמענט אונדז דערמאָנט אַ מלאך פון נקמה. ער האָט אונדז אַנגעוויזן אין וועלכער ריכטונג צו לויפן. מיר זענען צוגעקומען צו אַ וועלדל, ווו מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אַ גאַנצן טאָג.

וועמ עס איז געוואָרן פינצטער, האָבן מיר זיך געלאָזט אין דער ריכטונג מיר—רובי־זשעוויטש. בייטאָג פלעגן מיר ליגן האַלב פאַרפרוירענע אין די וועלדער און גיין נאָר ביינאַכט. אויף דער דריטער נאַכט זענען מיר אַנגעקומען אין אַ דאָרף. די גאַס איז געווען פול מיט מענטשן, וועלכע האָבן זיך צוגעקוקט צו דער שריפה אין אַ נאָענטן דאָרף, פון וועלכן עס האָט זיך געהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. די קריסטן האָבן אונדז געוואָרנט ניט צו גיין אין יענער ריכטונג, ווייל דאָרט קומט פאָר אַ קאַמף צווישן פאַרטיזאַנער און דייטשן. זיי האָבן אונדז געגעבן צו עסן און געוויזן אַ זייטיקן וועג, כדי אויסצומיידן די דייטשן.

פאַרטאָג זענען מיר אַנגעקומען אין אַ כוטאָר. דער קריסט האָט אונדז געזעצט צום טיש, געגעבן עסן. פלוצלינג זענען אין שטוב געקומען פאַרטיזאַנער, אַנגעטאָן אין דייטשע אוניפאָרמען און אונדז אַרעסטירט, אונטער דער באַשולדיקונג, אַז מיר זענען דייטשע שפּיאָנען. עס האָט ניט געהאָלפן אונדזער טענהן, אַז מיר זענען יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון דער דוואָרעצער שחיטה. זיי האָבן אונדז פאַרשפאַרט אין אַ שייער.

שפּעט אין דער נאַכט האָבן מיר דערהערט טריט, און ווי אַ קול פון אַ מלאך, האָבן מיר דערהערט אויף יידיש: „שרעקט אייך ניט, די סכנה איז אַריבער". דאָס זענען

געווען עטע נכע יידישע פֿאַרטיזאַנער און פֿאַרטיזאַנקעס. זיי האָבן אונדז אַוועק געפירט צו זייער קאַמאַנדיר, וועלכער האָט אונדז ווידער געפֿאָרשט און דערנאָך געהייסן באַפֿרייען, מיטן תנאי, אַז מיר זאָלן ניט פֿאַרלאָזן דאָס דאָרף, כל זמן די פֿאַרטיזאַנער זענען דאָ. מען האָט אונדז געגעבן עסן און וואַרעמען אָרט צו שלאָפֿן.

אויפֿשטייענדיק אין דער פרי, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די פֿאַרטיזאַנער זענען אַוועק. אין דרויסן איז געווען אַ שניי־שטורעם, זענען מיר שוין געבליבן אין זעלבן דאָרף נאָך אַ נאַכט.

ה

צו מאָרגנס האָט דער שטורעם זיך איינגעשטילט. מיר האָבן אַנגעטראָפֿן אויף אַ קריסט, באַצאָלט אים מיט גאָלד, האָט ער אונדז דורכגעפירט דעם נאַוואַגרודקער טראַקט, וועלכער איז געווען פול מיט דייטשן, ביז אַ כוטאָר ניט וויַיט פון שטעטל סאנאָוו. דאָרט האָט מען אונדז געגעבן צו עסן און מיר האָבן זיך אָפּגערוט דעם אָונט. די קריסטן האָבן געזאָגט, ווי אַזוי צו גיין ביזן דאָרף בעליע לוגי, און געהייסן זיך וועגדן צו איינעם מיטן נאָמען איוואַנאָווסקי.

דער דאָזיקער איוואַנאָווסקי האָט אונדז אויפֿגענומען זייער פריינדלעך, מיט עסן און שלאָפֿן. זענדיק אַז אונדזערע פּיס זענען אַרומגעבינדן מיט נאַסע, צעריסענע שמאַטעס, האָט זיין גאַנצע משפּחה זיך געזעצט פלעכטן פֿאַר אונדז (9 מאַן) „לאַפּטשעס", געגעבן ריינע לייוונט אַרומצוויקלען די פּיס, איינגעפֿאָקט עסן אויפֿן וועג, און אויך אַן אַדרעס ווו זיך צו וועגדן אין נאָענטסטן דאָרף. איינער פון זיינע זון האָט אונדז באַגלייט אַ שטיק וועג, כדי מיר זאָלן ניט בלאָנדזשען.

מיר זענען צוגעקומען צו אַ טייך, מיט אַ פֿאַרברענטער בריק. ביים טייך איז געווען אַ מיל. מיר זענען אַריין צום מילנער, אים געבעטן ער זאָל אונדז אַריבערפירן דעם טייך. ער האָט זיך פונאַנדערגעשמייכלט און געזאָגט, אַז ער וועט אונדז פירן צו די דייטשן.

די קינדער האָבן פון שרעק געזונגען וויינען. חייה האָט אים געבעטן רחמנות האָבן אויף די קינדער. זי האָט אַראָפּגענומען אירע גאָלדענע אויערינגלעך און אים געגעבן. דאָן האָט ער באַווילּיקט אונדז אַרויסצולאָזן פון שטוב. מיר זענען אַוועק איבער די פֿאַרשנייטע פעלדער, כדי וואָס וויַיטער צו זיין פון דעם מילנער.

גיטל, פּייע׳ס 9־יאָריק מיידעלע, האָט זיך פלוצלינג אַוועקגעזעצט אויפן שניי און מיט דער ערנסטקייט פון אַ דערוואַקסענעם, האָט זי געזאָגט:

— איך האָב ניט מער קיין כוח צו גיין. גייט אייך, איך וועל דאָ בלייבן. כ׳האָב געהערט, אַז עס טוט ניט וויי, וען מען שטאַרבט פון קעלט.

כ׳האָב געוואָלט שילטן גאָט און די מענטשן, וועלכע האָבן אונדז דערפירט צו אַזאַ מדריגה. שווייגנדיק, האָב איך אויפגעהויבן דאָס מיידעלע אויף מיינע אַקסלען און מיט די לעצטע כוחות געזונגען וויַיטער גיין איבערן פֿאַרשנייטן פעלד.

אַזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט, ביז מיר זענען אַרויס אויפן וועג קיין רוביזשעוויטש. דאָ איז אונדז שוין געווען לייכטער, ווייל מיר האָבן גוט געקענט די געגנט. אַ טייל פון די איינווינער פון די דערפער האָבן אונדז געהאָלפן און געגעבן עסן.

ענדלעך זענען מיר אַנגעקומען קיין קאַראַלין, צו די ברידער בענדיקט. דאָרט האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מיין ברודער לייזשע און אויך אשר לונגען, האָבן זיך געראַטעוועט פון דוואָרעץ און באַהאַלטן זיך אויס אין דאָרף.

מיר זענען דאָרט אָפּגעזעסן עטלעכע טעג, זיך אַרומגעוואַשן, געביטן די וועש און אָנגעהויבן זיך פילן ווי מענטשן.

פלוצלונג האָט מען אונדז אָנגעזאָגט, אַז דייטשן זענען דאָ אין דאָרף. זענען מיר אַנטלאָפן אין אַ צווייטן דאָרף, אָסאָווע. מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן קריסט אין אַ שטאַל, אַ 6—5 טעג. דאַן זענען מיר אַוועק קיין סלאָבאָדע, פון דאָרט קיין רוביזשעוויטש, ווו מיר האָבן געפונען מיין טאָכטער גיטל און ליוטע סאגאלאָוויטש מיט זיין משפחה.

בלייבן לאַנג אויף איין פלאַץ, איז געווען אַ געפאַר. הן פאַר די קריסטן, וועלכע האָבן אונדז אויסבאַהאַלטן, הן פאַר אונדז. האָבן מיר געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף. אָפטמאָל פלעגן מיר באַצאָלן פאַרן עסן און פאַרן אָרט צום אָפּרוען. אָבער לרוב האָבן די קריסטן אונדז אויסבאַהאַלטן וואָכנלאַנג, אָן שום אָפּצאָל, און דערביי ריזיקירט מיט זייער לעבן.

אין דאָרף סלאָבאָדע האָט אונדז אויסבאַהאַלטן אַ באַקאַנטער קריסט מיטן נאָמען פאָקע. ביי אים זענען מיר געווען אַ לענגערע צייט, בערך ביז פורים. חייה פלעגט נייען פאַר די קריסטן און בתיה האָט געשטריקט — אַזוי האָט מען פאַרדינט אויף עסן.

עטלעכע טעג נאָך פורים, זענען דייטשן אָנגעפאַלן אויפן דאָרף, דערהרגעט אַ גאַנצע משפחה פאַר העלפן יידן און פאַרברענט זייער שטוב.

די יידן וועלכע זענען געווען אין דאָרף, זענען זיך צעלאָפן. וועג עס איז פינצטער געוואָרן, זענען מיר אַוועק קיין רוביזשעוויטש. אויפן וועג האָבן אונדז געכאַפּט רוסישע פאַרטיזאַנער, געגומען פאָרשן. צום גליק, איז מיט זיי געווען יאָשע פישקין. ער האָט פאַר אונדז ערוב געווען, האָבן זיי אונדז אָפּגעלאָזט.

ו

וועג די קריסטן האָבן זיך דערוווּסט, וואָס ס׳איז געשען אין סלאָבאָדע, האָבן זיי מורא געהאַט אונדז אַריינצולאָזן צו זיך. די גאַנצע נאַכט האָבן מיר אַזוי געוואַנדערט. וועג עס האָט אָנגעהויבן צו טאָגן, זענען מיר אָנגעקומען קיין מיקוליטש און זיך אַריינגעגנבעט אין אַן „אָסיץ״ (ווו מען טרוקנט פלאַקס). אינעווייניק איז געווען קאַלט, אָבער מיר האָבן קיין ברירה ניט געהאַט, ווייל אין דרויסן איז די סכנה געווען גרויס. דאָרט זענען מיר אָפּגעזעסן אַ חודש צייט, קיינער האָט פון אונדז ניט געווּסט. ביינאַכט פלעג איך גיין קיין רוביזשעוויטש, כדי צו קריגן עסן. ביינאַכט פלעגן מיר אויך אָנגרייטן פלעשער וואַסער צום טרינקען, כדי ניט ריזיקירן בייטאָג אַרויס צו גיין.

דערווייל האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אין מאַלע־רעטשקער וואַלד, געפינען זיך אַ סך רוביזשעוויטשער יידן. דער שניי איז צעגאַנגען, די טעג זענען געוואָרן לענגער, די זון האָט גענומען ווארעמען. האָבן מיר באַשלאָסן אַריבערגיין אין וואַלד, כדי זיין צוזאַמען מיט די אַנדערע יידן.

מיר האָבן פון צווייגן אויפגעשטעלט ביידלעך און דאָרט אָפּגעלעבט 7—6 וואָכן.

די פּאַרטיזאַנער, וועלכע זענען געווען אין וואַלד, האָבן אונדז געהאָלפן מיט פּראָדוקטן און בכלל פריינדלעך זיך באַצויגן.

וועו די פּאַרטיזאַנער האָבן פּאַרלאָזן דעם פּלאַץ, האָבן מיר אויך באַשלאָסן בייטן דאָס אָרט — און מיר זענען אַוועק אין פּאָדזשערנער וואַלד. דאָרט האָבן מיר געפונען נאָך עטלעכע משפּחות פון רוביזשעוויטש.

אַ געוויסן טאָג האָבן אונדז באַזוכט טוביה ביעלסקי און חיים־מרדכי, שמואל וועבורגס זון (ער איז שפּעטער אומגעקומען אין דער רויטער אַרמיי, קעמפּנדיק מיט די דייטשן). זיי האָבן אונדז פּאָרגעשלאָגן אַריבערצוגיין אין די נאַליבאָקער פּושטשע.

צו מאָרגנס פון זייער באַזוך, האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אָבלאַווע אויף יידן און פּאַרטיזאַנער אין אונדזער געגנט. מיר זענען אַנטלאָפן און זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ גרויסן זומפּ, וועלכער איז געווען פּאַרוואָקסן מיט קוסטעס. וועו די דייטשן האָבן פּאַרלאָזן דאָס אָרט, האָבן מיר זיך אומגעקערט אין וואַלד אַריין.

עטלעכע טעג נאָך דער אָבלאַווע, האָבן אונדז באַזוכט אַ גרופּע רוסישע פּאַרטיזאַנער. צווישן זיי זענען אויך געווען צוויי יידן: מרדכי קאָשטשעוויטש פון רוביזשעוויטש. און פייוול אָגינסקי פון סטאָלפּצי.

עטלעכע טעג שפּעטער, בין איך אויפגעשטאַנען אין דער פרי, כדי אַוועק אין נאָענטסטן דאָרף ברענגען ברויט. אין וואַלד האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף צוויי דערשאָסענע פּאַרטיזאַנער, וועלכע זענען געלעגן אויף דער ערד, צו זיי איז געווען צוגעשטאָכן אַ פּאָפּיר מיט אַ רוסישער אויפשריפט: „דערשאָסן פּאָר ראַבירן ביי דער ציווילער באַפעלקערונג". די צוויי דערהרגעטע זענען געווען פייוול אָגינסקי און מרדכי קאָשטשעוויטש. זייערע „חברים" האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט, כדי פּטור צו ווערן פון צוויי יידן...

איך בין שוין ניט געגאַנגען אין דאָרף אַריין, נאָר געזומען לויפן צוריק אין אונדזער לאָגער, כדי צו וואַרענען די מענטשן פון דער געפּאָר וואָס דראָט אונדז פון די אַזוי גערופענע „פּאַרטיזאַנער". כ׳האָב אָבער ניט באַוויזן דערציילן וועגן די דערהרגעטע בחורים — און די אַכט באַנדיטן זענען שוין דאָ.

איך בין אויפגעשטאַנען און זיי באַגריסט:

— גוט מאָרגן, חברים.

— וואָס פּאָר אַ חברים זענען מיר אייך? — האָבן זיי געענטפּערט, — רויבער וואָס איר זענט.

מיר האָבן פּאַרשטאַנען, אַז זיי וועלן אויך אונדז דערהרגענען, כדי עס זאָלן ניט זיין קיין עדות צו זייערע מעשים.

ניט לאַנג טראַכטנדיק, האָב איך אַ געשריי געטאָן:

— צעלויפט זיך!

שיסן האָבן די פּאַרטיזאַנער מורא געהאַט, כדי ניט ציען די אויפמערקזאַמקייט פון די דייטשן — און דאָס האָט אונדז גערעטעוועט.

מיר האָבן זיך אַ גאַנצן טאָג אויסבאַהאַלטן אין די פעלדער, ערשט ביינאַכט האָבן מיר זיך געזומען צונויפקלייבן. אין דער זעלבער נאַכט זענען מיר אַריבער אין מיכאַלאָווער וואַלד.

חייהן האָט זיך געמאַכט אַ רויז אויפן פוס, זי האָט באַקומען היץ, געליטן שטאַרקע וויטאָגן. אין דאָרף פאָדזשערנע איז געווען אַ קריסטין, קאַספראָווע, וועלכע האָט געהיילט רויזן. פאַרטאָג האָט מיין טאָכטער בתיה ענעמען איר מוטער אויף דער פלייצע, זי צוגעטראָגן צום עק וואַלד און אַוועק צו דער קריסטין בעטן הילף פאַר דער מוטער, זי האָט ניט געווּסט, אַז אויפן הויף געפינט זיך אַ בייזער הונט. ער איז באַפאַלן אָן צעביסן איר פוס.

די קריסטין האָט געהערט דעם הונט בילן, איז זי אַרויס, אַריינגענומען בתיהן אין שטוב, פאַרגאָסן איר וווּנד מיט בראָנפן. דערוווסנדיק זיך צוליב וואָס זי איז געקומען, האָט זי ענעמען אַ קרוג מיט מילך און ברויט, אַוועק מיט איר צו חייהן, וועלכע איז געלעגן אין וואַלד.

נאָך דעם ווי זי האָט „אָפגעשפראָכן" די רויז, האָט בתיה ווידער ענעמען חייהן אויף דער פלייצע, די מילך און ברויט אין די הענט — און זיך צוריק געקערט צו אונדז אין וואַלד. חייהס פוס איז געוואָרן לייכטער, אָבער בתיה האָט באַקומען היץ פון די וווּנדן, וואָס דער הונט האָט געביסן. דער פוס האָט ענעמען אייטערן. ניט געווּסט מיט וואָס איבערצובינדן און צו רייניקן די וווּנד. איך האָב געבעטן ביי אַ יונגן פויער אין דאָרף, וועלכער האָט מיר געגעבן גאַזע און באָר־וואַסער. נאָך עטלעכע וואָכן, האָבן זיך די וווּנדן ענעמען היילן.

דערווייל האָבן זיך באַוויזן אין אונדזער געגנט פוילישע פאַרטיזאַנער, וועמענס הויפט־אויפגאָבע עס איז געווען צו הרגענען יידן. מיר האָבן ניט געהאַט קיין געווער, און ס׳איז געווען אַ סכנה צו בלייבן. מיר זענען אַוועק אין דער נאַליבאָקער פושטשע, וווּ מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביז דער באַפרייונג.

נאָך דער באַפרייונג, האָבן מיר זיך צוריקגעקערט קיין רוביזשעוויטש. אַ סך יידישע הייזער זענען געווען צעשטערט, פון דער שול און בית־המדרש זענען נאָר געבליבן די וועגט.

די אַטמאָספערע איז געווען אַ שווערע. די יידישע רוביזשעוויטש האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן. מיר האָבן מער ניט געהאַט קיין היים, קיין צוקונפט — און מיר האָבן ווידער ענעמען וואַנדערן. אָבער דאָס מאָל האָבן מיר געהאַט אַ ציל — קיין ארץ ישראל. דאָ האָבן מיר געפונען אַ היים, פריינד און אַ צוקונפט פאַר אונדז און אונדזערע קינדער.

אין וואלד און אין פעלד

ירחמיאל סעגאַלאָוויטש / רמת־גן

אין אַ פאַרוואַרפענעם ווינקל אין ווייסרוסלאַנד איז געלעגן דאָס שטעטעלע רוביזשעוויטש. געווינט האָבן דאָרט אַן ערך 800 יידן. אַן אָרעם שטעטל, מיט נידעריקע הילצערנע הייזלעך, שמאָלע גאַסן, אָן עלעקטריע. וואַסער האָט מען געדאַרפט שלעפּן פון טייך, באַרג־אַרויף. יידן האָבן געלעבט אָרעם, געצויגן פרנסה פון קליינע געשעפטן און פאַרשידענע מלאכות. אַ גאַנצע וואָך איז מען געווען פאַרהאָרעוועט, נאָר שבת און יום־טוב האָט מען זיך געפילט — מיט מענטשן גלייך.

אַזוי האָט מען אָפּגעלעבט דורות לאַנג, באַשיידן, שטיל און ערלעך. ביז שוואַרצע וואָלקנס האָבן געזומען באַדעקן אונדזער הימל. צום ערשט האָט זיך גוט געגעבן צו פילן דער פּוילישער אַנטיסעמיטיזם. אין יאָר 1938, אין אַ שיינעם פרימאָרגן, האָבן די יידן געפונען אויף זייערע טירן אָנגעקלעפּטע צעטלען אין פּויליש: „קויפט ניט בייַ יידן, נידער מיט די יידן", און „פאַרטרייבט די יידן פון פוילן". די אַנטיסעמיטן האָבן געעפנט פּוילישע געוועלבער, מיט פרנסה איז געוואָרן שוועערער און שוועערער.

ס׳איז אויסגעבראַכן דער דייטש־פּוילישער קריג. איך בין נאָך דעמאָלט געווען אַ קליין ייִנגל, אָבער די איבערלעבענישן פון יענער צייט האָבן זיך טיף אייַנגעקריצט אין מיין זכרון — און כ׳וויל זיי אַרויסברענגען אויפן פאַפּיר.

אין שטעטל איז געווען נאָר איין ראַדיאָ־אַפּאַראַט, ביים קריסטלעכן דאָקטאָר. מיר האָבן ניט געווּסט קיין נייעס, ווו די דייטשן זענען און וואָס אונדז דערווארט.

ס׳איז געווען ראש־השנה, די ערשטע נאַכט פונעם נייעם יאָר. די נאַכט איז שטיל, דער הימל אויסגעלייטערט. ווו־נישט־ווו זעט מען נאָך אַ ליכט אין אַ יידישער שטוב. יידן שלאָפן זיך רויק, מיט האָפענונגען אויף אַ בעסער יאָר.

פון דערווייטנס, פון דער ריכטונג פון דער רוסישער גרענעץ, הערט זיך אַ רעש און אַ שטאַרקע שיסעריי בייַ די קאַשאַרן פון דער פּוילישער גרענעץ־וואַך. דערשראָקענע, קוקן מיר אַרויס דורך די שפּאַרעס פון די פענצטער. מיר זענען זעלנער לויפן פאַרביי — און צו אונדזער גרויסער פרייד דערהערן מיר די רוסישע שפּראַך.

צומאָרגנס געפינען מיר דאָס שטעטל באַהאָנגען מיט רויטע פענער. עס הייבט זיך אָן אַ נייע תקופה. יידן אָטעמען אָפּ פרייער. די אַנטיסעמיטישע ענדעקעס זענען זיך צעלאָפן, אַ טייל באַהאַלט זיך, אַ טייל האָט מען פאַרשיקט קיין סיביר. מען הערט נישט מער דאָס וואָרט „זשיד". יידישע יוגנט קלויבט זיך צונויף אין שטאָטישן קלוב, וווּ ס׳איז פריער געווען פאַרבאָטן דער אַריינגאַנג פאַר יידן.

אַזוי איז אַריבער דער ווינטער, אַ זומער און אַ צווייטער ווינטער. עטלעכע יידן האָבן זיך געקויפט ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, מיר פלעגן זיך צונויפזאַמלען הערן נייעס און באַהאַנדלען די לאָגע.

דעם 22־טן יוני 1941. עטלעכע מנינים יידן זיצן ביים ראַדיאָ און וואַרטן צו הערן די לעצטע נייעס. מאָלאָטאָוו דערקלערט, אַז די דייטשן זענען באַפאַלן רוסלאַנד.

ס׳איז אויסגעבראַכן די מלחמה. מיר האָבן דערפילט, אַז פינצטערע טעג רוקן זיך אָן. יאוש און פחד האָבן געהערשט אין שטעטל. עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע אָפטרעטנדע רוסישע זעלנער, וועלכע זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג פון מינסק. אין משך פון 2 וואָכן, טאָג און נאַכט, זענען די רוסן אָפּגעטרעטן, געלאָפן פון פראָנט. מיר האָבן נישט געווּסט וואָס צו טאָן, מיט ווייטיק זיך צוגעקוקט צו דער מפלה פון דער רוסישער אַרמיי.

אָנהייב יולי האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשן אין שטעטל. יידן האָבן באַקומען אַ באַפעל אָנטאָן אויפן לינקן אַרבל אַ ווייסן באַנד מיט אַ געלן מגן־דוד. די באַהאַלטענע אַנטיסעמיטן זענען אַרויס פון זייערע נאָרעס, מיטגעהאָלפן די דייטשן ראַבירן, פייניקן און מאָרדן יידן.

צומאָרגנס נאָך זייער קומען, האָבן מיר זיי שוין גוט דערפילט. צו אונדז איז אַריין אַ דייטש מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט און געפאָדערט פון טאַטן 60 צענטנער האָבער, ווייל מען האָט אים דערציילט, אַז דער פאָטער פאַרמאָגט אַ סך פעלדער. עס האָבן ניט געהאָלפן דעם טאַטנס טענות, אַז ער איז נישט קיין גוטבאַזיצער, אַז די תבואה פון די פעלדער איז נאָך ניט אַראָפּגענומען. דער דייטש האָט אים גוט צעשלאָגן און אַרעסטירט. מיין עלטערער ברודער האָט זיך נישט איינגעהאַלטן, צוגעלאָפן צו די דייטשן און געפרעגט: „פאַרוואָס שלאָגט איר מיין פאָטער?" זיי האָבן אויך אים פאַרהאַלטן און ביידע פאַרשפּאַרט אין אַ לייַדיקן שייער. דער פאָטער האָט דערזען ביים שייער אַן אָפּיציר, אים דערציילט די גאַנצע געשיכטע. דער אָפּיציר האָט באַפוילן באַפרייַען דעם פאָטער, מיטן תנאי, ער זאָל שאָפן אַ ביסל האָבער פאַר זייערע פערד, דעמאָלט וועט ער באַפרייַען זיין זון. אונדזער משפּחה האָט געמומען בעטן ביי די שכנים תבואה. מען האָט צונויפגעקליבן 2 זעק און זיי האָבן דעם ברודער באַפרייט.

עטלעכע טעג שפּעטער איז דאָס דייטשע מיליטער אַוועק, און אין שטעטל איז געבליבן פּוילישע פּאָליציי, וועלכע האָט געפּיניקט און דערנידעריקט די יידן נאָך ערגער ווי די דייטשן.

דעם ערשטן דעצעמבער 1941, איז געשאָפן געוואָרן ביי אונדז דאָס געטאָ. מען האָט אַהין אָנגעטריבן אויך די יידן פון נאַליבאָק, דערעווע, ווצַלמע, קאָמין, כאָטעווע און גראָן. יידן האָבן געדאַרפט טראָגן געלע לאַטעס אויפן רוקן און ברוסט.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אַלע אַרבעטס־פּעיִקע יידן צוריק געבראַכט פון דער אַרבעט, צונויפגעזאַמלט אויפן מאַרק און אַוועק געפירט צופוס קיין איוועניץ, אַ מרחק פון 25 קילאָמעטער. די שטעטישע קריסטן זענען געשטאַנען פון דער זייט, געשפּילט אויף האָרמאָשקעס, געלאַכט פון אונדזער אומגליק. די דאָזיקע וועלכע האָבן נישט געקענט מיטהאַלטן דעם מאַרש, האָבן די דייטשן דערשאָסן און געלאָזן אויפן וועג.

ענדלעך, נאָך צרות און יסורים, זענען מיר אָנגעקומען קיין דוואָרעץ. די ענגשאַפט דאָרט איז נישט צום באַשרייבן. מען האָט געלעבט אין שטאַלן, שפּייכלער און אויסגעגאַנגען ווי ליכט.

אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין גראָבן שטיינער פון די אַרומיקע בערג, אָנלאָדן זיי אין וואַגאָנען, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן קיין סמאָלענסק. מיר האָבן

געקריגן 125 גראַם ברויט אַ טאָג און אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ. וועט עס האָט נאָך געהאַט וועלכע זאַכן, האָבן זיי אויסגעביטן ביי די קריסטן אויף ברויט און קאַרטאָפל. די וועלכע האָבן גאָרנישט געהאַט — זענען געשטאָרבן פון הונגער.

דעם 28טן דעצעמבער 1942 איז דער לאַגער אַרומגערינגלט געוואָרן פון ס. ס. זיי האָבן באַפוילן אַלע יידן אַרויף אויף לאַסט־אויטאָס, מיטן תירוץ, אַז מען פירט זיי איבער אין אַן אַנדערן לאַגער. מיר האָבן אָבער שוין געווּסט, וואָס עס האָט פאַסירט אין די אַרומיקע שטעטלעך. מיר האָבן פאַרשטאַנען וואָס דאָס באַדייט. ס׳איז אָבער נישט געווען וואָס צו מאַכן. מיין פאָטער, פאַראויסזעענדיק וואָס אונדז דערוואַרט, האָט צוגעגרייט אַ בונקער. אין אים האָבן זיך אָנגעקליבן איבער 160 מענטשן, מען איז כמעט דערשטיקט געוואָרן פון ענגשאַפט. אַזוי איז מען דאָרט אָפגעלעגן 36 שעה. אַנדערטהאַלבן מעת־לעת זענען מיר געשטאַנען קעגן טויט און זיך צוגעקוקט ווי מען פירט אונדזערע טייערסטע צום אומקום — און נישט געקענט זיי העלפן. צוגעקוקט ווי די אָנגעלאָדענע מאַשינען פאָרן אַוועק, געהערט די שיסעריין, און ווי זיי קומען צוריק, לאָדן זיי אַן מיט נאָך מענטשן און פירן זיי צום טויט... די שחיטה האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג. אויף צומאָרגנס האָבן די מערדער געזוכט אויסבאַהאַלטענע יידן און זיי געשאָסן אויפן אָרט.

אויף דער צווייטער נאַכט איז מיין ברודער יחיאל, זיין ווייב שיינדל, איך און מרדכי ביילקין, אַרויס פון בונקער, צוגעקראָכן צו די דראָטן און דערזען, אַז די דייטשן היטן נישט מער. וועג מען האָט זיך דערפון דערוווסט אין בונקער, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטופּעניש, כדי מען זאָל וואָס פריער אַרויס. דער לייטער איז צעבראָכן געוואָרן, האָט מען געמוזט אייגער דעם אַנדערן אַרויסציען ביי די הענט. מיר זענען אַדורך דורך די דראָטן און אַנטלאָפן אין דערבייאיקן וועלדל.

דערווייל האָט יחיאל דערזען, אַז אַ פרוי מיט אַ קליין קינד, וועלכע זענען געווען אין בונקער, זענען נישט מיט אונדז. איז ער צוריק אַוועק אין לאַגער און זי געפונען אַ פאַרחלשטע פון שרעק אין בונקער. ער האָט זי אָפּגעמינטערט, אַרויסגעצויגן און געבראכט צו אונדז אין וואַלד.

מיר זענען געווען איבער הונדערט יידן פון פאַרשידענע שטעטלעך. מיר האָבן באַשלאָסן זיך צעטיילן אין גרופּן, יעדער זאָל גיין אין דער ריכטונג פון זיין היים. אונדזער גרופּע האָט געציילט אַ 20 מאַן און מיר האָבן זיך געשלעפּט באַרוועסע און האַלב־נאַקעטע אין שניי, אַ גאַנצע וואָך, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין רוביזשעוויטש. דאָ האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז מיט עטלעכע וואָכן צוריק האָבן פאַרטיזאַנער, מיט דער באַטייליקונג פון רוביזשעוויטשער בחורים, פאַרניכטעט די שטאַרקע פאַליציי־סטאַציע. אין דער אַקציע האָבן זיך באַטיליקט: יוסף פישקין און זיין פאָטער שפּסל, לייב סלאָבאָדקין, יודל און ראובן גארמיזע, אייזיק גראיער און דוד קירמאן (די אַלע, אויסער יוסף פישקין און זיין פאָטער, זענען שפּעטער געפאַלן אין קאַמף מיט די דייטשן). נאָכן פאַרניכטן די פאַליציי־סטאַציע, האָבן די אַרומיקע קריסטן, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן, מורא געקריגן פאַר יידישער נקמה — און ס׳איז מעגלעך געוואָרן זיך אויסצובאַהאַלטן אין רוביזשעוויטשער געגנט.

אין שטעטל זענען מיר אָנגעקומען אין מיטן נאַכט. צומאָרגנס האָבן מיר דערזען

קבוצת תלמידים בבי"ס הפולני ברוביז'ביץ' (1937), שניספו בשואה.
אַ גרופּע שילערס פון דער פּוילישער שול אין רובּיזשעוויטש (1937). אַלע אומגעקומען.

דעם חורבן. די מערהייט יידישע הייזער זענען געווען אויפגעריסן. דער ווינט האָט געפייפט דורך די אָפענע פענצטער און טירן. מען האָט כמעט נישט געזען קיין מענטש אין גאַס. מיר האָבן זיך צונויפגעקליבן אַ 30 מאַן, וועמען ס'איז געלונגען זיך צו ראַטעווען פון דוואָרעץ. דער רוב האָט זיך באַזעצט אין אונדזער חרובער שטוב. קריסטן, שכנים, האָבן אונדז געגעבן עסן. אַזוי זענען מיר אָפּגעזעסן אַ וואָך, ביז מען האָט דערהערט, אַז דייטשן דאַרפן אָנקומען. מיר זענען דעמאָלט אַוועק אין אַ וואַלד, נישטווייט פון שטעטל. ביים ברעג וואַלד איז געשטאַנען אַ ליידיקע געביידע. מיר זענען דאָרט אָפּגעזעסן איבער 10 טעג.

אין אַ פראָסטיקן פרימאָרגן האָבן מיר דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. מיר זענען אָנטלאָפן טיף אין וואַלד, קוים זיך דערוואָרט די נאַכט. מיר זענען צוגעקומען צו אַ כוטאָר אַ ביסל זיך אָנווואַרעמען. דאָרט האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די דייטשן האָבן דערמאָרדעט דריי מיידלעך, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דער צעבראָכענער מיל אויף קוידאַנאָווער גאַס. מיט זיי האָט זיך אויך באַהאַלטן יונה פישקין. אַ קריסט האָט זיי אויסגעגעבן. ביים אַרויסגיין פון דער באַהעלטעניש, האָט יונה אַ שטויס געגעבן דעם דייטש און ער איז אָנידערגעפאַלן אויפן אייז. יונה איז אָנטלאָפן, זיי האָבן אים נאָכגעשאָסן און פאַרוווּנדעט. אים איז געלונגען זיך צו באַהאַלטן צווישן די חורבות. נאָכן באַפרייען, איז ער מאָביליזירט געוואָרן אין דער

תיקון לדף 266

מתוך תלמידי בית־הספר שבתמונה נשארו בחיים שניים והם:
בלקין מרדכי, השני מימין מהעומדים וירחמיאל סגלוביץ,
הראשון משמאל בין היושבים. שניהם נמצאים בארץ.

פון די אַלע שילער אין דער געגעבענער בילד זענען געבליבן ביים
לעבן בלויז צוויי:
בעלקין מרדכי. דער צווייטער פון רעכטס אין דער שטייענ־
דער ריי און ירחמיאל סעגאַלאָוויץ, דער ערשטער פון לינקס
אין דער זיצענדער ריי. ביידע לעבן אין ישראל.

רויטער אַרמיי, געפאַלן אויפן פראָנט. די דערמאָרדעטע מיידלעך זענען געווען די טעכטער פון זרח נאַליבאָצקי און סאָניע — איידלע גראַיערס טאָכטער.

מיר זענען אַוועק אין אַ דאָרף, אַריין אין אַ שייער, טיף זיך פאַרגראָבן אונטערן שטרוי. אין דער פרי האָבן די פויערים באַמערקט טריט, וועלכע האָבן געפירט אין שייער. זיי האָבן געזומען זוכן, אָבער נישט געפונען. מיר האָבן געהערט ווי זיי ווונדערן זיך: ווי איז עס מעגלעך, אַז טריט זאָלן פירן אַהער, און קיינעם נישט געפונען? דערווייל האָבן מיר געהערט ווי איין קריסט האָט געזאָגט דעם אַנדערן, אַז ער זאָל נעמען אַ היי־גאָפל (אַ ווילע) און פרווון שטעכן אין שטרוי. מיר האָבן נישט געהאָט קיין ברירה און אויסגעשריגן: „דאָס זענען מיר" — און זענען אַרויס. די פויערים האָבן אונדז דערקענט און אויסגעשריגן: „פאַר וואָס האָט איר זיך נישט אויסגעגעבן פריער? מיר האָבן דאָך געשיקט אַ פרוי דערציילן די דייטשן, וועגן די געהיימע טריט וועלכע מיר האָבן געפונען, אַנטלויפט שנעל פון דאָנען". מיר האָבן אָבער געווויסט, אַז אויב מיר גייען אַרויס פון דאָנען אין מיטן העלן טאָג, זענען מיר סיי ווי פאַרלוירן, ווייל דייטשן, אָדער זייערע העלפערס וועלן אונדז באַמערקן, האָבן מיר געדראָט, אַז אויב די דייטשן וועלן קומען, וועלן מיר זאָגן, אַז איר האָט אונדז אויסבאַהאַלטן — און אייער סוף וועט זיין ווי אונדזערער. זיי האָבן גלייך געשיקט נאָכיאָגן און אומקערן די אַלטע קריסטין, וועלכע איז אַוועק צו די דייטשן. אַזוי האָבן מיר זיך ווידער אָפגעראַטעוועט.

מיר זענען אָפגעזעסן אין שייער ביז נאָכט, דערנאָך אַריין צום קריסט אין שטוב, אָפגעגעסן און זיך אָנגעווארעמט. דער פויער האָט אונדז באַהאַלטן אין שטאַל, מיט די קי און שעפסן, ווו מיר זענען געווען 5 טעג. דערווייל זענען די דייטשן אַוועק.

מיר האָבן זיך צעטיילט אין עטלעכע גרופּן, געוואַנדערט פון כוטאָר צו כוטאָר, יעדן טאָג ביי אַן אַנדערן פויער.

צו די פאַרטיזאַנער האָבן מיר נישט געקענט גיין צוליב עטלעכע סיבות: ערשטנס, מיר האָבן נישט געהאַט קיין געווער, און אַן געווער פלעגן די פאַרטיזאַנער נישט וועלן צוגעמען. צווייטנס, צווישן אונדז זענען געווען פרויען און קינדער, פאַרטיזאַנער האָבן אַפילו נישט געוואָלט הערן פון צוגעמען קינדער צו זיך. און צו דעם אַלעם זענען מיר דאָך געווען יידן...

אַזוי איז אַדורך דער ווינטער 1943. די קריסטן האָבן אונדזער געגנט גערופן „פאַלעסטינע", ווייל עס האָבן זיך דאָ אויסבאַהאַלטן פיל יידן, און די דייטשן האָבן נישט אָפט באַזוכט רוביזשעוויטש, צוליבן פחד פאַר די פאַרטיזאַנער.

דעם 22טן מערץ 1943, ווען מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף סלאָבאָדע, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דאָס דאָרף. אונדז איז געלונגען אַנטלויפן אין ווַאלד. אַלס נקמה האָבן זיי דערמאָרדעט אַ פרוי מיט אירע צוויי קינדער און אונטערגעצונדן זייער שטוב. אויך איר מאַן, פאָקע, האָבן זיי שטאַרק פאַרוווונדעט. די דייטשן האָבן געמיינט, אַז ער איז טויט, האָבן זיי אים איבערגעלאָזן — און מ'האָט אים אָפגעראַטעוועט.

נאָך דעם פאַל, האָבן מיר מער זיך נישט צוריקגעקערט אין דאָרף. מיר האָבן געוואַנדערט עטלעכע טעג, ביז אַ באַקאַנטער קריסט האָט אונדז געעצהט גיין אין ווַאלד, ביי דער אַלטער רוסיש־פוילישער גרענעץ, דאָרט זענען דאָ פאַרטיקע גריבער, מיר

דאַרפן זיי נאָר צודעקן — און קענען דאָרט איבערלעבן דעם ווינטער. ער האָט אונדז געגעבן אַ זעג, אַ האַק און עטלעכע רידלען, און מיר האָבן זיך דאָרט באַזעצט.

דער ווינטער איז אַוועק. די זון האָט גענומען וואַרעמען. דער וואַלד איז געוואָרן גרין, ס׳איז געווען לייכטער זיך אויסצובאַהאַלטן. ביינאַכט פלעגן מיר גיין אין די דערפער בעטלען עסן און בייטאָג געזעסן אין די גריבער. מיר האָבן באַקומען עטלעכע ביקסן, געפילט זיך זיכערער.

צופעליק האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז ביי איוואַנאָווסקין באַהאַלט זיך אויס אַ 7־יעריק רוביזשעוויטשער יינגל, ישראל־לייזער, דער זון פון אברהם און איטע חייקין, וועלכע זענען אומגעקומען פון די דייטשן. אַ קריסט האָט אים אויסבאַהאַלטן 10 חדשים אין שטאַל. וועמ מיין פאָטער האָט זיך דאָס דערוווּסט, האָט ער דאָס יינגעלע צוגענומען צו אונדז אין וואַלד (ער געפינט זיך היינט אין ישראל).

אין מיטן זומער 1943, האָבן די דייטשן אָרגאַניזירט אַ גרויסע אַבלאַווע אויף פאַרטיזאַנער אין אונדזער געגנט. מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קליין וועלדל. דער זומער איז געווען זייער אַ נאַסער. עס האָט כסדר געריגנט, און מיר זענען געווען אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, געשלאָפן אויף דער נאַסער ערד, די זאַכן וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט, זענען צעפוילט געוואָרן פון פייכטקייט. אָבער דאָס האָט אונדז גערעטעוועט פון די דייטשע הענט, ווייל זייערע הינט האָבן נישט געקענט נאָכשמעקן אונדזערע שפורן. די דייטשן האָבן געטראָגן רעגן־מאַנטלען מיט גרויסע קאַפישאָנען איבער זייערע קעפּ, און זיי האָבן ניט געזען פון די זייטן. זיי זענען אַדורכגעגאַנגען נעבן אונדז, מיר זענען געלעגן צוגעפּרעסט צו דער נאַסער ערד, געהערט זיי ריידן צווישן זיך אָן — אונדז נישט באַמערקט.

די אָבלאַווע האָט געדויערט עטלעכע וואָכן, מיר האָבן יעדן טאָג געטוישט אונדזער פלאַץ. געגאַנגען אין יענע ערטער, וווּ זיי זענען שוין אַדורך. וועמ זיי זענען אַוועק, האָבן מיר פרייער אָפּגעאָטעמט. די האָפענונג איבערצולעבן איז געוואָרן שטאַרקער. אַזוי האָבן מיר זיך דערוואַרט די שענסטע שעה פון לעבן, די באַפרייונג פון דער אָקופּאַציע אָן פון טויט־שרעק. אונדזער פרייד קען נאָר פאַרשטיין דער, וועלכער האָט עס אַליין אַדורכגעלעבט.

נאָך דער באַפרייונג זענען מיר אַ קורצע צייט געווען אין רוביזשעוויטש, נאָר מיר האָבן דאָרט נישט געקענט לעבן. מיר האָבן געמומען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט. איצט האָבן מיר שוין געהאַט אַ ציל פאַר אונדז, אַ זוניק אָן ליכטיק ארץ־ישראל, צו וועלכער מיר האָבן טאַקע דערגרייכט.

מכתבים מימי הכיבוש

מנוחה לוין

הננו מביאים כאן את תמצית המכתבים שנכתבו ע"י מנוחה לוין, בת ציז'ה והרב משה לוין, אותם הצליחה להעביר מפולין הכבושה ע"י הנאצים, לידי אחותה ברכה בשווייץ. (הגלויות תורגמו ע"י ברכה מפולנית — לעברית). מנוחה נולדה בשנת 1915, והחלה את לימודיה ברוביז'ביץ' בבית־הספר העממי־פולני, והמשיכה את לימודיה בסמינריון למורות „בנות־יעקב" בקראקוב. לא ידוע היכן ובאילו נסיבות ניספתה, אך דבריה הפשוטים ומשפטיה הקצרים, נוגעים ללב עד מאד ומטילים אור על יסוריהם ותקוותיהם של היהודים בגיטאות. יהיו שורות אלו למצבה על קברה הבלתי־ידוע.

13.5.40

ברכה'לה יקירתי! קיבלתי את גלויתך רוויית השמש והאהבה והיא היתה לי מקור עידוד. אני נאבקת קשות על קיומי. מה שאני רואה סביבי, כל כך עצוב, עד שמשכיח את הכל. צר לי על הנעורים הכלים באפס אור ואהבה. המוות קרוב מאוד ואני כל כך חוששת מכך. הייתי רוצה לחיות עוד, לאהוב, לאהוב את בני האדם. אני נותנת שעורים ומרוויחה 60 זלוטי לחודש, אבל זה מעט מאוד, ממש כלום. יקירה הנתראה פעם, אחותי, הגידי?

15.6.40

...הכל קורא לי לחיים ועלי ללכת לטמיון? לא, לא אתן שיחסלוני, רוצה אני לחיות ולהתגבר על כל זה. אין אנו מקבלים עזרה משום ועד — הכל חוסל. אילו ידעתי רק שאשאר בחיים הייתי מוצאת בי און וכח־סבל בתקוות החיים. האשוב אי־פעם לראותך, אחותי האהובה?

מרץ 1941, ורשה

ברכה יקירתי!

קיבלתי את גלויתך. אני עונה על כל מכתביך, אבל משהו לא בסדר עם הדואר כאן... החיים אצלנו קשים מאוד, אני מרוויחה מעט מאוד. ידידינו משדליץ עוזרים לנו קצת ואני אסירת תודה להם. מירל באה אלינו כל יום, אך גם לה לא טוב... סביב עוני וצער, כל כך הרבה יגון וסבל, שאם זה לא ימיט עלינו מוות, בוודאי יחסן אותנו לעולמי־עד. אני קוראת קצת, וחשה בבדידות ובעוני הרב. מתגעגעת אליך עד מאד.

אחותך מ נ ו ח ה

יולי 1941

בשדליץ אני מאושרת כי יש לי ידידים, המנסים לעזור לי. הייתי אצל האדון גנייבסקי. (ברכה היתה שם מורה במשך שנה אחת), הזקן מעריצך, אדם כל כך טוב, בפרידה נתן לי 20 זלוטי. אין להעריך עזרה כזאת בימים אלה. זה משמש מקור עידוד. מקווה אני, שמהיום יהיה יותר טוב. נוסעת אני ללוקוב על מנת להשיג שם עבודה. אל תדאגי יקירה, מרגישה אני את עצמי טוב יותר, ומוכרחה אני לראותך פעם. הנה הכתובת שלי בלוקוב.

2.3.42

אחותי היקרה לי מכל! קבלתי את גלויתך, כנראה אינך מקבלת את מכתבי, כי אני כותבת לך כל הזמן. אל תדאגי, בריאה אני ואיך שהוא מסתדרת. חיה אני בתקווה שעוד נתראה. כה רבים געגועי אליך, יקירתי!

14.3.42

...חלה איזה שהיא תקלה עם הדואר ובכן כותבת אני לך... אני מרוצה ועובדת עם ילדים שאוהבים אותי. התקווה שעוד אראך בחיי, מוסיפה לי אומץ וכוח, כי אין מלים בפי כדי לתאר מה עצובים הימים ומכתביך הם קרני השמש היחידים בחיי...

אפריל 1942

אחותי ידידתי ואהובת נפשי.

זה זמן רב שלא קיבלתי ממך מכתב. הן יודעת את מהם מכתביך בשבילי. מחייך יודעת אני מעט. הן לך מותר לכתוב הרבה והכל. ברצוני להכיר את ידידיך, להיות קרוב אליך לכל הפחות במחשבה. אני מודאגת מאד ולא שקטה... מאחלת אני לך חג שמח ומנשקת אותך חזק.

אחותך מ נ ו ח ה

א י ן י ע נ ע א י מ ה ד י ק ע ט ע ג

אהובה (ליובע) צוקער / תל־אביב

די ווייטערדיקע שורות — אַ ביסל דערינערונגען פון דער אַלטער היים — ווידמע איך דעם ליכטיקן אָנדענק פון מיין אומגעקומענער מוטער, שוועסטער, ברידער און דעם עלטסטן זון, אהרון ז״ל, וועמענס געדעכטניש וועט שטענדיק זיין איינגעקריצט אין מיין האַרצן. כבוד זייער אָנדענק!

די היים

מיינע אויגן זעען דיך אָפּט, מיין שטעטעלע, און מיינע ליפּן ריידן ניט איין מאָל אַרויס דיין נאָמען... איך זע אונדזער הייזקע מיטן הויכן גאַנעק, אַרומגערינגלט מיט פרוכט־ביימער, שטאַלן און שפּייכלערס מיט תבואה. שטייענדיק אויפן גאַנעק, האָט מען זיך אַנטציקט מיט די גרינע פעלדער און לאָנקעס, בעת דער ריח פון דער קאָניטשינע, צי געטרוקנטן היי, האָט ממש פאַרשיכורט.

אין דעם זעלבן שטיבל ווו איך בין געבאָרן געוואָרן, האָט מיין זיידע־באָבע, מרדכי און רייכל קאָשצעוויטש, אויסגעהאָדעוועט אַ גרויסע און פאַרצוויגטע משפּחה: פיר טעכטער און צוויי זין. איינער פון זיי, הירשקע, איז געפאַלן אין דער ערשטער וועלט־

מלחמה. קוים 20 יאָר אַלט געווען, נאָר געשמט פּאַר אַ גבר. מיין באָבע האָט געטרויערט אויף זיין טויט ביז איר קבר.

מיין פאָטער יעקב איז געווען דער עלטסטער זון. באַקומען אַ רעליגיעזע דערציאונג און אָפּגעהיטן אַלע מצוות און געבאָטן פון דער תורה און שולחן ערוך. געווען באַשאָנקען מיט דער פּעיקייט צו טוען אַלערליי אַרבעטן, ניט געווען פּאַר אים קיין שווערע זאַך. אַליין באַאַרבעט זיין פּעלד, געפירט אַ שטיל לעבן און אָפּגעגעבן אַ סך כבוד מיין מאַמען, שיינע־פּייגע, וועלכע האָט געשטאַמט פון סטאָלפּצי, אַ טאָכטער פון דער איידעלער און פאַרצווייגטער משפּחה ראָזאָווסקי. זיי זענען געווען ביין שוועסטער און צוויי ברידער. ליידער, אַלע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן און זייערע העלפערס.

מיין עלטערע שוועסטער חנה, האָט אַלס חלוצה עולה געווען אין יאָר 1933. מיט אַ יאָר שפּעטער, איז מיין ברודער צבי געקומען קיין ארץ־ישראל. אויך מיין פאָטער האָט געשטרעבט עולה צו זיין — אָבער דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט צוניש־געמאַכט די דאָזיקע שטרעבונג.

מיר, די איינווינער פון אַ קרעסן־שטעטל, האָבן מער פון אַנדערע געלעבט מיט דער אילוזיע, אַז ביז וואַנען די דייטשן וועלן קומען קיין רוביזשעוויטש, וועט די פּוילישע אַרמיי, צוזאַמען מיט ענגלאַנד און פראַנקרייך, צעקלאַפּן היטלערס חיילות. אמת, קיין דייטשן זעלנער האָבן מיר אין די סעפּטעמבער־טעג 1939 ניט געזען — אָבער שוין דעם 17טן סעפּטעמבער, אַ דאַנק דעם מאָלאָטאָוו־ריבענטראָפּ אָפּמאַך, איז צו אונדז אַריין די רויטע אַרמיי. עקאָנאָמיש איז די לאָגע פאַר יידן ניט געווען אַזאַ גוטע אונטערן סאָוויעטישן רעזשים, מ׳האָט אָבער געלעבט אין פאַרהעלטניסמעסיקער רויִקייט. אַנטקעגן דער לאָגע פון די יידן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע אין פוילן — זענען מיר געווען די גליקלעכע. אָבער דעם 22טן יוני 1941, איז דייטשלאַנד באַפאַלן רוסלאַנד, אַפילו אין אַ קריגס־דערקלערונג — און אונדזער שטעטל רוביזשעוויטש איז געווען איינע פון די ערשטע קרבנות פון דער דאָזיקער אַגרעסיע.

„וווּ איז מיין קינד? !..."

עס הייבט זיך פאַר אונדז אָן אַ לעבן פון פיין, דערנידעריקונג, צרות, הונגער, געטאָ, קראַנקייטן, געלע לאַטעס, פאַרפאַלגונגען און דערשיסונגען. די דאָזיקע שווערע לאָגע האָט זיך געצויגן ביז ערב שבועות 1942.

יענעם טאָג איז פון שטעטל אָפּגעשיקט געוואָרן אַ גרעסערער טראַנספּאָרט יידן אינעם לאַגער אין דוואָרעץ. אונדזער משפּחה ווערט צעריסן. איך און אפרים געזעגענען זיך מיט טאָטע־מאַמע און אונדזער 3½־יאָריקן זון אהרון. דאָס קינד בלייבט ביי מיין מאַמען — און איך ווייס, אַז זי וועט אים אָפּהיטן ווי דאָס שוואַרצאָפּל פון אויג. „מיין גוטע מאַמע וועט דיר נישט לאָזן שלעכטס טאָן, מיין קינד!" — זאָג איך צו אים בעת דער צעשיידונג. איך מיט מיין אפרים פאַלן דעמאָלט אַריין אין ערשטן טראַנספּאָרט.

די רוצחים טרייבן אונדז צופוס קיין דוואָרעץ. אויפן גאַנצן וועג הער איך ניט אויף טראַכטן וועגן די עלטערן און מיין זון. מיר פאַרפאָלגט איין געדאַנק: „וווּ איז איצט מיין קינד?"

מיין פאָטער האָט מען מיטן צווייטן טראַנספאָרט אַרויס געשיקט אין לאַגער קיין נאָוואָגרודעק. שפּעטער געלונגט אים צו קומען קיין דוואָרעץ, אין אונדזער לאַגער. דאָ, צו די שוועריקייטן, אוממענטשלעכע באַדינגונגען, אין וועלכע ס'איז אויסגעקומען צו לעבן, האָבן זיך נאָך דערטראָגן ידיעות וועגן אומקום פון אונדזערע נאָענטסטע אין שטעטל. מען האָט די געבליבענע יידן דערשאָסן ביים ראַנד פון אַ ברידער־קבר, וואָס איז פריער צוגעגרייט געווארן לעבן שימקאָוויטש. דייטשע מערדער און זייערע אונטערהעלפער, די ווייסרוסן, האָבן געטריבן די אומגליקלעכע צום מאַסן־גרוב און דאָרט זיי אומגעבראַכט. אַ טייל יידן האָט מען דערשאָסן אין שטעטל גופא. אין יענע אימהדיקע טעג האָבן אַ סך טויטע קערפערס זיך געוואַלגערט אויף די רובֿיזשעוויטשער גאַסן און הייף. אויף דעם הויף פון אַלתר־אושר דער שניידער זענען אומגעקומען: מיין מאַמע, מיין זון אהרון און מיין יינגסטע שוועסטער רייכל. די דאָזיקע שרעקלעכע ידיעה איז צו מיר דערגאָנגען אין לאַגער — נאָר דער קוואַל פון טרערן האָט ווי אויסגעטרוקנט און דאָס האַרץ איז געווען פאַרקלעמט. צוגענומען די נאָענטסטע און טייערסטע — וואָס דערוואַרט אונדז?

קיינער האָט נישט געהאַט קיין אילוזיעס וועגן דעם, אַז אויך די יידן וואָס זענען פאַרשפּאַרט הינטער די שטעכלדראָטן, וועלן אומקומען, הגם עס האָט זיך געוואָלט גלויבן אין אַ נס. נאָר קיין נס איז ניט געשען. דער טאָג פון ליקווידירן דעם לאַגער איז אָנגעקומען. דעמאָלט איז גראָד מיין מאַן אפּרים און מיין ברודער מרדכי פאַרבליבן אין פעלד, אויסער דעם לאַגער. איך און מיין פאָטער זענען געווען אינעווייניק. ווי נאָר די לאַסט־אויטאָס זענען פאַרפאָרן, האָבן אַ סך רעזיגנירטע און פאַרצווייפלטע, אַנטוישטע און מידע פון דעם כסדרדיקן געראַנגל פאַרן לעבן, אַליין אַוועק צו די אויטאָס. זיי האָבן געוווסט וווּ מען פירט זיי, ס'איז אָבער נמאס געווארן דאָס קאָשמאַר־לעבן אין לאַגער.

ווי אַזוי מיין פאָטער האָט מיך געראַטעוועט

צומאָרגנס — דאָס זעלבע בילד: יידן פון לאַגער און פון שטעטל דוואָרעץ גייען פרייוויליק צו די אויטאָס, וועלכע וועלן זיי פירן אויפן לעצטן וועג. נאָר אַ סך באַהאַלטן זיך אויס אויף די ביידעמער, קעלערס, שטאַלן און קאַמערן. מיין טאַטע און איך שלייכן זיך איבער די געסלעך פון דוואָרעץ, מען זוכט אַן אָרט וווּ אַנטרונען צו וועלן. מיין פאָטער האָט פון ערגעץ־וווּ געזומען אַ קאָלדרע מיט אַ שטריק. ער פירט מיך ביים האַנט, רעדט ניט קיין וואָרט... פון לאַגער דערטראָגן זיך שיסעריין און געשריי. מיט אַמאָל דערפילן מיר, אַז די רוצחים האָבן אונדז אַנטדעקט און באַפעלן צו בלייבן שטיין. מיין פאָטער לויפט מיט מיר אַריין אין אַ פאָדערהויז וואָס פירט צו אַ בוידעם. נאָר כדי צוקומען צום בוידעם, מוז מען אַרויפקלעטערן אויף אַ וואַנט פון 2½ מעטער הויך. דער טאַטע באַווייזט דאָ זיין געשיקטקייט — אָט איז ער שוין אין דער הייך. איך שריי אַ פאַרצווייפלטע: „טאַטע, טאַטע, וווּ ביסטו? וואָס לאָזטו מיך אַליין?!" ער באַרויקט מיך, באַפעלט צו זיין שטיל. דערנאָך לאָזט ער אַראָפּ די שטריק און הייסט מיך אַרומבינדן. אָט בין איך שוין אין דער הייך, צוזאַמען מיטן טאַטן. אונטן דערהערט זיך דער טומל פון די מערדער, וועלכע האָבן אונדז געיאָגט. זיי גלוסט זיך ניט קלעטערן אויפן בוידעם, שיסט מען אַרויף. מיר זענען פאַרשטעקט הינטער אַ ליימענעם קוימען און די קוילן גרייכן ניט אַהער.

אַז די שיסעריי האָט אויפגעהערט, האָבן מיר באַמערקט אויפן בוידעם אַ טירל, וואָס האָט געפירט צו אַ סכראָן. דאָרט זענען געלעגן אויסבאַהאַלטן אַ סך יידן, אָבער זיי האָבן ניט געהאַט צופיל חשק אונדז אַריינצונעמען. מיין טאַטנס כוח האָט פריי געמאַכט דעם וועג אין דער דאָזיקער באַהעלטעניש.

דאָס איז געשען סוףווינטער 1942. די קעלט און פרעסט זענען געווען שטאַרקע. די דייטשן און זייערע העלפערס זענען געווען פאַרנומען מיט אויסזוכן די באַהעלטענישן מיט יידן און אויך ליקווידירן ענדגילטיק דעם דוואָרעצער לאַגער. אין פאַרשטענדיקונג און הילף פון אַ גרופע פאַרטיזאַנער, האָט די אונטערגרונט־באַוועגונג אין לאַגער אים אונטערגעצונדן, כדי אויסנוצן דעם כאַאָס און טומל און אַנטלויפן. איך און מיין פאָטער זענען צוגעקראָכן צו די דראָטן און אונדז איז געלונגען זיך אַרויס צו באַקומען אויף דער פריי. אָבער וווּ גיין, אין וועלכער ריכטונג זיך לאָזן לויפן? איך בין אָן שיך, פאַרשטאַרט פון קעלט און איבערגעשראָקן פון די געשעענישן. איך צי אַראָפּ פון אַ טויטן קערפּער די אונטערהויזן און וויקל זיך אַרום די באַוועסט פיס. מיר לאָזן זיך גיין אין דער פינצטערער נאַכט און מיין פאָטער הערט ניט אויף מתפלל זיין אַ גאַנצן וועג.

פאַרטאָג, ניט ווייט פון לאַגער, האָבן מיר באַגעגנט מיין מאַן אפרים און מיין ברודער מרדכי. מ'האָט זיי איבערגעגעבן, אַז אונדז איז געלונגען ביינאַכט זיך אַרויס צו רייסן פון לאַגער.

דערנאָך האָבן מיר „געלעבט" אין פעלדער, וועלדער, אין לאַגערן, אין שטענדיקן נע־ונד און כסדרדיקן געראַנגל פאַרן לעבן. מיין ברודער מרדכי האָט ניט זוכה געווען די באַפרייונג. אייגענע חברים, רוסישע פּאַרטיזאַנער, מיט וועלכע ער איז געווען צוזאַמען, האָבן אים דערהרגעט אין פאָדזשערנער וואַלד, נאָך דעם ווי זיי האָבן זיך געהאַט אָנגעשיכורט.

אַז די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט אונדזער געגנט, איז די ערשטע אויפגאַבע פון מיין פאָטער ז"ל, געווען — צונויפקלייבן דעם געביין פון מיין מאַמען, זון און שוועסטער און זיי ברענגען צו קבר ישראל. אָבער אויף קברים ווילט זיך ניט ווינטן. זענען מיר אין 1945 — מיין פאָטער, מאַן און איך, אַוועק קיין דייטשלאַנד און פון דאָרט געקומען קיין ארץ־ישראל.

אין די נאַצישע טויט־לאַגערן

יעקב פישקין / ברוקלין

זומער 1942, האָבן קיין דוואָרעץ זיך דערטראָגן קלאַנגען וועגן די שחיטות וועלכע די דייטשע רוצחים האָבן אַדורכגעפירט איבער דער יידישער באַפעלקערונג אין נאָוואָ־יעלניע, זשעטל און מיטשעט. אָן שום ספק, אַז איצט קומט די ריי אויף דוואָרעץ.

אַ געוויסן אָוונט האָט דער יודענראַט געמאָלדן, אַז יידישע שוסטערס און שניידערס, וואָסווילן פאָרן אויף אַרבעט קיין סמאָלענסק, זאָלן זיך צושטעלן אויף אַ באַשטימטן אָרט אין געטאָ. פון די רוביזשעוויטשער האָבן זיך צוגעשטעלט: מיכל דער שניידער מיט זיין זון ראובן; שמואל־דוד מיט זיינע צוויי זין יעקב און זעליג; איצקע דער שניידער; יעקב משה־אייזיקס מיט זיין פלימעניק; משה־אייזיק צווערין; יוספקע ביניעס; לייזער דעם שמידס זין יעקב און ארע; איצקע פריידע־יענטעס מיט זיין זון הירשל; שעפסעלע מאַטעס; יוסף אפרימס; איצקע דער שוסטער מיט זיין זון אלתר; רובע און גאָדל; יצחק וועלוול־יאָסלס קינדער; מיין פאָטער דוד און איך; אַ סטויפצער; בערל דעם שניידערס אַ פלימעניק און זייערער אַ קרוב העניך, אַ וואַרשעווער.

מיין מאַמע שאָשקע האָט פאַרפאַקט אַ פעקל און אַהין אַרײַנגעלייגט אַ מאַקאַטקע, וועלכע ס׳האָט אויסגענייט מיין שוועסטער יענטל, ווען זי האָט נאָך אין שול געלערנט — רויזן אין אַ קאָשיק; און אַ צווייטע מאַקאַטקע פון מיין שוועסטער שרה, וואָס האָט פאָרגעשטעלט ווי אַ מאַמע בענטש ליכט. די מאַמע האָט אויך ניט פאַרגעסן אַרײַנצולייגן דאָס לעצטע ביסל גרויפן וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט און — דאָס לעצטע קישעלע...

— נעם, מיין קינד, אפשר וועסטו דאָס קענען אַמאָל אויסטוישן אויף אַ שטיקל ברויט?!

—דאָס איז דאָך דאָס לעצטע וואָס דו פאָרמאָגסט, מאַמע — זאָג איך צו איר מיט אַ טרויעריקן שמייכל. זי האָט צוריק געשמייכלט, הגם די טערערן האָבן איר געשטיקט אין האַלדז.

— נעם, יאַנקעלע... — און האָט עס מיר אַרײַנגעשטופט אין בוזעם אויף שנעל, ווייל דער פאָליציאַנט האָט זי געמונען שלאָגן מיט דער נאַהייקע. זי איז נאָך צוגעלאָפן צום טאַטן, אים עפּעס אײַנגערוימט אין אויער, הגם די קלעפ האָבן ניט אויפגעהערט. זי האָט זיך געקלאַמערט אין אונדז אַ פאָרלאָרענע און פאַרצווייפלטע. — זייט געזונט, זייט געזונט! — האָבן מיר געהערט איר געזעגענונג, ביז זי איז פאַרשוווונדן צווישן המון. איך בין דעמאָלט אַלט געווען ניט קיין פולע 18 יאָר.

*

צומאָרגנס אין דער פרי, האָט מען אונדז אָפּגעפירט קיין נאָוואָ־יעלניע און פאַרשפאַרט אין אַרטיקן בית־המדרש, מיט נאָך יידן. דעם צווייטן טאָג זענען געקומען יידן פון נאָוואָגרודעק — שוסטערס און שניידערס. צווישן זיי: ליאָטע, משה־לייבס אײַדעם פון באַראַנאָוויטש און צוויי קוידאַנאָווער. מען האָט אונדז אַלע אַרײַנגעשטופט אין וואַגאָנען און אַוועק געפירט קיין סמאָלענסק. נאָך עטלעכע טעג רייזע, האָט מען

אונדז געבראכט אין אַ פּאָרשטאָט פון סמאָלענסק, קראַסני באָר, פּאַרשפּאַרט אין אַ בוידעם איבער אַ שיך־פּאַבריק, צוגעוואָרפן אַ ביסל שטרוי צום שלאָפן — און דאָ האָבן זיך אָנגעהויבן נייע צרות.

כדי אַרויפגיין אויפן בוידעם, האָט מען זיך באַנוצט מיט אַ לייטער. די דייטשע סאַדיסטן און דריי רוסישע אָפיצירן, קריגס־געפאַנגענע, וועלכע זענען באַשטימט געוואָרן אַלס אונדזערע אויפזעער, האָבן געטריבן די יידן ארויף און אַראָפּ פון לייטער, געשלאָגן און געשריגן. איינער איז געקראָכן איבערן אַנדערן, מען איז געפאַלן, צעבראָכן אַ האַנט צי אַ פוס — און ווי אַזוי די אומגליקלעכע האָבן שפּעטער נאָך געקענט אַרבעטן, פּאַרשטיי איך נישט ביזן היינטיקן טאָג.

אין דער פרי און פּאַרנאַכט האָט מען אינגעאָרדנט „אָפּעלן", בעת וועלכע מ׳האָט געציילט די יידן. יעדער האָט געמוזט שטיין אויסגעצויגן ווי אַ סטרונע, אַ ניט איז מען מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן. אויף פּרישטיק האָט מען באַקומען אַ ביסל וואַרעם וואַסער מיט קאַרטאָפל־שאָלעכץ, ווו עס האָט אַמאָל אַרומגעשוומען אַ ביינדל פון אַ פערד. נאָך דעם מאָלצייט האָט מען געטריבן צו דער קאַטאָרזשנער אַרבעט. אויף אָוונט־בריט האָט מען אונדז געגעבן אַ האַלבן פונט בריט מיט אַ שטיקל פּאַרפוילטן קעז, אָדער פּאַרשימלטן ווורשט, צי פּאַרלעגענע פיש־קאָנסערוון. זונטיק, אָנשטאָט אַרבעט, האָט מען מיט אונדז מושטרירט, געהייסן לויפן אין אַ ראָד, אָדער ליגן שעהן אויף דער ערד.

פון אַזאַ רעזשים און עסן, זענען אונדזערע רייען געוואָרן שיטערער — צוליב הונגער, דערשעפונג, דיזענטעריע, טיפוס און אַנדערע קראַנקהייטן. אויסער דעם האָבן די רוצחים אַוועק גענומען פון אונדז די אָפּגעשוואַכטע און אויסגעצערטע, כדי זיי שיקן אין סמאָלענסק אויף אַן אָרט, ווו זיי זענען דערשאָסן געוואָרן.

די ערשטע רוביזשעוויטשער קרבנות אין סמאָלענסקער לאַגער זענען געווען שמואל־דוד און זיין זון זעליג, אַ שניידער. ער האָט געוואָלט אַנטלויפן פון דעם גיהנום, האָבן זיי אים דערשאָסן ביים אַנטלויפן. דערנאָך האָבן זיי צוגענומען איטשקע פריידע־יענטעס מיט זיין זון הירשל. אין עטלעכע וואָכן אַרום — משה אייזיק צווערין און יוסף אפרימס. פון פיר הונדערט יידן איז אין משך פון אַ קורצער צייט געבליבן אַ העלפט.

*

די פאַרבליבענע יידן האָט מען צעשיקט אין די שוסטער־ און שניידער־וואַרשטאַטן. מען האָט זיי באַפוילן פאַריכטן שיך פאַרן מיליטער. מיך האָט מען אַוועק געשטעלט ביי אַ בארג איינצלנע שיך און באַפוילן צוקלויבן צו דער פּאָר — אַ רעכטן צו אַ לינקן שיך, און פאַרקערט. גראָד פון דער דאָזיקער אַרבעט האָב איך טיילמאָל באַקומען מוט און האָפענונג, ווייל דאָס זענען געווען שיך פון געהרגעטע אָדער פאַרוווונדעטע דייטשע זעלנער און איך האָב אינעווייניק, צי אין דרויסן געפונען פאַרגליווערטע שטיקער בלוט, אַ פינגער און אַנדערע סימנים, אַז אַ טייל פון דער „וועראַכט" האָט אויפגעהערט עקזיסטירן... איך האָב געטרייסט מיין פאָטער, אַז אויך זיי, די דייטשן, כאַפן קלעפ אויף די פראָנטן, אויך זיי בלוטיקן.

ביי דער אַרבעט האָב איך ניט איין מאָל באַקומען געשלאָגן מיט דער נאַהייקע, צי

מיט אַ שטעקן. די שוסטערס האָבן געמוזט צושטעלן אַ נאָרמע שיך, אַ ניט האָבן זיי באַקומען קלעפ.

די שניידערס זענען געווען באַשעפטיקט ביים נייַען העמדשקעס און פאַריכטן מונדירן, דייטשן און זייערע העלפערס־אויפזעער זענען געשטאַנען איבער אונדז און אַכטונג געגעבן מען זאָל שנעל און גוט אַרבעטן פאַרן „דריטן רייך". וועגן אַנטלויפן האָט ניט געקענט זיין קיין רייד, ווייל אַרום אונדז האָבן זיך געפונען מיליטעריש לאַגערן און פונקטן. דער פראָנט איז ניט געווען אַזוי ווייט, אומעטום האָבן מיר געזען דראָט־פאַרצוימונגען און באַוואָפנטע דייטשן. נאָך אַ שווערן טאָג פון קאַטאָרגע־אַרבעט, זענען מיר געווען גליקלעך וואָס מען קען ענדלעך אַרויפקריכן אויפן בוידעם און אויפן פאַרפוילטן שטרוי זיך אַוועקלייגן. אָבער ריזיקע מייז, ווי די קעץ, האָבן מיט חוצפה זיך אַרומגעדרייט אויפן בוידעם און מען האָט באַדאַרפט אָנוועגדן אַ סך כוח און מי, כדי זיי פאַרטרייבן און אָפטמאָל — כאָפן און אָפקאָכן... דאָס האָבן אונדז אויסגעלערנט די רוסישע קריגס־געפאַנגענע פון דערביאיקן לאַגער. די עטלעכע הונדערט רוסן זענען אויך געווען אויף צרות — אָבער נאָך אַלץ ניט קיין פאַרגלייך מיט אונדז.

כמעט יעדער נאַכט האָבן מיר געהערט הודזשען רוסישע עראָפלאַנען, וועלכע האָבן אויך באָמבאַרדירט דעם פראָנט, באַזאַמען מיט דער אַרטילעריע. דאָס איז פאַר אונדז געווען נצחון־מוזיק און שטאַרק געהויבן די מאָראַל. מיר האָבן געשיקט אַ תפילה, אַז די פליערס זאָלן בשלום זיך אומקערן אויף זייערע באַזעס, כדי מאָרגן ווידער קלאַפן דעם פאַרהאַסטן שונא. איך האָב ביי יעדער שטאַרקן אויפרייס זיך געטוליעט צום טאַטן, געניי ווי אַלס קינד, ווען עס האָט שטאַרק געדונערט.

*

עס האָבן זיך אָנגעוروקט די קילע און טונקעלע טעג פון רוסישן האַרבסט. דער טריבער וועטער האָט נאָך טריבער געמאַכט אונדזער געמיט. דעם זיך דערנענטערנדיקן ווינטער דאַרפן מיר אויפנעמען האַלב־נאַקעטע, באָרוועסע, הונגעריקע, דערשלאָגענע. „זאָרג נישט, מיין קינד, איך וועל דיר מאַכן עפעס אָנצוטאָן אויף די פיס, זאָלסט ניט אַזוי ליידן פון דער קעלט" — האָט מיין פאָטער מיך געטרייסט. מיר האָבן ניט געטאָרט זיך באַנוצן מיט דייטשע שיך, אַפילו די וואָס זענען שוין געווען צום אַוועקוואַרפן. דעם טאַטן איז דאָך געלונגען באַהאַלטענערהייט צונויפשטעלן פאַר מיר און פאַר זיך אַ פאָר באָטן.

פאַר די עטלעכע הונדערט יידן האָט מען אויפגעבויט באַראַקן און ס'איז געקומען דער טאָג, ווען מיר האָבן באַדאַרפט אַהין זיך אַריבערקלויבן. מ'האָט באַפוילן גיין אין אַ באָד — און ווי נאָר דאָס וואָסער האָט קוים אײַנגענעצט, האָט מען די יידן געטריבן אויפן גאַס, אין דער קעלט, אין גאַנצן נאַקעט, דערביי האָט מען געטיילט קלעפ אין אַלע זייטן. נאַקעטערהייט, האָט מען אַדורכגעפירט ביי יעדער איינעם אַ פערזענלעכע רעוויזיע און אויך געניטערט אין זייער גאַרדעראָב. ביי מיר האָט מען געפונען אַ פאָר שמאָטעס פון אַ דייטשן מונדיר און ביי מיין פאָטער — אַ פאָר שקאַרפעטן. פאַר אַזאַ „פאַרברעכן" קומט 25 שמיץ. איך ליג שוין אַן אויסגעצויגענער אויף דער באַנק און מיין טאַטע דאַרף מיך האַלטן ביים קאָפ... דער רוצח האָט מיט הנאה געשמיסן מיט אַ דיק־

געפלאַכטענער נאַהייקע און געציילט. מיין געזעס האָט זיך באַגאָסן מיט בלוט, דער טאַטע האָט געווויינט און איך האָב געשריען פון וויטיק און חרפה. דערנאָך — די עקזעקוציע איבערן טאַטן. איצט דאַרף איך אים האַלטן ביים קאָפּ...

אין אַזאַ עת צרה האָט איינער געהאָלפן דעם אַנדערן מיט אַ גוט וואָרט, וואָס האָט פאַרלייכטערט די יסורים און פיין. נאָר אַלע מאָל ווערט וויניקער. ביי די קלעפּ האָט איטשקע אבראמקעס פאַרלוירן דאָס באַוווסטזיין. שעפסעלע מאַטעס און ליאָטעס איידעם האָט מען צוגענומען. נאָך יידן פאַרשוווּנדן — און מיר ווייסן ניט וואָס מיט זיי איז געשען. איך זאָג מיין טאַטן, אַז מיר מוזן געפינען אַ וועג צו באַקומען אַ ביסל עסן. איך פלעג זיך אַוועקגנבענען פון דער פאַבריק צו דער דייטשער קיך, אָדער אין אַ קעלער און געפונען עטלעכע קאַרטאָפל, צי בורעקעס — און באַלד זיי אָפּקאָכן. אָבער ניט איין מאָל בין איך דורכגעפאַלן ביי אַזעלכע גניבות. 4 מאָל האָט מען מיך געכאַפט — און געשמיסן. נאָר די ערשטע 6 שמיץ האָבן שטאַרק וויי געטאָן, דערנאָך ווערט דאָס האַרץ פאַרקלעמט און... גלייכגילטיק. אָבער מיר איז געלונגען נאָך אַ סך מאָל זיך אַרויסרייסן פון דער פאַבריק און ערגעץ־וווּ אויסגעפונען אַ ביסל עסן. בעת אַזאַ „אויספלוג" האָט מיין טאַטע שטענדיק געבעטן גאָט און געזאָגט תהילים, אַז איך זאָל מצליח זיין.

*

ס׳איז אָנגעקומען דער ווינטער — אַ ביטערער און גרויזאַמער. די ווינטן און קעלט האָבן געשניטן ווי מיט מעסערס. פון לאַגער האָבן מיר געזען דורכפאָרן לאַנגע עשעלאָנען מיט פאַרוווּנדעטע דייטשן, ווייל אויף די דעכער און וועגט פון די וואַגאָנען זענען געווען אויסגעמאָלן גרויסע רויטע קרייצן. אויך אין אונדזער פאַבריק זענען אָנגעקומען גרעסערע טראַנספאָרטן שיך, שטיוול און באָטן פון דייטשע זעלנער. ניט אַנדערש, היטלערס חילות כאַפן קלעפּ אויף די רוסישע פראָנטן. באַשטעטיקט האָט דאָס אויך די כסדרדיקע אַרטילעריע באַשיסונג וואָס האָט זיך געהערט גאַנץ נאָענט פון סמאָלענסק. אַ סימן, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך. וועלן מיר דערלעבן דעם טאָג פון באַפרייוּנג?

די מערדער האָבן ניט געענדערט זייער באַציונג צו אונדז. דער זעלבער שטרענגער רעזשים, קלעפּ, הונגער, באַלייַדיקונגען און רציחות. מיט אַמאָל — די עוואַקואַציע פון אונדזער לאַגער. מען פירט אונדז איבער קיין מאַהילעוו. דאָ איז דער לאַגער שוין ניט אַזוי באַוואַכט. פון די געהרגעטע און געפאַרטע פערד וועלכע מען האָט געברענגט אויפן הויף פון לאַגער, געלונגט טיילמאָל צו גנבענען אַ שטיק פלייש פאַר די פאַרשפּאַרטע יידן. בדרך־כלל איז דער לאַגער ניט אַזוי שטרענג באַוואַכט — און כ׳האָב אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אָנטלויפן. נאָך אַ 15 מאָן האָט זיך פאַרגלוסט צו טאָן דאָס זעלבע, צוויישן זיי — די רוביזשעוויטשער: יוסף ביניעס, רובע און גאָדל (מיינע קוזינען), לייזער דעם שמידס, יעקב און אַנדערע. מען האָט זיי אַלע געכאַפט, שרעקלעך צעשלאָגן און אַוועק געגנומען. מיר האָבן געמיינט, אַז מ׳האָט זיי געשאָסן.

מיין פאָטער, וועלכער איז געווען קעגן די פרווון צו אָנטלויפן, האָט געזאָגט, אַז מען דאַרף פאָלגן אַ טאָטן. האָב איך אים געענטפערט, אַז ווען צוויי וואָלטן פרובירט אָנטרונען צו ווערן, וואָלט עס גיכער געלונגען, ווען דאָס טוען פופצן. די דייטשן זענען געווען זיכער, אַז מיר האָבן פאַרבינדונגען מיט די פאַרטיזאַנער אין דער געגנט

און דערפאַר איז מען אונדז דערגאַנגען די יאָרן, געפיניקט אַן אויפהער. אין מיטן נאַכט האָט מען אונדז אויפגעוועקט, אויסגעשטעלט צום אַפּעל, געציילט און געשלאָגן, געהאַלטן אויף דעם פּראָסט אין דער אונטערוועש. דערנאָך האָט מען באַפוילן צו לויפן און דערביי האָבן די רוצחים געטיילט קלעפּ אומעטום. פון די רובישעוויטשער יידן זענען מיר דעמאָלט געווען אין לאַגער: יאַנקל משה־אייזיקס, טעוול דער שניידער און זיין זון, מיין פּאָטער און איך. מיר האָבן געהאָפּט, אַז די פּאַרטיזאַנער וועלן אונדז באַפרייען, איידער די רויטע אַרמיי וועט קומען קיין מאָהילעוו. נאָר די האָפּענונגען זענען שנעל צערונען געוואָרן, וועו מ׳האָט אַ געוויסן טאָג אַרומגערינגלט די באַראַקן און באַפוילן אַלעמען זיך אויפצוצוען אויף ריזיקע לאַסט־וואָגנס, וועלכע האָבן אונדז צוגעפירט צום מאָהילעווער וואָקזאַל. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָס פירט מען אַלע צום דערשיסן.

*

אויפן וואָקזאַל זענען שוין געווען צונויפגעטריבן אַ צווייַ טויזנט יידן פון מאָהילעוו, צווישן וועלכע מיר האָבן אויך אויסגעפונען אונדזערע רובישעוויטשער, וועלכע מ׳האָט געכאַפּט ביים אַנטלויפן פון לאַגער. זיי זענען אָבער געווען אַזוי צעממיתט, אַז ס׳איז שווער געווען צו דערקענען עמעצן. באַגלייט מיט קלעפּ און זידלעריין, האָט מען אַלע אַריינגעשטופט אין לאַסט־וואָגנען. מיר זענען זיכער, אז איצט פירט מען אונדז צום טויט. מיר זענען אָנגעקומען קיין מינסק, אין אַ שטרענג באַוואַכטן לאַגער, אַרומגעצוימט מיט אַ הויכן פּאַרקאַן שטעכלדראָט. דאָ זענען מיר געווען אַ 2 וואָכן. דערנאָך פּאָרן מיר ווייטער — קיין בירקענאו.

טעג און נעכט זענען מיר געפּאָרן אין די וואָגאָנען, אָן עסן און אָן אַ טראָפן וואַסער, ביז מ׳האָט אונדז אַראָפּ געלאָזט אויף אַ פּלאַץ, אַרומגערינגלט מיט דייטשן, אוקראַינער און הינט, וועלכע האָבן געשלאָגן, געביסן און געשאָסן. דערנאָך האָט מען אונדז געטריבן אויף אָרט, וווּ עס האָבן זיך געזען קוימענס. די סעלעקציע האָט לאַנג ניט געדויערט, בלויז עטלעכע שניידערס און שוסטערס זענען דערווייל געבליבן, בעת די אַנדערע האָט מען געשיקט אין די קרעמאַטאָריעס (בשעת־מעשה האָבן מיר ניט געווּסט צוליב וואָס די קוימענס).

נאָך דעם אומגליק, זענען מיר געבליבן פיר רובישעוויטשער: יוסף ביניעס, רובע טעוולס, מיין טאַטע און איך, אויך עטלעכע קאָסאָוואר און קאַרטוז־בערעזער שוסטערס. מיר ווערן ווידער אויפגעלאָדנט אויף וואַגאָנען. נאָר דאָס מאָל — אַ פיל שרעקלעכע רייזע פון פריער. די היץ האָט געברענט, קיין וואַסער גיט מען נישט. מיר האָבן געטרונקען די אייגענע אורין, די פיזיאָלאָגישע באַדערפענישן דערליידיקט הינטער זיך, די ענגשאַפט און שטיקענויש איז זיך גאָרניט פאַרשטעלן. די טויטע האָט מען פון אונדז ניט צוגענומען. מיין פאָטער איז געלעגן מיט אַן אָפן מויל, אַרום מויל איז געווען שוואַרץ און דער גאַנצער קערפּער — בלוי. ער האָט ניט געקענט קיין וואָרט אַרויסרעדן. מיט מיין לעפל האָב איך אויסגעקראַצט אַ לעכל אין דער הילצערנער פּאָדלאָגע פון וואַגאָן, צוגעלייגט דאָרט מיין טאַטנס מויל — און ער האָט גענומען לייכטער עטעמען. דערנאָך האָב איך געטאָן דאָס זעלבע. דאָס פּרישע ווינטל האָט אונדז אריינגעבלאָזן אַ נייעם גייסט. אויך אַנדערע אומגליקלעכע אין וואַגאָן האָבן זיך עטוואָס אָפּגעקילט און פרייער אָפּגעאָטעמט.

די שרעקלעכע נסיעה האָט געדויערט 9 טעג. וועג מען האָט עפעס יאָ צוגעווארפן עסן, האָבן מיר אויסגעקליבן אַ מין קאָמיטעט, וועלכער זאָל פאַרטיילן צווישן די לעבעדיקע די פאַרציעס וועלכע מיר האָבן באַקומען אויך פאַר די טויטע. ערשט אויפן צענטן טאָג האָבן די סאַדיסטן געגומען גיסן אין וואַגאָן וואַסער — אַז מען האָט געקענט פאַרפלייצט ווערן. דאָס איז געווען עטלעכע שעה פאַרן אָנקומען אין לאַגער בליזשין, ניט ווייט פון ראַדאָם. וועג מ׳האָט באַפוילן צו פאַרלאָזן די וואַגאָנען, האָבן מענטשן ניט געקענט שטיין אויף די פיס, דער קאָפּ האָט זיך פאַרדרייט פון דער פרישער לופט. אין לאַגער האָט מען באַפוילן זיך אויסטאָן נאַקעט, די רוצחים האָבן געזוכט גאָלד און צירונג אויף אונדזערע פאַרשמאַכטע קערפערס. דערנאָך האָט מען געהייסן זיך אַרומוואַשן אין אַ שמוציקער לוזשע וואַסער, אָבער נאָך דער „באָד", האָט מען זיך צעלאַכט, וועג אייניגע האָט אָנגעקוקט דעם צווייטן. דאָס איז געווען דער ערשטער שמייכל נאָך אַזוי פיל טעג פון ליידן און פיין...

*

אין לאַגער בליזשין זענען געווען פאַרשפאַרט אַ 20 טויזנט מענטשן פון פרויען. דער לאַגער־עלטסטער פלעגט זיך אַרומדרייען מיט אַ ריזיקן הונט, וועלכער איז אָפט באַפאַלן אַ קאַצעטלער און גריסן פון אים שטיקער פלייש. דער רוצח פלעגט מיט סאַדיסטישער הנאה זיך צוקוקן ווי דער הונט האָט געפייניקט זיין קרבן.

אין לאַגער איז אויסגעבראָכן די טיפוס־קראַנקייט, וועלכע האָט אויך מיך ניט אויסגעמיטן. וועגן אַ דאָקטאָר צי מעדיקאַמענטן איז ניט געווען וואָס צו טראַכטן אַפילו. מ׳איז געלעגן אויף דער נאַרע און געוואַרט אויפן טויט. מיין פאָטער פלעגט אָפט צו מיר קומען, טרייסטן, לאָזן אַ טרער און מתפלל זיין. אַז ער האָט איין מאָל געזען ווי איך פאַרליר דעם באַווּוסטזיין, האָט ער אָנגעהויבן שרייען אויף מיר און פאָדערן איך זאָל זיך האַלטן. (אין יענעם מאָמענט האָב איך זיך דערמאָנט, אַז אויך אין רוביזשעוויטש פלעגט מען טיילמאָל „אָפשרייען" דעם טויט...). אַ פאָקט איז, אַז כ׳האָב געגומען זיך פילן בעסער, געהאָלפן אַנדערע קראַנקע און געטאָפּט דעם טאַטנס קאָפּ, צי ער האָט, חלילה, אַליין זיך ניט אָנגעשטעקט מיט דער שרעקלעכער קראַנקייט. זייער ווייניק, האָבן אין די באַדינגונגען פון לאַגער, געשטעלט זיך אויף די פיס נאָך אַ טיפוס. איך בין צוריק אַוועק אין שוסטער־וואַרשטאַט, ווו עס האָט געאַרבעט יוסף ביניעס. אַז די אויפזעער זענען ניט געווען, האָט ער זייער שיין געזונגען יידישע לידער.

אַ געוויסן זומערדיקן טאָג האָט מען אַלע צונויפגעטריבן אויפן אַפּעל־פלאַץ און באַפוילן קוקן גלייך — ווי מען פירט אַדורך די עקזעקוציע איבער צוויי יידן, וועלכע האָבן פרובירט אַנטלויפן פון לאַגער. איך האָב געזען ווי צוויי יונגע מענער, מיט פאַרבונדענע הענט, זענען לאַנגזאַם צוגעגאַנגען צו דער טריבונע. מען האָט זיי געבונדן אויך די פיס — און נאָכן אויסלייענען דעם אורטייל, איז דער לאַגער־עלטסטער צו צו ביידע קרבנות און יעדערן אַריינגעשאָסן אַ קויל אין שלייף*.

אין לאַגער איז אויך געווען אַ יידישע פאָליציי — פלעגן זיי טיילמאָל זיין ערגער

* מיט יאָרן שפּעטער בין איך פון ניו־יאָרק געפלויגן קיין דייטשלאַנד עדות זאָגן קעגן דאָזיקן קריגס־פאַרברעכער.

פון די דייטשן. געווען דאָרט אַ קעלער מיט קאַרטאָפל, ווו איך און נאָך עטלעכע הונגעריקע ריזיקאַנטן פלעגן זיך לאָזן גנבענען קאַרטאָפל. איין מאָל האָט מען אונדז אַנטדעקט. איך בין געבליבן אין קעלער, הערנדיק ווי אין דרויסן האָט מען געכאַפט עטלעכע „פאַרברעכער". מיט אַמאָל הער איך טריט אין קעלער— און לאָז זיך לויפן דורך דעם צווייטן אַרויסגאַנג. נאָר אַ דייטש באַמערקט מיך, ער דראָט מיט שיסן, אויב איך בלייב ניט שטיין. איך צי זיך אויס פאָר אים ווי אַ סטרונע, און אויף זיין פראַגע צי כ'האָב קאַרטאָפל, ענטפער איך מיט אַ דרייסטן „ניין, הער אָבערשאַרפירער"! (אין די הויזן־קעשענעס זענען יאָ געלעגן עטלעכע קאַרטאָפל). דער מערדער האָט מיר געגלייבט אויפן וואָרט און פריי געלאָזט. דערנאָך האָט מיך אָפגעשטעלט אַן אוקראַינישער פּאָלי־ציאַנט און הגם ער האָט געזען ווי די קעשענעס שטאַרן אָפּ און אַז דאָרט זענען פאַראַן געגנבעטע קאַרטאָפל — האָט ער מיר באַפוילן צוריק גיין אין מיין באַראַק. נאָר ביים באַראַק האָט מיך אָפגעשטעלט אַ יידישער פּאָליציאַנט און געזומען שלעפן צום דייטשן וואַך־פונקט. די מענטשן אין באַראַק האָבן געזומען זיך בעטן ביים פּאָליציאַנט ער זאָל אָפּלאָזן, מיין טאַטע האָט געווייגט — און ס'איז געשען אַ נס, וואָס דער יידישער סאַדיסט האָט מיך ניט אויסגעליפערט די דייטשן.

*

איצט זענען מיר אין אַ נייעם לאַגער — פלאַשאָוו, הינטער קראָקע. עסן איז דאָ געווען גענוג, ניט ווייל די דייטשן האָבן געזאָרגט פאַר די פאַרשפאַרטע יידן, נאָר אין דעם לאַגער זענען געווען אויך פּאָליאַקן, פּאָליטישע אַרעסטירטע און יידן פון קראָקע, וועלכע האָבן זיך זייער גוט באַצויגן צו די פריש געקומענע קרבנות און זיי געהאָלפן מיט אַלעמען. דער פלאַשאָווער לאַגער איז געווען שטאַרק באַוואַכט, דער עיקר פון אוקראַינער, אויך דער' רעזשים איז געווען אַ שטרענגער. פון דעסטוועגן איז דאָרט געווען אַן אונטערגרונט־באָוועגונג און מיר האָבן געוווסט נייעס פון די פראָנטן, אַפילו געהערט וועגן דעם פויליש אויפשטאַנד אין וואַרשע. נאָכן אונטערדריקן דעם אויפשטאַנד, האָט מען געבראַכט קיין פלאַשאָוו אַ סך גלחים און סתם פאָליאַקן און זיי דערשאָסן.

גראָד אין דעם לאַגער, ווו ס'איז ניט געווען קיין מאַנגל אין עסן, איז מיין פאָטער שווער קראַנק געוואָרן. די פיס זענען אים געוואָרן געשוואָלן, דערנאָך — דאָס פנים. איך האָב זיך שטאַרק דערשראָקן פאָר אים, ער איז תמיד געווען שטאַרקער און געזונטער פון מיר. איך פלעג אָפט זיך צעווייַנען. אָבער ניט וועג מיין פאָטער האָט געזען. איין מאָל האָט מיך אַזוי אַ וויינענדיקן באַמערקט אַ קראָקעווער יידּ, וועלכער איז געווען פייער־לעשער אין לאַגער. די פייערלעשער האָבן געהערט צו די פּריווילעגירטע. אויף זיין פראַגע פאָר וואָס איך וויין, האָב איך אים דערציילט מיין גאַנץ ביטער האַרץ — און ער האָט מיר צוגעזאָגט הילף. צו מאָרגנס איז מיין טאַטע אַרײַנגענומען געוואָרן אין לאַגער־שפּיטאָל און דער יידּ מיר אַלע מאָל געברענגט אייער, בראָנפן און אַפילו רעצעפטן אַראָפּ צו נידערן דאָס געשווילעכץ. עס איז אַלץ געטאָן געוואָרן, כדי אים צוריק שטעלן אויף די פיס — ביז עס איז געקומען אַ נייע עוואַקואַציע פון לאַגער. דאָס מאָל — קיין מאַטהאוזען, אין עסטרייך. איך בין געווען גליקלעך, וואָס דער טאַטע איז מיט מיר געפאָרן צוזאַמען. נאָר אָנקומענדיק קיין מאטהאוזען, האָט ער ניט געקענט אפילו זיך אויפזעצן.

וועגן גיין — איז דאָך געווען אָפגערעדט. איך האָב אים געשלעפּט מיט די לעצטע כוחות די 5 קילאָמעטער פון דער באַן־סטאַציע ביזן לאַגער. דאָס האָט געזען אַ דייטשער אויפזיכטער פון אַנגעשריען אויף אַנדערע, הלמאי זיי העלפן מיר ניט טראָגן דעם קראַנקן. דער דייטש האָט אַפילו מיר אַרייַנגעשטופּט אַ שטיקל ברויט אין האַנט. איך האָב עס געגעבן דעם טאַטן, איז ער ניט געווען מסוגל אפילו דאָס אַראָפּצושלינגען.

ענדלעך זיך דערשלעפּט אין לאַגער. אויך דאָ די זעלבע פּראָצעדור פון סעלעקציע. די קראַנקע באַזונדער, די געזונטע באַזונדער. מיין פּאָטער מאַכט דעם לעצטן אַנשטרענג זיך אויפצושטעלן, ער ציט אויס די רעכטע האַנט צו מיר — איך לאָז זיך לויפן צו אים. נאָר צוויי געזונטע הענט כאַפן מיר אָן און שלייַדערן צוריק, צו די געזונטע. איך שריי פּאַרצווייפלט „טאַטע! טאַטע!" — איך רייס זיך צו אים, נאָר אומזיסט... אַזוי האָב איך מיין טאַטן געזען צום לעצטן מאָל — מיט דער אויסגעצויגענער רעכטער האַנט, ווי ער וואָלט מיך געוואָלט גלעטן און צערטלען.

איך צעוויין זיך יאָמערלעך... געווען אַזוי שטאַרק צוגעבונדן צו מיין פּאָטער, ער האָט מיך זייער ליב געהאַט. באַזאָמען אַדורכגעמאַכט אַזאַ שרעקלעך־לאַנגן וועג פון יסורים. איצט איז מיין דראַנג צום לעבן געוואָרן אָפּגעהאַקט, איך האָב אויסגעקוקט דעם טויט.

*

ווידער אין באַראַק, 4 מאָן אויף איין נאָרע. צו מאָרגנס באַקומט יעדער אַ נומער. איך בין איצט נומער 84248. מאטהאוזען איז געווען אַ פּאַרשיקונגס־לאַגער וווּ עס האָבן זיך געפונען פּראָמינענטן, אונגאַרער, רוסן, שפּאַניער, גריכן, דייטשן, פּאָליאַקן און יידן. פּאָליטישע פּאַרברעכער, באַזאָמען מיט מערדער, גנבים, האָמאָסעקסואַליסטן. דאָקעגן די גאַז־קאַמערן האָבן געַארבעט נאָר פּאַר יידן. אַזוי ווי מען האָט אונדז געהאַלטן אָפּגעזונדערט, איז ניט געווען קיין ספּק, אַז מיר זענען קאַנדידאַטן אין די קרעמאַטאָריעס.

דער לאַגער האָט זיך געפונען עטלעכע הונדערט קילאָמעטער פון ווין. דאָ האָט מען געבויט ריזיקע אונטערערדישע פאַבריקן, אין די בערג. פון אויבן — וואַלד. באָמבעס, וועלכע די אַמעריקאַנער און ענגלענדער האָבן ניט געזשאַלעווועט אין יענער צייט, האָבן דאָ ניט געקענט שאַדענען. אָבער אין לאַגער, אונטער דער ערד, זענען מענטשן געפאַלן ווי די פליגן פון הונגער, פיניקונגען און קראַנקייטן. פון דער גאַנצער סמאָלענסקער גרופּע זענען מיר איצט פאַרבליבן פינף יוגנטלעכע — צוויי פון זשעטל, איינער פון דוואָרעץ, איינער פון נאָווא־יעלניע און איך — דער איינציקער רובי־זשעוויטשער. מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, ווי ברידער.

אַ געוויסן זונטיק בין איך מיט מיין חבר געלעגן אויף דער נאַרע און זיך אונטערגעזונגען אַ רוסיש לידל. דערהערט אונדזער געזאַנג האָט דער קאַפּאָ אין אונדזער באַראַק, אַ קריגס־געפאַנגענער רוסישער מאַיאָר, אַן אויסוווּרף און סאַדיסט, פּאַר וועמען אַלע האָבן געציטערט. ער רופט מיך צו צו זיך און הייבט אָן פּאַרשן ווער איך בין, פון וואַנען איך קום און פּאַרהערט מיך אַפילו צי איך קען שרייבן רוסיש. ער ווייסט, אַז אַלע יידן זענען בראָדיאַגעס, אָבער ניט קיין „רוסקי יעוורעי". ער ויל וויסן

ווי אַזוי קום איך אַהער אין אַ פּוילישן טראַנספּאָרט, ווייל רוסישע יידן האָט מען בכלל ניט געבערענגט אין קיין לאַגערן. דער עיקר — ער באַפּעלט אַלע אין באַראַק מיך ניט אָנרירן, אַפּילו געבן עסן. אויפן צווייטן טאָג קומט ער צו מיר מיט אַ טענה, פּאַר וואָס כ׳האָב אים אָפּגענאַרט. ער האָט קאָנטראָלירט לויט מיין נומער, איך בין אַ פּוילישער ייד און ניט קיין „רוסקי יעוורעי". איך דערקלער אים, אַז צוליב דעם וואָס ביי די דייטשן זענען אַלע רוסישע יידן אָנגעגאַנגען אַלס קאָמוניסטן און מ׳האָט זיי דערפאַר דערהרגעט, האָב איך זיך אָנגעגעבן אַלס פּוילישער ייד... ער האָט מיר ניט געגלייבט און כ׳האָב געזאָגן, ווי ער הייבט אָן ווערן אין כעס און גרייט זיך מיר שלעכטס צו טאָן. האָב איך זיך אַוועק געשטעלט גלייך, אויסגעצויגן די האַנט ווי מען פלעגט עס טאָן אין „פּיאָנער" — די קינדער־אָרגאַניזאַציע אין סאָוויעט־רוסלאַנד און אָפּגעבן אַ פּייערלעכע שבועה: „יאָ, יונגי פּיאָנער סאָיוזאָ סאָוויעטסקיך סאָציאָליס־טיטשעסקיך רעספּובליק" („איך, דער יונגער פּיאָנער פון פּאָרבאַנד פון די סאָוויעטישע סאָציאָליסטישע רעפּובליקן") אאז״ו. ער האָט מיר צוריק סאַלוטירט — און געגלויבט דער שבועה... מיך צוגעפּירט צו נאָך צווייַ רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע, אַ קאָפּיטאַן און אַן אינזשיניער־עלעקטריקער. זיי האָבן זיך מיט מיר פּאַרנומען, געגעבן עסן. עס האָט זיך דערנאָך אַרויסגעווייזן, אַז זיי אַלע האָבן געהערט צו דער אונטערגרונט־אָרגאַניזאַציע אין לאַגער. צוויי פון זיי האָט מען שפּנטלעך אויפגעהאָנגען, וועג די דייטשן האָבן זיי געכאַפּט ביי אַ קאָנספּיראַטיוור אַרבעט.

*

עס איז געווען עטוואָס וואַרעמער. דער זיך דערנענטערנדיקער פרילינג האָט אויך אָנגעזאָגט אַן אַנדערן פרילינג — פון באַפֿרייונג. די אָנפּליען פון דער אַמעריקאַנער אַוויאַציע זענען געווען אַלץ אָפּטער — און מיר האָבן אָנגעהויבן וואַרטן אויף דעם גליקלעכן טאָג. די רוצחים האָבן אָבער געהאַט זייערע פּלענער. מען טרייבט אונדזווידער פון לאַגער — צום טייך דונאַי. מיר ווערן אויפגעלאָדן אויף באַרזשעס און נאָך עטלעכע טעג זיין אויפן וואַסער, זענען מיר אָנגעקומען קיין לינץ און פון דאָרט האָט מען אונדז צופוס געטריבן ביז עבענזעע — אַ לאַגער צווישן די הויכע אַלפּן־בערג. דאָרט האָט מען גענזאָן נאָר הימל און באַרג, אָבער אויך געפּילט דעם הונגער און טויט. עס ווערן פון אונדז אַלץ וויניקער און וויניקער. מיט עסן איז געווען ערגער ווי אין אַלע ביז איצטיקע לאַגערן. דאָס ביסל וואָס מ׳האָט באַקומען, האָט מען געריסן פון די הענט. איך האָב אָפּילו געזען, ווי אייַנער האָט געשניטן אַ שטיקל פּלייש פון אַ טויטן קערפּער. דער מענטש איז פאַרוואַנדלט געוואָרן (בעצם — מ׳האָט אים פאַרוואַנדלט) אין אַ חיה...

מיר פּינף האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, געשלאָפן אין איין ווינקל, קיינעמען ניט צוגעלאָזן צו זיך. האָט ווער געוואָלט צוקאָפּן אונדזער ביסן ברויט, האָבן מיר אַלע פּינף געווופט ווי אַזוי זיך פאַרטיידיקן. מען פלעגט גריזשען די קאָרע פון די ביימער. אויך מיר זענען געשוואָלן געוואָרן — פריער אונטער די אויגן, דערנאָך — די פּיס. אַ גליק, וואָס מ׳האָט אונדז ניט געטריבן צו דער אַרבעט. אין דער אמתן, זענען מיר געווען צו אַלץ און אַלעמען גלייכגילטיק.

מיט אַמאָל — אַמעריקאַנער טאַנקן באַווייזן זיך אין לאַגער. מיר זענען פריַיע מענטשן, נאָר מ׳איז צו שטאַרק דערשפּט און צו פיל אָפּגעטעמפּט, מען זאָל דאָס דערשאַצן. די אַמעריקאַנער האָבן אַלץ געטאָן, כדי אונדז דערהאַלטן ביים לעבן, געגעבן גוט צו עסן, מעדיצינישע הילף אדג״ל. אָבער טויזנטער זענען געשטאָרבן שוין נאָך דער באַפרייונג.

וועג עס האָט זיך באַרוּיקט אין לאַגער נאָך עטלעכע טעג, האָט דער אַמעריקאַנער קאָמאַנדאַנט אַלעמען צונויפגערופן און דערקלערט, אַז מיר זענען פריי. געהייסן זיך אויסשטעלן לויט דער נאַציאָנאַליטעט־אָנגעהעריקייט און זינגען זייער נאַציאָנאַלן הימן. די גרופּע אויסגעמאַטערטע יידן האָבן מיט טרערן אין די אויגן און גרויס געריטקייט אָנגעהויבן זינגען די „התקוה״. דער קאָמאַנדאַנט, שטייענדיק אויפן טאַנק, האָט סאַלוטירט. מיר האָבן געזען, ווי טרערן שטייען אין זיינע אויגן, ווי אויך ער לעבט איבער די זעלבע געפילן וואָס מיר.

*

עטלעכע וואָרטער וועגן זיך:

איך בין געבוירן גאַווָאַרן אין יאָר 1926 אין רובּיזשעוויטש. מיין פאָטער האָט געהייסן דוד, מיין מוטער — שאָשקע. מיינע שוועסטערס: יענטל, שרה, מערי־ליבע און איטינקע. זיי אַלע זענען אומגעקומען. ס׳איז אויך אומגעקומען מיין מאַמעס אַ שוועסטער און ברידער מיט זייערע קינדער און מיין טאַטנס שוועסטער מיט די קינדער — אַרום 50 פערזאָן פון איין משפּחה.

כבוד זייער אָנדענק!

איכרים עזרו לנו...

יצחק ברקוביץ׳ / פּתח־תקוה

לייזר ברקוביץ׳ ז״ל

אבי, לייזר ברקוביץ, מצוייד היה ברשיון יציאה מן הגיטו ולעבודה בנפחיה שלו, שברחוב איבניץ. ערב קייצי אחד, הופיעו בנפחיה מספר איכרים בני הסביבה, והודיעו שלמחרת היום יחוסלו יהודי הגיטו וכי למטרה זו נחפר בור גדול. אבי וועלווּל שמעונוביץ תיכננו לעזוב את רוביז׳ביץ ולנדוד למחנה דבורץ, בו נמצאו ילדיהם. אבי ביקש מאמי החורגת, שתודיע לשמעונוביץ שיעזוב את המקום לפנות־בוקר. בשובה מהגיטו לנפחיה, לאחר שהודיעה לשמעונוביץ, נתפסה אמי החורגת ע״י שוטרים בילורוסיים, שהקיפו בינתיים את הגיטו, והללו רצחוה נפש. לאבי נודע במהרה על המקרה ויחד עם אחותי הקטנה, רייזלה הסתתר בנפחיה. בבוקר סגרו החיילים הגרמנים על מבואות הגיטו. בעלת האחוזה וויצ׳קוביץ, הציעה לאבי שיתחמק ויעבור לאחוזתה. אבי נטל עמו את אחותי בת ה־7, ודרך חצרות הבתים וסימטאות צדדיות

חמקו וחצו את הנחל הסמוך לאחוזה, שם הסתתרו במשך שבוע ימים. בדרך מקרה נודע לאבי, שהמשטרה מתכוונת לערות חיפוש באחוזה. אבי נאלץ ליטול שוב את מקל־הנדודים ופנה עם הילדה מכפר לכפר ומאיכר לאיכר, בבקשת מחסה.

עם תחילת החורף, כשהקור החל חודר לעצמות, חשה רייזעלע ברע. כל גופה התכסה בפצעים והיא קדחה מרוב חום. תושבת הכפר דובנרי, מורוז שמה, הסכימה לבקשת אבי להסתכן ולהעביר את הילדה למשפחתו אשר בסטולפצי. רייזעלע נשארה שם עד שחיסלוה יחד עם כל יהודי העיירה. אבי הסתתר בכפר זפולצי עד חודש אפריל 1943.

באותה עת נמצאתי במחנה דבורץ. במחנה זה היתה קבוצת צעירים בני רוביז'ביץ' שהיו מצויידים בנשק. ביום חיסול הגיטו, הצטרפתי אליהם ויחד ניסינו לפרוץ את גדר התייל שהקיפה את המחנה. נתקלנו בגרמנים שפתחו עלינו באש חזקה והרגו כמעט את כולם. הצלחתי לחזור בזחילה לשטח הבתים ומרחוק הבחנתי בר' יעקב קושצביץ ובבתו ליובה, המתחמקים לאחד הבתים. רצתי אחריהם, אך כבר לא מצאתי אותם. עליתי לעליית הגג של הבית ומצאתי מקום מסתור מאחורי הארובה. עם רדת החשיכה הבחנתי בדלת מוסווית היטב, שהתרוממה לידי. קפצתי מבלי להסס פנימה ומצאתי את עצמי בבונקר שנבנה ע"י ר' ליוטה סגלוביץ. הבונקר היה מלא אנשים ונחתתי ממש על ראשיהם. למחרת בלילה פרצה במחנה שריפה והגרמנים הוזעקו לכבותה. אנו מצידנו ניצלנו עובדה זו עד תום. פרצנו את גדר התייל ונמלטנו על נפשנו, כל עוד רוחנו בנו.

כך הגעתי לסביבות רוביז'ביץ' וכעבור מספר חודשים נודע לי כי אבי חי. ואכן, סמוך לחג הפסח, נפגשתי עמו. את השמחה וההתרגשות שאחזו בנו קשה לתאר. מכל בני המשפחה נותרנו רק שנינו ומאז ועד השחרור לא נפרדנו. זמן רב שהינו ביערות נאליבוק. לאחר השחרור, חזרנו לרוביז'ביץ' ואבי שב לעבוד כנפח. באופן בלתי צפוי נתקבל מכתב מאחותי מילה מארץ־ישראל. שמחתנו לא ידעה גבול וההתרגשות הרבה הסעירה אותנו. לא יכולנו להאמין למראה עינינו, שעה שחזינו בבול הנושא עליו אותיות עבריות. מכתב זה הוא שנתן לי את הדחיפה לעלות לארץ.

עברתי ללודז' והצטרפתי לקיבוץ של „השומר הצעיר", שם היכרתי את אשתי לעתיד, ויחד יצאנו לארץ־ישראל. בגרמניה הצטרף אלינו גם אבי. בשנת 1947 הגענו לחופי הארץ באניה המפורסמת „אקסודוס" והוחזרנו לאירופה. בראשית 1948, לפני קום המדינה, הגענו שנית ארצה, כתיירים, והשתקענו בה. ב־1956 נודע לנו, באמצעות הסוכנות היהודית, שאחי מיכאל חי ונמצא בפולין. התקשרנו עמו ובשנת 1957 עלה אף הוא ארצה.

מיכאל גוייס לצבא־האדום עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה. מאוחר יותר, הועבר כאזרח פולני לצבא פולין שבשורותיו לחם עד תום המלחמה.

כאשר צפים ועולים בזכרוני המאורעות שחלפו ועברו עלינו והעזרה שהגישו לנו האיכרים תוך סיכון נפשותיהם, הרי שמעשיהם דומים בעיני לניצוצות־אור שהאירו את חשכת הגלות האיומה שאפפה אותנו. תודתי נתונה לכל אותם אנשים פשוטים וטובים, עבור העזרה שהגישו לנו.

טראַגישע דערינערונגען
פון די אָקופאַציע־יאָרן

אליעזר גוריון / רמת־גן

א

עס איז געווען סוף זומער 1939, אַ פאָר וואָכן פאַר ראש־השנה, וועו די נייעס פון דייטש־פוילישן קריג האָט אונדז דערגרייכט. אין שטעטל איז דערקלערט געוואָרן אויסנאַם־צושטאַנד, ס'איז פאַרבאָטן געוואָרן ביינאַכט אַרויסצוגיין אין די גאַסן. יעדער איינווויינער האָט געמוזט ביי זיך אויפן הויף אויסגראָבן אַ סכראָן (מקלט) און אים פאַרמאַסקירן מיט צווייגן.

אַרבעטער פון אַנדערע שטעט זענען געברענגט געוואָרן. זיי האָבן מינירט אַלע בריקן און וועגן, וועלכע האָבן געפירט פון דער רוסישער גרענעץ.

ראש־השנה 1939, איז געווען ניט קיין פריילעכער. וועד ווייסט וואָס דאָס נייע יאָר וועט ברענגען? !...

מוצאי ראש־השנה האָב איך זיך פרי געלייגט שלאָפן, אַ פאַרדאגהטער און נידער־געשלאָגענער. אין מיטן נאַכט האָב איך געפילט ווי עמעצער וועקט מיך:

— שטיי אויף, די דייטשן זענען דאָ, זיי האָבן פאַרכאַפּט די קאַזאַרמעס.

געווען האָט מיך יוסף בעלקין, וועלכער האָט זיך דורכגענבעט דורך די געטנער אוֹן געקומען צו מיר.

אין דרויסן האָט זיך געהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. איך בין צוזאַמען מיט מיין ווייב און די קינדער אַנטלאָפן אין קעלער.

פאַרטאָג בין איך אַרויס פון קעלער — אוֹן געזומען לויפן אין סכראָן.

— ווו לויפסטו? — פרעגן מיך די קריסטלעכע שכנים. — די רוסן זענען דאָ!

איך האָב זיי ניט געגלויבט, ביז איך האָב אין גאַס דערזען רוסישע פאַטרולן. אַ שטיין איז מיר אַראָפּ פון האַרצן.

די באַציונג פון די רוסישע זעלנער איז געווען אַן אָנשטענדיקע. וואָס זיי האָבן געקויפט — האָבן זיי באַצאָלט.

די קרעמער האָבן געקריגן אַ באַפעל אויסצופאַרקויפן זייערע סחורות אוֹן ליקווידירן זייערע קלייטן. עס זענען געעפנט געוואָרן רעגירונגס־געשעפטן.

די סאָוויעטישע מאַכט האָט אַרויפגעלייגט אויף דער באַפעלקערונג שטייערן — אין פראָדוקטן; אויף די געווועזענע סוחרים אוֹן קרעמער — אַ קאָנטריבוציע אין געלט. די וועלכע האָבן ניט באַצאָלט די קאָנטריבוציע, האָט מען פאַרשיקט קיין סיביר. פון רוביזשעוויטש זענען פאַרשיקט געוואָרן: לעוויטאַס, גינצבורג פון „גילאָווקע", וועלכער איז אָנערקענט געוואָרן אַלס „קולאַק". די אַרבעטער אין שטעטל זענען אַרגאַניזירט געוואָרן אין אַרטעלן.

דעם פוילישן פאַלקס־קלוב האָט מען איבערגעאַנדערשט אויף אַן אַרבעטער־קלוב. די שול איז געווען אָפן. וועד עס האָט געוואָלט, איז געגאַנגען דאָוונען. יידישע יום־טובים האָט מען ניט געשטערט צו פייערן. נאָר מיט פרנסה איז געווען שוועד.

קיינעם איז ניט געקומען אויפן געדאַנק, אַז די רוסן וועלן די שטאָט פאַרלאָזן. דאָס שטעטל איז געווען פול מיט יידישע פליטים פון פוילן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון די דייטשן. די סאָוויעטישע מאַכט האָט פאַרטיילט צווישן זיי אַנקעטע־בויגנס, וועלכע זיי האָבן געדאַרפט אויספילן, וווּ אַהין זיי ווילן פאָרן: קיין רוסלאַנד, אָדער צוריק אין אָקופּירטן פוילן.

פסח האָט מען צונויפגעזאַמלט די יעניקע, וועלכע האָבן זיך געוואָלט צוריק קערן קיין פוילן. צו זיי האָט מען אויך צוגעגעבן „קולאַקעס", קריסטן פון דער סביבה, אַרויפגעזעצט זיי אויף פורן און אַלעמען אָפּגעשיקט קיין סטאַלפּצי צו דער באַן, און פון דאָרט — קיין סיביר.

פאַר וואָס מען האָט זיי געפירט קיין סטאַלפּצי צו דער באַן, בעת ניגערעלאָיע און קוידאַנאָוו זענען געווען פיל נענטער — דאָס ווייסט קיינער ניט. אויך איז פאַר אונדז ניט פאַרשטענדלעך, הלמאי די אַלטע פּויליש־רוסישע גרענעץ איז געבליבן פאַרשלאָסן, אין משך פון דער גאַנצער צייט, וואָס די רוסן זענען געווען ביי אונדז. מיר האָבן זיך פריי געקענט באַוועגן קיין סטוּפּעץ און באַראַנאָוויטש. עס איז אָבער ניט געווען קיין מעגלעכקייט דורכצוגיין די אַלטע פּוילישע גרענעץ. אמת, די גרענעץ־סלופּן האָבן די רוסן אַרויסגעריסן, אָבער רוסיש מיליטער האָט ווייטער געהיטן די גרענעץ. (אפילו נאָכן אויסברוך פון דייטש־רוסישן קריג, איז נאָך עטלעכע טעג די גרענעץ געבליבן געשלאָסן. די אָפּטרעטנדע אַרמיי האָט געמוזט גיין ביז ראַקאָוו און ערשט דאָרט אַריבער די גרענעץ).

ב

דעם 22טן יוני 1941, צוועלף אַ זייגער בייטאָג, האָט ראַדיאָ מאָסקווע געמאָלדן, אַז 4 אַ זייגער פאַרטאָג, האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט קיעוו און ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד.

די רוסן האָבן געגומען אָפּטרעטן, אָבער די באָפּעלקערונג האָט ניט געוואָלט גלויבן. צוויי וואָכן, טאָג און נאַכט, איז דורך רובזשעוויטש, אין דער ריכטונג צו מינסק, אָפּגעטרעטן דאָס רוסישע מיליטער מיט איר אַרטילעריע און טאַנקן. אַלע וועגן זענען שוין געווען פאַרכאַפּט פון די דייטשן, נאָר דער וועג דורך רובזשעוויטש איז געווען פריי.

די נעכט זענען געוואָרן מוראדיקע. אַרום און אַרום האָבן געברענט שטעט און דערפער, דער הימל איז געווען רויט פון די שריפות. עס האָבן זיך געהערט שיסעריין און אויפרייסן. מיר האָבן געווווסט, אַז עפּעס שרעקלעכס דערנענטערט זיך צו אונדז. אָבער עס איז ניט געווען וווּ צו לויפן און וווּ זיך צו באַהאַלטן.

דעם 30טן יוני 1941, צוויי אַ זייגער בייטאָג, האָבן זיך אין שטעטל באַוויזן די דייטשן. צו ערשט זענען געקומען 4 מאָטאָציקליסטן. דערנאָך, האָט אויף דער איוועניצער גאַס, באַווּיזן זיך דייטשיש מיליטער. די קריסטלעכע איינווווינער האָבן זיי באַגעגנט מיט בלומען, אין די פענצטער האָבן זיי אַרויסגעשטעלט דעם קרוציפיקס...

די יידן זענען דערשראָקענע געזעסן אין די הייזער, מורא געהאַט צו באַווייזן זיך אין גאַס.

דער טויט איז אַרומגעגאַנגען אין די גאַסן...

איבער נאַכט איז דאָס שטעטל פול געוואָרן מיט דייטשיש מיליטער.

צו מאָרגנס, מיר זיצן אין שטוב, עפּנט זיך די טיר, און עס קומט אַריין אַ דייטשער סאָלדאַט. ער פרעגט:

— יודע אָדער פּאָליאַק?

איך בין געווען ווי געליימט פון שרעק, ניט געקענט אַרויסריידן קיין וואָרט. צום גליק, איז ביי מיר געזעסן אַ קריסטלעכער שכן, סטעפאַן קוזמיטש. ניט לאַנג טראַכטנדיק, רופט ער זיך אָפּ מיט אַ דרייסטער שטים:

— פּאָליאַק.

דער דייטש האָט אים געפרעגט:

— און ווו זענען יידן?

— ווייטער, — האָט אים דער שכן געענטפערט, און מיט דער האַנט אָנגעוויזן אין דער ריכטונג פון קלויסטער.

נאָך עטלעכע טעג, וועו דאָס מיליטער איז אַדורך, איז די מאַכט איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון דער אָרטיקער פּאָליציי. איר קאָמענדאַנט איז געוואָרן אַ געווי־סער זשיכער, פונעם דאָרף זאָסוליץ. אַלס פּאָליציאַנטן זענען באַשטימט געוואָרן קריסטן פון רובּיזשעוויטש און אומגעגנט. דער פּאָליציי־אַמט האָט זיך געפונען אין הויז פון מאיר אָשעראָוויטש.

איצט האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות. די פּאָליציי האָט געוויבט, געשלאָגן און באַלידיקט יידן. די דייטשן האָט מען כמעט ניט געזען. די דאָזיקע „שיינע" אַרבעט האָט אויסגעפירט די אָרטיקע פּאָליציי.

עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די יידן דאַרפן אָנטאָן אָרעם־בענדער מיט אַ מגן דוד.

ג

אַ געוויסן זונטיק, האָבן זיי צונויפגעטריבן אַלע יידישע מענער און באַפוילן צו מאַרשירן איבער די גאַסן און זינגען דעם „אינטערנאַציאָנאַל". די קריסטן זענען געשטאַנען אויסגעפוצט אין זייערע זונטיקדיקע קליידער, געשעפט נחת פון דער „פאָר־שטעלונג" — אָבער ביי אונדז האָט אַלץ געברענט פון פאַרדרוס און שאָנדע.

איין מאָל זענען אָנגעקומען פון קוידאַנאָוו אַ סך אויטאָס מיט דייטשע סאָלדאַטן. זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אויף דער סטויפּצער גאַס, ביי דער פּוילישער פּאָלקס־שול און באַפוילן, אַז די יידן מוזן פאַר זיי תיכף צושטעלן פלייש, אייער, צוקער און אַנדערע פּראָדוקטן.

שפּעטער, איז אין זעלבן טאָג אָנגעקומען אַ צווייטער באַפעל, אַז מאַרגן פרי, דאַרפן אַלע אָן אויסנאַם, יידן, אָפּילו אַלטע און קינדער, זיך צושטעלן ביי דער פּאָלקס־שול. מיר זענען געווען זיכער, אַז מאַרגן איז אונדזער לעצטער טאָג.

וועו מיר האָבן זיך צונויפגעקליבן ביי דער שול, האָט מען אויסגעשטעלט די מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער און קינדער באַזונדער און פאַרגעלייענט אַ וואָרענונג, אַז פאַר יעדן געהרגעטן דייטש, וועלן זיי אויסשיסן 100 יידן. דערנאָך האָבן זיי געפרעגט, צי עס זענען דאָ צווישן אונדז קאָמוניסטן. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן געשוויגן. דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט זשיכער האָט געענטפערט דעם דייטשן אָפּיציר, אַז דאָ, אין

שטעטל, זענען ניטאָ קיין קאָמוניסטן. דערנאָך האָט מען די מענער און פרויען צעטיילט אין אַרבעט־בריגאַדעס — און מיר האָבן זיך צוריקגעקערט אין אונדזערע היימען.

אַזוי זענען ווידער אַדורך עטלעכע וואָכן — און אַ נייער באַפעל: אַלע יידן דאַרפן אָפגעבן די ווערטפולע זאַכן, וועלכע זיי האָבן, ווי צירונג, גאָלד, זילבער, קופער און פּעלצן. מען דאַרף עס צושטעלן אין איוועניץ. די וועלכע וועלן ניט אויספילן דעם באַפעל און מען וועט ביי זיי געפינען ווערטפולע זאַכן — וועלן ווערן דערשאָסן. צענדליקער פורן מיט יידיש האָב־און־גוטס, האָבן זיך געלאָזן פון רוביזשעוויטש קיין איוועניץ.

צווישן די יידן, וועלכע האָבן געברענגט זייער פאַרמעגן, איז אויך געווען דער קורצזיכטיקער יצחק גוריון. די דייטשן האָבן קאַלטבלוטיק אַראָפגענומען זיינע ברילן, זיי צעטראָטן, און אַלס צוגאָב אים גוט צעשלאָגן. דער ייד האָט געווינט. אָן די ברילן איז ער געווען הילפלאָז. ניט געקענט זען וואָס עס טוט זיך אַ פאָר טריט פון אים. נייע ברילן האָט ער אַלס ייד ניט געקענט באַקומען.

ווידער זענען אַוועק עטלעכע וואָכן — און עס איז געקומען אַ באַפעל, אַז יידן דאַרפן גיין אין געטאָ.

דאָס געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן ביי ישעיהו שפּיראָס הויז אויף דער ראַקאָווער גאַס, אַרומגענומען דעם גאַנצן מאַרק־פּלאַץ, דאָס שול־געסל און אַ טייל פון דער קוידאַנאָווער גאַס. די עטלעכע קריסטן וועלכע האָבן געווינט אין דעם אויסגעטיילטן געטאָ־ראַיאָן, האָבן די דייטשן איבערגעפירט אין יידישע הייזער, וועלכע האָבן זיך געפונען אויסער דעם געטאָ.

ד

חנוכה 1941, האָט מען אונדז איבערגעפירט אין געטאָ. מען האָט אַהין צונויפגעבראַכט אויך די יידן פון קאָמין, וואָלמע, נאַליבאָק, דערעוונע, כאָטעווע און גראָן. די ענגשאַפּט איז געווען גרויס. מען האָט אין יעדן הויז אָנגעפּאַקט אַ 6—5 משפּחות. פאַר יעדער ייד — איין קוואַדראַט מעטער.

אויפן דריטן טאָג פון אונדזער זיין אין געטאָ, איז אויסגעבראָכן אַ שריפה. ס'זענען אָפּגעברענט געווארן עטלעכע הייזער. די ענגשאַפּט איז געווארן נאָך גרעסער. די יידישע הייזער, יועלכע זענען געווען אויסערן געטאָ, האָט די פּאָליציי פאַרחתמעט אוי דאָס מעבל און שטוב־זאַכן קאָנפיסקירט.

פאַרן איבערגיין אין געטאָ, האָט דער קאָמענדאַנט זשיכער דערלויבט די יידן אין משך פון איין טאָג אַרויסצונעמען פון די קעלערן די קאַרטאָפל און אויך האָלץ — און עס איבערפירן אין געטאָ. מיט עסן איז געווען שווער, איבערהויפט פאַר יענע יידן וועלכע מען האָט אַהער געבראַכט פון אַנדערע ערטער.

די יעניקע וועלכע האָבן געהאַט ב־יי די קריסטן באַהאַלטן וועדטפולע זאַכן (און די קריסטן האָבן עס ניט פאַרלייקנט), האָבן זיי אויסגעשטויסט אויף עסן און זיך געטיילט מיט יענע, וועלכע האָבן ניט געהאַט.

פאַר קריסטן איז דער אַריינגאַנג אין געטאָ געווען פאַרבאָטן. ווען די פּאָליציי פלעגט כאַפּן אַ קריסט אין געטאָ, וועלכער איז געקומען פאַרקויפן עסנווארג, פלעגן זיי אים

אָנטאָן אויפן ברוסט אַ געלע לאָטע און אים פירן איבער די גאַסן, כדי דערמיט אָפּצושרעקן אַנדערע קריסטן פון פאַרקויפן עפעס צו יידן.

נאָכן פאַרשפּאַרן די יידן אין געטא, האָט די פּאָליציי באַפּוילן אויסצווויילן אַ יודענראַט. אין ראַט זענען אַריין: אליהו (לאָטע) אייזנבוד, יצחק גוריון (איטשע פריידע־יענטעס), וועלוול שימאַנאָוויטש און סאָלאָמיטש.

יעדן טאָג האָט מען די יידן געטריבן צו אַרבעט. אויב עס איז ניט געווען וואָס צו טאָן, פלעגט מען באַפעלן אויפצורייסן די שטיינער פון ברוק — און זיי צוריק אויסלייגן.

די קינדער האָבן ניט געלערנט. עס איז ניט געווען וווּ צו לערנען און דער קאָפּ איז ניט געווען דערצו. דער פעלדשער זאגאוואלסקי פלעגט זיך פון צייט צו צייט אַריינגנבענען אין געטא, באַזוכן קראַנקע קינדער — אָבער קיין רפואות איז ניט געווען וווּ צו קריגן.

אין מיטן ווינטער איז אָנגעקומען אַ באַפעל צוצושטעלן 100 יונגע מענטשן אין אַרבעטס־לאָגער אין דוואַרעץ. פרייוויליק האָט קיינער ניט געוואָלט גיין, האָבן די דייטשן מיט כוח געשלעפּט פון די הייזער יונגע מענער, זיי געפּאַקט אויף פירן. עטלעכע טעג פאַר פסח, איז אַ טייל פון זיי געלונגען צו אָנטלויפן פון דוואַרעץ און זיך צוריק קערן אין רוביזשעוויטשער געטא. די אַנדערע זענען פאַרבליבן אין דוואַרעץ ביזן ביטערן סוף.

ה

דאָס לעבן אין געטא איז געווען אַלץ שווערער. יעדער וואָך פלעגן קומען צו פאָרן פון איוועניץ געסטאַפּאָוצעס און פאָדערן פון יודענראַט פעלצן, לעדער, צירונג א. א. וו.

אויך דער קאָמענדאַנט זשיכער פלעגט פון צייט צו צייט דערציילן, אַז דאָס געטא שטייט פאַר אַן אַקציע, און כדי זי אָפּצושטויסן — דאַרף ער געלט...

אויסקויפן זיך איז געווען אַלץ שווערער. אייניקע קריסטן, ביי וועמען די יידן האָבן באַהאַלטן וווּרטפולע זאַכן, האָבן דאָס אָפּגעלייקנט. ביי אַנדערע האָבן זיך געמומען אויסשעפן די געלט־רעזערוון און זאַכן. עס איז דעריבער געווען שווער צו קריגן עסן און צושטעלן די דייטשן די געפּאָדערטע קאָנטריבוציעס.

פון פאַרטיזאַנער האָבן מיר דעמאָלט נאָך ניט געהערט, אַנטלויפן איז ניט געווען וווּ אַהין. זענען מיר פאַריאושטע געזעסן אין געטא און געוואַרט אויפן טויט...

אין יענער צייט איז אין קוידאַנאָוו פאַרגעקומען די שחיטה. עטלעכע מענער און פרויען איז געלונגען פון דאָרט זיך צו רעטעווען, זענען זיי געקומען אין אונדזער געטא. בייטאָג פלעגן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין באָד, און ביינאַכט — אַריינגנבענען אין די הייזער, כדי זיך אַ ביסל אָנצווואַרעמען און אָפּעסן. מיר האָבן געווּסט, אַז אויך אונדז דערוואַרט דער זעלבער סוף. אָבער מיר האָבן באַווּסטזיניק געפרווט אָפּשטויסן די שוואַרצע מחשבות, טרייסטן זיך, אַז ביי אונדז וועט דאָס ניט געשען...

ס׳איז אָנגעקומען דער ערשטער פסח אונטער די דייטשן. יעדער האָט געבאַקן מצה פאַר זיך. אנשטאָט ווויין, האָט מען געטרונקען פאַרזיסט וואַסער.

דער סדר איז געווען זייער אַ טרויעריקער. מיר האָבן געזאָגט „מועדים לשמחה",

„זמן חרותנו" — און טרערן האָבן געשטיקט. וועָן וועלן מיר באַפרייט ווערן פון אונדזער שקלאַפעריי און צרות?

צום צווייטן סדר זענען אָנגעפאָרן געסטאַפאָווצעס מיט גומענע שטעקנס. מען האָט צעשלאָגן דעם יודענראַט, צוגערויבט וואָס ס'איז נאָר געווען צום רויבן. ביז אין דער פרי האָבן זיי געזויפט און געהוליעט.

אַ חודש נאָך פסח זענען ווידער אָנגעפאָרן געסטאַפאָווצעס און געפאָדערט, אַז 300 יידן זאָלן זיך צושטעלן. מען האָט זיי אַוועקגעפירט קיין איוועניעץ. איך און מיין ברודער משהל מיט אונדזערע פאַמיליעס זענען געווען צווישן זיי.

פאַרן פאַרלאָזן דאָס געטאָ, האָבן מיר זיך נאָך געמוזט צוקוקן צום „ספעקטאַקל", ווי אַ וואַלמער קריסט האָט ביז בלוט געשלאָגן ר' אליהו אייזנבוד, ביים געלעכטער פון די דייטשן, פאַליאַקן און פאַליציי.

אין איוועניץ האָט מען אונדז געבראַכט אין געטאָ, אויפן שולהויף גאַס — און אָפגעלאָזן. יעדער האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר זיך צו קריגן אַ פלאַץ צום שלאָפן און פראָדוקטן צום עסן.

אַזוי זענען אַדורך דריי וואָכן. יעדן טאָג פלעגט מען אונדז פירן גראָבן בונקערס פאַר די דייטשן, צום שיצן זיך פון די פאַרטיזאַנער, וועלכע זענען געווען טעטיק אין ראַיאָן.

שבועות האָט מען געבראַכט אין די קאָשארן דעם צווייטן טראַנספאָרט פון רובי־זשעוויטשער געטאָ. גלייכצייטיק האָט דער יודענראַט געקריגן אַ באַפעל צוצושטעלן 600 יידן. איך און משה האָבן זיך באַהאַלטן. אונדזערע פרויען און קינדער האָבן זיך צוגעשטעלט אויפן זאַמל־פלאַץ.

ליגנדיק באַהאַלטן, האָבן מיר געהערט ווי אונדזערע קינדער, וועלכע האָבן זיך צוריק געקערט פון זאַמל־פלאַץ, גייען אַרום איבער דער שטוב און ווייזן:

— וואָס וועלן מיר איצט טאָן אָן אַ טאַטן און אָן אַ מאַמען?

וועָן זיי האָבן אונדז דערזען, איז קיין גרענעץ ניט געווען צו זייער שמחה. מיט טרערן זענען זיי צו אונדז צוגעפאַלן און געערדט און איבערגעחזרט:

— ווי גוט איז אונדז, וואָס מיר האָבן אַ טאַטן.

די נאַכט איז געווען אַ רויִקע, אָבער מיר האָבן ניט געקענט שלאָפן. וואָס איז מיט אונדזערע פרויען? ווי העלפט מען זיי? און וואָס וועט זיין מאָרגן מיט אונדזערע קינדער און מיט אונדז?

צו מאָרגנס פרי האָבן די דייטשן ווידער געגומען אַרומלויפן איבער די הייזער, זוכן די באַהאַלטענע יידן. זיי האָבן געפונען מיין ברודער משה מיט הערצל דאניי־שעווסקי — און זיי צוגענומען. וועָן עס איז רויִקער געוואָרן, בין איך אַרויס פון מיין באַהעלטעניש. שמואל אָקון האָט מיך אַריינגענומען צו זיך אין בונקער, וועלכער איז געווען אויסגעגראָבן אונטער דער פאָדלאָגע.

ו

צו מאָרגנס, וועָן די דייטשן זענען אַוועק, בין איך אַרויס אין גאַס. צענדליקער טויטע יידן זענען געלעגן אין זייער פאַרגליווערט בלוט. דאָס איז געווען די שטראָף פאַר באַהאַלטן זיך.

דער יודענראַט האָט געקריגן אַ באַפעל איבערצופירן די קינדער פון די קאָשאַרן אין געטאָ אַריין. איך בין אַוועק מיטן יודענראַט צו די קאָשאַרן.

ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט, האָבן מיר געהערט אַ געווײַן פון קינדער. איין וואַנט פון די קאָשאַרן איז געווען באַפלעקט מיט בלוט און מאַרך (שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דאָס איז בלוט און מוח פון רוביזשעוויטשער עופּהלעך, וועלכע די דייטשן האָבן געוואָרפן אין וואַנט און אַזוי זיי געהרגעט).

דאָס בילד וואָס מיר האָבן געזען אין די קאָשאַרן, איז שווער צו פאַרגעסן. דאָס צימער איז געווען פול מיט קליינע, ווײַנענדיקע קינדער. אָט זיצט אויף דער פאָדלאָגע אַ צוויי־יעריק מיידעלע און וויגט אויף אירע קניעלעך אַ פאַרנעצט און שוואַך עופּהלע, ביידע ווײַנען פון הונגער און עלנטקייט.

אָט זיצט אַ 8—7 יעריק יינגל און צו אים זענען צגעטוליעט זיינע צוויי קליינע שוועסטערלעך — און אַלע דריי ווײַנען. קינדער האָבן זיך געטוליעט אײנער צום צווייטן, געזוכט און זיך געגעבן וואַרעמקייט, ווילנדיק פאַרגעסן זייער עלנטקייט, זוכנדיק מוט און האָפענונג אײנער ביים צווייטן.

די מערהייט קינדער זענען געווען אָנגעטאָן אין זייערע שבתדיקע בגדים. דאָס לעצטע ביסל ליבע און אויפמערקזאַמקייט, וועלכע די עלטערן האָבן געקאָנט געבן צו זיי, איידער מען האָט זיך צעשיידט. ביי אַ טייל קינדער זענען געווען אָנגענייט אויפן האַרצן זייערע נעמען. איך האָב דאָרט דערקענט כמעט אַלע רוביזשעוויטשער קינדער.

ווען מיר זענען אַהין אַריין און די קינדער האָבן דערזען ניט זייערע, נאָר פרעמדע טאַטעס — איז זייער געווײַן שטאַרקער געוואָרן.

מיר האָבן זיי געפרוווט אײנשטילן, אַז זיי זאָלן מיט אונדז גיין אין געטאָ. מיר האָבן זיי געזאָגט, אַז אין געטאָ איז דאָ צו עסן און צו טרינקען, נאָר די לעבעדיקע יתומים האָבן ניט געוואָלט הערן. זייער געווײַן האָט זיך געשטאַרקט.

— טאַטע, מאַמע, — האָבן זיי געווײַנט.

מיר האָבן געפרוווט זיי אײנשטילן:

— קינדער, ווײַנט ניט. די דייטשן וועלן נאָך דערהערן אייער געווײַן און קומען אַהער.

אָבער די קינדער ווילן אונדז ניט הערן. די באַוולטע קינדער האָבן רעוואָלטירט און געשריגן:

— טאַטע, מאַמע...

אַ לענגערע צייט האָבן מיר געפרוווט זיי איבערצוריידן זיי זאָלן גיין מיט אונדז, אָבער זיי האָבן געהאַלטן אין איין שרייַען און פאָדערן זייערע עלטערן.

צום סוף האָבן מיר גערופן אין אַ זייט די עלטערע קינדער און געפרוווט דורך זיי משפּיע צו זיין:

— איר זענט דאָך שוין גרויסע מענטשן און דאַרפט פאַרשטיין, אַז די קליינע קינדער וועלן דאָ אומקומען פון הונגער און דורשט. וואַר וועט דאָ אויף זיי אַטונג געבן און אַרומריניקן?

זיי האָבן זיך געלאָזט איבערריידן און אײנגעשטילט די קליינע קינדער. אַזוי האָבן ביי האַנט, האָט זיך געצויגן אַ שורה פון עטלעכע הונדערט קינדער — פון די קאָשאַרן אין

געטאָ. די גרעסערע האָבן געטראָגן די פּיצלעך אויף די הענט. זייערע פּנימער — נאָס פון געווייַן און פאַרשטיינערט פון צער. זייערע אייגעלעך האָבן געקוקט אויף גאָטס וועלט, ניט געקענט פאַרשטיין וואָס דאָ קומט פאָר.

...און אויף די גאָסן זענען געשטאַנען קריסטן, נעכטיקע גוטע שכנים, געקוקט אויף די מאַרשירנדיקע פאַריתומטע קינדער און געשוויגן. קיין האַנט האָט זיך ניט אויסגעשטרעקט מיט אַ שטיקל ברויט, אָדער אַ ביסל מילך פאַר די יידישע קינדער...

אין געטאָ האָבן די פרויען אַרומגעוואַשן די קינדער, זיי צעטיילט אין די הייזער, אָנגעקאָרמעט מיטן ביסל עסן וואָס זיי האָבן געהאַט. קיין מילך איז ניט געווען, האָבן די עופהלעך געטרונקען פאַרזיסטע וואַסער.

ז

איך האָב זיך אַרויסגענבעט פון געטאָ און אַוועק צו מיין קוזין חיים־איסר בעלקין, וועלכער האָט געאַרבעט אַלס ציין־דאָקטאָר ביי די דייטשן און געלעבט אויסערן געטאָ. איך האָב אים דערציילט וועגן די קינדער און געפרעגט אַן עצה, ווי אַזוי זיי איבערצופירן צו זייערע עלטערן. אָבער קיין עצה צו דעם איז ניט געווען.

ביי אים האָב איך געטראָפן דעם פעטער אברהם מיט זיין זון שמואל, וועלכן די דייטשן האָבן אַרויסגעלאָזן פון רוביזשעוויטשער געטאָ (נאָך דריי זין זענען געבליבן אין געטאָ און אומגעקומען אין רוביזשעוויטש).

אַ פאָר וואָכן נאָך שבועות, האָט מען צונויפגעקליבן אַלע יידן ביז 50 יאָר, זיי אַוועק געפירט אין די קאָשאַרן, כדי פון דאָרט אַוועקגעשיקט צו ווערן קיין נאָוואָגרודעק.

מיין 8־יאָריקער זון, שמואל, האָט זיך אַרויסגענבעט פון געטאָ, מיך דעריאָגט און געגאַנגען מיט מיר קיין נאָוואָגרודעק. אָבער מיין 6־יעריק טעכטערל, ברײַנע, איז פאַרבליבן אין געטאָ. ביז היינט קלינגט מיר אין די אויערן איר געווײַן און בעטן זיך, איך זאָל זי ניט איבערלאָזן אַליין אין געטאָ. איך זע איר ווי לעבעדיק, ווי זי שטייט ביים טויער פון געטאָ, האַנט ביי האַנט מיט משהס מיידלע, מאַשע, טרערן גיסן זיך פון זייערע אייגעלעך, זיי שטרעקן אויס זייערע דאָרע הענטעלעך צו מיר איך זאָל זיי מיטנעמען, ניט איבערלאָזן אין קאַלטן, פינצטערן געטאָ...

דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב זי געזען...

אַ קורצע צייט נאָכן אָנקומען קיין נאָוואָגרודעק, האָב איך מיט נאָך צוויי אידישע צער יידן געדונגען אַ קריסט, און אים געשיקט מיט אַ פור ברענגען אונדזערע קינדער. אָבער ער איז אָנגעקומען צו שפּעט, עטלעכע טעג נאָך דער שחיטה (כ״ג סיוון 1942).

אָנקומענדיק אין די איוועניעצער קאָשאַרן, האָבן מיר שוין דאָרט געטראָפן אויך דעם לעצטן טראַנספּאָרט פון רוביזשעוויטשער געטאָ.

די געסטאַפּאָוועס — אויסגעפּאַשעטע אין זייערע „גאַליפּע״־הויזן און גלאַנציקע שטיוועלעך, זענען געשטאַנען מיט די גומענע שטעקנס אין די הענט און באָטראַכט די „סחורה״, וועלכע מען האָט זיי אַריינגעשיקט: מידע, צעשראָקענע באַשעפענישן, וועלכע האָבן געוואָגט צו רופן זיך „מענטשן״. מיר האָבן געווּסט: באַלד וועלן זיי גיין אַ היים, אַרומוואַשן זיך, עסן צו דער זעט, שלאָפן אין אַ בעט מיט ריינע לייַלעכער...

ביינאַכט האָט מען אונדז ווי די בהמות פאַרשפּאַרט אין קאָשאַרן. גאַנץ פרי האָט

מען אונדז געטריבן צופוס קיין נאַליבאָק. מיין 8־יעריקער שמואליק איז מיטגעגאַנגען, ווי אַ דערוואַקסענער מענטש.

אין נאַליבאָק האָט מען אונדז פאַרשפאַרט אין אַ שטאַל. ווייסרוסישע פאָליציי זענען אונדז באַפאַלן, צעשלאָגן און צוגענומען די בעסערע קליידער און שיך. פון נאַליבאָק זענען מיר אַוועק קיין ליובאַטש, און פון דאָרטן מיט דער קליין־באַן קיין נאָווהאָגרודעק. אין די וואַגאָנען איז געווען דערשטיקט צו ווערן. שמואליק איז געבליבן לעבן אַ דאַנק דעם, וואָס מיר האָבן אים געהאַלטן הויך איבער אונדזערע קעפ.

ח

אין נאָווהאָגרודעק האָבן מיר זיך דערווּוסט וועגן דער רוביזשעוויטשער שחיטה. כ״ג סיוון 1942, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דאָס געטאָ. מען האָט די יידן צונויפגע־קליבן אויפן מאַרק, און פון דאָרט אַוועק געפירט אין סימקעוויטשער וואַלד, ווו עס איז שוין געווען אויסגעגראָבן אַ גרויסער קבר.

באַקאַנטע קריסטן האָבן דערציילט, אַז דער רוביזשעוויטשער רב, ר׳ אליעזר איידלמאַן, איז געגאַנגען פאַרויס אין טלית און תפילין, און פון זיינע זייטן — דער קאַמינער רב, ר׳ גדליהו צופין און ר׳ אליהו אייזנבוד.

דעם אָוונט פאַר דער שחיטה איז אַ רוביזשעוויטשער קריסט מיטן נאָמען טריזנע, געלאָפן איבערן געטאָ, און געשריגן:

— יידן, ראַטעוועט אייך, אַנטלויפט! מען איז אַוועק גראָבן פאַר אייך קברים.

(ראובן פאַרט ז״ל, וועלכער האָט זיך געראַטעוועט פון דער שחיטה צוזאַמען מיט יידל גארמיזע, אַנגעטאָן אַלס פּאָליציאַנטן, אויף דעם קאָמענדאַנטס מאָטאָציקל, און די דייטשן האָבן זיי אַרויסגעלאָזט פון שטאָט, האָט דערציילט, אַז אין דער נאַכט פאַר דער שחיטה, איז ער געקומען צו אליהו אייזנבוד און אים געראַטן צו אַנטלויפן פון געטאָ, כל זמן מען קען. ליאָטע אייזנבוד האָט אָנגעוויזן אויף די צענדליקער יידן וועלכע זענען געלעגן פאַריאושטע ביי אים אין שטוב, און געענטפערט:

— און זיי? אויף וועמען וועל איך זיי איבערלאָזן? ניין, איך בלייב מיט זיי).

איטשע גוריאן (זיין פרוי האָט געהייסן חנהקע) איז בלויז לייכט פאַרוווּנדעט געוואָרן. ער האָט זיך אָבער געמאַכט טויט, געלעגן אין קבר צוזאַמען מיט אַלע דערהרגעטע. וועז די דייטשן זענען אַוועק און די קריסטן האָבן געגומען פאַרשיטן דעם קבר, איז ער אויפגעשטאַנען און זיך געבעטן מען זאָל אים לאָזן גיין. די אָרטיקע פּאָליציי אָבער האָט אים דערהרגעט און צוריק אַרייגעוואָרפן אין קבר.

אין נאָווהאָגרודקער געטאָ איז די לאַגע געווען פיל ערגער ווי אין אַנדערע געטאָס. ס׳איז אָפילו ניט געווען גענוג וואַסער צו טרינקען. לייז און ווערעם האָבן געגעסן אונדזערע קערפערס. מיר זענען געווען באַדעקט מיט אייטערדיקע ווונדן, אין וועלכע ס׳האָבן זיך געהאַלטן גרויסע ווערעם. דאָס עסן איז באַשטאַנען פון 100 גראַם ברויט אַ טאָג און אַ ביסל וואַרעם וואַסער.

כ׳האָב געפונען אַ קריסט, וועלכער האָט מסכים געווען איבערצופירן שמואליקן צו מיין ווייב אין דוואָרעצער לאַגער. עטלעכע טעג שפעטער האָב איך זיך אַרויסגענבעט

פון דער אַרבעט, אַראָפגעריסן די געלע לאַטע, און דער זעלבער קריסט האָט מיך אָפגעפירט קיין דוואָרעץ.

ט

דאָס געטאָ איז געווען אין אַ קריסטלעכן קוואַרטאַל. די קריסטן האָט מען איבער־געפירט אין די יידישע הייזער. דאָס געטאָ איז געווען אַרומגערינגלט מיט שטעכלדראָט, ווייסרוסישע פאָליצייַ האָט געהיטן. קאָמענדאַנט פון לאַגער איז געווען אַ פאָלקס־דייטש, אַן אינזשיניער מיטן נאָמען אָסיפאָוויטש. אַרום 3000 יידן זענען געווען אין דוואָרעצער לאַגער, צונויפגעטריבן פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך: רוביזשעוויטש, איוועניץ, דערעוונע, נאַליבאָק, וואָלמע, נאָוואָגרודעק, מאָלדשאָט, נאָווע־יעלנע, זשעטל און באָראַנאָוויטש.

די ענגשאַפט איז געווען גרויס. אין די הייזער האָט מען אויסגעבויט דריי־שטאָקיגע נאַרעס, אַנדערש איז ניט געווען קיין פלאַץ צום שלאָפן.

דאָס עסן איז געווען 100 גראַם ברויט אַ טאָג און אַ ביסל זופ פון וואַסער און מעל. מען האָט אונדז איינגעטיילט אין בריגאַדעס און פון 6 אין דער פרי ביז פינצטער, פלעגן מיר אַרבעטן אויסערן לאַגער. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין לאָדענען שטיינער אין וואַגאָנען, וועלכע זענען געגאַנגען אויף צו בויען דייטשע פאָרטיפיקאַציעס קעגן דער רויטער אַרמיי. יונגע דייטשע זעלנער, וועלכע פלעגן פאָרן מיט דער באַן, האָבן צו אונדז געשריגן:

— יודע קאַפוט! — און מיט דער האַנט אַ פיר געגעבן איבערן האַלדז, ווי מען שעכט...

אויך די קליינע קינדער זענען געווען אַרגאַניזירט אין קינדער־בריגאַדעס און געלאָדנט אין די וואַגאָנען קלענערע שטיינער.

די סאַניטאַרע באַדינגונגען זענען אין לאַגער געווען שרעקלעכע. טאָג־טעגלעך פלעגן מענטשן שטאַרבן פון אונטערדערנערונג, קראַנקייטן און קעלט.

דער אינזשיניער אָסיפאָוויטש פלעגט פון צייט צו צייט קומען אין יודענראַט און פאָדערן געלט, צוזאָגנדיק, אַז ער וועט אויסהיטן די יידן פון טויט.

אַ 15 יידן פון נאַליבאָק האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן אין דער נאַליבאָקער פושטשע. נאָך אַ קורצער צייט, זענען זיי צוריק געקומען אין לאַגער, ווייל אָן געווער איז ניט געווען מעגלעך צו לעבן און זיך אויסבאַהאַלטן אין דער פושטשע.

אַ געוויסן טאָג איז געקומען דער אינזשיניער אויף אונדזער אַרבעטס־פלאַץ און גערופן אַלע מענער. ער האָט פאַרגעלייגט זיך צו פאַרשרייבן צו פאָרן אויף אַרבעט קיין סמאָלענסק און צוגעזאָגט, אַז מיר וועלן דאָרט האָבן בעסערע באַדינגונגען ווי דאָ. אַ טייל איז מסכים געווען צו פאָרן. מען האָט זיי פון דער אַרבעט אָוועק געפירט צו דער באַן, אַריינגעזעצט אין וואָגאָנען און געשיקט קיין סמאָלענסק. פון דער גאַנצער גרופּע, זענען לעבן געבליבן בלויז צוויי: דוד־גרשון דעם שוסטערס זון און טעוול, דעם שניידערס זון. מיר האָבן זיי באַגעגנט נאָך דער באַפרייונג אין דייטשלאַנד. זיי האָבן אונדז אַ סך דערציילט פון די גרויזאַמקייטן אין דעם לאַגער אין סמאָלענסק, ווו נאָכן אויסנוצן די לעצטע כוחות פון די יידן, האָט מען זיי דערשאָסן.

פון צייט צו צייט פלעגן צו אונדז דערגיין ידיעות וועגן שחיטות אין די אַרומיקע שטעטלעך. די וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט, פלעגן קומען צו אונדז אין לאַגער.

אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז געשיקט אויפן בית־הקברות גראָבן קברים. אונדז האָט מען געזאָגט, אַז דאָס זענען שוץ־גרובן קעגן די פאַרטיזאַנער. עס איז געוואָרן אַ טומל, אַ שרעק איז אָנגעפאַלן אויף אונדז. דער יודענראַט איז געלאָפן צום אינזשיניער, עס האָט געקאָסט געלט — און ער האָט געהייסן פאַרשיטן די קברים...

כדי אַרויסצושלעפן מער געלט פון די יידן, האָט ער איינגעאָרדנט אָפט סעלעקציעס. מען פלעגט טיילן די יידן אויף רעכטס און לינקס, און דערנאָך צוריקשיקן אין לאַגער. מען האָט ניט געוווסט וואָס דאָס מיינט. אָבער געלט האָט מען אים געצאָלט...

אין נאָוועמבער 1942 האָבן די דייטשן אַרויס געפירט פון לאַגער אַלע סטאָליערעס. דער תירוץ איז געווען, אַז זיי פאָרן אויפשטעלן אַ נייעם לאַגער פאַר אונדז.

•

סוף דעצעמבער 1942 האָבן מיר זיך דערווּוסט, אַז קריסטן זענען אַוועק גראָבן פאַר אונדז קברים. אין דער פרי האָבן מיר געזען, אַז דער לאַגער איז אַרומגערינגלט מיט 3 רייען דייטשן, באַוואָפנטע מיט מאַשין־געווער. מיר האָבן געמוסן לויפן צום בונקער, וועלכער איז געווען אויסגערעכנט אויף 40 מאַן, אָבער אין אים זענען אַריין אַ 100 מאַן. מיר זענען געווען די לעצטע, וועלכע זענען דאָרט אַריין. קיין לופט איז ניט געווען צום אָטעמען, מען האָט זיך געבאָדן אין שווייס.

דערווייל זענען די דייטשן אַריין מיט אויטאָס אין לאַגער און געמוסן זוכן יידן. זיי האָבן געשלעפט צו די אויטאָס. מיר האָבן געהערט די געשרייען, געווויינען און שיסעריי. מיר זענען געשטאַנען אין בונקער פאַרשטיינערטע און געווארט... די דייטשן האָבן געמוסן זוכן אין די שטובן. מיר האָבן געהערט, ווי זיי גייען אַרום איבער אונדזערע קעפ, זוכן דעם בונקער.

פלוצלינג האָבן מיר געהערט אַ שאָס. באַלד האָט געמוסן טריפן אויף אונדז בלוט פון בוידעם. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די רוצחים האָבן געפונען אויפן בוידעם אַ ייד פון נאָווע־יעלנע, און זיי האָבן אים געשאָסן. ער איז געפאַלן אויף דער טיר, וועלכע האָט געפירט אין בונקער — און מיט זיין קערפער האָט ער פאַרדעקט די טיר. דאָס האָט אונדז גערעטעוועט, ווייל די דייטשן, זענדיק דעם געהרגעטן, האָבן שוין מער ניט געזוכט.

אַווי האָט זיך געצויגן ביזן פינצטער ווערן. איך מיט יחיאל ליאָטעס האָבן ריזיקירט און אַריין אין שטוב. דאָרט איז געווען אַ גאַנצע איבערקערעניש. אין דרויסן האָבן די דייטשן געהיט דעם לאַגער ווי פריער, ס׳איז ניט געווען קיין מעגלעכקייט אַרויסצורייסן זיך פון דאָרט.

צו מאָרגנס פרי האָבן די דייטשן ווידער געמוסן זוכן באַהאַלטענע יידן. זענען מיר ווידער אַראָפּ אין בונקער. מיר זענען געווען דורשטיק, קיין וואַסער איז ניט געווען.

פאַרנאַכט האָבן מיר געהערט, ווי דער אינזשיניער פרעגט די באַלעבאָסטע פון אונדזער שטוב אין פּוילישׁ, צי זי זעט ניט וועלכע עס איז ענדערונגען אין איר דירה. זי האָט זיכער באַמערקט די דאָפּלטע וואַנט, וואָס מיר האָבן אויפגעשטעלט. אָבער

זי האָט געענטפערט, אַז זי זעט ניט קיין שום ענדערונג. מעגלעך, זי האָט עס געטאָן אויס רחמנות צו אונדז, אָדער זי האָט אונדז ניט אויסגעגעבן צוליבן פּחד, אַז די דייטשן וועלן פאַרברענען די שטוב, מיט אונדז צוזאַמען.

וועג עס איז פינצטער געוואָרן, זענען מיר ווידער אַרויס פון בונקער און דערזען, אַז איין זייט פון לאַגער ברענט. די דייטשן זענען ניט געווען ביי דער פאַרצוימונג, נאָר פאַרנומען זיך מיטן לעשן די שריפה. מיר האָבן לאַנג ניט געטראַכט, געלאָפן צום צוים, אים אַדורך — און גענומען לויפן וואָס ווייטער פון לאַגער.

דאָס איז געווען דעם ערשטן יאַנואַר 1943. אין דרויסן האָט געקנאַקט אַ פראָסט. מיר זענען האַלב־נאַקעטע געלאָפן אין דער קאַלטער נאַכט, געזוכט אַ דאַך איבערן קאָפּ. אויפן וועג זענען מיר אַריין אין אַ כוטאָר, כדי זיך אָנווארעמען. דאָרט האָבן מיר געטראָפן ראובן פאָרט און בן־ציון לונגען. פאַרטאָג זענען מיר געקומען אין וואַלד. דאָרט האָט אונדז אָנגעיאָגט שייקע אַשעראָוויטש מיט זיין פאַמיליע.

דעם גאַנצן טאָג זענען מיר געזעסן אין וואַלד, פרירנדיק פון קעלט. וועג עס איז געוואָרן פינצטער, האָבן מיר ווידער גענומען גיין. די געגנט איז געווען אומבאַקאַנט, בלית־ברירה זענען מיר אַריין צו עטלעכע פויערים אין די דערפער. כמעט אַלע פלעגן אונדז געבן עסן, לאָזן זיך אָנווארעמען. אויפן צווייטן טאָג האָט אונדז אַ קריסט באַהאַלטן אויפן פעלד אין אַ גרוב פון קאַרטאָפל. אַפילו געבראַכט אונדז עסן.

ביינאַכט זענען מיר אויפן אייז אַדורך דעם ניעמאַן און דערנאָך זיך צעטיילט. די נאַליבאָקער זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון נאַליבאָק, די דערעווענער — אין דער ריכטונג פון דערעווענע, מיר — קיין רוביזשעוויטש.

איך און אשר דער קצב האָבן זיך פאַרהאַלטן אין קאַראָלין, ביי שפּילעווסקין. ער האָט אונדז וואַרעם אויפגענומען. געגעבן עסן און באַהאַלטן אין שטאַל. מיר זענען ביי אים געווען עטלעכע טעג. דערווייל איז אָנגעקומען קיין קאַראָלין אויך מיין ברודער משהל מיט דער משפּחה, פייע מיט אירע קינדער און גישקע. אַזוי האָבן מיר געוואַנדערט פון קריסט צו קריסט דעם גאַנצן ווינטער.

יא

פאַר פּסח האָבן עטלעכע קריסטן פון דאָרף סלאָבאָדע, עמיל פאָקע און וואָיטקאָוויטש, אויסגעגראָבן אין פעלד אַ בונקער פאַר מיר מיט שייקע אַשעראָוויטש. די ערשטע נאַכט אין בונקער איז אַדורך רויק. צו מאָרגנס פרי, האָבן זיך געהערט פון דאָרף שיסעריי־עין און געשרייען. בייטאָג האָבן מיר ניט געקאָנט אַרויס פון בונקער, מען זאָל אונדז ניט דערזען. אַזוי האָבן מיר געוואָרט מיט אומגעדולד ביזן פינצטער וועלן. שפּעט ביינאַכט איז צו אונדז געקומען וואָיטקאָוויטש און געבראַכט עסן. ער האָט דערציילט וואָס עס איז געשען אין דאָרף:

— דייטשן זענען אין דער פרי באַפאַלן דאָס דאָרף. זיי האָבן דערשאָסן עמיל פאָקע מיט זיין ווייב און קינדער און פאַרברענט זיין שטוב. פאָקען האָבן זיי ניט דערשאָסן אויף טויט, נאָר פאַרוווּנדעט, אָבער ער האָט זיך געמאַכט טויט. וועג די דייטשן זענען שוין אַוועק פון דאָרף, האָט מען אים געזונמען צו אַ דאָקטאָר, וועלכער האָט אים געגעבן הילף און ער איז געבליבן לעבן.

מיר האָבן אָפּגעלעבט אין בונקער אַ דריי מאָנאַטן. בייאַכט פלעגן מיר אַרויס באַזוכן באַקאַנטע קריסטן אין די אַרומיקע דערפער. דאָרט פלעגן מיר עסן און זיך אַרומוואַשן.

מיט די קריסטן האָבן מיר געהאַט אַן אָפּגערעדטן סימן: אויב אויפן צוים איז געהאָנגען אַ ווייסע שמאַטע, איז דאָס אַ סימן, אַז אין שטוב זענען דאָ פרעמדע מענטשן — און מיר פלעגן די שטוב אויסמיידן, ניט אַריינגיין.

אין דער זעלבער צייט, וואָס מיר זענען געווען אין בונקער, איז פּייע מיט אירע צוויי מיידעלעך געזעסן אין סלאָבאָדע ביי אַ באַקאַנטער קריסטין מיטן נאָמען וואַראָקסע, אַן אלמנה. נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן דערהרגעט פאָקעס משפּחה, האָט די אלמנה געבעטן פייען, זי זאָל נעמען אירע קינדער און פאַרלאָזן די שטוב. זי האָט מורא געהאַט, אַז די דייטשן זאָלן אויך איר ניט דערהרגענען. פייע האָט געענומען פאַר איר ווייענען:

— ווו אַהין קאָן איך גיין מיט צוויי קליינע קינדער?

די אלמנה האָט איר געזאָגט:

— איך וועל פרעגן אַן עצה ביים רוביזשעוויטששער גלח — און ווי ער וועט זאָגן, וועל איך טון.

אין עטלעכע שעה שפּעטער איז די אלמנה צוריק געקומען און געזאָגט צו פייען:

— בלייב מיט דיינע קינדער ביי מיר, דער קסיאָנדז טאַראַסעוויטש האָט מיר אַזוי געהייסן — און זאָל אונדז גאָט אויסהיטן פון צרות.

איין מאָל ביינאַכט איז געפאַלן אַ שטאַרקער רעגן, וועלכער האָט אָפּגעשוועמקט די ערד פון בונקער — און עס האָט זיך אָנגעזען דאָס האָלץ. פּאַסטעכער, וועלכע האָבן געפּאַשעט אין פעלד זייערע בהמות, האָבן עס דערזען. מיר האָבן פּאַרשטאַנען, אַז בלייבן וויטער אין בונקער איז אַ געפאָר, האָבן מיר באַשלאָסן ביינאַכט אים צו פאַרלאָזן.

דערווייל זענען די פּאַסטעכער אַוועק אין דערבייאיקן דאָרף כּארטאָנאָווע, וווּ עס האָבן זיך געפונען פּאַרטיזאַנער און זיי דערציילט וועגן בונקער.

פלוצלינג הערן מיר פון דרויסן אַ געשריי:

— יודע אַרויס!

מיר זענען געווען זיכער, אַז די דייטשן האָבן אונדז געפונען. די קינדער האָבן אויסגעבראָכן מיט אַ געווייַן, און מיר זענען אַלע דערשראָקענע אַרויס פון בונקער.

פאָר אונדז זענען געשטאַנען דייטשן, וועלכע האָבן צו אונדז געריעדט רוסיש. אין אַ ווייַלע שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זענען געווען פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן אונדז באַזוכט, צי מיר האָבן ניט קיין געווער. זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז ס'איז דאָ אַ באַפעל, אַז אַלע יידן וועלכע קעמפן ניט, דאַרפן אַוועק אין דער נאַליבאָקער פּושטשע. אויב זיי וועלן אונדז מאָרגן דאָ געפונען, וועלן זיי אונדז דערשיסן.

מיר האָבן געוואַרט ביז זיי זענען אַוועק, דערנאָך זענען מיר אויך אַוועק אין פּאָדזשערנער וואַלד, וווּ מיר האָבן געטראָפן נאָך עטלעכע משפּחות. מיר זענען דאָרט אָפּגעלעגן עטלעכע וואָכן.

יב

אַזוי האָבן מיר געוואַנדערט איבער די וועלדער ביז יוני 1944, ווען מיר זענען

באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי. מיר האָבן זיך צוריק געקערט קיין רוביזשעוויטש. כמעט אַלע יידישע הייזער זענען געווען צעשטערט. דאָס האָלץ האָבן די אָרטיקע קריסטן געגנוצט פאַר זייער געברויך. פון גאַנצן מאַרק און פון דער שול גאָס, איז ניט געבליבן קיין זכר.

אין סימקעוויטשער וואַלד, ווו עס איז דער בריידער־קבר, האָבן מיר געפונען קעפ און ביינער, וועלכע זענען אויסגעשוועפנקט געוואָרן פון קבר און זיך געוואַלגערט אויף דער ערד. אין די קוסטעס האָבן מיר נאָך געפונען רעשטלעך פון קליידונג, וועלכע האָבן געהערט צו די דערהרגעטע.

קיין רוביזשעוויטש האָבן זיך אומגעקערט 66 פערזאָן, אָנשטאָט 800 נפשות (180 משפחות) פאַר דעם אומגליק.

די רוסישע מאַכט האָט אונדז באַאָרגט מיט אַרבעט און ווינונגען. די וועלכע האָבן פאַרנומען פאָסטנס פאַר דעם קריג, האָבן זיך צו זיי צוריק געקערט. אַזוי איז ראובן פאָרט געוואָרן דער פאָרזיצער פון דעם קאָאָפעראַטיוו, און שייקע אָשעראָוויטש — דער פאַרוואַלטער פון קאָאָפעראַטיוו.

ווען עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די וועלכע זענען געווען ביז 1939 פוילישע בירגער, קענען זיך צוריק קערן קיין פוילן, האָבן מיר אויסגענוצט די רעכט און אַוועק קיין פוילן. פון דאָרט זענען מיר אַוועק קיין פערענוואַלד — דייטשלאַנד, ווו מיר זענען אָפּגעזעסן 4 יאָר. אין 1949, נאָכן אַנטשטיין פון דער יידישער מדינה, זענען מיר אָנגעקומען קיין ישראל. מיר האָבן געפונען אַן אָרט צו אַרבעטן און לעבן אָן שרעק, מיט מענטשן גלייך.

יום זכרון ראשון לקדושי רוביז׳ביץ׳ בפרנוואלד, גרמניה (1946) — בדרך לארץ־ישראל.
ערשטע אזכרה פאַר די קדושים פון רוביזשעוויטש, אין פערנוואַלד (דייטשלאַנד), אין 1946 —
אויפן וועג קיין ארץ־ישראל.

ווי אַזוי מיר האָבן זיך געראַטעוועט

אליהו סעגאַלאָוויטש / עכו

שטעטעלע דוואָרעץ אין נאָוואָגרודקער געגנט, — דו ביסט דורכגעזאַפּט מיט אַזוי פיל זכרונות פון פּיין, ליידן און טראַגעדיעס. דיינע זאַמדן האָבן צוגעדעקט אַ סך פון אונדזער יוגנט. דיין ערד האָט אינגעזאַפּט אין זיך אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט פון אונדזערע קינדער, שוועסטער, ברידער און עלטערן. גאַנצע משפחות זענען געוואָרן אָפּגעמעקט, נישט איבערלאָזנדיק קיין זכר.

אויף דיין באָדן האָבן די היטלעריסטישע מערדער געשאַפּן אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, אַרומגערינגלט מיט אַ ריזיקן צוים פון שטאַכלדראָט, כדי דאָרט אומברענגען אונדז. חדשים לאַנג האָט מען געפירט אַהין צו דער עקדה די נאָך איבערגעבליבענע, אַרבעט־פעיִקע יוגנט, ווו זיי זענען פאַרמשפט געוואָרן אויף אַ לאַנג־דויערנדיקן משונהדיקן טויט, וועלכער האָט אויף זיי תמיד געלויערט. אויסגעמאַטערטע פון הונגער און נויט, גייסטיק צעבראָכענע, פאַריאושטע, האָבן זיי זיך פאַרשטעקט ווי נאָר איינער האָט געקענט — און זענען אויסגעגאַנגען ווי ליכט, ווערים האָבן געגעסן נאָך ביים לעבן.

אויף אַלע פעלדער, אַלע וועגן געפינען זיך די קברים פון אונדזערע קדושים. זייערע לעצטע זיפּצן, יאָמערן, קלינגען נאָך אין מיינע אויערן. כ׳וועל דאָס ניט פאַרגעסן.

1

אַ ניי קאַפּיטל האָט זיך אָנגעהויבן אין אונדזער לעבן. געווען איז דאָס אין שבועות, 1942. אונדזער פריילעכער יומטוב איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין שרעק און טרויער. באַלד אין דער פרי האָט מען מיך, מיין ווייב און קינדער, צוזאַמען מיט אַ גרופּע פון אַ 600 מאַן פון רוביזשעוויטש, דערעוונע, נאַליבאָק און וואַלמע, אַרויסגעפירט פון אונדזער געטאָ און געהייסן מאַרשירן צו דער איוועניצער גאַס. מיר האָבן נישט געווּסט צו וואָס און ווען. איך געזעגן מיין שטעטל רוביזשעוויטש, כ׳וואָלט געוואָלט נאָך אַ קוק טאָן אויף דיר און מיין שטוב, ווו מיר האָבן געלעבט דורות לאַנג. מען טאָר אָבער ניט אומדרייען זיך, כאָפּן אַ בליק אויף צוריק. פאָר אַן אומפאָרזיכטיקן שריט, פאָר אָפּרוקן זיך פון דער ריי — וואָרט אַ קויל פון אונדזערע באַגלייטער, די דייטשע מערדער און זייערע נאָכשלעפּער, די ווייסרוסישע פּאָליציי. אַ סך קרבנות זענען געפאַלן לענגאויס דעם גאַנצן וועג.

מיר גייען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, איינגעהילט אין שרעק און טרויער. יעדער שלעפּט מיט זיך אַ פּאַק אויף זיינע פלייצעס. נאָך 2 טעג און נעכט וואַנדערן, אָן עסן און אָן וואַסער, מידע און צעבראָכענע, זענען מיר ביינאַכט אָנגעקומען קיין דוואָרעץ. קוים די ביינער געבראַכט אַהער. די פּעק צעזייט און צעשפּרייט אויפן לאַנגן, שוערן וועג. ווי בהמות האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין אַ שייער און פאַרשפּאַרט ביז מאָרגן פרי.

אַ גאַנצע נאַכט האָב איך קיין אויג ניט צוגעמאַכט. איך האָב געטראַכט און נאָך אַ מאָל איבערגעטראַכט אונדזער לאַגע. אַלע לעצטע געשעענישן האָבן אָנגעזאָגט ניט קיין פריילעכע צוקונפט.

צו מאָרגנס, גאַנץ פרי, זענען מיר שוין געשטאַנען אין די רייען אין צענטער פון לאַגער. מען האָט אונדז יעדן איינגעטיילט צו אַרבעט און צו ווינען אין קריסטלעכע הייזלעך. איך מיט נאָך עטלעכע משפחות, צוזאַמען איבער 30 פערזאָן, זענען אַריין אין אַ קליין אַלט הייזל. אַרום די וועגן זענען געווען צוויי־שטאָקיגע נאַראָס צום שלאָפן. די געביידע איז געווען אַ לאַנגע, אַ צוזאַמען געבויטער שפייכלער מיט אַ שייער.

פאַכלייט צווישן אונדז, ווי סטאָליערס, שנייידערס, שוסטערס און בלעכערס, האָבן געאַרבעט ביי זייער פאַך פאַר די דייטשן, אַנדערע זענען געווען באַשעפטיקט אין פעלד, געהאַקט שטיינער און זיי געלאָדן אין וואַגאָנען. די אַרבעט — אַ שווערע, איבערהויפט פאַר פרויען. מיט עסן איז געווען ביטער. מיר פלעגן באַקומען אַ לעבל ברויט, עפעס מער פון אַ קילאָ פאַר 10 פערזאָן — צו דעם האָט מען צוגעגעבן אַ „פאַכליאָפקע". אמת, וויפל ווער ס׳האָט געוואָלט האָט באַקומען די „זאַטשערקע" פון קלייען. די וועלכע האָבן מיטגעבראַכט ווערטפולע זאַכן, האָבן זיי געקענט אויסטוישן אויף אַ שטיקל ברויט, צו דערהאַלטן זייערע כוחות. עס פלעגן אָפט קומען קריסטן, וועלכע האָבן געפירט דעם האַנדל. וויי איז אָבער געווען צו די, וועלכע האָבן ניט געהאַט וואָס צו פאַרקויפן. זיי זענען געפאַלן פון הונגער און פאַרשידענע קראַנקייטן. די טויט־פאַלן האָבן זיך געמערט פון טאָג צו טאָג.

2

לאַנג האָבן זיך ביי אונדז געצויגן די טעג און נעכט. די שרעק פון די לעצטע מינוטן האָט געשוועבט איבער אונדזערע קעפ. גאַנץ אָפט פלעגן די רוצחים אַריינמאַרשירן אין לאַגער און אונדז האָט זיך אויסגעוויזן, אַז זיי קומען מאַכן אַ סוף. אין דער אמתן זענען דאָס געווען נאָר הכנות צו יענע שרעקלעכע טעג, וואָס האָבן באַדאַרפט קומען.

דער לאַגער־פירער איז געווען אַן אינזשיניער. אַ סך האָבן געגלויבט, אַז ער איז אַ גוטער מענטש. ער האָט צוגעזאָגט אונדז צו ראַטעווען. „משה רבנו האָט די יידן אַרויסגעפירט פון מצרים — און איך, וועל אייך אויסלייזן פון לאַגער" — זענען געווען זיינע רייד. עטלעכע טעג פאַר דער שחיטה, האָט ער אַזוי העפלעך געערעדט צו דער יוגנט, אַז ווער ס׳האָט געלט, זאָל זיך צוגרייטן שפייז, ווייל בקרוב וועט מען זיי איבערפירן אין אַן אַנדערן לאַגער.

פאַר מיר איז אָבער געווען קלאָר, אַז דער אינזשיניער דאַרף אונדז האָבן. פאַר אים איז דאָס געווען אַ גאָלד־גרוב, אַ גוטער מקור אָנצוזאַמלען אַ פאַרמעגן. מיר האָבן אים געגעבן אַלץ, וואָס מ׳האָט געהאַט: גאָלדענע פינגערלעך, זייגערלעך, אויערינג־לעך — אַבי אויסצוקויפן אונדזער לעבן.

אין קאָנטאַקט מיטן אינזשיניער איז געשטאַנען אונדזער יודענראַט, בראש מיטן פרעזעס נאָוויק. אַ קלוגער ייד געווען, אַ בן־תורה. געבוירן אין דוואָרעץ, געפירט דאָרט אַ שיין און גליקלעך לעבן. ער האָט ערלעך געגלויבט, אַז אונדזער באַפרייונג וועט קומען. ער האָט געזוכט פאַרשידענע וועגן, געבעטן שטיצע פון עטלעכע קהילות אונטערצוקויפן דעם אינזשיניער, דעם אויסלייזער פון אַלע אונדזערע צרות...

דערווייל זענען טאָג־טעגלעך אָנגעקומען שרעקלעכע ידיעות וועגן שחיטות אין דער געגנט. איינצלנע גערעטעוועטע פון די שטעטלעך זענען אַנטלאָפן און געקומען אין

לאַגער. זיי האָבן אונדז דערציילט די לעצטע מינוטן פון אונטערגאַנג פון זייערע קהילות.

די אַלע ידיעות האָבן אויף מיר געמאַכט אַ שוועריקן רושם. איך האָב געמוזט זוכן אַן אויסוועג, אין קאָפּ האָבן זיך געוועבט פאַרשידענע געדאַנקען וועגן שאַפן אַ סכראָן צו ראַטעווען וועמען איך וועל קענען. דער ווילן צום לעבן איז דאָך אַזוי שטאַרק, אַז איך בין גרייט געווען אַלץ צו טאָן.

איין מאָל, גייענדיק אַזוי צוריק פון אַ שווערן אַרבעטס־טאָג, פאַרזינקען אין געדאַנקען ווי אַזוי מיין פּלאַן צו פאַרווירקלעכן, האָבן מיינע פיס אַרויפגעטרעטן אויף אַן אייזן. איך האָב זיך אייגנגעבויגן און אַרויסגעצויגן אַ האַלב־באַגראָבן און פאַרזשאַוועט העקעלע. איך האָב זיך נישט איינגעהאַלטן און אויסגעשריגן, אַז גאָט האָט מיר דאָס צוגעשיקט, כ׳זאָל קענען בויען דעם סכראָן.

איך האָב דאָס העקעלע אָפּגעריניקט, אָנגעשאַרפט און באַלד זיך געמומען בויען די באַהעלטענישן. איך האָב אַלע מיטווינער אין אונדזער דירה מאָביליזירט צו דער אַרבעט. מען האָט געאַרבעט ביינאַכט, ווייל דאָס האָט געמוזט זיין שטרענג געהיים. צו ערשט האָבן מיר איבערגעטראָגן די וואַנט, וואָס האָט אָפּגעטיילט אונדזער שטוב. אַזוי האָט זיך געשאַפן אַ באַהעלטעניש צווישן די צוויי וועגט, אַן ערך אַנדערטהאַלבן מעטער די ברייט. צווישן ביידע וועגט האָבן מיר אויסגעגראָבן די ערד ביז אַנדערטהאַלבן מעטער טיף. די ערד האָבן מיר פאָרזיכטיק אַרויסגעטראָגן, אַז קיינער זאָל ניט באַמערקן, און אַריינגעשאָטן אין צעבראָכענעם ברונעם, ניט ווייט פון הויז. איך האָב געזאָרגט, אַז די וואַנט זאָל זיין גוט פאַרשמירט מיט בלאָטע, כדי דאָס נייע אויף דעם אָרט זיל זיך ניט וואַרפן אין די אויגן. דער אַריינגאַנג אין סכראָן איז געווען קליין, נאָר פאַר איין מענטש אַריינצוגיין. פון בוידעם, אויפן טירל, איז געווען אַנגעקלאַפּט שטרוי, און פון אינעווייניק האָט זיך געצויגן אַ שטריקל, כדי גוט צו פאַרמאַכן דאָס טירל. פון דרויסן האָט מען גאָרנישט געקענט באַמערקן. דאָס בויען דעם סכראָן האָט זיך געצויגן עטלעכע וואָכן. ווען דער טאָג פון דער שחיטה איז געקומען — איז דער סכראָן געווען פאַרענדיקט.

3

געווען איז דאָס אַ מאָנטיק גאַנץ פרי, ווען די ערשטע גרופּע, איז ווי געווייגלעך, אַרויס צו דער אַרבעט אין פעלד. די צווייטע גרופּע האָט געדאַרפט גיין צו דער אַרבעט מיטאָג־צייט. פונקט 8 אַ זייגער, זענען אַריינגעפאָרן אין לאַגער לאַסט־אויטאָס, וועלכע זענען לאַנגזאַם געפאָרן אַרום די שטעכל־דראָטן. פון די אויטאָס זענען אַרויסגעשפרונגען מיליטער־לייט מיט ביקסן אין די הענט. זיי האָבן זיך צעצויגן אין אַ קייט, אַרומגעריגלט דעם לאַגער. נאָך עטלעכע מינוט, זענען דערשינען ס.ס.־לייט, מיטן אינזשיניער בראָש, און אַוועקגענומען מיט זיך דעם יודענראָט. זיי האָבן געמאָלדן, אַז אַלע מוזן זיך שטעלן אויף אַ באַשטימטן אָרט, מען פאָרט איבעו אויף אַ צווייטן אַרבעטס־פלאַץ. פון די הייזער זענען אַלע אַרויס, געוואָר וועורן וואָס קומט פאָר. פאַרן רוב איז געווען קלאָר דער ציל פון די מערדער. מיר האָבן געזען ווי קריסטן גייען מיט לאָפּעטעס, הינטער דער פאַרצוימונג. צעטומלטע זענען מיר געלאָפן הין־און־צוריק. ווי פאַרסמטע מייז, האָבן מיר געזוכט אַ לאָך ווו זיך צו פאַרשטעקן.

אַ טייל יידן, וועלכע האָבן געגלויבט די מערדער, ווי אויך די וועלכע האָבן זיך מיאש געווען פון לעבן, האָבן זיך אויסגעשטעלט אין די רייען. צווישן זיי האָבן מיר געזען לייבע סעגאַלאָוויטש. איינער האָט אים אויפמערקזאם געמאַכט, אַז מען פירט אים צום גרוב. ער האָט געענטפערט: „איך ווייס, נאָר וואָס טויג מיר מיין לעבן? איך האָב שוין קיינעם נישט אויף דער וועלט. דער טויט איז מיר ליבער ווי אַזאַ לעבן".

אין משך פון עטלעכע מינוט, האָט אונדזער סכראָן זיך אָנגעפולט מיט מענטשן. עס זענען אַריינגעקראָכן העכער 160 מאַן. מיר זענען געשטאַנען קעפּ אויף קעפּ, נישט געקענט זיך רירן פון אָרט, געפּאַקט ווי הערינג אין פּאַס. אַלע באַדערפענישן האָט מען דערלויבט אונטער זיך. קיין אַנדערע ברירה איז נישט געווען. אין אַ ווינקל פון סכראָן, אונטן, האָב איך געמאַכט אַ קליינע שפּאַרע, צו אָבסערווירן וואָס עס קומט פאָר אין לאַגער.

בעת די עטלעכע מינוט וואָס עס האָט געדויערט דער שמועס צווישן די עלטסטע פון די טויט־באַנדעס און דעם יודענראַט, האָט זיך צו זיי דערנענטערט בנימין רודיצקי, דער זון פון שמעון און מלכה בנימין־יעקבס און געבעטן דעם פרעזעס נאָוויק זיך דערווייטערן פון זיי, ווייל ער ווייל אַלעמען אויפרייסן. אין איין האַנט האָט ער געהאַלטן אַ שטיק פלייש, געגעסן מיט אַפּעטיט, כדי נאָך איין מינוט הנאה האבן פון לעבן. און אין דער צווייטער האַנט, אין קעשענע, אַ גראַנאַט. ער האָט געוואָלט אומברענגען דעם אינזשיניער און די ס. ס.־אָפּיצירן, צוזאַמען מיט זיך. „תמות נפשי עם פלישתים" האָט ער אויסגעשריען. דער פרעזעס נאָוויק האָט זיך ביי אים געבעטן: „קינד מיינס, אַ ביסל געדולד. ס'איז נאָך דאָ אַ האָפענונג. אפשר וועט געשען אַ נס, כל זמן מיין שמועס איז נאָך נישט געענדיקט".

עטלעכע מינוט זענען אַדורך. דער פרעזעס איז געקומען צוריק אַ צערודערטער, זיינע אויגן אויסגעלאָשן. ער האָט זיך געוענדעט צו די יידן מיט אַ צעבראָכענער שטימע: „יידן, טייערע יידן, ס'איז נישטאָ קיין האָפענונג. שמע ישראל". ער איז דער ערשטער אַרויף אויפן לאַסט־אויטאָ וואָס האָט געפירט צום בריידער־קבר.

אייניקע באַוואָפנטע חברה, ווי בנימין רודיצקי, איסר בעקמאַן, משה פונט, האַלטן אָפּ אַ קורצע באַראַטונג אין אַ שייער. זיי באַשליסן נישט לאָזן זיך שעכטן ווי די קעלבער, אַרויס אין קאַמף, דורכרייסן די דראָטן און אַנטלויפן פון לאַגער. מיט הילכיקע געשרייען „הורא", האָבן זיי זיך געלאָזט צו די דראָטן. די דייטשן האָבן געעפנט אַ שטאַרק פייער פון מאַשין־געווער — און די אַנטלויפנדע זענען געפאַלן מיט די הענט אויף די דראָטן. בלויז צוויי פון זיי איז געלונגען זיך צו ראַטעווען. זיי האָבן זיך צוריק געקערט אין אונדזער סכראָן. פון די שיסעריין איז געפאַלן תנא דער נאָוואָיעלנער, ממש ביים טירל פון סכראָן.

ווי פאַרשטיינערט בין איך געזעסן ביי דער שפּאַרע. איך האָב געזען ווי אונדזערע יידן ווערן געלאָדן אויף די אויטאָס און אַרויסגעפירט. די אויטאָס האָבן זיך באַלד צוריק געקערט, כדי נעמען די איבערגעבליבענע.

די לאַגע אין סכראָן איז געווען אַ געשפּאַנטע. די פּאַניק האָט אָנגענומען ערנסטע פאָרמען. דערווייל האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דער סכראָן ברענט. מענטשן האָבן געגלויבט, אַז בעסער זאָלן זיי אומקומען פון אַ קויל, איידער פאַרברענט

ווערן לעבעדיקערהייט. ביי די רייד איז מימע ביילקין אַרויס פון סכראָן — און מער נישט צוריק געקומען.

געענדיקט מיטן אַרויספירן די פרייוויליקע, האָט זיך אָנגעהויבן דער צווייטער עטאַפּ. מען האָט געגומען זוכן די באַהאַלטענע יידן. די רוצחים האָבן מאַרשירט פון שטוב צו שטוב, געזוכט בונקערס און אַנדערע באַהעלטענישן. מיט גראַנאַטן האָבן זיי אויפגעריסן די קעלערס און פאַרשאָטן די קרבנות.

10 אַ זייגער אין דער פרי האָב איך באַמערקט, אַז זיי דערנענטערן זיך צו אונדז. אָלע זענען זייער דערשראָקן, אייגער דעם אַנדערן האָט געגומען איינשטילן. פון דעם „שאַ! שאַ! שאַ!" האָט זיך געשאַפן אַ גרויסער טומל, נאָר אַ נס מן השמים האָט אונדז געראַטעוועט. אין שטוב זענען געזעסן מיינע ביידע קינדער, וועלכע האָבן שוין נישט באַוויזן אַריין אין סכראָן. יחיאל איז אַריינגעקראָכן אין קאָטוך פון פיעקאליק, וואָס איז געווען ברייט אינעווייניק און שמאָל אין דרויסן ביים אַריינגאַנג. דאָ איז געווען אַ הון — און יחיאל האָט זיך מיט איר פאַרשטעלט, מען זאָל אים נישט באַמערקן. אַ דייטש האָט זיך איינגעבויגן, אַריינגעקוקט אין קאָטוך — אָבער אים ניט געזען. ס׳איז ניט צום באַשרייבן מיין פרייד, ווען איך האָב אים געזען צוריק אַ לעבעדיקן. מיין צווייטער זון, אברהמל, האָט זיך פאַרשטעקט אונטער אַ זאַק מיט מעל. ער האָט זיך דעמאָלט געראַטעוועט, אָבער שפעטער פאַרלוירן געגאַנגען — און קיינער ווייסט ניט ווו ער איז געפאַלן.

4

נאָך אַ פאָר שעה, זענען די מערדער ווידער געקומען. זיי האָבן אַרויפגעקלעטערט אויפן בוידעם, געפונען דאָרט דעם דערשאָסענעם ייד, תנא דער נאָוואָיעלנער. מיר האָבן געהערט ווי די מערדער רייַדן צווישן זיך. איינער האָט געזאָגט, אַז דאָ ליגט אַ יודע טויט. „דאָס איז נאָר געמאַכט — האָט געענטפערט דער צווייטער. — גיב אים נאָך איין קאָפּ־שאָס און פאַרטיק".

עטלעכע מינוט שפעטער האָבן מיר געהערט, אַז מען קלאַפט אויפן בוידעם, רופנדיק אין ווייס־רוסיש, אַז „די מויזעשן זאָלן אַרויסגיין".

לאַנג נאָך האָט זיך געצויגן דער טאָג אין שרעק און אין ליידן. קיין עסן, קיין וואַסער, אָן לופט צום אָטעמען. פיל האָבן געשריגן: „ליוטע, עפנט דאָס טירל, מיר ווערן דערשטיקט". מיר האָבן אָבער ניט געטאָרט עפענען, ווייל דאָס וואָלט געווען אומקום. איך האָב זיך באַמיט זיי צו באַרויקן. נאָך אַ ביסל ליידן, וויפל מען קען נאָר, אפשר וועט אונדז געלונגען זיך צו ראַטעוועון. דאָך האָב איך, וויפל נאָר מעגלעך, געעפנט דאָס טירל און אַריינגעלאָזן אַ ביסל פרישע לופט.

עד היום קען איך ניט פאַרגעסן יענעם שרעקלעכן טאָג, בפרט די לעצטע שעהן פון דעם טאָג, וועו איך האָב דורך דער שפאָרע געזען, ווי די מערדער דערשיסן אויפן פלאָץ יידן, וועלכע זיי האָבן געכאַפט פאַרנאַכט און ניט באַוויזן אַרויסצופירן אויפן פעלד. מיינע פויסטן האָבן זיך געביילט פאַר כעס פון דער אוממעכטיקייט זיי צו העלפן.

דער אָוונט איז געקומען. אַ טויטע שטילקייט הערשט אין לאַגער. איך האָב געעפנט דאָס טירל, אַריינגעלאָזט אַ ביסל פרישע לופט. עטלעכע זענען אַרויס פון סכראָן

אין שטוב. אַלץ האָט מען דאָ געפונען צעבראָכן און איבערגעדרייט. מיר האָבן אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג וואָס צו טאָן. עס ווערט אָנגענומען אַ באַשלוס צוזאַמענצומען אַלץ וואָס ס׳איז נאָך פאַרבליבן פון געלט און ווערטפולע זאַכן, כדי אונטערקויפן דעם דייטשן פאָסטן. עטלעכע פרויען מעלדן זיך פריוויליק, צווישן זיי — שיינדל פלאָטניק. צום סוף בלייבט, אַז נאָר איינע זאָל גיין, די פרוי פון קארעליץ. זי איז געגאַנגען — אָבער מער ניט צוריקגעקומען. אַ מערדערישע קויל האָט זי אומגעבראַנגט. צו אונדז איז בלויז דערגאַנגען איר לעצטער אויסגעשריי: „אוי״ און אַ שאָס. פון אונדזער פלאַן איז גאָרנישט געוואָרן.

די ערשטע נאַכט איז אַדורך. מיר זיצן אין סכראָן. דער צווייטער טאָג פון דער שחיטה קומט. אַלע גלידער ציטערן פון שרעק. עטלעכע האַלטן ניט אויס, פאַלן אַנידער, בלייבן אַזוי ליגן. קיין הילף, קיין אויפמערקזאַמקייט. וואָס שפילט דען איצט אַ ראָל דאָס לעבן פון אַ מענטש?

באַלד אין די ערשטע שעהן פון טאָג, בין איך געזעסן אויף דער לייטער, אין איין האַנט געהאַלטן דאָס שטריקל פון טירל, און אין דער צווייטער — אַן אָנגעלאָדענע ביקס. איך בין געווען אַנטשלאָסן צו דערשיסן יעדן, וועלכער וועט דאָס טירל אויפרייסן. ביז מיטאָג האָבן זיך געהערט נאָר איינצלנע שאָסן, אָדער אויפרייסן פון גראַנאַטן.

דורך דער שפּאָרע האָבן מיר געזען, ווי אייניקע מערדער דערנענטערן זיך צו אונדז. אַלע ווערן דערשראָקן און צעטומלט. מיט מי איז מיר געלונגען אייגנצושטיליז דעם עולם. די דייטשן רייַדן צווישן זיך, אַז וואַרשיינלעך זענען דאָ באַהאַלטן יידן. זיי האָבן אויפגעריסן די ברעטער פון דער פאָדלאָגע, געוואָרפן מאָגנעטן צו אַנטדעקן די באַהאַלטענע יידן. צום סוף האָבן זיי געברענגט די באַלעבאָסטע פון הויז און זי געפרעגט, צי עס זענען ניט געמאַכט געוואָרן וועלכע ענדערונגען אין הויז. זי האָט געזאָגט, אַז זי זעט ניט קיין ענדערונגען. אונדז האָט זיך געדאַכט, אַז זי האָט געזאָגט: „די וואַנט איז אַ נייַע, אָבער דאָס האָלץ איז דאָס זעלבע״. אונדז איז געווען קלאָר, אַז זי האָט אונדז פאַראָטן, אויסגעבן אונדזער סוד. ווער איז אומשטאַנד איבערצוגעבן די עטלעכע מינוט? די דייטשן האָבן זי ווידער געפרעגט: „ביסטו זיכער, אַז עס זענען ניט געמאַכט געוואָרן קיין ענדערונגען?״ „וואָס קלערסטו? — האָט זי אויסגעשריגן — איך וועל מיין קאָפּ געבן פאַר די זשידעס?״ די ווערטער האָבן אונדז געראַטעוועט — און די מערדער האָבן פאַרלאָזט דאָס הויז.

אין דרויסן הייבט אָן ווערן טונקל. צו אונדזער שייער איז צוגעפאָרן אַן אויטאָ און געבליבן שטיין, אָבער דער מאָטאָר האָט געאַרבעט אָן אויפהער. דורך דער שפּאָרע האָבן מיר געזען פאַרשידענע קאָלירטע פייערלעך. אַלע סימנים האָבן געוויזן, אַז די מערדער לאָזן אויף אונדז גאָז. ס׳האָט זיך אַפילו געדאַכט, אַז מען שפירט דעם ריח פון גאָז. איך האָב זיך ניט געקענט באַהערשן און אַרויסגעשעפטשעט: „טייערע ברידער, די דייטשן ווילן אונדז פאַרגאָזעווען״. נאָענט צו מיר איז געשטאַנען דער רב פון דערעוונע. ער האָט אויפגעהויבן זיין קאָפּ צום הימל און מיט פאַרמאַכטע אויגן שטילערהייט געזאָגט וואָרט ביי וואָרט „וידוי״. איך האָב נאָכגעזאָגט און פאַרענדיקט מיט „שמע ישראל״.

עטלעכע מינוטן זענען אַדורך. מיר האָבן געזען, אַז מיר לעבן נאָך און אויך דער

אויטאָ איז אַוועק. האָבן מיר זיך געשטאַרקט און געשיקט אייניקע אויסצופֿאָרשן די לאַגע אין לאַגער. אין דרויסן איז געווען רויק. איין זייט פון לאַגער האָט געברענט, און די דייטשן זענען געווען באַשעפטיקט מיטן לעשן די שריפה. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז איצט איז די צייט צו אַנטלויפן. אַלע דאַרפן אַרויס פון סכראָן, בלייבן אויפן בוידעם. דערנאָך, קריכנדיק אויף אַלע פיר, דערנענטערן זיך צו די דראָטן, זיי פונאַנדערשפרייטן און אַרויס פון לאַגער. ביים אַרויסקריכן פון סכראָן, האָט זיך דער לייטער צעבראָכן און איך האָב געמוזט שווער אַרבעטן, אַרויסצובאַקומען די מענטשן. איך בין געלעגן איבערן טירל און אייניקווייז געשלעפט די מענטשן פון סכראָן. אין אָוונט זענען מיר שוין אַלע געווען אויסערן לאַגער. אַלע איילן זיך וואָס שנעלער דערווייטערן זיך פון דעם אָרט. איך מיט מיין משפחה קענען ניט אַוועק. מיר מוזן וואַרטן, ביז מיין זון יחיאל וועט צוריק קומען פון לאַגער. ער האָט געגומען אויף זיך מקיים זיין אַ וואָרט, וואָס ער האָט געגעבן צו ראַטעוועז אַן אומגליקלעכע פרוי, וועלכע האָט געבעטן מען זאָל זי נישט איבערלאָזן אַליין אין לאַגער. 2 שעה האָבן מיר געוואַרט אין שרעק. זיי האָבן זיך געצויגן ווי דער יידישער גלות — און וועז מיר האָבן אים ענדלעך דערזען, האָבן מיר געוויינט פאַר פרייד און אים געקושט פאַר זיין העלדישן אויפטו...

מ ל ח מ ת ו ש ל ב ן ר ו ב י ז ׳ ב י ץ ׳

יצחק קוסובר / קיבוץ עינת

ב־22 ליוני 1941, עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה, שבתי מיד לרוביז׳ביץ׳, לאחר שעבדתי במנסרה באיבניץ. אני ועוד כמה חברים הצטרפנו לקבוצת חיילים רוסיים וניסינו להגיע יחדיו למינסק. בדרך הזהירו אותנו האכרים, שהגרמנים שורצים בכל הדרכים ואם ניתפס — יוציאו אותנו להורג. ברוב יאושנו חזרנו לרוביז׳ביץ׳. בינתיים, הגיעו לעיירה גרמנים והם אירגנו משטרה מקומית מקרב אכרי הסביבה, שהעבידו אותנו קשות ואף התעללו בנו.

ב־1.12.41 כלאו אותנו בגיטו ובכל בית שיכנו 6—5 משפחות כך, שהצפיפות היתה רבה. בראשית שנת 1942 הוציאו מהגיטו 200 צעירים, ואותי בתוכם, והעבירו אותנו למחנה דבורץ, העבידו אותנו בפרך בהעמסת אבנים על קרונות רכבת. החלטנו, מרדכי־משה בקמן, ראובן אושר ואני לברוח חזרה לרוביז׳ביץ׳. לפני חג הפסח ביצענו את הבריחה וחזרנו הביתה.

יום אחד לפני חג השבועות, אספו בגיטו את רוב היהודים ושלחו אותם למחנה דבורץ. את הנשארים חיסלו בדם קר. המצב בדבורץ היה קשה מנשוא. אנשים רבים חלו ואחרים סבלו מתת־תזונה.

ב־28.12.42 הקיפו הגרמנים את המחנה וידענו כי הגיע הקץ. קבוצת נוער מזויינת בנשק, ניסתה לפרוץ את גדר התיל, אך כולם נקטלו ע״י הגרמנים. אני התחבאתי בבונקר של ר׳ ליוטע סגלוביץ וכעבור יומיים ברחנו מהמחנה. אחרי טלטולים רבים וסכנות לא

מעטות חזרתי לרוביז׳ביץ׳, שם פגשתי את מרדכי־משה גראיער. השגנו נשק והתקבלנו לפלוגת הפרטיזנים ע״ש ז׳וקוב.

בקיץ 1943, בקרב בקרבת נליבוק, חוסלה כמעט כל הפלוגה. מרדכי־משה ואני ניצלנו, אך הגורל המר ארב לחברי וכעבור מספר ימים הוא נתפס ע״י הגרמנים ונרצח. עברתי לפלוגת ביילסקי. חזרתי בשנת 1944 לרוביז׳ביץ׳ וגוייסתי מיד לצבא האדום. לחמתי בחזיתות ורשה, פוזנן וברלין ורק בחודש יוני של שנת 1946 שוחררתי מהצבא. ברוביז׳ביץ׳ קשה היה להשאר. כל יום הזכיר לי מחדש את הטרגדיה והעינויים שעברו על משפחתי ובני עירי. קיבלתי היתר יציאה לפולין ומשם עליתי ארצה בשנת 1948.

אונדז איז געלונגען צו אַנטלויפן

רחל בעלקין־סינדער / חיפה

אין 1939 האָב איך געאַרבעט אין וואַרשע אַלס קראַנקן־שוועסטער. איידער די דייטשן זענען אַריין קיין וואַרשע, האָבן זיי די שטאָט שטאַרק באָמבאַרדירט און אַ סך איינוווינער, קריסטן און יידן, האָבן פאַרלאָזן די הויפט־שטאָט. איך בין געווען פאַרבינדן מיט מיין אַרבעט און געמוזט אַ פאָר חדשים נאָך דער דייטשער אָקופאַציע פאַרבלייבן אין וואַרשע. די פרייזן פון פראָדוקטן זענען שטאַרק געשטיגן, אַ סך משפחות האָבן ממש געהונגערט.

די דייטשן פלעגן מאַכן אָבלאָווע אויף יידן, זיי שלאָגן, טרייבן אויף אַרבעט און פייניקן. מיר האָבן געלעבט אין שטענדיקן פחד.

עס זענען דעמאָלט געווען אין וואַרשע קריסטן, וועלכע האָבן פאַר אַ גוטער באָלוינונג זיך פאַרנומען מיט אַריבערפירן איבערן בוג אויף דער רוסישער זייט. כ׳האָב זיך פאַרבונדן מיט איינעם פון זיי, אים גוט באַצאָלט, האָט ער מיך, מיט אַנדערע מענטשן, אַריבערגעפירט ביזן בוג. קיין דאָקומענטן האָב איך ניט געהאַט, האָט ער אויף מיר געזאָגט, אַז איך בין אַ קריסטין. ווען עס איז פינצטער געווארן, האָבן מיר זיך אַריינגעגנבעט אין אַ דאָרף און זיך באַהאַלטן ביי אַ קריסט אין שטוב. פאַרטאָג, ווען עס איז נאָך געווען זייער פינצטער, האָט מען אונדז אין אַ שיפל אַריבערגעפירט איבערן בוג. וויידער האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט ביז אָוונט. דערנאָך זענען מיר אַוועק צו דער נאָענטסטער באַן־סטאַציע און אָנגעקומען קיין סטויפּץ. פון דאָרט — אַ היים, קיין רוביזשעוויטש. דער טאָטע האָט שוין ניט געלעבט. די משפחה האָט ניט געווסט צי איך לעב און וואָס מיט מיר איז געשען.

איך האָב אָנגעהויבן צו אַרבעטן אין אָרטיקן שפיטאָל אַלס שוועסטער. אַדמיניס־טראַטאָר פון שפיטאָל איז געווען לייבל סלאָבאָדקין.

ווען עס איז אויסגעבראָכן די רוסיש־דייטשע קריג, בין איך מיט אַ סך רוביזשע־ווייטשער מענער מאָביליזירט געוואָרן. מען האָט אונדז אָוועקגעפירט קיין איוועניץ. דאָרט זענען מיר געווען נאָר איין טאָג. עס האָט זיך אָנגעהויבן די פאַניק פונעם

אָפטרעטן פון דער רויטער אַרמיי. מיר האָבן זיך דעריבער צוריקגעקערט קיין רובי־זשעוויטש און ווייטער געאַרבעט אין שפּיטאָל.

טאָג־טעגלעך זענען אָנגעקומען פאַרוווּנדעטע זעלנער. עס איז ניט געווען קיין פּרייַע בעטלעך פאַר זיי, אויך קיין מעדיקאַמענטן. ס׳איז געווען אַ צער צו קוקן אויף זיי.

אַ מאָל האָט מיך ד״ר הורוויץ אויפגעוועקט אין מיטן דער נאַכט און געבעטן קומען אין שפּיטאָל. מען האָט געברענגט אַ סך שווער פאַרוווּנדעטע. די נאַכט איז געווען אַ ליכטיקע, די גאַס — פול מיט אָפּטרעטנדיקע זעלנער. זייערע קעפּ זענען געווען טיף געבויגן, שווייגנדע און פאריאושטע האָבן זיי זיך געצויגן אין רייַען, אין דער ריכטונג קיין ראקאָוו.

וועו די דייטשן זענען אָנגעקומען, האָבן מיר נאָך עטלעכע וואָכן געאַרבעט אין שפּיטאָל. דערנאָך האָבן זיי אַרויסגעפירט די פאַרוווּנדעטע רויט־אַרמייער. ווו אַהין, האָט קיינער ניט געווּסט — און אויסגעלויידיקט דאָס שפּיטאָל.

אין געטאָ האָב איך געאַרבעט אַלס שוועסטער, האָט מען מיך באַפרייט פון צוואנגס־אַרבעט. ד״ר הורוויץ האָט געלעבט אויסערן געטאָ.

אין מאי 1942 האָט מען מיך צוזאַמען מיט נאָך אַ סך אַנדערע יידן אַוועק געשיקט קיין איוועניץ, פון דאָרט — קיין דוואָרעץ.

אין דוואָרעץ זענען געווען עטלעכע דאָקטוירים און שוועסטערס. מיר האָבן איין צימער פאַרוואַנדלט אין אַ שפּיטאָל. פאַרשטייט זיך, קיין מעדיקאַמענטן און בינד־מאַטעריאַלן זענען ניט געווען צו קריגן. אין דעם זעלבן צימער איז געווען אַן אויוון מיט אַ קאָטוך. מיר האָבן אויסגעגראָבן אונטערן צימער אַ בונקער און דער אַריינגאַנג צו אים איז געווען דורכן קאָטוך. אינעם טאָג פון דער שחיטה, האָבן אַ סך מענטשן זיך אָנגעפאָקט אין דעם בונקער. מיין שוועסטער חייה האָט מיר און מיין שוועסטער שולע געברענגט ברויט אין בונקער אַריין, אָבער בלייבן דאָרט האָט זי ניט געוואָלט — און איז אַוועק מיט שאָשקען און מוליען צום אויטאָ, צו זייער טויט.

די דייטשן האָבן געזוכט דעם בונקער, אָבער ניט געקענט געפונען דעם אַריינגאַנג. מיר האָבן געהערט, ווי זיי שיסן אין צימער די קראַנקע. אין בונקער איז געווען אַ פרוי מיט אַ פּיצל עופהלע, וואָס האָט געגומען ווייַנען. מען האָט דאָס קינד ניט געקענט באַרויקן. די דייטשן זענען געווען אין צימער איבער אונדזערע קעפּ, האָט די מוטער ניט געהאַט קיין ברירה און דערשטיקט איר קינד, כדי אונדז ראַטעווען אין בונקער...

אין דער צווייטער נאַכט, וועו ס׳איז אויסגעבראָכן די שריפה, בין איך מיט שולען אַנטלאָפן אין פעלד. מיר האָבן ניט געווּסט ווו צו גיין. מיר זענען צוגעשטאַנען צו אַ גרופּע זשעטלער יידן. זיי האָבן אָבער אונדז אַוועק געטריבן. מיר האָבן דאָך זיך נאָכגעשלעפּט נאָך זיי און אָנגעקומען אין דער לובּיטשער פושטשע, אין אַ משפּחה־לאַגער. צום באַדויערן, האָבן אונדז די יידן ניט געוואָלט אויפנעמען. אפילו אָנווּאַרעמען זיך ניט געלאָזט אין זיידערע בונקערס. איך און שולע האָבן געפונען אַ ליידיקן, האַלב־איינגעפאַלענעם בונקער, און דאָרט געבליבן. ביינאַכט פלעגן מיר גיין אין די אַרומיקע דערפער בעטלען.

אָנהייב זומען זענען די דייטשן איבערגעפאַלן דעם לאַגער. מיר און שולען איז

געלונגען צו אַנטלויפן, אָבער אַ סך יידן זענען דאָן אומגעקומען. מיר האָבן זיך שוין מער ניט אומגעקערט אין וואַלד אַריין, נאָר כסדר געוואַנדערט איבער די דערפער און זיך אויסבאַהאַלטן ביי באַקאַנטע קריסטן — ביז די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט די געגנט פון די דייטשן.

בגיטו וביערות

פניה הורביץ־ליכטנשטיין / רמת־גן

עם פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה ב־1941, הייתי בברנוביץ, שם היה לנו בית משותף עם משפחת ברמן־גולדברג. הגרמנים הפציצו קשות את העיר וביתנו נהרס כליל. החלטנו לחזור אל הורינו, בגריאן, מרחק של כ־80 ק"מ מברנוביץ. יצאנו ברגל, אני, לאה גולדברג וחיה עם ילדיה. בדרך, הבחנו ביחידת צנחנים גרמנית והסתתרנו מהם בתוך הקמה שנערמה בשדות, כשסכנות אורבות לנו על כל צעד ושעל, הגענו לבסוף לדרבנה. רגלינו היו פצועות וכואבות ולא היינו מסוגלות להמשיך ברגל את המרחק הקטן שנותר לנו, כדי להגיע לביתנו. איכר מקומי הסכים להסיענו עד גריאן.

את שמחת הורי, כשראוני, לא ניתן לתאר במלים. אבא ניחם אותנו שהכל יבוא על מקומו בשלום, כי אלוהים בעזרנו. אחי יעקב לא קיבל את ניחומיו של אבא והחליט לא לסמוך על נסים ולצאת לרוסיה. הוא הספיק להגיע ברכיבה על אופניו רק עד רוביז'ביץ' ושמה נודע לו שהגרמנים נמצאים כבר בקוידאנוב ובמינסק והדרך לרוסיה חסומה. הוא חזר הביתה שבור ומדוכא. החלטנו, שבזמנים כאלה מסוכן לשתי משפחות יהודיות להתגורר מבודדות בתוך היער, ועל כן עברנו לדרבנה. מספר ימים לאחר מכן הגיעה לעיירה קבוצת בני־נוער היטלראי, רכובה על אופנועים. הם ערכו חיפושים בכמה מבתי היהודים, אך ביהודים עצמם לא פגעו, והסתלקו כלעומת שבאו. נדמה היה שהסכנה חלפה וחזרנו לגריאן.

כמעט מדי יום ביומו היו הגרמנים באים אלינו מדרבנה ורוביז'ביץ' ולוקחים מאתנו דברי מזון. הגרמנים הובילו אותנו לכל מיני עבודות עבורם. לאחי היה אקדח מפורק ולמרות הסכנה שבדבר הוא לא מסר אותו, כי קיווה שיוכל להשתמש בו, להגנה עצמית.

ב־1.12.41 העבירו אותנו לגיטו רוביז'ביץ'. הירשו לנו לקחת מה שנוכל להעמיס על עגלה אחת. נטלנו עמנו מצרכי מזון, כגון: קמח ותפוחי־אדמה וכן חפצים שנוכל להמירם במזון בשעת הצורך. אנו השתרכנו אחרי העגלה כשאנו מותירים אחרינו כל רכושנו בגריאן הפקר.

ברוביז'ביץ' הכניסו אותנו לביתו של נח ברזוביץ. למרות הצפיפות הרבה שם. הקימונו מיטות בנות שתי קומות. המשטרה היתה מוציאה אותנו יום־יום לכל מיני עבודות, אך הידידים שבין האיכרים המקומיים היו דואגים לנו ומביאים מעט מזון עבורנו. אמא חלתה כתוצאה מתת־תזונה כי את מעט המזון שקיבלנו היתה משאירה למעננו. לא פעם הייתי מתגנבת מהגיטו, מחופשת כאיכרה, הולכת לגריאן ומבקשת מהפועלים

שלנו בעבר קצת מזון. כשהתארגנה בגיטו קבוצה בת 25 בחורים, שיצאו ליער כדי להקים גרעין של יחידה פרטיזנית, הצטרף אליהם אחי יעקב, אך הנסיון לא עלה יפה, והם שבו לאחר זמן קצר לגיטו.

המשטרה הבילורוסית התנהגה אתנו יותר גרוע מהגרמנים עצמם. הם היכו והתעללו בכל יהודי הגיטו. במשלוח הראשון מגיטו רוביז'ביץ' לנובוגרודק ודבורץ נמצאו בין השאר גם אחי יעקב ואחותי שולמית. אני הסתתרתי ולא הופעתי למסדר, כי לא רציתי להשאיר את הורי לבדם. הורי התחננו כי אלך, כיוון שידעו מה צפוי לנשארים...

בינתיים הורע מצבה של אמי ואחרי השתדלויות ותחינות, הצלחנו להעבירה לבית־החולים וניתנה לי רשות להשאר לידה. עבדתי ועזרתי שם לאחיות, כדי שאוכל להיות בקרבתה. כעבור מספר ימים, באחד הערבים, נפטרה אמי. בלילה לא יכולתי לחזור לגיטו ולא גיליתי לאף אחד את דבר מותה של אמי. שכבתי לידה כל הלילה, כשאני ממררת בבכי.

בבוקר הלכתי לגיטו והודעתי לאבי על פטירת אמי. חזרתי לביה"ח, ובעזרת כמה יהודים, העברתי את אמי לקבורה. שבוע לאחר מכן הקיפו הגרמנים את הגיטו ואנו הסקנו מכך כי הקץ קרוב. אבי הכין מקום־סתר במרתף של ברזוביץ וציווה עלינו לשכב בשקט, מבלי להוציא הגה. דודתי פסיה ומספר נשים מקוידנוב הסתתרו עמנו במרתף. בבוקר שמענו כיצד אוספים ומובילים את היהודים אל דרכם האחרונה דרך רחוב קוידנוב. הם חלפו ליד המקלט שלנו ולאחר מכן שמענו את הדי היריות שחיסלו אותם. שכבנו דוממים כשאנו נחנקים מבכי. לאחר מכן שמענו כיצד מזיזים את הרהיטים בביתו של ברזוביץ ואשה אחת שהסתתרה עמנו, לא יכלה להבליג יותר, הזיזה את האבנים שחסמו את פתח הבונקר ויצאה החוצה. זינקתי אחריה, כדי לעצור בעדה ומפאת החשיכה ששררה בבונקר, סבר אבי כי אף אני יצאתי, והוא יצא לחפשני. הוא הגיע עד הגשר כשתפשוהו השוטרים יחד עם עוד כמה יהודים ורצחוהו.

ישבנו בבונקר עד שהחשיך ואז עברנו דרך החצרות, עקפנו את העיירה והמשכנו לגריאן. מחשבה אחת מילאה את מוחי — למצוא פרטיזנים, להצטרף אליהם ולנקום! לנקום את הירצחו של אבא, את יסוריה ומותה של אמא ואת דמם של בני עמי. הייתי מאובנת כולי כשרגש הנקמה כמעט והעבירני על דעתי.

בגריאן הסתיר אותנו אחד הפועלים שלנו, שלקביץ שמו. באותו זמן הגיע לגריאן אחי עם שני בחורים שברחו מגיטו נובוגרודק והחליטו להשיג כאן נשק ולארגן בריחה המונית מגיטו נובוגרודק. החלטנו לצאת ליער ולחפש את הפרטיזנים. בלילות היינו חוזרים כדי להצטייד במזון ויוצאים שנית עם שחר. פעם פגשנו אצל שלקביץ את הירשל שקלוט ואת לאה, אברהם ונחמן ברמן שהצליחו להמלט מהשחיטה השניה בנובוגרודק. הם בישרונו על מותה של אחותי שולמית בת ה־16, שניספתה בשחיטה הראשונה. היא היתה ילדה שקטה וצייתנית, טובת־לב, צחקנית וחביבה על הכל.

שוב יצאנו ליער ללא נשק. ביום הסתתרנו בביצות ובלילה שוטטנו ביער. לבסוף נפגשנו עם קבוצה קטנה של פרטיזנים רוסיים שהסכימו לספחנו אליהם. הלכנו אתם לבסיס פלוגתם שנמצא בסביבות מינסק. בהגיענו לכפר נוביקי, עלינו על מארב שערכו משתפי־הפעולה הפולניים. נפתחה עלינו אש מקלעים חזקה ואחי יעקב נהרג במקום. אנו הצלחנו לסגת והגענו לגדוד הפרטיזנים ע"ש צ'קאלוב, שבסביבות מינסק. כעבור

זמן מה, בהיותי בפעולה בסביבות נוביקי, סיפרו לי האיכרים כי הם קברו את אחי לא רחוק מהכפר רוסקי ובלילה הובילה אותי איכרה אחת לקברו. שכבתי שם כל הלילה ולא יכולתי להיפרד מעליו, סירבתי להאמין כי אחי יעקב, מלא חדוות־חיים — איננו עוד.

החיים בגדוד היו קשים ומלאי סכנות וחוויות כאחד. אני מצידי, עשיתי ככל אשר יכולתי להשיב לצוררינו כגמולם. לאחר שחרור הסביבה, הגעתי לוולוז'ין ולאיבניץ. שם עבדתי כפקידה בצרכניה.

בשנת 1944, ביום א' של פסח, עליתי על הרכבת בסטולפצי וכנתינת פולין עברתי ללודז', שם התארגנה קבוצה לעליה לארץ. בקבוצה היו 9 בנים ו־3 בנות. פגשתי שם את אושמן, א. ויינר מנליבוקי ואת ישראל ברזובסקי מלידה. חצינו את הגבול האוסטרי, הגענו לאיטליה ובעליה ב' — ב־27.6.46 הגענו לארץ ישראל. נתפסנו ע"י הבריטים והיינו עצורים במשך חודש ימים במחנה עתלית — עד ששוחררנו.

שנים רבות חלפו מאז, אך את משפחתי, את בית הורי ואת יהודי העיירה לא אוכל לשכוח ולא אוכל למחול למרצחיהם לעולם.

יהי זכרם ברוך!

איך בין געווען אַ קריגס-געפאַנגענער

שמעון סעגאַלאָוויטש / נחניה

אין מערץ 1939 בין איך אַוועק אין פּוילישן מיליטער. איך האָב געמיינט, אַז נאָכן אָפּדינען די עטלעכע יאָר, וועל איך זיך צוריקקערן אַ היים, אין מיין שטעטעלע רובּיזשעוויטש. די ערשטע 3 חדשים בין איך געשטאַנען מיט מיין אָפּטיילונג אין פּאָמערן, נישט וויט פון גדאַנסק. שפּעטער האָט מען אונדז אויבערגעפירט צו דער דייטשער גרענעץ. געווען קלאַנגען, אַז עס דערנענטערט זיך אַ קריג מיט דייטשלאַנד. מען האָט טאַקע אָנגעהויבן באַפעסטיקן די גרענעץ, גראָבן אָקאָפּעס, מיליטער האָט געשטראָמט, אַלע הכנות זענען געמאַכט געווארן.

פרייטיק פאַרטאָג, דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, האָב איך מיט מיין קאָמפּאַניע פאַרנומען אונדזער פּאָזיציע אויף דער ערשטער ליניע פון פראָנט. אַ גאַנצן טאָג איז אָנגעגאַנגען אַ שטאַרקע שיסעריי, שראַפּנעלן זענען געפלויגן פון אַלע זייטן. איך בין געווען באַשעפטיקט מיטן אויספירן טריי די באַפעלן פון מיין אָפּיציר און נישט געטראַכט וועגן זיך.

ביים ענדע טאָג איז אונדזער מאַיאָר געפאַלן. אַ צווייטער האָט איבערגענומען די קאָמאַנדע און באַפוילן אָפּטרעטן צו דער צווייטער ליניע.

18 טעג האָבן מיר געקעמפט — און געהאַלטן אין איין אָפּטרעטן. איך בין געווען אָנגעלאָדן מיט אַ שווערן רוקזאַק מיט קוילן, אין פּאַס — פּאַרשטעקטע גראַנאַטן. איך האָב זיך געזעצט אַ ביסל אָפּרוען. פלוצלינג האָב איך דערהערט אַ שטאַרקן קנאַל. אַ שראַפּנעל האָט עקספּלאָדירט נישט וויט פון מיר. איך האָב געשפּירט אַ שרעקלעכע

היץ, אָבער מיר איז גאָרנישט געשען. ערשט שפּעטער האָב איך באַמערקט, אַז מיין רוקזאַק איז דורכגעשאָסן, דער באַגנעט פון מיין ביקס צעבויגן. וועג די קויל פאַלט אַ ביסל נידעריקער, וואָלט איך זיך אויפגעריסן מיט מיינע גראַנאַטן.

אין סאָכאַטשעוו, 50 קלמ. פון וואַרשע, בין איך מיט מיין קאָמפּאַניע אַרײַנגעפאַלן אין געפענגעניש. די דייטשן האָבן אונדז באַזוכט, צוגענומען דאָס געווער. מאַרשירנדיק עטלעכע טעג צופוס, זענען מיר אָנגעקומען אין אַ שטעטל קעמפּנע, נישט ווײַט פון פּאָמערן. דאָ האָט מען אונדז אײַנגעשפּאַרט אין אַ סטאָדאָלע, באַוואַכט פון דייטשיש מיליטער. יעדן טאָג האָבן אונדז באַוואָפנטע זעלנער אַרויסגעפירט אויף אַרבעט צו בויען שאָסייען. מיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין גיסן סמאָלע אויפן שאָסיי, וועלכער האָט געפירט פון דייטשלאַנד דורכן פּוילישן קאָרידאָר. ביי דעם בין איך געווען באַשעפטיקט 5 וואָכן — און מיין שרעק אַלס ייד איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג.

פון דאָרט האָט מען אונדז איבערגעפירט מיט צוג קיין אָבערשלעזיען, אין אַ לאַגער פון קריגס־געפאַנגענע אין לאַמפּדאָף. דעם זעלבן טאָג האָט מען אונדז געפירט אין באָד, וווּ מיר האָבן באַקומען אײַנשפּריצונגען קעגן פּאַרשידענע קראַנקייטן. דערנאָך האָט מען אונדז אײַנגעטיילט אין גרופּן פון 20 אָדער 40 מאַן — אַלע פּעיקע צו לאָנדווירטשאַפּטלעכער אַרבעט.

באַלד איז געקומען אַ דייטש מיט אַ פּנים פון אַ מערדער און באַפּוילן, אַז אַלע יידן זאָלן אַרויסטרעטן פון די רייען.

מיין האַרץ האָט געציטערט פאַר שרעק. איך האָב פאַרלוירן די פּעיקייט צו טראַכטן. מיט מיר האָט זיך געפונען נאָך אַ ייד פון האַראַדישטש, מיטן נאָמען מענאַקער. עס זענען אויך געווען עטלעכע פּוילישע זעלנער פון מיין געגנט. זיי האָבן מיך אָנגעכאַפּט פאַר דער האַנט און געהייסן בלייבן מיט זיי, אַלס קריסט.

אין פאַרלויף פון עטלעכע חדשים בין איך געווען באַשעפטיקט ביי פעלד־אַרבעט. דערנאָך — ביי אַ פויער אין נאָענטן דאָרף. אַזוי האָט מען מיך טאָג־טעגלעך געפירט גאַנץ פרי צו דער אַרבעט, און אין אָוונט — צוריק אין לאַגער.

אין דעם לאַגער פלעגן אָפט צוקומען נייע קריגס־געפאַנגענע. פון זיי האָבן מיר באַקומען ידיעות פון דרויסן. זיי האָבן דערציילט, אַז יידישע געפאַנגענע האָבן מזל, מען האָט זיי באַפרייט אַ דאַנק אַמעריקאַנער גלעט, בעת מיר, פּאָליאַקן, דאַרפן זיך וואַלגערן אין געפענגענשאַפט. דאָס האָט זיך מיר נישט געלאָזט גלויבן. איך האָב ווייטער פאָרגעזעצט מיין אַרבעט, נישט געוואָלט זיך אויסגעבן אַלס ייד, הגם מיין ווילן צו קומען אַ היים איז געווען שטאַרק.

איך האָב זיך באַראַטן מיט מיין חבר מענאַקער — און ביידע האָבן באַשלאָסן צו אַנטדעקן אונדזער אָפּשטאַמונג. וועג דער דייטשער וואַך־פּאָסטן איז געקומען גאַנץ פרי אונדז אַרויספירן צו דער אַרבעט, האָבן מיר זיי דערקלערט, אַז מיר זענען יידן. דאָס האָט שרעקלעך געווירקט אויפן דייטש. ער איז אָפּגעשפּרונגען עטלעכע טריט אויף צוריק און געשריגן: „ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך? די יידן איז דאָך פאַרבאָטן אַרויס־צופירן אויף אַרבעט?"

אונדז האָט מען באַלד פאַרשפּאַרט אין אַ באַזונדער צימער. אין אָוונט האָט מען אונדז צוריק געפירט אין לאַגער אין לאמפּדאָף.

אין לאַגער מיר געטראָפן 600 יידן, וועלכע האָבן געדאַרפט אין אייניקע טעג שפּעטער פאָרן קיין פוילן. אַ געוויסע גרופּע יידן, וועלכע זענען געווען פון רוסישן געביט, זענען געבליבן אין לאַגער. זייער מצב איז נישט געווען קלאָר. איך מיט מענאַקערן האָבן אויך געהערט צו דער גרופּע און מיט שרעק און שפּאַנונג דערוואַרט וואָס וועט זיין.

צווישן אונדז איז געווען אַן עלטערער ייד. ער האָט געקענט דייטש און אין נאָמען פון אונדזער גרופּע געשריבן צום אַרבעטס־אַמט אין לאַגער, אַז מיר זענען קוואַליפּיצירטע פאַכלייט און בעטן אונדז צוטיילן צו אַרבעט.

עטלעכע טעג שפּעטער האָט אונדז אַ דייטש געמאָלדן, אַז מיר ווערן אַרויסגעשיקט אויף „קאָמענדע" און דערביי געראַטן, אַז אויפן נייעם אַרבעטס־פלאַץ זאָלן מיר זיך נישט אויסגעבן אַלס יידן. דאָס וועט זיין בעסער פאַר אונדז. עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אונדז אַלע פאַרשריבן אין אַרבעטס־אַמט, און דערביי האָט דער דייטש אונדז געוואָרנט מיט די ווערטער: „איר זייט אַלע יידן, אויב איר וועט שלעכט אַרבעטן, וועט מיט אייך פאַסירן דאָס זעלבע ווי מיט אייערע קאָמעראַדן".

זיינע ווערטער האָבן מיר ניט פאַרשטאַנען. ערשט שפּעטער האָבן מיר זיך דערווויסט וואָס עס האָט פאַסירט מיט 360 יידישע געפאַנגענע פון אונדזער געגנט (רוסישער געביט). די דייטשן האָבן זיי איבערגעגעבן צו די אוקראַינישע פאָליציי (די „שוואַרצע מאַנטלען" האָט מען זיי גערופן) און אויפן וועג פון לובלין קיין ביאַלע־פּאָדלאַסק, האָבן די אוקראינער זיי אַלעמען דערשאָסן.

אויפן נייעם פלאַץ האָבן מיר פלייסיק געאַרבעט. דער אָבערמייסטער האָט אונדז גערימט און באַפוילן פאַרבעסערן אונדזער עסן.

מיר האָבן דאָרט געאַרבעט ביז ראש־השנה 1940. שפּעטער האָט מען מיך מיט נאָך אַ גרופּע פון 40 יידן אַריבערגעפירט קיין קעניגסבערג. מיר זענען דאָ געווען מיט נאָך יידישע קריגס־געפאַנגענע, אין אַ באַזונדערן לאַגער. יעדער נאַכט פלעגן די פוילישע קריגס־געפאַנגענע מיט די דייטשע וואַכלייט אונדז באַפאַלן, אַוועק נעמען אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט: עסן, זייגערלעך, שטיוול, מאַנטלען, וועש. אויב עס האָט זיך ווער קעגנגעשטעלט — איז ער שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן.

שמחת תורה 1940 האָט מען אונדז אַרויס געפירט קיין פוילן.

אויף דער סטאַציע אין ביאַלע־פּאָדלאַסק האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צו 5 אין דער ריי און די דייטשן האָבן אונדז איבערגעגעבן צו די אוקראַנישע פאָליציאַנטן. זיי האָבן באַלד אָנגעהויבן אונדז פייניקן און שלאָגן. דעם גאַנצן וועג פון דער באַן ביז דער שטאָט, 5 קילאָמעטער, האָבן זיי אונדז געיאָגט און מערדערלעך געשלאָגן. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען צו אַ ריזיקן טויער מיט אַן אויפשריפט מיט גרויסע אותיות: „יודען־לאַגער". מיר האָבן שוין פאַרשטאַנען, אַז די פריערדיקע רעכט אַלס קריגס־געפאַנגענע זענען ביי אונדז צוגענומען געוואָרן, אַז אונדזער לעבן איז אין געפאַר.

אין דעם לאַגער האָב איך זיך געמאַטערט ביז פורים 1941. מיר האָבן געליטן קעלט, הונגער און טיפוס־קראַנקייטן. פון 1,200 יידן, זענען איבערגעבליבן בלויז אַ 400 — און דאָס במשך פון קנאַפּע 5 חדשים. נאָר אייניקע איז געלונגען צו אַנטלויפן. דער גרעסטער טייל איז איבערגעשיקט געוואָרן אין טויט־לאַגערן, דערשאָסן געוואָרן אויפן

אָרט, געשטאָרבן פון הונגער און טיפוס. איך בין אויך געלעגן 5 וואָכן מיט הויכע היץ. ווער האָט דען געטראַכט וועגן לעבן? עד היום ווייס איך ניט, ווי אַזוי איך בין געזונט געוואָרן. איך האָב קוים געשלעפט די פיס. איך האָב געבעטן מען זאָל מיך שיקן אויף אַרבעט, ווייל אין דרויסן האָבן מיר געבעטלט ביי יעדן אַ שטיקל ברויט און מיט דעם דערהאַלטן די כוחות. דער טאָג ווען איך האָב געאַרבעט, פלעגט זיין ביי מיר אַ יום־טוב. דאָס פלעגט מיך קרעפטיקן און מיר אַריינגעבן האָפענונג, אַז מיר וועלן אַלץ אַריבער־טראָגן — ביז עס וועט קומען די ישועה.

עטלעכע וואָכן פאַר פסח האָט מען מיך צוזאַמען מיט אַ גרופּע יידן געבראַנגט אין אַן אַנדערן לאַגער אין קאָנסקע־וואָליע. דאָרט האָבן מיר געגראָבן אָקאָפעס און געבויט פעסטונגען (צום קאַמף מיט רוסלאַנד, אַזוי האָבן מיר געשמועסט צווישן זיך).

ווען די דייטשן האָבן געמאַכט דעם איבערפאַל אויף רוסלאַנד, בין איך מיט נאָך עטלעכע יידן אַנטלאָפן פון לאַגער. טעג און נעכט האָבן מיר זיך געשלעפט איבער פעלדער און וועלדער, ביז מיר זענען אָנגעקומען צו אַ פּעטער פון איינעם פון אונדזער חברה. זיין פעטער איז געווען גוט באַקאַנט צווישן די אָרטיקע קריסטן. אַ דאַנק אים האָבן מיר געקריגן אַרבעט ביי אַ גוט־באַזיצער. מיר האָבן געאַרבעט נאָר פאַרן עסן.

פון די אָרטיקע קריסטן האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אין אייניקע טעג וועט מען אַלע יידן אַרויספירן אין אַ געטאָ אין אַן אַנדער אָרט. איך האָב זיך באַראָטן מיט מיין חברה וועגן מאַכן פליטה. נאָר איינער איז צוגעשטאַנען צו מיין פלאַן. ביינאַכט זענען מיר אַנטלאָפן צוריק קיין קאָנסקע־וואָליע. מיין חבר האָט גוט געקענט די געגנט. איז אונדז געלונגען צו בלייבן אַרבעטן ביי די קריסטן אין פעלד אַ גאַנצן זומער. איך בין געווען אָנגעטאָן ווי אַ פויער, פאַרלאַטעטע קליידער, באָרוועס, מיט אַ רויטן פּנים, אָפּגעברענט פון דער זון. טאָג־טעגלעך זענען פאַרביי געפאָרן דייטשע זעלנער און פאָליציי און זענדיק מיך ביי דער פעלד־אַרבעט, מיין אויסזען און מיינע קליידער, האָבן זיי זיך אַפילו ניט געקענט פאָרשטעלן, אַז איך בין אַ ייד.

אַ געוויסן אָוונט איז צו מיר געקומען דער סאָלטיס פון דאָרף און געזאָגט: „שימעק, צי אָפּ. דייטשן זענען געקומען, זיי זוכן יידן און פאַרטיזאַנער". איך בין אַוועק צו אַן אַלטיטשקן קריסט, וועלכער האָט מיך גוט געקענט. ער האָט נישט לאַנג געטראַכט, אַריינגעפירט מיך אין סטאָדאָלע און געהייסן אַרויפקריכן אויף דעם הייַ, האָרט אונטערן דאַך. כ'האָב זיך דאָרט כמעט דערשטיקט. כדי צו אָטעמען, האָב איך מיט די הענט אויפגעריסן די שטרוי פון דאַך און געכאַפט פרישע לופט.

איך בין דאָרט געלעגן, געהערט ווי די דייטשן זענען געקומען און געפרעגט דעם קריסט מיט שפּאַס: „נו, ווו זענען די באַהאַלטענע פאַרטיזאַנער?" זיי האָבן מיט וויצלעס געשטאָכן אין הייַ, קוים האָט זיך דאָרט ווער באַהאַלטן. איך בין געלעגן מיט שרעק און איינגעהאַלטן דעם אָטעם. זיי האָבן מיך ניט געזען. דער קריסט האָט רויק אָפּגעענטפערט: „כ'האָב קיינעם ניט באַהאַלטן". ניט געפונענדיק גאָרנישט, האָבן זיי צום קריסט געזאָגט: „אויב אַזוי, זיי אונדז מכבד מיט וואָדקאַ". ער האָט זיי אַרויסגעפירט פון דער סטאָדאָלע און איינגעלאַדן אין שטוב טרינקען.

די טאָכטער איז געקומען צו לויפן אין סטאָדאָלע מיט אַ געשריי: „שימעק, האָב רחמנות אויף אונדז, אַנטלויף! וועלן זיי דיך געפונען, וועלן זיי אונדז אַלע אומ־

ברענגען". כ'האָב זיך ביי איר געבעטן זי זאָל ניט שרייען, אָבער זי איז אַריין אין אַ היסטעריע און שרייט. כ'האָב ניט געהאַט קיין ברירה, אַראָפגעשפרונגען אויף דער ערד, גענומען לויפן צום וואַלד, ווו כ'האָב זיך באַהאַלטן, ביז עס איז געוואָרן פינצטער. דערנאָך האָב איך זיך אַריינגעגנבעט צום קריסט, ווו איך האָב געאַרבעט. ער איז געווען זייער דערשראָקן, געגעבן מיר צו פאַרשטיין, אַז כל זמן די דייטשן זענען אין דאָרף, קען ער מיך נישט האַלטן ביי זיך.

איך האָב באַשלאָסן זיך צוריקקערן אין לאַגער. אַריין דאָרט איז געווען לייכט. אָבער צומאָרגנס האָט מען אונדז אַלע אַוועק געפירט אין אַ קאָנצענטראַציע לאַגער נעבן לובלין. דאָרט איז געווען אַ גיהנום. 2 מאָל בין איך געשטאַנען צום שיסן. הונגער, קעלט און קלעפ איז געווען אַ געווײַנלעכע זאַך אין דעם לאַגער. די דראָטן אַרום דעם לאַגער זענען געווען עלעקטריזירט, די וואַך אַ שטאַרקע, אַזוי אַז ס'איז אוממעגלעך געווען צו אַנטלויפן.

דריי יאָר בין איך געווען אין דעם לאַגער. דעם 7טן יולי 1944 האָט מען אונדז אַריבערגעפירט קיין וויעליטשקע, אין די אונטערערדישע זאַלץ־גרובנס. נאָך עטלעכע חדשים האָט מען אונדז ווידער געפירט קיין לייצמאַריץ, אין סודעטן־געביט. דאָרט האָבן זיך אויך געפונען פוילישע און רוסישע קריגס־געפאַנגענע. פון זיי האָבן מיר, די יידישע קריגס־געפאַנגענע, געליטן מער צרות ווי פון די דייטשן. מען האָט אונדז אויסגעטאָן נאָקעט, יעדן יידישן געפאַנגענעם אָנגעשריבן אויפן שטערן אַ לויף נומער. עטלעכע טעג זענען מיר אַזוי אַרומגעגאַנגען און געשלאָפן אָן קליידער. דערנאָך האָט מען אונדז אַריבערגעפירט קיין דאכאו. פון אונדזער גרופּע, וועלכע האָט געציילט 1,200 געפאַנגענע, זענען נאָך אַ קורצע צייט געבליבן 360 מאַן. די רעשט זענען דערשאָסן געוואָרן אָדער געשטאָרבן פון הונגער און קרענק. אונדז, די איבערגעבליבענע, האָט מען איבערגעפירט קיין לאונבערג, ביי שטוטגאַרט. מיר זענען דאָרט געווען געצוווונגען צו אַרבעטן אין דער „מעסערשמידט"־פאַבריק. געלעבט אין פּחד, נאָר אויך אין פרייד, ווייל יעדער ווייַלע, טאָג און נאַכט, פלעגן אָנגליען אַמעריקאַנער עראָפּלאַנען און באָמבאַרדירן די פאַבריק און די געגנט.

דאָרט האָבן מיר זיך דערוואַרט די ישועה, ווען די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט אונדז באַפרייט.

נאָכן באַפרייען זיך פון לאַגער, האָב איך צו מיין גרויסער פרייד, אָפּגעפונען אין דייטשלאַנד, אויפן וועג קיין ישראל, מיינע עלטערן און ברידער און שוועסטער. נאָר מיין שוועסטער חנה־ליבע און מיין ברודער אברהמל זענען אומגעקומען פון די נאַצישע רוצחים. צוגלייך מיט דער שמחה, איז גרויס געווען מיין טרויער, דערוויסנדיק זיך וועגן זייער טויט.

אַזוי צוזאָמען איז אונדזער משפּחה אָנגעקומען קיין ישראל צו אַ נייעם לעבן. איך האָב דאָ חתונה געהאַט, האָב אַ פרוי און צוויי קינדערלעך — און גאָט זאָל זיי אויסהיטן פון די צרות און אוממענטשלעכע יסורים, וואָס איך האָב אַדורכגעלעבט; ער זאָל אויסהיטן מיין פאָלק און די גאַנצע מענטשהייט פון אַ צוריקקער צו יענער תקופה, ווען מערדער האָבן געהערשט און אומגעברַאכט אומשולדיקע מענטשן.

פון דער חרובער רוביזשעוויטש — ביזן שטורעמען בערלין

בנימין רייכלסאָן / עכו

איך, מיינע עלטערן, צוויי שוועסטער און אַ ברודער, האָבן זיך געפונען אין דוואָרעצער לאַגער. דאָרט האָט מיר אַ קריסט פאָרגעשלאָגן, אַז איך זאָל ביי אים דערשען תבואה. יעדן אין דער פרי, פלעג איך נאָכן אַרויסגיין מיט מיין בריגאַדע פון לאַגער, זיך אַוועקגנבענען צום קריסט. פאָר מיין אַרבעט ביי אים פלעגט ער מיר געבן 4 ק״ג קאַרטאָפל יעדן טאָג. מיט דעם האָב איך אויסגעהיטן מיין משפחה פון אַ הונגער־טויט.

דעם 27.12.42, אַ זייגער 11 פאָרמיטאָג, האָט מיר דער קריסט געבראַנגט עסן אין שייער און געזאָגט: „עס שנעל און אַנטלויף, ווייל דער לאַגער איז אַרומגערינגלט פון דייטשן. קריסטן זענען געשיקט געוואָרן צו גראָבן פאָר אייך גריבער״...

איך בין געלאָפן דורך פעלדער, אָנגעקומען צו מיין בריגאַדע און זיי דערציילט וואָס איך האָב געהערט. אָבער זיי האָבן ניט געוואָלט גלויבן.

דערווייל איז אָנגעקומען פאָליציי און געהייסן אַלעמען זיך צוריקקערן אין לאַגער, ווייל מען פירט אונדז איבער אין אַ צווייטן, בעסערן לאַגער. בלויז איך און נאָך צוויי רוביזשעוויטשער יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין פעלד. פון דער ווייטנס האָבן

פגישה בברלין אחרי כיבושה בין בנימין ריכלסון (המחבר) ומיכאל זבילביץ׳ ז״ל.
אַ באַגעגעניש אין בערלין נאָכן דערפאָרן די שטאָט, צווישן בנימין רייכלסאָן (מחבר פון די זכרונות) און מיכאל זאווילעוויטש ז״ל.

מיר געזען, ווי מען פירט אַרויס אין אויטאָס די יידן פון לאַגער — און אין אַ 20 מינוט שפּעטער האָבן מיר געהערט אַ שיסעריי פון מאַשין־געווער און פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז דער סוף פון די אַרויסגעפירטע יידן.

וועג אַנגעטראָפן נאָך יידן. צוזאַמען זענען מיר געווען אַ 20 מאָן. מיר זענען געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט. אין אַ דאָרף האָבן מיר זיך אָנגעגעבן אַלס פאַרטיזאַנער, האָט מען אונדז געגעבן עסן...

וועג עס האָט גענומען טאָגן, האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין אַ וואַלד. דער פראָסט האָט געברענט, מיר האָבן זיך קוים דערוואַרעט עס זאָל פינצטער ווערן און באַשלאָסן צוריק גיין קיין דוואָרעץ, אפשר וועלן מיר דאָרט טרעפן וועמען פון אונדזערע משפּחות.

אין דאָרף אוזשיראָן, אַ 5 קילאָמעטער פון דוואָרעץ, האָב איך צו מיין פרייד אָנגעטראָפן שטעטישע יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער. זיי איז געלונגען צו אַנטלויפן פון לאַגער. צווישן זיי איז אויך געווען מיין פרוי חייה־ריווע.

מיר, די רוביזשעוויטשער, האָבן באַשלאָסן צו גיין אין דער ריכטונג פון שטעטל. בייטאָג פלעגן מיר זיך אויסבאַהאַלטן און ביינאַכט גיין. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען קיין רוביזשעוויטש. געווען דאָרט עטלעכע טעג, ביז עס זענען אונדז באַפאַלן „פאַרטיזאַנער" און צוגענומען אַלע ווערטפולע זאַכן, ווי: פעלצן, שטיוול, זייגערלעך. איך מיט חייה־ריווע האָבן מער ניט געוואָלט בלייבן אין שטעטל און זענען אַווענ צו באַקאַנטע קריסטן אין אַ כוטאָר.

דעם 1.5.43, האָבן מיר אָנגעטראָפן פאַרטיזאַנער פון אָטריאד א. נ. פון קוטוזאָוו. מיר האָבן זיי אָנגעגעבן נעמען פון רוביזשעוויטשער קריסטן, וועלכע האָבן מיטגע־ארבעט מיט די דייטשן, ווי: ראהאָזע, ראמייקע און בריטשקע. די פאַרטיזאַנער האָבן ביי זיי צוגענומען פיל זאַכן, תבואה און לעבעדיקן אינווענטאַר און זיי צעטיילט צווישן די אָרעמע קריסטן פון שטעטל און צווישן די יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די אַרומיקע וועלדער.

סוף זומער זענען מיר אָנגעקומען אין ביעלסקיס משפּחה־לאַגער און דאָרט געווען ביז דער באַפרייונג, אין יולי 1944.

נאָך דער באַפרייונג בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און צוגעטיילט געוואָרן אַלס שאָפער אין אַן אָפּטיילונג פון דער שווערער אַרטילעריע אין פויזנער געגנט. די קאַמפּן זענען געווען פאַרביטערטע, אָבער די רויטע אַרמיי איז געגאַנגען פאָרויס. די גאַנצע דייטשע באַפעלקערונג איז אַנטלאָפן. ביי פראַנקפורט אַן אָדער האָבן די דייטשן געמאַכט זייער לעצטע אָנשטרענגונג און וויידערשטאַנד פאָר בערלין. ערשט נאָכן איבערגיין דעם טייך אָדער, האָבן מיר אָנגעטראָפן די דייטשע ציווילע באַפעלקערונג. אַלע ווען זענען געווען פאַרפלייצט מיט זיי. דערשראָקענע, פאַריאושטע, צעבראָכענע און הונגעריקע, אַ סך קראַנקע, קינדער און אַלטע — האָבן זיך געשלעפּט אויף ווענגלעך און צופוס. מיר זענען געווען געצווונגען צו פאָרן אויף דער לינקער זייט פון שאָסיי, ווייל די רעכטע זייט איז געווען פאַרפלייצט מיט די אַנטלויפּנדיקע דייטשן.

דעם 25.4.45 זענען מיר געשטאַנען 14 ק״מ פון בערלין און זיך געגרייט צום

לעצטן אָנגריף. אונדזער געגנערַאל האָט צונויפגעזאַמלט די גאַנצע דיוויזיע און געהאַלטן אַ קורצע רעדע. ער האָט פאַרענדיקט מיט די ווערטער:

— ווער וועט זיך נוקם זיין פאַר אייערע משפחות, וועלכע זענען פאַרפייניקט געוואָרן דורך די היטלעריסטן? איר אַליין! נאָר איר! ביי אייך אין די הענט איז דאָ געווער, די רעכט און מעגלעכקייטן. הרגעט, ברענט און פאַרניכטעט דעם שונא פון דער מענטשהייט!!

מיט די ווערטער האָט ער געהויבן די מאָראַל פון די פאַרמאַטערטע זעלנער. אין יענער נאַכט האָבן מיר שוין קיין אויג ניט צוגעטאָן, געלעגן אין שפּאַנונג און מיט אָנשטרענגונג געווארט אויפן אָנהייב פון דער אַטאַקע.

דעם 26.4.45 פאַרטאָג, 4 אַ זייגער, האָבן הינטער אונדז זיך אָנגעצונדן אומצאָליקע שטאַרקע רעפלעקטאָרן, וועלכע האָבן פאַרבלענדט די אויגן פון שונא. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאָס באַמבאַרדירונג פון בערלין. 4 שעה, ביז 8 אין דער פרי, האָט זיך געצויגן די באַמבאַרדירונג אָן אויפהער. דערנאָך האָבן מיר זיך געלאָזט שטורעמען די שטאָט. אַלע גאַסן זענען געווען פאַרבאַריקאַדירט. די דייטשן פלעגן שיסן פון די הייזער און זיך געשלאָגן ביי יעדער באַריקאַדע. וואָס נענטער צום רייכסטאָג, איז זייער ווידערשטאַנד געווען שטאַרקער. די ציווילע באַפעלקערונג איז געלעגן אין די קעלערן, אין די פענצטערס האָבן געהאָנגען ווייסע פענער. אַ סך דייטשן האָבן זיך פאַרפעסטיקט אין די טונעלן פון דער אונטערערדישער באַן, ווו עס זענען פאָרגעקומען שווערע קאַמפן.

דעם ערשטן מאַי 1945 האָט בערלין קאַפּיטולירט. מיר זענען געשטאַנען 1,5 קילאָמעטער פון רייכסטאג. צווישן אונדז האָט אויסגעבראָכן אַ גוואַלדיקע שמחה. מיר האָבן זיך געקושט, געזונגען און ... געטרונקען.

דעם 9טן מאַי האָט דייטשלאַנד קאַפּיטולירט אויף אַלע פראָנטן. אין בערלין איז געווען אַ הונגער, עס האָט געפעלט וואַסער צום טרינקען. דעם 11.5.45 האָבן מיר אונדזער ראַיאָן איבערגעגעבן די פראַנצויזן און אַוועק קיין מאַגדעבורג, ביי דער עלבע. דער טייך איז געווען פאַרפולט מיט דייטשע שיפן, שיפלעך און באַרזשעס, אָנגעלאָדענע מיט דייטשיש גוטס. מען האָט געקענט אַדורך דעם טייך — פון שיף צו שיף.

דעם 21טן מאַי האָט מען מיך צוריק געשיקט קיין בערלין, אַלס שאָפער פון אַדמיראַל אפּאַנאַסיעוו, וועלכער איז געווען דער רוסישער פאַרשטייער ביים צעטיילן דעם דייטשן פלאָט צווישן די פיר גרויסמאַכטן. דאָ האָב איך צופעליק געטראָפן מיין קוזין מיכאל זבילעוויטש — און אונדזער שמחה איז געווען גרויס.

דעם 1.7.46 בין איך באַפרייט געוואָרן פון דער אַרמיי און זיך צוריק געקערט אַ היים. אויף יעדער באַן־סטאַציע האָט מען אונדז באַגעגנט מיט מוזיק און מתנות. אָבער וועו מיר זענען אַריבערגעפאָרן דעם בוג, האָט זיך די שטימונג געענדערט. אויף די באַן־סטאַציעס זענען געזעסן צענדליקער קריגס־אינוואַלידן און געבעטן נדבות. מיט יעדער סטאַציע האָט זיך זייער צאָל פאַרמערט — און מיר האָבן שוין ניט געהאָט וואָס זיי צו געבן. די סאָלדאַטן אין די וואַגאָנען זענען געווארן פאַרביטערט. „פּריער

האָט מען אונדז געדאַרפט", — האָבן זיי געזאָגט. — „איצט זענען מיר הפקר — בעטלער"...

אין רוביזשעוויטש האָב איך געפונען עטלעכע יידישע משפחות (די מערהייט איז שוין געווען אויפן וועג קיין ארץ־ישראל). די קריסטן האָבן אונדז זייער וואַרעם אויפגענומען. יעדן אָוונט בין איך מיט מיין חייה־ריווע געווען פאַרבעטן צו אַ צווייטן קריסט.

עטלעכע חדשים האָב איך געאַרבעט אין „סעלפאָ". אָבער איך האָב זיך געפילט דאָ פרעמד און איבעריק. און דערפאַר באַשלאָסן ווידער צו נעמען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט.

דעם 27.12.46 בין איך מיט נאָך אַכט יידישע משפחות אַוועק קיין פוילן, פון דאָרט, דורך בראַטיסלאַווע — קיין עסטרייך, ווו איך בין געווען אַנדערטהאַלבן יאָר און געאַרבעט אַלס שאָפער אין „דזשאָינט". דעם 16.10.48 זענען מיר אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. איך בין גלייך מאַביליזירט געוואָרן אין צה"ל. דערנאָך באַקומען אַ ווינונג אין עכו, ווו איך אַרבעט און לעב מיט מיין פרוי און צוויי זין (דער עלטערער איז געבוירן אין רוביזשעוויטש) און אַ טאָכטער.

איך האָב געזאַמלט געווער...

שמעון שוסטער / תל־אביב

פסח 1947, אין דער עסטרייכישער שטאָט לינץ. אַ שיינע שטאָט — אָבער ניט פאַר מיר. געבליבן פון דעם גרויסן חורבן אַן עלנטער, אָן עלטערן און שוועסטער־ברידער — דריי איך זיך אַרום אויף די ציכטיקע גאַסן — און זוך אַ פריינד, אַ נאָענטן מענטשן, פאַר וועמען אַראָפריידן זיך פונעם האַרץ, וואָס איז אָנגעפילט מיט ליידן און שרעקלעכע איבערלעבונגען בעת דער היטלער־אָקופאַציע, ווען איך בין נאָך אַ קינד געווען. די באַלעבטע און באַווינטע שטאָט האָט ניט פאַר מיר קיין פריינד — וועסט דו, דאָס שטיקל פאַפיר, זיין דער, פאַר וועמען כ'וועל דערציילן מיין אומגליק און דעם אומקום פון מיינע טייערסטע. האָב געדולד, פאַפיר, נעם אַלץ אויף, כדי זאָלסט עס דערנאָך איבערגעבן פון דור צו דור...

ווילסט אוודאי וויסן וועגן מיר און מיין אָפשטאַם. ערשט מיט 2 יאָר צוריק בין איך דאָך געווען אויסערן געזעץ, אַ געוורפענע חיה, פאַרמשפט צום טויט, מיט וועלכן כ'האָב לאַנגע און שווערע חדשים זיך געראַנגלט. געלאָפן איבער פעלדער און וועלדער, געוואָלט אויסמיידן די עקזעקוציע. אויף מיין פאָלק איז אַרויס געטראָגן געוואָרן אַ טויט־אורטייל, קיין זכר טאָר ניט פון אים בלייבן. און די וועלט האָט געשוויגן, קיין איינע פון די גרויסמאַכטן האָט זיך ניט געאיילט צו ראַטעווען די אומגליקלעכע יידן. מיר זענען געוואָרן אויסגעליפערט דעם אייגענעם גורל.

נעם־זשע אויף מיין פריינד די דערציילונג וועגן אונטערגאַנג פון מיין פאַרצווייגטער פאַמיליע.

פון מיין גאַנצער משפחה, האָב איך אַליין זיך געראַטעוועט. מיינע ברידער און שוועסטער, לייבע, ישראל, משה און חייה־פריידל, האָט מען פאַרשלעפט אין דוואַרעצער לאַגער און דאָרט זענען זיי אומגעקומען. מיין מוטער און די שוועסטער סאַניע מיט אירע דריי קינדערלעך — חנה, חייה, זעלדע, האָט מען עטלעכע טעג נאָך דער שחיטה אין רוביזשעוויטש, אַנטדעקט אין אַ קעלער, געבראַכט אויפן בית־הקברות און דאָרט זענען זיי דערשאָסן געוואָרן דורך אונדזער קריסטלעכן שכן סטאַש ראמייקע. ער האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן צו העלפן די דייטשן אויסמאָרדן די יידן. אין 1943 האָב איך אים דערשאָסן — און אַזוי ארום נוקם געווען פאַרן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט. מיין ברודער לייזער האָבן די היטלער־מערדער געבראַכט קיין טרעבלינקע, אַלס פויליש קריגס־געפאַנגענעם און פאַרברענט אין קרעמאַטאָריע. מיין ברודער מרדכי איז געפאַלן אַלס זעלנער אין דער רויטער אַרמיי, אין די ערשטע טעג פון קריג צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד. מיין עלטסטער ברודער האָט פאַר דער מלחמה געווויינט אין קוידאַנאָוו. אין יאָר 1939 האָט אים די נ. ק. וו. ד. אַרעסטירט אין מיטן נאַכט — און מיר האָבן פון אים מער ניט געהערט. ער האָט איבערגעלאָזט אַ פרוי מיט צוויי קליינע קינדער, וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דייטשן אין יאָר 1942.

ווען די דייטשן זענען צו אונדז אַריין, בין איך אַלט געווען 16 יאָר. זיי האָבן מיך פון רוביזשעוויטש פאַרשלעפט אין פאַרשידענע געטאָס: איוועניץ, נאָוואָגרודעק און אנד. צום סוף בין איך אַרײַנגעפאַלן אין אַרבעטס־לאַגער אין דוואָרעץ.

אין רוביזשעוויטש האָבן די דייטשן מיך גענומען אויף אַרבעט אין דער פאָוושעכ־נער שול. דאָרט זענען אײַנגעשטאַנען אַ גרופּע דייטשן, וועלכע האָבן געזאַמלט די טראָפייען פון דער רויטער אַרמיי. מיין אַרבעט איז געווען אָנצולאָדן די אויטאָס מיט די טראָפייען. ביי דער אַרבעט איז מיר אַרײַנגעפאַלן אין האַנט אַ קליינער רעוואָלווער מיט קוילן — און מיר איז געלונגען אים צו באַהאַלטן אין קעשענע. די אויטאָס מיט טראָפייען זענען אָוועק קיין איוועניץ. איך האָב געפילט, אַז אַלע מיינע איברים שטאַרבן אָפּ פון שרעק. דערווייל האָב איך באַקומען פון דיזשורנעם דייטש אַ באַפעל צו רייניקן דעם אויטאָמאַט פון זיין עלטסטן. ער האָט מיר געבראַכט אַ שטיקל ברויט מיט פוטער. זעט אויס, ער האָט געזען מיין בלייכן פנים און אויף מיר רחמנות געהאַט. די מינוטן, ווען דער דייטש האָט זיך צוריק געקערט פון איוועניץ, האָט מיך אין גאַנצן דערשיטערט. מיר האָט זיך געדוכט, אַז ער האָט אַנטדעקט די גניבה.

צוזאַמען מיט מיר האָבן געאַרבעט נאָך ניין יידישע יינגלעך, און אָט וועלן מיר זיין די ערשטע קרבנות אין רוביזשעוויטש. ווען איך האָב באַמערקט אַז דער דעזשורנער דייטש דערנענטערט זיך צו מיר, האָב איך מיט אַלע כוחות געפרווט דערשטיקן מיין פחד.

איך האָב געענדיקט פוצן דעם אויטאָמאַט, די אַרבעט איז אים געפעלן געוואָרן. האָט ער מיך באַפרייט און געלאָזט אַ היים. מיין פרייד איז געווען גרויס. איך טראָג ביי זיך אַ רעוואָלווער, כ׳וועל האָבן מיט וואָס צו קעמפן פאַר מיין לעבן.

אין געטאָ זענען מיר געווען בשכנות מיט חיים־זעליגן און ליבע־העניע. אין הויז

האָט זיך געפונען אַ גרויסער קעלער, ווו כ׳האָב געמאַכט אַ באַהעלטעניש פאַרן געווער וואָס איך האָב פֿלאַנירט צו שאַפֿן, כדי זיך גרייטן צום קאַמף, וועלן די צייט וועט קומען. מיט אונדז האָט געווינט אַ קוידאַנאָווער בחור, יעקב ריבאַק. אים איז געלונגען צו שאַפֿן נאָך אַ רעוואָלווער, וועלכן ר׳האָט געקויפט פֿאַר זיינע שטיוול. דערנאָך זענען צוגעקומען נאָך 2 ביקסן. מיר האָבן אַרגאַניזירט אַ גרעסערע גרופּע, געמאַכט מיליטעריש איבונגען אין אַשיפֿאָוויצער וואַלד. צוליב אומפּאַרזיכטיקייט, איז אונדזער קאָמאַנדיר יעקב ריבאַק דערשאָסן געוואָרן דורך אייניעם פון דער גרופּע. דער אומגליקס־פֿאַל האָט צונישט געמאַכט אונדזער פּלאַן. נידערגעשלאָגענע, האָבן מיר זיך צוריק געקערט פון וואַלד.

אין געטאָ האָבן אייניקע מענטשן געווּסט, אַז איך האָב אַ רעוואָלווער, און זיי האָבן געמיינט, אַז דאָס קען אויף אַלעמען ברענגען אַן אומגליק. זיי האָבן אוודאי געטראַכט, אַז איך בין נאָך אַ קינד, אַז דער רעוואָלווער איז נאָר אַ שפּילצייג. איך אָבער האָב אין דעם געזען מיין רעטונג, מיין מלאך הגואל. הלוואי וואָלטן אַלע יידן אַזוי פֿאַרשטאַנען — און נישט געלאָזט זיך אָפּנאַרן דורך די מערדער. איין ייד האָט קאָטעגאָריש געפּאָדערט, איך זאָל דעם רעוואָלווער אָוועקגעבן אַ יידישן פּאָליציאַנט. ער האָט מיך נאָך מכבד געווען מיט אַ פּאָר פּייערדיקע פּעטש פּאַר מיינע קינדערישע מעשים. אָבער מיך האָט קיין זאַך ניט איבערגעשראָקן — און דער רעוואָלווער איז געבליבן ביי מיר.

נישט לאַנג האָט געדויערט מיין זיין אין רוביזשעוויטשער געטאָ. די דייטשן האָבן מיך געכאַפּט און צוזאַמען מיט נאָך 150 יונגע מענטשן, אָוועקגעפירט אין איוועניצער געטאָ. נאָך 2 וואָכן — אין נאָוואָגרודקער געטאָ. זייער אוממענטשלעך באַהאַנדלען אונדז, האָט אָנגעזאָגט אַ שנעלן סוף. נאָך עטלעכע טעג, האָב איך געטראָפֿן מיין יונגערן ברודער משה און בין מיט אים אָנטלאָפֿן פון אַרבעטס־פּלאַץ אין נאָענטן וועלדל, און פון דאָרט — אין דוואָרעצער לאַגער. דאָ האָבן מיר געהאָפט צו געפינען אונדזערע שטעטישע, כדי צו אָרגאַניזירן אַ גרופּע, וועלכע זאָל פון לאַגער אָוועק אין וואַלד און קעמפֿן ווי פּאַרטיזאַנער. איך האָב זיך באַמיט צו פּאַרשפּרייטן דעם פּלאַן צווישן אייגענע חברה, אָבער קיין קאָנקרעטע באַשלוסן זענען ניט אָנגענומען געוואָרן. מען האָט כסדר אָפּגעלייגט די פּאַרווירקלעכונג.

פּלוצלינג זענען אָנגעקומען קיין דוואָרעץ פיל דייטשן. מיר האָבן פּאַרשטאַנען, אַז זיי זענען געקומען אונדז ליקווידירן. איך, משה ליפשיץ, מאָניע גוריאַן, ניאָמע רודיצקי און אַנד., האָבן דורכגעריסן די דראָטן פון לאַגער און אַנטלאָפֿן אין דער ריכטונג פון וואַלד. דאָ האָבן מיר באַשלאָסן צו גיין אין די רוביזשעוויטשער וועלדער און אויסגראָבן דאָס געווער, וואָס מיר האָבן דאָרט באַהאַלטן. צום באַדויערן, האָבן מיר דאָס געווער ניט געפונען. מיר זענען אויך געווויר געוואָרן, אַז די דייטשן האָבן פּאַרלאָזט דוואָרעץ, אַז דאָרט האָט גאָרנישט פּאַסירט. דערפּאַר האָבן מיר באַשלאָסן זיך צוריק צו קערן.

דער באַזוך אין רוביזשעוויטש האָט דאָך געהאָט אַ נוצן. מיר איז געלונגען צו באַקומען פון יאשקע טריזנעס אַ רעוואָלווער מיט 19 קוילן. מיר האָבן געהאָט נאָך

פון פריער 2 ביקסן מיט 90 קוילן, וועלכע מיר האָבן מיטגענומען בעתן אַנטלויפן פון דוואָרעץ.

דער וועג צוריק קיין דוואָרעץ האָט געדויערט 3 טעג און 3 נעכט. בייטאָג זענען מיר געלעגן אין וואַלד, ביינאַכט זענען מיר געגאַנגען. די לעצטע נאַכט איז געווען זייער אַ פינצטערע, האָבן מיר פאַרלוירן די ריכטונג פון אונדזער מאַרשרוט. דערווייל האָט יוסף געפאָדערט, אַז איך זאָל אים אַוועקגעבן מיין רעוואָלווער. ער איז געווען אַ ביסל אָנגעשיכורט (פון צרות האָט מען אַמאָל געמאַכט אַ כוסה, מען זאָל זיך אַ ביסל פאַרגעסן). איך האָב ניט געוואָלט מאַכן קיין טומל אין וועג — אין אים געגעבן דעם רעוואָלווער. ניט לאַנג האָט געדויערט און ס׳האָט זיך דערהערט אַ שאָס. דערשראָקענע און פאַרביטערטע זענען מיר זיך צעלאָפן פון דעם אָרט, כדי די דייטשן זאָלן אונדז ניט כאַפן. צום גליק, האָט קיינער ניט געהערט און ס׳האָט גאָרנישט פאַסירט. מיר זענען צוריק אין דוואָרעץ, אָבער מיין רעוואָלווער איז געבליבן ביי יוספן.

*

זייפעלדין, עסטרייך. יוני 1947

נאָך פיל וואַנדערונגען פון איין פליטים־לאַגער אין אַנדערן, בין איך אָנגעקומען קיין זייפעלדין. מיין האָרץ איז פול מיט ליידן און בענקשאַפט נאָך די אומגעבראַכטע שוועסטער און ברידער. איך בין בסך־הכל 23 יאָר אַלט — און פיל אַזאַ עלנט און איינזאַמקייט. כ׳וואָלט איצט ווי אַ קליין קינד, געזרן זיך אויסגעוויינט פאַר דער מאַמען, אפשר וואָלט מיר לייכטער געוואָרן אויף דער נשמה. וואַר וועט מיטפילן מיין ביטער האָרץ?

איך בין שוין דאָ 2 וואָכן, אָבער אַלץ איז מיר פרעמד און דערווידער. מיין איינציקער פרייַנד איז דאָך דאָס שטיקל פאַפיר — וועל איך פאַר דיר פאָרזעצן מיין דערציילונג.

אין דוואָרעץ האָט מיין פלאָן ניט געהאָט קיין דערפאָלג ביי דער יוגנט. דאָך איז מיר געלונגען אין דעצעמבער 1942, עטלעכע טעג פאַר דער שחיטה, צו אַנטלויפן צוזאַמען מיט אַ גרופע פון 9 פערזאָן. אויפן וועג קיין רוביזשעוויטש, 14 קילאָמעטער פון דוואָרעץ, אין דאָרף זאַפאָליע, האָט אונדז באַגעגנט אַ גרופע פאַרטיזאַנער. איינער פון אונדז האָט אויסגעשריגן: „ראַטעווועט זיך, אַנטלויפט!״ מיר זענען זיך צעלאָפן, אָבער דאָך האָט עס אונדז געקאָסט איין קרבן. די פאַרטיזאַנער האָבן געכאַפט יעקב פישקינען און אים דערשאָסן אין דאָרף. דער שרעקלעכער פאַל, אַז יידיש לעבן איז הפקר אַפילו ביי די פאַרטיזאַנער, האָט אונדז געצוווונגען זיך אומצוקערן קיין דוואָרעץ.

*

אויגוסט 1947. מילאַנאָ, איטאַליע.

מיינע געדאַנקען ציען זיך נאָך ארץ־ישראל. דאָרט וועל איך אָנהייבן אַ ניי לעבן. 9 חדשים זענען שוין פאָריבער זינט איך האָב פאַרלאָזט די חרובע רוביזשעוויטש, ווו עס איז פאַרשניטן געוואָרן אַ דורות־לאַנגער יידישער לעבן. ווי אַ וואַגאָבונד שלעפ איך זיך אַרום איבער אייניקע אייראָפעישע לענדער. הונגעריק, אָפגעריסן, אָן געלט.

ווי נעבעכדיק איך זע אויס אין מיין אָפּגעטראָגענעם מונדיר פון דער רוסישער אַרמיי, אין דער שיינער איטאַליענישער שטאָט.

אַ שוועסטער וועג דורכגעמאַכט ביז כ׳האָב זיך דערשלאָגן אַהער. אין אינסבורג, עסטרייך, אַפילו פאַרזוכט דעם טעם פון תפיסה. פאַר וואָס — ווייס איך נישט. אַ דאַנק דעם „דזשאָינט" בין איך באַפרייט געוואָרן.

נעם־זשע אויף מיין פריינד די ווייטערדיקע דערציילונג, ווי אַזוי איך בין געקומען אַהער:

וועג איך בין צוריק געקומען קיין דוואָרעץ, און נאָך דעם ווי מיין רעוואָלווער איז געבליבן בייַ יוספן, האָב איך נאָך געהאַט 2 ביקסן מיט קוילן. איך האָב זיי באַגראָבן אין וואַלד, נישט ווייט פון דוואָרעץ, גוט באַצייכנט און פאַרגעדענקט דאָס אָרט, כדי זיי צו קענען געפינען אין אַ נויט. איך האָב געווויינט צוזאַמען מיט חיים דאַנישעווסקי פון איוועניץ. מיט אים בין איך אַוועק פון לאַגער זוכן אַ שטיקל ברויט בייַ זיינע באַקאַנטע קריסטן, אין נאָענטן דאָרף. דאָ האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז די דייטשן האָבן אַלע יידן צוריק געבראַכט פון די אַרבעטס־פלעצער און פון די פעלדער — אין לאַגער אַריין. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז מען דאַרף וואָס שנעלער אַנטלויפן. איך האָב חיימען דערציילט, אַז איך האָב 2 ביקסן, אַז מיר וועלן האָבן מיט וואָס זיך צו פאַרטיידיקן קעגן די מערדער.

מיר האָבן זיך צוריק געצויגן אין וואַלד. דאָ האָבן מיר שוין באַגעגנט עטלעכע יידן, אַנטלאָפענע פון דוואָרעץ. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז מיר טאָרן ניט בלייבן נאָענט פון דוואָרעץ. איז מען געלאָפן ווייטער. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט ישראל קעסלער פון נאַליבאָק און יקותיאל (קסיל) קיוואָוויטש. מיר האָבן זיי דערציילט, אַז מיר גייען אויסגראָבן 2 ביקסן וואָס ליגן באַהאַלטן אין וואַלד. „גוט, — האָט קעסלער געזאָגט. — מיט די ביקסן וועל איך אייך מיטנעמען אין מיין פאַרטיזאַנער־אָפּטיילונג". חיים דאַנישעווסקי איז געבליבן מיט קעסלערן וואַרטן אין וואַלד און איך בין מיט קיוואָוויטשן אַוועק ברענגען די ביקסן.

די ביקסן האָב איך ניט געפונען — און קיוואָוויטש האָט מיך באַשולדיקט, אַז איך האָב פשוט אָפּגענאַרט. ער האָט געוואָלט צוריק גיין צו קעסלערן. אָן די ביקסן האָב איך ניט געהאַט וווּ צו גיין. מיר איז געווען שרעקלעך צו בלייבן איינער אַליין אין וואַלד, דערצו אָן געווער. איך האָב אָנגעכאַפּט קיוואָוויטשן פאַר די קליידער, אים געבעטן וואַרטן, איך וועל גיין נאָך אַ מאָל זוכן די ביקסן. ביינאַכט איז אָנגעפאַלן אַ שנייַ, ס׳איז געוואָרן ליכטיקער. לסוף איז מיר געלונגען צו אַנטדעקן דעם באַהאַל־טענעם אוצר, איך האָב די ביקסן געפונען. ביידע, איך און יקותיאל, האָבן ווי קליינע קינדער געווויינט פאַר פרייד. מיר זענען שנעל אַריבער דאָס אָזיריינער בריקל. דאָ האָבן אונדז דייטשן באַמערקט און באַשאָסן. אונדז איז קוים געלונגען צו אַנטלויפן.

וועג מיר זענען געקומען אויפן פלאַץ, ווו מיר האָבן זיך געדאַרפט טרעפן מיט קעסלערן, האָבן מיר אים ניט געטראָפן. אויך חיים דאַנישווסקי איז ניט געווען. מיר האָבן אין וואַלד געטראָפן עלקע פישקין, איטשע־בערל שימאַנאָוויטש און אנד. צוזאַמען האָבן מיר זיך געלאָזט גיין אין דער ריכטונג פון רוביזשעוויטש. צוליב דעם אָנגעפאַלענעם שנייַ, האָבן מיר געבלאָנדזשעט. מיר זענען געבליבן שטיין אין וואַלד,

נישט וויסנדיק וווּ ווייטער צו גיין. פאַרטאָג האָבן מיר געהערט הענער קרייען, האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז מיר זענען נאָענט פון אַ דאָרף. איך מיט איטשע־בערלען האָבן זיך גלאָזט צום דאָרף. מיך האָט מען געשיקט פאַרויס, ווייל איך בין געווען שרעקלעך אויסגעדאַרט, אין צעריסענע קליידער, אַרומגעוויקלט די פיס מיט שמאַטעס. מיין אויסזען האָט דערוועקט רחמנות ביי די פויערים.

אין דאָרף האָב איך זיך דערוווּסט וועגן דער שחיטה אין דוואָרעץ, אויך וווּ מיר געפינען זיך. מיר האָבן אין דאָרף באַקומען אַ ביסל שפייז, דערנאָך זיך פאַרשטעקט אין וואַלד, ביז ס׳איז געווארן פינצטער. ביינאַכט האָבן מיר זיך גלאָזט אין דער ריכטונג פון רובישעוויטש. ניט ווייט פון קארעלעץ, האָב איך באַקומען הויכע היץ. מיר זענען געווען געצוווּנגען צו בלייבן עטלעכע טעג אין אַ כוטאָר. מיר זענען געווען אַ גריפּע פון פינף מאַן. די קריסטן האָבן אונדז גוט באַהאַנדלט, געגעבן עסן און באַזאָרגט מיט ערטער צום שלאָפן. צווישן זיי איז געווען איין קריסטין, וועלכע האָט געוועדט יידיש און זי האָט באַדויערט אונדזער גורל.

נאָך עטלעכע טעג, בין איך געזונט געווארן, און מיר זענען אַוועק קיין רובישע־וויטש. דאָ האָבן מיר געטראָפן נאָך רובישעוויטשער, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון דער שחיטה אין דוואָרעצער לאַגער.

אונטערגאַנג פון אַ יידישער קהילה

שייקע אַשעראָוויטש ז״ל | בני־ברק

1

נאָכן אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי קיין רובישעוויטש, אין סעפטעמבער 1939, איז מיין עלטסטער ברודער מאיר אשעראָוויטש באַשטימט געווארן דורך דער נייער מאַכט אַלס קאָמענדאַנט פון שטעטל און לייבל סלאָבאָדקין — זיין געהילף. שפּעטער, ווען ס׳איז אויסגעוויילט געווארן אַ „סעל־סאָוויעט״ (דאָרפישער ראַט), האָט מען מאירן דערווייטערט פון זיין אַמט, באַשולדיקט אים אַלס „בורזשוי״, אַפילו אים אַרעסטירט אויף אַ געוויסער צייט. נאָכן באַפרייען אים, איז ער מיט דער משפּחה אַוועק קיין באַראַנאָוויטש.

מיטן אויסברוך פון דייטשיש־סאָוויעטישן קריג דעם 22־טן יוני 1941, איז באַראַנאָוויטש געווארן באָמבאַרדירט און מאיר מיט זיין פאַמיליע האָבן זיך אומגעקערט קיין רובישעוויטש. ווען די דייטשן זענען אַריין אין אונדזער שטעטל, האָבן מאיר און זיין הויזגעזינד ווידער זיך גלאָזט קיין באַראַנאָוויטש — און דאָרט אומגעקומען מיט אַ גרופּע יידן, וועלכע האָבן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ און אַוועק אין וואַלד. אין דער נאָכט ווען זיי האָבן הֶאַדאַרפט אַרויסגיין פון געטאָ, האָבן זיי דייטשע רוצחים געכאַפּט און דערהרגעט.

די דייטשן האָבן ביסלעכווייז אָנגעהויבן אייגנשטעלן זייער הערשאַפט אין רובי־

זשעוויטש. אַ געוויסן טאָג האָבן צען דייטשן זיך אַריינגעשטעלט אין מיין ווויינונג און געמאָלדן, אַז זיי וועלן זיך דאָ אויפהאַלטן אַ שטיקל צייט. זייער אונטעראָפיציר, אַן עלטערער דייטש, האָט זיך געוענדעט קיין מינסק און געבעטן פאַר מיר און מאָטל קאָסעווער, ווי פאַר „בויטוועדיקע יידן", כדי מיר זאָלן ניט זיין אויסגע־שטעלט אויף די אַלע צרות ווי אַנדערע. אויך די אייגקוואַטערירטע דייטשן האָבן זיך צו אונדז גוט באַצויגן, געגעבן די קינדער נאַשוואַרג און עסן. אין די אָוונטן איז דער עלטערער דייטש געזעסן מיט אונדז און זיך אויסגעטענהט, באַדויערט די לאַגע פון די יידן, געשאָלטן די מלחמה און... מיט התלהבות געלייענט די רעדעס פונעם „פירער", געלויבט און געגלויבט היטלערן.

די ערשטע וואָכן זינט די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל, איז געווען ניט שלעכט. די פאַליציי האָט ניט גערויבט און געשלאָגן און אין אונדזערע הערצער האָט זיך פאַרגנבעט אַ האָפענונג: אפשר וועט מען אַזוי אויבערלעבן די קריג?

2

אין געטאָ האָב איך געווויסט אין איצקע פריידע־יענטעס דירה. שבועות 1942, וועט מיר האָבן זיך אומגעקערט פון דער צוואַנגס־אַרבעט, זענען אויפן מאַרק געשטאַנען אויסגעשטעלט אונדזערע פרויען און קינדער — דערשראָקענע און צעטומלטע. די אַרטיקע קריסטן האָבן געלאָכט און געחוזקט פון די אומגליקלעכע יידן, זייער אַן אַקאָרדיאָן האָט אויסגעשפילט פריילעכע לידער. אַ צעשראָקענער הונט, אויף וועמענס קאָפּ און רוקן עס זענען געווען צוגעבונדן אַ פאָר תפילין, איז געלאָפן הין־און־צוריק. אַ קריסט איז צו מיר צוגעקומען און האַלב־ערנסט, האַלב־שפּאַסיק געפרעגט, אָנווייזנדיק אויפן הונט: „נו, ווו איז אייער גאָט?!" איך האָב געשוויגן. וואָס איז געווען צו ענטפערן?

עס האָט זיך אַנגעהויבן דער גירוש קיין איוועניץ. דער אַקאָרדיאָן האָט געשפילט, די דייטשן זענען געריטן אויף פערד און געפאָדערט פון די מיט פעק באַלאָדענע און דערשלאָגענע יידן מיטהאַלטן דעם שנעלן טעמפּאָ פון מאַרש. ווער עס האָט דאָס ניט געקענט באַווייזן, איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. אַזוי זענען דעמאָלט אומגעקומען, צווישן אַנדערע: נח זבילעוויטש, כיענע קאַלמאַנאָוויטש, גרשון מאַניכעס, ראַשקע צאָפין פון קאַמיען, יעקב רייכלין (בייקע דינעס אַ זון). מען האָט אונדז געטריבן צופוס 25 קילאָמעטער. דער וועג איז געווען פאַרזייט מיט די טויטע קערפערס און מיט פאַרשידענע זאַכן, פון וועלכע מ׳האָט זיך באַפרייט אַליין, כדי דאָס גיין זאָל זיין גרינגער.

אין איוועניץ האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין קאָשאַרן — און באַלד אַוועק געגנומען די קינדער. די רוצחים האָבן פאַרזיכערט, אַז די קינדער ביז 10 יאָר וועלן זיי אָפּשיקן מיט פורן, דערווייל זאָל מען זיי לאָזן אין די קאָשאַרן. אַ סך עלטערן האָבן שוין ניט געגלייבט די מערדערס און פרובירט נעמען מיט זיך אַ טייל קינדער. חיים שימאָנאָוויטש פון נאַליבאָק האָט זיין איין־יאָריק קינד אַריינגעלייגט אין רוקזאַק — און דאָס עופלע האָט ניט געווויינט, אַפילו ווען אַ דייטש האָט מיט אַ שטעקן געקלאַפּט אינעם רוקזאַק, כדי זיך איבערצייגן צי דאָרט זענען פאַראַן בלויז זאַכן... אויך פייע גוריאָן האָט גערעטעוועט אירע צוויי מיידעלעך.

מיין רעיה איז אַלט געווען 10 יאָר און לילי — 7 יאָר. האָבן ביידע זיך געשטעלט אויף די שפּיץ פינגער, כדי אויסזען העכער. ס׳האָט אָפּגעגליקט — און מען האָט זיי אַדורכגעלאָזט. אכזריותדיק איז אָבער געווען דער גורל צו יענע מאַמעס, וועלכע האָבן געהאַט זויגלינגען און גאָר פּיצלעך קינדער. די דייטשע וואַנדאַלן און זייערע העלפערס האָבן מיט רציחה און ברוטאַלקייט געריסן די קינדער פון די מאַמעס הענט, געטויט זיי אויפן אָרט מיטן צעקלאָפּן די קעפּלעך אין וואַנט... און די זון האָט געשיינט, קיין דונערן און בליצן האָבן זיך ניט אַראָפּ געלאָזט פון לויטערן הימל צו באַשטראָפן די מערדערס, די מיט בלוט באַפלעקטע און מיט קינדערישע מוחלעך באַשפּריצטע וואַנט איז ניט איינגעפאַלן...

3

מיר ווערן ווייטער געטריבן אין מאַרש, לאָנדיק הינטער זיך טויטע קינדער אין דרויסן און לעבעדיקע — אין די קאָשאַרן, ניט וויסנדיק וואָס זיי און אונדז דערוואַרט. ביז נאַליבאָק האָבן די קינדער אַלץ געטאָן, כדי מיטלויפן און מיטהאַלטן מיט די דערוואַקסענע. אַ פּאָליציאַנט האָט אַרויפגעזעצט אויף אַ וואָגן מיין לילין. האָט דאָס דערזען אַ דייטש און זי אַראָפּ געטריבן. איבער אַ שעה צייט איז דאָס קינד געלאָפן, ביז זי האָט אונדז דערייאָגט.

אין נאַליבאָק האָט מען אונדז פאַרשפּאַרט אין אַ שטאַל. די פּאָליציאַנטן פון דער אָרטיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג האָבן אונדז פאַרקויפט וואַסער פאַר גאָלט. וועג אַן עלטערער דייטשער זעלנער האָט דאָס דערזען, האָט ער אָנגעשריען אויף די פּאָליציאַנטן און באַפוילן אַרויסלאָזן פון שטאַל, כדי פריי און אומגעשטערט צו לעשן דעם דורשט.

מען טרייבט שוין ווידער... דאָס מאָל — קיין דוואָרעץ, דורך לובטש און נאָוואָגרודעק. אין דוואָרעצער לאַגער איז די ענגשאַפט אומגעהויער גרויס, די אַרבעט — אַ שווערע, און עסן — אַ מינימום שבמינימום. אונדזער גליק איז געווען, וואָס מיין ביילען איז געלונגען אָפּט זיך אַרויס צו גנבענען פון לאַגער אין די אַרומיקע דערפער, נייען דאָרט פאַר די פויערים און דערפאַר באַקומען אַ ביסל פראָדוקטן.

מאַנטיק, דעם 28טן דעצעמבער 1942, וועט איך בין פאַרטאָג אַרויס אויפן הויף, האָב איך געזען ווי דער לאַגער איז אַרומגערינגלט מיט באַוואָפנטע דייטשן. ניט אַנדערש — ס׳איז געקומען דער סוף. אויפן פלאַץ איז געשטאַנען דער לאַגער־עלטסטער, אַן אינזשיניער, געסטאַפּאָוועס און דער יודענראַט. עטלעכע יונגעלייט, צווישן זיי די רובייזשעוויטשער בחורים: איסר בעקמאַן (אלי דעם קצבס זון), משה פונט, ניומע, מלכה בנימין־יעקבס אַ זון, האָבן צוגערופן דעם פאָרזיצער פון יודענראַט, נאָוויק, און געבעטן, אַז די ראַט־מיטגלידער און ער זאָלן זיך אָפרוקן פון די דייטשן, ווייל זיי ווילן אויף זיי וואַרפן אַ גראַנאַט און אין דער בהלה זאָלן די יידן קענען אַנטלויפן. נאָוויק האָט געבעטן די בחורים גאָרניט טאָן, אפשר וועט נאָך געלונגען אָפּצושרייען די גזירה, עס איז דאָ אַ האָפענונג אָפּצושטויסן די שחיטה. וועג עס איז געפאַלן דער באַפעל אייגצושטייגן אין די אויטאָס, זענען נאָוויק מיט זיין טאַכטער, מיט אויפגעהויבענע קעפּ, די ערשטע אַריין אין אויטאָ...

4

אָבער ניט אַלעמען האָט זיך געוואָלט גיין אויף אַ זיכערן טויט. האָבן די דייטשן געזומען וואַרפן די יידן אין די אויטאָס, אונטערטרייבן זיי און שלאָגן מיט די ביקסן־קאָלבעס, נאַהייקעס, שטעקנס, רעוואָלווערן. אין דעם מאָמענט האָבן עטלעכע יידישע בחורים זיך אַ וואַרף געטאָן אויף די דייטשן, בעת אַנדערע האָבן פּרובירט זיך דורכצרייסן דורך דער פאַרצוימונג. אַ סך אַ סך אונדזערע זענען דעמאָלט געפאַלן, צווישן זיי — איסר (אלי קצבס זון) און משה פונט. אַנדערע צוויי פון די קעמפערס, איטשע בערקאָוויטש און שמעון שוסטער, איז געלונגען צו באַהאַלטן זיך אין בונקער, וווּ אויך איך און מיין משפּחה האָבן זיך געפונען.

די דייטשן האָבן זיך געלאָזט פון שטוב צו שטוב איבערן דוואָרעצער לאַגער און וווּ זיי האָבן געפונען אויסבאַהאַלטענע יידן, האָט מען זיי אויפגעלאָדנט אויף די אויטאָס, אַרויס געפירט פונעם לאַגער און דערשאָסן. אַ סך זענען פרייוויליק אַוועק צו דער שחיטה, כדי זיך באַפרייען פון די אומגעהויערע ליידן, שרעק און אומזיכערקייט — אויסער הונגער און קראַנקייטן. באַזונדער האָבן עס געטאָן די, וועלכע זענען אַליין געבליבן פון אַ פאַרצווייגטער משפּחה.

אין אונדזער בונקער האָט זיך מיט אַמאָל צעווייניגט אַ קינד. עס האָט געדראָט אַ געפאָר, אַז די דייטשן וועלן צוליב דעם אַנטדעקן די באַהעלטענישן און אַלע וועלן אומקומען. די פאַרצווייפלטע מוטער האָט שוין מסכים געווען מען זאָל דאָס קינד דערשטיקן, נאָר קיינער האָט ניט געוואָלט אויספירן דעם גזר־דין... צו אַלעמענס פאַרלייכטערונג, איז דאָס קינד שטיל געוואָרן — און אונדזער טויט־שרעק האָט זיך דערווייל געענדיקט. נאָכן זיין פאַרשטעקט אינעם בונקער אין משך פון גאַנצע צוויי מעת־לעת, אָן עסן און אָן אַ טראָפן וואַסער, האָט ווער אויסגעשריען, אַז דער לאַגער ברענט. ווירקלעך, אַ געדיכטער רויך און הויכע פלאַמען האָבן באַשטעטיקט די ידיעה. אין ליכט פון דער שריפה האָבן מיר אויך געזען, אַז די פאַרצוימונג וועט שוין ניט געהיטן. האָב איך מיט ביילען און די קינדער זיך אַרויס געריסן דורך די שטעכלדראָטן אויף דער פריי און זיך געלאָזט לויפן אין דער ריכטונג פון וואַלד.

5

דאָס איז געווען דעם 31טן דעצעמבער 1942. אין יענער נאַכט האָבן מיליאָנען מענטשן אויף דער וועלט געהויבן די גלעזער און געווונטשן זיך אַ גוט יאָר — בעת מיר, האַלב נאַקעטע, פאַרשטאַרטע פון קעלט, אויסגעהונגערטע און דערשעפּטע, האָבן מיט די לעצטע כוחות זיך דערשלעפּט אויפן שניי ביזן דאָרף אָזיראַן, 15 קילאָמעטער פון דוואָרעץ. ניט ווייט פונעם דאָרף זענען אויף פערד אונדז אַנטקעגן געקומען צוויי רייטערס און מיט אָנגעצילטע רעוואָלווערן אָנגעהויבן פאָרשן ווער מיר זענען, פון וואַנען מיר קומען. דערוויסנדיק זיך אַז מיר זענען יידן, האָט איינער פון די רייטערס, דער באַווּסטער פאַרטיזאַנער־קאָמאַנדיר גראָזני, געפרעגט אונדז מיט מיטלייד: „איר קומט פון דער ‚בויניע'?" (שעכטהויז). איך האָב אים געבעטן, ער זאָל אונדז מיטנעמען אין וואַלד, האָט ער געענטפערט, אַז פאָמיליעס מיט קינדער קען ער ניט נעמען. אין זיין אָטריאַד זענען דאָ אַ סך יידן „געראָיען" (העלדן), אָבער אָן קינדער. ער האָט

אונדז געהייסן גיין אין נאַענטסטן דאָרף און זאָגן אין זיין נאָמען, מען זאָל אונדז געבן עסן און לאָזן אַ שטיקל צייט זיך אָפרוען.

2 ביינאַכט זענען מיר צוגעקומען צו אַ פויערישער כאַטע אויפן וועג, אַנגעקלאַפּט אין טיר — אָבער קיינער האָט ניט געוואָלט עפענען. האָב איך אריינגעשריען צום פויער, אַז גראָזני האָט אונדז געשיקט — און די טיר האָט זיך ברייט צעעפנט. עטלעכע שעה זענען מיר דאָרט געשלאָפן, זיך אָפגערוט, אָפגעגעסן. בייטאָג האָט דער פויער אויף אַ מאָפּע אונדז געוויזן דעם וועג קיין מיר, נאָר דורך זייטיקע וועגן און שטעגן. מיט אַמאָל הערן מיט קלאַפּן אין טיר — און אויף דער שוועל באַווייזט זיך יוסף קאָסעווער און בעט אַ שטיקל ברויט. דערזעענדיק מיך, האָט ער פון פרייד אוך געריטקייט שטאַרק זיך פונאַנדערגעווייגט. קומענדיק עטוואָס צו זיך, האָט ער אונדז דערציילט, אַז ניט וויט פון דאָנען זענען אויסבאַהאַלטן עטלעכע יידן פון לאָגער און זיי וויסן דעם וועג קיין מיר.

מיר האָבן האַרציק באַדאַנקט דעם פויער און זיך געלאָזט וויטער אויף נע־ונד.

נישט האָבנדיק קיין געוואָר און אויך קיין באַשטימטן אַדרעס וווּ צו גיין, האָבן מיר באַשלאָסן זיך אומצוקערן קיין רוביזשעוויטש, וווּ די געגנט איז גוט באַקאַנט און מיר קענען אויך אַ סך קריסטן, וואָס אפשר וועלן זיי העלפן. מיר האָבן ניט געווּסט, אַז אין יענער צייט זענען אין רוביזשעוויטש נישט געווען קיין דייטשן און קיין אַרטיקע פאָליציאַנטן.

6

וועג מען האָט צום דריטן מאָל צונויפגעטריבן די רוביזשעוויטשער יידן פון געטאָ, כדי זיי אָפשיקן אויף אומקום, זענען אַ צען יידן אַנטלאָפן אין וואַלד: יאָשע פישקין מיט זיין פאָטער שפּסל, יידל גאַרמיזע, לייבל סלאָבאָדקין, יעקב שוסטער און אַנדערע. אין וואַלד זענען זיי צוגעשטאַנען צו אַ פאַרטיזאַנער־אָטריאד, וועלכער האָט פלאַנירט אַנצופאַלן אויפן דייטשן גאַרניזאָן און פאָליצייאישן פאָסטערונעק אין רוביזשעוויטש. דעם איבערפאַל האָבן אַדורכגעפירט צוויי גרופּן: א. נ. פון טשאַפּאַיעוו און א. נ. פון סטאַלין, צוזאַמען אַ 500 מאָן, צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך אויך געפונען רוביזשעוויטשער יידן. די פאַרטיזאַנער האָבן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל פון צוויי זייטן און בראש פון ביידע גרופּעס זענען געשטאַנען אונדזערע בחורים: פישקין און ל. סלאָבאָדקין. זיי איז געלונגען צו כאַפּן אַ 40 פאָליציאַנטן, מיט זייער קאָמענדאַנט זשיכער. די שלאַכט איבערן שטעטל האָט געדויערט ביז פאַרטאָג. דערנאָך האָבן די פאַרטיזאַנער צונויפגעטריבן די פאָליציאַנטן אויפן מאַרק און פאַר די אויגן פון דער באַפעלקערונג — זיי דערשאָסן. די קריסטן האָבן צווישן די נקמה־נעמערס דערקענט אונדזערע רוביזשעוויטשער יידישע בחורים און די ידיעה וועגן דעם האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפרייט אין דער גאַנצער געגנט.

פיל פון די קריסטן איז לגמרי ניט געפעלן געוואָרן וואָס יידן באַזיצן געווער און וווּיסן אויך ווי אַזוי און קעגן וועמען עס אָנצוווענדן, באַזונדערס קעגן די, וואָס האָבן יידן אָנגעטאָן צרות. האָבן אַ טייל פויערים און רוביזשעוויטשער קריסטן זיך אויס־

גענחשבונט, אַז ס׳איז ניט כדאי צו ריזיקירן, מיטאַרבעטן מיט די דייטשן, וועלכע זענען אַזוי ריקזיכטלאָז אין אויסראָטן די יידן.

פון יענעם פאַרטיזאַנישן איבערפאַל ביז דער באַפרייאונג, איז רובזשעוויטש געווען פריי פון דייטשן און אַרטיקע פאַליציאַנטן. אין דער געגנט איז אונדזער שטעטל אַנגערופן געוואָרן אין יענער תקופה „די צווייטע מאָסקווע". אמת, בייטאָג האָבן זיך דאָרט יאָ באַוויזן דייטשן, נאָר אין אַ גרעסערער צאָל און שטאַרק באַוואָפנט. אָבער אין די נעכט איז פון זיי קיין שפור ניט געבליבן, אויס מורא פאַר די פאַרטיזאַנער.

7

דעם וועג פון דוואָרעץ קיין מיר און פון דאָרט קיין רובזשעוויטש האָבן מיר אַדורכגעמאַכט אין קלייניע גרופּעס, כדי לייכטער זיך אויסבאַהאַלטן און מאַרשירן. בייטאָג איז מען געווען פאַרשטעקט אין וואַלד און געגאַנגען איז מען נאָר אין די נעכט. אין דאָרף רודניע, 3 קילאָמעטער פון רובזשעוויטש, האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז די לעצטע איז באַפרייט פון דייטשן. מיר זענען 3 טעג געווען ביי אַ פויער, לייטיש זיך אַרומגעוואַשן, אויסגערוט, געגעסן צו דער זעט און געלעבט אָן פּחד. אויפן פערטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין רובזשעוויטש, ווו מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן 2 חדשים.

איין מאָל, אין אַ פראָסטיקן באַגינען, האָבן מיר דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. כ׳בין אַרויס אין דרויסן און דערזען ווי עס קומען אָן זעלנער, אין ווייסע כאַלאַטן, פון דריי ריכטונגען: איוועניצער, ראָקאָוור און סטויפּצער גאַסן. אַנטלויפן איז שוין ניט געווען מעגלעך, אויך צוויישן די קריסטן איז געווארן אַ גרויסע בהלה, ווייל אויך זיי האָט מען געכאַפּט אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין דייטשלאַנד. בלית־ברירה האָב איך געזומען ביילען מיט די קינדער און מיר זענען אַלע געשטאַנען אין גאַס. די דייטשן האָבן געמיינט אוודאי אַז מיר זענען קריסטן און אונדז ניט געטשעפּעט. איצט האָבן מיר דורך גערטנער און אונטערוועג זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון קוידאַנאָוו, אַדורך דעם ברידער־קבר און אָפּגעלאָפן אַ 5 קילאָמעטער ביזן דאָרף פּאַפּקי. דאָ האָבן מיר ווידער דערזען מיליטער־לייט אין ווייסע כאַלאַטן. „זיכער דייטשן" — איז אונדז דורכגעלאָפן אין געדאַנק. ס׳איז שוין אָבער געווען שפּעט צו אַנטלויפן, ווייל אויך זיי האָבן אונדז באַמערקט — און מיר דערהערן אַ באַפּעל אויף... רוסיש: „פּאָדכאַדי!" („דערנענטערן זיך"). ערשט פון דער נאָענט האָבן מיר דערזען אויף זייערע היטלען רויטע שטערנס און פאַרשטאַנען, אַז דאָס זענען סאָוויעטישע פאַרטיזאַנער.

זיי האָבן אונדז אַריינגעפירט אין אַ שטוב און אָנגעהויבן פאָרשן. „וויפל אונדזעריקע האָסטו אומגעבראַכט"?! ס׳האָט מיר אַזש אַ ברי געטאָן פון אַזאַ פראַגע און מיט ביטערניש און פאַרצווייפלונג האָב איך פונאַנדערגעריסן דאָס העמד און אויסגעשריען: „וואָס ווילט איר, טאָווארישטשי, אונדז הרגענען? — נו, שיסט!" זייער עלטסטער האָט נאָך אַ מינוט שווייגן און שפּאַנונג זיך אָנגערופן:

— איר קאָנט גיין, אָבער ניט קיין רובזשעוויטש. דאָרט זענען די דייטשן.

איך האָב זיך אירגאָניש פאַר אים פאַרנייגט און באַדאנקט...

אין דאָרף האָט געלעבט אונדזערס אַ באַקאַנטע קריסטין, וועגן וועלכער מ׳האָט דערציילט, אַז זי האָט מיט אַ צייט צוריק צוגענומען אַן אַרבעטער, אַ טאָטער. מיר זענען אַוועק צו דער פויערטע זי בעטן אונדז לאָזן איבערנעכטיקן און אפשר אויך — אויסבאַהאַלטן אַ שטיקל צייט. האָט זי געפרעגט איר אַרבעטער, צי עס איז ניט קעגן דעם — נאָר יענער האָט גאָרנישט געענטפערט, געכאַפט זיין קאָזשוך און שנעל אַרויס פון שטוב. אַזאַ אויפירונג איז מיר געוואָרן פאַרדעכטיקט, כ׳בין געווען זיכער, אַז ר׳איז אַוועק צו די דייטשן אונדז פאַרמסרן. אויף מיין פראַגע צו דער קריסטין, צי ער וועט אונדז ניט אויסגעבן, האָט זי אונדז פאַרזיכערט, אַז ס׳איז נישטאָ וואָס מורא צו האָבן*. זי האָט אונדז פאַרבעטן צום טיש, דערלאַנגט עסן. פלוצים לויפט אַריין אַ דערשראָקענע איר טאָכטער און רופט אויס: „דייטשן זענען געקומען אין דאָרף!" ניט וועלנדיק שטעלן אין געפאַר די גאַסטפריינטלעכע בעל־הבית־טע, זענען מיר שנעל אַוועק פון שטוב און דורכן פעלד זיך געלאָזן צום וואַלד. די דייטשן האָבן אונדז באַמערקט, נאָר פויערים האָבן זיי געזאָגט, אַז מיר זענען פון אַ דערבייאיקן דאָרף — און מיר זענען אומגעשטערט אַוועק וויטער, אין וואַלד, וווּ מ׳איז אַ האַלבע נאַכט געשטאַנען אין קעלט און אין שרעק.

ס׳האָט אָבער ניט געהאָט קיין זין אַזוי צו שטיין אין וואַלד און מיר באַשליסן זיך לאָזן אין דער ריכטונג פון סטוידץ, אפשר זענען דאָרט נישטאָ קיין דייטשן. דער שנייַ איז אויסערגעווײַנלעך טיף און כדי אויסטרעטן פאַר די קינדער אַ וועג, גייַ איך פאַרויס. נאָכן אָפגיין עטלעכע קילאָמעטער, דערפילן מיר, אַז מיט אונדזערע שוואַכע כוחות האָט ניט קיין זין צו וואַנדערן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג און אומזיכערן צייל. דעריבער באַשליסן מיר זיך אומצוקערן קיין רוביזשעוויטש — און זאָל זיין וואָס ס׳וועט זיין!

8

אַרום 3 בייגאַכט האָבן מיר זיך דערשלעפט צום דאָרף סימקאָוויטש און אַנגעקלאָפט אין דער כאַטע פון ווינצוש קאָטערינשטשיק, וועלכער האָט געשמט פאַר אַ זייער שלעכטן פויער. דערהערנדיק מיין נאָמען, האָט ער גראָד ברייט געעפנט די טיר, אונדז אַריינגעלאָזט, געהייסן דער ווייב אייניהייצן דעם אויוון און צוגרייטן עסן. דערזעענדיק מיינע באַרוועסע פיס, האָט ער מיר געגעבן אַ פאָר וואָלענקעס מיט קאַלאָשן און ריינע, טרוקענע שמאַטעס אַרומצוויקלען די שוין האָלב פאַרפרוירענע פיס. אַז ס׳איז געוואָרן טאָג, האָט ער אונדז געהייסן זיך אויסבאַהאַלטן אין דערבייאיקן

* נאָך דער באַפרייאונג האָב איך זיך געטראָפן מיט דעם „טאָטער" — און ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז געווען אַ מינסקער ייִד, אַ מוהל, וועלכער האָט זיך אײַנגעשאָפן פאַפירן אַלס טאָטער און זיך אַנגעדונגען אַלס אַרבעטער ביי דער אַלמנה. אויף מיין פראַגע פאַר וואָס ער האָט דעמאָלט ניט געענטפערט דער פויערטע מכוח אונדזער בלייבן ביי אים, האָט ער דערקלערט, אַז דערזעענדיק אַ יידישע משפּחה אין איר נויט און יאוש, האָט אים אַזוי פאַרקלעמט ביים האַרץ, אַז ער איז ניט געווען בכוח דאָס מויל צו עפענען, אַ וואָרט אַרויסצוברענגען. ער איז אַוועק אין שטאַל, געווײַנט ווי אַ קליין קינד און דערבי זיך אויסגעטענהט מיטן רבונו־של־עולם...

האיכר אמיל פוקה (עומד הראשון מימין), שמשפחתו נרצחה על־ידי הגרמנים בגלל עזרתו ליהודים. דער פויער עמיל פֿאָקא (שטייט דער ערשטער רעכטס), וועמענס משפחה איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן פֿאַר זיין העלפן ראַטעווען יידן (דאָס בילד — פון יאָר 1923).

„אָסיץ" (וווּ מען טרוקנט פלאַקס) ביזן אָוונט און דערנאָך קומען צוריק צו אים. ער האָט ניט פֿאַרגעסן מיטצוגעבן צידה לדרך.

אין „אָסיץ" זענען מיר אָפּגעזעסן 2 טעג. אויפן דריטן טאָג האָט דער פויער אונדז צו וויסן געגעבן, אַז די דייטשן זענען אַוועק און אַז מיר קענען זיך אומקערן קיין רוביזשעוויטש. אָבער פֿאַרן פֿאַרלאָזן דאָס שטעטל, האָבן די רוצחים געכאַפּט דריי יידישע מיידלעך — צוויי שוועסטערס, זרחס קינדער און אַ טאָכטער פון איידל גראיער — און זיי דערהרגעט. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דער חורבה פון דער מיל אויף דער קוידאַנאָווער גאַס. מיט זיי האָט זיך געפינען יונה פישקין, וועמען ס'איז געלונגען אין דער לעצטער מינוט צו אַנטלויפן. אויסגעגעבן האָט זיי אַ רוביזשעוויטשער קריסט. (יונה פישקין איז געפֿאַלן אַלס סאָלדאַט פון דער רויטער אַרמיי, אין וועלכער ער איז מאָביליזירט געוואָרן נאָך דער באַפרייונג).

הערנדיק אַזעלכע געשיכטעס, האָט זיך נאָך אַלץ ניט געוואָלט אומקערן קיין רוביזשעוויטש. האָבן מיר געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט אין משך פון עטלעכע חדשים, ביז דער זיך דערנענטערנדיקער פרילינג האָט צעטייעט דעם שניי, אין

דרויסן איז געווארן וואַרעמער און די הערצער — אָפּטימיסטישער. מיר זענען אַוועק קיין סלאָבאָדע. אָרטיקע איינווינער האָבן פּאַר אונדז און פּאַר לייזשע גוריאַן אויסגעגראָבן אַ בונקער, ווו מיר זענען געווען אויסבאַהאַלטן אַ ביסל חדשים. די סלאָבאָדער פּויערים האָבן זיך גוט באַצויגן צו יידן, פּאַרזאָרגט זיי מיט באַהעלטענישן און עסן, ריזיקירנדיק מיט זייער לעבן, ווייל זיי האָבן געווּסט וואָס זיי דראָט, אין פּאַל די דייטשן אַנטדעקן די יידן און זייערע רעטערס.

9

אַ געוויסן טאָג האָבן רוסישע פּאַרטיזאַנער אונדז אַנטדעקט אין בונקער און אויפגעפּאָדערט תיכף אים צו פּאַרלאָזן, אַ ניט וועלן זיי אונדז שיסן. איז מען אַוועק אין פּאָדזשערנער וואַלד, ווו מיר האָבן געטראָפן עטלעכע משפחות פון רוביזשעוויטש. עס איז שוין געווען זומער — נאָר אַ רעגנדיקער, די ערד איז תמיד געווען נאַס און מיר זענען כסדר געלעגן אין פייכטקייט. קיין פייער האָט מען ניט געטאָרט אָנצינדן, ווייל דער רויך וואָלט פּאַראַטן די באַהעלטענישן. דאָרט זענען מיר געווען באַהאַלטן עטלעכע וואָכן, ביזן שניט פון יאָר 1943.

אין יענע טעג האָט זיך געפילט אַ פּאַרשטאַרקטע באַוועגונג פון דייטשן מיליטער. מיר האָבן פּאַרשטאַנען, אַז זיי טרעטן צוריק און אַז די קלעפּ וועלכע זיי כאַפּן אויפן רוסישן פראָנט, זענען שטאַרקע. אַ געוויסן טאָג האָבן אין וואַלד, ביי אונדזער באַהעלטענישׂ, באַוויזן זיך אויף פערד די פּאַרטיזאַנער בעלסקי און וועבורג, פּאָר־לייגנדיק, אַז מיר זאָלן איבערגיין אין דער נאַליבאָקער פּושטשע, ווו מען פילט זיך אַ סך זיכערער. מיר אָבער האָבן ניט באַווּיזן צו דערפילן זייער עצה און אויך אונדזער שטרעבונג, ווייל די דייטשן האָבן גראָד אָנגעהויבן אַדורכפירן אַ גרויסע אָבלאַווע אין דער פושטשע און דערהרגעט אַ סך פּאַרטיזאַנער. צווישן די געפאַלענע — אברהם און חיים־איסר בעלקין, לייבל סלאָבאָדקין און יעקב גראיערס אַ זון. אָפילו צו אונדזערע אויערן האָט זיך דערטראָגן די אַרטילעריש באַשיסונג פון דער פושטשע.

פּויערים זענען געקומען אין וואַלד אונדז וואַרענען, אַז די דייטשן גרייטן זיך אַרומרינגלען דעם וואַלד, ווייל זיי ווילן אָפּריניקן דעם וועג פון זייער צוריקטריט, פון פּאַרטיזאַנער און אומזיכערע עלעמענטן. זענען מיר אין בהלה אַוועק פון וואַלד און זיך באַהאַלטן אין די טאַנאַוועי בלאָטעס, ווו מ׳איז אָפּגעלעגן עטלעכע טעג. אָבער צומאָרגנס נאָך אונדזער אָנקומען אין דער זומפיקער געגנט, איז זי געוואָרן באַשטעלט און באַשאָסן פון דייטשן. מיר האָבן זיך גוט פּאַרשטעקט הינטער קוסטעס, בעת דער גאַנצער קערפּער איז געלעגן אין וואַסער. מדריך געווען די דייטשן האָט דער פּאָדזשערנער קריסט מינקעוויטש, וועלכער האָט זיי מיט אַ כיוון געפירט אין דער ריכטונג פון די בלאָטעס, כדי זיי אָפּציען וואָס וויייטער פון וואַלד, מיינענדיק, אַז מיר זענען דאָרט באַהאַלטן, ווייל ער האָט ניט געווּסט, אַז מיט אַ טאָג פריער זענען מיר אַוועק צו די זומפן. צוליב דעם גרויסן שלאָקס־רעגן, האָבן די דייטשן פּאַרדעקט זייערע קעפּ מיט די קאַפּישאָנען פון די מאַנטלען און ניט דערזען ווי ממש פּאַר זייערע אויגן ליגן אויסבאַהאַלטענע יידן. פון גרויס שרעק און איבערלעבונגען, איז מיין ביילע דעמאָלט קראַנק געוואָרן.

נאָך יענער אָבלאָווע, האָבן מיר זיך צעטיילט אויף באַזונדערע משפחות, געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף, פון פויער צו פויער — ביז דער באַפרייונג.

10

וועז די רויטע אַרמיי איז אַריין קיין רוביזשעוויטש, זענען מיר אַרויס פון די באַהעלטענישן און זיך צוריק געקערט אַ היים, וועלכע האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט איין גרויסע חורבה און פאַרוויסטונג. די יידישע הייזער — צענומען אויף הייצונג, און פון די הונדערטער יידישע משפחות — קיין זכר...

נאָר די הייזער, וועלכע די קריסטן האָבן פאַרכאַפּט נאָכן אויסזידלען די יידן — זענען געבליבן גאַנץ. דער נייער „סעל־סאָוויעט" (דאָרפס־ראַט) האָט מיך מיט מיין משפחה אַריינגעזעצט אין דער דירה פון עלקע מינעס. די רוסן האָבן אַרעסטירט עטלעכע קריסטן וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן, זיי אַוועק געפירט קיין מינסק. זייער גורל איז מיר אומבאַקאַנט.

אין רוביזשעוויטש האָבן מיר אויפגעגראָבן אַ סך קברים אויף פאָרשידענע פלעצער, געריכטעט און הייף, ווו די רוצחים האָבן דערהרגעט די אַנטדעקטע יידן און אויפן אָרט זיי קובר געווען. מיר האָבן עקסהומירט די קערפערס און זייער געביין געבראַכט צו קבר ישראל. אַ טייל קדושים האָבן מיר דערקענט לויט די בגדים. די צוויי טעכטער פון חיים־לייזער בערעזאָוויטש, האָבן מיר דערקענט לויט זייערע פנימער, אַזוי גוט האָבן זיי אויסגעזען לאַנגע חדשים נאָכן טויט...

קיין אַרבעט האָט ניט געפעלט. איך האָב זיך אומגעקערט אויף מיין פריערדיקן אַמט — לייטער פון קאָאָפעראַטיוון געשעפט. נאָר געווויסט האָב איך, אַז רוביזשעוויטש קען ניט מער זיין מיין היים. שטענדיק און אומעטום האָב איך געזען די פאַרפייניקטע און דערמאָרדעטע יידן. יעדן פאַרבייגייענדיקן קריסט האָב איך געקוקט אויף זיינע הענט און געטראַכט, אַז זיי זענען אַוודאי באַפלעקט מיטן בלוט פון אונדזערע קדושים. איך האָב זיך געפילט שרעקלעך פרעמד און פאַראיינזאַמט אין רוביזשעוויטש, דאָרט ווו מיין יידישע קהילה האָט אויפגעהערט עקזיסטירן...

אין הערבסט 1945 האָב איך אויסגענוצט מיינע רעכט אויף רעפאַטריאַציע אַלס געוועזענער פוילישער בירגער. מיר פאָרן איבער קיין פוילן, פון דאָרט — קיין דייטשלאַנד, ווו ס׳איז געשטאָרבן מיין פרוי ביילע, נאָך די אַלע שוידערלעכע איבערלעבונגען אין די מלחמה־יאָרן.

אין סעפטעמבער 1949 בין איך מיט מיין יונגסטער טאָכטער לילי אַנגעקומען קיין ישראל. נאָך 8 יאָר וואַנדערונגען, טויט־שרעק, פיין און ליידן, פון לעבן אויסערן געזעץ, ווי אַ געיאָגטע חיה — זענען מיר ענדלעך געקומען צו זיך אַ היים, אין דער יידישער מדינה. מיין עלטערע טאָכטער רעיה מיט איר מאַן, זענען אַוועק אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

איבערגעלעבט דעם גיהנום

פייגע קושעל־סעגאַלאָוויטש / עכו

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן, בין איך געווען אין ווילנע, צו גאַסט ביי מיין שוועסטער חנה־ליבע. באַלד ווי די דייטשן זענען אַריין, האָבן זיי געמומען כאַפן יידן אויף צוואַנגס־אַרבעט, פאַרבאָטן צו גיין אויף די טראָטוּאַרן, באַפוילן אָנצוטאָן גלעלע לאַטעס. זיי פלעגן אויך גיין איבער די שטובן כאַפן יידן צו דער אַרבעט. אַזוי זענען אַדורך אין שרעק און אין פיין 7 וואָכן.

אַ מאָל, שטייענדיק אין דער ריי נאָך ברויט, האָב איך זיך צונויפגערעדט מיט אַ פרוי פון איווּיע, וועלכע האָט באַשלאָסן זיך צוריק צו קערן אין איר שטאָט — און מסכים געווען מיך מיטצונעמען. מיר האָבן געקריגן אַ דערלויבעניש אויף אַרויס־צופאָרן. כ׳האָב ניט געהאַט קיין גלעלט, האָב איך דעם יידישן בעל־עגלה באַצאָלט מיט מיין האַנט־זייגערל. חנה־ליבע האָט אויך געווּאָלט פאָרן, נאָר זי האָט געשוואַנגערט און זיך געפילט שלעכט. זי איז געבליבן אין ווילנע און אומגעקומען צוזאַמען מיט אירע צוויי קינדער אין אַ בונקער אין ווילנער געטאָ.

בפינה למעלה, מימין (מסומן בחץ) — קבר־אחים שבו נרצחו ונקברו יהודי רוביז׳ביץ׳, נאליבוק, דרוונה והסביבה ב־1942. במרכז התמונה — מפקדת בית״ר ברוביז׳ביץ׳, בשנת 1936. אין ווינקל אויבן, רעכטס — דער בריידער־קבר פון די רוביזשעוויטשער, נאַליבאָקער, דערעוונער יידן און אומגעבראַכט אין 1942. אין פאָדערשטן פלאַן: אָנפירונג פון בית״ר (1936).

פון איוויע בין איך צופוס געגאַנגען אַ היים. עס איז שוין געווען שפּעט אין אָוונט. עס האָט געמומען רעגענען, איך בין צוגעקומען צו אַ קריץ־וועג. די געגנט איז מיר געווען אומבאַקאַנט. ניט געווען וועמען צו פרעגן דעם וועג. כ׳בין צוגעגאַנגען צו אַ וואַלד. עס איז געווען פינצטער, איך האָב געפילט, אַז איך בלאָנדזשע. עס איז מיר געווען אַזוי ביטער אויפן האַרצן, אַז איך האָב אויסגעבראָכן מיט אַ געוויין. ווי גאָט האָט דערהערט מיין געוויין, איז אָנגעקומען אַן אַלטיטשקע קריסטין, וועלכע האָט מיך באַרויקט, געגעבן צו טרינקען און געוויזן דעם וועג.

שפּעט בייאַכט בין איך אָנגעקומען אין דאָרף ניקאָלאַיעווע. איך בין געגאַנגען אין גאַס, ניט וויסנדיק, ווו איך וועל קענען איבערנעכטיקן. האָב איך דערזען אַ יינגל מיט אַן אָנגענייטער געלער לאָטע. ווייזט זיך אַרויס, אַז אין דעם דאָרף האָט געווינט אַ יידישע משפּחה, האָב איך ביי זיי געענכטיקט. צו מאָרגנס בין איך אַוועק קיין לובטש.

אין לובטש איז שוין געווען אַ געטאָ. איך האָב דאָרט אויסגעפונען העניען, די שוועסטער פון אַלטער דעם קצבס (לונגען), ביי וועלכער כ׳האָב געענכטיקט. צופעליק האָט זי זיך דערוווסט, אַז אַ באַקאַנטער קריסט פּאָרט צומאָרגנס קיין נאַליבאָק. ער האָט מסכים געווען מיך מיטצונעמען, נאָר געהייסן קומען פּאַרטאָג, כדי קיינער זאָל מיך ניט זען. איך האָב געהאָט מיט זיך אַ פּאָר שטיקלעך זייף, האָב איך אים דאָס געגעבן פאַרן פּאָרן.

קיין נאַליבאָק בין איך אָנגעקומען מיטאָג צייט. די יידן זענען אַרומגעגאַנגען צעשראָקענע, צעבראָכענע און פאַריאושטע. איך האָב דאָרט געענכטיקט ביי ביילען (לייזשע תמרהס שוועסטער), און זונטיק פרי בין איך אַוועק צופוס קיין דערעווע — און פון דאָרט אָנגעקומען אַ היים. דערזעענדיק מיך, איז די שמחה אין שטוב געווען זייער גרויס, ווייל מען האָט שוין ניט געגלויבט, אַז מען וועט זיך נאָך זען. פון דעמאָלט אָן האָב איך זיך געפונען מיט מיינע עלטערן צוזאַמען, און צוזאַמען מיט זיי דורכגעמאַכט דעם גאַנצן גיהנום, צוזאַמען זיך געראַטעוועט, און ענדלעך מיט דער גאַנצער משפּחה אָנגעקומען קיין ישראל — צו זיך אַ היים.

צו מאָרגנס נאָך דער מלחמה

זאק משה / נחלים, פּתח־תּקוה

געענדיקט האָט זיך די מלחמה מיט אַ זיג איבער אונדזערע ביטערסטע שונאים — די נאַציס, אָבער פאַר אונדז יידן איז דאָס אַ קליינע טרייסט. אונדזערע משפּחות זענען פאַרניכטעט, אונדזער היים איז מער נישטאָ... איך קוק אויפן אָרט, ווו ס׳איז געשטאַנען אונדזער שטוב, וועלכע די קריסטן האָבן לויט אַ דייטשן באַפעל צענומען און געגנוצט פאַר זייערטוועגן. נישטאָ מער קיין היים און קיין משפּחה. איך גיי אויף דער ראַקאָוועך גאַס, צום הויז פון מיין פעטער. יאָ, דאָס הויז שטייט, מ׳האָט עס ניט צענומען. איך גיי אַריין, דאָרט לעבט אַ קריסטלעכע משפּחה. אָט שטייט אונדזער ברוינע קאַנאַפּע, אויף

וועלכער איך האָב אַלס קינד זיך געשפילט; אָט איז דער טיש, אַרום וועלכן עס איז שבת און יום־טוב געזעסן די גאַנצע משפחה; אויף דער וואַנט הענגט אונדזער אַלטיטשקער זייגער און זיין טיק־טאַק דערוועקט אין מיר אַזוי פיל זכרונות. טערן שטעלן זיך אין די אויגן — און איך פאַרלאָז שנעל די שטוב, כדי די קריסטן זאָלן נישט זען מיינע טערן.

אין שטעטל זענען פאַרבליבן נאָר עטלעכע יידישע משפחות, אָבער מען זעט זיי נישט. אויך זיי פילן דאָס זעלבע וואָס איך. איך טרעף אין גאַס אַ סך קריסטן. אַ טייל לאָזן אַראָפּ זייערע אויגן, זיי שעמען זיך קוקן אויף מיר. אַנדערע קוקן מיט פאַרוווּנדערונג, ווי זיי וואָלטן זאָגן „וואָס, דו לעבסט נאָך?" און איך קוק אויף זייערע הענט און טראַכט: וועלכע פון זיי זענען פאַרפלעקט מיט אונדזער בלוט? כ׳קען עס מער נישט איבערטראָגן, ווי איך וואָלט געגאַנגען אויף אַ בית־הקברות — און איך באַשליס אַנטלויפן פון דאָנען, אַוועק אין אַ גרויסער שטאָט, אין וועלכער כ׳וועל פאַרשלונגען ווערן אין איר טומל. אפשר וועט אָפּגעטעמפט ווערן מיין ווייטאָג און די טרויעריקע געדאַנקען וועלן נישט תמיד דריקן אויף מיין געמיט. און אָט אַזוי וויר איך פאַרשלעפט מיטן שטראָם פון יידן פליטי־החרב — קיין לאָדזש, דער צענטער פון ביסל געראַטעוועטע פוילישע יידן.

דאָ הער איך ריידן נאָר וועגן עלייה, שטויס זיך אָן אויף שליחים פון ארץ־ישראל — און אין דער פינצטערניש אין וועלכער מיר האָבן דעמאָלט געלעבט, האָט אויפגעלויכטן אַ שטראַל: יידיש לאַנד. איך בין תמיד ווייט געווען פון פאַרטייען, פאָליטיק און אידעאָלאָגיעס, אָבער איצט איז מיך באַפאַלן איין הייסער באַגער: עולה זיין — און וואָס פריער! מיט דער הילף פון בית״ר האָב איך אין פעברואַר 1947 פאַרלאָזט פוילן, אין דער ריכטונג פון טשעכאָסלאָוואַקיי. פון פראָג איז מען אַוועק אין פראַנצויזישן פאָרט מאַרסיי און אין מערץ 1947 זענען מיר אַרויף אויף אַ לאַסט־שיף, וועלכער מ׳האָט אַ נאָמען געגעבן „טעאָדאָר הערצל". די באַדינגונגען אויף דער שיף זענען געווען שרעקלעכע. צו דער מוראדיקער ענגשאַפט, איז ניט געווען גענוג וואַסער און עסן. שוואַנגערע פרויען, אַלטע לייט און קינדער, ווי אויך די קראַנקע — האָבן שטאַרק געליטן. דער צעשטורעמטער ים האָט אין משך פון די צוויי וואָכן רייזע אויפן וואַסער נאָך פאַרגרעסערט אונדזערע ליידן. ביז אַ געוויסן טאָג מיר האָבן ענדלעך דערזען די ברעגעס פון ארץ־ישראל. ווער איז אימשטאַנד צו באַשרייבן די געפילן און איבערלעבונגען פון יענעם מאָמענט?

ניט לאנג אָבער האָט געדויערט די פרייד. דער ענגלישער פלאָט האָט אונדז אַנטדעקט, גענומען נאָכיאָגן און ווען זייערע זעלנער האָבן פרובירט זיך אַרויפבאַקומען אויף אונדזער שיף, האָבן מיר מיט שטעקנס, פלעשער און וואָס ס׳איז געקומען אונטער די הענט — זיי באַוואָרפן און געוואָלט פאַרטרייבן. זיי האָבן אָבער געוואָרפן טערן־באָמבעס — און אונדזער ווידערשטאַנד האָט אויפגעהערט. בעת די קראַנקע און שוואַנגערע פרויען האָבן די ענגלענדער אַוועק געפירט אין אַ לאַגער אין עתלית, זענען מיר פאַרטריבן געוואָרן קיין קפריסין (ציפערן). אין אַפּריל 1947 האָבן מיר ווידער זיך געפונען הינטער שטעכלדראָטן, אין לאַגער־רעזשים. די מלחמה האָט זיך טאַקע געענדיקט — אָבער נאָך ניט פאַר אונדז, יידן... דאָס האָט אויף אונדז פאַטאַל

געווירקט. מיר זענען געווארן מארעליש צעבראכן, אפאטיש, פארלוירן דעם צוטרוי צו דער מענטשהייט.

מיר פירן ווידער אונדזער לעבן אין לייוונטענע צעלטן, אין שוועכע באדינגונגען. אויב מיר האבן ניט געליטן קיין הונגער, איז עס נאר א דאנק דער טעטיקייט פון „דזשאינט".

די טעג און נעכט אין לאגער זענען געווען מאנאטאנע, גראע, ענלעכע איינע צו די אנדערע, אן א האפענונג שנעל באפרייט צו ווערן פון דאנען און אנקומען אין אייגענעם לאנד — ביז דער נאכט פון 29־טן נאוועמבער 1947, ווען אין אונ״א איז געפאלן דער היסטארישער באשלוס אויפצושטעלן א יידישע מדינה אין דער צעטיילטער ארץ־ישראל.

איך גיי ארויס אין דרויסן — רעדלעך מענטשן שטייען און דיסקוטירן מיט ברען און מיט פרייד: „היינט ווערט באשטימט דער גורל פון ארץ־ישראל, במילא — אויך אונדזער גורל"... מיט א פארכאפטן אטעם הערן מיר אין ראדיא דעם פארלויף פון דער דעבאטע אין או״א, די אפשטימונג — און מיט אמאל ברעכט אויס ספאנטאן די גרויסע שמחה און באגייסטערונג, אויסגעמישט מיט טרערן פון געירטקייט און טיפער איבער־לעבונג. דער עולם צעקושט זיך, מען טאנצט און מען יובלט פאר פרייד. דער לאגער ברויזט און שטורעמט. אין יענעם מאמענט האבן מיר פארגעסן אלע אונדזערע צרות. טרערן גיסן זיך פון מיינע אויגן — טרערן פון פרייד און איבערלעבונג. איך פיל, אז סוף־כל־סוף איז געקומען די גאולה...

אין מדינת ישראל בין איך אנגעקומען אין דעצמבער 1949.

מיר זענען געבליבן אין שטעטל...

יעקב חורגין / רמת־גן

די ערשטע ידיעה ווען קריג צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד, האב איך באקומען פון מיין פרוי רחל, ווען איך האב זיך אומגעקערט פונעם קאפעראטיוו, ווו כ׳האב איינגעקויפט פראדוקטן. מיר זענען געווען זייער איבערראשט, ניט געווסט וואס צו טאן.

אין זעלבן טאג האט דער סאלטיס באפוילן מיר און נאך 12 מענטשן, אז מיר זאלן היטן די טעלעגראפישע סלופן אויף א שטרעקע פון עטלעכע קילאמעטער, ביז הניעצקע. אין די פרימארגן־שעהן איז אן עסקאדרע דייטשע ערפלאנען אדורכגעפלויגן איבער אונדז, ארפגעלאזט זיך גאר נידעריק און באשאסן פון מאשין־געווער.

מיט גרויס שרעק האב איך זיך צוריק געקערט א היים.

צו מארגנס זענען הונדערטער יידן אדורכגעגאנגען דורך אונדזער שטעטל, אנטלויפנדיק קיין רוסלאנד. זיי האבן אונדז איבערגעגעבן שרעקלעכע ידיעות ווען דער לאגע פון די יידן אין די אקופירטע געגנטן. ניט געקוקט אויף די גרויל־דערציילונגען פון די פליטים און דאס בעטן זיך פון מיין פרוי, אז מיר זאלן זיך איינפאקן און לויפן קיין רוסלאנד, האב איך צוליב די קליינע קינדער באשלאסן צו בלייבן אין שטעטל.

איך האָב ניט געגלויבט, אַז די דייטשן הרגענען סתם יידן. איך האָב געמיינט, אַז נאָר די קאָמוניסטן שיסן זיי.

כאָטש רוביזשעוויטש האָט שוין אָפּיציעל געהערט צו דייטשלאַנד און די רוסישע אַרמיי איז געהאָט אַנטלאָפן, איז במשך עטלעכע וואָכן ניט געווען קיין שום מאַכט אין שטעטל. עס האָט געהערשט כאַאָס. די פּויערים האָבן אָנגעהויבן ראַבירן יידישע הייזער. מיר האָבן זיך פאַרשפּאַרט אין די היימען און מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס.

דעם 8טן יולי האָט אָנגעהויבן אַדורכמאַרשירן די דייטשע אַרמיי. דערנאָך האָבן די דייטשן געשאָפן אַ פאָליצייַ פון דער אָרטיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען מיך מיט אַ גרופּע פון 30 יידן מאָביליזירט, כדי קובר זיין די געפאַלענע רוסישע סאָלדאַטן אין ליכאַטשער וואַלד. אין דער זעלבער צייט האָט די פאָליצייַ אָרגאַניזירט יידישע גרופּן און אָנגעהויבן צו שיקן זיי אויף צוואַנגס־אַרבעט אין פאַרשידענע פלעצער.

איך בין אַריינגעפאַלן אין אַ גרופּע, וועלכע האָט געדאַרפט בויען אַ בריק אין סלאָבאָדע. דער אָנפירער פון מיין גרופּע איז געווען פארכימאָוויטש.

אַזוי האָט זיך געפירט דאָס לעבן אין שטעטל — מיט פחד און זאָרג, ניט וויסנדיק וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען.

אין דער זעלבער צייט איז געשאַפן געוואָרן אַ יודענראַט, וועלכער איז באַשטאַנען פון: לאָטע אייזנבוד, סאָלאָמיטש, איצקע גוריאָן און וועלוול שימאָנאָוויטש.

דעם ערשטן דעצעמבער 1941, איז געשאַפן געוואָרן דאָס געטאָ אין שטעטל. אַזוי ווי מיין שטוב איז ניט אַריין אין שטח פון געטאָ (איך האָב זיך דערוווּסט וועגן דעם מיט אַ פּאָר טעג פריער), האָב איך ביינאַכט געגומען מיינע זאַכן און זיך אַרייַנגעגנבעט אין חייקינס שטוב.

אין געטאָ איז ביי ליוטע סעגאַלאָוויטש אָרגאַניזירט געוואָרן אַן אַרטעל (קאָאָפּעראַטיוו) פון פאַכמענער. מיך האָט מען אָנגענומען אַלס אַרבעטער אין אַרטעל.

די ענגשאַפט אין געטאָ און די שרעקלעכע סאַניטאַרע באַדינגונגען וועלכע האָבן דאָרט געהערשט, האָבן געבראַכט דערצו, אַז יעדן טאָג זענען פיל מענטשן אויסגעשטאָרבן פון פאַרשידענע קראַנקייטן.

פון צייט צו צייט פלעגט מען אַרויסשיקן יידן אין לאַגערן. ווען איך בין שוין געשטאַנען צוזאַמען מיט נאָך 300 יידן צום אַרויסשיקן קיין דוואָרעץ, איז מיר אין דער לעצטער מינוט געלונגען זיך אַרויסצוגנבענען פון דער גרופּע און בלייבן אין געטאָ. אָבער ניט לאַנג האָב איך זיך געקענט אַרויסדרייען — און אַ געוויסן טאָג, בין איך געשטאַנען מיט מיין משפּחה צווישן אַ גרופּע פון 160 מאַן, וואָרטנדיק אָפּצומאַרשירן קיין איוועניץ.

יעדער האָט געמעגט זיך מיטנעמען, וואָס ער האָט געקענט טראָגן. אַזוי אָנגעלאָדן מיט פּעקלעך, האָבן מיר אַדורכגעמאַכט דעם מאַרש צופוס פון רוביזשעוויטש קיין איוועניץ. אויפן וועג האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן אַ טייל פּעקלעך, ניט האָבנדיק קיין כוח מער צו שלעפּן, אָפילו די פּיס. מיר האָבן מאַרשירט צו 5 אין אַ ריי. ווער עס האָט פאַרלאָזן די ריי, אָדער איז שוואַך געוואָרן — האָט מען דערשאָסן אויפן וועג. פּיל

מענטשן זענען אַזוי אומגעקומען. מיט די לעצטע כוחות בין איך מיט מיין משפּחה ענדלעך אָנגעקומען קיין איוועניץ.

דאָ זענען מיר געווען 2 וואָכן. שרעק און הונגער האָבן מיר געהאַט ענוג אין די פּאָר וואָכן. אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט אויף זיך, האָט מען באַדאַרפט אויספּאַרקויפן, כדי צו שטילן דעם הונגער.

עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפּעל, אַז אַלע דאַרפן זיין גרייט צום מאַרשירן קיין דוואָרעץ. שטייענדיק שוין גרייט צום אָפּמאַרש, האָבן די דייטשן דורכגעפירט אַ סעלעקציע. קליינע קינדער ביז 10 יאָר האָט מען צוגענומען פון די עלטערן. די וועלכע האָבן געדאַרפט אָפּמאַרשירן, האָט מען קאָנצענטרירט אין די איוועניצער קאַזאַרמעס. מיט גרויס מי איז מיר געלונגען אַרייַנצונעמען צוריק מיין קלענסטן זון בנימין, וועלכער איז שוין געשטאַנען אויף דער צווייטער זייט, צוזאַמען מיט אַלע קליינע קינדער.

דאָך האָבן מיר זיך געמוזט צעשיידן מיט מיין געטרייַען זון. גלייך צו מאָרגנס, ווען מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן פון די קאַזאַרמעס און מיר האָבן אָנגעהויבן מאַרשירן אויפן וועג קיין דוואָרעץ, האָט מען מיט כוח אַרויסגענומען מיין בנימינקען פון די ריייען. עס האָט ניט געהאָלפן קיין בעטן און מיין פרויס געווויין. לויפנדיק נאָך אים, האָב איך באַקומען שטאַרקע קלעפ איבערן קאָפּ מיט אַ נאַהייקע. אַ צעטומלטער פון די קלעפּ און באַגאָסענער מיט בלוט, האָב איך נאָך געהערט פון דערווייטנס דאָס געווויין און געשריי פון מיין זון: „מאַמע, ראַטעוועט מיך! אך וויל ניט בלייבן אַליין. איך וויל ניט שטאַרבן!"

2 טעג האָבן מיר מאַרשירט. אויפן דריטן טאָג, זענען מיר אָנגעקומען צעבראָכענע קיין דוואָרעץ.

ווי גליקלעך זענען מיר געווען, וועו אין אַ קורצער צייט שפּעטער האָבן מיר באַקומען אַ פריילעכע בשורה, אַז בנימינקען איז געלונגען זיך אַרייַנצובאַקומען אין צווייטן עשעלאָן, אַז ער געפינט זיך אין נאַוואָגרודקער געטאָ. איך האָב אַלץ אויספּאַרקויפט און פּאַרן געלט באַצאָלט אַ גוי ער זאָל אים ברענגען צו אונדז קיין דוואָרעץ. ניט געקוקט אויפן שוידערלעכן מצב אין וועלכן מיר האָבן זיך געפונען אין דוואָרעץ, האָב איך זיך געפילט גליקלעך דעם טאָג, וועו בנימינקע האָט זיך וויידער פאַראייניקט מיט אונדז. דעם טאָג וועו איך האָב וויידער דערזען מיין זון, וועל איך קיין מאָל ניט פאַרגעסן.

ענדע דעצעמבער 1942, וועו מען האָט געגומען ליקווידירן דעם לאַגער, האָב איך מיט מיין משפּחה און דבורה, שמואל דעם קצבס און איטשע בערקאָוויטש, זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קעמערל. מיר האָבן געהערט די געשרייען און די שיסעריי. אַ דייטש איז אַריין אין שטוב און געשריגן: „מאָזעס, אַרויס!" ער האָט געשאָסן אין דער לופט, אָבער ניט געזוכט.

וועו עס איז געוואָרן פינצטער, זענען מיר אַריין אין ליוטע סעגאַלאָוויטשעס בונקער. 2 טעג שפּעטער, וועו דוואָרעץ האָט גענומען ברענען, זענען מיר זיך צעלאָפן אויסער די דראָטן און דערביי פאַרלוירן אייגער דעם צווייטן. ערשט מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער, האָב איך געפונען מיין וויב און קינדער אין רוביזשעוויטש. זיי האָבן געוואַנדערט אין אַן אומבאַקאַנטער געגנט. ניט וויב פון ניעמאַן, האָט זיי אַ קריסט אַרייַנגענומען צו זיך אין שטוב אָנצוווואַרעמען. זיין פרוי, דערזעענדיק מיין רחלהן מיט די צווויי קינדער, האָט

זיך פונאַנדערגעווייַנט פון רחמנות. דער קריסט האָט זיי איבערגעפירט איבערן ניעמאַן, געגעבן דעם אַדרעס פון זיין שוועסטער אין אַ צווייטן דאָרף, וועלכע האָט זיי געהאָלטן עטלעכע טעג.

בעת מיין וואַנדערן, האָב איך אָנגעטראָפן עטלעכע רוביזשעוויטשער יידן. מיר האָבן עטלעכע וואָכן זיך געהאָלטן צוזאַמען. מיט דער הילף פון פויערים, וועלכע האָבן אונדז געגעבן עסן, זענען מיר דערגאַנגען קיין רוביזשעוויטש. קיין פאָליציי איז שוין מער ניט געווען אין שטעטל און די דייטשן פלעגן זיך מער ניט ווייזן, צוליבן פחד פאַר די פאַרטיזאַנער. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט וואָכנלאַנג איבער די כוטאָרן.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אָפּלאָווע. מיר זענען פון צעלי־סעוויטש אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין און אָנגעטראָפן אויף פאַרטיזאַנער. אָבער זיי האָבן אונדז פאַרטריבן. מיר האָבן זיך נאָכגעשלעפּט נאָך זיי 7 קילאָמעטער, ביז שפּאָקי. דאָרט האָט אונדז אַ באַקאַנטער קריסט אויסבאַהאַלטן אין אַ גרוב פון קאַרטאָפל. עטלעכע טעג פריער האָבן די דייטשן אויסגעהרגעט אין שפּאָקי 14 קריסטן, פאַר מיטאַרבעטן מיט די פאַרטיזאַנער. דאָך פלעגן די פויערים אונדז געבן עסן און לאָזן איבערנעכטיקן.

אַזוי האָבן מיר זיך געמאַטערט, וואַנדערנדיק איבער די דערפער, ביז יוני 1944, וועו די רוסן האָבן באַפרייט די געגנט. דאָן האָבן מיר זיך צוריק געקערט קיין רוביזשעוויטש.

כמעט אַלע יידישע הייזער זענען געווען אויפגעריסן און צעשטערט. די קריסטן האָבן אַלץ פאַרנוצט אַלס ברענ־מאַטעריאַל. נאָר געציילטע יידישע הייזער, אין וועלכע עס האָבן געווויינט קריסטן, זענען געבליבן גאַנץ.

אין גרשון דעם שוסטערס שטוב, ווו עס האָט געווויינט מיין שוועגערין שאָשקע, האָבן מיר געפונען פאַרשטעקט אונטערן דאַך אַ טאָגבוך, וואָס איר טאָכטער שרה האָט געפירט.

16 חדשים שפּעטער זענען מיר דורך פוילן און דייטשלאַנד, אָנגעקומען אין 1949 צו זיך אַ היים, אין מדינת ישראל.

דריי יסורים־וועגן

נחמן בערמאַן, תל־אביב

מיט די דאָזיקע שורות וויל איך אַרויסשעפן עטלעכע טראָפנס פון דעם ים יסורים פונעם לעצטן וועג, וועלכן די אַלע אומגעקומענע האָבן אַדורכגעמאַכט און איך האָב צוזאַמען מיט זיי געווייטיקט ביז די לעצטע מינוטן. זאָלן די פאַרשריבענע בלעטער דינען אַלס מצבה פאַר די נישט פאַרדעקטע בלוט פון אַלע קדושים; פון דער יונג־צאַרטער שוועסטער מיינער ט י י ב ע ל ע; און פון דער נאָענטסטער נשמה, וועמענס איבערגעבנקייט און ליבע איך האָב געפילט ביז איר לעצטן אָטעם — מ י י ן מ ו ט ע ר ח י י ה.

דער ערשטער וועג

דעם 22סטן יוני 1941, איז די ערשטע דייטשע באָמבע געפאַלן אויף אונדזער שטוב אין באַראַנאָוויטש.

איך, מיין מוטער און יינגע שוועסטערל, זענען געלעגן אין גאָרטן, וואָס נאָכן שטוב און זיך געטוליעט צו דער פייכטער ערד. דער ערשטער געדאַנק וואָס איז געקומען נאָכן אויפהייבן דעם קאָפּ פון גראָז, איז געווען — גראָן.

וואָס גיכער קומען אין גראָן, זיך פאַרייניקן מיט דער משפחה און אפשר געפונען שוץ אויף די פעלדער און וועלדער — די באַוווסטע פוילישע וועלדער, וואָס ציען זיך אויף הונדערטער קילאָמעטערס אין אַלע ריכטונגען.

צו מאָרגנס, נאָך פאַר זון־אויפגאַנג, ווען מיר זענען שוין געווען אויפן וועג צו מזרח, איז די מערבדיקע זייט פון האָריזאָנט געווען באַלויכטן מיט רויטע פלאַמען, וועלכע האָבן אויבן, אין הימל, זיך פאַרייניקט מיט שוואַרץ־פיאָלעטע וואָלקנס. באַראַנאָוויטש, געבויט כמעט נאָר פון האָלץ, האָט געברענט גיך, לייכט און הויך. פון צייט־צו־צייט פלעג איך זיך אומקערן און כאַפן אַ קוק אויפן פייער. ס׳האָבן געברענט די קינדער־יאָרן... די היימען, שולן, חדרים און ישיבות. איך האָב געזען אין פייער דור־דורותדיקע מי, פראַצע און האָפענונג; דור־דורותדיקע פרייד, שמחות און טרערן.

באַראַנאָוויטש האָט געברענט, נאָך איידער די היטלעריסטישע שטיוול האָבן געטראָטן אויף אירע ערד. זיי האָבן אירע געצונדן פון דער הייך. נאָך דעם זענען געקומען די באַטשוועקטע שטיוול און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גרויסע פייער און טויט פון אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן.

מיט גרויס מי און אַ סך געלט האָב איך געפועלט ביי אַ פויער, ער זאָל מיט זיין פערד־און־וואָגן פירן מיין מוטער און שוועסטערל. מיטן שאַיי זענען געלאָפן אויף מזרח טיילן פון דער אָפּטרעטנדיקער סאָוויעטישער אַרמיי. לענגאויס די וועגן זענען געווען אויסגעמישט זעלנער און ציווילע באַפעלקערונג, אַלע האָבן זיך באַוועגט אין איין ריכטונג.

מיט צוויי־דריי טעג פריער, האָבן די אַלע מענטשן זיך פאַרנומען מיט זייער טאָג־טעגלעכן לעבן. פלוצלונג — ווי אַ גרויסע ערד־ציטערניש, אַלץ האָט אויפגערודערט און צעשטערט. מ׳איז געלאָפן מיט פּאַניק און שרעק, אַ געפיל פון אונדערוואַרטע און שוידערלעכע טעג, האָט אַלעמען באַהערשט.

דערהערנדיק פון ווייטן אַ געוויש און אויפרייסן, האָב איך אַראָפּ געכאַפּט די מוטער און שוועסטערל פון וואָגן. מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אָן אַ זייט פון וועג, אין אַ קאַנאַוול. צוויי דייטשע עראָפּלאַנען זענען פאַרבייגעפלויגן, וואַרפנדיק באָמבעס לענגויס דעם שאָסיי.

צוריקקערנדיק זיך צום פויער, האָבן מיר געזען ווי ער שטייט לעבן טויטן פערד. אויפן אָרט פון וואָגן איז געווען אַ בערגל צונויפגעמישטע האָלץ און שטרוי, נאָר איין ראָד האָט אַרויסגעשטעקט פון אויבן און פּאַמעלעך זיך געדרייט הין־און־קריק אויפן אייזערנעם אַקס.

די פרייד פון ראַטעוועז זיך פון דעם נאָר־וואָס זיכערן טויט, איז איצט געווען אויסגעמישט מיט דער שרעק פאַרן אומבאַוווסטן, שוידערלעכן מאָרגן.

דער צווייטער וועג

צוויי שליאַכן האָבן דורכגעקרייצט דעם פאָלוואַרק גראַן. איינע — פון סטויפּץ צו איוועניץ, דער צווייטער — פון רוביזשעוויטש צו דערעוונע און מיר.

האָרט ביי גראַן האָט דורכגעשניטן דעם וואַלד אַ גלייך אויסגעהאַקטע ליניע, וועלכע האָט זיך געצויגן אין דער טיף פון די פּוילישע וועלדער. דער דאָזיקער שמאָלער שטרייף האָט אַמאָל, נאָך פאָר דער ערשטער וועלט־קריג, געדינט אַלס גרענעץ פון צוויי גרויסע רוסישע גובערניעס: ווילנער און מינסקער. דערפאַר האָט דאָס אָרט געהייסן „גראַן״ (אויף רוסיש — גרענעץ).

ביי דעם דרייסיקסטן קילאָמעטער אויפן וועג פון סטויפּץ צו איוועניץ, האָט פון ביידע זייטן שליאַך זיך אָנגעהויבן דער יידישער גוטבאַזיץ גראַן.

צענדליקער קילאָמעטערס וואַלד. הויכע, שלאַנקע סאָסנע־ביימער, צאַרטע, ווייסע בעריאָזעס, ברייט־פאַרצווייגטע, טונקל־גרינע יאָדלעס און רוישיק־זילבערנע אָספּיניעס. אַרום די וועלדער, אויף קילאָמעטערס לאַנג, האָבן זיך געצויגן פעלדער, מיט ברייטע, זיך וויגנדיקע מיזשעס תבואה, ווייס־ראָזע, בליענדע גריקע, בונטע קאָניוטשינע־בלומען, גערטנער, סעדער און טייכן.

צוויי יידישע פאַמיליעס, באַוווסטע וואַלד־סוחרים, געבונדענע מיט ענגע פאַמיליע־פעדים, וועלכע האָבן געצויגן זייער יחוס פון באַוווסטע רבנים און צדיקים, זענען געקומען אַהער אָנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט און אָפּגעקויפט די הונדערטער העקטאַרן וואַלד און פעלדער.

הירש גאָלדבערג און שלמה גורוויץ מיט זייערע פאַמיליעס, האָבן געבויט פאָר זיך הייזער פון די ביימער פון אייגענעם וואַלד. זיי האָבן אויסגעוואָרצלט און אָפּגעריניקט גרויסע שטחים, אויף וועלכע זיי האָבן נאָך דעם געאַקערט, געזייט און געשניטן.

האָרט ביים וועג, וואָס האָט געפירט צו רוביזשעוויטש, האָט מען אויסגעבויט צוויי

סמאָלאַרניע־אויוונס, וועלכע האָבן אַ קיילעכיקן יאָר פאַבריצירט האָלץ־קוילן, סמאָלע און טערפענטין, וועלכע מ׳האָט עקספאָרטירט קיין אויסלאַנד.

צענדליקער פויערים פון דער געגנט האָבן געהאַט באַשעפטיקונג אין גוטבאַזיץ. ווינטער פלעגט די שטילקייט פון פאַרגליווערט־פאַרשנייטן וואַלד צעשטערן דער אָפּקלאַנג פון די זעגן און העק. פרילינג, זומער און האַרבסט, פלעגן די מענטשן, אומקערנדיק זיך פון באַאַרבעטן די פעלדער, באַגלייטן די זון־אונטערגאַנג מיט פאַרבענקטע, פויערישע לידער.

אין דער אוראַלטער געגנט, מיט אירע פאַרשלאָפענע וועלדער אַרום, די שמאָלע פויערישע מעזשעס, מיט פאַרוואָרפענע כוטאָרס און דערפער אַרום — האָט דער גוט־באַזיץ גראָן אַרייגעבראַכט לעבן און באַשעפטיקונג.

די הייזער אין גראָן האָט מען געבויט הויך, ברייט און באַקוועם. גרויסע צימערן, מיט הויכע ליכטיקע פענצטער, האָבן אַרויסגעקוקט אין סאָסנע־וואַלד, וועלכער האָט אַרומגערינגלט די הייזער, שטאַלן און לאַנגע שייערן.

די פענצטער און גאַניקעס זענען פון דרויסן באַפּוצט געווען מיט העל־געמאָלענע האָלץ־שניצעריייען. צופּאָרנדיק צו גראָן, האָבן זיי פון ווייטן געלויכטן צווישן די סאָסנע־ביימער, גלייך זיי וואָלטן גאַסטפריינדלעך פאַרבעטן צו זיך.

אין די ברייטע, געראַמע צימערן, פלעגט מען אָפט אויפנעמען געסט. גרויסע שררה־לייט פלעגן קומען אין די וועלדער אויף יאָגד. וואַלד־סוחרים זענען געקומען איינהאַנדלען האָלץ. אין די האַרבסטן פלעגט מען דאָ גרייטן די שניט־פייערונגען. צוזאַמען מיט די לעצטע תבואה־גאָרן, פלעגן די פויערים ברענגען פון די פעלדער געזאַנג, טענץ און געפלאָכטענע קרענץ פון גאָלדענע זאַנגען.

אין די יום־טובים, אָדער ימים־נוראים, וועו די משפּחה פלעגט קומען צוריק פון באַראַנאָוויטש קיין גראָן, פלעגן נאָך צוקומען פיל קרובים און באַקאַנטע. אַלע גרויסע צימערן פלעגן זיך פאַרפולן מיט טומל, געריידעריי און געלעכטער.

יעדן פרימאָרגן פלעגט מען זיך צוזאַמענקומען אין געראַמען סאַלאָן צו דאַוונען מיט מנין. די יידישע מיט בענקשאַפט פולע תפילה־ניגונים, פלעגן פאַרפולן די צימערן און זיך צוזאַמענגיסן מיטן ווינט און געריש פון האַרבסטיקן וואַלד אין דרויסן.

מיין פאָטער הלל האָט פאַרנומען וויכטיקע אַמטן און פלעגט די מערהייט צייט פון יאָר זיך געפונען אין די גרויסע רוסישע שטעט. אין די יום־טובים פלעגט ער זיך אומקערן אין גראָן און ליב געהאט צו דאַוונען פאָרן עמוד. די הויכע, ליכטיקע פענצטער פלעגן אַ לייכטן ציטער טאָן פון זיין שטאַרקער, קלינגעדיקער שטים, בעתן אויסזינגען די באַוווסטע ניגונים. דער זיידע הירש גאָלדבערג, איבערגעדענקט מיטן לאַנגן, געלבלעכן טלית, פלעגט אויסזען העכער און ברייטער ווי אַלעמאָל, יום־טובדיקייט און דערהויבנקייט פלעגט שפּראָצן פון זיין געשטאַלט אין די חגים און שבתים, פולע מיט יידישקייט, פרייד און משפּחה.

אויסערלעך האָט זיך געדאַכט, אַז אלץ זעט אויס ווי אין די אַמאָליקע יאָרן. אינערלעך, זענען אָבער פאַר די לעצטע עטלעכע יאָר פאָרגעקומען טראַגישע ענדערונגען אין אונדזער פאַמיליע. דער פאָטער איז געשטאָרבן אין עלטער פון אייַן־און־דרייסיק יאָר; נאָך אים איז געשטאָרבן די באָבע איטקע גאָלדבערג; און אַ יאָר שפּעטער — דער

זיידע הירש גאָלדבערג. פיר יאָר כסדרדיקער טרויער האָבן מוראדיק דערשיטערט אונדזער משפחה און די ווונדן און טרויער האָבן זיך ניט פאַרהיילט ביזן אַלגעמיינעם אומקום.

אין סעפטעמבער 1939, איז אויך פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע ענדערונג אין גוטבאַזיץ גראַן.

די סאָוויעטישע אַרמיי איז אַריין אין גראַן און אומגעגנט. די קאַרגע צוויי יאָר, ביז דעם איבערפאַל פון די דייטשן אין יוני 1941, האָבן אַלע באָווויזן זיך צוצופאַסן צו דער נייער אָרדענונג. די נייע מאַכט, האָט פון איר זייט זיך באַמיט צו געבן אַלעמען עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן, לויט איר סיסטעם.

די גראניער יידן, נישט געקוקט אויף דעם וואָס זיי זענען געווען גוטבאַזיצער, האָט זיי, פיזיש, קיינער ניט געטשעפעט. מן־הסתמא איז עס געשען אַ דאַנק דעם, וואָס זיי האָבן אַלע מאָל זיך באַמיט צו אַנטוויקלען גוטע, פריינדלעכע באַציִונגען מיט הויכע שררה־לייט, אַזוי אויך מיטן פשוטסטן אַרבעטער און פויער פון דער אומגעגנט.

*

פאַריאָגטע און מידע, האָבן מיר איצט זיך אומגעקערט קיין גראַן. אַרויסגייענדיק פון דערעוונער וועג, האָבן מיר צווישן די סאָסנעס דערזען אונדזערע הייזער.

קומענדיק אינ גראַן, האָבן מיר געטראָפן דעם פעטער שלמה גורוויץ און פאַמיליע, און דער מוטערס יינגערע שוועסטער לאה (געפינט זיך איצט אין לאַנד).

אַ טויט־שטימונג האָט אַלעמען באַהערשט, ווען מיר האָבן דערזען דעם ערשטן האַקנקרייץ אויף די אַרעמס פון די טונקל־גרויע מונדירן פון דער דייטשער אַרמיי וועלכע האָט געוואלמען שטראָמען אויף די זאַמדיקע וועגן אַרום גראַן.

עס האָבן זיך דערטראָגן ידיעות פון אַרומיקע שטעטלעך וועגן טויט־אַקציעס, וועלכע זענען אויסגעפירט געוואָרן אויף יידן.

בלאָנדזשעדיקע און צעשראָקענע האָבן זיך באָוויזן יידן פון קוידאַנאָוו. זיי האָבן אַפילו מורא געהאַט צו דערציילן און ריידן וועגן די גרויל, פון וועלכע זיי האָבן באָוויזן זיך צו ראַטעוועט. אויף דעם איוועניצער מאַרק־פלאַץ האָט מען צונויפגעזאַמלט דריי הונדערט פופציק יידן און יעדן צענטן אַרויסגעפירט אין נאָענטן וועלדל, באַפעלן אויסגראָבן פאַר זיך אַ קבר און אויפן אָרט זיי דערשאָסן.

פון ערשטן טאָג האָבן די יידן פון גראַן, צוזאַמען מיט די דערעוונער, געמוזט באַדינען די דייטשע אַרמיי מיט אַלערליי צוואַנגס־אַרבעטן. נאָך דעם האָבן זיי אָרגאַניזירט אָרטיקע פאָליציי, וועלכע האָט פאַרפאַלגט די יידן מיט אומנוצלעכע ווערנידעריקנדיקע אַרבעטן, קאָנטריבוציעס און רויבעריי. די דייטשן, מיט דער הילף פון דער דאָרטיקער פאָליציי, האָבן פון טאָג צו טאָג אַלץ מער פאַרצויגן די שטריק אַרום דעם האַלדז.

עס איז שטרענג פאַרבאָטן געוואָרן וועלכע ס׳איז פאַרבינדונג פון איין שטעטל מיטן צווייטן. דאָס זעלבע — מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג אַרום. נאָר צופעליקע און אָפגעריסענע ידיעות פלעגן דערגיין פון איין ישוב צום צווייטן.

יעדן טאָג פלעגן קומען נייע גזירות און פאָדערונגען פון דעם בינטל היטלעריסטן,

וועלכע זענען איינגעשטאַנען אין איוועניץ. די אַרטיקע פאָליציי האָט פלייסיק אויסגעפירט די באַפעלן. דערביי האָבן זיך ביי זיי צעשפילט די ווילדעסטע אינסטינקטן. איין פאָליציסט פלעגט זיך פאַרמעסטן מיטן צווייטן אין אוממענטשלעכקייט און אכזריותדיקייט.

נאָך דעם ווי אַלע זענען שוין געווען אויסגעמאַטערט, דערשלאָגן; נאָך דעם ווי מען האָט אַלץ צוגענומען; נאָך דעם ווי מען האָט אַרומגעבראָכן די צווייגן — איז געקומען די גזירה אַרויסצורייסן מיטן ווואָרצל...

אין יאַנואַר 1942, איז פון איוועניץ געקומען אַן אָפּטיילונג דייטשן און באַפוילן די דערעוונער און גראַניער יידן, צו זיין גרייט אויף מאָרגן צו פאַרלאָזן די היימען און אַרויסגעטריבן צו ווערן אין רובישעוויטשער געטאָ. זיי האָבן דערלויבט מיטנעמען זאַכן, נאָר וויפל יעדער איינער איז בכוח צו טראָגן.

פון באַגינען, זענען די גראַניער דריי יידישע פאַמיליעס, אַרומגערינגלט מיט פאָליציסטן, געשטאַנען גרייט מיט די פעקלעך אויפן רובישעוויטשער וועג און געווארט אויפן אָנקום פון די דערעוונער יידן.

אַנטקעגן זענען געבליבן פאַרלאָזענע היימען, וועלכע מען האָט געבויט, און אין וועלכע מען איז אַזוי פיל יאָרן פון פרייד און טרויער דורכגעאַנגען.

די אָקטאָבער־זון האָט ווי אַלע מאָל אַריינגעלויכטן אין די הויכע פענצטער־שויבן, וועלכע האָבן אָפּגעגלאָנצט מיט שוידערלעכער פוסטקייט און טרויער.

מיט אויפגעריסענע אויגן האָבן אַלע זיך געזעגנט מיטן אַרום, וויסנדיק, אַז מען זעט דאָס אַלץ צום לעצטן מאָל. יעדער בוים, יעדער צוייג, יעדער גראָז און סטעזשקע איז דאָ געווען באַקאַנט און אייגנס.

פלוצלונג איז אַלץ געוואָרן ווייט, אָפּגעריסן און פרעמד.

אין די פאַרמיטאָג־שעהן האָבן זיך באַווייזן די ערשטע פוסגייער און וועגענער מיט דערעוונער יידן. רייטער־פאָליציי מיט אָנגעצילטע ביקסן און רימענס אין די הענט האָבן געזידלט, געשריען און געיאָגט. זייערע געשרייען האָבן נאָך ווילדער און חיהשער אָפּגעהילכט אין דער אייביקער רויקייט פון אור־אַלטן וואַלד.

שטיל, דערשראָקן, מיט בלאַסע פנימער און פאַרווייגטע אויגן, האָבן זיך לאַנגזאַם געצויגן אויפן זאַמדיקן, שטויביקן וועג, די דערעוונער יידן — אַ שטעטעלע יידן, אָפּגעזונדערט און פאַרוואָרפן אין דער טיף פון די פוילישע וועלדער; יידן, וואָס האָבן פון דור־דורות, ווי אין אַ בינשטאָק, געבויט זייער טאָג־טעגלעכן לעבן; געווען פאַרבונדן מיט ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, געפאָרן אויף הכשרה, געגרייט זיך עולה צו זיין — און עולה געווען קיין ארץ־ישראל; געשיקט די קינדער לערנען אין חדרים, ישיבות, גימנאַזיעס אין די גרעסערע שטעט; געפירט אַ קולטורעלן לעבן — מיט צייטונגען, ביבליאָטעקן, דראַמקרייזן און נאָך.

מיט עקשנותדיקייט און ליבשאַפט האָבן זיי געשמידט נאָך אַ רינג צו דער דור־דורותדיקער יידישער קייט. אָבער איצט — עטלעכע הונדערט אומבאַהאָלפענע, אייגזאַמע מענער, פרויען, אַלטע לייט און קינדער, אָפּגעריסן פון אַרום, פון דער וועלט, אַרומגע־רינגלט מיט באַוואָפנטע, שוואַרץ־מונדירטע פאָליציאַנטן, האָבן זיי זיך באַוועגט אין דער ריכטונג פון רובישעוויטשער געטאָ. מיט אַ מוראדיק־דערדריקנדער שטילקייט און משונה־הייליקער רויקייט האָבן זיי דורכגעמאַכט דעם וועג צום אומבאַוווסטן מאָרגן.

צווישן דעם הייפל יידן, האָבן זיך אויך געפונען מיינע נאָענטסטע און טייערסטע: די באָבע עלקע בערמאַן, מיין פאָטערס מוטער, מיט צוויי טעכטער — די עלטערע איטקע, מיט איר מאַן, דער לערער יצחק אַבילעוויטש און זייער איין־יאָריק ייִנגעלע ברוך; די ייִנגערע טאָכטער חייה. זיי אַלע זענען אומגעקומען אין רוביזשעוויטשער און דוואָרעצער געטאָס. צווישן זיי איז אויך געווען מיין פאָטערס ברודער, אברהם בערמאַן (איצט אין לאַנד).

אויפן וועג זענען מיר פאַרביי כוטאָרס און דערפער. באָרוועסע, האַלב־נאַקעטע פויערישע קינדער האָבן דערשטוינט געפרוווט אונדז נאָכצולויפן. די קריסטן זענען ווי פאַרשטיינערטע געבליבן אויפן אָרט — ווער אין פענצטער, ווערן הינטערן פלויט, ווער ביים שייער און אין מיטן הויף. עפעס האָבן זייערע מוחות ניט געקענט באַגעמען וואָס קומט דאָ פאָר. זייערע געדאַנקען, דורכגעווייקטע מיט ווינט־פעלד־און־וואַלד, האָבן בשום אופן ניט געקענט פאַרשטיין און זיך דערטראָכטן צום גרויל און שוידער, וועלכע זייערע אויגן זענען. זייערע הענט, פאַרהאָרעוועטע פון אַקערן, זייען און שניידן, זענען פאַרגליווערט געוואָרן אין דער לופטן, אינמיטן ניט פאַרענדיקטן קריַיִן, וועלכן זיי האָבן צוליב שרעק און חרפה געוואָלט אָפצלמען אויפן שטערן...

דאָס טרויעריקסטע, וואָס מיר איז פאַרבליבן פון יענעם וועג, איז דווקא — די טאָג־ליכט.

מיט אַ קאַלטער, גרויזאַמער גלייכגילטיקייט, ווי קיין זאַך וואָלט געשען, האָט דער טאָג געלויכטן ווי אַלע מאָל. שאַרף ביז ווייטאָג, האָט די ליכט געשניטן דעם אַרום און אויפגעדעקט פאַר אַלץ און אַלעמען אונדזער איינזאַמע אומבאַהאָלפנקייט.

אין די פאַרנאַכט־שעהן האָבן מיר זיך דערנענטערט צו רוביזשעוויטש. ווי דער טאָג, אַזוי אויך דער אָוונט, איז געווען ווי אַלע מאָל. ווי אויף צו להכעיס, איז אַלץ אויף זיין שטענדיקן פלאַץ געשטאַנען...

אונטערן בריקל, אין דעם גלאַנציקן אָוונט־טייכל, האָט זיך אָפגעשפיגלט די הויכע ראָד פון דער וואַסער־מיל.

העכער, באַרג־אַרויף, האָבן אַנטקעגן רויטן הימל זיך געשוואַרצט די שפיצן דעכער פון רוביזשעוויטשער געטאָ. אונטער איינעם פון זיי האָט געדאַרפט זיין, פאַר מיר און מיינע טייערסטע, די צייטווייליקע סטאַציע פאַר דעם לעצטן וועג...

דער לעצטער וועג

דווקא אין די יידישע אָנדענק־טעג און יום־טובים, פלעגן די היטלעריסטישע בעסטיעס דורכפירן אַקציעס און עקזעקוציעס פאַר דעם ביסל גענפלאָגטע יידן אין רוביזשעוויטשער געטאָ.

פאַר שבועות 1942, האָט מען דעם גרעסטן טייל יידן פון געטאָ רוביזשעוויטש, אַרויסגעפירט אין דוואָרעץ, און אַ טייל — אין נאָוואָגרודעק.

מיין מוטער חייה, מיין שוועסטער טייבעלע און איך זענען געווען צווישן די, וועלכע מען האָט געיאָגט אין געטאָ נאָוואָגרודעק.

דער וועג פון רוביזשעוויטש ביז נאָוואָגרודעק האָט זיך געצויגן צווישן וועלדער

און פעלדער, טייכן, בערגלעך און טאָלן. דער פרילינג האָט שוין באַוויזן צו באַצירן דעם אָרום מיט זאָפטיקע גרינס, בונטע בלומען און מידע, נעפלדיק־בלויע האָריזאָנטן.

די דייטשע רייטערס האָבן אָן אויפהער, טאָג־און־נאַכט, געיאָגט און געטריבן דאָס בינטל יידן. די צערייצטע פערד האָבן מיט זייערע אייזערנע פאָדקאָוועס געשטויבט און פאַרנעפלט דעם זוניקן אָרום. מיט לאַנגע, רימענע בייטשן האָט מען פון אויבן, פון די זאָטלען, געקנאַלט, געשמיסן און אַרויסגעיאָגט פון דער מחשבה יעדן פרווו צו זען און טראַכטן. דער איינציקער געדאַנק איז געווען צו גיין, לויפן, זיין פון די ערשטע. ווייל דאָרט, צווישן די לעצטע, ווער עס שטייט־אָפּ, צי שפּאַרט זיך אָן אַ דער־ שעפטער, אָן כוחות, לעבן אַ שטיין, אָדער בייַמל, באַקומט ער דעם טויט אויף דעם זאַמדיקן וועג.

פלוצלינג פלעגט מען אונדז אָפהאַלטן אויפן וועג, אין מיטן אַ פעלד — און געבן רו אַ קורצע צייט. פאַר די עטלעכע מינוטן האָט מען געדאַרפט באַווייזן איבערצובייסן, אָדער אַ טרונק געבן, וועג וואָס עס האָט געהאַט, אויך דערליידיקן מענטשלעכע באַדערפענישן — אויפן וועג, פאַר אַלעמען אין די אויגן.

מיין מוטער האָט איר בילדונג געענדיקט מיט אַ מלוכהשער אויסצייכענונג אין מינסק, נאָך פאַרן ערשטן וועלט־קריג. וועג די דייטשן זענען אַריין, איז זי געווען אין אָנהייב פון אירע פערציקער יאָרן. שיין, אינטעליגענט, געזונט, גוט געבויט. אַלע האָבן באַוווּנדערט איר שטאָלץ און רעאַלן אָרט לעבן און דענקען. נאָך אַלס יונגע פרוי האָט זי פאַרלוירן איר מאַן. מיין פאָטער איז געשטאָרבן אין זיינע בליענדע יאָרן. קורץ נאָך דעם — איר מוטער און פאָטער. דער פאַמיליע־שטורעם האָט זי אויסערלעך ניט געבראָכן. זי איז געבליבן די מוטער פאַר די איבערגעבליבענע צוויי קינדער און דער ראש המשפּחה.

...איך מיט דעם שוועסטערל זענען איצט געגאַנגען ביי אירע הענט. די מוטער פלעגט אונדז פון צייט־צו־צייט דריקן צו זיך, ווי זי וואָלט וועלן זיך איבערצייגן, אַז מיר לעבן, און אויך זי — צווישן אונדז.

אין דעם לעצטן יאָר האָבן די היטלעריסטישע רוצחים באַוויזן, פלאַנירט און סיסטעמאַטיש צו פאַרטעמפּן, דערדריקן און צעברעכן יעדן שטאָלץ און ווירדע ביי די צעזייטע בינטלעך יידן אין די שטעט, שטעטלעך און ישובים. עס איז געבליבן נאָר דער איינציקער, ווילן צו אָטעמען, באַוועגן זיך און לעבן. אויב אין די גרעסערע שטעט זענען יאָ געווען פרווון פון אַרגאַניזירטן ווידערשטאַנד, איז דאָס צו די קלענערע ישובים נאָך ניט דערגאַנגען. דאָ האָט יעדער איינער מיט פאַרבייסנקייט און יאוש געזוכט דעם וועג צו ראַטעווען זיך. פּשוט — איבערלעבן, און מיט דעם לעבן בלייבן — שטעלן דעם ווידערשטאַנד.

שפּעטער האָבן זיך געפונען אַרגאַניזירן פאַרטיזאַנער־גרופּן, אין וועלכע עס האָבן זיך באַטייליקט פיל יידישע מענער און פרויען. עס זענען אויך אַרגאַניזירט געווארן יידישע אָטריאַדן, וועלכע האָבן גערעטעוועט הונדערטער יידן פון די אַרומיקע געטאָס.

דאָס טרויעריקסטע וואָס מיר איז פאַרבליבן פון דעם וועג, איז — דער אומשולדיקער, ווייטאָגלעך־פאַרוווּנדערטער אויסדרוק פון מיין שוועסטערלס פנים. פאַר אירע זעכצן בליענדע פרילינגען, האָט זי נאָך ניט באַוויזן צו זען זינד, טויט און געוואַלד. אירע

צאַרטע יונגע אויגן, זענען איצט פול געווען מיט גלאַנציקע טויערן. די נאַך ניט אויפגעבליטע בלום, ווי נאָך מיליאָנען ווי זי, איז אַוועק געריסן געוואָרן אין אָנפאַנג פון איר בליען.

זי האָט מיטגענומען אין קבר דאָס בילד פון אַ וועלט, וועלכע איז פול מיט דערנידע ייקונגען, רימענע בייטשן, חיהשע זידלעריין, סאַדיסטישע פיינען און דער הייסער ברען פון אַ בלייענע קויל...

אין חודש אָב 1942, אין דער אַלגעמיינער גרויסער שחיטה פון נאַוואַגרודעקער געטאָ, צוזאַמען מיט טויזנטער יידן פון נאַוואַגרודעק און אומגעגנט, זענען אומגעקומען מיין מוטער און שוועסטערל. לעבן זיי צוזאַמען איז אויך אומגעקומען שולמית, די זעכצן־יאָריקע יינגסטע טאָכטער פון מיין פעטער שלמה גורוויץ. ער מיט זיין פרוי זענען אומגעקומען אין רוביזשעוויטשער געטאָ. זייער זון יעקב איז געכאַלן אין פאַרטיזאַנקע. די עלטערע צוויי טעכטער, זינע און פאַניע, געפינען זיך אין ישראל. אין געטאָ נאַוואַגרודעק זענען אויך אומגעקומען מיינע קוזינעס ניוטע און פעסיע קיוואָוויץ.

✶

פון נאַוואַגרודעקער געטאָ זענען מיר אַנטלאָפן אין אַ פינצטערן האַרבסטיקן אָוונט. אַרויס פון געטאָ זענען מיר מיטן פולן באַוווסטזיין, אַז אין יעדן מאָמענט קענען מיר געכאַפט ווערן. ס׳איז אויך געווען קלאָר וואָס אונדז דערוואַרט, אין פאַל וועט מען כאַפט וועמען. דאָס איז געווען אין אַ צייט, וועט די היטלעריסטן האָבן געפייערט דעם כמעט פולן נצחון פון אומברענגען דאָס פוילישע יידנטום, אָבער גלייכצייטיק האָבן אין זייערע געדאַנקען זיך שוין געמומען פאַרגנבענען ספיקות וועגן אַ מיליטעריישן זיג. מיר אָבער, אָפגעריסענע פון דער אויסערלעכער וועלט, אַרומגעצוימטע און פאַרפיניקטע, האָבן פון דעם אַלעמען ניט געווווסט.

דער ערשטער געדאַנק, אַרויסלויפנדיק פון געטאָ איז געווען — גראָן. מיר האָבן איצט ניט געטראַכט וועגן גראָן מיט איר בונטער גרינקייט און אירע מיט זון פאַרגאָסענע ביימער און פעלדער. אונדז האָבן איצט געצויגן אַהין די גראַנער שאָטנס, די געדיכטע צווייגן און טונקעלע ווינקלען...

אין דרויסן איז געשטאַנען אָנפאַנג ווינטער. אין די פרימאָרגנס — קאַלט־טרוקענע פרעסטלעך. אונדז האָבן געשראָקן די אייגענע טריט, וועלכע האָבן זיך שאַרף אָפגע־סטעמפלט אויף די ווייס־פאַרפראָרענע טוי־גראָזן.

איך בין אַנטלאָפן פון געטאָ, צוזאַמען מיט מיין פאָטערס ברודער אברהם און דער מוטערס יינגסטע שוועסטער לאה. מיט אונדז זענען אויך אַרויס נאָך ניין יידן. אָפגעריסענע צווייגעלעך פון נאָר־וואָס אויסגעשאָטענעם געטאָ — פאַרביטערטע, געיאָגטע און איינזאַמע. יעדער איינער — אַן איבערגעבליבן רעשטל פון פאַרצווייגטע משפחות. יעדער פון אונדז האָט נאָר־וואָס געזען טויזנטער טויטן פאָר זיינע אויגן, יעדער מיט זיינע טעמפּע וווּנדן, וועלכע האָבן נאָך ניט באַוויזן צו דערגיין צום באַוווסטזיין און פאַרשטאַנד.

מיר זענען געגאַנגען נאָר אין די נעכט. בייטאָג האָט מען געזוכט שוץ אין די

וועלדער, אין גריבער, איבערגעדעקטע מיט צווייגן, צווישן געדיכט פֿאַרוואַקסענע ערטער, וואָס אונדז האָט זיך געדוכט, אַז קיין מענטשלעכער פוס און אויג דערגייט ניט אַהין.

ניט אַלעמאָל איז דער וועג געווען באַקאַנט. מיר זענען פֿאַרבײַ שלאָפֿנדיקע דערפֿער און כוטאָרס, מיט וואָיענדיקע, צערייצטע הינט. פון יעדן ווינקל האָט געלויערט פֿרעמדקייט, שרעק און פֿיינדשאַפֿט. מיר זענען געווען אומבאַוואָפֿנט און אומבאַשיצט און קיין מאָל ניט געווסט וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען.

צו גראָן האָבן מיר זיך דערנענטערט אין אַ פינצטערער נאַכט. עס האָט אָן אויפֿהער געגעצט אַ דינער, האַרבסטיקער רעגן, וועלכער האָט צוגעגעבן דעם וואַלד אַ שטילן געוויש.

זאַלבעדריט, איך, לאה און אברהם, האָבן מיר לאַנגע שעהן אָבסערווירט פון צווישן די ביימער די הייזער, וואָס זענען מיט עטלעכע יאָרן פריער אונדזערע היימען געווען. איצט האָבן מיר ניט קיין אַנונג וואָס דאָ קומט פֿאָר, וויר געפינט זיך אין די הייזער, וויר נוצט זיך מיטן פֿאָלוואַרק. פון ווייטן האָבן מיר נאָר געהערט די באַקאַנטע קלאַנגען, ווי אַ סקריפּ פון אַ טיר, אַ קלאַפּ מיט אָן עמער און אַ ווייטן אָפּקלאַנג פון טריט.

עטלעכע פֿאַלן זענען מיט אונדז געשען אין יענער נאַכט:

שטייענדיק הינטער איינעם פון די שטאָלן און האָפֿנדיק צו דערהערן אַ באַקאַנטע, מענטשלעכע שטים, איז פֿלוצלינג פון דער פינצטערניש אַרויסגעלאָפֿן אַ גרויסער הונט און מיט פרייד אונדז באַפֿאַלן, געשפרונגען און געקרייזט אַרום אונדז מיט יענער פֿולער פרייד, וואָס נאָר אַ הונט קען זי אויסדריקן. דאָס איז געווען דער אַלטער וואַלף־הונט, וואָס האָט זיך געהאָדעוועט אין גראָן און איצט אונדז דערקאַנט, נאָך עטלעכע יאָר אָפּוועזנהייט. דווקא די גרויסע וואַלפישע חיה, וועלכע פלעגט אין די אַמאָליקע יאָרן ניט צולאָזן נאָענט קיין אומבאַקאַנטן, האָט אונדז איצט דערמאָנט, אַז מיר זענען נאָך מענטשן...

ווי פֿאַרזיכטיק און שטיל מיר האָבן זיך דערנענטערט צו די געביידעס, ווייזט אויס, אַז מיר האָבן פֿאַרט צעשטערט די אַלגעמיינע שטילקייט און אויסגעגעבן אונדזערע טריט.

אין יענער נאַכט, האָבן אין דער געביידע, הינטער וועלכער מיר זענען געשטאַנען, זיך געפונען נאָך עטלעכע גראָנער, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון די געטאָס: דער קוזין יעקב גורוויץ, וועלכער איז מיט עטלעכע חדשים פריער אַוועק פון נאַוואָגרודקער געטאָ (נאָך דעם אומגעקומען אַלס פֿאַרטיזאַנער); פֿאַניע גורוויץ, וועלכע האָט זיך גערעטעוועט פון רוביזשעוויטשער געטאָ (איצט אין ישראל); די מומע פּעשע, געראַטעוועט זיך פון רוביזשעוויטשער געטאָ, נאָך דעם געשטאָרבן אין דער פֿאַרטיזאַנקע און שרה קאַנטאָר, וועלכע האָט מיט אירע ברידער געהאָלפֿן לעבן גראָן ערד און ווירטשאַפֿט, זיך גערעטעוועט פון רוביזשעוויטשער געטאָ (איצט אין אַמעריקע).

זיי פלעגן אַלע קומען אין די טונקעלע נעכט, כדי קריגן שפּייז ביי די איצטיקע גראָנער איינווינער — די קריסטלעכע פֿאַמיליע שאַלקעוויטש, אַ מוטער מיט דריי זין, וועלכע האָבן געווינט אין אונדזער הויז. די פֿאַמיליע שאַלקעוויטש האָט יאָרן־לאַנג געאַרבעט אין אונדזער גוטבאַזיץ גראָן און טיילווייז געפירט די ווירטשאַפֿט. אַלזאָ, אין יענער נאַכט, האָבן זיך געפונען אין שטאָל, צו וועלכער מיר האָבן זיך דערנענטערט,

די עטלעכע גערַאטעוועטע גראנער יידן. דערהערנדיק אונדזערע טריט, זענען זיי געווען זיכער, אַז מען האָט זיי נאָכגעפאָלגט און איצט קומט מען נאָך זיי. אין צווישן צייט איז צו זיי אַרויס די אַלטע קריסטין מיט די שפּייז. מיר האָבן זי אָפּגעהאַלטן — און דאָן איז פּאַרגעקומען די אַלגעמיינע באַגעגעניש...

אַ געמיש פון איבערראַשונג, פרייד און טרערן, האָבן אַלעמען געשטיקט אין דער טונקעלער שטאַל. מיר פלעגן אָנרירן אייניער דעם צווייטן ווי צום איבערצייגן זיך, אַז אַלץ איז אויף דער וואָר. קליינע, נישטיקע טראָפנס פרייד פון דער באַגעגעניש, זענען פאַרטרונקען געוואָרן אין ים פון טרויער, נאָך דעם סך־הכל וואָס מיר, די עטלעכע איבערגעבליבענע האָבן געמאַכט.

אין אַ צייט שפּעטער, האָב איך געטראָפן אין וואַלד מיין איצטיקע פרוי, מאַניע, אַ גערַאַטעוועטע פון מינסקער געטאָ, אַליין געבאָרן אין וואַרשע.

אונדזערע צוויי קינדער, דעם זון הלל און די טאָכטער שרה, האָבן מיר געבראַכט פון ווילנע, אין אונדזער אייביקער היים ישראל.

אין די דריי קורצע קאַפּיטלען, האָב איך אָנגעריר און באַלויכטן נאָר עטלעכע טראָפנס פון ים סורים, פון דעם שוידערלעכן וועג, אויף וועלכן אַלע זענען אומגעקומען, און וועלכן מיר, געצייילטע — זענען אַדורך...

מיר האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד

יחיאל סעגאלאָוויטש / עכו

דער ווינטער 1941, איז געווען זייער אַ קאַלטער. נישט געווען מיט וואָס צו באַהייצן די ווינונגען. אַמערגסטן האָבן געליטן די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, איבערהויפט די הונדערט פופציק, וועלכע האָבן געווינט אין בית־המדרש.

אברהם קאָרן ז״ל און איך נעמען אַ שליטן און לאָזן זיך פון שטוב צו שטוב. קוים צונויפגעקליבן אַ ביסל האָלץ און ברויט. נישט אַלע גיבן, מען דאַרף אַ סך איינטענהן, איבערצייגן, וועגן העלפן די פאַרפרוירענע און הונגעריקע מענטשן.

אויפן שול־הויף איז געשטאַנען נח זבילעוויטשעס שטוב. קיינער האָט דאָרט נישט געווינט, זי איז געווען האַלב איינגעפאַלן. מיר האָבן אונטערגעזוגט די קראָקווסס, כדי דער דאָך זאָל זיך איינברעכן. צומאָרגנס איז געווען אַ שטאַרקער ווינט, איז דער דאָך איינגעפאַלן. מען האָט גלייך צעשלעפט דאָס האָלץ. אין די הייזער און אין בית־המדרש האָט מען איינגעהייצט די אויוונס, אַ ביסל זיך דערוואַרעמט. דער פאָליציי־קאָמענדאַנט איז געקומען מיט דראָונגען: „ווער האָט אונדז דערלויבט פאַנאַנדערצו־נעמען די שטוב?״ אַז דער יודענראַט האָט אים באַצאָלט, האָט ער זיך באַרויקט.

צוזעענדיק די פאַרצווייפלטע לאָגע פון די פרירנדיקע יידן, האָב איך זיי געראַטן צו צעברעכן די שטענדערס, דעם בעלעמער און אַלץ אין דער שול, וואָס קען נאָר ברענען. ווען ס׳איז דערגאַנגען צו דער פאָדלאָגע, איז געוואָרן אַ געוואַלד פון די

פֿרומע יידן, וועלכע האָבן געטענהט, אַז מען טאָר נישט ברענען על פּי הלכה... פֿאַרשטייט זיך, אַז מען האָט זיי נישט געהערט און נישט געלאָזט פּיצלעך קינדער און קראַנקע פֿאַרפֿראָרן וווּרן פון קעלט.

עטלעכע טעג שפּעטער — אַ צווייטע געשיכטע: פּיר יידן און צוויי פּרויען האָבן זיך געראַטעוועט פון דער קוידאַנאָווער שחיטה און געקומען צו אונדז אין געטאָ. די פֿאָליציי האָט זיך דערפון דערוווּסט און אויפגעפּאַדערט דעם יודענראַט זיי אַרויסגעבן. איינער אַ רב פון די אַרומיקע שטעטלעך, וועלכער איז געווען אין יודענראַט, האָט געפּסקנט, אַז לויט דער הלכה, דאַרף מען אַרויסגעבן די יידן, כדי נישט אומ־ברענגען אַלע איינווויינער פון געטאָ. ער האָט געברענגט אַ ראיה פון שבע בן בכרי. כאָטש כ׳בין דעמאָלט געווען יונג, האָב איך אויפגעהויבן מיין שטים קעגן דעם און געטענהט, אַז שבע בן בכרי איז געווען אַ מורד במלכות, בעת די זעקס יידן זענען אומשולדיק, פֿאַר געלט קען מען זיי אויסקויפן. אַזוי איז טאָקע געווען. דער קאָמענדאַנט האָט באַקומען כאַבאַר — און ס׳איז געווארן שטיל. ביינאַכט פלעגן זיי נעכטיקן אין באָד און בייטאָג גיין אין בית־המדרש. צוויי מאָל אין וואָך פלעגט פּייגל פלאָטניק און אברהם קאָרין זאַמלען פאַר זיי פּראָדוקטן אין געטאָ און אַזוי זיי אויסגעהאַלטן ביז דער שחיטה. צוויי פון זיי האָבן זיך געראַטעוועט און געווען מיט מיר אין די וועלדער.

ערב שבועות 1941, האָט די עס־עס אָפּגעקליבן אַלע געזונטע, יונגע בחורים און זיי געשיקט צופוס קיין דוואַרעץ. נאָר די קליינע קינדער האָט מען אַרויפגעזעצט אויף די פורן. די וועלכע זענען אָפּגעשטאַנען, זענען דערשאָסן געוואָרן. אַזוי האָבן זיי דערמאָרדעט אַכצן יידן.

כ׳ סיון 1941, זענען די פֿאַרבליבענע יידן אין געטאָ דערמאָרדעט געוואָרן — און רובֿיזשעוויטש איז געוואָרן „יודענריין"...

כאָטש דער חלף איז שוין געלעגן אויפן האַלדז, האָבן אַ טייל פֿאַרמעגלעכע יידן נאָך אַלץ זיך איינגערעדט, אַז פֿאַר געלט וועט זיי געלונגען זיך צו ראַטעוועון. איך דערמאָן זיך אַזאַ פֿאַל:

עטלעכע וואָכן פֿאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ, איז געשטאָרבן די מוטער פון ראובן פֿאָרט, האַניע. מען האָט געדאַרפט ברעטער צו מאַכן דעם קבר. ביי איינעם פון די בעלי־בתים איז געווען אַ גרויסע צאָל ברעטער. ער האָט אָבער נישט געוואָלט געבן, און צו קויפן — האָבן מיר נישט געהאַט קיין געלט. האָב איך מיט ראובן פֿאָרט, אָן אַ דערלויבעניש, געגומען עטלעכע ברעטער. דער סוף איז געווען, אַז די ברעטער האָבן די קריסטן דערנאָך צוגענומן, און דער בעל־הבית איז פון הונגער געשטאָרבן אין דוואָרעץ...

אין דוואָרעצער לאַגער

עס ציט זיך אַ לאַנגע קאָלאָנע יידן. פֿאָרויס און פון די זייטן, רייטן עס־עס, פון הינטן — ווייסרוסישע פֿאָליציי. מען היט, אַז קיינער זאָל נישט אַנטלויפן. ווער עס שטייט אָפּ, שיסט מען און דעם טויטן קערפּער לאָזט מען אויפן וועג.

מיר קומען צום ניעמאַן. בעתן אָפּטרעטן, האָבן די רוסן פֿאַרברענט די בריק. איצט איז פֿאַראַן נאָר אַ נידעריקע פּאָנטאָן־בריק. ווען מיר גייען אויף אים אַרויף, זעצט זיך

זיך נאָך טיפער, מיר זינקען אין וואַסער. די דייטשן פאַרן אויף שיפלעך פון ביידע זייטן פון פאַנטאָן. וועט עס פאַלט אַרונטער — דערשיסן זיי.

אין נאָוועמבער יעלנע פאַקט מען אונדז אָן אויף די לאַסט־וואַגאָנען פון דער שמאָל־באָן. ס׳איז אַזוי ענג, אַז מיר מוזן שטיין און קענען זיך נישט באָוועגן. עס פעלט לופט צום אָטעמען.

האַלב טויטע קומען מיר אָן קיין דוואָרעץ. מען האָט אונדז איינגעטיילט אין 30 אַרבעט־בריגאַדעס, מיט אַ פּאָליאַק אַלס עלטסטער אויף יעדער בריגאַדע. אויך דאָ איז זייער ענג. פון הונגער און שמוץ זענען אונדז באַפאַלן לייז און ווערים, עס האָבן זיך פאַרשפרייט קראַנקייטן. עסן האָט מען געגעבן 120 גראַם ברויט אַ טאָג און אַ ביסל זופ. וועט עס האָט געהאַט עפּעס אויסצובייטן, האָט זיך אַוועקגעגנבעט פון דער אַרבעט אין דערפאַר געקויפט ביי די פויערים אין דאָרף אַ ביכל פראָדוקטן. פיל זענען געשטאָרבן פון הונגער, קראַנקייטן און קעלט. ס׳איז נישט מעגלעך געווען זיי צו העלפן.

אַמאָל האָט דער פּוילישער בריגאַדיר געגומען שלאָגן אַ סטאַליער פון טויטן. האָט יענער געכאַפט זיין האַמער און געשפּאַלטן דעם פּאָליאַק דעם קאָפּ. דער איינזשיניער, אַדאַם אָסיפּאָוויטש, אַ כאָלקס־דייטש, וועלכער האָט זיך דעקלאַרירט אַלס יודן־פריינד און געשלעפט פון יודענראַט, האָט באַפוילן שיסן דעם טורעצער ייד. דאָס איז געווען דער ערשטער קרבן אין לאַגער — און מיר האָבן פאַרשטאַנען, וואָס אונדז דערוואַרט.

דערווייל זענען צו אונדז דערגאַנגען קלאַנגען וועגן יידישע פאַרטיזאַנער, וועלכע געפינען זיך אין דער געגנט. מיר האָבן געגומען טראַכטן: גיין ווי שאָף צו דער עקדה, אָדער שטעלן אַ ווידערשטאַנד?

מיר אַרגאַניזירן אַ גרופּע יונגעלייט, געווען זענען דעלנער, און באַשליסן צו זוכן אַ קאָנטאַקט מיט די פאַרטיזאַנער.

דער יודענראַט דערוווסט זיך דערכון, מען רופט אונדז צום דוואָרעצער רב, אַ זקן פון 75 יאָר. דאָרט זיצט אויך דער יודענראַט. דער רב הייבט אָן:

— אין לאַגער זענען כּארַאָן 2500 יידן. מען האַלט זיי אַ דאַנק די 900 אַרבעטספּעזיק יידן. אויב מיר צעלויפן זיך פון לאַגער, וועט מען די פאַרבליבענע אומברענגען...

מיר טענהן, אַז דעם לאַגער וועט מען סיי ווי אומברענגען. ס׳איז נאָר אַ פראַגע פון צייט. דער רב ווייניט זיך פונאַנדער ווי אַ קינד. ער בעט זיך:

— זעט קינדער, דערנענטערט נישט דעם ביטערן סוף.

דאָ הייבט זיך אויף דער פאָרזיצער פון יודענראַט, יידל נאָוויק, איינער פון די אָנשטענדיקסטע יידן, און זאָגט:

— זיי זענען גערעכט. אין אַזאַ לאַגע, קענען מיר נישט בלייבן זיצן מיט פאַר־לייגטע הענט.

מען באַשליסט זיך אייניצושאַפן געווער — און ווען די דייטשן וועלן קומען ליקווידירן דעם לאַגער, וועט מען שטעלן אַ ווידערשטאַנד. אפשר וועט געלונגען אַ געוויסער צאָל זיך ראַטעווען. אויך דער אַלטיטשקער רב איז מסכים און איז גוזר, אַז די רייכע יידן, וועלכע האָבן נאָך גאָלד אָדער סחורות, זאָלן עס גלייך ברענגען צו אים. מען באַשליסט זיך צו פאַרשטענדיקן מיט באַקאַנטע קריסטן וועגן קויפן געווער.

אָנהייב דעצעמבער 1942. פון פראָנט דערטראָגן זיך גוטע ידיעות. מאָסקווע איז באַפרייט. דער דייטש טרעט אָפּ אונטער די קלעפּ פון די רוסן. אונדזער לאַגע האָט זיך אָבער נישט פאַרבעסערט. אַלע לאַגערן און געטאָס אין דער געגנט — זענען שוין פאַרניכטעט, נאָר דוואָרעץ עקזיסטירט נאָך. אָבער ביז ווען? די פאַרטיזאַנער אַרום דוואָרעץ שטאַרקן זיך. די מורא פאַר זיי איז געפאַלן אויך אויף אונדזער דייטש־פוילישן אינזשיניער און זיין פאָליציי. ביינאַכט שלאָפט ער אין אַ בונקער. פון 8 אָוונט ביז 5 אין דער פרי, טאָר קיינער נישט, אַפילו די קריסטן, אויסערן געטאָ, אַרויס פון זייערע הייזער, אָדער אָנצינדן ליכט. מען האָט געשמועסט, אַז אַ יידיש מיידל, וועלכע האָט געאָרבעט ביים אינזשיניער, האָט זיך אַרויסגעכאַפּט, אַז די יידן וועלן זיך איצט נישט לאָזן שעכטן און וועלן שטעלן אַ וויידערשטאַנד.

דער אינזשיניער לאָזט אַרויס אַ קלאַנג, אַז מען גייט אונדז איבערפירן אין אַ צווייטן לאַגער „טשאַרנע בלאָטאָ" („שוואַרצע בלאָטעס"). ער דערלויבט אַפילו די קריסטן פון דער געגנט קומען צום טויער פון לאַגער, כדי אויסבייטן פראָדוקטן אויף אונדזערע זאַכן. מיט דעם וויל ער אָפשוואַכן אונדזערע חשדים און וואַכזאַמקייט...

אין אַ געוויסער נאַכט האָט ער אַרעסטירט ראובן פאָרט ז״ל און דעם שרייבער פון די שורות, אונטערן חשד, אַז זיי זענען די אַרגאַניזירער פון ווידערשטאַנד און האָבן באַציונגען מיט פּאַרטיזאַנער. מען האָט זיי מערדערלעך צעשלאָגן און געפּייניקט זיי זאָלן דערציילן, וואָס זיי ווייסן וועגן דעם. האָלב־טויטע האָט מען זיי אָפּגעלאָזט. ווי מיר זענען געבליבן לעבן — פאַרשטייט איך נישט ביז היינט.

די ליקווידאַציע פון לאַגער

כ׳ טבת 28.12.1942, אַ זייגער 7 פרי, נעם איך דעם טלית און גיי דאַוונען. אייַנגעוויקלט אין טלית, שטייט ביים עמוד חיים פינטשוק, פרומקע־דעם־חזנס מאַן, און זאָגט מיט אַ האַרץ־רייסנדע שטים סליחות (זייער מיידלע, 2 יאָר אַלט, איז אומגעקומען מיט די 600 קינדער אין איוועניעץ. דאָ האָט זי געבוירן אַ צוויי׳ט קינד). איך דאַוון. טרערן שטיקן מיך. פלוצלינג דערזע איך דורכן פענצטער אַן אויטאָ, אין וועלכן עס זיצן דייטשן מיט אויטאָמאַטן. מיר דערהערן אַ געשריי: „יידן, דער לאַגער איז אַרומגערינגלט". איך נעם שנעל אַראָפּ די תפילין פון קאָפּ, אָבער איך טו זיי צוריק אַן און ענדיק דאַוונען. אַלץ איינס שטייט דער טויט פאָר מיינע אויגן...

איך גיי צוריק צו מיין ווייַנונג, וווּ דער פאָטער האָט אויפגעבויט אַ קליינעם בונקער. מיין ברודער אברהם ז״ל זאָגט מיר: „יחיאל, נעם צונויף די מענטשן מיט די ביקסן, מיר וועלן פרווון זיך דורכרייסן דורך די דראָטן".

די דייטשן האָבן געעפנט אַ שטאַרק פּייער — און דער רוב בחורים, וועלכע האָבן זיך געווארפן אויפן צוים, זענען אומגעקומען.

מיר טרעטן צוריק. דער אינזשיניער פרווווט איינטענהן מיטן יודענראַט, אַז מען גייט אונדז בלויז איבערפירן אין אַ צווייטן לאַגער, אַז מיר דאַרפן נישט מורא האָבן.

בנימין רודיצקי (מלכה בנימין־יעקבס זון), און נאָך אַ פאָר רובזישעוויטשער, לויפן מיט גראַנאַטן צום טויער, ווו עס שטייען די עס־עס. בעתן לויפן, שרייען זיי:

„גייט נישט אין די אויטאָס, מען פירט אייך שיסן". אויך זיי ווערן דערשאָסן פון די דייטשן, באַווייזן נישט צולויפן צום טויער.

די יידן האָבן נישט געגלייבט אין דער געשיכטע פון נייעם לאַגער, אָבער זיי זענען שוין געווען אַזוי מיד און צעבראָכן פון די יסורים, אַז זיי האָבן געוואָלט וואָס שנעלער איבערקומען — און געהאָרכזאַמע געקראָכן אין די אויטאָס. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן, ווי ישראל עוועניציק גייט מיט זיין פרוי און ווייַנט: „יחיאלקע, דאָס איז אונדזער לעצטער וועג..." איך האָב געפרוווט אָפהאַלטן לייבל רייכלסאָן: „וואָס אייַלסטו זיך? ווַאַרט, אפשר וועט געלונגען זיך צו באַהאַלטן?". ער האָט אָבער אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט: „מיר וועלן סיי ווי נישט איבערלעבן"...

מיר קערן זיך צוריק צו אונדזער שטוב, אָבער מיר געפינען נישט דאָרט קיינעם. איך און מיין ברודער אברהם טראָכטן, ווו זיך צו באַהאַלטן, ביז עס וועט ווערן פינצטער. אפשר וועט מען דעמאָלט קענען אַרויס פון לאַגער? דערווייל זענען מיר, ווי דייטשן גייען פון שטוב צו שטוב און זוכן באַהאַלטענע יידן. זיי דערנענטערן זיך צו אונדזער שטוב. אויפן הויף איז דאָ אַ ברונעם. מיר באַשליסן צו באַהאַלטן זיך אין אים. מיר לויפן צו — און הערן פון דאָרט אַ קול, אויף יידיש: „האָט רחמנות, גייט אַוועק. נישטאָ דאָ מער קיין אָרט". שפּעטער האָבן די רוצחים אַריינגעוואָרפן צוויי גראַנאַטן אין ברונעם און אַלעמען דאָרט אומגעבראַכט.

מיר לויפן אַריין אין שטוב. אין אַ פינצטער קעמערל ליגן עטלעכע זעק מעל, דער ברודער טוט אויף זיך אָן אַ לייַדיקן זאַק און לייגט זיך נעבן די פולע זעק. איך שטופ זיך אַריין אין קאָטוך אונטערן אויוון. דאָרט זיצט אַ הון. איך האַלט זי פאָרויס, זי זאָל מיך פאַרשטעלן. די רוצחים גייען אַריין אין צימער און שרייען: „מאָזעס, אַרויס!". שיסן עטלעכע מאָל אויף טראָגן זיך אָפּ.

איך הער, ווי דער ברודער פרעגט: „יחיאל, דו לעבסט?" מיר באַשליסן גיין אין בונקער, וועלכן אונדזער פאָטער האָט אויסגעבויט. אַ בונקער, אויסגערעכנט אויף 45 מאָן, האָבן זיך דאָרט אָנגעקליבן אַ 150 נפשות. מיט גרויס מי איז מיר געלונגען זיך אַריינצושטופן, ממש אויף די מענטשנס קעפ.

דער אַריינגאַנג אין בונקער איז געווען פון בוידעם, דורך אַ דאָפּלטער וואַנט. דאָס האָט אונדז גערעטעוועט, ווייל די רוצחים האָבן נישט געפונען דעם אַריינגאַנג.

דער טאַטע איז געשטאַנען אויף אַ לייטער, מיט אַ ביקס אין האַנט. די נאַכט איז צוגעפאַלן. די דייטשן האָבן אויפגעהערט צו זוכן די באַהאַלטענע יידן. אַ טייל זענען אַרויס כאַפן דעם אָטעם. איך מיט לייזער גוריון קריכן אויך אַרויס, לייגן זיך אויף די נאַרעס און שלאָפן גלייך אין. וועג ס'איז געווארן ליכטיק, גייען מיר ווידער אין בונקער. די רוצחים גייען איבער די הייזער און זוכן יידן, זיי ווַארפן גראַנאַטן. די לעבן־געבליבענע טרייבט מען אין די אויטאָס, אָדער מען שיסט אויפן מאַרק. מיר הערן ווי זיי קומען אַריין אין אונדזער שטוב, זוכן און — גייען אַוועק. מיר הערן ווי זיי גייען אַרום אויפן בוידעם און זוכן.

אַ דוואָרעצער פרוי מיט אַ פּיצל קינד האָט געזומען שרייען: „לאָזט מיך אַרויס, איך קען מער נישט אויסהאַלטן. איך וויל גיין צום טויט". מען האָט זי קוים אייַנ־געשטילט.

ניצולי השואה בגרמניה, ב־1947, בדרכם לישראל.
די שארית־הפליטה אין 1947 — אויפן וועג קיין ארץ־ישראל.

מיין פרוי שיינדל פילט זיך נישט גוט. זעצן זיך — קען מען נישט צוליב דער ענגשאַפט. איך שטופ זיך צו צו איר, איך פיל, אַז איך טרעט אויף עפעס. מיט מי בייג איך זיך איין, טאַפּ אַן 2 פלעשער, איינע מיט האָניק, די צווייטע מיט שפּירט. דאָס האָבן קענטיק די דוואָרעצער יידן מיטגענומען אין בונקער. שוין דעם צווייטן טאָג, אַז מיר האָבן גאָרנישט געהאַט אין מויל. איך פרעג מיין ווייב „ווילסט אַ לעק האָניק?" זי קוקט מיך אָן אַ דערשטוינטע און פרעגט: „רעדסט פון שלאָף?" איך האָב איר געגעבן אַ ביסל, אויך אַ ביסעלע ספּירט — און זי האָט זיך דערקוויקט. די פלעשער זענען געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. די מענטשן האָבן אויפֿגעלעבט, געוואָרן מונטערער, אויפגעהערט קרעכצן. ס׳איז געוואָרן שטיל.

ענדלעך האָבן מיר דערלעבט די נאַכט. מיין פאָטער און איך שטייען אויפן לייטער, דורך די שפּאַרעס זענען מיר רויטע שטראַלן. איך גיי אַרויף אויפן בוידעם זען וואָס דאָס באַדייט. איך זע, אַז די מייצעטער גאַס, אָנהייבנדיק פון מנחם שימאַנסקיס הויז, ברענט. אין שימאַנסקיס קעלער זענען געזעסן גראַנאַטן, וועלכע מיר האָבן אָנגעגרייט. אַהין זענען אָפּגעטראָטן עטלעכע בחורים, וועלכע זענען געבליבן לעבן, נאָכן פרווו אַדורכצורייסן די צוים. וועז די מערדער האָבן זיי אַנטדעקט אין קעלער, האָבן זיי געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, געוואָרפן אויף די עס־עס גראַנאַטן. פון די אויפרייסן האָט זיך אָנגעצונדן די שטוב. אַזוי האָט דערציילט יוסף צאן (אַליין אַ לאָדזשער, לעבט איצט אין פּאַריז), וועמען ס׳איז געלונגען צו ראַטעוועז זיך פון דער ברענענדיקער שטוב. מיט אים האָט זיך געראַטעוועט יוסף דוואָרעצער, וועלכער איז שפּעטער געפאַלן אַלס פּאַרטיזאַן.

ביסלעכווייז שטילט זיך איין דאָס פייער, עס ווערט שטאַרק פינצטער. נאָר דער פּראָזשעקטאָר באַלייכט פון צייט צו צייט דעם לאַגער. אַרום איז שטיל, מען זעט נישט קיין לעבעדיקן מענטשן. איך, מיין ברודער ירחמיאל און מרדכי קאָשצעוויטש, פּויזן צו צום צוים. נישטאָ קיין עס־עס, נאָר פון ווייטנס דרייט זיך אַרום אַ האַלב־פּאַרפּראָרענער זעלנער, וועלכער קוקט נישט אין אונדזער זייט. מיר הייבן אויף די דראָטן, מאַכן זיך אַ ווע מען זאָל קענען אַדורכגיין. איך גיי אַרויף אויפן בוידעם, און זאָג די מענטשן, אַז מען קען זיך ראַטעווען. ס׳איז געווארן אַ מהומה, אַ שטוי־סעניש, ביז דער לייטער האָט זיך איינגעבראָכן. מען האָט געשלעפּט אייגער דעם צווייטן ביי די הענט. אויך ביי די דראָטן איז געווען אַ שטופּעניש. מענטשן פּאַר־טשעפּען זיך אין די שטעכל־דראָטן. מען פּאַלט, מען שטופּט זיך. אָבער גאָט האָט געהאָלפן, אַלע זענען אַדורך און זיך צעלאָפן אין קליינע גרופּן.

מיר לאָזן זיך קיין רוביזשעוויטש, 150 קילאָמעטער פון דאַנען. אָפּגעלאָפן עטלעכע קילאָמעטער, שטעלן מיר זיך אָפּ צו באַטראַכטן אַ פּלאַן. איך קוק זיך אַרום, איך זע נישט די פּרוי ברוידע מיט איר יינגעלע, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן מיט אונדז. נישט איינמאָל האָט זי זיך געטיילט מיט אונדז מיטן לעצטן ביסן. איך לויף צוריק אין לאַגער, געפּין זי מיט איר יינגעלע שטיין אויפן בוידעם פאַרצווייפלטע און ווייגען. דער לייטער איז צעבראָכן, זי קען נישט אַראָפּ. איך העלף זיי אַרונטערגיין, נעם איר קינד אין מיינע הענט און מיר לאָזן זיך לויפן פון לאַגער. (די פּרוי ברוידע איז שפּעטער פּאַרפּראָרן געווארן פון קעלט). וועז איך קום צוריק, געפּין איך שוין נישט מיין פּרוי און משפּחה. איך לויף אַ צעחושטער, ביז איך האָב אין אַ וועלדל זיי אָפּגעפונען, און מיט זיי אויך יצחק בערקאָוויטש (איצט אין ישראל). אויך זיי האָבן מיך געזוכט.

יצחק בערקאָוויטש ווייסט דעם וועג, ער פּירט אונדז ביזן דאָרף אָזשי־אַן. דאָרט טרעפן מיר בנימין רייכלסאָן און מרדכי קאָשצעוויטש (ער איז שפּעטער דערמאָרדעט געווארן דורך זיינע רוסישע חברים־פּאַרטיזאַנער). מיר זענען געווען 36 נפשות. מיר צעטיילן זיך אויף קליינע גרופּן און לאָזן זיך אין דער ריכטונג פון רוביזשעוויטש. דער וועג אַהין דויערט 7 טעג. בייטאָג פּלעגן מיר זיך אויסבאַהאַלטן, גיין נאָר ביינאַכט. דאָרט האָבן מיר געוואַנדערט אין די וועלדער. אַ טייל קריסטן האָבן אונדז געהאָלפן מיט פּראָדוקטן — ביז די רוסן האָבן באַפרייט אונדזער געגענט.

בלייבן אין שטעטל האָבן מיר נישט געוואָלט. אַלץ איז געווען דורכגעזאַפּט מיט ייִדיש בלוט. אַלץ איז דאָ צו אונדז פרעמד. האָבן מיר באַשלאָסן פּאָרן אַ היים — קיין ארץ־ישראל...

אויסערן געטאָ און אין דער פּאַרטיזאַנקע

ד"ר פישל האָראָוויץ / תל־אביב

אין מאַי 1940, בין איך אַנטלאָפן פון דער באָמבאַרדירטער און אָקופּירטער וואַרשע אויף דער רוסישער זאַנע און אַנגעקומען קיין רוביזשעוויטש. דאָ האָט די סאָוויעטישע מאַכט מיך באַשטימט אַלס דירעקטאָר פון שטאָטישן שפּיטאָל. מיט מיר זענען געקומען קיין רוביזשעוויטש מיין פּרוי בראָניע ז"ל און מיין שוואָגער הלל קלאָצמאַן פון וואַרשע. מיט אַ קנאַפּ יאָר שפּעטער, דעם 22סטן יוני 1941, ווען ס'איז אויסגעבראָכן די דייטש־רוסישע מלחמה, האָבן די נאַציס מיך דערגרייכט צום צווייטן מאָל.

אָן דער געלער לאַטע...

די אָקופּאַציע־מאַכט אין רוביזשעוויטש איז גראָד נישט באַשטאַנען פון דייטשן, נאָר פון אַ פּאָליציי־פּאָסטערונעק בראש פון וועלכן ס'איז געשטאַנען דער קאָמענדאַנט זשיכער. די פּאָליציאַנטן זענען געווען פּוילישע און ווייסרוסישע יוגנטלעכע. אינעם געשאַפענעם געטאָ איז די לאַגע געווען אַ פּאַרהעלטניסמעסיק בעסערע ווי

ד"ר הורביץ (במרכז), ביום השחרור ומשפחת סלונימסקי (מאיבייה), שהודות לו ניצלה ביער.
ד"ר פישל האָראָוויץ (אין צענטער), אין טאָג פון באַפרייונג אוו די משפּחה סלאָנימסקי (פון איוויע), וואָס אַ דאַנק אים איז די ניצול געוואָרן אין וואַלד.

אין אַנדערע ערטער אין דער סביבה, ווייל יידן האָבן געקענט זיך אַרויסגנבענען אין די אַרומיקע דערפער און ביי די פּויערים קויפן אָדער אויסטוישן פֿאַר געלט און זאַכן פֿאַרשידענע פּראָדוקטן פֿאַרן אייגענעם געברויך. מיטן קאָמענדאַנט זשיכער בין איך געווען אין גוטע באַציונגען. איך בין געווען לייטער פון דער אַמבולאַטאָריום (פּאָליקליניק), וועלכע האָט באַדינט די קריסטלעכע באָפעלקערונג פון רוביזשעוויטש און אומגעגנט. דערפֿאַר האָב איך געווינט אויסערן געטאָ, אין אברהם בעלקינס הויז. מיט מיר האָבן אויסערן געטאָ אויך זיך געפונען זיין ברודער חיים־איסר, אַ צאָן־דאָקטאָר פון איוועניץ און זיינע צוויי זין. איך בין געווען באַפרייט פון טראָגן די געלע לאַטע און געקענט פריי זיך באַוועגן.

אין שפּיטאָל האָט געאַרבעט אַ סאָוויעטישער דאָקטאָר, אַ קריגס־געפֿאַנגענער. געווען פֿאַרוונדעט אין האַנט. אין געטאָ גופא האָט געווינט נאָך אַ יידישער דאָקטאָר פון וואַרשע, אַ פּליט, מיט זיין פרוי און קינדער. (2 טעג נאָך דער שחיטה איז אים געלונגען אַרויסצוקריגן זיך פון זיין באַהעלטענישׂ, איבערגעטאָן אַלס פרוי. די פֿאַליציי האָט אים דערקענט און אַזוי לאַנג געפייניקט, ביז ער האָט אויסגעזאָגט וווּ עס באַהאַלטן זיך אויס זיין פרוי און קינדער. מ׳האָט זיי אַוועקגעפירט אויפן בית־עלמין און אַלעמען דערשאָסן).

די טיפוס־עפּידעמיע

ווינטער 1941, איז אין געטאָ אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע פון טיפוס. פֿאַרשטייט זיך, אַז די פֿאַליציי האָט נישט געטאָרט וויסן דערפון, ווייל זיי וואָלטן גלייך דערציילט וועגן דעם די דייטשן, וועלכע וואָלטן דערשאָסן די קראַנקע, באַזאַמען מיט געזונטע. מיר, די צוויי יידישע דאָקטוירים, האָבן אַלץ געטאָן, כדי אַנטקעגנווירקן דער מגיפה. אָבער מיר האָבן נישט געהאַט קיין קאָמפּער, קאָפּעזין און אַנדערע מעדיקאָמענטן, כדי העלפן די אומגליקלעכע. דאָך האָבן מיר געשאָפן אין געהיים אַ שפּיטאָל און דאָ איינ־געאָרדנט די שווער קראַנקע. וועגן דעם שפּיטאָל האָבן געווּסט נאָר דער יודענראָט און דער מעדיצינישער פּערסאָנאַל. צוליבן מאַנגל אין דעזינפעקציע־מיטלען, האָט מען מיט שוועבל גערייניקט די דירות.

די ענגשאַפט, שמוץ, הונגער און לייז האָבן נאָר פֿאַרשטאַרקט די עפּידעמיע. ווען איך בין אַ צוויי וואָכן פֿאַר פּסח געקומען אַ היים פון געטאָ, האָב איך דערפילט אַ שטאַרקן שטאָך אין פוס — און נאָכן אַראָפּבייגן זיך, אַנטדעקט אַ פּעטע לויז...

— אָט איז מיין טיפוס — האָב איך האַלב־ערנסט האַלב־אין־שפּאַס געזאָגט צו מיין פרוי.

מיט 10 טעג שפּעטער האָב איך באַקומען שטאַרקע קאָפּ־ווייטיק און הויכע היץ. איך האָב אָבער געמוזט האַלטן בסוד מיין קראַנקייט. מיך האָט באַזוכט דער רוסישער דאָקטאָר. הגם ער האָט געהאַט אַ באַפּעל אַלע טיפוס־קראַנקע איבערפירן צו זיך אין שפּיטאָל, האָב ער קיינעמען נישט דערציילט וועגן מיין אומגליק און מיך געלאָזן ביי מיר אין שטוב.

אַ געוויסע נאַכט האָב איך זיך אויפגעוועקט פון שלאָף און זייער שלעכט זיך געפילט. הענט און פיס זענען געווען אייז־קאַלט. כ׳האָב דערפילט דעם אַנקומענדיקן

טויט און געבעטן מיין פרוי, זי זאָל אַריינרופן אונדזער שכנה, די קריסטלעכע אַקושערין באַראַנסקאַ. וועלן זי איז געקומען, האָב איך זי פאַרשווירן ביי אַלע אירע הייליקע, אַז נאָך מיין טויט, זאָל זי זען אויסבאַהאַלטן מיין פרוי און קינד, וועלכעס זי דאַרף געבוירן, זיי ראַטעוונען פון די נאַצישע נעגל. דערווייל זענען אויך אָנגעקומען דער קריסטלעכער פעלדשער זאַגאַוואַלסקי און דער יידישער דאָקטאָר פון גענטאָ, וועמען מיין פרוי האָט אַלאַרמירט. זיי האָבן מיר געגעבן אַן אייגנשלעפערונג־מיטל און וועלן כ׳האָב צומאָרגנס זיך אויפגעווקט, האָב איך זיך דערפילט ווי אַ נייַ־געבוירענער, ממש ווי נאָך אַ תחיית־המתים. נאָך דעם ווי כ׳בין געקומען צו זיך, דערפילט זיך שטאַרקער, זענען מיר באַוווסט געוואָרן די אַלע צרות וועלכע אונדזערע יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין אין גענטאָ, באַזונדערס אין דער צווייטער סדר־נאַכט.

חורבן פון גענטאָ רוביזשעוויטש

דער פרילינג פון יאָר 1942 האָט זיך געשטעלט זייער אַ שיינער. אין פעלד און אין וואַלד אַרום רוביזשעוויטש האָט אַלץ געבליט און געגרינט, געלאָקט און גערופן צום לעבן. אָבער די טרויעריקע געשעענישן וואָס איינע האָט געיאָגט די אַנדערע און די פינצטערע ידיעות, וואָס איינע איז געווען ערגער פון דער צווייטער, האָבן פאַר־טונקלט דעם ליכטיקן האָריזאָנט און שוערער געמאַכט דאָס געמיט.

אַלע יונגע און אַרבעטס־פעיִקע יידן פון גענטאָ האָט מען שוין געהאַט אַרויסגעפירט קיין דוואָרעץ. אין גענטאָ זענען געבליבן נאָר די אַלטע, קראַנקע און אינוואַלידן. ווער עס האָט געהאַט גענוג כוח, איניציאַטיוו און אַ ביסל גלעלט, האָט די קליינע קינדער איינגעאָרדנט ביי קריסטן און אַליין זיך גלאָזט אויף אַ ביטערן און אומזיכערן נע־ונד.

מיר קלינגען נאָך היינט אין די אויערן די ממש נבואהשע וועראטער פון מיין פריינד פאָסטבריוו, אויך אַ פּליט פון וואַרשע, וועלכער האָט ביי מיר גלאָזן זיין 6־יאָריק טעכטערל, דאַנקאַ:

— כ׳לאָז ביי דיר מיין קינד, ווייל איך בין זיכער, אַז דו וועסט בלייבן לעבן... (דאָס מיידעלע האָט טאַקע זיך אָפגעראַטעוועט און געפינט זיך היינט אין ישראל. פאַר מיר איז נאָך אַלץ אַ רעטעניש, פון וואַנען האָט זיך צו אים געקומען דער אָפּטימיזם און זיכערקייט אין יענע שוערע צייטן).

פון צייט צו צייט פלעג איך באַזוכן דאָס גענטאָ און אַלע מאָל זענען די הייזער געוואָרן מערער אויסגעלייַדיקט פון די איינווינער, און אינעווייניק, אין די שטובן ווי נאָך אַ פאָגראָם: צעוואָרפענע זאַכן, פעדערן אין דער לופט און אויף דער פּאָדלאָגע, פּאָטאָגראַפיעס, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט פאַריתומטע, ווי שטומע עדות פון פאַר־גאַנגענע דורות. אויף די פוסטע געסלעך האָבן אַמאָל זיך באַוויזן עלטערע יידן, וואָס האָבן געפרעפלט אַ תפילה און געזוכט אין זיי אַ טרייסט.

בעת אַזעלכע באַזוכן אין גענטאָ, האָט מיך תמיד באַגלייט דער אַלטער אייזנבוד מיט זיין שטאָק אין האַנט. שטענדיק זיך געהאַלטן ווירדיק און מוטיק און געראַדט מיט הומאָר. אויך דער אַלטער רב, הגם ער האָט געגלייבט און איז גרייט געווען צו גיין אויף קידוש השם, האָט כסדר געטענהט, אַז מען דאַרף זוכן וועגן ווי אַזוי זיך

צו רַאטעווען. ער האָט געלייגט אַ סך האָפענונגען אויף זיין קרוב, דער דענטיסט בעלקין, וועמען די דייטשן האָבן איבערגעפירט קיין איוועניץ, ער זאָל זיי היילן די ציין.

אייזנבודן און זיין משפחה האָט דער אַרטיקער גלח פאַרגעלייגט אַ באַהעלטעניש און שוץ — אָבער ער האָט דעם פאַרשלאָג אָפגעווארפן, נישט געוואָלט פאַרלאָזן די עדה יידן.

מיין לאָגע איז געווען זייער קאָמפליצירט. מיין פרוי ברָאָניע איז געווען אין אַנדערע אומשטענדן און געוואַרט אויפן געבורט, איז דעריבער שווער געווען צו פאַרלאָזן דאָס אָרט, הגם איך האָב געהאַט זייער קאָנקרעטע פאַרשלאָגן וועגן הילף:

1) גיין אין דער פאַרטיזאַנקע, מיט וועלכער כ׳האָב געהאַט אַ פאַרבינדונג דורך אַ קריסט פון מיקוליץ;

2) מיינע קריסטלעכע פאַציענטן האָבן מיר צוגעזאָגט אַ זיכער באַהעלטעניש.

דערווייל האָב איך באַשלאָסן אַוועקשיקן מיין פרוי אין איוועניצער שפיטאָל, צום ווייסרוסישן דאָקטאָר, וועלכער האָט מיר צוגעזאָגט זי אויסצובאַהאַלטן ביז נאָכן געבורט. זי האָט פאַרשטאַנען, אַז אין איר לאָגע וועט זי נאָר באַשווערן מיר און איר ברודער חילעק — און זיך אָנגעכאַפט אין דעם געדאַנק. אָנהייב יוני האָט זי מיין באַקאַנטער קריסט איבערגעפירט קיין איוועניץ. איך האָב זי באַגלייט אַ שטיק וועג און מיר האָבן זיך געזעגנט מיט טרערן אין די אויגן און אַ שוועריקייט אין הארץ.

אין יענע טעג האָבן זיך פאַרשטאַרקט די שמועות וועגן דער זיך דערנענטערנדיקער קאַטאַסטראָפע. מען האָט געווּסט, אַז אין איוועניץ איז פאַראַן אי די געסטאַפּאָ, אי די א. ג. איינזאַץ־טרופּן, וועלכע פירן אַדורך מאַסן־ליקווידאַציעס פון יידישע ישובים. דעם 10טן יוני האָבן פויערים געבראַכט די ידיעה, אַז נאָענט פון סימקעוויטשער וואַלד ווערן צוגעגרייט ריזיקע גריבער. אָבער יידן האָבן זיך געטרייסט, אַז דאָס זענען אָקאָפּעס קעגן פאַרטיזאַנער, פון דעסטוועגן האָט מען געזוכט אַלערליי וועגן זיך צו רַאַטעווען. מען האָט זיך איינגעאָרדנט באַהעלטענישן אויף בוידעמער, קעלערס, אין קאַמערס, שטאַלן און שייערס. אַנדערע האָבן געהאַלטן, אַז אין אַזאַ קריטישער צייט איז אַמזיכערסטן צו געפינען זיך אין שפיטאָל. האָט מען מיט געלט געזוכט פּראָטעקציע ביים רוסישן דאָקטאָר, אַז ער זאָל אָננעמען צו זיך אין שפיטאָל.

אין דער נאָכט פון 12טן יוני, איז דאָס געטאָ געוואָרן אַרומגערינגלט פון דער ווייסרוסישער פאָליציי — און קיינער איז שוין נישט איינגעשלאָפן, פאַרשטייענדיק, אַז דאָס איז דער אָנהייב פון ליקווידירן דאָס געטאָ. איך און מיין שוואָגער חילעק און די צוויי ברידער בעלקין, האָבן אַ גאַנצע נאָכט זיך געגרייט אין וועג אַריין. מיין פלאָן איז געווען צו פאָרן אין דער פרי אין איינעם פון די דערפער, אונטערן אויסרייד צו שטעלן אַלעמען פאָקן — און דאָרט איבערוואַרטן דעם שרעקלעכן טאָג.

אַרום 8 פרי איז געקומען דער פעלדשער זאַגאָוואַלסקי און דערציילט, אַז ער האָט מיט גרויסע שוועריקייטן קוים זיך דורכגעריסן דורך די פאָליציי־קאָרדאָנען און וואַכן. איך האָב אים געבעטן גיין אין געטאָ און ברענגען ידיעות, וואָס דאָרט קומט פאָר. עס האָט זיך נאָך אַלץ נישט געוואָלט גלייבן, אַז מען גרייט זיך אומצוברענגען אַ גאַנצן ישוב. מיט אַמאָל דערזע איך, ווי די בעלקינס נעמען זייערע פעקלעך און לאָזן זיך צום געטאָ מיטן מאָטיוו, אַז מען פירט די יינגערע צו אַרבעט — און זיי זענען גרייט

מיטצוגיין... דערנאָך האָב איך געשיקט מיין הויז־ווירטין יאַנאָווא עפעס זיך דערוויסן, ווייל אויף איר איז זיך געווען מערער צו פאַרלאָזן ווי אויף דעם פעלדשער. זי איז באַלד צוריקגעקומען מיט דער נייעס, אַז אין געטאָ איז אוממעגלעך אַריין צו קומען, ווייל פאָליציי האָט עס אַרומגעשטעלט פון אַלע זייטן. דערביי האָט זי מיר דערציילט, אַז זי איז בייגעווען בעתן געשפּרעך צווישן די בריידער בעלקין און דעם פאָליציי־קאָמענדאַנט זשיכער, וועלכע האָבן אים געפרעגט:

— פאַניע קאָמענדאַנטשיע, טשי מאַמי זאַבראַטש זע סאָבאָן זשעטשי?" (הער קאָמענדאַנט, צי מיר דאַרפן מיט זיך מיטנעמען זאָכן?).

אויף דעם איז געקומען אַן ענטפער: — „אידיאָטשי, דאָ גראָבו ניע בענדאָן וואָם פאָטשעבנע זשעטשי..." (אידיאָטן, אין קבר אַריין זענען אייך נישט נייטיק קיין זאָכן...).

דערהערנדיק די ידיעות, האָב איך און מיין שוואָגער שנעל זיך אָפּגעטראָגן צו אונדזער באַקאַנטער קריסטין, באַראַנסקאַ, וועלכע איז גראָד נישט געווען אין דער היים. איר מאַן איז געווארן בלייך און דערשראָקן, דערזעענדיק אונדז ביידע. קיין סך צייט איז נישט געווען צו פאַרלירן. איך האָב געכאַפּט מיין מאַנטל און די טעקע מיט דער ערשטער מעדיצינישער הילף, שנעל אַריבערגעשפרונגען דעם פאַרקאָן און זיך געלאָזט לויפן. מיין שוואָגער, וועלכער האָט זיך פאַרהאַלטן ביים אויסטוישן אייניקע זאָכן אויף צידה לדרך, האָט ניט באַוויזן נאָכצוטאָן מיין ביישפיל און זיך באַהאַלטן אין קלאָזעט אויפן הויף, צו וועלכן עס האָט זיך גראָד דערנענטערט די פאָליציי.

איך בין דורכגעלאָפן די בריק ביי דער וואַסער־מיל פון ליאָטע סעגאַלאָוויטש און זיך פאַרשטעקט אין אַ ריוו, אינעם קליינעם וועלדל און באַשלאָסן דאָרט איבערצוואַרטן ביז ביינאַכט. דערנאָך האָב איך דערהערט פון דער וווייטנס אַ שטאַרקע שיסעריי און פאַרשטאַנען, אַז עס האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן די שחיטה... מיין האַרץ האָט געבלוטיקט פון יסורים און שרעק, הגם אַרום מיר איז די לאַנדשאַפט און וועטער געווען אַזוי שיין און שלווהדיק.

מיט אַמאָל דערהער איך טריט. צוויי פויערים האָבן זיך אָפּגעשטעלט ניט ווייט פון מיין באַהעלטעניש און זיך געאַמפערט וועגן אופן פון פאַרטיילן צווישן זיך דאָס נאָר־וואָס צוגערויבטע יידישע פאַרמעגן...

אין וואַלד, צו די פּאַרטיזאַנער

ווי נאָר ס׳האָבן זיך באַוויזן די ערשטע שטערן אויפן הימל, בין איך אַוועק פון מיין באַהעלטניש אין דער ריכטונג פון מיקוליץ און פאַרבייגייענדיק לעבן שפּיטאָל, האָב איך אָנגעקלאָפּט אין פענצטער פון דעם רוסישן דאָקטאָרס ווויבונג. ער איז באַלד צו מיר אַרויס און כ׳האָב דערשפּירט, אַז ר׳איז שיכור ווי לוט. ער האָט דערציילט וועגן דער גרויסער שחיטה און צוגעגעבן, אַז אויך מיין פרוי איז דערשאָסן געוואָרן אין איוועניץ. (שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די ידיעה איז נישט געווען קיין ריכטיקע. ערשט מיט אַ צייט שפּעטער, ווען זשיכער האָט זיך דערוווּסט, אַז איך בין אין דער פאַרטיזאַנקע, האָט ער זי אויסגעליפערט די דייטשן אַלס נקמה־אַקט קעגן מיר). דערשלאָגן פון דער דאָזיקער שרעקלעכער ידיעה, האָב איך זיך געלאָזט אין וועג

אַריין, נאָך מיקולין, ווו כ׳האָב ביי אַ באַקאַנטן פויער געטראָפן מיין שוואָגער. איך האָב אים איבערגעגעבן די איוב־בשורות — און ביידע האָבן מיר זיך צעווייגט.

ביז 4 פאַרטאָג זענען מיר געלעגן אין דער סטאַדאָלע. מיטן ערשטן פרימאָרגן־שטראַל האָט דער פויער אונדז צוגעפירט צום וואַלד, געגעבן דערקלערונגען ווי אַזוי דאָרט אָנצינדן אַ פייער און אויסזוכן וואַסער און ביים געזעגענען זיך, געזאָגט:

— איר פאַנגט איצט אָן אַ ניי לעבן. איך וועל אייך ניט פאַרלאָזן...

כ׳האָב אים געגעבן אַ בריוו צו דער באַראַנסקאַ, ווייל כ׳האָב געוואָלט וויסן מערער פרטים פון מיין פרוי.

אויפן דריטן טאָג פון אונדזער זיין אין וואַלד, האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַ גרופּע פאַרטיזאַנער און צווישן זיי — אונדזערע באַקאַנטע לייב סלאָבאָדקין און יוסף פישקין. נאָר בעצם זענען מיינע קאָנטאַקטן מיט די פאַרטיזאַנער געווען אַ סך פריער, און וועגן דעם — עטלעכע וועכטער:

אין ווינטער 1941/42, וועו כ׳האָב נאָך געאַרבעט אין רוביזשעוויטש אַלס דאָקטאָר, אין דער אַמבולאַטאָריע, פלעגן מיך באַזוכן שליחים פון די פאַרטיזאַנער און באַקומען ביי מיר פאַרשידענע מעדיקאַמענטן און באַנדאַזשן פאַר זייערע גרופּן. די דאָזיקע שליחים פלעגן מיר געבן אָנצוהערן, אַז זייערע באַזעס געפינען זיך ניט ווייט פון רוביזשעוויטש און אַז די אַקטיוויע קעמפערס מיטן נאַצייזם זענען מענטשן פון פאַר־שידענע נאַציאָנאַליטעטן. ניט איין מאָל האָט מען מיך געפרעגט, אויף וואָס וואַרט איך... כ׳האָב אָבער אויסגעמיטן צו געבן זיי אַ קלאָרן ענטפער, צוליב דער לאַגע פון מיין פרוי.

אין יענער צייט האָט זיך געשטאַרקט דער פערמענט צווישן דער יידישער יוגנט אין געטאָ, וועלכע האָט פאַרשטאַנען דעם זין פון דער דייטשער אויסראָטונגס־פאָליטיק און זיי האָבן קיין אַנדערן אויסוועג ניט געזען, ווי נאָר ווידערשטאַנד אויסער דעם געטאָ. אָבער ווי קען מען עפעס פאַרלאָזן טאַטע־מאַמע, אַן אַלטן זיידן, אַ יונגע פרוי, צי אַ פיצל קינד? דאָך האָבן זיך געפונען אַ 25 יונגעלייט, וועלכע האָבן באַשלאָסן אַרגאַניזירטערהייט צו פאַרלאָזן פרילינג דאָס געטאָ און אַרויס אין וואַלד. אַ גאַנצן ווינטער האָט מען געקויפט ביי די פויערים געווער, אָדער עס געגנבעט ביי די דייטשן — און אין חודש אַפּריל 1942 זענען זיי אַוועק אין מיקוליצער וואַלד, וווּ מען האָט קודם אָנגעהויבן זיך לערנען צו באַגיין מיט דער ביקס און רעוואָלווער. בעת די איבונגען, איז צוליב אומפאָרזיכטיקייט און אומגעניטקייט דערשאָסן געוואָרן דער אָנפירער פון דער גרופּע. דער דאָזיקער פאַל, ווי אויך דער דרוק מצד דעם יודענראַט, אַז אויב די דייטשן וועלן זיך דערוויסן וועגן רוביזשעוויטשער יידישע פאַרטיזאַנער, וועט מען אומברענגען דאָס גאַנצע געטאָ — האָט באַווויגן די יונגעלייט אויפצוגעבן זייער פלאַן וועגן אַ פאַרטיזאַנער־אָטריאַד און אַלע האָבן זיך אומגעקערט אין געטאָ. בלויז דריי פון זיי זענען געבליבן אין וואַלד: לייב סלאָבאָדקין, יוסף פישקין און זיין פאָטער שעפסיל ז״ל, וועלכע האָבן דערנאָך זיך אָנגעשלאָסן אין דער פאַרטיזאַנער־גרופּע, אָנגעפירט פון סאָוויעטישן קאַפּיטאַן יאַצענקאָ. אים האָבן זיי פאַרטרויט דעם סוד, אַז זיי האָבן באַהאַלטן אַ מאַשין־געווער ניט ווייט פון רוביזשעוויטש. דער קאָ־מאַנדיר האָט זיך זייער דערפרייט און צוזאַמען מיט די דריי יידן און נאָך עטלעכע

פּאַרטיזאַנער אַוועק אויסגראָבן דעם אוצר. אויפן וועג זענען זיי אַריין צו זייער פּאַרבינדלער, דעם מיקוליצער פויער, וועגן וועלכן כ׳האָב שוין פריִער דערמאָנט — און ער האָט אונדז צוזאַמענגעטראָפן אין וואַלד. יאַצענקאָ האָט מיר געזאָגט:

— דו ביסט אַ דאָקטאָר און גאָר אינגיכן וועט מען דיך דאַרפן, ווייל מיר גרייטן זיך צו אַטאַקירן די דייטשן. עס וועלן אוודאי זיין צווישן אונדז פּאַרוווּנדעטע — און דו וועסט אונדז קענען אַ סך העלפן.

ער האָט אַפילו מיר צוגעזאָגט אַרויסנעמען מיין פרוי פון איוועניצער שפּיטאָל און זי איינאָרדענען אין אַ דאָרף. יאצענקאָ האָט אויפן אָרט באַפוילן צו געבן געווער מיר און מיין שוואָגער — און מיר זענען אַוועק אין דער נאַליבאָקער פּושטשע, געוואָרן פּאַרטיזאַנער.

אין אַ חודש אַרום האָב איך זוכה געווען נקמה צו נעמען אין די פּאַראַסטע דייטשן, נעמענדיק אָנטייל אינעם איבערפאַל פון אונדזער אָטריאַד אויף דער רוביזשעוויטשער פּאָליציי. אין טאָג פון דער באַפרייונג, האָב איך זיך געפונען אין איוויע.

מסיפורי הפרטיזנים שלנו

(מתוך „ספר הפרטיזנים היהודים" כרך א׳, בהוצאת ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר — מרחביה, בסיוע „יד ושם". מערכת הספר: מ. גפן, ח. גרוסמן, ס. חולבסקי, י. סגל, א. קובנר, ר. קורצ׳אק. הופיע בישראל, 1958).

באזור רוביז׳ביץ׳

רוביז׳ביץ׳ — עיירה נידחת על הגבול הפולני־רוסי לפני 1939, בין סטולפצי ואיבניץ. בעיירה זו הקימו הגרמנים את הגיטו שבועיים לאחר פלישתם, וריכזו בו כ־200 משפחות יהודיות. לאחר זמן העבירו הגרמנים לעיירה זו את היהודים מארבע עיירות סמוכות: קמן, דרבנה, וולמה ונאליבוקי, ביחד 2400 נפש. עם אירגון המחנה בדבורץ, העבירו הגרמנים את הצעירים ובעלי המקצוע מרוביז׳ביץ׳ למחנה. יחידים צעירים ברחו מדבורץ חזרה לרוביז׳ביץ׳ וחיו בהסתר בגיטו. ביניהם היו יוסף פישקין ולייב סלובודקין.

יוסף פישקין מספר, שבחודש יוני 1941 כשאחרוני החיילים של הצבא האדום יצאו מהעיירה, יצא הוא וחברו יודל גרמיזה ליערות מיקוליץ לאסוף נשק, שהרוסים השאירו לאורך דרכי נסיגתם. הם האמינו כי יבוא יום והם יזדקקו לנשק זה. הם אספו והחביאו באדמה שני מקלעים, שמונה רובים, 250 כדורים לאקדח ושתי תיבות כדורי־רובה.

לאחר מכן התארגנו בגיטו 25 בחורים צעירים, וביניהם יוסף פישקין, שיצאו ליער במטרה להקים גרעין של יחידה פרטיזאנית יהודית. באזור עדיין לא נראו פרטיזאנים. בראש הקבוצה עמד בחור מקוידאנוב. הם הגיעו למקום המחבוא של הנשק, הוציאוהו

והחלו לפעול למען אירגון חייהם ביער. אולם מקרה אחד חרץ את גורלה של הקבוצה.
אחד הבחורים, תוך התעסקות ברובהו הטעון, פגע בכדור בראש הקבוצה. הבחור נהרג במקום. המקרה הזה גרם לדכאון בקרב חברי הקבוצה והם חזרו לעיירה. הנשק הוחבא ביער.

באפריל 1942 יצאו יוסף פישקין, אביו בן השישים־ושתיים, לייבה סלובודקין, ועוד בחור צעיר ליער. הם היו מצויידים בנאגאן אחד. פישקין הזקן, שהיה סוחר בהמות, ובנו הכירו יפה את הסביבה ואת תושביהם. באחד הימים הם פגשו קבוצה פארטיזאנית של עשרה אנשים עם מפקדם יצנקו. נשקם של הפרטיזאנים היה זעום. לאחר שיחה סיפרו היהודים על מחבוא הנשק.

היהודים בליווי הפרטיזאנים הרוסים יצאו למקום המחבוא. הדרך היתה מסוכנת. תוך כדי הליכה איימו הפרטיזאנים על היהודים כי יהרגום. לאחר שהגיעו למקום המיועד ומצאו את הנשק, הם ביצעו כמה התנפלויות על שלוש תחנות משטרה קטנות: דרבנה, חוטבה ונאליבוקי. בדרך אספו את ד"ר גורביץ, רופא העיירה רוביז'ביץ', שנמלט לפני השחיטה ליער.

בהמשך הימים גדלה הקבוצה. היו בה מספר צנחנים ומרביתם צעירים מהכפרים, שעמדו להישלח לגרמניה והחליטו ללכת היערה. קבוצה זו חיכתה לפלוגת צנחנים שצריכה היתה להגיע לאזור ולהצטרף אליה. ואמנם לא עברו שבועות מספר ופלוגת צנחנים הגיעה עם מלאי גדול של חומרי־נפץ. היחידה התארגנה כפלוגה קרבית ע"ש צ'אפאייב, והחלה לבצע מיבצעי־חבלה ומארבים.

אחת הפעולות המוצלחות ביותר של היחידה היה המארב על אנשי גסטאפו. יחידת גסטאפו, שביצעה את השמדת יהודי רוביז'ביץ' ואיבניץ, צריכה היתה לנוע להמשך מסע־ההשמדה ללובטש, דרך נאליבוקי. הדבר נודע בעוד מועד למפקדת היחידה. הפרטיזאנים התבססו בנאליבוקי, תפסו עמדות וחיכו שתי יממות לבואם של הגרמנים. פישקין וחברו היהודי עלו על גג בית־הדואר ובמרחק ארבו לבוא יחידת האויב. אך קרבו הגרמנים במכוניותיהם, נפתחה עליהם אש חזקה ואחרי דקות מספר נטשו הגרמנים את המכוניות בנפנפם מטפחות לבנות. עשר מכוניות עם אנשי גסטאפו וחיילים גרמנים נלכדו בפח. אלה שנשארו בחיים — נכנעו. הם הובלו על־ידי הפרטיזאנים ליער כשבידיהם דגלים אדומים וברחובות נאליבוקי הם עברו בסך וקראו: „יחי סטאלין! בוז להיטלר!".

הגרמנים, אנשי הגסטאפו והחיילים, נורו. רק אנשי הס.ס. נכלאו למספר ימים ונחקרו. אחרי החקירה שפכו עליהם בנזין ושרפום.

אגב פעולה זו ניצלו שלוש בחורות יהודיות ונער שהובלו על־ידי הגרמנים. לאחר פעולה זו החליטה המפקדה למחוץ במשטרת רוביז'ביץ'. במטרה לבלוש אחר העמדות והביצורים של המשטרה נשלח פישקין בליווית כמה פרטיזאנים. לפעולה יצאו היחידות של „צ'פאייב" ו„סטאלין", ביחד כ־500 אנשים. את מחצית האנשים הוביל לייבה סלובודקין ואת מחציתם השנייה — יוסף פישקין. בשעה שלוש לפנות בוקר הוקפה המשטרה ונפתחה עליהם אש־רובים, במטרה לחפות על הקבוצה שהגיעה בזחילה עד למשטרה והתקיפה אותה ברימונים. השוטרים ניסו להימלט מבעד החלונות ונפלו לידי הפרטיזאנים. (ראה הערת המערכת בסוף המאמר).

לאחר כמה שבועות הגיעו ליחידה נערים יהודים. היו אלה צעירים, בני 15—16,

ששוטטו זמן רב ביער, בודדים ובקבוצות קטנות. מספרם הגיע ל־20 איש. מצבם ביחידה היה קשה למדי. באחד המפקדים הם הוצאו מהשורה ונצטוו לעזוב את היחידה. לא הועילה התערבותו של פישקין הזקן, שהיה ממונה על הסוסים ביחידה, והסברתו שהגרמנים נמצאים רק 12 קילומטרים מבסיסם.

היחס כלפי היהודים היה חשדני, ומצד רבים אף מלא איבה. באחד הימים הגיע למחנה יהודי ממינסק ונמצאה אצלו תעודה גרמנית, המזכה אותו ברשות יציאה מחוץ לגיטו. לאחר שד"ר גורביץ תירגם את התעודה והסבירה למפקד, בהדגישו שיהודי זה בא מרצונו הטוב להצטרף למאבק נגד הגרמנים, לא נתקבל הדבר על דעתו. היהודי ממינסק הוצא להורג.

אולם יהודי רוביז'ביץ' שהתמצאו היטב בסביבה היו מצוידים כהלכה, רכשו מעמד איתן ביחידה. לימים הגיעו לאוטריאד יהודים מווישניבה. מספר היהודים ביחידה עלה ל־50 איש.

...לאחר זמן הגיע לנאליבוקי צבא גרמני וליטאי שמנה כ־400 איש. המפקדה הפרטיזאנית באזור קיבלה הוראה להתקיף את הכוח הזה ולעקרו מנאליבוקי. משימה זו הוטלה על יחידות „צ'פאייב" ו„סטאלין", בזו האחרונה היתה מחלקה יהודית שמנתה עשרים־וחמישה איש.

הגרמנים והליטאים התבצרו באחוזה ליד הנחל בנאליבוקי. דקות מספר לפני ההתקפה פנתה המחלקה היהודית בבקשה להעמידה ראשונה במערכה. לשמע הדברים היה המפקד נרגש. הגרמנים שלחו יחידת סיור, שעקבה אחר הכנות הפרטיזאנים והכינו בעוד מועד התקפת־נגד חזקה. לפי אות של רקיטה כחולה צריכה היתה המחלקה היהודית לפרוץ לאחוזה. הגרמנים ירו את הרקיטה הכחולה, שהוליכה שולל את המחלקה.

בראשית ההתקפה איגפו הגרמנים את המחלקה היהודית וניתקוה משאר הכוחות הפרטיזאניים. בקרב זה נהרגו חמישה־עשר לוחמים יהודים ועשרה נתפסו חיים. הגרמנים עינו את הלוחמים היהודים, אך לא הוציאו מפיהם דבר. הם הוציאום להורג.*

לפי עדותו של יוסף פישקין, שעקב אחר הקרב מעמדת סיור וגבה למחרת עדויות מעובדי האחוזה, שהיו בקרבת מקום, נודעו הפרטים על עלילת־הגבורה של הלוחמים היהודים.

(הערת המערכת: מבין הלוחמים, נרצחו, אחרי עינויים קשים, בני רוביז'ביץ', יודל וראובן גרמיזה, דוד קירמן, אייזיק גרייער, מרדכי פישקין, ראובן זאק וסרן מן הצבא האדום, יהודי).

הלוחמים בנאַצים מבני רוביז׳ביץ׳ והסביבה — שנפלו

מנחם (בן הרב אליעזר) איידלמן. לחם בשורות הצבא הפולני, נפל בשנת 1939.
אברהם בלקין, פרטיזן. נפל ביערות נליבוק, בשנת 1943.
ד״ר חיים־איסר בלקין, פרטיזן. נפל ביערות נליבוק בשנת 1943.
שמואל־ליב בינימוביץ׳, פרטיזן בגדוד ע״ש ז׳וקוב. נפל ב־2 למרץ 1943.
שרה־מלכה בינימוביץ׳, מן הגדוד ע״ש ז׳וקוב. נפלה ב־2 למרס 1943.
בילה בינימוביץ׳, מגדוד פרטיזנים ע״ש ז׳וקוב. נפלה במרס 1943.
ברוך בינימוביץ, מגדוד פרטיזנים ע״ש ז׳וקוב, נפל במרס 1943.
איסר בקמן, נפל בקרב במחנה דבורץ ב־28 בדצמבר 1942.
משה־ברוך ברוידא מדרבנה, פרטיזן וחייל בצבא האדום. נפל בקרב על ורשה ב־1944.
משה גוריון, בן הירשל. פרטיזן, נפל בקרב בשנת 1943.
גיטל גוריון, מגדוד פרטיזנים ע״ש פרונזה. נפלה בקרבת מינסק בפברואר 1943.
יודל גרמיזה, פרטיזן מגדוד ע״ש צ׳פאייב. נפל בנליבוק, בשנת 1942.
ראובן גרמיזה, פרטיזן מגדוד ע״ש צ׳פאייב. נפל בנליבוק, בשנת 1942.
מרדכי־משה גראייר, פרטיזן מגדוד ע״ש ז׳וקוב. נפל בקרב בשנת 1943.
יעקב גורביץ מגראן. פרטיזן מגדוד ע״ש צ׳קאלוב. נפל בנוביקי בשנת 1942.
משה גוריון, בן פייבה. נפל בשורות הצבא האדום, בשנת 1942.
חיים מרדכי וונבורג, פרטיזן וחייל בצבא האדום. נפל בקרב על ברלין, 1944.
ראובן זק, פרטיזן, נפל בנאַליבוק בשנת 1942.
משה מורדוכוביץ מדרבנה, פרטיזן. נפל במחנה דבורץ ב־28 בדצמבר 1942.
מרדכי (בן שפסיל) פישקין. נפל ביערות נליבוק בשנת 1942.
מרדכי פאלייעס (בן ליב). נפל בשורות הצבא האדום בשנת 1942.
ליב סלובודקין, מגדוד הפרטיזנים ע״ש צ׳פאייב. נפל ביערות נליבוק ב־1943.
משה פונט (בן ראובן), נפל בקרב במחנה דבוריץ, ב־28 בדצמבר 1942.
יוסף פונט (בן ראובן), נפל בחזית בשורות הצבא האדום, בשנת 1942.
יונה פישקין (בן הירש). פרטיזן וחייל בצבא האדום. נפל בחזית ב־1944.
מרדכי (בן יעקב) קושצביץ׳, פרטיזן מגדוד ע״ש צ׳פאייב. נפל בשנת 1943.
יוסף קוסובר מרוביז׳ביץ׳. פרטיזן. נפל בשנת 1943.
לייבל קוסובר מז׳דאנוביץ׳. חייל בצבא הפולני. נפל בחזית בספטמבר 1939.
משה קוסובר מדרבנה, פרטיזן. נפל בדבורץ ב־28 דצמבר 1942.
דוד קירמן, פרטיזן מגדוד ע״ש סטאלין. נפל ביערות נליבוק, בשנת 1942.
יקותיאל קיבוביץ מכאַטאַבה. פרטיזן מגדוד ע״ש ז׳וקוב. נפל בקרב על הניאַמַן בשנת 1943.
בנימין רודיצקי, נפל בקרב במחנה דבוריץ, ב־28 בדצמבר 1942.
משה רייכלסון, בן ברל. לחם ונפל בשורות הצבא האדום בשנת 1942.
פריידל שמעונוביץ, פרטיזנית. נפלה בסביבות רוביז׳ביץ׳ בשנת 1943.
לייזר שוסטר (בן זאב), חייל בצבא הפולני. נפל בחזית בשנת 1939.
מרדכי שוסטר, (בן זאב). לחם ונפל בשורות הצבא האדום במלחמת העולם השניה.
שמעיה שמעונוביץ׳, חייל בצבא האדום, נפל בקרב עם הגרמנים בשנת 1941.

יידן פון רוביזשעוויטש און אומגעגנט וועלכע האָבן געקעמפט מיט געווער אין האַנט קעגן היטלעריסטישן שונא און אומ־ געקומען — אויף די פראָנטן, אין דער פּאַרטיזאַנקע און אין אונטערגרונט.

שמואל־ליב בינימוביץ׳
מגדוד ע״ש ז׳וקוב, נפל במרץ 1942

שרה־מלכה בינימוביץ׳
מגדוד ז׳וקוב, נפלה במרץ 1942

בילה בינימוביץ׳
מגדוד ז׳וקוב, נפלה במרץ 1942

איסר בקמן
נפל בדבורץ ב־28.12.1942

יעקב גורביץ (מגראן)
מגדוד ע"ש צ'קאלוב,
נפל בנוביקי, 1942

גיטל גוריון
מגדוד ע"ש פרונזה,
נפלה בסביבות מינסק בשנת 1943

משה פונט
נפל בדבורץ, 28.12.42

יוסף פונט
נפל בצבא האדום בשנת 1942

יונה פישקין
נפל בצבא האדום, 1944

ראובן זק
נפל בנאליבוק, 1942

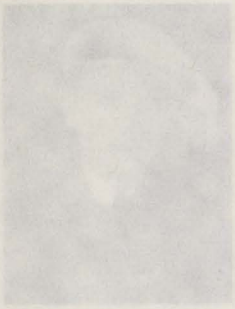
מרדכי קושצ'ביץ'
גדוד צ'פאייב, נפל 1943

ליב סליבודקין
מגדוד צ'פאייב, נפל בנאליבוק 1943

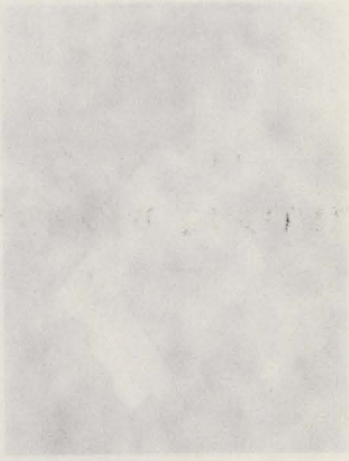
פריידל שמעונוביץ'
נפלה בסביבות רוביז'ביץ', 1943

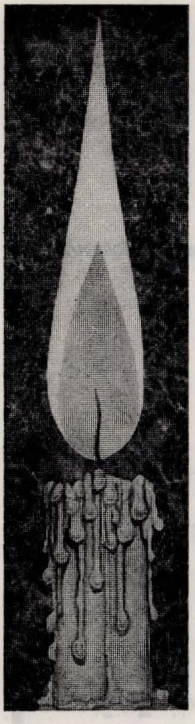

ה

דפי זכרון
געדענק־בלעטער

יזכור

לבני רובי׳ז׳ביץ׳, דרבנה, וולמה, גראן והסביבה — אנשים, נשים וטף, אשר עונו ונרצחו על קידוש־השם על־ידי הצוררים הגרמנים הנאצים ועוזריהם — הבילורוסים, האוקראינים והפולנים.

יזכורם ה׳ לטובה, ותהא נשמתיהם צרורות בצרור החיים, ומנוחתם תחת כנפי השכינה עם כל קדושי ישראל לעולמים.

כי דורש דמים אותם זכר, לא שכח זעקת עניים.

ואלה שמות בני עיירותינו — שנרצחו, שנשרפו ושנחנקו על קידוש־השם ושנספו בשנות המלחמה

(די דאָזיקע רשימה איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן פון זכרון — דעריבער זענען מעגלעך טעותים, אָדער בכלל דורכגעלאָזט געוויסע נעמען, פאַר וואָס מיר בעטן אַנטשולדיקונג).

(הרשימה הזאת הורכבה מן הזכרון — וייתכן שתהיינה בה טעויות או השמטת שמות. ואם הקוראים ובני עירנו — הסליחה).

א

הרב איידלמאַן אליעזר און פרוי
איידלמאַן משה
איידלמאַן מנחם
איידלמאַן ביילקע, איר מאַן
הרב סלאווין און קינדער
אושער אלתר און משפּחה
אושר טייבל
אושער טוביה, פרוי און קינדער
אושער ראובן
אושער יקיר
אייזין ביירעך
אייזין העניע
אייזין חנה־ליבע
אייזין פייוועש
אייזין יוסף־אהרון און משפּחה
אייזין לייבל און משפּחה
אייזענבוד אליהו
אייזענבוד רחל
אייזענבוד גיטל, מאַן און טאָכטער
אלעשקעוויטש אברהם
אלעשקעוויטש רישע
אלעשקעוויטש מיליע
אלעשקעוויטש מאַריאַשע
אַלעשקעוויטש חנה
אַראָנאָווסקי פרומע־שרה
אָשעראָוויטש מאיר
אָשעראָוויטש גיטל
אָשעראָוויטש סאַניע
אָשעראָוויטש ווילק
אָשעראָוויטש ביילע
איטשקע (דער ליובענער), זיין פרוי און קינדער

ב

בונימאָוויטש שמואל־לייב
בונימאָוויטש שרה־מלכה
בונימאָוויטש ביילע
בונימאָוויטש ברוך
ביילקין אברהם
ביילקין חיים־איסר

בוילקין משה
בוילקין ישראל־לוייזער
בוילקין שמערל
בוילקין אליעזר
בוילקין ריווע
בוילקין שרהקע
בוילקין יוסף
בוילקין מוליע
בוילקין חיה
בוילקין שאשקע
בעקמאן שעפסל
בעקמאן העניע־לאה
בעקמאן משה
בעקמאן אורי און שוועסטער
בעקמאן אלי
בעקמאן חנה־באשע און מאן
בעקמאן איסר
בעקמאן לאה און קינדער
בעקמאן משה
בעקמאן עלקע
בעקמאן סלאווע
בעקמאן חנהלע
בעקמאן בערל
בעקמאן ראשע
בעקמאן אליהו
בעקמאן רבקה
בעקמאן מרדכי־משה
בעקמאן חיים־הירשל
בעקמאן ראשע
בעקמאן לייבע
בעקמאן חנה־באשע
בעקמאן אברהם
בעקמאן שעפסל

בערעזאוויטש גאלדע
בערעזאוויטש לאה און זון
בערעזאוויטש חיים־לוייזער
בערעזאוויטש דבורה
בערעזאוויטש צביה
בערעזאוויטש לאה
בערעזאוויטש נחמה
בערנשטיין שלמה און פרוי
בערקאוויטש קאפל און משפחה
בערקאוויטש אריה און משפחה
בערקאוויטש פעסיע־זלאטע
בערקאוויטש מאריאשע
בערקאוויטש רייזל
בערקאוויטש אהרון
בערקאוויטש אברהם
בערקאוויטש יעקב
בערקאוויטש שמעון

ג

גארמיזע געצל
גארמיזע חייהטשע
גארמיזע חנהלע
גארמיזע יודל
גארמיזע ראובן
גארמיזע־סוטין שרה
גארמיזע חנה און משפחה
גארמיזע שרה־עטיל
גארמיזע מרדכי
גארמיזע כיענע
גארמיזע חיים
גארמיזע לעשע

גאַרמיזע איטקע אוּן משפּחה
גאַרמיזע שלמה אוּן משפּחה
גוריאַן הירשל
גוריאַן פייגע אוּן קינדער
גוריאַן משה
גוריאַן יצחק
גוריאַן שרה
גוריאַן יעקב־יונה
גוריאַן ראובן
גוריאַן גיטל
גוריאַן מאיר
גוריאַן משה'לע
גוריאַן פייוועע
גוריאַן פרומע
גוריאַן שרה־פייע
גוריאַן מוניע
גוריאַן משה
גוריאַן גרשון
גוריאַן יעקב
גוריאַן יצחק
גוריאַן חנחקע
גוריאַן באַשע אוּן משפּחה
גוריאַן רייזל אוּן משפּחה
גוריאַן פייוול
גוריאַן שרה אוּן קינדער
גוריאַן פייגל אוּן קינדער
גוריאַן רחל
גוריאַן ברוינע
גוריאַן ביילע, איר מאַן בצלאל
רוזשאַנסקי אוּן טעכטערל שיינעלע
גוריאַן גיטל
גוריאַן מאַשע
גוריאַן יצחק

גוריאַן פייגל אוּן קינדער
גוריאַן משחל
גוריאַן רחל אוּן קינדער
גוריאַן וועלוול אוּן משפּחה
גוריאַן עזר
גוריאַן רחל אוּן קינדער
גוריאַן שמואל־דוד
גוריאַן חיישקע
גוריאַן ליפשע אוּן קינדער
גוריאַן שמערל
גוריאַן נחמה אוּן קינדער
גוריאַן יוסף אוּן משפּחה
גוריאַן איצע
גוריאַן רחל
גוריאַן רבקה אוּן ברודער
גורעוויטש באַשקע
גורעוויטש באַמע
גינזבורג יעקב אוּן פרוי
גראַיער פריידע
גראַיער יעקב
גראַיער חאַשע
גראַיער משה־אייזיק אוּן ברודער
גראַיער איידעלע
גראַיער מרדכי־משה
גראַיער העניע
גראַיער סאַניע
גראַיער אברהם, פרוי אוּן קינדער
גראַיער מרדכי־משה

ד

דאַקטאַראַוויטש מאַטע־וועלוול
דאַקטאַראַוויטש חיים־מוניע

דאָקטאָראָוויטש בתיה
דאָקטאָראָוויטש פרומע
דרוק שמעון
דארעוסקי־גוריאַן פייגל, מאַן
און קינדער

ו

וועגבורג שמואל און משפּחה
וועגבורג מרדכי

ז

זאַבילעוויטש לייב און משפּחה
זאַבילעוויטש נח און משפּחה
זאַבילעוויטש שמואל און משפּחה
זאַק חאַשקע
זאַק גבריאל
זאַק יוסף
זאַק ראובן

ח

חורגין ראַשע
חייקין אברהם
חייקין איטל
חייקין רחל
חאַרחורים פייגל

כ

כּץ זיסל (חזן) און פרוי
כּץ פרומקע און משפּחה
כּהנוביץ' העניע־לאה, איר זון
משה און טאָכטער

ל

לעוויטאַס ראַטקע
לעוויטאַס הירשל
לעווין אליקום
לעווין רבקה־רחל
לעווין ציזשע
לעווין צפורה
לעווין מנוחה
לונגין הדסה
לונגין מאַרים און משפּחה
לונגין שמחה און פרוי
לונגין משה
לונגין פייגע און קינדער
לונגין אלתר
לונגין לאה און קינדער
לונגין פּעסע
לונגין דאַבע
לונגין אידע
לונגין יעקבֿיוסף
לונגין הינדע
לונגין הערצל
לונגין מוליע
לונגין לייבע
לונגין זעלדע

ליפשיץ יעקב
ליפשיץ קוילע
ליפשיץ יודל
ליפשיץ משה

מ

מאַרדוכאָוויטש אלתר און פרוי
מאַרדוכאָוויטש ברוך
מאַרדוכאָוויטש חסיה
מאַרקום רישע
מאַרקום חייה־צירע
מאַרקום יצחק
מאַרקום יוסף
מאַרקום ליבע

נ

נאַכאַמטשיק רבקה
נאַכאַמטשיק נחמה
נאַכאַמטשיק פרומע
נאַכאַמטשיק יענטע
נאַכאַמטשיק מירל
נאַכאַמטשיק דבורה
נאַכאַמטשיק מושע
נאַליבאָצקי משה און משפחה
נאַליבאָצקי זרח
נאַליבאָצקי בנימין
נאַליבאָצקי מאיר־יצחק
נאַליבאָצקי שושנה־רבקה
נאַליבאָצקי אסתר
נאַליבאָצקי מאַריאַשע
נאַליבאָצקי באַשע
נאַליבאָצקי סימע
נאַליבאָצקי עלקע
נאַליבאָצקי פרומע

ס

סאַלאַוויטשיק לייב
סאַלאַוויטשיק משה
סאַלאַוויטשיק עטיל
סאַלאַוויטשיק שרה און מאַן
סלאַבאָדקין לייבל
סענאַלאָוויטש ליבע
סענאַלאָוויטש לייבע און פרוי הינדע
סענאַלאָוויטש מיטע און שוועסטער
סענאַלאָוויטש חיים
סענאַלאָוויטש גרונע
סענאַלאָוויטש מרדכי
סענאַלאָוויטש שיינע
סענאַלאָוויטש מאַשע
סענאַלאָוויטש אַברהם
סענאַלאָוויטש (בעלקין) מימע
סענאַלאָוויטש חנה־ליבע און מאַן
סענאַלאָוויטש חנה
סענאַלאָוויטש משה
סענאַלאָוויטש יחיאל
סענאַלאָוויטש ראָדל און קינדער
סענאַלאָוויטש (מאסלאָוואַטי) שיינע־דבורה און משפחה

ע

עוועניצק ישראל
עוועניצק ריבע
עוועניצק וועלוויל
עוועניצק רחל
עוועניצק משה
עוועניצק רחמיאל
עוועניצק יוסף
עוועניצק רישע
עוועניצק זלמן און משפחה

פ

פֿאַזניאַק ראובן
פֿאַזניאַק רישע־לאה
פֿאַלאַנסקי נחום
פֿאַלאַנסקי ציפּקע
פֿאַלייעם לייב
פֿאַלייעם פֿאַיע
פֿאַלייעם פייגל
פֿאַלייעם מרדכי
פֿאַלייעם שוינדל
פֿאַלייעם מורל
פֿאַלייעם־רייכעלסאַן מאַריאַשע
פֿאַלייעם לייזער און משפחה
פֿאַלייעם יעקב
פֿאַרט האַניע
פֿאַרט חנה
פֿאַרט בערל
פֿאַרט מוליע

פונט משה
פונט פרוידל
פונט מלכה
פונט יאַשע
פיקום זלמן
פיקום רחל
פישקין אליהו
פישקין רבקה
פישקין פייוול
פישקין חנה און קינדער
פישקין דוד
פישקין שאַשקע
פישקין שרה
פישקין יענטע
פישקין מערע־ליבע
פישקין יצחק
פישקין רבקה־העניע
פישקין אליעזר
פישקין הירש
פישקין יונה
פישקין מאַריאַשע
פישקין שרה
פישקין מאַשע
פישקין יעקב
פישקין גיטל
פישקין שימקע
פישקין איטע
פישקין רייכל
פישקין מרדכי
פישקין עלקע־מינע
פישקין דאַבע
פישקין מאַריאַשע
פישקין איטקע און קינדער

פישקין עשקע
פישקין ירחמיאל
פישקין דוואַשע
פישקין רחל־איטע
פישקין הינדע
פֿלאַטניק באַשע
פֿלאַטניק פייגל
פֿלאַטניק לייזער און פרוי
פֿלאַטניק ביילינקע
פֿלאַטניק יהושוע
פֿליסין יעקב און משפּחה
פּראַטאַם מרדכי
פּראַטאַם שפּרה און קינדער
פּרענקמאַן קריינע

צ

צאַרני ברוך־מרדכי
צאַרני מאַריאַשע
צאַרני מוליע
צאַרני ליבע און קינדער
צאַרני זעליג
צאַרני פייגל און קינדער
צוקער אהרון
צערצים אפרים
צערצים העניע און קינדער

ק

קאַוואַרסקי יוסף (אַפּטייקער)
קאַוואַרסקי מאַנקע
קאַוואַרסקי יצחק
קאַוואַרסקי קאַטיע
קאַוואַרסקי ראָזע
קאַוואַרסקי פּאַניע
קאַוואַרסקי סאָניע
קאַוואַרסקי אַבראַשע
קאַוואַרסקי לאה און קינדער
קאַשדאַן ציפּע
קאַשדאַן אליעזר און משפּחה
קאַלמאַנאָווסקי שרה־לאה
קאַלמאַנאָווסקי כיענע
קאַלמאַנאָווסקי ציפּע און מאַן
קאַלמאַנאָווסקי עטיל
קאָסעווער מרדכי
קאָסעווער דינקע
קאָסעווער משהל
קאָסעווער דוד
קאָסעווער לייבע
קאָסעווער אסתר
קאָסעווער אליעזר
קאָסעווער יוסף
קאָסעווער יעקב און משפּחה
קאָסעווער משה
קאָסעווער יוכבד
קאָסעווער חאַשקע
קאָסעווער (קאַוואַרסקי) רבקה
קאָסעווער פרומע
קאָסעווער חיים
קאָסעווער לייבע
קאָסעווער עטקע
קאָסעווער נתן
קאָסעווער חייה
קאָסעווער מאַריאַשע

קאָפעוועך לייזער
(פון זשדאַנאָוויץ)
קאָפעוועך בלומע
קאָפעוועך לייבל
קאָפעוועך רבקה
קאָפעוועך אברהם
קאַפלאַן שמואל און משפּחה
קאַשטשעוויטש שיינע־פּיגע
קאַשטשעוויטש רייכל
קאַשטשעוויטש מרדכי
קיווּאָוויטש גדליה (פון חאָטאָוץ)
קיווּאָוויטש סאָניע 〃
קיווּאָוויטש פּעסיע 〃
קיווּאָוויטש ניוטע 〃
קיווּאָוויטש מאיר 〃
קיווּאָוויטש יקותיאל 〃
קיווּאָוויטש גיטל 〃
קיווּאָוויטש מירל 〃
קיווּאָוויטש ביילע 〃
קיווּאָוויטש חנה 〃
קלַיין שרה און זון 〃
קלַיין חנה 〃
קלַיין זעלדע 〃
קיטאַיעוויטש ישראל
קירמאַן חיים
קירמאַן חייה־שרה
קירמאַן שמעון
קירמאַן דוד און בריידער
קירמאַן יידל און משפּחה
קירמאַן רבקה
קירמאַן משה און שוועסטער

ר

ראַבינאָוויטש דוד, פרוי און קינדער
ראַבינאָוויטש חיים־מאָטל
ראַבינאָוויטש לאה און מאַן
ראַלניק מאטע
ראַלניק העניע און קינדער
ראַצקאָוסקי פּרץ
ראַצקאָוסקי חיים, פרוי און קינדער
ראַצקאָוסקי הירשל
ראַצקאָוסקי דוואָשע
ראַצקאָוסקי יוסף
ראַצקאָוסקי רחל
ראַק ישראל־יוסף
ראַק מיטע
ראַק חיים
ראַק נחמן
ראַק ליבע
ראַק שאָשקע
ראַק ליבע־העניע
ראַק ישעיה־וועלוול
ראַק רישע
רובינשטיין משה
רובינשטיין חנה
רובינשטיין פּעסע
רובינשטיין דבורה
רובינשטיין אברהם
רובינשטיין מאָשע
רובינשטיין יצחק
רובינשטיין אברהם־חיים
רובינשטיין שיינדל

רוּבינשטיין בריינע
רוּבינשטיין מיכלע
רוּבינשטיין דבורה
רוּבינשטיין לייבע
רוּבינשטיין מיכאל
רוּבינשטיין לאה (פון דוּבאָווע)
רוּבינשטיין־וואַזניאַק אברהם (אִיר מאַן)
רוּבינשטיין־וואַזניאַק פּעסיע
רוּבינשטיין־וואַזניאַק צבי
רוּבינשטיין שמואל־דוד (פון דוּבאָווע)
רוּבינשטיין חיה־רחל
רוּבינשטיין דב־בער
רוּבינשטיין פּעסע
רוּבינשטיין מאַשע
רודיצקאַ מלכה
רודיצקאַ רחל
רודיצקאַ נחמה
רודיצקאַ בנימין
רייזקין חיים־זעליג
רייזקין מרדכי
רייכלין אשר
רייכלין יעקב און ברידער
רייכלין יעקב
רייכלין לאה
רייכלין לייבל
רייכלין משה
רייכעלסאָן לייב
רייכעלסאָן שרה
רייכעלסאָן מאַשע
רייכעלסאָן פרידע
רייכעלסאָן יוסף
רייכעלסאָן בערל
רייכעלסאָן רבקה
רייכעלסאָן מאַריאַשע
רייכעלסאָן יוסף
רייכעלסאָן מערע
רייכעלסאָן איטקע
רייכעלסאָן משה
רייכעלסאָן פריידע

ש

שאַפּירא ישעיהו
שאַפּירא ביילע
שאַפּירא מלכה
שאַפּירא חנה
שאַפּירא יצחק־יוסף
שאַפּירא הירשל־לויב
שאַפּירא־אַסנעס הינדע
שאַפּירא העניע
שאַפּירא בנימין
שאַפּירא־סאַלאַוויטשיק שוליע
שאַפּירא־סאַלאַוויטשיק העניע
שאַפּירא־סאַלאַוויטשיק אריה
שאַפּירא־סאַלאַוויטשיק סימע
שוסטער סאָניע און מאַן
שוסטער לייבע
שוסטער ריווע
שוסטער חיים
שוסטער חנה
שוסטער שלום
שוסטער שרה־רבקה
שוסטער צירל

שוסטער לייזער
שוסטער מרדכי
שוסטער ישראל
שוסטער משה
שוסטער חייה־פרוידע
שוסטער סאָניע
שוסטער חנה
שוסטער חיה
שוסטער זעלדע
שוסטער שלום
שוסטער שרה־רבקה
שמידט חיים
שמידט (לונגין) שרח־לאה

שמידט (לונגין) יעקב
שמידט (לונגין) משחלע
שמעונאָוויטש בריל־מאיר
שמעונאָוויטש פּעסע
שמעונאָוויטש חייה
שמעונאָוויטש אליהו
שמעונאָוויטש שמעיהו
שמעונאָוויטש פּריידע
שמעונאָוויטש וועלוול
שמעונאָוויטש מוסיע און קינדער
שנעפּער אליעזר און משפּחה
שנעפּער חנה און משפּחה

רשימת קדושי דרבנה וגראן

א

אַבראַמאָוויטש און משפחה
אַבעלעוויטש יצחק
אַבעלעוויטש איטקע
אַבעלעוויטש ברוך
אַבעלעוויטש שמריהו

ב

ברוידע חיים און משפחה
ברוידע עמיל
ברוידע משה־ברוך
ברוידע חיים
ברוידע עשקע
ברוידע ישראל־יצחק און משפחה
ברוידע ברוך און משפחה
ברודנע און משפחה
בריזמאַן (אַפּטייקער) און פרוי
בערמאַן חייה (פון גריאן)
בערמאַן טייבעלע (פון גריאַן)
בערמאַן עלקע
בערמאַן חייה
בערמאַן לייבל

ג

גילימאָווסקי שאול און משפחה

ד

דאַווידאָוויטש אליהו און משפחה
דאַווידאָוויטש נאָטע און משפחה
דאַווידאָוויטש זעליג
דאַווידאָוויטש שרה
דאַווידאָוויטש חיים־יהודה
דאַווידאָוויטש בן־ציון
דאַווידאָוויטש פייטל

ה

הורוויץ לייזער און משפחה
הורוויץ שלמה (פון גריאן)
הורוויץ חאַסיע (פון גריאן)
הורוויץ שולמית (פון גריאן)
הורוויץ יעקב (פון גריאן)

ו

וויגאַטאָוו אליהו
וויגאַטאָוו רחל

ז

זוכאָוויצקי אברהם
זוכאָוויצקי ליבע
זוכאָוויצקי בן־ציון

זוכאָוויצקי פייוול
זוקאָוסקי פּעסיע (פון גריאן)

ט

טוניק ראובן
טוניק בן־ציון
טוניק חנה־נעשקע
טוניק יידל
טוניק בלומע און קינדער
טוניק יחיאל
טוניק לאה
טוניק נחום
טוניק אהרון
טוניק ליבע־ברוינע
טוניק מרדכי
טוניק עלקע און קינדער

י

יאַנקעלעוויטש בנימין
יאַנקעלעוויטש חנה
יאַלאָוסקי ישראל
יאַלאָוסקי שפּרינצע און קינדער

כ

כאַדאַק און משפּחה

ל

לובטשאַנסקי אברהם
לובטשאַנסקי מוסיע און קינדער
לידסקי יהושע (שו"ב)
לידסקי חנה־מעכע
לידסקי חווה־שרה
לידסקי בן־ציון
לידסקי ביילע
לידסקי שלמה

מ

מאַלין לייב
מאַלין אברהם
מאַלין שרה־דבורה און קינדער
מאַלין יעקב און משפּחה
מאַכלים רישע
מאַכלים רבקה
מאַרדוכאָוויטש יוסף
מאַרדוכאָוויטש זלמן־לייזער
מאַרדוכאָוויטש משחל
מאַרדוכאָוויטש דוואָשע און קינדער
מאַרדוכאָוויטש יעקב־יודל
מאַרדוכאָוויטש רייזל און קינדער
מאַרדוכאָוויטש יעקב־אהרון
מאַרדוכאָוויטש רחל־לאה און קינדער
מאַרדוכאָוויטש שרה־חאַשע
מאַרדוכאָוויטש ברכה און משפּחה
מילשטיין רחל און קינדער (פון גריאן)

נ

נויפעלד פייגל

נויפעלד מיכלע
נויפעלד חנה
נויפעלד פייוול

ס

סענדעראָוויטש געצל
סענדעראָוויטש ליובע און קינדער
סענדעראָוויטש מאָנצע
און משפּחה
סענדעראָוויטש פּייצע
סענדעראָוויטש קריינע

ע

עפּשטיין בערטשע
עפּשטיין לאה און קינדער

פ

פּייבושעוויטש ראובן
פּייבושעוויטש שרה
פּייבושעוויטש שרגא און
שוועסטער
הרב פּרץ (טראבער)
זיין פּרוי מינקע און קינדער
הרב פּאַנטעלניקאָוו אברהם־לייב
חלוי
פּאַנטעלניקאָוו רחל
פּאַנטעלניקאָוו נעשקע
פּאַנטעלניקאָוו שולמית
פּאַנטעלניקאָוו שרה
פּאַנטעלניקאָוו ישראל

צ

צאַרני סאַנע און משפּחה
צאַרני אהרון און משפּחה
צאַרני בן־ציון
צאַרני צערנע
צאַרני מאָטל און משפּחה
צאַרני הירשקע
צאַרני מינקע
צאַרני איצע
צאַרני שעיה און משפּחה
צאַרני הינדע־חעניע און משפּחה
צעסלער משה און משפּחה

ק

קראַסילאָוו אליהו
קראַסילאָוו עשקע
קראַסילאָוו מאיר
קראַסילאָוו יידל
קאָסמאַיעוויטש חנה
קאָסמאַיעוויטש כאַשע־טעמע
קאָסמאַיעוויטש פרומע
קאָסמאַיעוויטש שאָשקע
קאָסמאַיעוויטש יחיאל
קאָסמאַיעוויטש חייקע
קאָסמאַיעוויטש מוליע
קאַפּלאַן חיים־שלמה
קאַפּלאַן ציפּע
קאַפּלאַן פרומע און איר מאַן
קאַפּלאַן משה
קאַפּלאַן עלקע און קינדער
קאָוואַרסקי מרדכי

קאָוואַרסקי פּעסיע און קינדער
קאַפּוצעוויסקי נחמה
קאַפּוצעוויסקי סאָניע, איר מאַן
אברהם און קינדער
קאַנטאָר פייוול (פון גריאן)
קאַנטאָר שרה (פון גריאן)
קאָסעווער גרוניע
קאָסעווער יצחק
קאָסעווער ישראל־פייוועץ
קאָסעווער נפתלי
קאָסעווער גיטעלע
קאָסעווער הערצעלע

ר

רעזניק לייבע און משפּחה
רעזניק יעקב און משפּחה
רעזניק מלכיאל און משפּחה
ראָלניק ישראל און משפּחה
ראַק שייע־משה
ראַק מיניע
ראַק נחמן און ברודער

ש

שמעונאָוויטש פייוועץ
שמעונאָוויטש חנה־רבקה און קינדער
שמעונאָוויטש אלייונה
שמעונאָוויטש רחל־לאה און קינדער
שמעונאָוויטש יצחק
שמעונאָוויטש רחל־מערע
שמעונאָוויטש לאה און משפּחה
שמעונאָוויטש שלמה און משפּחה
שמעונאָוויטש לייב־בער
שמעונאָוויטש גאָלדע
שמעונאָוויטש שמעיה
שמעונאָוויטש יצחק
שמעונאָוויטש חיה
שמעונאָוויטש יעקב
שמעונאָוויטש סטירע
שמעונאָוויטש פייוול
שמעונאָוויטש שרה
שמעונאָוויטש שאָשקע

„ושבו בנים לגבולם" — — — איז געווען אייגנעקריצט טיף אין האַרצן ביי אונדזערע יידן און די וואָס האָבן פאַרן חורבן און נאָך אים באַוויזן צו קומען אין יידישן לאַנד — האָבן געגעבן זייער וואָגיקן ביישטייער צום בנין הארץ. ווילן מיר דאָ דערמאָנען און פאַראייביקן די נעמען פון אונדזערע בני עיר, וועלכע זענען נפטר געווארן אין ישראל:

הרב **שלום שאפירא** (חולון)

ר׳ **משה־יוסף אושרוביץ׳** (רמת־גן)

ואשתו **רחל** (רמת־גן)

ר׳ **ישראל־איסר גורביץ**

ואשתו **לאה** ובתם **אתיל** (חיפה)

מרת **רבקה דיינובסקי** (חדרה)

ר׳ **יעקב־מאיר גורודייסקי**

ואשתו **חנה** (ירושלים)

מרת **שרה** בת **משה סגלוביץ׳** (חיפה)

מרת **חייה גוריון** (רמת־גן)

ר׳ **אליעזר ברקוביץ׳** (מגדיאל)

ר׳ **יעקב קושצביץ׳** (תל־אביב)

ר׳ **ליב קוסובר** (נצרת עלית)

ר׳ **שבתאי פישקין** (קרית מוצקין)

ר׳ **ראובן פורת** (רמת־גן)

ר׳ **מיכאל זאבילביץ׳** (קרית ביאליסטוק)

ר׳ **אברהם קורן**

ואשתו **חנה** (בת־ים)

ר׳ **ישעיהו (שייקה) אושרוביץ׳** (בני־ברק)

אסתר־רייזל, נח, חיים־לייזר, גולדה ושרה ברזוביץ׳

לאה ברזוביץ׳ ובתה

רבקה ברזוביץ׳

צביה ואסתר ברזוביץ׳
וחיים בנה של אסתר־רייזל

המנציחה:
רחל רבובסקי־ברזוביץ׳
תל־אביב

אבי **הלל ברמן**
נפטר באוטבוצק, 1930

אמי **חיה ברמן**

אחותי **טייבעלע**

י ז כ ו ר

לזכרם הקדוש של בני משפחותינו היקרים שעונו ונרצחו ע"י הנאצים ועוזריהם

אמא: **חיה ברמן** מבית גולדברג. נספתה ב־1942 בגיטו נובגרודק

האחות: **טייבעלע ברמן** נספתה ב־1942 בגיטו נובוגרודק

הסבתא: **אלקה ברמן** ובתה **חיה**

הדודה: **איטקה אבילביץ'** (ברמן) ובעלה **יצחק** ובנם **ברוך**

הדוד: **שלמה גורביץ'** ואשתו **חסיה**, ניספו בגיטו רוביז'ביץ'

הדוד: **ליב ברמן**, ניספה בשבי

בני־דוד ובנות־דוד: **יעקב גורביץ'** ו**יקותיאל קיבוביץ** שנפלו בקרב
שולמית גורביץ', **מאיר**, **ניוטה** ו**פסיה קיבוביץ**
ניספו בגיטו נובוגרודק

הדודה: **סוניה קיבוביץ** ובנה **יוסף** ניספו בגיטו דבורץ

הדוד: **גדליהו קיבוביץ** נרצח בחוותו באַרוך
מירל קיבוביץ ובנותיה **גיטל**, **בוילה** ו**חנה** מחוטובה
פייוול קנטור מגראן, ניספה בגיטו נובוגרודק

יהי זכרם קדוש

המציבים:

הבן והנכד **נחמן ברמן** ומשפחתו, תל־אביב
אברהם ברמן, תל־אביב
לאה ברמן מבית **גולדברג**, תל־אביב

צום אייביקן אָנדענק

דער ליבער פאַטער ר׳ **אריה־לייב** ב״ר **אליעזר גוריון**

איז נפטר געוואָרן כ״ט סיון, 1939

און טרייַע מוטער **רחל** בת **שמואל**

איז אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים כ״ד סיון 1942

פאַראייביקן:

משה ואליעזר גוריון, רמת־גן

אונדזער אומפאַרגעסלעך טעכטערל **ברוינע** בת **אליעזר גוריון**

איז אומגעקומען אין איוועניצער געטאָ, כ״ד סיון 1942, אין עלטער פון 7 יאָר

דער טרויער נאָך איר איז פאַרבליבן אויף שטענדיק אין האַרצן!

פאַראייביקן:

מוטער און פאַטער

שוינע און אליעזר גוריון, רמת־גן

אונדזער פאָטער **יואל שימאָנאָוויטש**

געבוירן אין נאַליבאָק

אומגעקומען אין יאָר 1933,

ביי אַן אומגליק־פאַרפאַל בעת דער אַרבעט

אין דער האָלץ־בראַנזשע

אונדזער מוטער **פּיע**

וועלכע האָט דורכגעמאַכט דעם יסורים־וועג אין די געטאָס און לאַגערן, זיך מקריב געווען פאַר אירע צוויי טעכטערלעך, זיי אויסגעהיטן פון אַ הונגער־טויט. דערלעבט די באַפרייונג, אויסגעוואַנדערט מיט ביידע טעכטער קיין אַמעריקע און דאָרט נפטר געוואָרן, א׳ אייר, 1963

איר זענט טיף אייַנגעקריצט אין אונדזער זכרון!

לאה עמער (גוריון)

גיטל וויספעלד (גוריון)

פאַראייניקטע שטאַטן

לזכרון נצח

חיה גורין מבית **וינוקובסקי**

ילידת באַראַנוביץ׳, נפטרה בישראל
ביום ג׳ טבת תשכ״א

רעיתי ואמנו, עדינת הנפש, שהרבה
תלאות עברו עליה בימי השלטון
הנאצי. שיכלה שלוש בנותיה.
והאסון הזה קיצר את חייה ושבקה
חיים טרם עת.

תהיה זכרה קדוש!

גיטל נולדה ב־1922 | **מאשה** נולדה ב־1933 | **בצלאל רוזנסקי** מברנוביץ׳ | ואשתו **בוילה** וילדתם שיינה׳לע בת השנתיים

בנותי ואחותינו שניספו בשואה

המנציחים:

משה גורין, בתיה בריל ופאניה זילברברג

חיענה גרמיזה (לוויטאס)
אשתו של מרדכי גרמיזה
נספתה בשואה, 1942

אחינו **מרדכי גרמיזה**
ניספה בשואה, 1942

אמנו **שרה־אֶטיל גרמיזה**
נספתה בשואה, 1942

המנציחים:
דוד גרמיזה, עכו
צבי גרמיזה, סביון

לזכר יקירינו

ריבה דיינובסקי
מנוחתה כבוד בישראל

המצבה על קברו של **נחמיה זלמן דיינובסקי** בבית העלמין ברויבזיביץ׳

המנציחים:
בתיה שפירא, חנה גרמיזה — ארצות־הברית
יוכבד ברישנסקי — חדרה

ר׳ יעקב־מאיר גורודייסקי
נפטר בי״ג אדר ב׳ תשי״ט

חנה גורודייסקי
נפטרה כ״ט אב תשכ״א

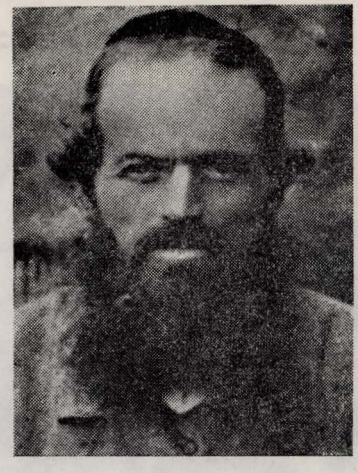
נזכור אותכם לעד!

ישראל קיטאייביץ׳
ניספה בשואה, 1942

המנציחים:
האחים גור־גורודייסקי, ירושלים

זכרונם יקר לנו לעד!

ר' פיטל זאק, נפטר ב־1941

חסיה זאק, ניספתה בגיטו רוביז'ביץ'

ראובן זאק

גבריאל זאק

יוסף זאק

זלוג דבידוביץ' מדרבנה

ניספו בשואה

המנציחים:

משה ואסתר זאק, נחלים — ישראל

לזכרון עולם של הבלתי-נשכחים

אהרון הלפרין וילדיו שניספו בשואה

ציפה פולונסקי

נחום פולונסקי

יעקב גוריון

ניספו בשואה

המציחים:

רחל ויעקב חורגין, רמת־גן

זכרונם יקר לנו לעד

ניספו בשואה:

חדסה לונגין

חיים שמידט

שרה־לאה שמידט־לונגין

משה ויעקב שמידט

המנציחים:
פרידה נוטמן־לונגין וילדיה

לזכר נשמחתי הבלתי־נשכחת

אמא האניה פורט

אחותי חנה

האחים שמואל

ד ב

ראובן

המנציחים:
אריה פורט ומשפחתו
תל־אביב

לזכר יקירינו

חנה־ליבע סגלוביץ' ובעלה **לייב**
עם שלושת ילדיהם ניספו בוילנה

אברהם סגלוביץ'
ואשתו **מימה** מבית בלקין
ניספו בדבורץ

לזכר **ביילינקע** בת השנתיים, בתם של יחיאל ושיינדל סגלוביץ'
ניספתה בגיטו איבניץ

המנציחים: ההורים: אליהו ואסתר סגלוביץ'
האחים: יחיאל, חיים, שמעון וירחמיאל
האחיות: פייגה ונחמה

יוסף ביילקין

חיה ביילקין

שמואל (מוליע) **ביילקין**

לזכר **שאשקע ביילקין**

אשר ניספו בשואה — יהיה זכרם ברוך

המנציחים: רחל סינדר־ביילקין, חיפה
שולה צרני־ביילקין, ארה"ב
לילי סנדק־אושרוביץ', רמת־גן

מיר וועלן אייך תמיד געדענקען!

רבקה־העניע און **גרשון פישקין**
אומגעקומען

שרה פישקין
אומגעקומען

שאשקע פישקין
אומגעקומען

דוד פישקין, זיין טאכטער **יענטעלע**
אומגעקומען

איצינקע, 4 יאר אלט
אומגעקומען אין איוועניע

פאראייביקט:
יעקב פישקין, ניו־יארק

לזכר בעלי ואבי היקר

ר' יעקב ב"ר נחום פאליעס

נצר למשפחה מסונפת, בני תורה, משכילה ובעלי מסחר מפורסמים מוכר היה כנדבן ביד רחבה ועסקן צבורי, תמך בכל מוסדות העיירה, ביזמתו הוקם הגן הילדים הראשון ברוביז'ביץ' ובעזרתו הופעל בית הספר העברי „חורב".

הלך מאתנו בשנות חייו הפוריות, לאחר התלאות והעינויים המחרידים שחזה מבשרו תחת השלטון הנאצי הרצחני, נפח את נשמתו על קידוש השם, לא זכה ליום השחרור ולזכות בנחת בתו היחידה שלמענה הקריב את כל חייו.

אבלים נשארנו בלעדך ולא ידענו נחמה, אבידתנו כבדה מלנשוא, היגון לא ימוש מקרבינו לעד, זכרונך כתובה בעט ברזל, בל ימחק לעולם, בצפורן שמיר חרושה על לוח ליבנו, דמותך תמיד לנגד עינינו ורוח קדשיך חי בקרבינו.

תהא נשמתך צרורה בצרור החיים לנצח נצחים.

המנציחים:

אשתו **גיסיה**

ובתו **רייזל־שושנה** ובעלה **ירחמיאל**

וילדיהם: **יעקב אליעזר ושרית סגלוביץ**

ר׳ אליעזר ביילקין

מרת שרה ביילקין

איצקה גוריאן — ניספה בשואה

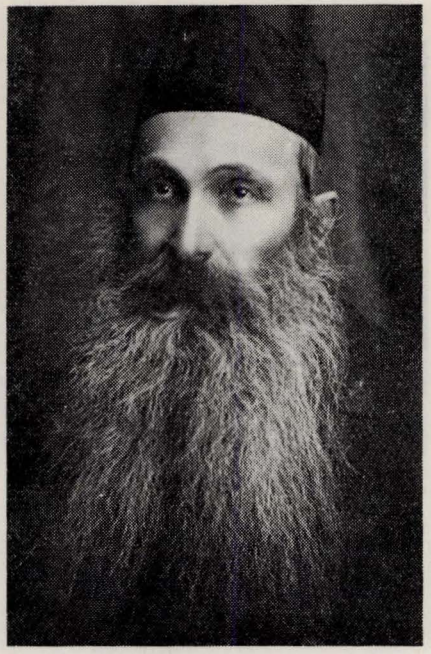

הינדעלע גוריאן — ניספתה בשואה

המנציחה:

גיסיה פאלייעס, רמת־גן

ר׳ יצחק פלוטניק ז״ל

אליעזר
אסתר
ובילנקה
פלוטניק
עם בנם דוד
שניספו בשואה

רבקה פלוטניק־נחמצ׳יק

בתיה פלוטניק

פייגל פלוטניק

לזכר אמנו ביילה פלוטניק, ויהושוע בן השנתיים — בנם של רבקה וראובן

המנציחים: מלכה לוסקי, ראובן פלוטניק, שיינדל סגלוביץ׳, ישראל
חוה פישר, ארצות־הברית

ר׳ חיים גרמיזה

ר׳ אליהו בקמן

ר׳ שבתאי פישקין

מרדכי משה בקמן

שניספו בשואה

המנציחים:

ליב ודבורה פישקין מבית בקמן
יפו

לזכר יקירינו

חיים גראייר

איידלע גראייר

ליובה ורבקה שופטר

הניה גראייר

מרדכי־משה גראייר

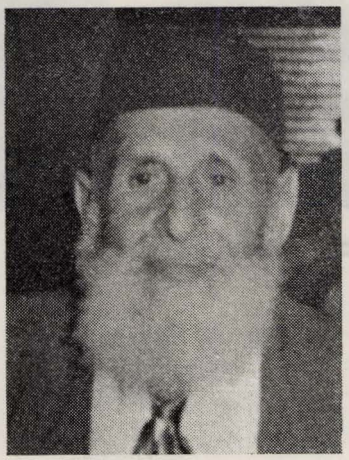

סוניה גראייר

המנציח:

יצחק־אלתר גראייר, דרום־אפריקה

לזכרון עולם של יקירינו

ר' יעקב קושצ'ביץ'
נפטר בתל־אביב, 1.8.1957

שיינה־פיינה קושצ'ביץ'

רייכל קושצ'ביץ'

הפרטיזן מרדכי קושצ'ביץ'
נפל בקרב

בנינו אהרון צוקר

ניספו בשואה

המנציחים:

אהובה ואפרים צוקר, תל־אביב
חנה וצבי קושצ'ביץ', חיפה

נזכור אותם לעד!

אברהם קורן

חנה קורן

המנציחה:
דינה פלטי, תל־אביב

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע

פרוי און מוטער גרוניע קאָסאָווער
פון דערעווע

זון און ברודער ישראל פייוול
אומגעקומען אין דוואַרעץ

פאַראייביקן:
דוד און שולע קאָסאָווער, נתניה

לזכרון עולם של בני משפחתנו הבלתי נשכחים

ר׳ זאב קנטורוביץ׳

רבקה קנטורוביץ׳

שרה קנטורוביץ׳

יצחק (איצקה) קנטורוביץ'
נפטר בניו־יורק ב־13.9.1964

צילה קנטורוביץ'
נפטרה בניו־יורק ב־1963

חנה רוזנהויז מבית קנטורוביץ'
ובנותיה: **פוניה וגניה**
ניספו בגיטו ברנוביץ ב־1942

המנציחים:
יצחק וזאב רוזנהויז ומשפחותיהם
תל־אביב

אליהואל, זיין פרוי **חאַשע־גאָלדע שימאָנאָוויטש** און פאַמיליע

אברהם שימאָנאָוו
געשטאָרבן אין ניו־יאָרק

מיר וועלן אייך קיינמאָל
ניט פאַרגעסן!

פאַראייביקן:
קלאַרא נעלסאָן און פרידה זלמן
פאַר. שטאַטן

רוחי חבלה, ימי נזעכו; קברים לי (איוב יז)

אבינו היקר
הרב **דב מאיר שמעונוביץ'** ע"ה

אמנו מרת **צפורה־יפה** ע"ה

אחותנו **פרידה** ז"ל

אחינו **שמעיהו ואליהו** ז"ל

אחותנו **חיה** ז"ל

יהא זכרם קדוש לעד!

המנציחים:

בניהם:

הרב ישעיהו שמעונוביץ', ניו־יורק
משה שמעונוביץ', תל־אביב

בנותיהם:

סוניה בורוכובסקי,
מלכה שמעונוביץ',
חסיה קולפיניצקי

הרב ר׳ **מאיר** ב״ר **יחיאל־דוד**
ורעיתו מרת **איידל** בת ר׳ נחמן מירקין

ר׳ **מרדכי נחמן ארונובסקי**

חיים־זיידל ארונובסקי

פרומה־שרה פאליעס ואסתר ברנשטיין

לזכר משפחתנו

הרב ר׳ **מאיר** ב״ר **יחיאל־דוד ארונובסקי**, נפטר בי״ז אדר תרפ״ב

רעייתו מרת **איידל** בת ר׳ נחמן מירקין, נפטרה בשנת תרצ״ג

ר׳ **מרדכי נחמן ארונובסקי**, נפטר כ״ז אייר תשט״ו ומנוחתו כבוד בישראל

חיים־זיידל ארונובסקי, נפטר בניו־יורק, ו׳ אייר תרע״ה

פרומה־שרה בת ר׳ מאיר, אשת ר׳ איסר פאלייעס,
ניספתה בגיטו רוביז׳ביץ׳ כ״ד סיון תש״ב

אסתר בת ר׳ מאיר אשת ברוך **ברנשטיין**, ניספתה בגיטו מינסק, ט״ז חשון תש״ב

המנציחים:

מרים ארונובסקי בת ר׳ ראובן מאכטיי — ניו־יורק

מאיר ארונובסקי, אשתו חנה וילדיהם: יהודה, שרה־אלישבע,
מרדכי־נחמן, שלמה, ראובן, נועם־אלימלך — ירושלים

שושנה אשת חיים־מאיר ווינר ובניהם צפורה, מרדכי־נחמן,
דבורה ובתיה — ארצות־הברית

מנחם־עמנואל ארונובסקי, אשתו איטה ובניהם: דוד־זלמן
ויהודית — ירושלים

עדינה (איידל) אשת הרב טוביה מושקין ובניהם: רחל, ראובן־
אליעזר ורינה־שרה — ארצות־הברית

פנחס־זאב ארון בן ר׳ חיים זיידל ארונובסקי ואשתו לדה
ובניהם: אוולין, ברברה ורחם — מכסיקו

יוסף־חיים בן אסתר וברוך ברנשטיין ומשפחתו — ברית־המועצות

לזכר עולם!

ראובן ב״ר **יוסף מאכטיי**
(מרקום) נפטר בניו־יורק
ט״ו סיון תרצ״ג

פייגה־חניה מאכטיי
בת ר׳ שמעון מורדוכוביץ׳
נפטרה בניו־יורק י״א אב תרצ״ט

דבורה בת ר׳ **ראובן מאכטיי**
אשת ר׳ שלמה כהן, ז״ל
נפטרה בניו־יורק י״ח סיון תרצ״ט

יהודית בת ר׳ **ראובן מאכטיי**
אשת הרב
צבי־הירש הכהן קפלן שליט״א
נפטרה בניו־יורק ט״ו ניסן תשכ״ה

בתם **מרים־מינה**
נפטרה י״ב תמוז תשכ״ד

המנציחים:
המשפחות: ד״ר בן מרקום, שמעון מרקום, אהרון מרקום,
הרב ד״ר יוסף מרקום, הרב צבי הירש קפלן, מרים ארונובסקי,
הרב זאב כהן, הרב גרשון אפל, צבי שכטר — ארצות־הברית

לאה רבינוביץ׳ ובעלה **דב ליפשיץ**
ניספו בשואה בראקוב

אסתר־חיה רבינוביץ׳

דוד רבינוביץ׳

ניספו בשואה ב־1942

לזכר **חיים־מתתיהו רבינוביץ׳**, ניספה בשואה

המנציחים:
המשפחות: מאיר ארונובסקי, ירושלים
מנחם ארונובסקי, ירושלים
ברכה לוין־כהן, קיבוץ גבת

לזכר עולם!

אבי הרב **משה לוין** מקוברין
נפטר בשנת 1932 בשדליץ

אמי הענוגה והצנועה **צביה לוין**
מבית פאלייעס, ניספתה בוורשה ב־1941

אחותי הקטנה **מנוחה'לה**
שחלמה על אהבה, דרור ואחווה
ניספתה בשואה, ב־1942

נחמן ובלומה רבינוביץ'

לזכר אחותי **צפורה** שניספתה בשואה

דודתי **מירל**, אחות אמי, שניספתה
בגיטו וארשה

דודתי **שיינדל**, אחות אמי,
שניספתה בשואה

המנציחים:
ברכה כהן־לוין ומשפחתה, קיבוץ גבת

...כי החיים הם כצל עובר... כחלום יעוף...

אבינו
משה־יוסף אושרוביץ'
נפטר ב־19.12.47

אמנו
רחל אושרוביץ'
נפטרה י"ג טבת תש"א

מנוחתם כבוד בישראל

אחותינו **מיכל** נפטרה ברוביז'ביץ'
ב־1915, בגיל 18

סבא ר' **אריה צופין** נפטר ברוביז'ביץ'
בחודש טבת תרצ"ג (1932)

סבא ר' **חיים־לייב אושרוביץ'**
נפטר ברוביז'ביץ' ב־1934

הדוד **לייז'ה אושרוביץ'**
נרצח באוקראינה ע"י פורעים, ב־1918

אחינו **מאיר**, אשתו **גיטל** וילדיהם: **סוניה**
וזאב אושרוביץ, שנרצחו בגיטו ברנוביץ,
ב־1942

ביילה אושרוביץ'
שנפטרה אחרי יסורים
רבים בדרכה לישראל
והובאה למנוחות
בגלאַטינג (גרמניה)
ב־1948

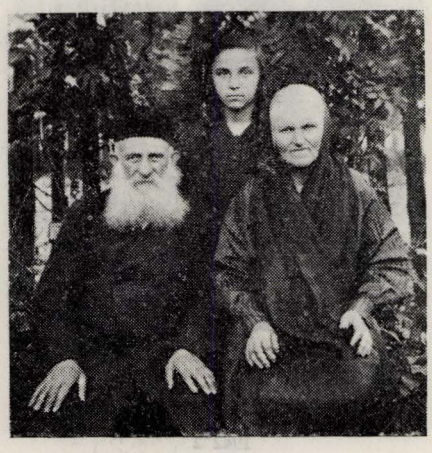
ישעיהו (שייקה)
אושרוביץ'
נפטר בבני־ברק 21.7.68
כ"ה תמוז תשכ"ח

לזכר דודנו הרב **גדליהו ציפין** מקאַמין; רעיתו **גרוניה**;
ילדיהם: **ראשקה, אליעזר, מנשה**, דודתנו **קיילה ברמן** מאיבניץ — שניספו בשואה

המציחים: **שמעון ורבקה אושרוביץ** וילדיהם: יצחק, פנינה ועדנה.
לילי סנדק (ישראל); **רעיה קושצינסקי** (ארצות־הברית)

יד למשפחות שניספו — ולא נשאר להן שריד שינציח את זכרונם

אַ יאָרצייט־ליכט די אומגעקומענע משפחות, פון וועלכע ס׳איז קיינער ניט געבליבן צו פאַראייביקן זייער אָנדענק

זלמן ורחל פיקוס, טייבל אושר

לייבל סגלוביץ׳
ואשתו הינדה שפירא

רייזל קופובר בת אליעזר מזדנוביץ

חיים ראק

יד למשפחות שניספו — ולא נשאר להן שריד שינציח את זכרונם

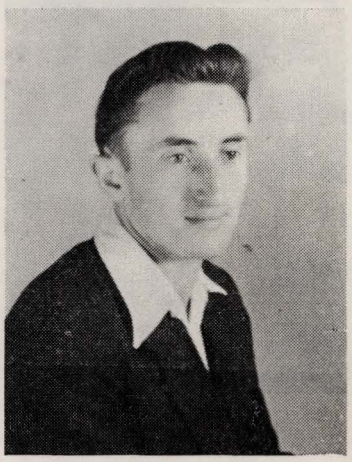
אַ יאָרצייט־ליכט די אומגעקומענע משפחות, פון וועלכע ס׳איז קיינער ניט געבליבן צו פאַראייביקן זייער אָנדענק

מנדל דרוקמ, נפטר בארגנטינה
אחרון למשפחת שמעון המלמד

שתיים מבנויתו של יוסף גוריאן
(יאָסל דער קירזשנער)

ראובן אושר, בנו של טביל החייט
נהרג בגרמניה, בדרכו לישראל

רבקה גוריאן
בתם של רחקה ואיצה החייט

יד למשפחות שניספו — ולא נשאר להן שריד שינציח את זכרונם

אַ יאָרצייט־ליכט די אומגעקומענע משפחות, פון וועלכע ס׳איז קיינער ניט געבליבן צו פאַראייביקן זייער אָנדענק

משה בן מרדכי קופובר ואשתו

ישראל אָבנצ׳וק

מיכלה רובינשטיין

שולמית רייכלין

נרצחו ע״י הנאצים ימ״ש

יוצאי רוביז׳ביץ׳ בישראל ובתפוצות

בני רוביז'ביץ' בישראל ובתפוצות

בדחילו ורחימו — כש"ץ העובר לפני התיבה, עטוף בטליתו, כן חותמים אנו ספר־יזכור זה, עדות־עד לזכר קהילת יהודי רוביז'ביץ' וסביבתה בת דורות רבים — וייעודו הנצחת פרק של חיים יהודיים תוססים שעלה הכורת. עתה נותר אך ספר זה בידינו — פרי האחריות והמאמצים של קומץ בני רוביז'ביץ' שבנו ביתם במדינת ישראל ובארצות אחרות של הפזורה. הם טרחו ועמלו להנציח זכרם של יהודי העיירה, תמימי־הדרך ואנשי־עמל, שהקימו מוסדות, חברות ואירגונים, והיוו כעין חברה מסוגרת במציאות עויינת שהקיפה אותם. אף תחת השלטון הסובייטי הם שמרו אמונים לחזון הציוני ונשאו נפשם לארץ־ישראל.

אף־כי מרוחקים היו מכרכים ומטרופולין, בשכון העיירה בספר המדינה זכו רבים מהם להגשים חלום חייהם ולעלות לארץ־ישראל. כעשרים משפחות מיהודי רוביז'ביץ' חיו כבר בארץ לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. כאן סייעו בני העיירה איש לרעהו ויחד דנו בדרכים כיצד להעלות את קרוביהם ארצה.

אך אימי־המלחמה שמו־לאל את כל תכניותיהם ובני העיירה שנשארו יושבים במקומם לא נמלטו מגורל כל בית ישראל בפולין ובאירופה ונשמדו בידי חיות הטרף הנאציות. בהגיע בשורת האימים על אשר פקד את ביתם הישן נותרו בני העיירה בארץ־ישראל אבלים ודואבים על ביתם הישן אשר חרב ועל יקיריהם שנרצחו בדם קר. לא אחד מהם מצפונו נקף — שמא לא פעל די, שמא לא עשה כל שהיה ביכולתו להציל ולהעלות ארצה את בני משפחתו בטרם פשטה זמגפה הנאצית אשר כילתה את בית ישראל על אדמת פולין. מתי־מעט נותרו מיהודי רוביז'ביץ', דרבנה, גראן ווולמה. רובם בנו את ביתם החדש במדינת ישראל, בה חיים כיום כ־70 משפחות מקהילת רוביז'ביץ', כעשר משפחות מיהודי דרבנה ואחדות — מגראן וחוטוווה.

בשנים הראשונות היו הקשרים ביניהם רופפים למדי, אך במרוצת הזמן הם התהדקו והתחזקו. עתה, הם מזדמנים יחד לעתים תכופות, במסיבות וחגיגות משפחתיות (בר־מצווה, בת־מצווה, חתונות) או להבדיל בלוויה. רק באזכרה השנתית הנערכת ביום ההשמדה של העיירה (כ"ג סיוון תש"ב — 1942) נפגשים כל יוצאים העיר.

כר נרחב למגעים ולפעילות משותפת זימנו לנו ההכנות להוצאת ספר־יזכור זה. נערכו ישיבות, דיונים וביקורים לעשרות, כדי לרכז האמצעים הדרושים להוצאת לספר. גם באזכרות השנתיות דובר הרבה על הנצחת זכר יהודי רוביז'ביץ'.

צר, צר מאוד שבניהם של יוצאים עירנו אינם פוקדים את ערבי האזכרה ומי יתן שספר זה ימתח גשר בין בני הדור הצעיר ובין עבר בית אבותיהם הישן.

הודות לפעילות המאומצת בהוצאת ספר־יזכור זה הודק הקשר בין יוצאי רוביז'ביץ' ודרבנה בישראל. כן הצלחנו לעורר ענין בספר אצל יוצאי העיירה באמריקה, קנדה, ארגנטינה ואפריקה הדרומית — הן אצל הוותיקים והן אצל החדשים שמקרוב באו לשם.

תקוותנו אתנו, כי גם להבא יישמר הקשר החי בין יוצאי רוביז'ביץ' בישראל ובין בני העיירה בכל ארצות פזוריהם.

הועד

רוביזשעוויטשער לאַנדסלייט אין ישראל און אין די תפוצות

בדחילה ורחימה — ווי דער שליח ציבור פאַרן עמוד הקודש, אײַנגעהילט אין טלית, אַזוי שליסן מיר אָפּ אונדזער ספר יזכור, דעם מאָנומענט לזכר דער דורות לאַנגער יידישער קהילה אין רוביזשעוויטש און סביבה, וואָס מיינט אויך — אַן אָפּגעשלאָסן קאַפּיטל פון אַ שפּרודלדיק יידיש לעבן וואָס איז אַמאָל געווען און איז מער ניטאָ. עס בלייבט נאָר אַלס אָנדענק דאָס דאָזיקע בוך — אַ פּראָדוקט פון מי און אחריות פון דעם פאַרבליבענעם הייפל רוביזשעוויטשער אין דער יידישער מדינה און אין די לענדער פון דער יידישער צעשפּרייטקייט — לזכר אונדזערע היימישע יידן, די ערלעכע און האַרעפּאָשנע מענטשן, וועלכע האָבן געפּירט זייער אײַגנאַרטיק יידיש לעבן, געשאַפן און געבויט אינסטיטוציעס, אָרגאַניזאַציעס און חברות — אַ מין אײַגענע מדינה בזעיר אנפין. אפילו אין די יאָרן אונטער דער סאָוויעטישער הערשאַפט, זענען אונדזערע בני עיר געבליבן טריי דעם ציוניסטישן געדאַנק, געטרוימט און געשטרעבט צו קומען קיין ארץ־ישראל.

וויַיט פון וועלכן גרויסן צענטער, אויף די סאַמע קרעסן, האָבן דאָך פיל פון זיי באַוויזן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן אין ארץ־ישראל זיך געפונען אַ 20 רוביזשעוויטשער משפּחות — די ערשטע חלוצים און עולים. די אַלע שטעטישע האָבן זיך קעגנזייטיק געהאָלפן, געמיינזאַם באַהאַנדלט די פראַגן פון דערמעגלעכן עולה צו זיין זייערע נאָענטע קיין ארץ־ישראל.

די שרעקלעכע מלחמה האָט צונישט געמאַכט אַלע פלענער. די יידן וואָס זענען פאַרבליבן אין רוביזשעוויטש, האָבן געטיילט דעם טראַגישן גורל פון דעם אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק אין אייראָפּע. דאָס הייפל רוביזשעוויטשער אין לאַנד, האָבן נאָכן דערוויסן זיך וועגן דעם מוראדיקן חורבן, דערפילט זיך מיט אַמאָל פאַריתומט און אומגליקלעך. נישט איינער האָט געטראַכט, אַז אפשר האָט ער צו וויניק געטאָן, כּדי אַריבערברענגען אַהער די משפּחה, איידער ס׳האָט זיך אָנגעצונדן דאָס פייער פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. אָבער וויַיט האָט זיך געקענט פאָרשטעלן אַזאַ טאָטאַלע פאַרניכטונג פון אַ גאַנץ פאָלק?

פון רוביזשעוויטש, דערעוונע, גראָן און וואַלמע, איז ניצול געוואָרן אַ הייפל יידן, די שארית הפליטה, וואָס דער רוב פון זיי איז נאָכן מבול געקומען אין דער אויפגעריכטער יידישער מדינה און זיך איינגעאָרדענט אין פאַרשידענע ערטער פון לאַנד. היינט־צו־טאָג זענען פאַראַן איז מדינת ישראל אַ 70 רוביזשעוויטשער משפּחות און אַ 10 פון דערעוונע, צו עטלעכע — פון גראָן און כאָטעוויע. אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מדינה־אַנטשטייונג, איז די פאַרבינדונג געווען אַ שוואַכע, אָבער מיט דער צייט איז זי געוואָרן שטאַרקער און ענגער. לעצטנס באַגעגענען זיך דער רוב לאַנדסלייט אויף אַ משפּחה־שמחה (בר־מצווה, בת־מצווה, חתונה) ביי אַ שטעטישן, צי, להבדיל, אויף אַ לוויה. נאָר איין מאָל אין יאָר טרעפן זיך אַלע לאַנדסלייט אויף דער אזכרה, וואָס ווערט דורכגעפירט אינעם יאָרטאָג פון אומברענגען דאָס רוביזשעוויטשער געטאָ (כ״ג סיון תש״ב — 1942).

אַ געלעגנהייט צו געמיינזאַמע קאָנטאַקטן, בשותפותדיקער אַרבעט און אַקטיווער טעטיקייט, האָבן אונדז געגעבן די צוגרייטונגען אַרויסצוגעבן אונדזער יזכור־בוך. צענדליקער זיצונגען, באַראַטונגען און באַזוכן זענען פאָרגעקומען, כדי שאַפן די נייטיקע מיטלען פאַרן ספר. אויך אויף די יערלעכע אזכרות איז אַ סך גערעדט געוואָרן וועגן דעם מאָנומענט לזכר דער יידישער רוביזשעוויטש.

ס׳איז צו באַדויערן, וואָס די קינדער פון אונדזער בני־עיר קומען נישט אויף די אזכרהס. אפשר וועט דער ספר יזכור זיין די בריק וואָס וועט פאַרבינדן דעם יינגן דור אונדזערן מיטן עבר פון זייערע עלטערן און דער אַלטער היים.

אַ דאַנק דער גרויסער אַרבעט פאַרן ספר, איז אויך אייגנעשטעלט געוואָרן אַן ענגער קאָנטאַקט צווישן די רוביזשעוויטשער און דערעוונער אין ישראל. ס׳איז אויך געלונגען צו פאַראינטערעסירן מיט דער הייליקער אויפגאַבע אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע, קאַנאַדע, אַרגענטינע און דרום־אַפריקע — די פון לאַנג־איינגעזעסענע און די וואָס האָבן אַהין עמיגרירט שוין נאָך דער באַפרייונג. מיר ווילן האָפן, אַז אויך אויף ווייטער וועט אייגנעהאַלטן ווערן אַ לעבעדיקער קאָנטאַקט צווישן די לאַדסלייט אין ישראל מיט די לאַנדסלייט אין די תפוצות.

ועד אירגון יוצאי רוביז׳ביץ׳ בישראל. (יושבים מימין לשמאל): אליעזר גוריון, גיסיה פאלייעס אריה פורת. עומדים: אריה הורגין, מאיר ארונובסקי, שמעון אושרוביץ׳, ירחמיאל סגלוביץ׳, משה שמעונוביץ׳

קאָמיטעט פון דער רוביזשעוויטשער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל. עס זיצן (פון רעכטס אויף לינקס): אליעזר גוריון, גיסיא פאלייעס, אריה פורת. עס שטייען: אריה הורגין, מאיר אַראָנאָווסקי, שמעון אַשעראָוויטש, ירחמיאל סעגאַלאָוויטש, משה שמעונאָוויטש

מיט אַ באַזונדערער סאַטיספאַקציע דערמאָנען מיר מיט שטאָלץ די נעמען פון עטלעכע בני־עיר אונדזערע פון עלטערן דור, וועלכע האָבן איבערגעלעבט די טראַגישע מלחמה־יאָרן און געקומען אַהער — נאָך אַזוי פיל ליידן און פיין וואָס זיי האָבן אַליין אַדורכגעמאַכט און זיך צוגעקוקט וואָס די דייטשע רוצחים האָבן אָפגעטאָן אין רוביזשעוויטש און אין דער סביבה. זייערע בילדער וואָס מיר ברענגען דאָ, זענען אַן אויסדרוק פון אונדזער פאַרערונג פאַר די דאָזיקע יחידים, וועלכע סימבאָליזירן די רומפולע יידישע קהילה אין רוביזשעוויטש :

ר׳ אליהו ואסתר סגלוביץ׳,
וועלכע ווינען אין עכו, מיט זייערע
קינדער און אייניקלעך —
כה לחי עד 120 !

ר׳ משה גוריון, ניצול געווארן מיט צוויי טעכטער. ווינט אין רמת־גן. מיר ווינטשן אים נאָך יאָרן און אַ גוטע עלטער אַלס באַלוינונג פאַר אַלע זיינע ליידן

ר׳ דוד (דאָדקע) קאָסעווער ניצול געווארן מיט אײן טאָכטער פון אַ פאַרצווייגטער משפחה. ווינט אין נתניה. מיר ווינטשן אים אריכת ימים און אַ סך נחת

ר׳ אהרון ברוידע פון דערעווענע, ווינט אין ירושלים. געבליבן אַליין פון אַ גרויסע משפחה. מיר ווינטשן אים אריכת ימים און אַ גליקלעכע עלטער

